Archaeologica Slovaca Monographiae

Studia

Instituti Archaeologici Nitriensis

Academiae Scientiarum Slovacae

TOMUS XI

REDIGIT

ALEXANDER T. RUTTKAY

NITRAE MMVIII

Publikácia vznikla v rámci:
CENTRA EXCELENTNOSTI SAV
Výskumné centrum najstarších dejín Podunajska
pri Archeologickom ústave SAV v Nitre
(ZMLUVA Č. III/1/2005)

a projektu KELTSKÉ A GERMÁNSKE OSÍDLENIE V SEVERNEJ ČASTI KARPATSKEJ KOTLINY
(VEGA, 6126)

Vydanie publikácie podporila
SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED NITRA

KAROL PIETA

KELTSKÉ OSÍDLENIE SLOVENSKA

MLADŠIA DOBA LATÉNSKA

NITRA 2008

Karol Pieta
KELTSKÉ OSÍDLENIE SLOVENSKA
Mladšia doba laténska

Recenzenti
prof. Jozef Bujna, CSc., doc. PhDr. Miloš Čižmář, CSc.

© Archeologický ústav SAV, Nitra 2008
© Karol Pieta 2008

Vydal Archeologický ústav SAV v Nitre vo VEDE, vydavateľstve SAV, Bratislava,
v roku 2008. Prvé vydanie.

Preklad resumé	Mgr. Tereza Belanová
Jazyková úprava	Mgr. Jana Jaššová
Obálka	Mgr. art. Palo Bálik
Sadzba	Beáta Jančíková
Kresby	Jana Mészarosová, Ivan Berta
Plány a grafika	Štefan Hritz
Modely a mapy	Ing. Elena Blažová, Martin Bartík
Fotografie	Peter Červeň, Štefan Hritz, Karol Pieta, Jaroslav Somr, Tomáš Somr, Archív AÚ SAV
Tlač	VEDA, vydavateľstvo SAV, Bratislava

Rozširuje a objednávky prijíma Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 21 Nitra
e-mail: nrauhalm@savba.sk

Na obálke Plastika barbara (Kelta) z Chorvátskeho Grobu (foto: Marko Horban).

ISBN 978-80-89315-05-5 (Archeologický ústav SAV Nitra)
ISBN 978-80-224-1027-4 (VEDA, vydavateľstvo SAV, Bratislava)

OBSAH

ÚVOD 9

1. VÝVOJ BÁDANIA O MLADŠEJ DOBE LATÉNSKEJ A JEHO SÚČASNÝ STAV 11

2. VÝVOJ OSÍDLENIA V SEVERNOM PODUNAJSKU OKOLO PRELOMU LETOPOČTU 17
2.1. **Predpoklady rozvoja stredného Podunajska** 17
2.2. **Začiatky a rozvoj keltského osídlenia Slovenska v dobe laténskej** 18
2.3. **Stredná doba laténska na juhozápadnom Slovensku. Zmeny v osídlení** 22
2.4. **Kelti na východnom Slovensku na začiatku strednej doby laténskej** 29
2.5. **Osudy pôvodného karpatského obyvateľstva. Horská oblasť Slovenska v staršej a strednej dobe laténskej** 31
2.5.1. Severné a severozápadné Slovensko 31
2.5.2. Južná časť stredného Slovenska, stredné a horné Pohronie. Problém osídlenia juhu Slovenska a oblasti Slovenského rudohoria 34
2.6. **Obdobie veľkého prelomu. Koniec strednej a neskorá doba laténska** 37
2.6.1. Doba oppíd 41
2.6.2. Prvý zánikový horizont mladolaténskych centier 41
2.6.3. Rozpad keltských štruktúr: Dákovia, Norikovia a Germáni 45
2.6.4. Prví Rimania na strednom Dunaji. Zánik keltskej civilizácie 50
2.6.5. Začiatky germánskeho osídlenia 53
2.7. **Púchovská kultúra** 55
2.7.1. Prvý zánikový horizont púchovských hradísk 58
2.7.2. Druhý zánikový horizont púchovských hradísk 58
2.7.3. Doznievanie a záver púchovskej kultúry 59

3. SÍDLISKOVÉ ŠTRUKTÚRY A URBANIZMUS 67
3.1. **Predpoklady vzniku a rozvoja osídlenia** 67
3.2. **Pramene a stav bádania** 68
3.3. **Typy sídiel a areálov z hľadiska funkcie** 69
3.3.1. Agrárne osady 69
3.3.2. Strediskové a trhové osady 70
3.3.3. Ťažobné a výrobné zóny 71
3.3.4. Výrobno-obchodné centrá 74
3.3.5. Fortifikácie a útočiská z pohľadu sídliskovej štruktúry 76
3.3.6. Sakrálne areály 78

3.4. Náznaky organizačnej štruktúry osídlenia 79
3.5. Postupný zánik laténskeho osídlenia 80
3.5.1. Narušenie vývoja na rozhraní stupňov C a D 80
3.5.2. Rozhranie stupňov D1 a D2 81
3.5.3. Zánikový horizont na konci 1. storočia pred Kr. (D2) 81
3.5.4. Začiatok doby rímskej (B1a) 84

4. STAVITEĽSTVO NA SÍDLISKÁCH 85
4.1. Geografické a technické predpoklady staviteľstva a tesárskej práce 85
4.2. Keltské staviteľstvo na juhozápadnom Slovensku 89
4.2.1. Pramene 89
4.2.2. Zahĺbené objekty 91
4.2.3. Stavby na úrovni terénu 92
4.2.4. Hospodárske stavby – ohniská, pece, jamy 92
4.3. Staviteľstvo púchovskej kultúry 94
4.3.1. Výskumy a pramene 94
4.3.2. Sídliská 95
4.3.3. Stavebný materiál 95
4.3.4. Stavby na úrovni terénu 96
4.3.5. Polozemnice s kolovou konštrukciou strechy 96
4.3.6. Hospodárske a technické stavby 98
4.3.7. Rekonštrukcie 107

5. FORTIFIKÁCIE 109
5.1. Pramene 110
5.1.1. Juhozápadné a západné Slovensko 110
5.1.2. Oblasť púchovskej kultúry 114
5.2. Druhy opevnení 119
5.2.1. Hradiská a oppidá 120
5.2.2. Malé strediská – castella 121
5.2.3. Hrádky 121
5.2.4. Refúgiá 125
5.2.5. Líniové obranné stavby 125
5.2.6. Zvláštne formy opevnení 126
5.3. Fortifikačné objekty a stavebné techniky 127
5.3.1. Valy, palisády 127
5.3.2. Brány 130
5.3.3. Veže 134
5.3.4. Priekopy 136
5.3.5. Terénne úpravy 136
5.3.6. Kombinovaná pevnostná architektúra 136

6. VÝROBA, REMESLO, HROMADNÉ NÁLEZY 137
6.1. Hospodársky vývoj včasnohistorického obdobia 137
6.1.1. Hospodárska štruktúra mladšej doby laténskej 137
6.1.2. Hospodárstvo v staršej dobe rímskej 141

6.2. Hutníctvo železa a kováčstvo 141
6.2.1. Pramene 142
6.2.2. Hutníctvo železných kovov 142
6.2.3. Kováčstvo 143
6.3. Odlievanie farebných kovov, šperkárstvo 154
6.3.1. Pramene 154
6.3.2. Odlievanie 156
6.3.3. Iné šperkárske a kovospracujúce techniky 159
6.4. Kamenárstvo 161
6.5. Spracovanie dreva: debnárstvo, sústružníctvo, kolárstvo 165
6.6. Keramika 167
6.6.1. Dácka keramika robená v ruke 174
6.6.2. Točená keramika inšpirovaná antickými predlohami 174
6.6.3. Antická importovaná keramika 177
6.6.4. Výroba neskorolaténskej keramiky v Karpatskej kotline 177
6.6.5. Záverečná fáza výroby točenej laténskej keramiky 181
6.6.6. Hrnčiarstvo púchovskej kultúry 185
6.6.7. Rekonštrukcia hrnčiarskej dielne 191
6.7. Hromadné nálezy 192
6.7.1. Pramene 193
6.7.2. Umiestnenie hromadných nálezov 204
6.7.3. Časové členenie depotov 205
6.7.4. Vnútorná skladba hromadných nálezov 208
6.7.5. Kategórie depotov 208

7. POĽNOHOSPODÁRSTVO 211
7.1. Pramene 211
7.2. Klimatické a geografické predpoklady rozvoja poľnohospodárstva 212
7.3. Kultúrne rastliny a zberom získavané plody 213
7.4. Poľnohospodárske náradie 214
7.4.1. Náradie na obrábanie pôdy 214
7.4.2. Zberové náradie 222
7.5. Chov dobytka 228
7.6. Objekty a obaly na uskladňovanie zásob, náradie a zariadenia na spracovanie plodín. Príprava potravy 229

8. CESTY, DOPRAVA, OBCHOD 233
8.1. Diaľkové komunikácie v severnom Podunajsku 233
8.1.1. Archeologické doklady včasnohistorických ciest 234
8.1.2. Miestne cesty a komunikácie 235
8.2. Transport a doprava 236
8.2.1. Súčasti konského postroja a jazdecký výstroj 237
8.2.2. Súčasti voza 239
8.3. Výmena a obchod 243
8.3.1. Doklady výmenných kontaktov 244
8.3.2. Mincovníctvo 249

9. ZBRANE A VÝZBROJ **255**
9.1. Pramene **256**
9.2. Surovinové a technologické predpoklady výroby zbraní **257**
9.3. Delenie zbraní **258**
9.3.1. Oštepy a kopije 258
9.3.2. Luky a šípy 263
9.3.3. Kamenné a hlinené projektily 271
9.3.4. Sekery 271
9.3.5. Meče 271
9.3.6. Nože 275
9.4. Ochranná zbroj **277**
9.4.1. Štíty 277
9.4.2. Prilby 278
9.4.3. Pancier 279
9.5. Výstroj jazdca **279**
9.5.1. Ostrohy 279

10. DUCHOVNÝ ŽIVOT A NÁBOŽENSKÉ PREDSTAVY **285**
10.1. Keltské náboženstvo v literárnych prameňoch a vo výtvarnom prejave **285**
10.1.1. Monumentálne a epigrafické pamiatky v strednom Podunajsku 286
10.1.2. Keltské umeleckoremeselné výrobky 286
10.1.3. Ikonografia keltských mincí 289
10.2. Kult mŕtvych **289**
10.3. Kultové miesta a svätyne **292**
10.4. Kultový rozmer depotov **299**
10.5. Náboženské prejavy vo zvykoch a rituáloch každodenného života **300**

ZÁVERY **305**

Zoznam nálezísk a nálezov **307**
I. Lokality s nálezmi laténskej maľovanej keramiky 307
II. Laténske depoty z územia Slovenska 307
III. Súčasti jarma a konského postroja (stredná až neskorá doba laténska) 309
IV. Súčasti kolesa a voza (stredná až neskorá doba laténska) 310
V. Kopije a oštepy 310
VI. Ostrohy 312

Literatúra **315**

CELTIC SETTLEMENT IN SLOVAKIA YOUNG LA TÈNE PERIOD **331**
Summary

Farebná príloha **353**

ÚVOD

Koniec doby železnej bezpochyby patrí medzi najzaujímavejšie historické obdobia. Je to čas veľkých prelomov globálneho dosahu, akých v dejinách veľa nenájdeme. V priebehu posledného storočia starého letopočtu sa Rím z mediteránnej mocnosti stáva svetovým impériom. V kontinentálnej Európe sa rýchlo rozplývala už väčšmi hospodárska než vojenská sila dominantných keltských kmeňových zväzov, ktoré rovnako urýchlene ako neočakávane vystriedal nový fenomén – Germáni. Na konci tohto prelomového obdobia sa smer stredoeurópskeho historického prúdenia zo západovýchodnej orientácie zmenil na severojužný či juhoseverný medzi antikou a už prevažne germánskym barbarikom za Rýnom a Dunajom. Vo veľkej časti strednej a západnej Európy keltský univerzalizmus vystriedal univerzalizmus rímsky. U nás sa však v priebehu 1. storočia po Kr. vytvorila hranica dvoch zásadne odlišných a často proti sebe stojacich svetov – sveta antiky a sveta barbarských národov, oddelených dunajským tokom. Limes Romanus rozdelil predtým etnicky, hospodársky i kultúrne poprepájanú, ale začiatkom doby rímskej už silne zredukovanú, prevažne keltskú civilizáciu severnej a južnej časti Karpatskej kotliny na dlhé štyri storočia.

Proces rozdelenia neprebehol priamočiaro. V tomto rozhodujúcom období sa v krátkom slede za sebou trikrát podstatne zmenila mapa osídlenia v stredodunajskom priestore. Presadzovali sa tu, ale tiež vytrácali z historického javiska viaceré etniká – keltskí Bójovia, Kotíni či Norikovia, trácko-gétsky kmeň Dákov, ilýrski Osovia či Eraviskovia a nakoniec aj germánski Kvádi. Každý z nich sa viac či menej anonymne podieľal na starších dejinách nášho územia. Podiel tohto predslovanského obyvateľstva na ďalšom vývoji osídlenia Slovenska v stredoveku, či dokonca v období národných dejín, je zo strany odbornej, ale najmä laickej verejnosti často otváraným a diskutovaným problémom, zatiaľ však nemáme dostatok spoľahlivých prameňov na akékoľvek seriózne teórie v tomto smere.

Práca vznikla z aktuálnej potreby podať prehľad doterajších výsledkov výskumu mladolaténskeho obdobia na Slovensku. V 70. a 80. rokoch 20. storočia vznikli stručné prehľady, zahrnujúce stav výskumu toho obdobia, ale novšie prínosy, s výnimkou knihy o púchovskej kultúre, zostali rozptýlené v niekoľkých špeciálnych štúdiách a neveľkých článkoch, poprípade neboli dosiaľ vôbec zverejnené.

V tejto monografii som sa snažil zhromaždiť všetky významnejšie informácie a poznatky o nálezoch, lokalitách a súvislostiach z obdobia medzi koncom staršej fázy strednej doby laténskej a začiatkom doby rímskej na území dnešného Slovenska, s prihliadnutím na okolité regióny Moravy, južného Poľska, Maďarska a Rakúska. Ani tento pokus, ako každá práca jedného autora, nemohol obsiahnuť všetky výsledky získané mnohými bádateľmi a vyhodnotiť veľké, no zväčša nespracované sídliskové výskumy. Aj keď toto úsilie zostáva len na polceste a vo väčšine prípadov nebolo možné riešiť jednotlivé témy v primeranom rozsahu, pokúsil som sa vytvoriť nový materiálový základ pre hodnotenie tejto historicky významnej doby v stredoeurópskom kontexte.

Text je nielen výsledkom mojej práce, ale zároveň aj zhodnotením aktivít mnohých kolegov a spolupracovníkov, ktorí sa podieľali na práci v teréne, na záchrane významných nálezov z keltského obdobia či na spracovaní a dokumentovaní nálezísk a nálezov. Mimoriadne cenný bol aj záujem a podpora priateľov a mojich blízkych, ktorí prispeli k vzniku a úspešnému ukončeniu tohto diela. Nie je možné všetkých vymenovať. Viaceré podnety vznikli z diskusií s Evou Kolníkovou, znamenitou znalkyňou keltského mincovníctva, a mnohé moje úlohy v teréne i v teoretickom výskume úspešne prevzala Lucia Benediková. Veľký a často nezávideniahodný objem prác pri prieskumoch, výskumoch, príprave výskumných správ a ilustrácií vznikol vďaka môjmu dlhoročnému priateľovi a blízkemu spolupracovníkovi Štefanovi Hritzovi, ktorý sa tiež úspešne venoval pokusom s výrobou laténskej keramiky. Nemôžem nespomenúť Janu Meszárošovú, ktorá s nekonečnou trpezlivosťou a precíznosťou vyhotovila mnohokrát náročné ilustrácie k tejto knihe. Vďakou za podnetné diskusie nad často zložitými problémami terénneho výskumu v horskom prostredí som zaviazaný priateľovi Lacovi Veliačikovi. Veľa cenných nálezov a informácií pre túto prácu bolo možné získať len zásluhou obetavosti mojich spolupracovníkov Jána Oláša a Jaroslava Somra, ktorí sa aktívne podieľali na náročných prieskumoch neskorolaténskych hradísk.

Ťarchu častých odlúčení a dlhodobej práce nad rukopisom statočne a trpezlivo znášali moje dcéry Eva a Mária, najmä však Zuzana, ktorá ma povzbudzovala a inšpirovala, neváhajúc aj osobne sa zúčastňovať na hľadaní nálezov a nálezísk a na ďalších „čudáctvach“, spojených s archeológiou v praxi.

autor

1. VÝVOJ BÁDANIA O MLADŠEJ DOBE LATÉNSKEJ A JEHO SÚČASNÝ STAV

Od začiatku zberateľsko-historického záujmu o keltské pamiatky na území Slovenska sa pozornosť záujemcov o túto časť dejín sústreďovala najmä na zemné opevnenia, dobre viditeľné v teréne. Preto hlavným prínosom bádateľských aktivít v 19. a na začiatku 20. storočia sú objavy početných laténskych hradísk hlavne z horskej oblasti Slovenska, o ktoré sa zaslúžili B. Majláth, J. Mihalik, J. Neudeck, J. Holuby, J. Petrikovich, E. Hoening a ďalší regionálni výskumníci (*Polla 1996*). Zvláštne postavenie mal a má v tomto smere Devín. Výsledky tohto najstaršieho, priekopníckeho obdobia zhrnuli vo svojich dodnes v odbornej literatúre používaných prácach *J. Eisner* (*1933*) a *I. Hunyadyová* (*1942*). Obaja bádatelia – prvý v rámci dnešného slovenského územia a druhá na území Karpatskej kotliny (bývalého Uhorska) – dôkladne zhromaždili a na dobrej úrovni klasifikovali dostupné pamiatky z mladšej doby železnej. Bezpochyby obmedzený rozsah dostupných nálezov a ich zberový charakter bránili obom autorom zaradiť zhromaždené laténske pamiatky do širších európskych súvislostí či púšťať sa do historizujúcich výkladov.

Odlišný vývoj malo numizmatické bádanie. Už na začiatku 20. storočia dokázal Ö. Gohl a neskôr, v 30. rokoch, R. Paulsen a K. Pink vytvoriť v mnohom ohľade dodnes akceptované základné triedenie keltského mincovníctva v strednom Podunajsku (*Kolníková 1984*). Títo bádatelia si všímali aj historický rozmer numizmatických prameňov a snažili sa jednotlivé typy razieb aj viac či menej úspešne zaradiť do konkrétneho dejinného kontextu v možnostiach daných zachovanými písomnými prameňmi. Prvé historické práce v tomto smere u nás vznikli o niečo neskôr zásluhou E. Šimeka, V. Ondroucha a jednoznačne vyvrcholili dodnes neprekonanou syntézou z pera *J. Dobiáša* (*1964*).

V 50. rokoch sa začali prvé systematické vykopávky na viacerých významných neskorolaténskych náleziskách, ako sú Devín, Nitra, Nitriansky Hrádok či Zemplín. Získané poznatky sa stali základom nových úvah o vývoji stredodunajskej oblasti v tej dobe a hlavne o zániku keltskej civilizácie. V tomto smere mal dominantné postavenie dlhoročný výskum J. Dekana na Devíne, ktorý nadviazal na neukončené terénne práce J. Eisnera v rokoch 1936 – 1938, zamerané na staroslovanské a rímske osídlenie. Výsledky Dekanových vykopávok v rokoch 1950 – 1956 boli, žiaľ, zverejnené len informatívne, ale znamenali významný posun najmä v datovaní zániku keltského panstva na Dunaji (*Dekan 1951; 1961*). Novým prvkom boli aj najstaršie rímske pamiatky v tejto kľúčovej strategickej pozícii na sútoku Dunaja a Moravy, v predpolí Carnunta. K širšej historickej interpretácii, ako aj k metodickému rozvinutiu slovenských výskumov doby laténskej významne prispel svojím pôsobením i publikáciami J. Filip, dominantná postava stredoeurópskej keltskej archeológie (*Pieta 2001b*). Tento bádateľ jasne rozpoznal výrobný charakter a neskoré datovanie oboch bratislavských oppidálnych stredísk, ktoré vďaka spoločným prvkom s českým nu-

mizmatickým materiálom boli dobrým argumentom pre staršiu a dodnes nerevidovanú teóriu o presune Bójov zo stredných Čiech do Podunajska (*Filip 1956*, 238-242). Kľúčovým materiálom v tomto smere boli početné depoty keltských mincí na území Bratislavy. Ich prvé súborné spracovanie zdôraznilo výnimočnosť postavenia tohto miesta v keltskej – bójskej hospodársko-politickej štruktúre na strednom Dunaji (*Ondrouch 1958*).

Výskyt charakteristickej dáckej keramiky, objavenie materiálnej kultúry tohto etnika bolo predvídané a zaznamenané už v 30. rokoch na základe nálezov na Devíne (*Eisner 1940 – 1941*), ale až koncom 50. rokov zásluhou výskumov v Strede nad Bodrogom a Zemplíne a o trochu neskôr aj vykopávkami v Nitre a Nitrianskom Hrádku sa podarilo identifikovať tento dôležitý okruh pamiatok (*Budinský-Krička 1960; Točík 1959*).

Hybnou silou laténskeho výskumu na Slovensku bol v tom čase Filipov žiak B. Benadik. Jeho zásluhou sa spracovali staršie materiálové fondy z keltských pohrebísk a odkryli viaceré nové nekropoly. Začal tiež výskum zemplínskeho strediska, z ktorého bol však uverejnený len krátky prehľad (*Benadik 1965*).

Osobitosť vývoja horskej oblasti si všímali viacerí bádatelia už v 20. a 30. rokoch 20. storočia. Prvé vyhodnotenie, pravdaže, v rámci poznávania doby rímskej a sťahovania národov na našom území, podal E. Beninger, ktorý na základe bohatého súboru nálezov zo Skalky pri Púchove uviedol do literatúry názov púchovská kultúra (*Beninger 1937*). Aj keď si tento významný bádateľ všimol keltské i staršie domáce prvky v nálezovom inventári tejto kultúry, pokladal jej nositeľov za Germánov. Keltské a postlužické komponenty na základe vtedajších skromných prameňov zdôraznil a vyzdvihol až *J. Filip* (*1948*). Základné informácie o podiele pôvodného prežívajúceho substrátu a neskorolaténskej civilizácie na formovaní púchovskej kultúry poskytli až výskumy P. Čaploviča na Orave a autora tejto práce v Liptove v 60. a 70. rokoch (*Čaplovič 1987; Pieta 1982*). V severoslovenskej oblasti sa realizovalo viac terénnych výskumov z toho obdobia so značným prínosom k poznaniu vývoja tohto regiónu, ktoré však zostali prevažne nepublikované (Divinka, Podtureň, Spišské Tomášovce, Varín, Žehra-Spišský hrad, Veľká Lomnica-Burich). Rozhodujúcu úlohu v tomto smere zohral systematický výskum sídliskovej aglomerácie v Liptovskej Mare, ktorá predstavuje model vývoja výrobno-obchodného strediska Západných Karpát.

V 70. rokoch sa do praxe dostala nová bádateľská generácia, ktorá sa zamerala na poznávanie včasnodejinného obdobia. J. Bujna svojou terénnou aktivitou i teoretickými prácami na kvalitatívne novej úrovni nadviazal na prácu B. Benadika najmä vo výskume keltských pohrebísk. Zásluhou J. Hečkovej a G. Březinovej sa významne obohatili naše vedomosti o sídliskách doby laténskej.

V rovnakom období sa zintenzívnili aj výskumné práce na oppidálnych lokalitách v celom stredodunajskom priestore. Poskytli množstvo nových nálezov a poznatkov, ktoré výrazne zmenili celkový pohľad na vznik, vývoj, poslanie i zánik týchto centier. Napriek tomu máme v súčasnosti k dispozícii len málo podrobne alebo aspoň výberovo zverejnených nálezových súborov či nálezov z týchto lokalít, prípadne z ich bezprostredného zázemia.

V roku 1966 obnovila V. Plachá systematické vykopávky na Devíne. Ich výsledky prispeli hlavne k poznaniu konca kontinuálneho keltského osídlenia v stredodunajskom priestore a jeho vzťahu k rímskej okupácii a najstarším germánskym pamiatkam. Rozsiahly devínsky materiál ešte len čaká na svoje spracovanie (*Plachá/Pieta 1986; Pieta/Zachar 1993*). Veľa nových informácií priniesli niekoľkoročné vykopávky J. Paulíka na hradisku v Plaveckom Podhradí, ktoré pomohli objaviť nový typ včasnej oppidálnej lokality – akési kováčske opevnené výrobné stredisko (*Paulík 1976*). Iné centrá laténskej výroby spoznávame až dodatočne zásluhou spracovania starších materiálových fondov (Smolenice: *Farkaš 2004*).

Významné stredodunajské oppidum v Bratislave bolo známe predovšetkým početnými pokladmi mincí, nájdenými v areáli Starého Mesta, a hrnčiarskych pecí, objavených na Námestí slobody (*Jansák 1953*). Vykopávky v rámci výskumu hradného vrchu a jeho podhradia potvrdili intenzitu a rozsah keltského osídlenia. Zásadný obrat v tomto smere priniesla systematická výskumná práca L. Zachara, ktorý hlavne v 80. rokoch zhromaždil, zmapoval a vyhodnotil tamojšie keltské nálezy a sám sa aktívne podieľal na dokumentovaní rozptýlených stôp laténskeho osídlenia na území mesta (*Pieta/Zachar 1993*). Je možné len ľutovať, že jeho dielo o keltskej Bratislave nebolo ukončené a zostalo v rukopise. Jeho úlohu postupne preberajú príslušníci mladšej bádateľskej generácie,

ktorí nielen zachraňujú pamiatky ohrozené stavebnou činnosťou, ale postupne aj spracúvajú staré materiálové fondy (*Čambal 2004*). Oppidálna problematika v slovenskom priestore zaujala aj zahraničných bádateľov (*Collis 1972; 1984; Cumberpatch 1995*).

V rámci koncentrácie významných mladolaténskych pamiatok v priestore Bratislavskej brány (Porta Hungarica) sa konal dlhoročný výskum na hradisku Hainburg-Braunsberg na pravom brehu Dunaja oproti Devínu. Jeho výsledky boli, na rozdiel od bratislavských nálezísk, komplexne spracované a publikované (*Urban 1995*). Obraz stredoeurópskeho priestoru koncom strednej doby laténskej objasňujú nálezy v dolnorakúskom Roseldorfe (*Holzer 2000; 2003*) a rovnakej problematiky sa zásadne dotýka aj aktuálny výskum v Němčiciach nad Hanou (*Čižmář/Kolníková 2006*). Pomerne intenzívne sa v minulosti pracovalo aj na ďalších stredodunajských centrách v Ostrihome a v Budapešti, ale terénne výsledky boli uverejnené len čiastočne (*Kelemen 1988; 1990; Bónis 1969*).

Neopevneným sídliskám z konca doby laténskej sa nevenovala väčšia pozornosť, možno aj pre ich relatívne malý počet, ktorý bol známy. Prvé informácie v tomto smere priniesli vykopávky v Chotíne, okr. Komárno (*Točík 1959; Dušek 1956*) a v Iži, ktoré zostali nepublikované. Bohužiaľ, len predbežné správy máme o viacročných vykopávkach výrobnej osady z konca strednej doby laténskej v Studienke, okr. Malacky, ktorá evidentne patrila k zázemiu produkčného centra na Pohanskej pri Plaveckom Podhradí (*Zachar 1991*).

Na východnom Slovensku bol najdôležitejšou lokalitou na konci doby laténskej a na začiatku doby rímskej Zemplín na rieke Bodrog, kde sa v minulosti skúmalo tamojšie opevnenie s priľahlými osadami, ako aj unikátne súveké pohrebisko s významnými hrobovými súbormi tamojšej vyššej dáckej society (*Benadik 1965; Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*). V roku 1983 sa tu podarilo zistiť a sčasti aj preskúmať tiež kultové miesto z neskorolaténskeho obdobia (*Miroššayová/Čaplovič 1991*). Podľa viacerých náznakov, hlavne hrnčiarskych pecí a sídliskových objektov vo viacerých polohách na území mesta, patril aj Prešov k dôležitým strediskám, najmä v stredolaténskom období. Na východnom Slovensku máme doložené aj viaceré výšinné osady a hradiská (Sedliská-Podčičva, Obišovce).

Súčasnosť

V ostatných desiatich rokoch došlo vo výskume mladolaténskeho obdobia na Slovensku k viacerým zmenám, súvisiacim s odlišnými podmienkami, do ktorých sa dostalo archeologické bádanie. Jedným z hlavných faktorov je akútny nedostatok prostriedkov na základný terénny výskum, ktorý sa v súčasnosti prakticky zastavil. Až v tomto čase sa vďaka záujmu najmladšej, nastupujúcej bádateľskej generácie potešiteľne zvyšuje počet bádateľov, ktorí sa tomuto obdobiu systematicky venujú (L. Benediková, R. Čambal, B. Kovár, B. Lesák, R. Májsky, A. Vrtel, J. Zachar).

Vykopávky v Liptovskej Mare pokračovali vďaka zahraničným projektom ešte v 90. rokoch významnou odkrývkou sídliska II, ktoré poskytlo takmer úplný stratigrafický sled vrstiev od staršej doby laténskej po zánik púchovskej kultúry v 2. storočí po Kr. Mimoriadnym prínosom bolo preskúmanie časti súvrstvia s dobre zachovanými drevenými konštrukciami (*Pieta 1999a; 2000c*). Terénne práce boli prerušené v roku 1999 a obnovené v roku 2004. Otázky včasnohistorického osídlenia karpatského regiónu sa riešili aj v susedných oblastiach, hlavne vďaka aktivitám na severovýchodnej Morave (*Čižmář 1993; 1996*), ale aj v južnom Poľsku (*Madyda-Legutko 1996*).

V súčasnosti sa pokračuje len v terénnych prácach na Devíne, ktoré príležitostne zasahujú aj do neskorolaténskych vrstiev. V predchádzajúcich rokoch tu došlo k dramatickému posunu v poznaní vývoja neskorokeltského osídlenia objavom augustovských rímskych stavieb, keď sa podarilo rozpoznať aj ich časový vzťah k starším a mladším laténskym objektom (*Pieta/Plachá 1999*).

V dôsledku zvýšenej stavebnej aktivity a zásluhou zlepšenej organizácie záchranných výskumov v Bratislave sa podarilo objaviť cenné nové nálezové súbory a terénne situácie, ktoré opakovane zvýrazňujú dominantné postavenie tohto oppida v stredodunajskom regióne (*Musilová/Lesák 1996; Lesák 2002*). Najnovšie zachytené zvyšky neskorolaténskeho opevnenia a stratigrafické poznatky umožnia pokrok pri rekonštrukcii priestorového i časového vývoja tohto zložitého sídliskového útvaru.

Záchranné práce prebehli aj na ďalších dôležitých mladolaténskych náleziskách. V Nitre, ktorá sa v mladšej dobe železnej stala významnou sídliskovou aglomeráciou s markantnou dáckou zložkou na konci tohto vývoja, sa získali dôležité poznatky o opevnení

na hradnom vrchu a jeho časovom postavení. Uverejnením dosiaľ najlepšie preskúmaného stredolaténskeho sídliska Nitra-Šindolka sa vytvoril dobrý základ pre celkové spracovanie laténskeho sídliskového materiálu (*Březinová 2000*).

V posledných rokoch sa pozornosť sústredila na problém severnej hranice keltského osídlenia juhozápadného Slovenska a jeho dotyk s púchovskou oblasťou. V tomto smere bol prínosom záchranný a zisťovací výskum na známom hradisku v Skalke nad Váhom neďaleko Trenčína, ktorý okrem materiálu pre datovanie tejto polohy získal nové informácie aj o vývoji jeho opevnenia (*Hanuliak 1998*).

K najnovším objavom patrí zistenie neskorolaténskej hrnčiarskej osady v centre Komárna. Doložená výroba kvalitnej keramiky je spolu so staršími nálezmi z územia mesta dokladom existencie ďalšieho podunajského strediska v poslednom storočí starého letopočtu, ktoré ležalo vo významnej strategickej polohe pri prechode cez Dunaj smerom do Ponitria.

Medzery v sídliskovej topografii sledovaného obdobia vyvolali potrebu systematického terénneho prieskumu menej známych oblastí Slovenska, hlavne v spomenutej prechodnej zóne na strednom Slovensku, ako aj v niektorých uzavretých horských regiónoch (Turiec). Bolo objavených veľa nových lokalít a spresnili sa naše poznatky o systémoch osídlenia jednotlivých aglomerácií. Okrem iného sa dokázalo budovanie rozsiahlych terasovitých osád vo vyšších polohách (Folkušová), využívanie refúgií aj koncom doby laténskej a začiatkom doby rímskej (Blatnica-Rovná) a existencia malých opevnených výrobných stredísk (Trenčianske Teplice: *Pieta 2000b*). Zásluhou K. Elscheka sa systematickým povrchovým prieskumom v regióne Záhoria podarilo nájsť viac mladolaténskych osád, patriacich k zázemiu veľkých stredísk v priestore Malých Karpát.

Pri sledovaní spomenutých cieľov bolo nutné využiť všetky dostupné zdroje informácií a uplatniť metódy, ktoré by v rámci prezentovaných možností viedli k zvládnutiu vytýčených úloh. Veľkou pomocou v tomto smere bol medzinárodný grantový projekt, financovaný rakúskym ministerstvom pre vedu a výskum, ktorý v rokoch 1995 – 1999 pomohol realizovať viaceré prieskumy a menšie výskumné akcie, ale aj dokončiť najdôležitejšiu dlhodobú výskumnú úlohu – odkrývku sídliska Liptovská Mara II s presvedčivou stratigrafiou od začiatku mladšej doby železnej do konca staršej doby rímskej. V tomto smere sa splnili aj ciele projektu VEGA Osada a životné prostredie, ktorej výstupom bolo vyhodnotenie neobyčajne bohatých fondov archeobotanických materiálov z tohto sídliska (*M. Hajnalová 1999*). Oporou celého zámeru sú aj výsledky systematických terénnych prác na Devíne, ktorý vďaka obetavej práci V. Plachej priniesol mnohé poznatky o záverečnej fáze keltského osídlenia a zásadné nové informácie o prítomnosti Rimanov na dunajskom ľavobreží už v augustovskej dobe (*Pieta/Plachá 1999*).

Na hlbšie poznanie technologickej úrovne remesiel poslúžil projekt experimentov, realizovaný z väčšej časti v archeologickom múzeu v prírode v Liptovskej Mare. Týkal sa hlavne výroby keramiky, textilu a kováčskej práce. Výskum technológií spracovania železa v spolupráci s Technickou univerzitou v Košiciach (Ľ. Mihok) bol zasa postavený na porovnaní väčších sérií rozborov nástrojov a náradia z mladšej doby laténskej, z doby rímskej až po začiatok sťahovania národov, ako aj zo včasného stredoveku.

Od polovice 90. rokov sa aj na slovenskom území rozšírilo amatérske hľadanie archeologických pamiatok pomocou detektorov kovov, ktoré napriek novým zákonným opatreniam dosahuje v súčasnosti značné rozmery a drastickým spôsobom znehodnocuje bohaté dedičstvo archeologických pamiatok najmä v hornatej časti Slovenska. Takto získané predmety často mimoriadnej historickej hodnoty končia v súkromných zbierkach či na domácich a zahraničných burzách. Keďže ich držitelia z určitých dôvodov zväčša neuvedú správne miesto nálezu, strácajú tieto pamiatky svoju skutočnú muzeálnu i vedeckú hodnotu. Len malá časť takto nelegálne získaných predmetov sa dostane do rúk odborníkov aj so spoľahlivým udaním lokality a nálezových okolností. Tieto nálezy a informácie s nimi spojené často avizujú dovtedy neznáme náleziská a historické súvislosti. Žiaľ, akútny nedostatok špecialistov a kapacít na tento druh záchranného výskumu umožňuje len vo veľmi obmedzenej miere sledovať a evidovať takto sa vynárajúce nové náleziská. Na prevenciu – systematický sondážny prieskum s dokumentáciou dosiaľ intaktných regiónov a objektov – nemajú múzeá, Archeologický ústav SAV a Pamiatkový úrad SR dostatočné kapacity ani prostriedky.

Viac-menej spoľahlivo zaevidované nové náleziská a nálezy, hlavne z dosiaľ málo prebádaných oblastí,

paradoxne, v mnohom dopĺňajú naše doterajšie vedomosti. V ojedinelých prípadoch za nové informácie vďačíme primeraným formám spolupráce s tými zberateľmi, ktorí nehľadajú pre zisk a pochopili význam výpovede nálezových súborov a nutnosť odbornej dokumentácie nových, často s veľkou obetavosťou objavených archeologických nálezísk.

V posledných rokoch sa do múzeí dostal celý rad celých, ale zväčša iste len častí depotov keltských mincí z hradísk púchovskej kultúry alebo z opevnení v jej južnej pohraničnej zóne (*Kolníková 2003*). Jeden z nich „prispel" k objaveniu dosiaľ neznámeho výrobno-obchodného strediska oppidálneho typu v Trenčianskych Bohuslaviciach, v strategickom bode na križovatke považskej komunikácie s cestou, spájajúcou západ Slovenska so strednou Moravou (*Pieta 2001b*). Na známom hradisku pri Plaveckom Podhradí, kde sa už pri výskume J. Paulíka podarilo objaviť tri depoty železných výrobkov, našli hľadači najmenej ďalších päť takýchto nálezov. Náhodný objav posledného z nich v roku 2001 bol nahlásený odborníkom, a tento najväčší sklad železných výrobkov v celej stredodunajskej oblasti mohol byť v pôvodnom uložení odborne zdokumentovaný a vyzdvihnutý.

Súčasné úlohy

Pri súčasnom stave pramennej základne a materiálnych zdrojov v oblasti vedy a kultúry bolo a je nutné vychádzať z tematického terénneho archeologického výskumu, ktorý sa sústreďuje na vakantné časové úseky a neprebádané regióny. Táto úloha sa v súčasných ekonomických podmienkach v slovenskej archeológii dá riešiť len s problémami, ale spolu so spracovaním starších materiálových fondov predstavuje jednu z aktuálnych ciest zlepšenia súčasného stavu poznania.

Úspešné riešenie ponúkla trojročná vedecko-výskumná úloha Záchrana a ochrana archeologických pamiatok na Slovensku pod gesciou Archeologického ústavu SAV, ktorá si vytýčila za cieľ dokumentovať, datovať a pamiatkovo chrániť ohrozené lokality hlavne v hornatých častiach nášho územia. V úlohe sa, žiaľ, nepokračovalo.

Je prirodzené, že prvým krokom pri analýze určitého vývojového úseku musí byť vybudovanie vierohodnej teórie osídlenia v časopriestorovom rozmere, a túto úlohu – s výnimkou niektorých geografických oblastí – doterajší výskum napriek úsiliu viacerých bádateľov splnil len čiastočne. Veľké medzery sa vynárajú pri pokusoch o rekonštrukciu dobového hospodárstva, ktoré je oveľa širším, z hľadiska témy a jej riešenia nadnárodným problémom, keďže pre úspešné riešenie potrebuje vychádzať zo širokej palety výskumov, analýz a štúdií. Aj na tento okruh sa zamerali niektoré doterajšie aktivity, pričom výsledky boli predložené vo viacerých parciálnych štúdiách, venovaných jednotlivým okruhom remeselnej či inej hospodárskej činnosti. Všeobecnejšie zameraná práca na túto tému ešte nebola zverejnená a k dispozícii sú len stručné prehľady (*Pieta 2002b*).

Výskum včasnohistorického obdobia v naddunajskej oblasti zostáva veľmi medzerovitý a príčinou tohto stavu – okrem spomenutého problému – boli nerovnomerne rozložené pracovné aktivity z pohľadu jednotlivých tematických okruhov a regiónov, a tiež ďalšie dôvody, hlavne nedostatok publikovaných prameňov. Z tohto pohľadu treba vnímať aj tento pokus o náčrt celkového obrazu osídlenia nášho územia na konci doby laténskej a na začiatku doby rímskej.

2. VÝVOJ OSÍDLENIA V SEVERNOM PODUNAJSKU OKOLO PRELOMU LETOPOČTU

2.1. PREDPOKLADY ROZVOJA STREDNÉHO PODUNAJSKA

V prúde dejinného vývoja sa najzreteľnejšie črtajú obdobia zániku a zrodu spoločenstiev a kultúr, ktoré sa zákonite objavujú na prelome historických etáp. V archeologickom kontexte sa prejavujú zložitým a často neprehľadným navŕšením rôznorodých civilizačných prvkov, na druhej strane aj dobre sledovateľným ukončením či vznikom jednotlivých objektov i celých systémov sídliskových štruktúr. Často sú zároveň indikátorom zmien v materiálnej kultúre a v optimálnom prípade sa stotožňujú aj so zmenami v archeologických periodických schémach.

So zvýšenou čitateľnosťou týchto prelomových období sa stretávame vo včasnohistorickom období, v čase prvých písomných prameňov, ktoré je možné konfrontovať s faktmi, získanými archeologickými metódami. Takýto viac či menej zreteľný fenomén spája začiatky doby laténskej, doby rímskej a sťahovania národov alebo zánik laténskej civilizácie na Dunaji, koniec púchovskej kultúry a záver svébskeho osídlenia Slovenska. To sú zároveň rozhodujúce, uzlové vývojové body celého, takmer tisícročie trvajúceho predslovanského obdobia severnej časti stredného Podunajska.

Územie dnešného Slovenska vďaka svojej polohe, úrodným nížinám i nerastnému bohatstvu predstavovalo v minulosti dôležitú oblasť, ktorej osudy sa vyvíjali v popredí historickej scény strednej Európy. To, nepochybne, platí o včasnej dobe dejinnej s postupnou dominanciou Keltov a Germánov, dvoch etník, ktoré sa rozhodujúcou mierou podieľali na osídlení strednej Európy pred vystúpením Slovanov. V oboch etapách takmer tisícročie trvajúceho včasnodejinného obdobia na strednom Dunaji vedľa seba existovali a vzájomne na seba pôsobili dva veľké, značne odlišné civilizačné okruhy. Najskôr, v mladšej dobe železnej, to bola oblasť laténskej civilizácie a jej okrajové nekeltské či keltizované zóny. Po prelome letopočtu sa dominantnými prvkami dejinného procesu v stredoeurópskom priestore stal antický svet rímskych provincií a barbarské, prevažne germánske osídlenie naddunajského územia. Interakcie týchto polarizovaných svetov a prebiehajúce akulturačné či asimilačné procesy sú vlastnou náplňou štúdia včasnodejinného obdobia v strednom Podunajsku.

V mladšej dobe železnej dominovali tejto oblasti Kelti, ktorí zásluhou svojho mohutného ľudského, ale aj vyspelého výrobného potenciálu a kontaktov s antickým Stredomorím vojensky a neskôr i hospodársky ovládli veľkú časť vtedajšej zaalpskej Európy. V stredoeurópskom priestore popri keltskej sfére sídlili aj staršie, dnes jazykovo spoľahlivo neidentifiko-

vateľné národy. Expandovalo sem dácke obyvateľstvo, ktoré na svojom pôvodnom území disponovalo bohatými surovinovými i ľudskými zdrojmi. Kontaktom s laténskou kultúrou si tieto nekeltské národy rýchlo osvojovali nové technológie a otvárali sa novým impulzom. Keltský univerzalizmus mal európske rozmery a svojím potenciálom i kreativitou si zachoval svoju pôsobnosť aj po viac ako štyroch storočiach etnickej a politickej samostatnosti.

2.2. ZAČIATKY A ROZVOJ KELTSKÉHO OSÍDLENIA SLOVENSKA V DOBE LATÉNSKEJ

V dobe železnej tvoril dunajský tok významnú spojnicu západnej keltskej ekumény s jej východnou časťou, ktorá sa rozkladala na oboch jeho brehoch a svojimi výbežkami siahala aj poza karpatský oblúk.

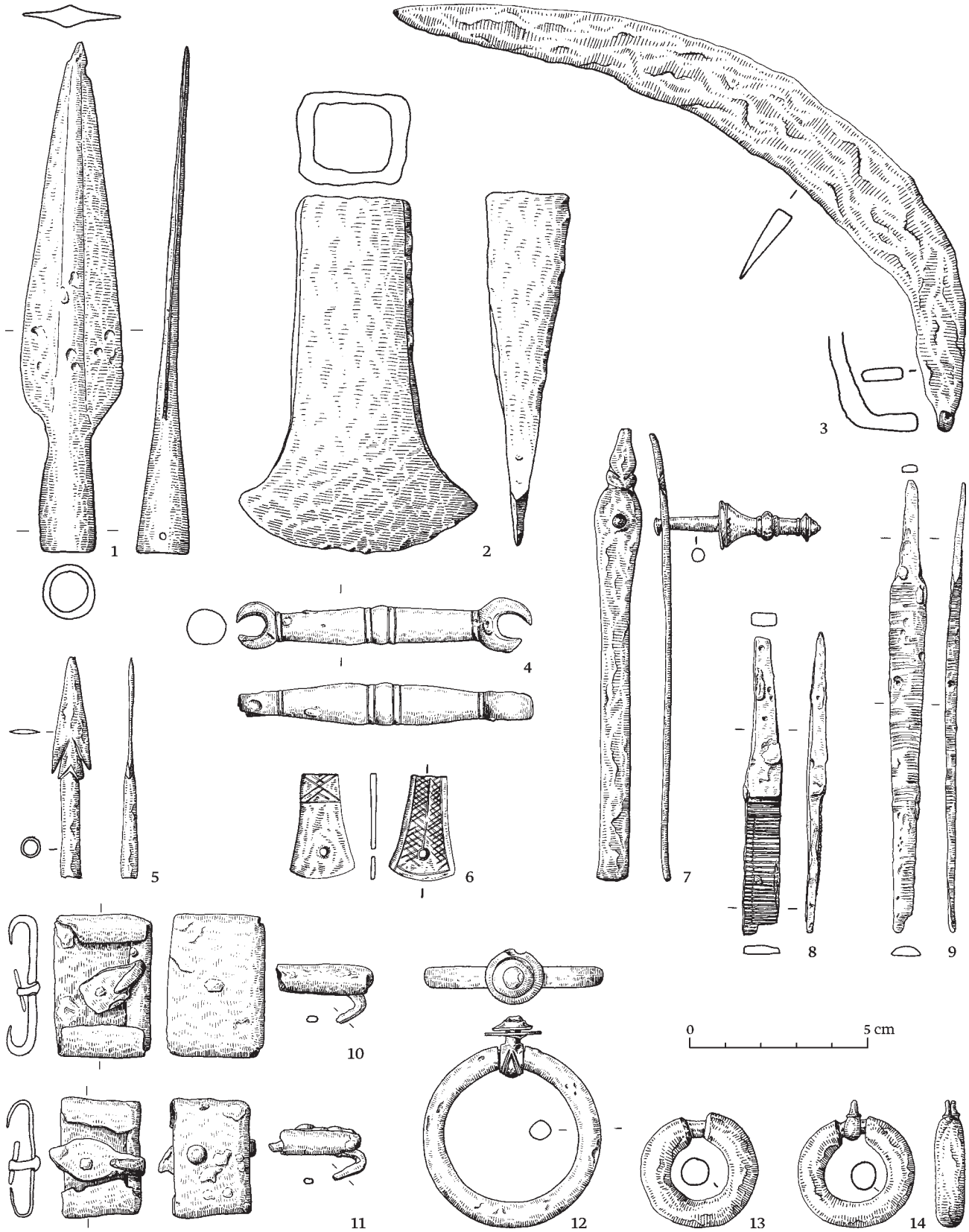
Severnú časť stredného Podunajska, hlavne západ Slovenska, zasiahla už prvá vlna keltskej expanzie. Svedectvom sú dve pohrebiská s hrobmi nového obyvateľstva, ktoré pochádzajú približne z konca 5. storočia pred Kr. (Stupava: *Eisner 1933*; Bučany: *Bujna/Romsauer 1983*). Charakterizuje ich nový, kostrový spôsob pochovávania a odlišná materiálna kultúra. Jej charakteristickými znakmi sú v ruke robená i na kruhu obtáčaná keramika s použitím grafitovej suroviny, sečné a bodné železné zbrane a hlavne pestrá skladba ženských i mužských šperkov a súčastí opaska z bronzu a železa, zhotovovaných v charakteristickom včasnolaténskom štýle.

Pohľad na začiatky doby laténskej u nás významne obohatil objav opevneného centra v Horných Orešanoch, okr. Trnava (*Pieta 2007*). Na jednom z výbežkov Malých Karpát sa v roku 2004 podarilo identifikovať hradisko s bohatými nálezmi zo stupňa LA. Žiaľ, náleziska sa hneď stalo cieľom nájazdov hľadačov, ktorí ho v krátkom čase silne zdevastovali. Napriek tomu sa podarilo získať viaceré dôležité informácie o tejto unikátnej a na nálezy mimoriadne bohatej lokalite. Vrchol kopca s plochou asi 0,5 ha bol uzavretý dvomi pásmi opevnení. Vnútorný val mal kamennú plentu z veľkých vápencových platní. Vnútorná plocha, ale aj niektoré terasy mimo hradieb boli intenzívne obývané. Popri vnútornom vale sa na viacerých miestach zistili pozostatky kováčskych dielní, zhotovujúcich nástroje, kovové súčasti opaskov a zrejme aj zbrane a ďalšie výrobky. Množstvo nájdených zbraní pravdepodobne svedčí o násilnom zániku hradiska, deformované meče a kopije však môžu súvisieť aj s existenciou kultového miesta alebo votívnych depónií na hradisku. Niektoré cenné výrobky ako meče, nákrčníky, prelamované pásové zápony a maskovité spony zasa naznačujú prítomnosť vyššej spoločenskej vrstvy (obr. 1; F 1).

Malokarpatská oblasť sa stala významným strediskom nových kolonistov. Svedčia o tom spomenuté pohrebiská v Stupave a Bučanoch, ale aj ďalšie významné ojedinelé nálezy z výšinných polôh, ako je spona z Plaveckého Podhradia a pásová zápona s bohatou zoomorfnou výzdobou z Vrbova – Tlstej hory. Neďaleko tohto hradiska sa podarilo preskúmať aj viacero objektov neveľkej osady (*Romsauer 1981*). Ďalej na východ sa stopy tejto prvej vlny keltského obyvateľstva objavujú len ojedinele (sídliskový objekt z Chľaby: *Pieta 1981c*).

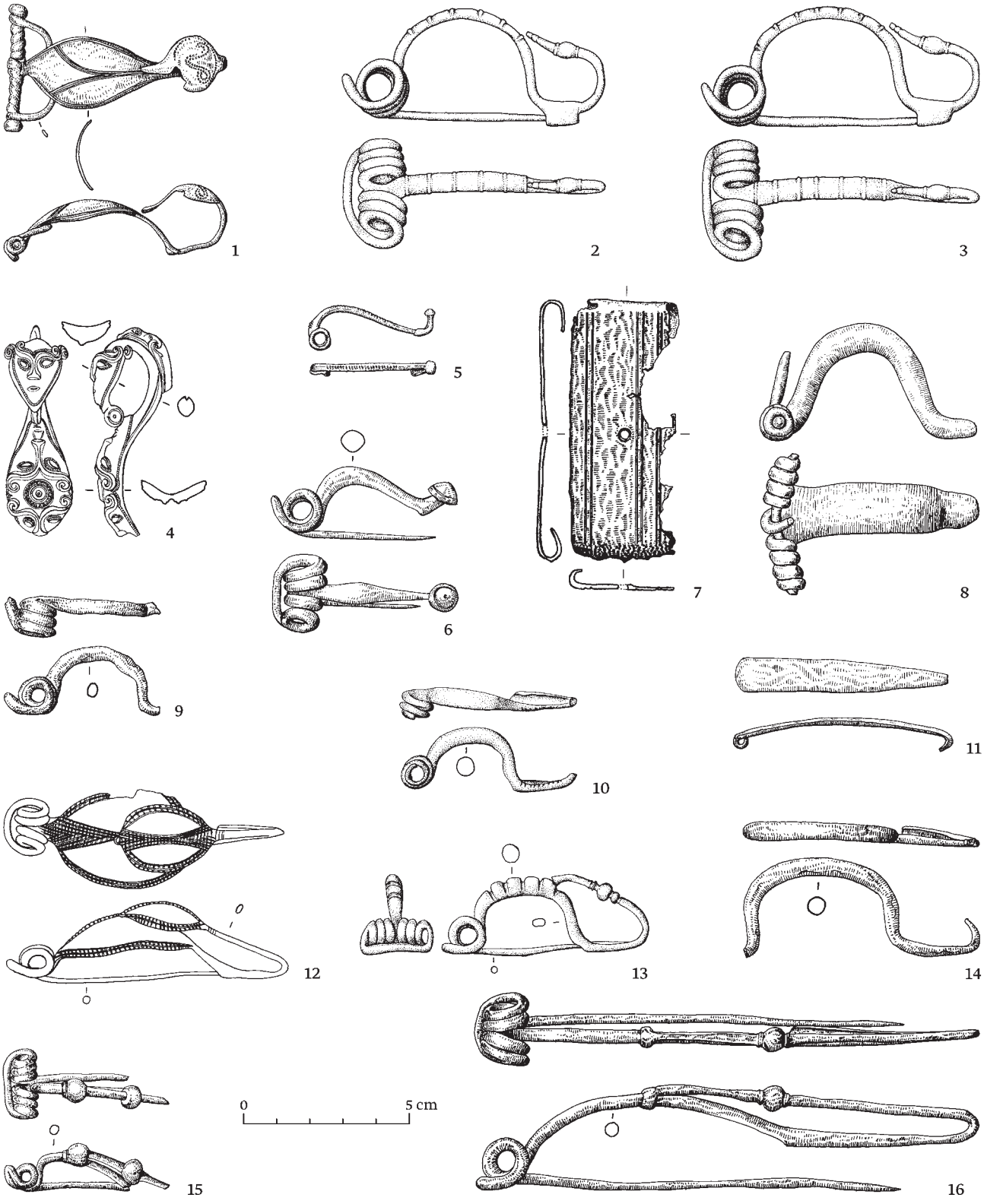
Noví osadníci neprichádzali do neobývanej krajiny, ale podľa zhodnej mienky odborníkov sa tu dostali do kontaktu so staršími obyvateľmi skupiny Vekerzug z okrajovej zóny východného stepného okruhu so zmiešaným, birituálnym pochovávaním. Z tohto najstaršieho laténskeho obdobia máme relatívne málo prameňov. Vieme však, že prúd nových prisťahovalcov pomerne rýchlo zosilnel. Postupne ovládol krajinu tak, že s prejavmi staršieho osídlenia sa v archeologických prameňoch stretávame postupne čoraz menej.

Na severe a východe krajiny v rovnakom čase, čiže začiatkom mladšej doby železnej (stupne A, B1), žije ešte naďalej intaktné, z predchádzajúcej doby halštatskej kontinuálne prežívajúce osídlenie. Len ojedinele, prostredníctvom prvých výrobkov včasnolaténskeho štýlu, sa dozvedáme o kontaktoch tejto oblasti s expandujúcim keltským svetom. Pripomeňme si aspoň známe nálezy z turčianskeho regiónu, hlavne známu maskovitú sponu zo Slovenského Pravna, alebo len o niečo mladšiu sponu zo Sebeslaviec a prilbu typu Berru z Blatnice. Aj tu pribudli niektoré nové nálezy. Medzi ne patrí kazetovitá pásová zápona zo Sklabinského Podzámku či spona s bubienkovitou pätkou (Fußpaukenfibel) z Blatnice (obr. 2: 1, 7). Ide

1. Horné Orešany. Výber charakteristických nálezov.

1 – hrot oštepu; 2 – sekera; 3 – kosák; 4 – časť zubadla; 5 – hrot šípu; 6 – ozdobná platnička; 7 – kovanie z voza; 8, 9 – pilníky; 10-14 – opaskové zápony a krúžky. Všetko železo.

2. Včasno- a starolaténske nálezy z hradísk na západnom a severnom Slovensku.

1, 9 – Blatnica (Rovná); 2 – Liptov; 3 – Blatnica-Sebeslavce; 4 – Slovenské Pravno (Prašnica); 5 – Vyšný Kubín; 6 – Piešťany (Marhát); 7, 15 – Sklabinský Podzámok (Katova skala); 8, 11 – Liptovská Mara II; 10, 12 – Považská Bystrica-Považská Teplá (Malý Manín); 13 – Čachtice; 14 – Pružina (Michalová); 16 – Slovenské Pravno (Sokolia skala). 1-5, 10, 12, 13 – bronz; ostatné železo.

jednoznačne o najvýchodnejšie exempláre toho druhu včasnolaténskych spôn (*Stöllner 2002*, 68-70, obr. 28; *Frey 1996*, Abb. 6). Tieto charakteristické výrobky dokazujú užší kontakt severnej časti Karpatskej kotliny so západokeltským, resp. alpským prostredím, než sa dosiaľ predpokladalo.

V ďalšom priebehu staršej doby laténskej (stupeň B2) bolo už juhozápadné, ale aj južné a východné Slovensko pomerne husto obývané keltskými skupinami. Ich osady a pohrebiská sa koncentrovali na úrodných sprašových terasách pozdĺž dolných a stredných častí ľavobrežných dunajských prítokov, najmä v povodí Nitry a Žitavy. Spolu s hustým osídlením v dunajskom ohybe a na celom území dnešného severného Maďarska tvorili jednotnú sídliskovú zónu s vysokou koncentráciou obyvateľstva prevažne keltského pôvodu. Menej stôp po osídlení nachádzame prekvapivo západne od rieky Váhu, kde boli doložené najstaršie keltské náleziská z predchádzajúcej doby, a výrazne ich ubúda severným smerom, kde nám zatiaľ hranicu súvislého keltského osídlenia určujú hroby v okolí Nitry. V horskej oblasti s prežívajúcim starším obyvateľstvom sa s priamymi dokladmi kontaktov s podunajskými Keltmi stretávame len ojedinele, najpresvedčivejšie v podobe osamotených hrobových nálezov (Batizovce). Sú svedectvom záujmu o karpatské rudné oblasti už niekedy v priebehu 3. storočia a možno aj skôr (*Pieta 2000c*).

Pokračujúci prienik keltských družín smerom na východ v staršej dobe laténskej zasiahol aj horné Potisie a Sedmohradsko, kde vznikla pomerne rozsiahla samostatná keltská enkláva. K nej sa okrajovo priraďuje aj juh východoslovenského územia, najmä oblasť Zemplína a Košická kotlina. Prítomnosť Keltov už niekedy koncom stupňa B1 a v stupni B2 dokladajú starobylé hrobové nálezy z Cejkova, Valalikov a Košíc. V staršej dobe laténskej títo noví kolonisti husto osídľujú aj riečne údolia karpatských predhorí v dnešnom severnom Maďarsku a v priľahlej časti slovenského juhu, odkiaľ už dnes poznáme rad rozsiahlych pohrebísk, opevnené výšinné polohy i početné sídliská (*Furmánek/Sankot 1985; Hellebrandt 1992; Miroššayová/Tomášová 2004*).

Výskumy a pramene

Hlavným zdrojom informácií o vývoji materiálnej, ale aj duchovnej kultúry spoločnosti starolaténskeho obdobia sú birituálne, prevažne však kostrové pohrebiská. Tieto miesta posledného odpočinku sa využívali spravidla dlhé obdobia a vďaka dobre čitateľným pohrebným zvyklostiam a bohatej hrobovej výbave poskytujú obsiahlu výpoveď o svojej dobe. Viaceré z nich boli vykopané ešte v 50. a 60. rokoch, keď priniesli prvé svedectvo o dôležitosti výpovede slovenských nálezov pre poznanie dejín širšieho stredodunajského priestoru v tej dobe (*Benadik/Vlček/Ambros 1957; Benadik 1962; 1975*). Žiaľ, len niektoré pohrebiská sa podarilo v celosti a na dobrej technickej úrovni preskúmať (Dubník: *Bujna 1989; 1991;* Malé Kosihy: *Bujna 1995*).

Málo vieme o opevnených polohách zo staršej doby laténskej. Okrem spomenutého opevneného sídla v Horných Orešanoch osídlenie z tej doby signalizujú len ojedinelé nálezy na západnom Slovensku (Plavecké Podhradie, Vrbové), ale aj na východe krajiny. Spomeňme aspoň hradisko vo Vítkovciach a rozsiahle hradisko v Zádieli s nálezmi laténskych spôn zo stupňov B1 a B2. Nálezy z rovnakého obdobia poznáme aj z niektorých predhistorických opevnení na strednom Považí (Pružina, Piešťany – Marhát, Považská Bystrica – Malý Manín: *Pieta 2000c*).

Početné a husto vedľa seba ležiace osady sa skúmali len príležitostne v malých výsekoch a výsledky týchto vykopávok boli dosiaľ zverejnené len fragmentárne. Môžeme sa preto len domnievať, že – podobne ako v iných častiach keltského sveta – išlo skôr o neveľké osady. Tvorili ich jednotlivé dvorce umiestnené neďaleko seba na hospodársky i komunikačne výhodných miestach krajiny, hlavne pozdĺž vodných tokov.

Hospodársky a spoločenský vývoj

Bola to doba mocenského rozmachu a hospodárskeho rozkvetu, ktorý sa odzrkadľuje v okázalom bohatstve materiálnej kultúry hrobového inventára spoločensky vyššie postavených jedincov oboch pohlaví. Nápadný je najmä narastajúci počet hrobov dobre vybavených zbraňami, šperkmi a ďalším inventárom. Prostredníctvom týchto prameňov máme možnosť sledovať hospodársky vzostup už etablovanej novej keltskej society v severnej časti Karpatskej kotliny. Jeho základom sa stal rozvoj základného remesla – kováčstva, produkujúceho kvalitné zbrane a široký sortiment iných výrobkov zo železa. Keltská záľuba v dekoratívnosti sa zreteľne prejavila v nápadne bohatých súpravách kovových ozdôb, ktoré sa ako jediné zachovali z odevu či kroja v hroboch. Šperkári zhotovovali náročné

okrasy z bronzu, často s použitím cenných cudzích materiálov, ako bol koral alebo jantár. Ako nový prvok sa rozšírili ozdoby zo striebra, drôtené náramky, nákrčníky, tiež prstene a retiazky. Predlohy týchto okrás pochádzajú zo vzdialených oblastí Galie alebo Ilyrika, ale materiál na ich zhotovenie bezpochyby pochádzal z neďalekých karpatských ložísk.

Už skôr známa technika výroby keramiky na hrnčiarskom kruhu dosiahla všeobecné rozšírenie a zvýšenú kvalitu, hlavne v technike výpalu. Laténsky štýl bol pozoruhodne jednotný na obrovskom území Keltmi obývaného sveta a prostredníctvom jednotlivých charakteristických a technicky pozoruhodných výrobkov sa šíril do okolitých nekeltských oblastí, či už dynamickým rozvojom obchodu, alebo lokálnym napodobňovaním týchto žiadaných „módnych výrobkov".

2.3. STREDNÁ DOBA LATÉNSKA NA JUHOZÁPADNOM A ZÁPADNOM SLOVENSKU. ZMENY V OSÍDLENÍ

V strednej dobe laténskej, teda približne koncom 3. a začiatkom 2. storočia pred Kr., sa počet osád v strednom Podunajsku opäť zvýšil a územie s laténskou kultúrou na juhozápadnom a východnom Slovensku sa rozšírilo o nové, predtým neosídlené oblasti.

Tento jav sa obvykle vysvetľuje zvýšením počtu obyvateľstva v stredodunajskej, ale aj vo východoalpskej oblasti, sčasti vďaka hospodárskemu rozkvetu, ale zrejme tiež prílevom novej kolonizačnej vlny z juhu, najmä zo severnej Itálie. V druhej púnskej vojne, ktorá bola rozhodujúcim zápasom o nadvládu v Stredomorí, sa keltské kmene zo severnej časti Apeninského polostrova postavili na stranu Hannibala. Po jeho porážke a nasledujúcich konfliktoch sa severoitalské keltské enklávy dostali pod tlak expandujúcej rímskej republiky. Podľa viacerých náznakov v historických prameňoch i na základe aktuálnych archeologických nálezov sa toto obyvateľstvo sčasti presunulo na sever, do stredného Podunajska (*Dobesch 1993*). Túto teóriu podporujú aj niektoré slovenské nálezy, najmä mince, luxusné predmety a súčasti kroja pochádzajúce z Itálie, ale aj šírenie niektorých štýlových a technologických ideí z tohto smeru.

V rovnakom čase zaznamenávame na juhozápadnom Slovensku najväčšiu hustotu keltského osídlenia. Jeho ťažisko sa udržiava, podobne ako v staršej dobe laténskej, hlavne v povodí Nitry, Žitavy, Hrona a Ipľa, kde kontinuitu obyvateľstva okrem väzieb v materiálnej kultúre dokladá aj pokračovanie v pochovávaní na viacerých pohrebiskách (Maňa, Palárikovo: *Benadik 1983;* Malé Kosihy: *Bujna 1995*). Vznikajú však aj nové nekropoly s bohatými, tentoraz už prevažne alebo výlučne žiarovými hrobmi (Holiare: *Benadik/Vlček/Ambros 1957*).

Vzostup pôvodných území vidíme aj na rozširovaní starších a vzniku nových sídliskových aglomerácií na okraji pôvodného teritória. Jedným z nich sa stalo širšie okolie Nitry, kde sa podarilo zistiť a sčasti aj preskúmať rad pohrebísk a sídlisk. Takisto ojedinelé hroby na severnej hranici súvislého rozšírenia keltských pohrebísk patria k tejto fáze osídlenia (Kľačany, Dolné Trhovište, obe okr. Hlohovec). Podľa nových zistení už od začiatku strednej doby laténskej (C1) – a možno už aj o niečo skôr – penetruje keltská sídlisková enkláva ponad severné hranice pohrebísk ďalej proti prúdu hlavných tokov do prvého pásma karpatského masívu. Svedčia o tom množiace sa nálezy laténskej kultúry na stredoslovenských hradiskách (*Šalkovský 1994; Pieta 2000c*). Podľa nových lokalít so stopami výroby, hlavne hradísk, a narastajúceho počtu významných nálezov z tohto severného pásma môžeme už dnes uvažovať o významnom hospodárskom zázemí, ktoré táto hornatá a na suroviny bohatá oblasť poskytovala podunajskej keltskej sídliskovej enkláve.

Výskumy a pramene

Aj v strednej dobe laténskej zostávajú pohrebiská naším hlavným prameňom pre poznanie spoločnosti a jej hospodárstva a veľké slovenské nekropoly svojím značným rozsahom i kvalitou nálezov predstavujú v tomto smere dôležitý zdroj informácií aj v širšom stredoeurópskom priestore. Väčšina z nich bola kontinuálne využívaná počas viacerých storočí. K známym starším lokalitám (Holiare, Maňa) pribud-

lo naše najväčšie pohrebisko v Palárikove, ktoré bolo preskúmané začiatkom 70. rokov, ale dosiaľ zostalo nepublikované (*Benadik 1975*). Z novších prameňov treba spomenúť hlavne veľkú žiarovú nekropolu Malé Kosihy (*Bujna 1995*) a nový objav rozsiahleho keltského pohrebiska v Leviciach (výskum M. Samuel).

Na rozdiel od predchádzajúcej doby sa do popredia dostal aj výskum laténskych sídlisk, ktorý sa oživil v súvislosti s vykopávkami našej dosiaľ najväčšej preskúmanej osady v Nitre-Šindolke (*Hečková 1993*; *Březinová 2000*). V rámci nitrianskej aglomerácie boli v 80. rokoch minulého storočia skúmané aj ďalšie významné osady, ktoré priniesli nové poznatky o intenzite osídlenia a hospodárstve stredolaténskeho obdobia. Spomeňme aspoň osadu Nitra-Mikov dvor a sídlisko Nitra-Párovské Háje, kde sa podarilo objaviť aj výrobné objekty, medzi nimi aj pozostatky kováčskej a šperkárskej dielne, v ktorej sa podľa nálezu stratenej hlinenej formy odlievali aj orechovité nánožníky (obr. 3).

Významným strediskom stredolaténskeho osídlenia stredného Považia bolo výšinné sídlisko v Čachticiach, známe žiaľ, najmä z materiálov, ktoré tu získali hľadači. Našlo sa tu viac hromadných nálezov železného náradia a nástrojov. V jednom z nich bol uložený veľký sekáč, sekery s uzavretou tuľajou a kosáky. Z náleziska pochádza aj veľký sekáč typu Dürnberg a fragment pravdepodobne zo železnej prilby.

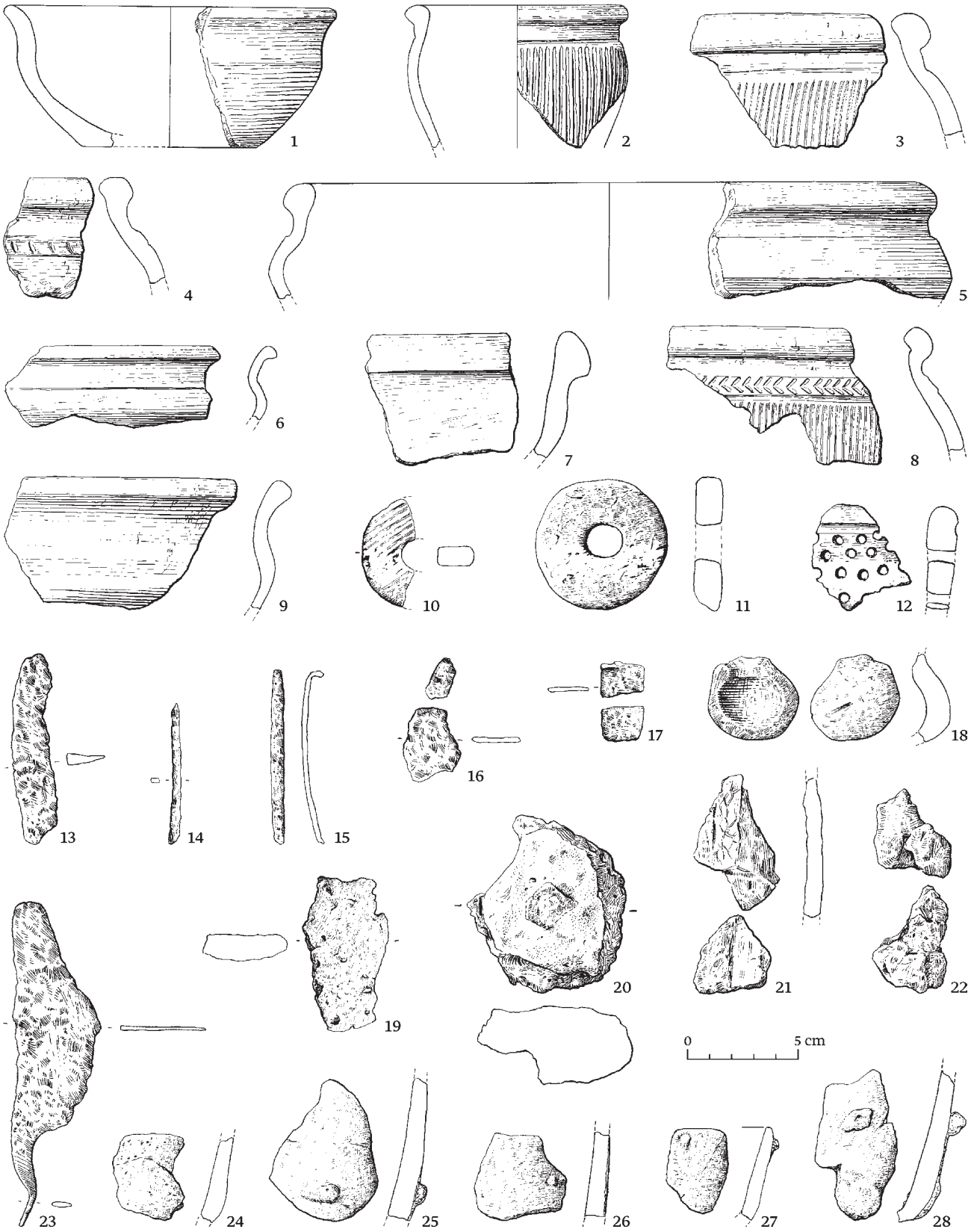
Aj ďalšie lokality na severnom pohraničí súvisléh o stredolaténskeho osídlenia západného Slovenska priniesli nové poznatky o zintenzívnení kolonizácie stredného Považia a Ponitria na území mimo rozšírenia keltských pohrebísk, hlavne v pohoriach Považský Inovec a Strážovské vrchy. Najviac poznatkov máme v súčasnosti o hradisku Slatina nad Bebravou v predpolí Strážovských vrchov, ktoré leží neďaleko stredovekých strieborných baní v okolí Valaskej Belej. Opevnenie s rozlohou 9 ha podľa rozsiahleho súboru nálezov vzniklo v mladšej fáze laténskeho stupňa C1, keď tu máme doloženú kováčsku i šperkársku výrobu (obr. 4-6).

Hospodársky a spoločenský vývoj

Stredná doba laténska priniesla ďalší pokrok v hospodárskom rozvoji keltského obyvateľstva v strednom Podunajsku. Prejavil sa v rozšírení nových výrobných technológií v remeselnej výrobe a v ich širokom uplatnení medzi obyvateľstvom. Spomenúť môžeme hrnčiarstvo, kde batérie dvojkomorových pecí naznačujú dobre organizovanú remeselnú výrobu. Stopy kovovýroby sú tiež bežné, rovnako ako používanie kvalitných rotačných žarnovov zo stredoslovenských andezitov a ryolitov. V šperkárstve sa ako nové materiály uplatnili sapropelit a sklo.

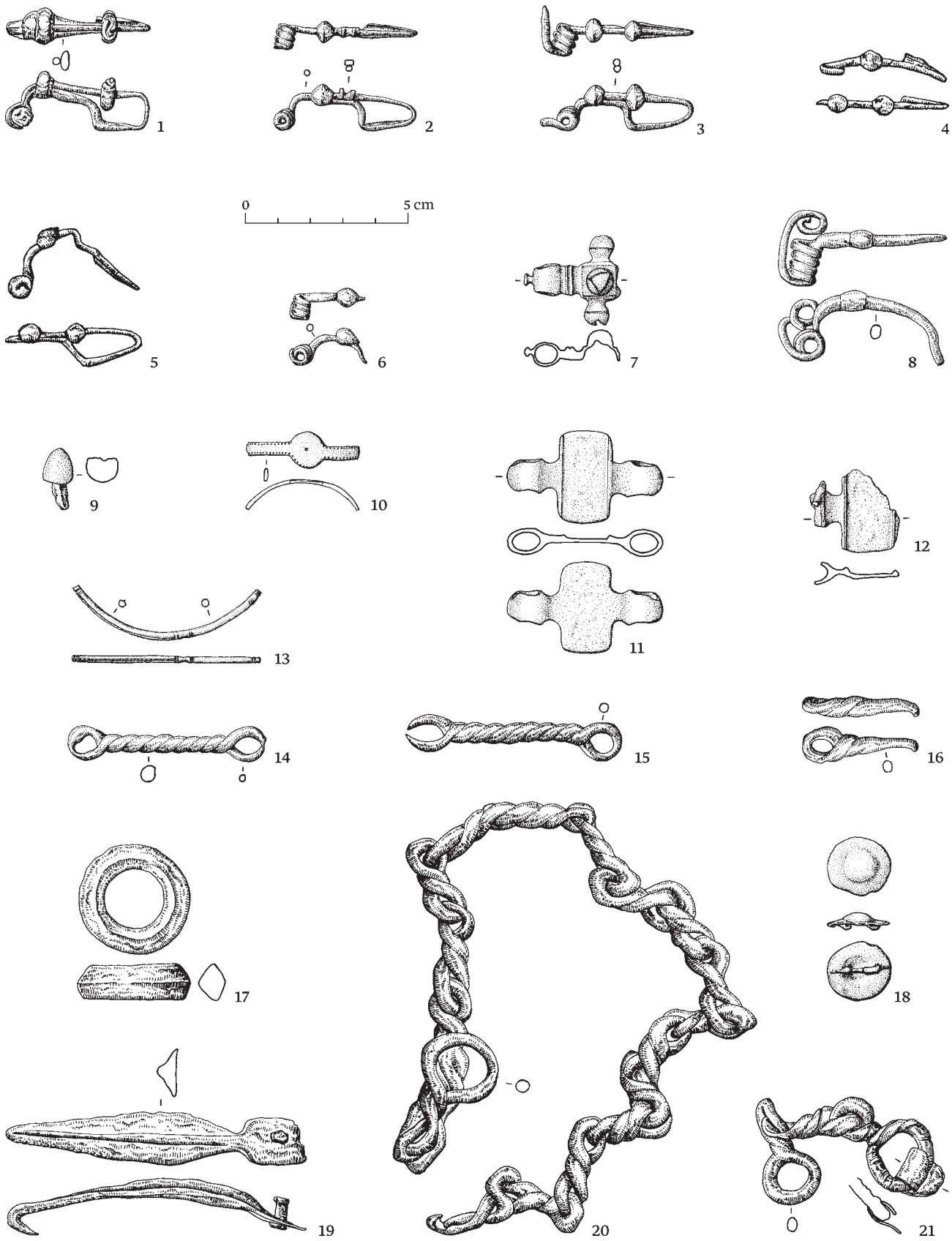
Pomerne hojne sa objavujú dovážané výrobky a cudzie mince, ktoré dokladajú najmä južné kontakty tamojšieho obyvateľstva. Boli to napodobneniny peňazí helenistických panovníkov Alexandra Veľkého, Filipa II. a Audoleona, ako aj spomínané razby severoitalských Bójov. Na východe Slovenska boli v užívaní staré dácke razby, ale aj typy mincí, rozšírené v severnom Maďarsku.

Od druhej polovice 3. storočia pred Kr. sa na juhozápadnom Slovensku už razili vlastné strieborné mince, čo je znakom rozvinutej a hospodársky silnej spoločnosti. Lýrovité mince sa koncentrujú v oblasti silného keltského osídlenia na juhozápadnom Slovensku a nepochybne ich razili a používali miestni obyvatelia. Ich výskyt na okolitých územiach, najmä na susednej Morave, dokladá vzájomné hospodárske väzby už v staršom stredolaténskom období (*Kolníková 1964a; 1998*). Pozoruhodným objavom bol nález súboru mincí v sídliskovom objekte na sídlisku Nitra-Martinský vrch, v ktorom sa popri lýrovitej minci našla aj drobná strieborná razba Athena Alkis, pripisovaná severoitalským Bójom, a známe aes grave – medený rímsky peniaz (*Kolníková 1964b*). Nález sprevádzala stredolaténska keramika a zlomok sklenéh o náramku, ktoré potvrdzujú jeho zaradenie do stupňa C1 (obr. 7).

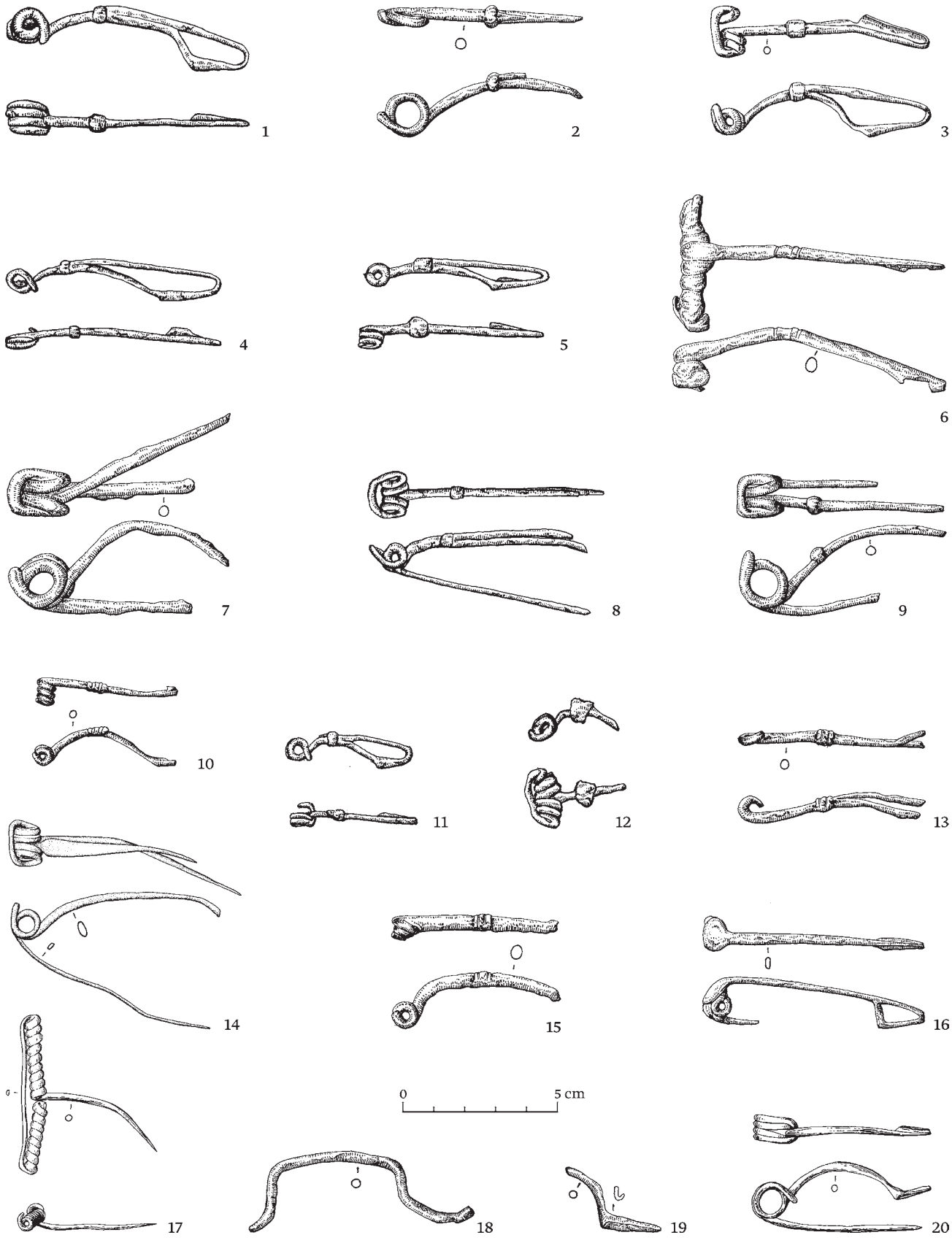
3. Výber nálezov z kovolejárskej dielne.

Nitra-Párovské háje, objekt 38/86. 1-12, 18, 20-22, 24-28 – keramika (18 – zlomok odlievacej formy na bronzové orechovité nánožmíky); 20-22 – fragmenty stien piecky so stopami bronzu; 24-28 – zlomky téglikov so stopami bronzu. 13-17, 19, 23 – železo.

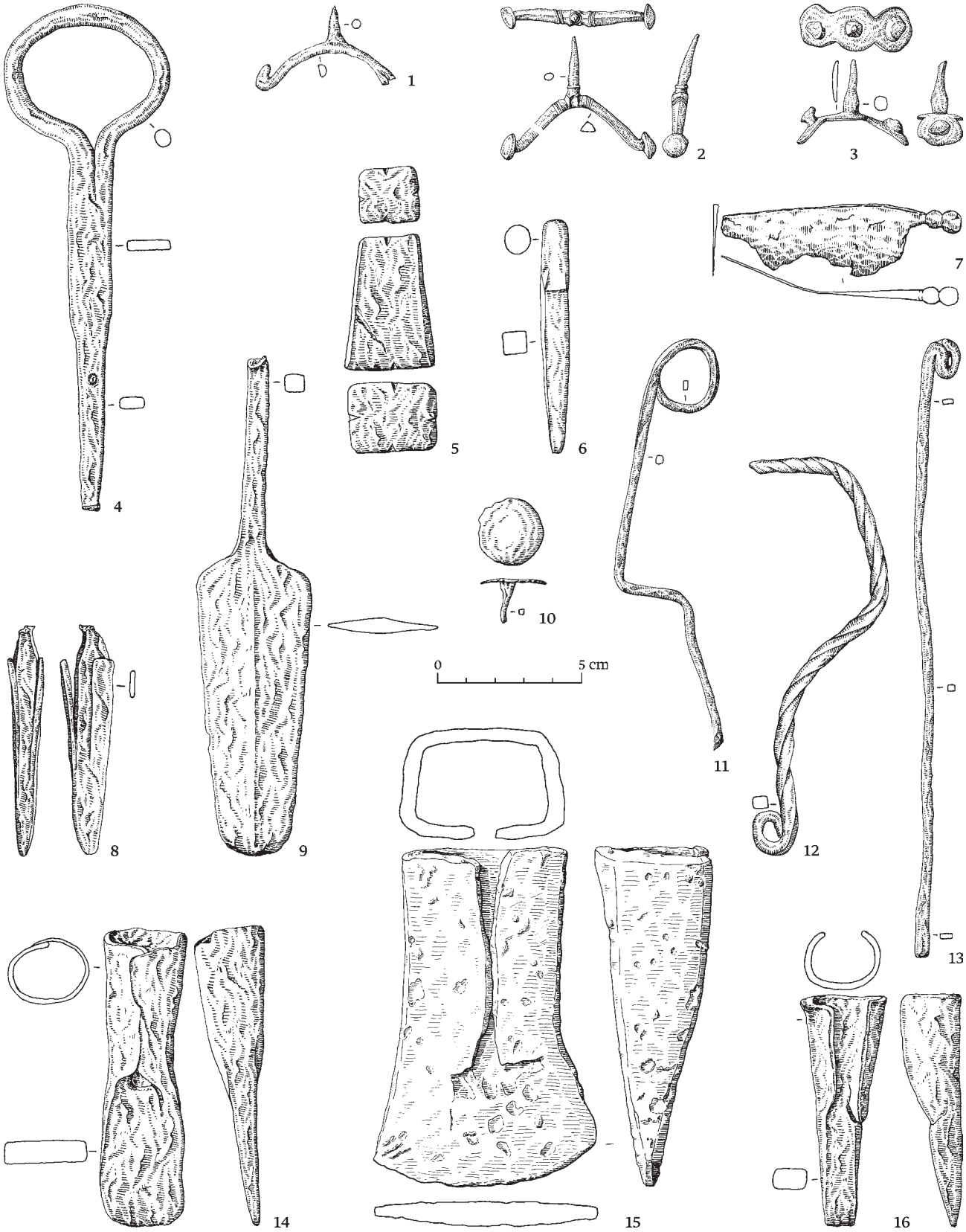
4. Slatina nad Bebravou (Udrina). Ozdoby, súčasti opaskov a nášivka zo staršieho horizontu osídlenia.

1-6, 8, 15-18, 20-22 – železo; 9 – bronz a železo; ostatné bronz.

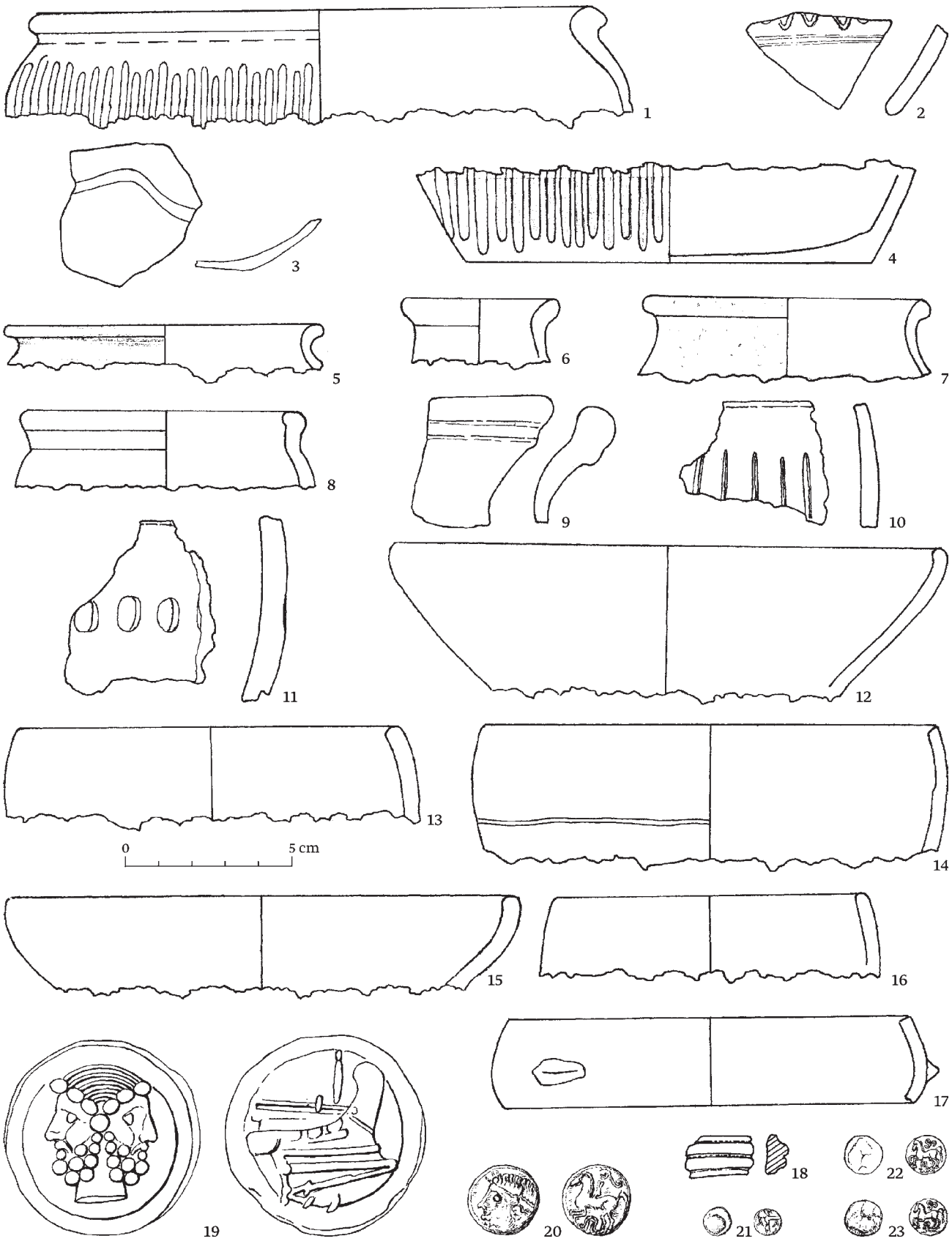
5. Slatina nad Bebravou (Udrina). Mladšie typy spôn a ich polotovarov (C2, D1).

17 – bronz; ostatné železo.

6. Slatina nad Bebravou (Udrina).

1-3 – ostrohy; 4, 8 – zákolníky; 5 – závažie; 6, 14-16 – nástroje; 7 – britva; 9 – časť vyhňovej lopatky; 10 – nit; 11, 13 – polotovary. Všetko železo.

7. Nitra, Martinský vrch, objekt 36/61-62.

Mince a výber sprievodných nálezov. 1-17 – keramika; 18 – sklo; 19 – meď; 20-23 – striebro.

2. 4. KELTI NA VÝCHODNOM SLOVENSKU NA ZAČIATKU STREDNEJ DOBY LATÉNSKEJ

Obdobná situácia bola aj na východnom Slovensku, kde však osídlenie s laténskou kultúrou zďaleka nedosahovalo takú intenzitu ako na západe. Dnešné východoslovenské územie tvorilo len okrajovú časť viac-menej samostatnej, Keltmi osídlenej oblasti v hornom Potisí a v Sedmohradsku, ktorá okrem charakteristických znakov laténskej civilizácie vykazuje aj veľa svojráznych prvkov staršieho domáceho pôvodu. Význam enklávy podčiarkujú veľké pohrebiská typu Pişcolt a mimoriadne bohaté náčelnícke hroby (Ciumeşti).

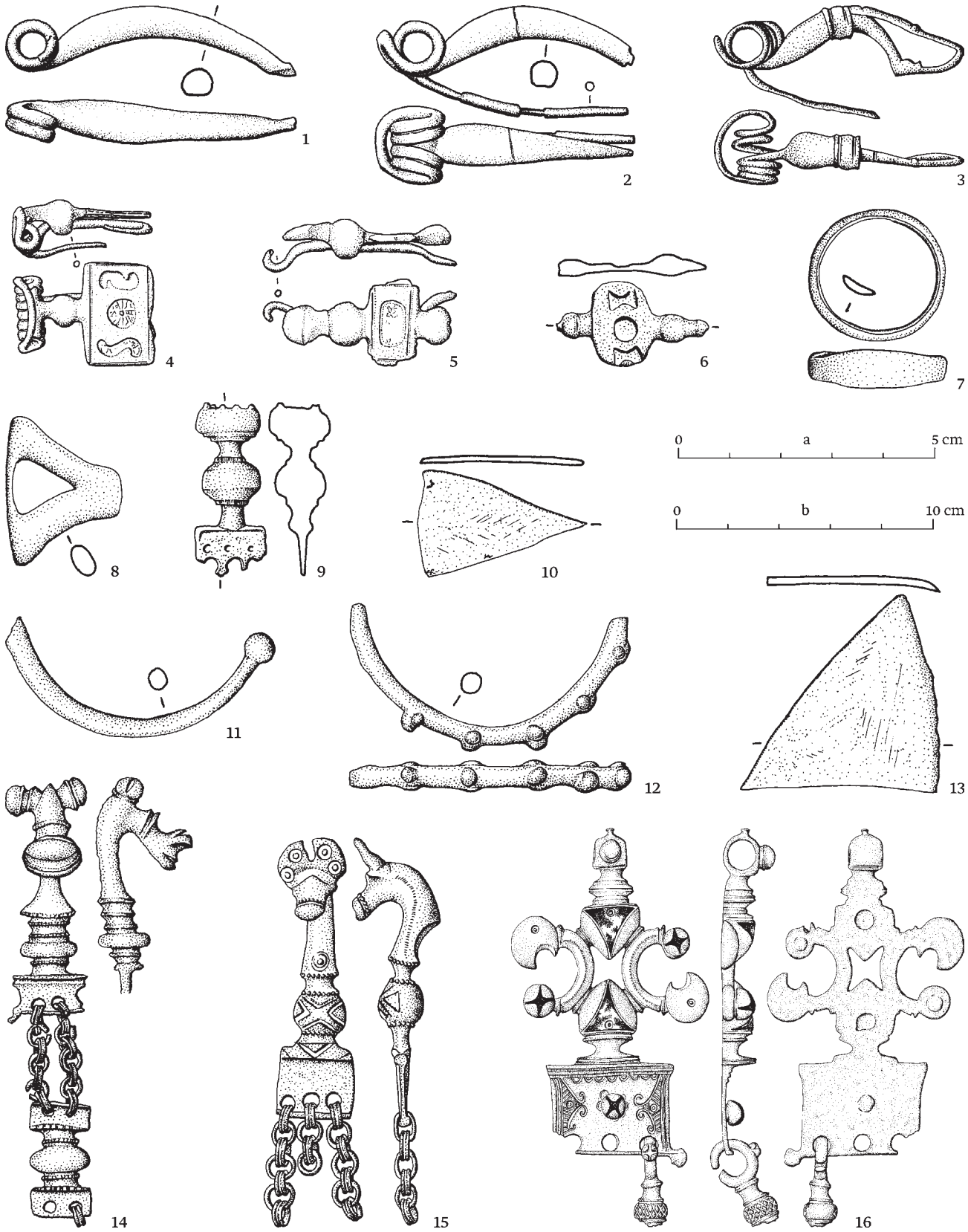
Na najväčšom východoslovenskom pohrebisku z tej doby v Ižkovciach sa odkrylo len 31 hrobov (*Vizdal 1976*). Zdá sa však, že aj tu sa už v strednej dobe laténskej rozširuje pôvodné teritórium ďalej na sever i na západ na úkor neznámeho pôvodného obyvateľstva a zaujíma aj výšinné polohy (Sedliská-Podčičva, Obišovce – Stráž). Príkladom tohto severného pohybu je koncentrácia osád na významnom komunikačnom bode v povodí Torysy v priestore dnešného Prešova. Ako dôležité nálezisko sa ukazujú Obišovce vo významnej strategickej polohe na prechode údolím Hornádu do povodia Torysy. Hradisko Stráž poskytlo významnú kolekciu bronzových predmetov zo stupňov C1 a C2, s väzbami na juhopanónske prostredie (obr. 8). Otázka prítomnosti neskorolaténskeho materiálu na tomto dôležitom hradisku zostáva zatiaľ otvorená. Vyskytli sa tu síce mince typu Zemplín (tzv. vtáčí kôň), no ich vznik už na konci stredného laténu nemožno celkom vylúčiť.

Viaceré stredolaténske sídliská boli skúmané v Prešove a v jeho okolí. V rovnakom čase bol obsadený aj vrch nad Sedliskami-Podčičvou pri Vranove nad Topľou, neďaleko od známeho stredolaténskeho nálezu dáckych (východokeltských) mincí z Ptičia (*Kotorová-Jenčová 2004*). Na všetkých spomenutých náleziskách (azda s výnimkou Prešova, Kanaša a hradiska vo Veľkom Šariši) laténske nálezy z nasledujúceho neskorolaténskeho obdobia buď chýbajú, alebo sú len slabšie zastúpené. Podľa doterajších poznatkov materiálna kultúra stredolaténskych osád patrí skôr do okruhu laténskej civilizácie, bez nápadných stôp staršieho autochtónneho vývoja či vplyvov z centrálnej karpatskej oblasti s predpúchovským stupňom, aj keď skromný publikovaný materiál niektoré spoločné prvky naznačuje (*Miroššayová/Tomášová 2004*, obr. 6: 5). Na detailnejšie štúdium a spoľahlivejšie závery bude potrebné spracovať a zverejniť najmä nálezy z výskumov v Prešove.

Zo strednej doby laténskej máme aj doklady sporadických vzťahov severovýchodného a severného Slovenska s juhovýchodom a juhom, s trácko-dáckou a keltsko-ilýrskou oblasťou. Ako príklad uveďme dvojdielne, emailom zdobené spony so štvorcovým rámikom na lúčiku. Boli zhotovené špecifickou technikou: odlievaná masívna nôžka s emailovanými platničkami bola k drôtenej konštrukcii spony pripevnená pomocou záchytného očka a svorky. Tieto spínadlá boli rozšírené hlavne na dolnom Dunaji (*Todorovič 1968*, 52, 53; *Majnarič-Pandžić 1970*, 14, 15; *B. Jovanović/M. Jovanović 1988*, 57; *Benadik/Vlček/Ambros 1957; Challet 1992*, 124, 125; *Beldiman 1993*). Dostávali sa, azda spolu s novými kolonistami zo severnej Itálie a dolnej Panónie, až do naddunajskej časti Karpatskej kotliny. Ich časové postavenie fixujú hrobové nálezy z Boljevci, Török-Szent Miklósa a z Holiar na Žitnom ostrove. Ojedinelým nálezom západne od karpatského oblúka je spona z Horných Věstoníc na južnej Morave (*Čižmář 2002a*). Spony s platničkou zdobenou emailom musíme zaradiť až na koniec stupňa C1 (*Bujna 2003*, 61). Pre nás je pozoruhodný ich výskyt na východoslovenskom hradisku v Obišovciach i na refúgiu v Blatnici na severnom Slovensku (obr. 9).

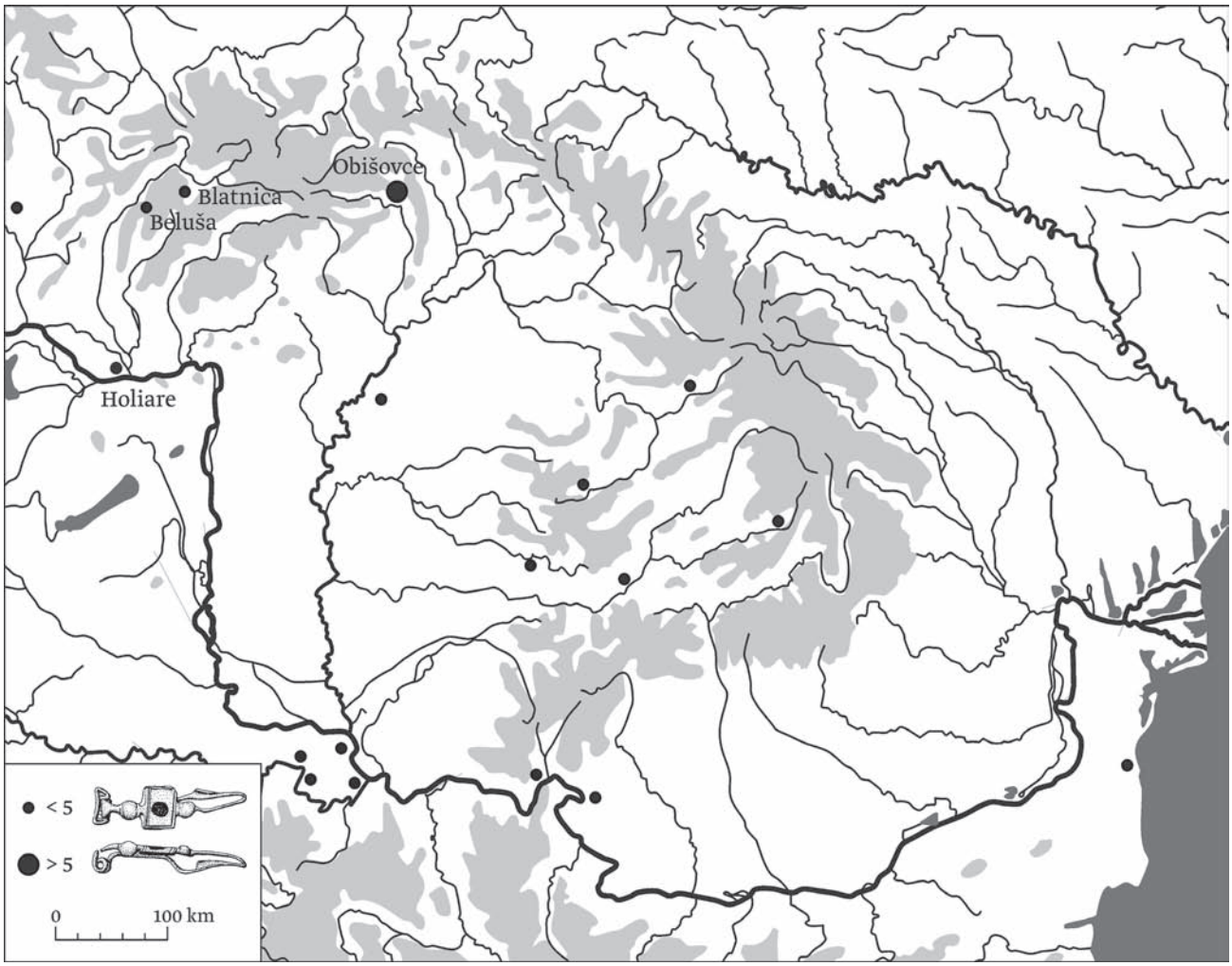
Cudzím, jednoznačne južným prvkom sú aj aplikácie dvojíc zvieracích hlavičiek nad uchami keramických džbánov a šálok. Ich pôvod sa hľadá v motívoch býčích hláv na bronzových i hlinených džbánoch etruského a východoalpského pôvodu. Tento výrazný prvok jasne naznačuje cudzie (ilýrske?) vplyvy, ktoré koncom doby halštatskej a začiatkom doby laténskej prenikajú ďaleko na sever a naznačujú nové smery vzťahov pôvodného karpatského obyvateľstva (*Pieta 2000c*, 339, s lit).

Kontakty s juhom neboli prerušené ani v neskorolaténskom období. Z ilýrskeho okruhu sa do prostredia púchovskej kultúry dostala aj veľká pásová zápona typu Laminci, objavená vo Folkušovej, okr. Martin, a dnes už početné nálezy zlomkov astragalových opaskov na viacerých neskorokeltských, púchovských i dáckych náleziskách.

8. Spony, náramky, súčasti opaska a zlomky zrkadiel.

1-14 – Obišovce, okr. Košice-vidiek, hradisko Stráž; 15 – Hološovce, okr. Sabinov, Lysá stráž; 4-6, 14, 15 – bronz a email; ostatné bronz. Mierka: a – 1-15; b – 16.

9. Rozšírenie stredolaténskych emailových spôn.
Podľa A. Rustoiu, doplnené o slovenské lokality Obišovce, Blatnica, Beluša a Holiare.

2.5. OSUDY PÔVODNÉHO KARPATSKÉHO OBYVATEĽSTVA. HORSKÁ OBLASŤ SLOVENSKA V STARŠEJ A STREDNEJ DOBE LATÉNSKEJ

2.5.1. Severné a severozápadné Slovensko

Horské masívy z pohľadu sídliskového priestoru majú v porovnaní s ostatnými, pre život človeka vhodnejšími časťami krajiny svoje špecifiká. Charakterizujú ich drsnejšie klimatické podmienky a poľnohospodársky málo kvalitné pôdy, kde sa darilo a darí skôr dobytkárstvu ako pestovaniu plodín. Osídlené územia sa sústreďujú v blízkosti riečnych tokov a na úrodnejších pôdach v uzavretých dolinách a kotlinách. Hory svojim obyvateľom poskytujú vyhľadávané rudné bohatstvo a oveľa lepšiu ochranu než nížiny. Strategické body na komunikáciách cez horské hrebene dávali ich strážcom možnosť podieľať sa na výnosoch a iných výhodách diaľkových obchodných spojení. Preto boli údolia Západných Karpát v mladšom praveku husto osídlené a vzhľadom na dostupné zdroje medených rúd zohrali nositelia kultúr lužických a juhovýchodných popolnicových polí významnú úlohu v rámci celého stredoeurópskeho priestoru (*Furmánek/Veliačik/Vladár 1991*). S nástupom doby železnej a v súvislosti so silnejúcimi vplyvmi z Podunajska sa

horská oblasť postupne rozčlenila na viacero lokálnych teritórií, pričom jej ťažiskom s najužšou väzbou na predchádzajúci vývoj zostala centrálna časť horskej oblasti, obývaná nositeľmi oravskej skupiny. Významné strediská existovali v dobe halštatskej aj na strednom Považí, neboli však dosiaľ bližšie charakterizované.

Neskorohalštatské nálezy oravskej skupiny so svojráznou materiálnou kultúrou a skromnou výbavou žiarových hrobov sa pomerne ťažko synchronizujú s podstatne lepšie datovateľným inventárom súčasných stredodunajských kultúr. Napriek týmto ťažkostiam sa podľa určitých náznakov môžeme domnievať, že prvé, často exkluzívne včasnokeltské výrobky sa v horskej oblasti Karpát dostávajú ešte do intaktného prostredia postlužických skupín, ktoré bolo krátko nato zasiahnuté dosiaľ bližšie neznámymi udalosťami. Tie mali za následok urýchlené budovanie refúgií v extrémnych polohách, zničenie veľkých stredísk typu Vyšný Kubín – Tupá skala a ukončenie pochovávania na tradičných popolnicových pohrebiskách. Aj keď zatiaľ nemáme doložené včasnokeltské importy z uzavretých nálezových celkov, zdá sa, že kataklizma obyvateľstva oravskej skupiny nastala až na začiatku doby laténskej (LA, LB1).

Obnovené osídlenie v karpatskom regióne značne zmenilo svoju štruktúru. Pravdepodobne od stupňa B1, prípadne od začiatku stupňa B2a sa začali zakladať osady v nových polohách. Staré sídliskové areály doby halštatskej boli opustené alebo aspoň ustúpili do pozadia. Príkladom novozaloženej osady je Liptovská Mara, ktorá väčšími možnosťami rozvoja, podmienenými jej rozlohou a strategickou polohou, pravdepodobne nahradila niektoré z blízkych opevnených centier predchádzajúceho obdobia (Ružomberok – Mních, Turík).

Po rozšírení výskumných aktivít na ďalšie sídliskové komory horskej oblasti Slovenska sa už dnes situácia neukazuje taká jednoznačná, ako sa dosiaľ javila z úzkeho pohľadu liptovsko-oravského regiónu, kde sa vo väčšine prípadov (aj keď, pravdaže, nie úplne), dokonca na rovnakých polohách halštatské a laténske osídlenie vylučuje. Napriek tomu môžeme zmenu sídliskovej štruktúry v podobe zániku starších a vzniku nových lokalít pokladať za *charakteristický predel* medzi koncom mladšieho praveku a začiatkom doby dejinnej v tejto oblasti. Jej najstaršiu etapu postupného začlenenia vnútrokarpatského priestoru do rámca laténskej civilizácie nazývame pracovne predpúchovským stupňom.

Stav výskumu je ešte veľmi torzovitý, ale podľa doterajších pozorovaní sa nová celoplošná zmena sídliskovej štruktúry črtá pomerne zreteľne. Dokladom je aj spomenutý nedostatok dôkazov o pokračovaní priamej kontinuity jednotlivých neskorohalštatských osád, hlavne na severoslovenskom území bývalej oravskej skupiny.

Odlišný v tomto smere bude asi vývoj na severozápadnom a strednom Slovensku. Tu chýbajú väčšie výskumy i systematické prieskumy a o datovaní známych hradísk vieme dosiaľ veľmi málo. Toto významné územie sa pravdepodobne už v staršej dobe železnej vyvíjalo odlišne od centrálnej oblasti s oravskou skupinou, ktorej západné hranice neboli doteraz presne stanovené. Situácia sa však začína meniť na strednom Považí, kde ako prameň na poznanie týchto období slúžia väčšinou len nálezy z prieskumov alebo dokonca materiály, ktoré odovzdali zberatelia a hľadači.

Výskumy a pramene

Naše poznanie oravskej skupiny sa stále opiera o bohaté, prevažne v 60. rokoch vykopané pohrebiská a hradiská z oblasti, ktorá oprávnene dala tejto kultúrnej skupine svoje meno. Tie síce boli v minulosti z veľkej časti uverejnené (*Čaplovič 1987*, s lit.), ich spracovanie a vyhodnotenie v širších súvislostiach sa však objavuje až v poslednom čase (*Benediková 2004; 2006*).

Rad nových poznatkov o vývoji doby halštatskej priniesli prieskumy západných, turčianskych predhorí Veľkej Fatry s viacerými novými hradiskami a refúgiami z včasnej i neskorej fázy doby halštatskej (Sklabinský Podzámok, Blatnica). Nálezy z nich naznačujú, že táto oblasť bola už pomerne zavčasu prístupná vplyvom zo stredodunajskej oblasti. Aj na strednom Považí, kde sa vytráca vplyv oravskej skupiny, sa v poslednom období objavilo viac nových lokalít, najmä hradísk s halštatskými nálezmi (*Benediková 2006*; Žilina-Vranie, Udiča – Klapy: *Pieta 2006b*).

Najmenej jasný je priebeh i záver doby halštatskej v povodí Hrona. Na Horehroní sa skúmalo hradisko a sídlisko pri Hornej Lehote, ktoré existovalo v staršej dobe železnej, ale aj neskôr, v predpúchovskom stupni a v staršej, mladolaténskej fáze púchovskej kultúry. Nálezy z tejto lokality prvý raz vo väčšom sú-

bore prezentujú dosiaľ veľmi málo známe halštatské osídlenie v tejto časti stredného Slovenska a dokladajú aj príslušnosť nasledujúcej sídliskovej fázy ku kultúrnemu podhubiu postlužickej tradície, z ktorého sa formoval vývoj v nasledujúcich storočiach (*Pieta/Mosný 2002*). Popri nálezoch z Detvy (*Šalkovský 1994*) sa pozdĺž toku tejto rieky dosiaľ našlo len niekoľko ojedinelých nálezov z toho obdobia (Rybník – Krivín).

Starší horizont predpúchovského stupňa patrí časovo do staršej doby laténskej a charakterizujú ho len malé odchýlky od materiálnej kultúry záveru oravskej skupiny. Územné rozšírenie tohto pokračujúceho autochtónneho osídlenia nebolo ešte bezpečne stanovené, pretože chýbajú vhodné materiály, ktoré by pomohli rozpoznať jeho hranice s iným pôvodným obyvateľstvom či novým keltským osídlením v južnom smere, hlavne však na severozápadnom Slovensku. Jadrom osídlenia je dozaista liptovsko-oravská oblasť, ale bezpečne, aj keď nie v takej čistej podobe, sa objavuje aj na Spiši, v Turci a hádam aj v okolí Žiliny. Pohrebiská predpúchovského stupňa nepoznáme, pokiaľ to nie sú jamkové hroby bez inventára z najmladšieho horizontu pochovávania na oravských nekropolách. Pripomeňme, že v západokarpatskej oblasti chýbajú doklady pochovávania počas celého včasnohistorického obdobia.

Staršia fáza predpúchovského stupňa je najlepšie známa z výskumov jednotlivých častí sídliskovej aglomerácie v Liptovskej Mare (*Pieta 1996; 2000c*). Najmenej tri z nich (osady II, III, VII) vznikli už niekedy v priebehu 4. storočia pred Kr. a rovnaké nálezy sú stopovo zastúpené aj na hradisku. Logicky musíme predpokladať, že v rámci novozakladaného strediska muselo opevnenie vzniknúť spolu s prvými sídlami. Vďaka dobre zachovanej drevenej architektúre vo vlhkých podložných vrstvách detailne poznáme viacero hospodárskych a obytných stavieb z toho obdobia. Dvojpriestorové domy s typickou nosnou konštrukciou strechy na vonkajších stĺpoch mali zrubové alebo rámové steny na kamennej podmurovke.

Najlepšie poznáme keramiku jednoduchých tvarov s prostou výzdobou, ktorá je ešte štýlovo i technologicky úzko previazaná s hrnčiarskou produkciou oravskej skupiny. Kovový sprievodný inventár je chudobný, a navyše sa v kyslom prostredí nášho najdôležitejšieho predpúchovského sídliska Liptovská Mara II zachoval len sčasti. Celkove sa ohlas laténskej civilizácie v miestnej materiálnej kultúre toho obdobia viac prejavil práve na kovových výrobkoch (spony). Patria sem nástroje, rôzne ozdobné drôtené krúžky a niekoľko železných spôn s voľnou pätkou. Medzi početnými sklenými korálikmi sú najčastejšie drobné modré typy guľovitého tvaru a veľké valcovité žlté formy s viacfarebnými očkami. Už v staršej dobe laténskej však existujú doklady o keltskej prítomnosti na severnom Slovensku v podobe jednotlivých hrobov (Batizovce). Tieto stopy si vysvetľujeme skôr ako pokusy zo strany keltského osídlenia podunajských nížin či východného Slovenska získať na severe surovinové zdroje. V tomto smere sa ako jedna z indícií javí rozšírenie výrobkov zo striebra. Tento kov sa v predchádzajúcich obdobiach neobjavuje a jeho uplatnenie v starolaténskom šperkárstve naddunajskej oblasti, ako ho poznáme hlavne z inventárov keltských pohrebísk, môže objektívne súvisieť so začiatkom využívania strieborných rúd na severnom či strednom Slovensku.

Rozpaky vzbudzuje kultúrna príslušnosť osídlenia v pohraničných oblastiach na Považí, poniže Žilinskej kotliny, kde sa na viacerých hradiskách objavili nálezy zo staršej doby laténskej (Pružina, Považská Bystrica – Malý Manín, Púchov: obr. 2: 10, 12, 14), chýbajú však výraznejšie sprievodné keramické súbory na ich bližšie zaradenie. Môžeme však predpokladať, že aj v predpúchovskom období, podobne ako to bolo i neskôr, v časoch púchovskej kultúry či v dobách germánskeho osídlenia, existovali medzi dominantnými sídliskovými štruktúrami pohraničné zóny, akési nárazníkové pásma s archeologicky ťažko definovateľným či jednoducho zmiešaným obyvateľstvom.

Mladšia časť predpúchovského stupňa spadá na koniec starého laténu a do staršieho stupňa strednej doby laténskej. Vyznačuje sa výrazne zvýšeným prísunom laténskych výrobkov a zároveň aj čoraz častejším uplatňovaním týchto vzorov v tvarovej, dekoratívnej a technologickej náplni materiálnej kultúry severo- a stredoslovenských sídlisk. Od stupňa C1 kovové výrobky i formy laténskej točenej keramiky intenzívne napodobňovali domáci šperkári či hrnčiari. V stredolaténskych nálezových súboroch sa toto zbližovanie s okolitou laténskou civilizáciou zreteľne prejavuje hlavne v hrnčiarskej produkcii. Tá síce technologicky a sčasti aj výtvarným riešením zostáva verná domácej tradícii, ale tvarom sa čoraz viac približuje žiadaným dovážaným výrobkom (obr. 10). Vyhľadávaný bol hlavne grafitový tovar, ktorý ako keramika na varenie

odolná proti žiaru a vlhkosti patril v horskej oblasti k značne rozšíreným výrobkom.

Kovové výrobky, najmä šperky, už zväčša zapadajú do rámca laténskej civilizácie, ale, ako sa zdá, aj na území s tradičnou kultúrou v rámci predpúchovského stupňa vidieť geografické rozdiely v intenzite prijímania týchto podnetov medzi najkonzervatívnejšou oravsko-liptovskou oblasťou s nižším podielom (či obľubou) produktov laténskeho štýlu a Spišom či Turcom, ktoré síce podľa keramiky patrili k pôvodnému osídleniu, ale (už podľa zemepisnej polohy) boli väčšmi prístupné vplyvom z východných či južných smerov, ktorými sa šírila keltská materiálna kultúra do svojho okolia. Dosiaľ torzovité, ale dosť početné spišské nálezy vykazujú v tomto smere viaceré zvláštnosti (*Pieta 2003; Pieta/Soják 2004*). K nim patrí aj pomerne vysoký počet fragmentov sklených náramkov, medzi nimi aj viaceré zo stupňa C1 (*Březinová 2004*, 148). Sklené náramky patria v centrálnej oblasti púchovskej kultúry k zriedkavým nálezom.

Z Turčianskej kotliny máme v súčasnosti k dispozícii viac hradísk, ktoré poskytli nálezy stredolaténskeho štýlu a datovania: spony (Slovenské Pravno: obr. 11: 6), sedlovité prstene, zlomky sklených náramkov (Folkušová, Trebostovo), ale aj mince (Slovenské Pravno). Okrem krátkych železných dvojguľôčkových spínadiel sa tu stretávame s veľkými železnými sponami s nízkym rovným, nad špirálou výrazne zalomeným lúčikom, kde je tiež upevnená koncová svorka nôžky. Je to zvláštny tvar, ktorý sa u nás vyskytuje len zriedka. Podľa svojej profilácie patria niekde na rozhranie stupňov C1 – C2.

To platí aj pre severnú časť stredného Považia, kde viaceré lokality podľa spektra výskytu spôn vznikajú niekde v koncovom horizonte stupňa C1 (F 2). Súdime tak podľa častého výskytu spomenutých železných spôn s dvomi guľôčkami, ale aj ďalšieho inventára. Ako príklad môžeme uviesť obe lokality (hradisko a obetisko) v Trenčianskych Tepliciach (*Pieta 2000b*) a najmä hradisko Slatina nad Bebravou. Táto tendencia sa výrazne prejavila v celej styčnej pohraničnej oblasti s podunajskou keltskou oikuménou, čo v posledných rokoch sledujeme hlavne vo zvýšenom výskyte laténskych výrobkov stupňa C1 na stredoslovenských hradiskách, ktoré možno práve v tej dobe vznikali ako nové či obnovené opevnenia (Detva, Hronská Dúbrava). O lokalitách v nárazníkovom pásme medzi severom a juhom na západe krajiny sme už hovorili v stati venovanej keltskému osídleniu (Slatina nad Bebravou).

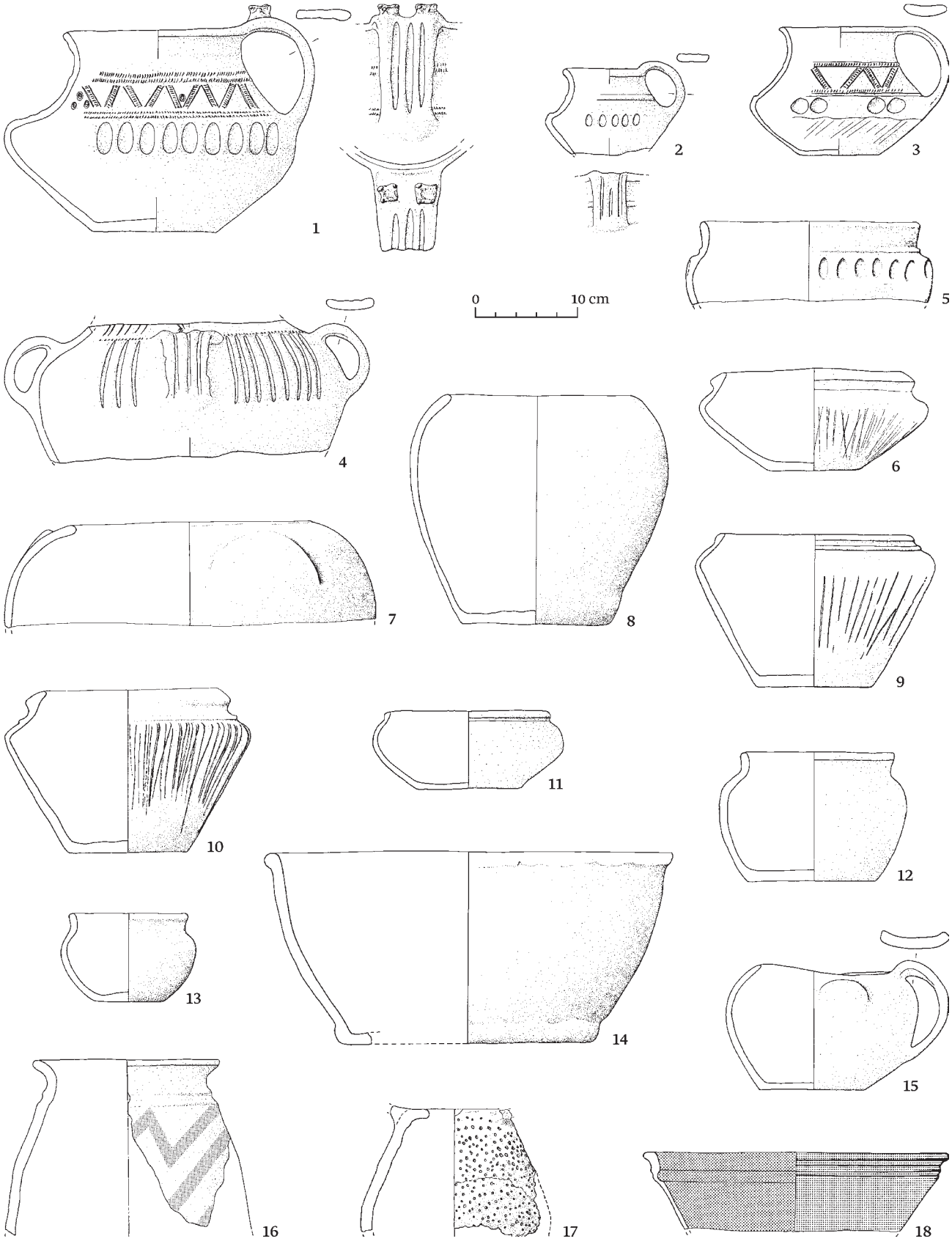
V nekonsolidovanom prostredí predpúchovského stupňa ešte neboli vytvorené hospodárske a zrejme ani spoločenské podmienky na vydávanie vlastných mincí. Na karpatských lokalitách sa v malej miere objavujú cudzie peniaze, napríklad typu Athéna Alkis, ako aj mince ďalších emisií. V našom priestore sú najviac frekventované tzv. audoleontské typy a aj východné keltsko-dácke razby (*Kolníková 1997*).

Pre synchronizáciu archeologického a numizmatického materiálu má mimoriadny význam hromadný nález, objavený hľadačmi na hradisku Pružina – Michalová na strednom Považí. Podľa pomerne spoľahlivých podkladov pozostával poklad najmenej z troch priečne žliabkovaných bronzových náramkov domáceho typu, bronzového nákrčníka s pečatidlovými koncami a približne 7 až 8 zlatých mincí typu Niké, ako aj striebornej mince s lýrou. Podľa našich prameňov je prítomnosť strieborných razieb typu lýra v tomto náleze neistá, aj keď časovo možná.

2.5.2. Južná časť stredného Slovenska, stredné a horné Pohronie. Problém osídlenia juhu Slovenska a oblasti Slovenského rudohoria

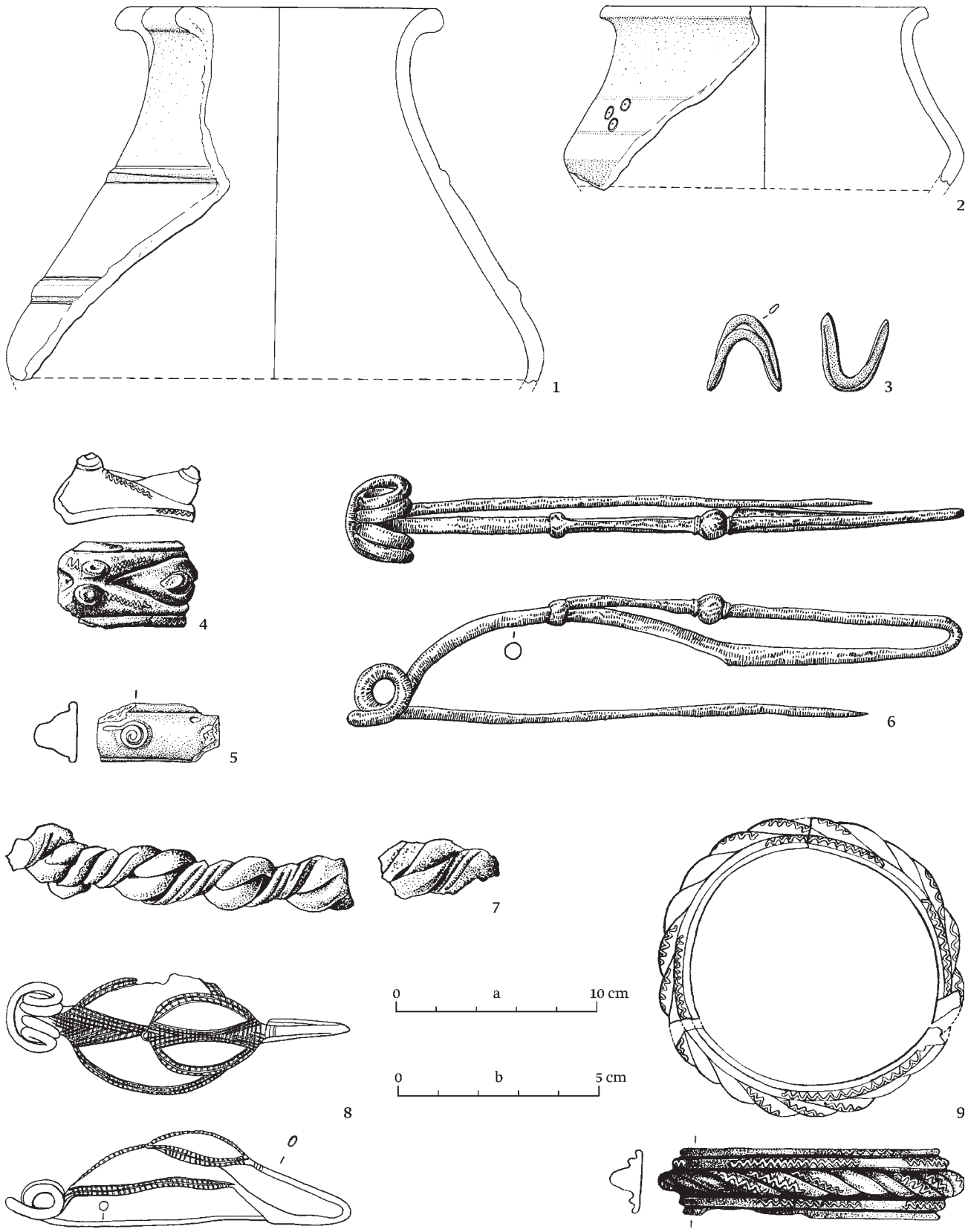
Územie v povodiach riek vyvierajúcich v južnej časti rozsiahleho masívu Slovenského rudohoria malo na konci praveku svoj vlastný, dosiaľ len málo známy vývoj. Po zániku kyjatickej kultúry koncom doby bronzovej, prípadne na samom začiatku doby železnej tu pri súčasnom stave poznania nemáme doklady ďalšej kontinuity tohto starého obyvateľstva. Až neskôr, koncom doby halštatskej, sa v Poiplí objavujú hroby a osady nositeľov skupiny Vekerzug. Aj keď všeobecne možno uvažovať o určitom prerušení, či skôr výraznom zoslabení osídlenia tejto hospodársky významnej oblasti s bohatými rudnými zdrojmi, je pravdepodobné, že výskum iste prinesie spresnenie našich poznatkov v tomto smere. Podrobné rozpracovanie tejto témy prináša dizertačná práca B. Kovára.

V severnom Maďarsku, najmä v okolí Miskolca, poznáme laténske osídlenie hlavne na základe hrobových nálezov (*Hellebrandt 1999*). Publikovaných sídliskových výskumov je málo. V literatúre sa uvádza známe hradisko Nagysánc pri Óhute (dnes Bükkszentlászló) s nálezom známeho depotu mincí (mince

10. Keramika z predpúchovského stupňa.

Liptovská Mara II.

11. Nálezy z predpúchovského stupňa.

1, 2, 7, 9 – Detva; 3, 5 – Trebostovo; 6 – Slovenské Pravno; 8 – Považská Bystrica (Malý Manín). 1, 2 – keramika; 3, 8 – bronz; 4, 5, 9 – sklo; 6, 7 – železo. Mierka: a – 1,2; b – 3-9.

typu Óhuta). Podľa publikovanej keramiky bola táto výšinná poloha využívaná v strednej dobe laténskej, ale doložené sú aj skromné neskorolaténske nálezy (*Hellebrandt 1992*).

Informácie o osídlení juhu stredného Slovenska v dobe laténskej sú rovnako skromné (*Furmánek/Sankot 1985*). V nížinách pozdĺž Ipľa sa koncom staršej a v strednej dobe laténskej objavujú pomerne početné keltské osady a niekoľko malých pohrebísk, ale osídlenie severných povodí Krupinice, Ipľa, Rimavy, Slanej a ich prítokov nám dokladajú zatiaľ len sporadické laténske výrobky, nájdené na ojedinelých sídliskách, ale najmä na rozsiahlych, väčšinou pôvodne neskorobronzových hradiskách. V ostatnom čase sa pri prieskumoch výšinných polôh podarilo získať niektoré nové poznatky. Získané súbory a informácie však stačia len na prvé rámcové hypotézy o rozsahu a časových rovinách tunajšieho včasnohistorického osídlenia. Presnejšie datovanie vzniku a zániku týchto hradísk viazne na nedostatočných materiáloch, ktoré z nich máme k dispozícii. Z hradiska pri Málinci, ale aj z Kotmanovej a Hrochote sa podarilo získať nálezy, ktoré zrejme patria do strednej doby laténskej. Potvrdzuje to aj železná spona hladkej spojenej konštrukcie typu Manching 19c-d z Málinca (obr. 12: 8; *Gebhard 1991*, 19). Varianty podobných dlhých železných spôn patria zrejme na koniec stupňa C1 (*Bujna 2003*, 78, 79).

Nemalý význam tohto územia zdôrazňujú materiály z Detvy, ktoré priniesli doklady o intenzívnom osídlení hradiska Kalamárka v stupni C1 (*Šalkovský 1994; 2002*). Pripomeňme aj starší nález kopijí a deformovaných mečov, datovaných do stupňov B2-C1 a C1, ktoré údajne pochádzajú z okolia tejto lokality (*Eisner 1933*, 173, 174). Ide evidentne o hrobové alebo votívne nálezy (*Sankot 2005*).

Veľmi neúplný obraz osídlenia stredného Slovenska významne obohatil objav hradiska Poniky-Ponická Huta s intenzívnym spracovaním železa. Rozširuje sa tak počet lokalít predpúchovského stupňa, ktoré vznikajú na začiatku stupňa C, možno až v záverečnej fáze C1 (spona s dvomi guľôčkami, vybíjaný opasok, kopijovité zápony: obr. 13). Časovo sem patrí aj železný depot, datovaný sekáčom typu Dürnberg. Tri hladké spony spojenej konštrukcie však dokladajú kontinuitu hradiska aj v stupni C2. Nálezový profil podčiarkuje laténsky charakter materiálnej kultúry stredného Slovenska, so slabším zastúpením domáceho substrátu. Absencia či nízky počet neskorolaténskych nálezov sa postupne stáva charakteristickým znakom viacerých lokalít stredoslovenskej oblasti.

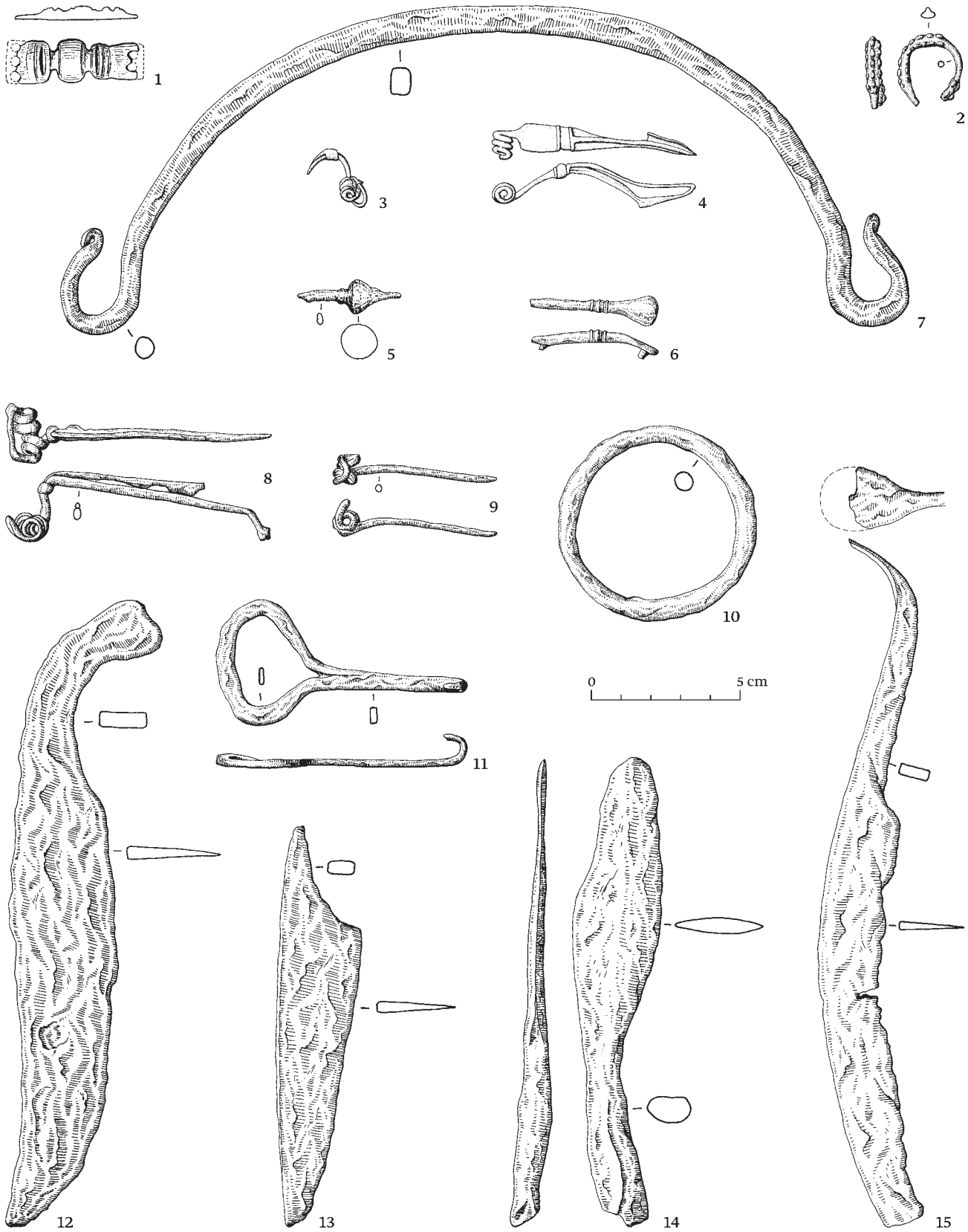
Stredné Pohronie v širšom priestore povodia Hrona medzi Zvolenskou a Žiarskou kotlinou bolo komunikačne najvýznamnejšou oblasťou stredného Slovenska. O jeho začiatočnom osídlení v dobe laténskej máme len nejasnú predstavu. Hradiská a sídliská z tejto oblasti dosiaľ poskytli len skromné stredolaténske nálezy. Spomeňme aspoň nové lokality Stará Kremnička a Šášovské Podhradie – Suť. Aj na hrádku pri Hronskej Dúbrave sa našla staršia, zrejme stredolaténska grafitová keramika (*Pieta/Mosný 1999*). Podľa neveľkých keramických súborov tamojšie osídlenie nemožno zatiaľ charakterizovať ani rozpoznať jeho genetické vzťahy k predpúchovskej či keltskej oblasti. Na základe výskumov na Hrádku a v okolitých osadách pri Hornej Lehote i nálezov z Banskej Bystrice-Seliec však vieme, že prinajmenšom horné Pohronie patrilo ešte do oblasti s tradíciou oravskej skupiny, čo je charakteristikou náplne predpúchovského stupňa.

2.6. OBDOBIE VEĽKÉHO PRELOMU. KONIEC STREDNEJ A NESKORÁ DOBA LATÉNSKA

Sľubný rozvoj severnej časti Karpatskej kotliny v staršom stredolaténskom období smeroval k hospodárskej a politickej stabilite, sprevádzanej vzrastom počtu obyvateľstva, rozširovaním sídliskových areálov a získavaním nových surovinových zdrojov. Na rozhraní 3. a 2. storočia pred Kr. dochádza k výrazným zmenám v spoločnosti, ktoré sa v pramennej základni najvýraznejšie prejavili zakladaním veľkých výrobných a spoločenských centier a ukončením pochovávania na keltských pohrebiskách.

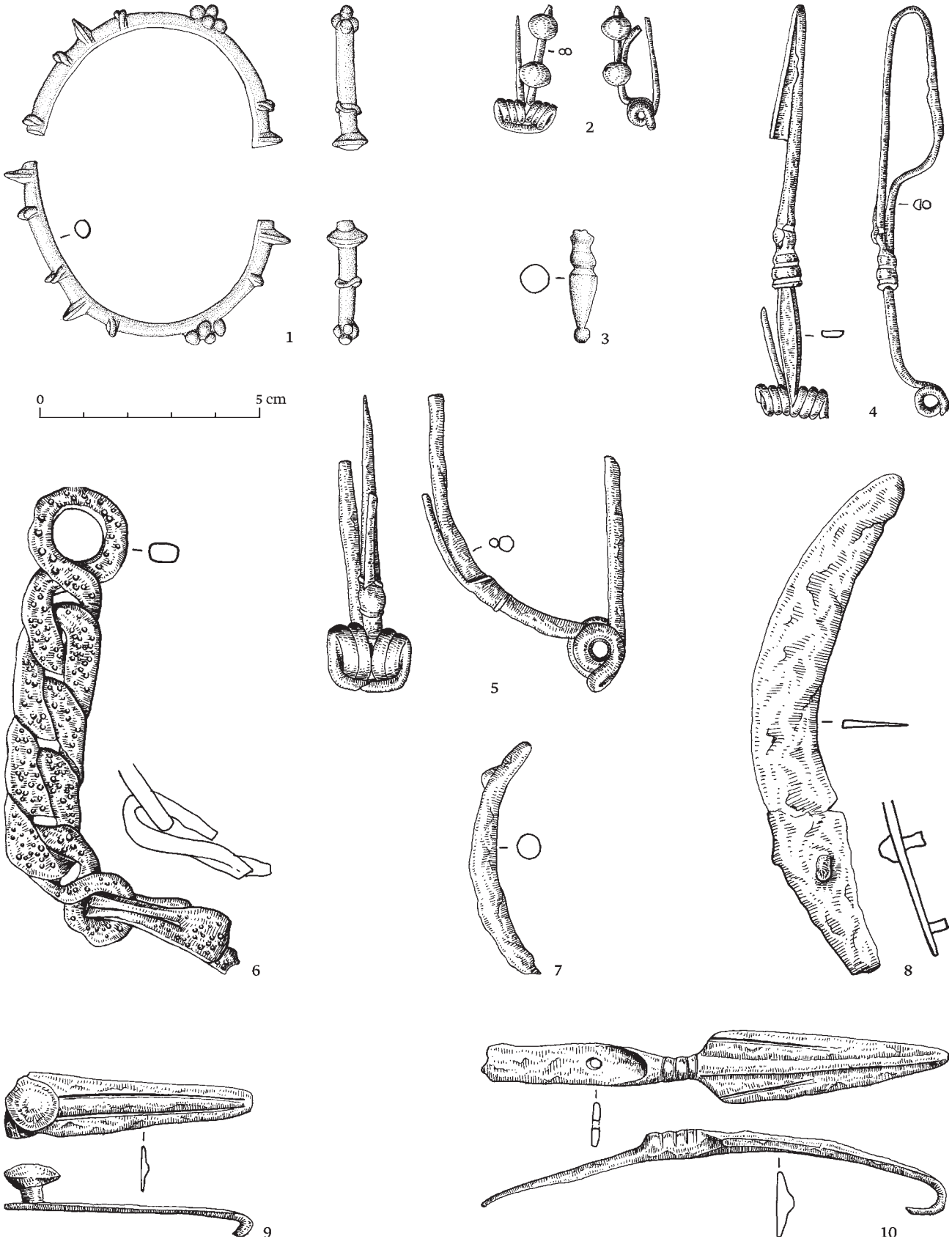
Výskumy a pramene

Zatiaľ čo v predchádzajúcich storočiach boli naším hlavným prameňom pohrebiská s bohato vybavenými hrobovými celkami, prípadne otvorené osady, v neskorej dobe laténskej sa najväčšia pozornosť

12. Nálezy z hradísk na Pohroní a v Slovenskom rudohorí.

1 – Žiar nad Hronom; 2, 6, 7 – Rybník (Krivín); 3, 4 – Zvolen (Pustý hrad); 5 – Banská Bystrica-Selce (Hrádok); 8-10 – Málinec; 12-14 – Šášovské Podhradie (Suť); 11 – Stará Kremnička (Skalka). 1-4 – bronz; ostatné železo.

13. Poniky-Ponická Huta. Nálezy z hradiska zo strednej doby laténskej.

1, 3 – bronz; ostatné železo.

venovala a venuje opevneným výrobno-obchodným strediskám oppidálneho typu. Veľké výskumy sa realizovali najmä na oboch bratislavských oppidách – v Starom Meste a na Devíne. V oboch prípadoch sú keltské vrstvy značne narušené stredovekou zástavbou, ale množstvo cenných nálezov jasne dokumentuje kľúčové postavenie tohto priestoru v strednom Podunajsku. Vykopávky sa robili aj v Smoleniciach a Plaveckom Podhradí či v Nitrianskom Hrádku a, pravdaže, aj v Nitre a najnovšie v Komárne. V úvodných častiach práce podrobnejšie uvedené sídliskové lokality stupňov C2 a D poskytli zväčša len jednotlivé objekty, dôležité pre poznanie keramického inventára Podunajskej nížiny v tom období.

Hradiská v severnej zóne keltského osídlenia poznáme len z prieskumov a sondáží, poskytli však množstvo pozoruhodných nálezov. To isté platí aj o našom najsevernejšom oppide v Trenčianskych Bohuslaviciach, kde amatérski hľadači a prvé výskumné práce objavili mnoho významných nálezov. Sídliská na juhozápadnom Slovensku sú známe len fragmentárne.

Územie púchovskej kultúry má pomerne dobre zmapované osídlenie, a to vďaka prieskumnej tradícii vybraných regiónov. K dispozícii sú viaceré, aj keď len fragmentárne publikované výskumy. Viac ako tridsať rokov sa skúmalo výrobno-obchodné centrum v Liptovskej Mare s opevnením na vrchu Havránok a okolo ležiacimi remeselníckymi osadami. Len sčasti mohlo byť záchranným výskumom v 70. rokoch preskúmané opevnenie pri Podturni s pozoruhodnými fortifikačnými prvkami. Menšie odkrývky sa robili aj na viacerých ďalších náleziskách v oblasti Žiliny (Divinka, Varín), na Orave (Vyšný Kubín) a na Spiši (Spišské Tomášovce – Čingov). Dodnes neboli podrobnejšie skúmané centrá, ktorých mimoriadny význam zdôraznili až nálezy v posledných rokoch (Jánovce-Machalovce, Folkušová). Pre pramene neskorolaténskeho obdobia sú veľmi dôležité obetiská, ktoré sú popri chýbajúcich hroboch naším zdrojom informácií o duchovnom živote vtedajších obyvateľov Slovenska. Pre oblasť púchovskej kultúry máme k dispozícii aj veľmi dobre spracované numizmatické fondy, ktoré sa v posledných desiatich rokoch znásobili.

Pre východoslovenské územie a tiež celý priestor horného Potisia je dominantným náleziskom keltsko-dácke stredisko v Zemplíne s výrobnými osadami, pohrebiskom a obetiskom. Koncom strednej doby laténskej si svoj význam, súdiac podľa ojedinelých nálezov, udržalo aj strategicky položené hradisko pri Obišovciach. Menej informácií máme o osídlení Pohronia v tom období (stupne C2 a D) pre nedostatok výskumov a nízky počet datovateľných nálezov, ktoré sa väčšinou získali zberom na doteraz známych lokalitách tohto regiónu. Sem patrí známy hrádok pri Selciach (Banská Bystrica-Selce, tiež Baláže), ktorý podľa keramiky a železného variantu spony typu A65 bezpečne existoval v stupni D1. Výšinná poloha Zvolen-Pustý hrad, dlhodobo skúmaná V. Hanuliakom, bola podľa nálezu grafitovej keramiky a dvoch spôn obývaná v stredolaténskom stupni C2. Aj sídlisko na terase Hrona neďaleko kaštieľa v Žiari nad Hronom poskytlo súveké nálezy (keramika, článok bronzového opaska s tromi retiazkami).

Medzi keramikou z Detvy – Kalamárky sú imitácie grafitových nádob so širokým plochým okrajom, misy s von vytiahnutým okrajom a náznakom lomu vydutia, zásobnice s okružím, ako aj motívy krokvíc, mrežovania a cikcakových línií (*Šalkovský 2002*, obr. 5: 1, 7, 8, 10-12; 6: 2-6; 8: 1-5). V povodí stredného Hrona sú známe aj typické malé hrádky. Je to napríklad opevnenie pri Horných Pršanoch s nálezom fragmentu spony blízkej typu Mötschwil (*Pieta 1993*, obr. 9: 2). Grafitová keramika s neskorolaténskou profiláciou sa našla aj na hrádku pri Bzenici. Iný hrádok s podobnými nálezmi je v údolí Badínskeho potoka pri Badíne.

Celkove však možno konštatovať, že neskorolaténske osídlenie nie je v nálezoch z Pohronia a takisto na juhu stredného Slovenska bohato zastúpené. Táto skutočnosť vystupuje markantne do popredia hlavne pri porovnaní s Považím, kde osídlenie z tej doby s charakteristickými malými hrádkami je nepochybne vrcholom možno celého vývoja regiónu až do začiatku stredoveku.

Potvrdzuje to aj pohľad na mapu nálezov keltských mincí z oboch území. Na nízky výskyt nálezových mincí na juhu stredného Slovenska poukázala E. Kolníková v súvislosti so zhromaždením rozsiahleho nového numizmatického materiálu z hradísk a iných výšinných polôh zo Slovenska (*Kolníková 2003*, 238). Rovnaký obraz poskytuje aj mapa výskytu všetkých lokalizovaných keltských mincí na našom území, kde Pohronie a územie od rieky na východ je nálezovo oveľa slabšie zastúpené ako západné, severné či východné Slovensko. Spomedzi overených nálezov tu

prevládajú staršie razby zo strednej doby laténskej (poklad mincí z Levíc), zatiaľ čo ojedinelé neskorolaténske mince pochádzajú hlavne z neoverených nálezísk (Pohorelá, Telgárt-Červená Skala).

2.6.1. Doba oppíd

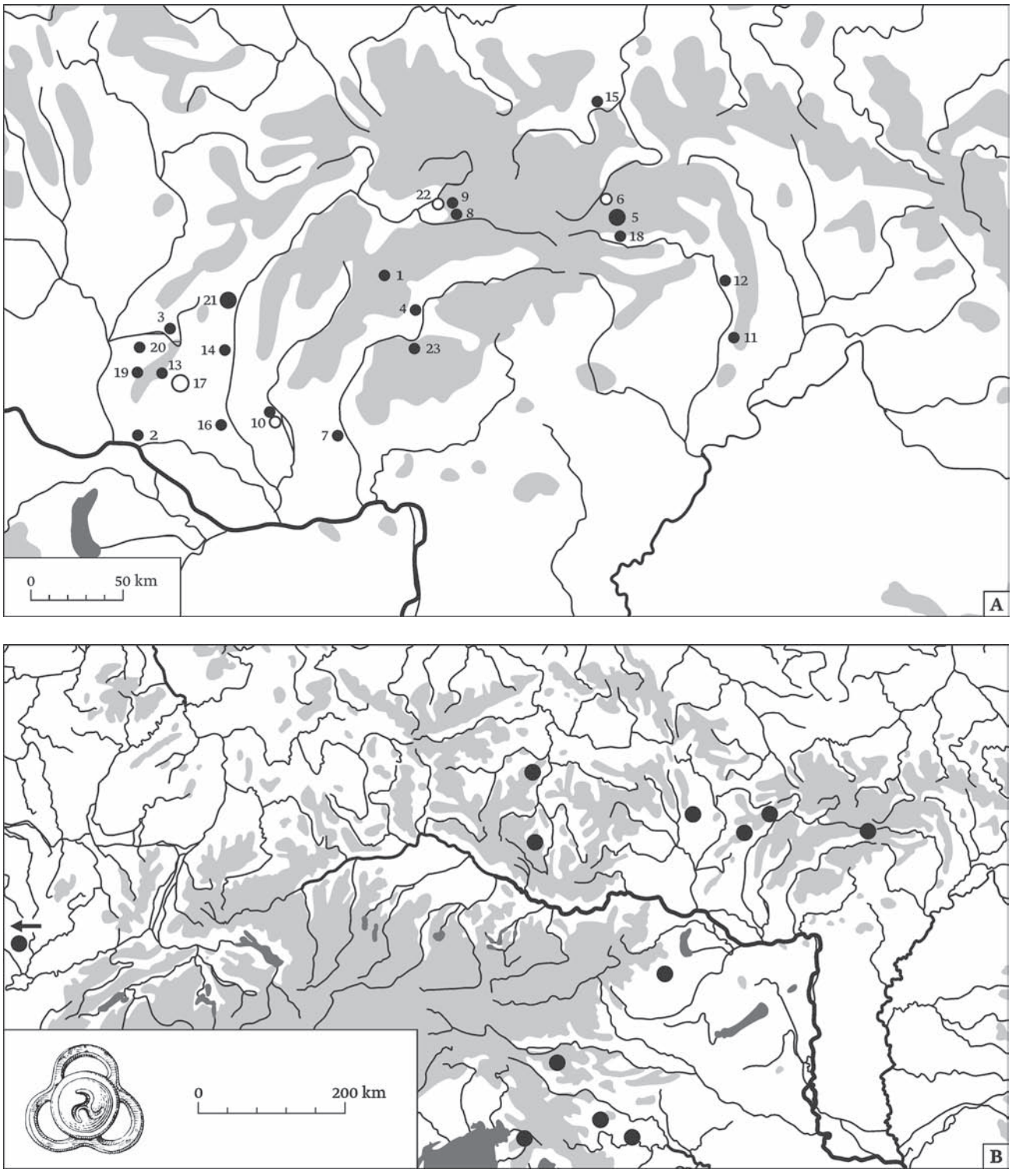
Na rozhraní oboch stredolaténskych stupňov (C1/C2) došlo v osídlení celého sledovaného priestoru k významným premenám. Podobne ako v západokeltskej oblasti, aj pozdĺž stredného Dunaja sa na začiatku 2. storočia pred Kr. zmenila štruktúra aj intenzita osídlenia (*Jerem/Urban 2000*). Na slovenskom území ešte neboli v tomto smere sídliská chronologicky analyzované, ale už pri letmom pohľade tu vidieť významné zmeny. Vo východnej časti južného Slovenska sa dominantné keltské osídlenie s početnými osadami a pohrebiskami v povodiach Nitry, Žitavy, dolného Hrona a Ipľa počas stredolaténskeho stupňa C2 a v neskorej dobe laténskej značne zredukovalo. Na druhej strane, západne od rieky Váh, najmä však popri dolnej Morave a pozdĺž Dunaja, sa v rovnakom období objavujú nové sídliská. Okolo polovice 2. storočia sa stretávame aj s ďalším svedectvom zvýšenej aktivizácie keltského obyvateľstva. Staršie nekeltské osídlenie vnútri západokarpatského masívu v tej dobe výrazne absorbuje vonkajškové prejavy laténskej civilizácie a postupne sa stáva jej súčasťou. Prevrstvením oboch prvkov vzniká kvalitatívne nová situácia, ktorej svojráznym materiálnym prejavom je púchovská kultúra. Všeobecný nárast osídlenia určitých oblastí vystihuje mapa rozšírenia indikačného výrobku stupňa C2 – spony typu Mötschwil (obr. 14A).

Typickým javom tohto prelomového obdobia je absencia hrobových nálezov a vznik nového fenoménu sídliskovej štruktúry – výrobných stredísk oppidálneho typu chránených fortifikáciami. Koncentrácia výroby a obchodu v týchto centrách je napriek uvedeným štrukturálnym zmenám bezpochyby výsledkom dlhodobého priaznivého ekonomického a zrejme aj politického vývoja, ktorý kulminuje a následne upadá koncom neskorolaténskeho obdobia. Je pozoruhodné, že oppidá a im podobné centrá vznikajú takmer súčasne na rozsiahlom území severne i južne od Dunaja a tiež v severnom Potisí (Mukačevo).

Z hospodárskeho i historického hľadiska sú zaujímavé dve hradiská v Malých Karpatoch. Plavecké Podhradie – Pohanská a Smolenice-Molpír sú príkladom veľkého hospodárskeho vzopätia západoslovenskej oblasti koncom stredolaténskeho obdobia. Boli centrami koncentrovanej výroby, postavenej na báze využívania železorudných zdrojov a na výhodných komunikačných spojeniach medzi Karpatskou kotlinou a hospodársky vyspelou moravsko-českou oblasťou. Podľa súčasného stavu poznania sa zdá, že obe strediská existovali ťažiskovo v staršej fáze stredoeurópskych oppíd – v mladšom stredolaténskom stupni C2 – a zanikli na začiatku nasledujúceho stupňa. V súčasnosti máme k dispozícii informácie aj o ďalších podobných objektoch, ktoré vznikli a formovali sa približne v rovnakom období. Hradisko Slatina nad Bebravou v Strážovských vrchoch vzniklo síce už koncom stupňa C1, ale hlavnou etapou jeho rozvoja bol koniec stredolaténskeho obdobia. Podobne ako na oboch malokarpatských oppidách alebo v neďalekom menšom stredisku v Trenčianskych Tepliciach sa tu sústreďovala hlavne kováčska výroba. S množstvom výrobných stôp a železných výrobkov kontrastuje nízky počet nájdených ozdôb (hlavne bronzových predmetov), luxusného tovaru a mincí.

2.6.2. Prvý zánikový horizont mladolaténskych centier

Príčinu krátkeho trvania oboch malokarpatských lokalít i ďalších spomenutých centier, ktoré sa prestali hospodársky rozvíjať už koncom 2. storočia pred Kr., môžeme teoreticky hľadať vo viacerých faktoroch: v ich komunikačne menej výhodnej polohe či obmedzených zdrojoch surovín. Ich zánik však najskôr treba vidieť ako dôsledok mocensko-politických udalostí, ktoré sa odohrali počas posledných desaťročí druhej polovice 2. storočia pred Kr. Podobný obraz sa črtá aj na Morave v prípade novoobjaveného výrobno-obchodného centra v Němčiciach nad Hanou a možno aj v prípade Chvalčova-Hostýna (obr. 15A). Je zaiste lákavé dať do tejto súvislosti sídliskové a hrobové nálezy včasnej przeworskej a jastorfskej kultúry na Morave a na západnom a severozápadnom Slovensku. Opakovaný posun przeworských a ďalších severných prvkov smerom k Dunaju veľmi pravdepodobne súvisí s etnickými pohybmi, z ktorých je z antických správ známe ťaženie Kimbrov a ďalších germánskych kmeňov na konci 2. storočia. Archeologické stopy tejto bezpochyby významnej historickej udalosti však zatiaľ nie sú presvedčivé (*Martens 2000*). Klimatické

14. A – rozšírenie spôn typu Mötschwill a príbuzných foriem v severnej časti Karpatskej kotliny. Malé značky: 1-2 kusy, veľké značky: 3 a viac kusov, prázdne značky: železo, plné značky: bronz. 1 – Blatnica-Rovná; 2 – Bratislava; 3 – Čáčov; 4 – Horné Pršany; 5 – Jánovce-Machalovce; 6 – Kežmarok; 7 – Levice; 8 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 9 – Liptovská Sielnica-Starhrad; 10 – Nitra; 11 – Nižná Myšľa; 12 – Obišovce; 13 – Plavecké Podhradie; 14 – Pobedim; 15 – Podegrodze; 16 – Sereď; 17 – Smolenice; 18 – Spišské Tomášovce; 19 – Studienka; 20 – Šaštín; 21 – Trenčianske Bohuslavice; 22 – Vyšný Kubín; 23 – Zvolen-Pustý hrad. **B – rozšírenie trojlístkových nášiviek.** (D1: podľa D. Božiča a M. Čižmáře, doplnené: Nimnica, Jánovce-Machalovce).

dôvody týchto rozsiahlych migrácií ako hlavný dôvod uvádzajú už antické pramene a potvrdzujú to aj najnovšie pokusy o rekonštrukciu podnebných zmien na konci 2. storočia pred Kr. (*Schmidt/Gruhle 2003; Fischer 2006*). Spomenuté ťaženie bolo iste len jednou zo série podobných, lenže historicky menej významných epizód tohto severo-južného smerovania. Ich dôsledkom boli ďalšie interakcie, najmä známy posun časti hercynských Bójov k Dunaju. Podľa archeologických svedectiev jeho dôsledkom boli aj zmeny v sídliskovom usporiadaní vnútri Karpát, ktoré nakoniec viedli ku koncentrácii nového obyvateľstva v horskej oblasti a k vzniku púchovskej kultúry. Isteže, k tejto vonkajšej príčine musíme pripojiť aj ekonomické dôvody, okrem iného otvorenie diaľkových obchodných spojení cez Karpaty a efektívnejšie využívanie surovinových zdrojov okrajových častí sídliskových areálov.

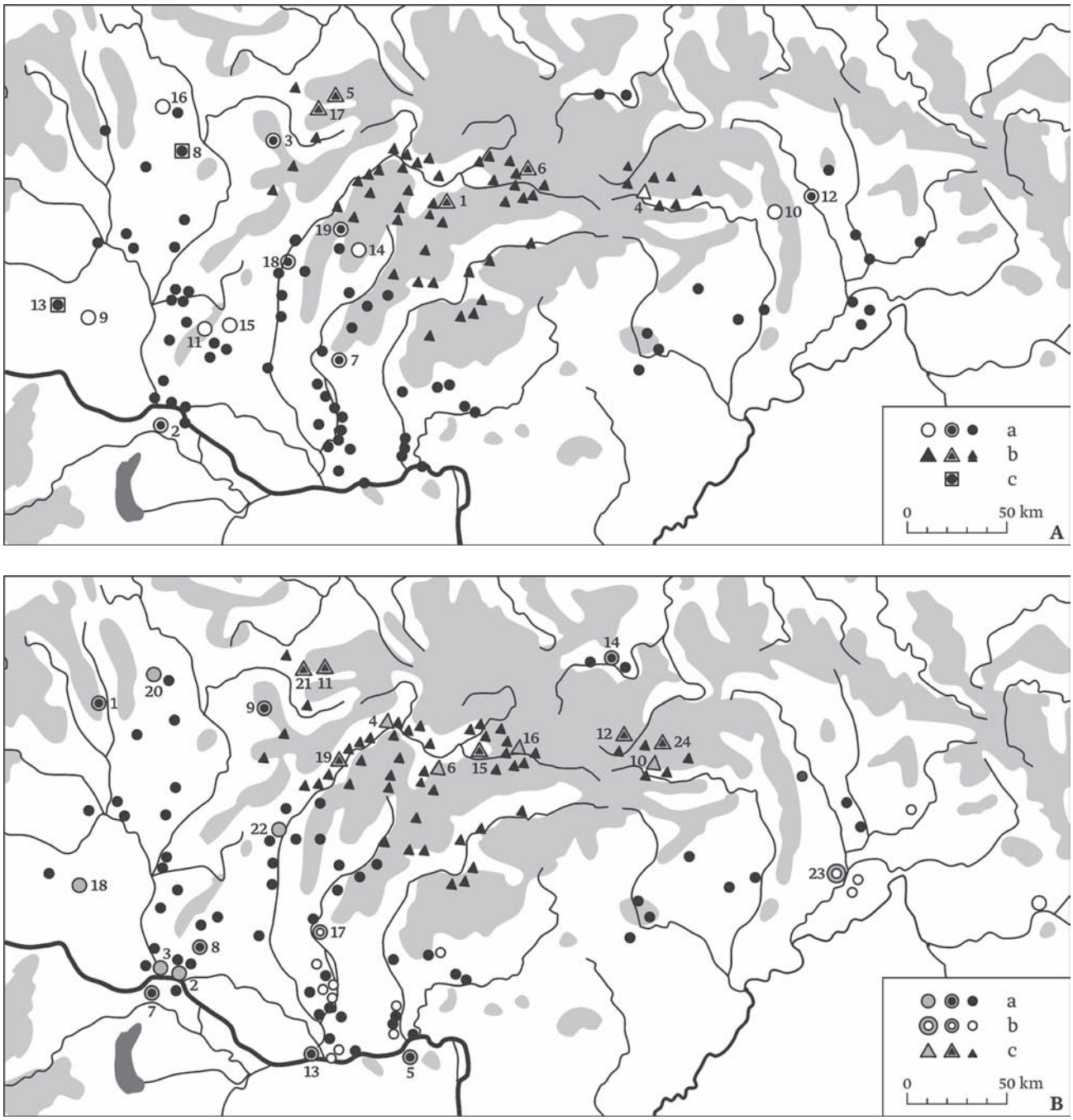
Na dôležitých komunikačných a strategických miestach v širšom priestore Podunajska vznikli koncom strednej a začiatkom neskorej doby laténskej ďalšie oppidá. Týmto významným a nálezovo mimoriadne bohatým lokalitám sa v posledných desaťročiach venovala značná pozornosť. Zatiaľ čo strediská ležiace západne od Karpát (napríklad Oberleiserberg, Staré Hradisko) a podobne aj všetky západoeurópske neskorolaténske centrá predstavujú v princípe rozsiahle urbanizované osady chránené opevnením, oppidá ležiace východne od Porta Hungarica – Uhorskej brány (aj keď nie bez zvyšku) majú odlišnú topografickú podobu: sú charakterizované opevnením, okolo ktorého sa sústreďovali veľké výrobné osady (typ Zemplín: *J. Collis 1972; 1984*). Patrí k nim aj veľké oppidum v Bratislave. Tento model sa s obmenami uplatnil nielen v zmiešanej keltsko-dáckej oblasti Panónie, juhozápadného Slovenska a severného Potisia, ale aj v púchovskej kultúre v horskej oblasti Karpát (obr. 15B). Historické príčiny viedli aj k chronologickým rozdielom medzi západnými a východnými oppidami. Niektoré centrá v Karpatskej kotline zanikli – tak ako československé či nemecké oppidá – už okolo polovice posledného storočia pred Kr. (Komárno, Trenčianske Bohuslavice), iné však žili ďalej a významnou mierou sa podieľali na výrobe a obchode tejto oblasti aj v priebehu nasledujúcich desaťročí. Niektoré, ako napríklad Devín, sa vďaka svojej výnimočnej polohe a v kooperácii s norickými a rímskymi zložkami kontinuálne dožili až tibériovskej doby.

Kontakty naddunajského keltského osídlenia s okolitým svetom

Rozvinuté tovarovo-peňažné vzťahy a koncentrácia výroby na západnom Slovensku boli predpokladom rozsiahlych interakcií a kontaktov medzi jednotlivými oblasťami stredoeurópskeho priestoru. Ich odraz nachádzame predovšetkým v numizmatickom materiáli. Rapídny nárast mincového fondu v posledných rokoch v značnej miere prispel k sprehľadneniu informácií o distribúcii jednotlivých razieb, ale aj o smerovaní hospodársko-kultúrnych tendencií a technických poznatkov. V zásade sa na tomto území popri viacerých ďalších prvkoch a vplyvoch uplatnili dve hlavné smerovania: južné a západné.

Západné kontakty smerovali do severnej časti Karpatskej kotliny najmä z česko-moravského priestoru, ale jeho prostredníctvom či samostatne popri Dunaji sa sem dostávali aj výrobky a idey z Bavorska, Porýnia a Galie. Spomeňme aspoň prijatie viacerých prvkov mincového systému a početné zhody v niektorých okruhoch materiálnej kultúry, ktoré sú zvlášť nápadné medzi moravským priestorom a priľahlým západným Slovenskom. Dobre sa črtajú najmä na nálezoch z bratislavského centra, ale rovnako aj v množstve cudzích, resp. cudzím prostredím ovplyvnených výrobkov a mincí na neveľkom, ale nálezovo bohatom oppide v Trenčianskych Bohuslaviciach (obr. 16; 17).

Novšie nálezy potvrdzujú, že tieto väzby, ktoré zároveň deklarujú aj zvýšený hospodársko-sociálny význam náleziska, nachádzame aj mimo veľkých centier. V ich zázemí musíme hľadať ďalšie štruktúry, medziiným aj vidiecke sídla spoločenskej elity. Potvrdzujú to aj písomné pramene, najmä Caesarove správy. Súčasný výskum nemôže dať jednoznačnú odpoveď na tieto otázky. Podľa nálezov môžeme uvažovať o zvláštnom postavení niektorých zdanlivo bežných osád. Spomeňme aspoň stopy razby mincí na sídlisku z konca strednej doby laténskej v Šaštíne-Strážach (*Ščasnár et al. 1984*). Vskutku mimoriadne nálezy poskytli zbery a sondáže na sídliskách pozdĺž toku Čiernej vody v katastroch obcí Chorvátsky a Slovenský Grob. Široké spektrum mincí, medziiným aj unikátne zlaté mince s nápisom Biatec, sprevádzajú kovové predmety, včítane importov, ktoré jednoznačne svedčia o vysokom štandarde tamojšieho obyvateľstva a jeho intenzívnych kontaktoch s okolitými oblasťami (obr. 18).

15. A – mladolaténske výrobné strediská s ťažiskom rozvoja v stupni C a ich zázemie. a – oppidá, regionálne strediská a osady keltského osídlenia; b – centrá, regionálne strediská a osady púchovskej kultúry; c – neopevnené výrobné a trhové osady. 1 – Folkušová; 2 – Hainburg; 3 – Chvalčov-Hostýn; 4 – Jánovce-Machalovce; 5 – Jičina; 6 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 7 – Nitra; 8 – Němčice-Víceměřice; 9 – Oberleiserberg; 10 – Obišovce; 11 – Plavecké Podhradie; 12 – Prešov; 13 – Roseldorf; 14 – Slatina nad Bebravou; 15 – Smolenice; 16 – Staré Hradisko; 17 – Štramberk; 18 – Trenčianske Bohuslavice; 19 – Trenčianske Teplice. **B – mladolaténske výrobné strediská s ťažiskom rozvoja v stupni D1 a ich zázemie.** a – oppidá, regionálne strediská a osady keltského osídlenia; b – centrá, regionálne strediská a osady keltsko-dáckeho osídlenia; c – centrá, regionálne strediská a osady púchovskej kultúry. 1 – Bořitov; 2 – Bratislava; 3 – Bratislava-Devín; 4 – Divinka; 5 – Ostrihom; 6 – Folkušová; 7 – Hainburg; 8 – Chorvátsky Grob/Slovenský Grob; 9 – Chvalčov-Hostýn; 10 – Jánovce-Machalovce; 11 – Jičina; 12 – Kežmarok; 13 – Komárno; 14 – Krakov; 15 – Likavka; 16 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 17 – Nitra; 18 – Oberleiserberg; 19 – Skalská Nová Ves; 20 – Staré Hradisko; 21 – Stramberk; 22 – Trenčianske Bohuslavice; 23 – Zemplín; 24 – Žehra.

Ako sme už spomenuli v predchádzajúcom texte, väzby s juhom sa zreteľne prejavili už koncom stupňa C1 a ich rozsah narástol v nasledujúcom období, keď sa ťažiskovo týkali najmä Panónie a Norika. Nové slovenské, ale aj moravské nálezy prinášajú prekvapivé svedectvá o objeme, ale aj o spektre importov, cudzích mincí a technických poznatkov, ktoré sa na sever od stredného Dunaja dostali zo Stredomoria, severného Balkánu, ale hlavne zo susednej Panónie a Norika (obr. 19B). Tento trend sa prejavoval predovšetkým v materiáli centier, a to v rôznej intenzite v jednotlivých časových horizontoch na západnom Slovensku, v karpatskej oblasti s púchovskou kultúrou či v hornom Potisí alebo v zakarpatských odberateľských regiónoch. To iste súviselo s hospodársko-politickou situáciou v cieľovej oblasti a s dostupnosťou jednotlivých cieľových či tranzitných trhových stredísk (*Pieta 1997a*).

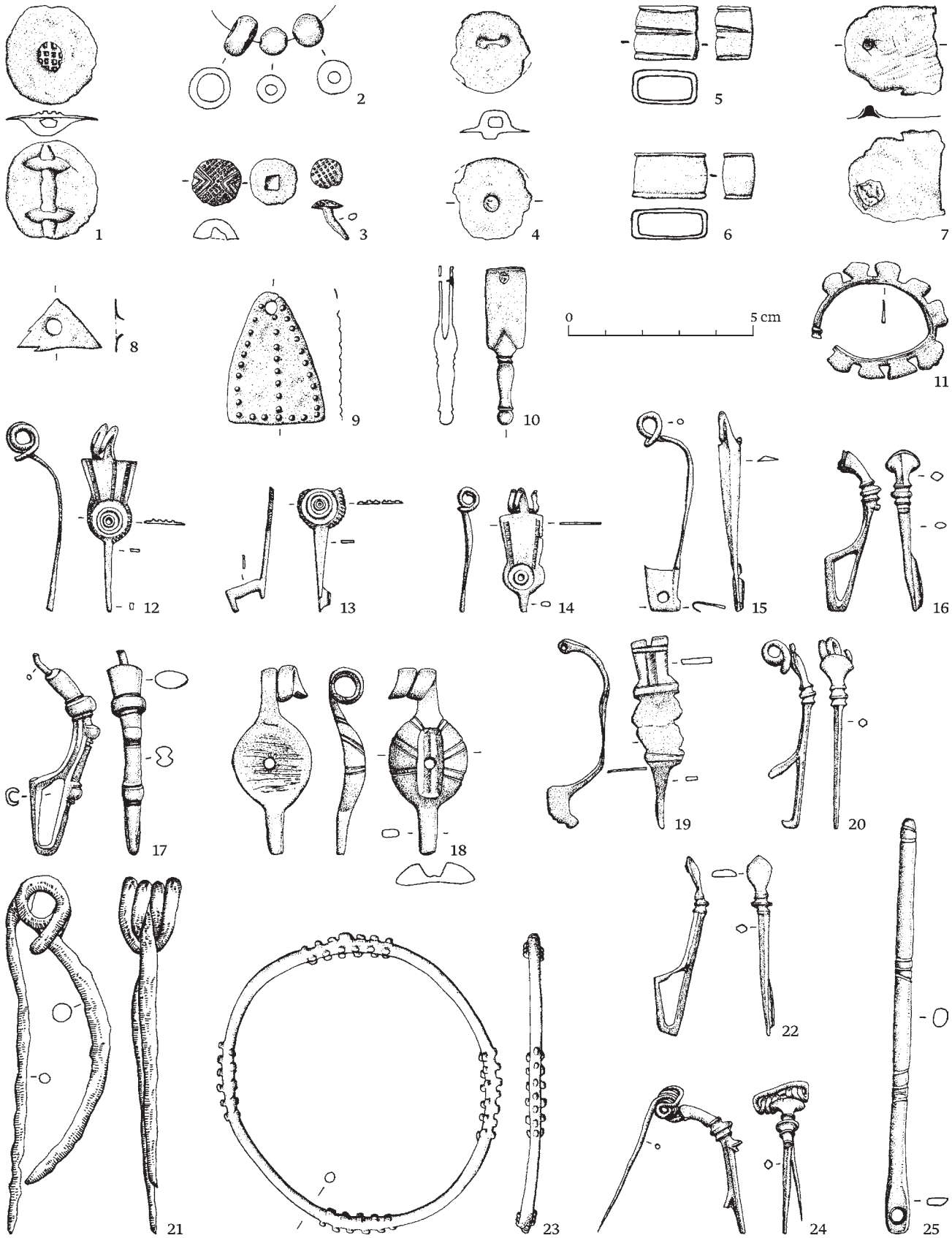
2.6.3. Rozpad keltských štruktúr: Dákovia, Norikovia a Germáni

Ku koncu doby laténskej sa popri Keltoch stali v Karpatskej kotline významným činiteľom Dákovia. Rozsiahly priestor Východných Karpát bol zasiahnutý keltskou expanziou predovšetkým v západnej časti, patriacej geograficky do Karpatskej kotliny. Na ostatných územiach sa, podobne ako v našej horskej oblasti, ďalej rozvíjalo pôvodné staršie gétsko-dácke obyvateľstvo, ktoré jazykovo i kultúrne patrilo k severotráckemu okruhu. Susedilo s antickým helenistickým svetom, ale na západe priberalo aj mnohé prvky keltskej laténskej civilizácie. Zo svojej centrálnej východokarpatskej oblasti Dákovia pomerne rýchlo obsadili pôvodne keltské územie Sedmohradska a horného Potisia. Pre nás je táto oblasť zaujímavá, pretože spomenuté západné dácke pohraničie s výraznou keltskou zložkou zasahovalo svojím okrajom aj na východ Slovenska. Ako uvidíme ďalej, materiálna kultúra spájaná s týmto etnikom sa prejavila aj v záverečnej fáze doby laténskej na juhozápadnom Slovensku, keď sa časť územia na sever od stredného Dunaja dostala do sféry jeho vplyvu v súvislosti s dáckou expanziou a historicky doloženým víťazstvom ich kráľa Burebistu nad Bójmi a Tauriskami, vedenými bójskym vládcom Kritasirom. V oboch týchto od seba značne vzdialených oblastiach sa zachoval rad významných pamiatok, ktoré sa v archeologických reáliách prejavujú zmiešanou keltsko-dáckou materiálnou kultúrou. Niekedy sa aj všeobecne hovorí o keltsko-dáckom sídliskovom horizonte.

Nárast osídlenia a dobré hospodárske podmienky umožnili v hornom Potisí už koncom staršej a v strednej dobe laténskej vznik viacerých významných stredísk, ako bolo Mukačevo (*Bidzilja 1971; Kobaľ 1996*). V neskorej dobe laténskej toto centrum stratilo svoj význam. Prevažne keltské osídlenie sa dostalo pod vplyv dáckeho okruhu a hospodárska prosperita sa prejavila vznikom nových centier, ako sú Mala Kopanja na západnej Ukrajine a Zemplín na východnom Slovensku, ktoré sa udržali až do polovice 1. storočia nového letopočtu (*Kotigoroško 1995*). Pomerne dobre známa je východoslovenská sídlisková aglomerácia Zemplín s hradiskom a okolo ležiacimi výrobnými osadami (obr. 20). Navyše sa tu podarilo zistiť a sčasti preskúmať rozsiahle obetisko, ako aj pohrebisko s 54 hrobmi z konca doby laténskej až začiatku doby rímskej (*Miroššayová/Čaplovič 1991; Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*). Kultové miesto sa využívalo, ako sa zdá, len na začiatku neskorej doby laténskej. Na pohrebisku sa začalo pochovávať koncom stupňa LTD1 a najväčší rozsah dosiahlo až v prvých desaťročiach nového letopočtu.

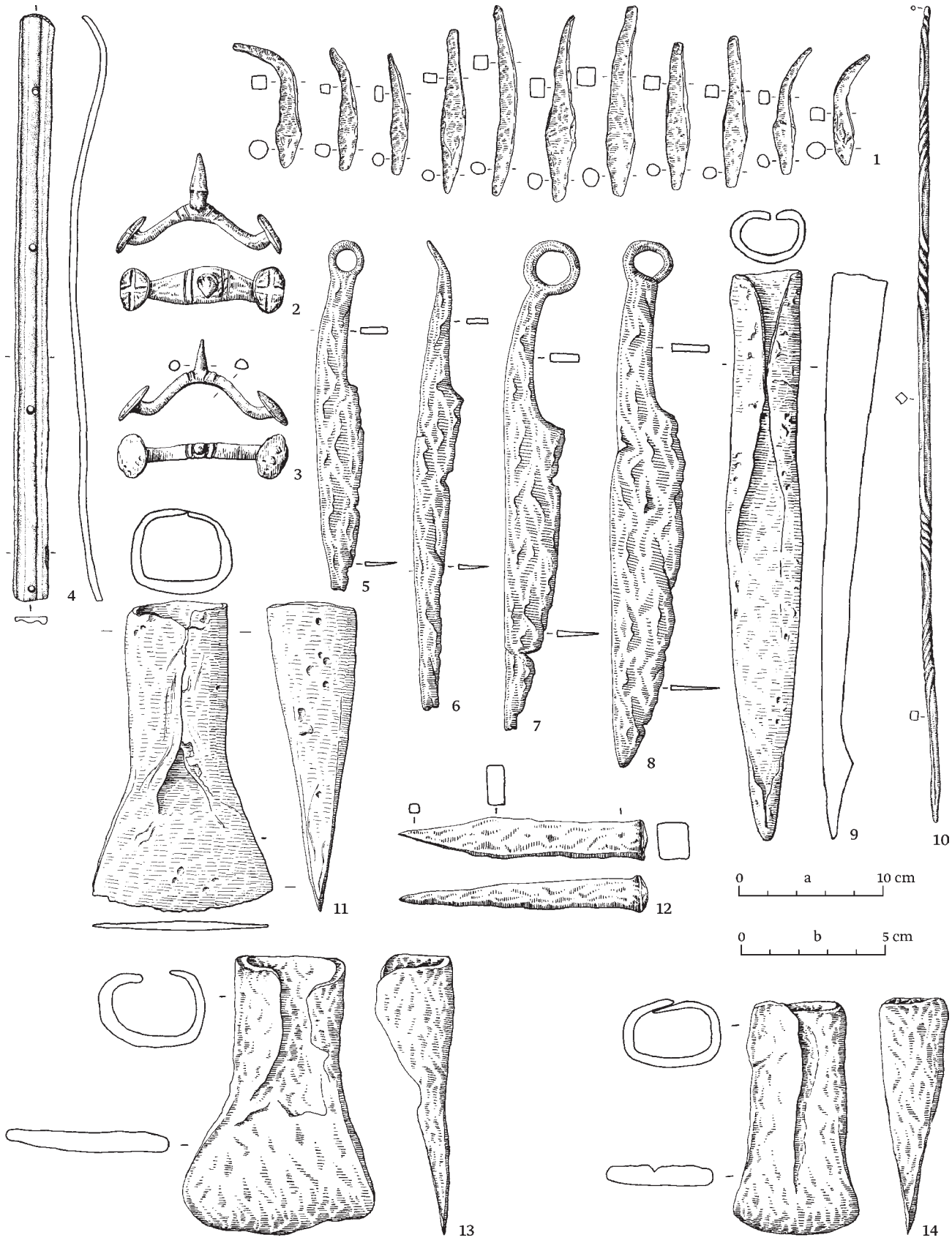
Hornopotiské strediská, ktoré vystriedali staršiu výrobnú aglomeráciu v Mukačeve, dosahujú svoj rozkvet tiež predovšetkým v tej dobe. Aj podľa bohatých hrobov zo Zemplína s množstvom antických importov môžeme očakávať vrchol aktivity týchto centier až v prvej polovici 1. storočia po Kr. V nasledujúcom období dochádza síce k určitému prerušeniu hospodársko-politického rozvoja, ale zmiešané dácke či keltsko-dácke osídlenie zrejme pokračuje najmenej do kolonizácie horného Potisia nositeľmi przeworskej kultúry v druhej polovici 2. storočia po Kr.

Ale vráťme sa na západ nášho územia. Okolo polovice 1. storočia pred Kr. – podľa historickej interpretácie najmenej vo dvoch vlnách – prenikli expandujúci Dákovia až k strednému Dunaju, kde pod vedením Burebistu podľa známej Strabónovej zmienky porazili bójskeho vládcu Kritasira a zničili moc tunajších Keltov (*Dobesch 1994*). Dácke nálezy v severnom Podunajsku sa koncentrujú najmä v bývalej sídliskovej oblasti stredolaténskych Keltov na Ponitrí, kde k ich opevneným osadám patrili Nitra a Nitriansky Hrádok. Nálezisko v Nitre, ktoré bolo významnou stre-

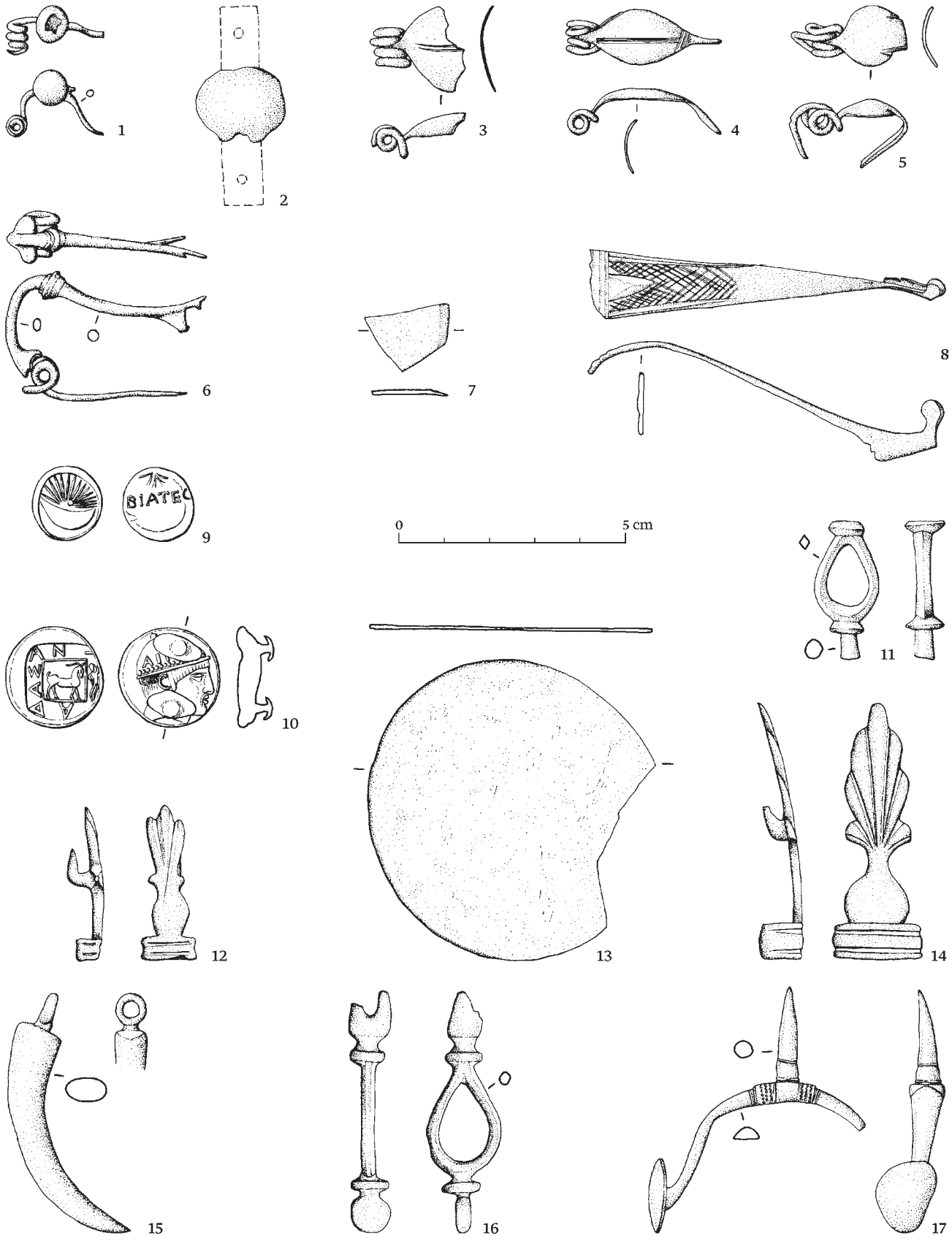
16. Trenčianske Bohuslavice. Výber nálezov.

1-20, 22-25 – bronz; 21 – železo.

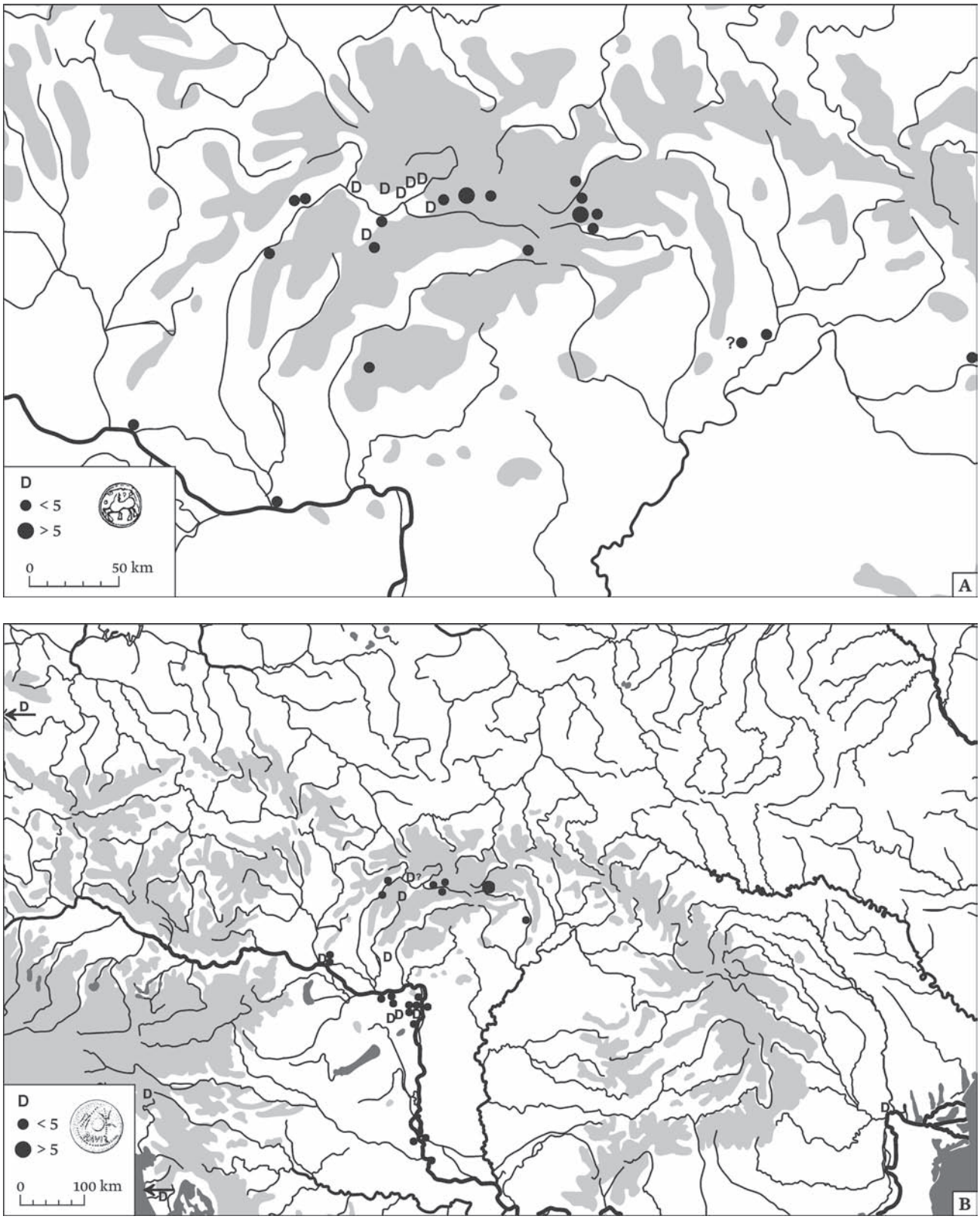
17. Trenčianske Bohuslavice. Výber nálezov.

1-3, 5-14 – železo; 4 – bronz. Mierka: a – 5-10; b – 1-4, 11-14.

18. Nálezy z neskorolaténskych sídlisk v povodí Čiernej vody.

1-5, 7-12, 15, 17 – Slovenský Grob; 6, 13, 14, 16 – Chorvátsky Grob.

19. A – hlavné náleziská mincí s hrboľom. D – depoty. **B – rozšírenie mincí Eraviskov a iných napodobenín rímskych denárov** (podľa M. Torbágyiovej a E. Kolníkovej). Mapa A: Dolný Kubín-Veľký Bysterec 2x; Folkušová; Likavka; Lysica; Žilina-Vranie; Žilina-Zástranie. Mapa B (územie Slovenska): Bratislava-Devín (D); Hrabušice; Jánovce-Machalovce; Košeca-Nozdrovice; Košice; Likavka; Nimnica; Rajecká Lesná-Trstená (D); Vráble (D); Žilina (D?).

dolaténskou sídliskovou aglomeráciou, zaberalo na rozdiel od predchádzajúceho osídlenia na riečnych terasách dnešný hradný kopec s doloženým drevozemným opevnením, horné mesto a podhradie, kde sa koncentrovali osady. Ďalšie sídlisko, dokonca s doloženou výrobou dáckej keramiky, ležalo pri potoku Selenec v polohe Nitra-Mikov dvor. Išlo teda nepochybne o regionálne centrum typu Zemplín, ktoré existovalo počas celého neskorolaténskeho stupňa D. V Nitrianskom Hrádku na umelom pahorku pôvodného tellu zo staršej doby bronzovej bolo v stupni D2 vybudované neveľké opevnenie s dvojitou palisádou a kliešťovitou bránou keltského typu, s doloženým osídlením a výrobnou činnosťou (obr. 21; *Točík 1981*). Aj podľa hustoty neskorolaténskych osád sa zdá, že dolné Ponitrie predstavovalo centrum dáckej moci severne od stredného Dunaja.

S typickou dáckou keramikou sa bežne stretávame aj na západe Slovenska, včítane oboch bratislavských oppíd, možno ako dôsledkom dočasného zaujatia tohto priestoru.

Presnejšie stanovenie doby dáckej okupácie stredodunajského priestoru bolo v poslednom čase predmetom diskusií zo strany numizmatikov, pretože sa celkom oprávnene dáva do súvislosti s ukončením emisie známych strieborných hexadrachiem, nazývaných aj bratislavský typ.

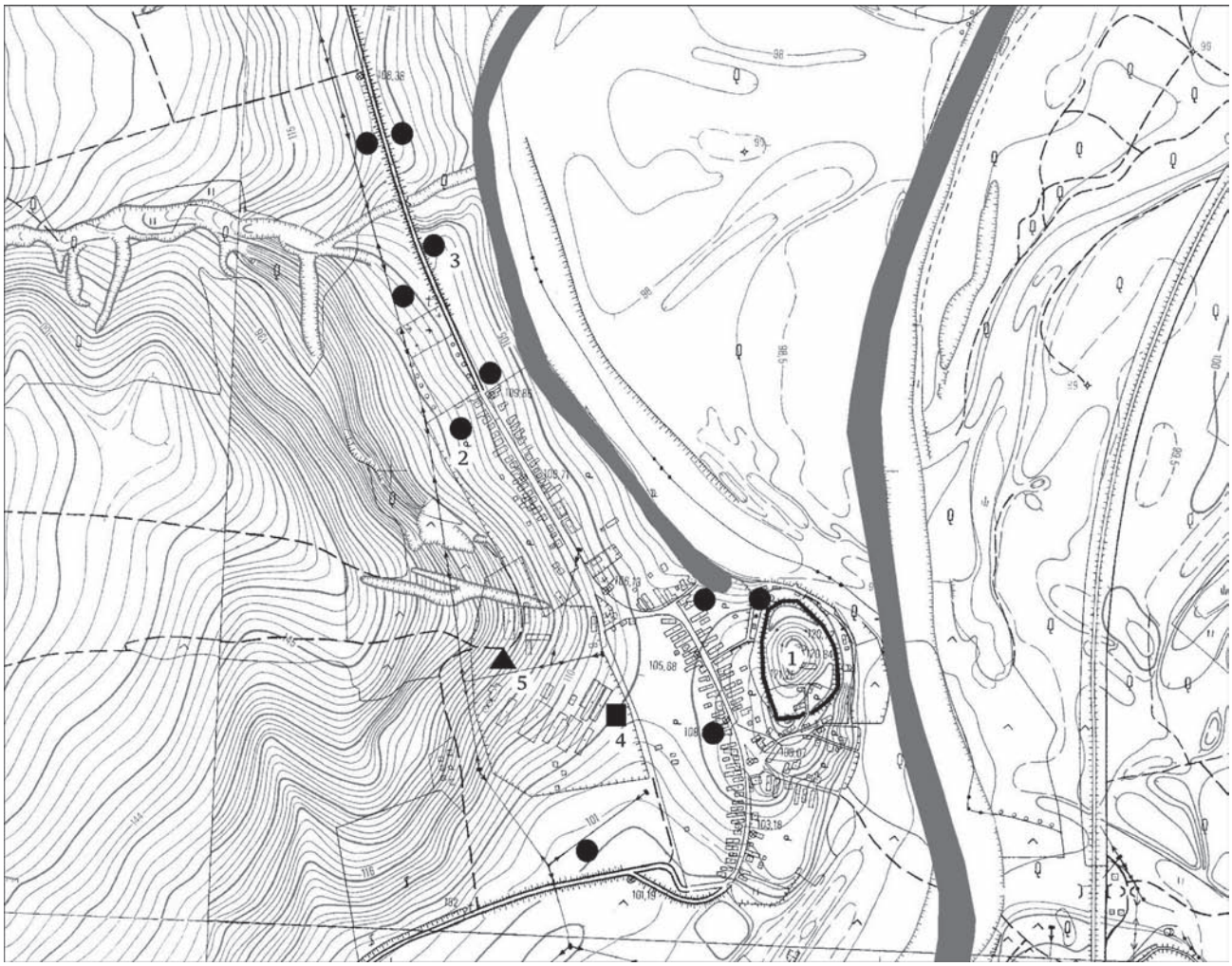
Podľa datovateľných celkov, ktoré máme v súčasnosti k dispozícii, patrí zmiešaný keltsko-dácky materiál prevažne až do neskorolaténskeho stupňa D2. Potvrdzujú to súbory z Nitrianskeho Hrádku, Devína a Bratislavy. Nechýbajú však ani dácke materiály staršieho datovania. Dôležitý objekt 98 z Nitry, poloha Mikov dvor, patrí podľa sprievodného inventára (spona spojenej konštrukcie, palmetová zápona, hexadrachma typu NONNOS) jednoznačne ešte na koniec stupňa D1 (*Pieta 1982c*). Tiež keramika z hrnčiarskej pece v Liptovskej Mare, kde bola aj nádoba dáckeho rázu, patrí ešte do stupňa D1. V prípade zriedkavých nálezov tohto druhu z oblasti púchovskej kultúry sa dá skôr predpokladať priamy kontakt s horným Potisím. Nasvedčujú tomu i nálezy púchovských razieb v tejto oblasti. Aj dácku keramiku z obetiska v Zemplíne, ktoré malo určite dlhšie trvanie, sprevádzali spony, príznačné skôr pre staršiu fázu neskorého laténu (*Miroššayová/Čaplovič 1990*). Na druhej strane – prekvapivý dácky zásah do tynieckej skupiny v oblasti Krakova sa viaže až na samý záver neskorej doby laténskej a hrobové nálezy zo Zemplína potvrdzujú kontinuitu dáckeho osídlenia ešte v 1. storočí po Kr.

Úzke prepojenie noricko-panónskej oblasti s priľahlým územím severne od Dunaja, ktoré vychádzalo zo staršieho modelu laténskeho osídlenia po oboch stranách Dunaja, včítane bójskeho panstva, sa v čase evidentného oslabenia dominantného postavenia dáckej zložky ku koncu doby laténskej prejavilo výraznými hospodársko-politickými väzbami. Zdá sa, že dolné Pomoravie sa krátko nato na istý čas dostalo do sféry norického kráľovstva. Naznačujú to množiace sa nálezy norického pôvodu v tejto oblasti a ich následná masová distribúcia po obchodných cestách smerom na sever a na východ. Nové depoty mincí i početné jednotlivé razby v okolí Bratislavy, ale aj na západnom Slovensku a v oblasti púchovskej kultúry jasne poukazujú na prepojenie oboch oblastí (*Kolníková 2003*). Takisto veľký počet včasných norických a panónskych importov poukazuje na oveľa intenzívnejšie kontakty medzi Panóniou, Norikom a zadunajským územím, než sme doteraz predpokladali (*Pieta 1997*).

2.6.4. Prví Rimania na strednom Dunaji. Zánik keltskej civilizácie

Po Octaviánových víťazstvách nad obyvateľmi Ilýrie a Panónie sa hranica rímskeho impéria posunula až k strednému Dunaju. To napomohla aj anexia norického kráľovstva okolo roku 15 pred Kr., ktorá otvorila Rimanom cestu k stabilizácii ich postavenia v tomto priestore a k ďalším výbojom smerom na sever. Jednou z najdôležitejších vojenských operácií, ktorá mala zabezpečiť nové územné zisky proti narastajúcej moci markomanského kmeňového zväzu s centrom na území dnešných Čiech, bola výprava pod vedením budúceho cisára Tibéria v roku 6 po Kr. Podľa opisu účastníka ťaženia C. V. Patercula jedna z dvoch operujúcich armád vyrazila z tábora v norickom meste Carnunte, ktoré leží v blízkosti strategickej úžiny na Dunaji neďaleko Bratislavy, nazývanej Porta Hungarica alebo Devínska brána. Tesne pred spojením oboch vojsk niekde hlboko na barbarskom území, pravdepodobne už na území Čiech, musela byť výprava prerušená pre povstanie v Panónii.

Už v minulosti sa na základe tejto písomnej správy predpokladalo, že východná rímska armáda prekročila Dunaj niekde pri Bratislave, a tak prvý raz vstúpila

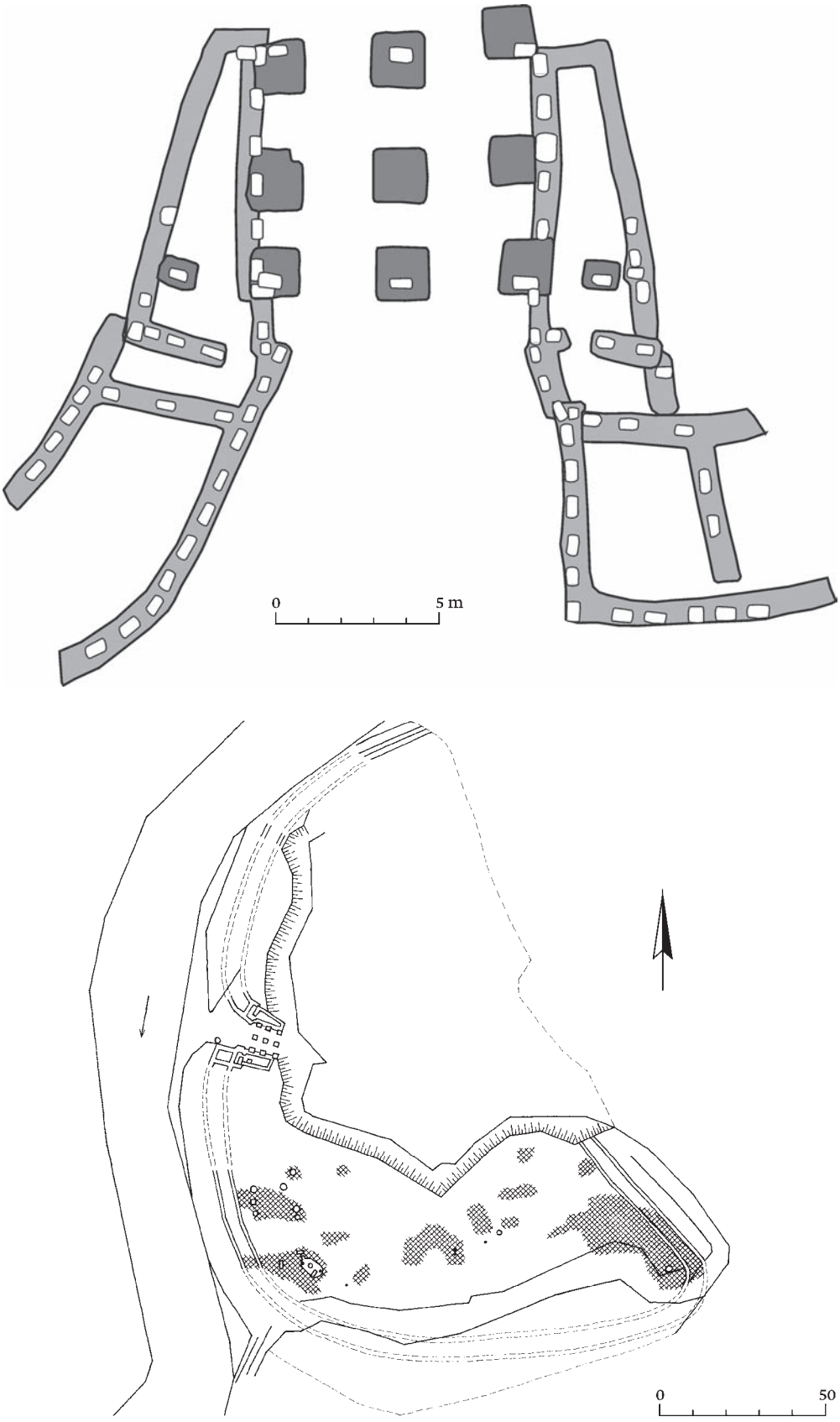
20. Zemplín.

Včasnohistorické centrum horného Potisia a model karpatských stredísk s akropolou a industriálnym podhradím.

Krúžky – doklady neskorolaténskeho osídlenia. 1 – hradisko; 2 – hrnčiarska výroba; 3 – hutnícka výroba; 4 – kultové miesto; 5 – keltsko-dácky mohylník a pohrebisko przeworskej kultúry.

na slovenské územie. Výskumy v posledných rokoch, hlavne významné objavy na Devíne, postavili do nového svetla začiatky rímskeho panstva na Dunaji a zároveň aj otázku prežívania miestneho keltského obyvateľstva v tomto priestore. V zložitých terénnych podmienkach sa na strednom nádvorí Devínskeho hradu podarilo objaviť kamenné základy drevenej strážnej veže a časti pôdorysov barakov s hlinenými podlahami, ktoré sprevádzali typické stopy po prítomnosti rímskeho vojska doby Augustovej: zvyšky zbraní a výstroja, stanové kolíky, mince, terra sigillata a amfory (obr. 22; *Pieta/Plachá 1999*). Tento nález spresnil a potvrdil staršie domnienky, ktoré vychádzali z početných, ale rozptýlených nálezov včasnorímskych reálií na Devíne, nájdených pri starších vykopávkach (F 3-6).

Zaujímavá, ale podľa analógií z iných základní pozdĺž okupačného pásma rímskej hranice na Dunaji a Rýne zároveň aj charakteristická je prítomnosť negociátorských zložiek, charakterizovaných dokladmi výrobno-obchodnej činnosti, v prvom slede rímskej armády. Evidentná koexistencia keltského osídlenia devínskeho brala a jeho okolia s prirodzeným postavením predmostia hlavnej rímskej základne v priestore Carnunta s novou vojenskou mocou naznačuje pretrvávajúce väzby s norickým územím, kde – na rozdiel od Panónie – domáce keltské obyvateľstvo prijalo nových vládcov bez odporu. Podľa našich doterajších

21. Nitriansky Hrádok. Plán neskoroläténskeho hradiska a detail pôdorysu brány (podľa A. Točíka).

vedomostí sa v častiach západného Slovenska laténska civilizácia udržala ešte v prvých dvoch-troch desaťročiach nového letopočtu, teda aj po archeologicky doloženom (pravdepodobne dočasnom alebo príležitostnom) obsadení devínskeho predpolia Rimanmi. Oporu pre toto tvrdenie nám poskytujú opäť nálezy z tejto klasickej lokality, najmä požiarom zničené domy s dobre zachovaným mobiliárom, ktoré boli odkryté v priestore dolného nádvoria. Medzi keramikou už prevládajú v ruke zhotovené napodobneniny neskorolaténskeho hrnčiarskeho tovaru, najmä grafitových sitúl, aj keď časť nádob bola ešte vyrábaná na kruhu. Môžeme sa domnievať, že ide o záverečný horizont kontinuálneho osídlenia, ktorého zánik bezpochyby súvisí so začiatkom trvalého pobytu Germánov v severnej časti stredného Podunajska a existenciou najstarších hrobov tohto nového ľudu, objavených v intraviláne Devína.

Po prelome letopočtu sa zároveň so zánikom keltskej civilizácie na dunajskej hranici stretlo antické rímske impérium s ľudnatým a bojovným obyvateľstvom „slobodnej Germánie“. Túto zásadnú zmenu prinieslo obsadenie Panónie a anexia norického kráľovstva Rimanmi s následným vybudovaním opevnenej hranice, ktorá ako staroveká železná opona, aj keď nie hneď a bez zvyšku, na stáročia oddelila juh stredného Podunajska od jeho integrálnej severnej časti. Po vzniku dunajských provincií tu stál bezprostredne proti sebe svet antickej civilizácie a naddunajské barbarikum, v ktorom rozhodujúcu úlohu v nasledujúcich storočiach zohrali germánski Svébovia.

2.6.5. Začiatky germánskeho osídlenia

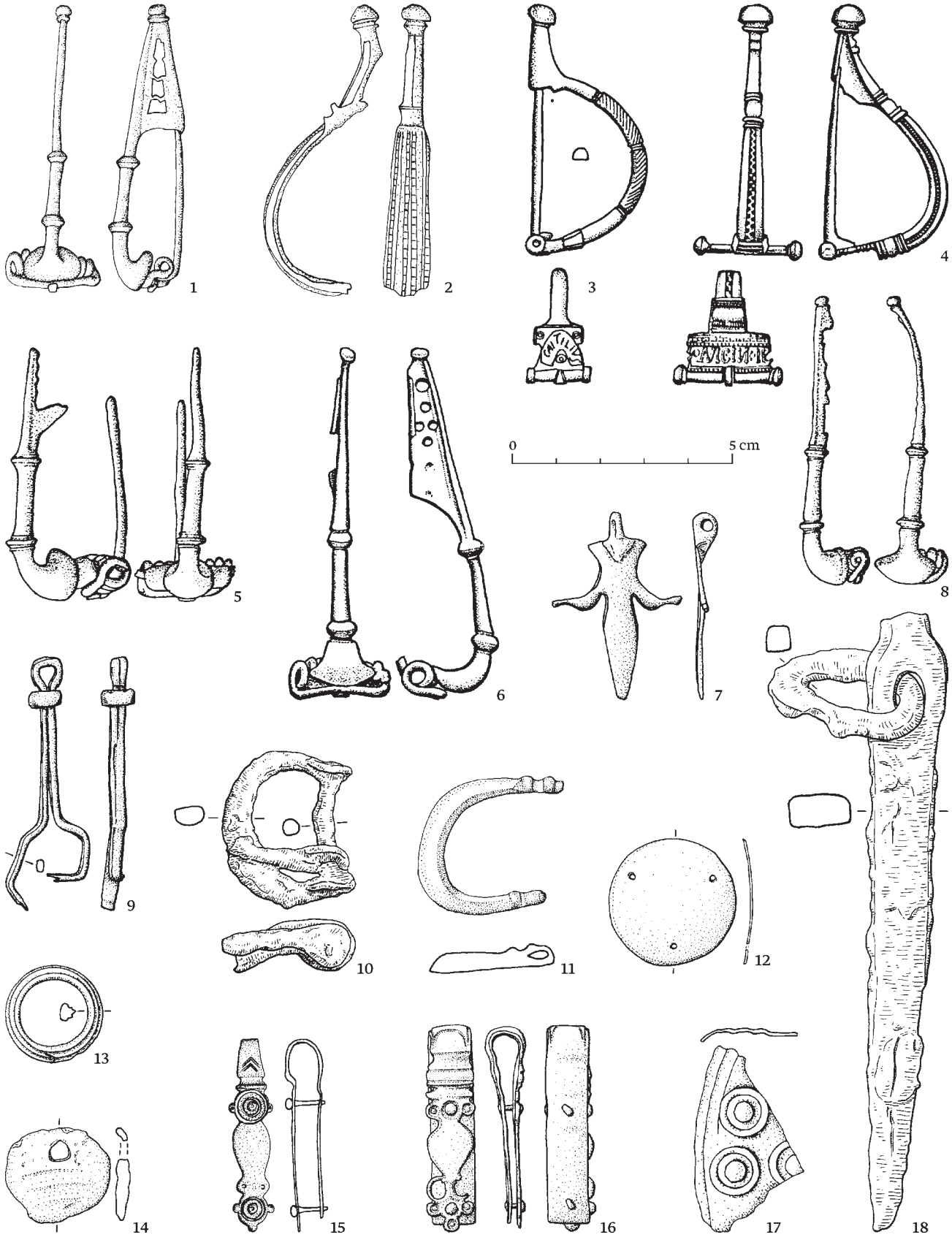
Charakteristická zdrsnená keramika, nádoby s príznačne formovanými okrajmi, patriace včasnej przeworskej kultúre či germánskym skupinám okruhu jastorfskej kultúry, ako aj vybraný kovový inventár, pochádzajúci z týchto oblastí, sa v širšom sudetsko-karpatskom priestore objavujú už v priebehu mladšej doby laténskej. V súvislosti s naším územím je dôležitý narastajúci počet týchto nálezov na susednej Morave, kde popri ojedinelých nálezoch keramiky na keltských a púchovských sídliskách máme dnes k dispozícii značný počet týchto pamiatok z oppida Staré Hradisko i celé nálezové súbory zo sídlisk a hrobov (*Meduna 1968; Čižmář 2003*, 40, obr. 10; *Horálková 1993*). Časovo sa tieto, v keltskom prostredí cudzie prvky pohybujú na Morave v rozpätí stupňa D1, ale žiarové hroby z Dolian a Dubian patria až do stupňa D2, t. j. do doby, keď už bolo kompaktné keltské osídlenie Moravy minulosťou (*Dąbrowska 1988*, 113; *Kalábek 2000*).

Na Slovensku sú poznatky o prvých kontaktoch Germánov s vnútrokarpatským priestorom o niečo skromnejšie. Ešte na koniec doby laténskej patria dva hrobové celky z Ihrišťa a Cífera s neistými nálezovými okolnosťami (*Pieta 1974;* obr. 23). Tieto sa aj bez sprievodnej keramiky podľa svojej výbavy zaraďujú medzi charakteristické bojovnícke hroby przeworskej či oksywskej kultúry stupňa A2 (koniec C2 až D1: *Łuczkiewicz 2001*, 27). Na viacerých neskorolaténskych sídliskách sa vyskytli ojedinelé črepy przeworskej kultúry s charakteristickou profiláciou okraja (Bratislava-Devín). V Liptovskej Mare sa na sídlisku III našli zlomky takejto keramiky vo výrobnom objekte púchovskej kultúry zo stupňa D2 (*Pieta 1982*, tab. 44: 12).

Spomenuté doklady transkarpatských vzťahov spolu s moravskými nálezmi sú nepochybnými stopami prítomnosti germánskych zložiek zo severu a severozápadu. Tento severo-južný prúd sa zreteľne prejavuje aj v hrobových i sídliskových kontextoch počas nasledujúcej doby rímskej, hlavne v nepokojných vojnových časoch tretej štvrtiny 2. storočia.

Celkom iný ráz a intenzitu malo osídľovanie západného Slovenska na začiatku doby rímskej. Nová kolonizácia pridunajského nárazníkového pásma pozdĺž projektovanej rímskej hranice bola pripravená podľa rímskeho scenára. Nové obyvateľstvo – podľa písomných prameňov išlo o družiny svébskych vodcov Marboda a Katvaldu, ktoré opustili územie dnešných Čiech – obsadilo priestor severne od stredného Dunaja na niekoľko ďalších storočí. Najstaršie archeologicky doložené stopy tohto nového osídlenia nachádzame v priestore Devínskej brány, kde sa najdlhšie zachovali aj doklady pôvodného keltského obyvateľstva. Sú to dosiaľ len ojedinelé sídliskové objekty a hroby.

Aj v nasledujúcich desaťročiach sa osídlenie šírilo ťažiskovo v priestore medzi Malými Karpatmi a Váhom. Osady z 1. storočia sú dodnes málo známe a silu i potenciál germánskeho osídlenia nám dokladajú iba písomné pramene o Vanniovom kráľovstve a jeho archeologický dôkaz – koncentrácia pohrebísk v Abraháme, Kostolnej pri Dunaji a Sládkovičove s bohato vybavenými hrobmi (*Dobiáš 1964; Kolník 1977; 1980*). Mapovaniu a rozčleneniu najstarších germánskych sídlisk do jednotlivých časových horizontov

22. Bratislava-Devín. Výber včasnorímskych nálezov.

1-13, 15-17 – bronz; 14 – olovo; 18 – železo.

ešte u nás nebola venovaná pozornosť a ani terénny výskum v tomto smere dosiaľ nepriniesol očakávaný výsledok. Vo všeobecnosti však možno povedať, že počas väčšej časti 1. storočia germánske osídlenie neprekročilo rieku Váh a východným smerom sa rozšírilo až od konca stupňa B1 alebo začiatkom B2. V úrodnej oblasti v povodiach Nitry, Žitavy a Hrona nachádzame koncom doby laténskej intenzívne keltsko-dácke osídlenie. Otázka jeho ďalšej existencie ešte nebola zodpovedaná, i keď susedstvo svébskych Kvádov a Dákov v dobe rímskej dokladajú niektoré antické písomné pramene (*Strabón VII*, 3, 1).

Nad sídliskovým územím Kvádov v Karpatoch či na východe Slovenska žila aj mocensky nevýznamná, ale ekonomicky pomerne silná zmes keltských, dáckych a ilýrskych kmeňov, ktorá sa historicky menej výrazným spôsobom podieľala najmä na postupnej hospodárskej premene severnej časti Karpatskej kotliny. Interakcie barbarov a Rimanov v tejto oblasti viedli dlhodobo k obojstrannému stieraniu rozdielov a k akulturácii obyvateľov dnešného Slovenska.

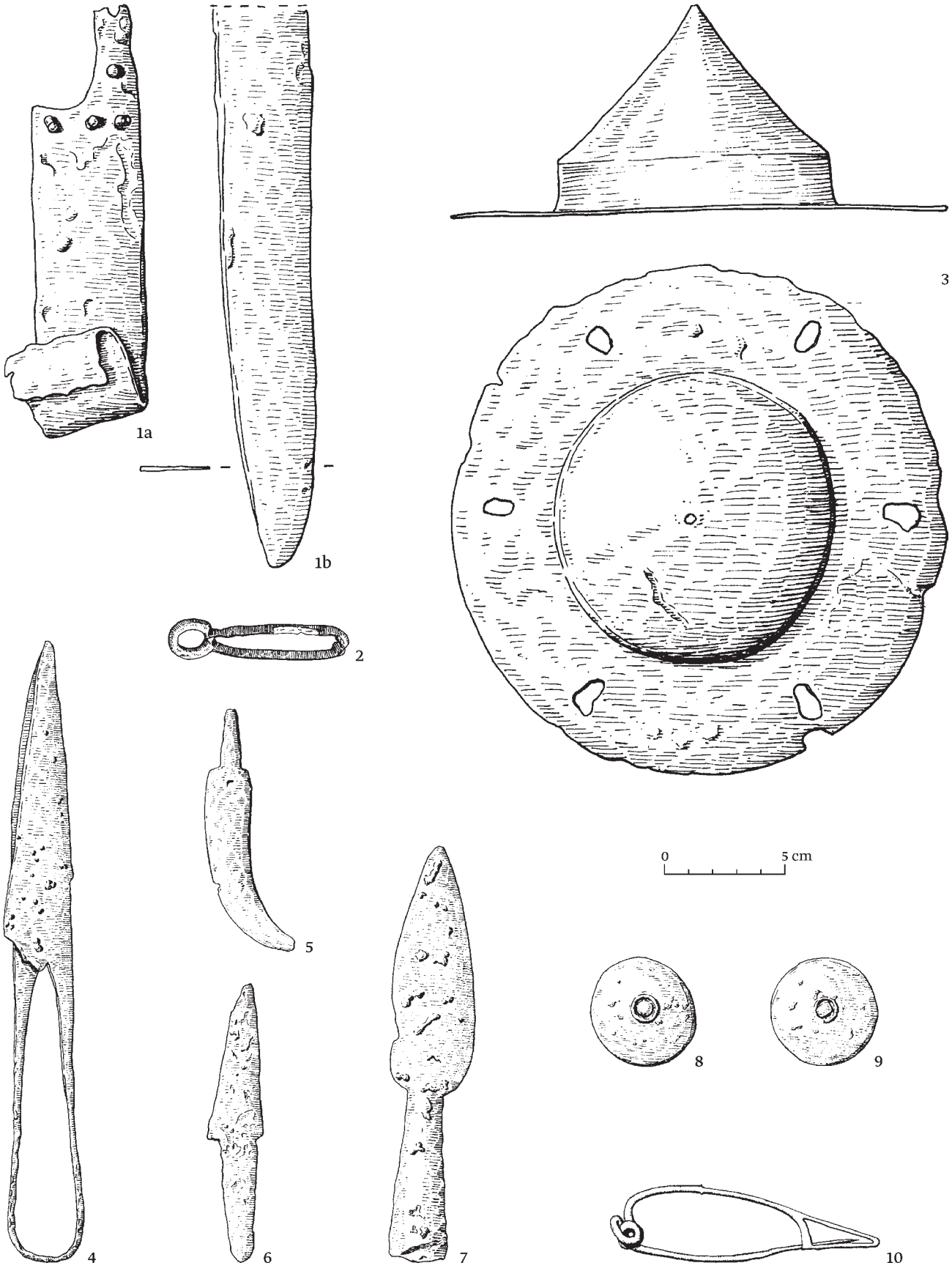
2.7. PÚCHOVSKÁ KULTÚRA

Systematické terénne výskumy v 60. a 70. rokoch poskytli podklady na prvý prehľad osídlenia západných Karpát v mladšej dobe železnej a staršej dobe rímskej so základnou schémou jeho periodizácie. Táto schéma iba sčasti nadviazala na Beningerovo priekopnícke dielo, ktoré prvý raz definovalo osídlenie severného Slovenska a púchovskú kultúru (*Beninger 1937*). Prvá publikovaná syntéza, ktorá už vychádzala z poznatkov získaných štandardným terénnym výskumom, bola materiálovo prednostne zameraná na neskorolaténske obdobie a otázkam začiatkov i záveru severoslovenského osídlenia sa venovala v rámci existujúcich prameňov len okrajovo (*Pieta 1982*). Od vydania tejto práce sa vďaka pokračujúcim výskumom podarilo získať množstvo nových poznatkov o vývoji západokarpatského regiónu. Tie v mnohom doplnili medzery, ktoré prvé pokusy o výklad začiatku dejinného obdobia tejto oblasti ešte nedokázali preklenúť.

Koncom strednej doby laténskej vzrástol vplyv okolitých keltských území na horskú oblasť Slovenska natoľko, že dnes už v stupni C2 hovoríme o zásadných zmenách v osídlení. Jednoznačný príklon ku keltskej materiálnej kultúre a hlavne výrazný nárast počtu osád nás vedú k predstave o kolonizácii horských oblastí z podunajských nížin. Táto hypotéza o etnickom pohybe ako príčine uvedených zmien v osídlení sa opiera o archeologické doklady v stredodunajskom priestore, najmä zánik viacerých nadregionálnych výrobno-obchodných i lokálnych výrobných centier a následný rozkvet iných stredísk oppidálneho typu, spojený s prílevom nových hospodárskych impulzov a inováciou či premenou mincových systémov.

Nepriamo, so všetkou zdržanlivosťou pri aplikácii historických prameňov na archeologicky doložené fakty je potrebné pripomenúť turbulentné udalosti okolo vpádu Kimbrov a presunu českých Bójov do stredného Podunajska, ktoré viedli k rozsiahlym posunom obyvateľstva. To malo vplyv aj na hospodársky zaujímavú karpatskú oblasť. V druhej polovici 2. storočia počítame už s keltskou prítomnosťou v horských oblastiach Slovenska, severovýchodnej Moravy a južného Poľska, čo pokladáme za charakteristiku a čas vzniku púchovskej kultúry (obr. 24).

Nálezy z posledných troch rokov zo styčnej zóny medzi súvislým keltským osídlením na juhozápadnom Slovensku a osídlením hornatej oblasti priniesli veľa nových informácií o náleziskách z mladšej doby laténskej. Ukazuje sa, že obe územia netvorili striktne oddelené teritóriá, ale plynulo sa prelínali. Aj v tomto okrajovom pásme sa nachádzali významné väčšie i malé výrobné strediská, ktoré zrejme hospodársky pôsobili (aj keď s odlišnou intenzitou) smerom k obom oblastiam. Spomeňme aspoň nové oppidum objavené v Trenčianskych Bohuslaviciach, na križovatke považskej diaľkovej cesty s jej vetvou smerujúcou na Moravu. Nálezový materiál, včítane dôležitých súborov mincí z tejto významnej lokality, vykazuje veľa spoločných čŕt s podunajskou, ale aj s moravskou a v malej miere aj s púchovskou oblasťou. *V púchovskej kultúre doby laténskej* sa dominantne presadili laténske technológie a výtvarný štýl do takej miery, že sa táto západokarpatská sídlisková enkláva stala integrálnou súčasťou keltskej civilizácie. Len v centrálnej časti, na území bývalého teritória

23. Cífer. Inventár hrobu germánskeho bojovníka.

oravskej skupiny, sa popri prejavoch laténskej civilizácie udržali aj zreteľné črty tradičnej domácej výroby a jej esteticko-technického stvárnenia až do doby rímskej. Tento proces sa urýchlene začal realizovať už koncom strednej doby laténskej a vyvrcholil na záver neskorolaténskeho obdobia. Bola to doba veľkej hospodárskej a zrejme aj politickej konjunktúry, ktorá sa prejavila územným rozšírením osídlenia, nárastom počtu osád, vznikom výrobných centier a všeobecne sledovateľným ekonomickým rozvojom.

V neskorolaténskom stupni D1 dosiahla púchovská kultúra maximálny územný rozsah, keď jej územie siahalo od východnej hranice Spiša na východe až po severovýchodnú Moravu na západe a výbežky Karpát a Beskýd v južnom Poľsku po líniu Žarnovica – Trenčín na juhu. V súlade s odlišnými koreňmi sa toto územie vnútorne rozdeľuje najmenej do troch oblastí, ktoré načrtáva odlišná skladba materiálnej kultúry, včítane rozšírenia špecifických ozdôb a jednotlivých typov mincí. Je to predovšetkým sever – pôvodné jadro s tradičnou postlužickou zložkou, ktorú obohatili a modifikovali nové laténske prvky (regióny Spiš, Liptov, Orava, Turiec, Žilinská kotlina). Na území severného Slovenska sa silné zázemie pôvodného obyvateľstva prejavovalo príklonom k tradičným prvkom v materiálnej kultúre i staviteľstve. Vplyv laténskej civilizácie však aj tu dominoval. Ako príklad inovácie môžeme uviesť razbu rôznych variantov mince s hrboľom alebo extrémne veľké bronzové spony spojenej konštrukcie s vysoko klenutým lúčikom, ktoré sa stali charakteristickým šperkom (obr. 25A).

Podobne ako v predchádzajúcom období sa od jadra púchovského územia odlišne vyvíjal západ jeho územia (stredné Považie a horné Ponitrie), ktorý bol otvorený impulzom zo západu a z juhu. Prejavilo sa to vznikom viacerých stredísk raziacich mince inšpirované českým alebo panónskym prostredím (typy Divinka, lopatkovité statéry, typ Nitra).

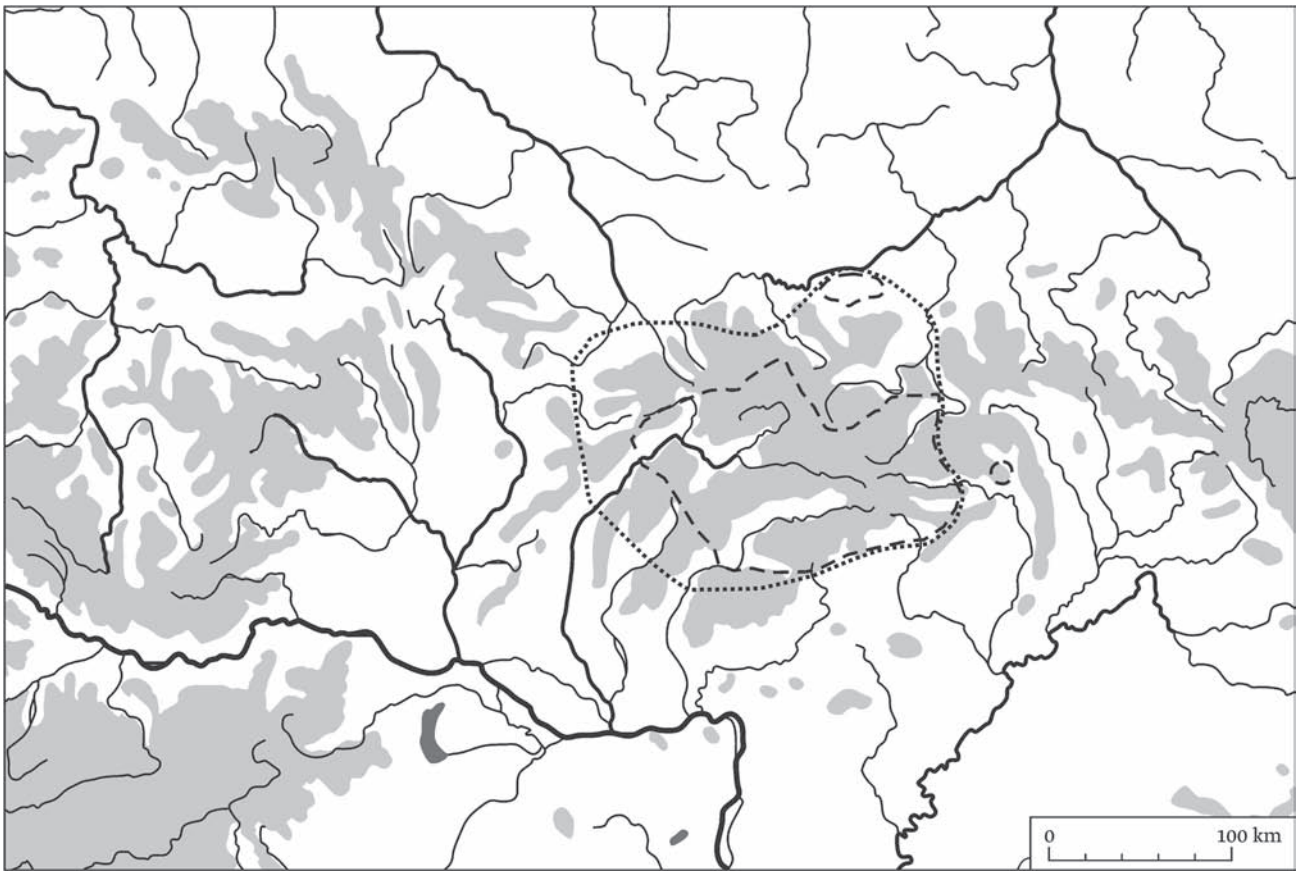
V nálezoch môžeme sledovať aj rad južných a západných prvkov, ktoré dosiahli v tejto oblasti značnú obľubu, ale len málo prenikli ďalej na východ či na sever. Jedným z takýchto znakov je spona spojenej konštrukcie s dlhým vinutím, ktorá bola obľúbená prevažne na západe nášho územia, a to tak v púchovskej, ako aj v keltskej či keltsko-dáckej oblasti. V centrálnej oblasti púchovskej kultúry sa s ňou stretávame len výnimočne (obr. 25B). Vzor tohto spínadla, vyrobeného spravidla z tenkého drôtu, sa tu rozšíril niekedy na rozhraní stredného a neskorého laténu (*Gebhard 1991*, 82-86).

Najmenej známe je rozšírenie púchovskej kultúry na strednom Slovensku, hlavne na Pohroní. Táto oblasť ešte neposkytla nálezy, ktoré by umožnili presvedčivo definovať juhovýchodnú hranicu tejto kultúry, prípadne zaradiť tamojšie mlado- a neskorolaténske nálezy.

V tej dobe sa stabilizovala sídlisková štruktúra, ktorej základom boli prirodzené geografické celky s malými osadami chránenými hrádkami a rozsiahlymi výrobno-obchodnými strediskami. V rôznych časových horizontoch vznikali a zanikali jednotlivé formy sídliskových jednotiek, medzi nimi aj malé výrobné strediská (Trenčianske Teplice), „trhové osady" (Košeca-Nozdrovice, Hrabušice) a „priemyselné" – spracovateľské zóny (Varín, Rakša). Zaujímavým prvkom je krajinská fortifikácia, chrániaca vstup do Liptovskej kotliny od východu v Podturni, ktorá podľa sprievodných nálezov existovala už v stredolaténskom období. V poslednom čase boli objavené aj neskorolaténske a včasnorímske refúgiá – jednoducho opevnené miesta v ťažko prístupných skalnatých polohách na okrajoch sídliskových komôr v Turci, ktoré sa využívali už v dobe halštatskej a tiež v strednej dobe laténskej (Blatnica-Rovná).

Motorom hospodárskeho rozvoja sa popri predpokladanej, ale zatiaľ konkrétne nedoloženej ťažbe rúd stali nadregionálne i lokálne centrá, kde sa sústreďovala remeselná výroba, diaľková či miestna výmena a razba mincí (Jánovce-Machalovce, Liptovská Mara, Divinka). Novým, svojráznym strediskom so všetkými spomenutými atribútmi je Folkušová (obr. 26; 27).

Okrem spomenutých južných a západných kontaktov sa do horskej oblasti severného Slovenska dostávali aj prvky z východných Karpát, resp. z juhovýchodnej časti Karpatskej kotliny. Tento trend mal staršiu tradíciu, ktorá sa prejavila rozšírením stredolaténskych, tzv. dáckych strieborných mincí na východ, sever i západ Slovenska (*Kolníková 1997*). Na rozšírení niektorých typických výrobkov môžeme doložiť cesty kultúrnych či iných vplyvov, ktoré naše územie zasahovali z uvedeného smeru. Existovali však aj opačné väzby. Podľa púchovských mincí rozšírených, naopak, v západodáckom prostredí vidíme, že toto spojenie medzi obomi územiami bolo obojstranné a malo možno väčší rozsah a význam, než sa dosiaľ predpokladalo (obr. 28).

24. Hranice púchovskej kultúry.
Územný rozsah v dobe laténskej (bodkovaná čiara) a v staršej dobe rímskej (prerušovaná čiara).

2.7.1. Prvý zánikový horizont púchovských hradísk

Podľa stratigrafických pozorovaní na viacerých severoslovenských lokalitách došlo k prvému narušeniu opísaného hospodárskeho rozmachu už niekedy na rozhraní neskorolaténskych stupňov D1 a D2, keď sledujeme zánik viacerých púchovských opevnení. Na hradisku v Liptovskej Mare bola vtedy svätyňa prebudovaná tak, aby mohla byť zahrnutá do zosilneného opevnenia. Prerušenie vývoja je dobre pozorovateľné v pohraničnej oblasti na Považí, kde z trinástich evidovaných a sondovaných hradísk jedenásť, ako sa zdá, zaniklo v uvedenom období a iba tri (Skalka nad Váhom, Košeca-Nozdrovice, Veľký Kolačín) boli podľa nálezov obnovené a využívané aj v stupňoch D2 a B1a, tak ako to je na prevažujúcej časti severnejšie ležiaceho púchovského územia (obr. 29). Zánik väčšiny pohraničných opevnení a rovnaký jav na susednej Morave, kde sa keltské osídlenie, včítane veľkého oppidálneho strediska Staré Hradisko i ďalších opevnení (Štramberk), takisto končí pred polovicou posledného storočia, majú veľmi pravdepodobne spoločné historické príčiny. Reálne to boli najskôr germánske vpády a azda aj kolonizačné pokusy, čo najnovšie naznačujú aj žiarové hroby przeworskej kultúry z konca doby laténskej z oblasti Hanej (Dolany).

2.7.2. Druhý zánikový horizont púchovských hradísk

Už dávnejšie rozpoznané dva po sebe nasledujúce zánikové (katastrofické) horizonty karpatských opevnení patria dokázateľne do obdobia tesne pred zlomom letopočtu a do včasnej doby rímskej. Najlepšie boli dokumentované pri výskumoch hradiska v Liptovskej Mare, ale aj inde (Jasenica, Podtureň, Dolný Kubín-Veľký Bysterec). Charakteristickým znakom je prítomnosť požiarom zničených obydlí so zachovaným inventárom (súbory keramiky, depoty) na predtým neobývaných hrádkoch spolu so

spálenou fortifikáciou a výskyt veľkého počtu zbraní, hlavne hrotov šípov. V posledných rokoch boli stopy násilného zániku zistené na ďalších hradiskách na Považí, ale aj v Turci a na Pohroní (Folkušová, Hronská Dúbrava). Potvrdil sa predpoklad, že ide o plošne sledovateľný jav, ktorý bol iste dôsledkom konkrétnych historických udalostí. Vzhľadom na spoľahlivé datovanie záverečného horizontu púchovských opevnení (tibériovské obdobie) môžeme uvažovať o súvislostiach s expanziou Vanniových Svébov alebo, naopak, o rozširovaní sféry vplyvu przeworskej kultúry smerom na juh, podobne ako to bolo už v predchádzajúcich desaťročiach na Morave (obr. 30).

2.7.3. Doznievanie a záver púchovskej kultúry

V nasledujúcom období, v staršej dobe rímskej, už púchovské hradiská a hrádky neboli využívané. Zmenila sa aj celková sídlisková štruktúra, keď opísaný model siete malých agrárnych osád s hrádkami a centier nahradil nižší počet veľkých, husto obývaných sídlisk. Celkový územný rozsah púchovskej kultúry sa značne redukoval a v priebehu oboch prvých storočí po prelome letopočtu sa stále zmenšoval. Do opustených regiónov v dolinách Hrona, Nitry a Váhu v 2. storočí podľa svedectva nálezov prenikalo germánske – kvádske obyvateľstvo. V tom období aj eponymná lokalita Púchov už patrila medzi germánske sídliská a hranica medzi kvádskou a púchovskou enklávou sa posunula až k Žiline a na hrebene Nízkych Tatier (*Pieta 1974; 1994*).

V druhej polovici 2. storočia, teda v období markomanských vojen, nachádzame na viacerých starých púchovských hradiskách, ale aj na niektorých opevneniach juhozápadného Slovenska stopy po ich refugiálnom využití. Zánik púchovskej kultúry v tomto búrlivom období potvrdil aj najnovší výskum.

Zatiaľ sa nepodarilo získať dôkazy o osídlení severozápadnej časti bývalej púchovskej enklávy (Liptov, Orava, Turiec) v nasledujúcej dobe. Tieto pre život náročné oblasti stratili tisícročnú kontinuitu svojho obyvateľstva a v 3. – 4. storočí neprilákali nových osadníkov. Jedným z vysvetlení môžu byť zhoršené klimatické podmienky, ale aj nebezpečná blízkosť podunajských Germánov – Kvádov, ktorých sídla sa, naopak, v tom čase posunuli smerom na sever až po hrebene Malej Fatry a Nízkych Tatier.

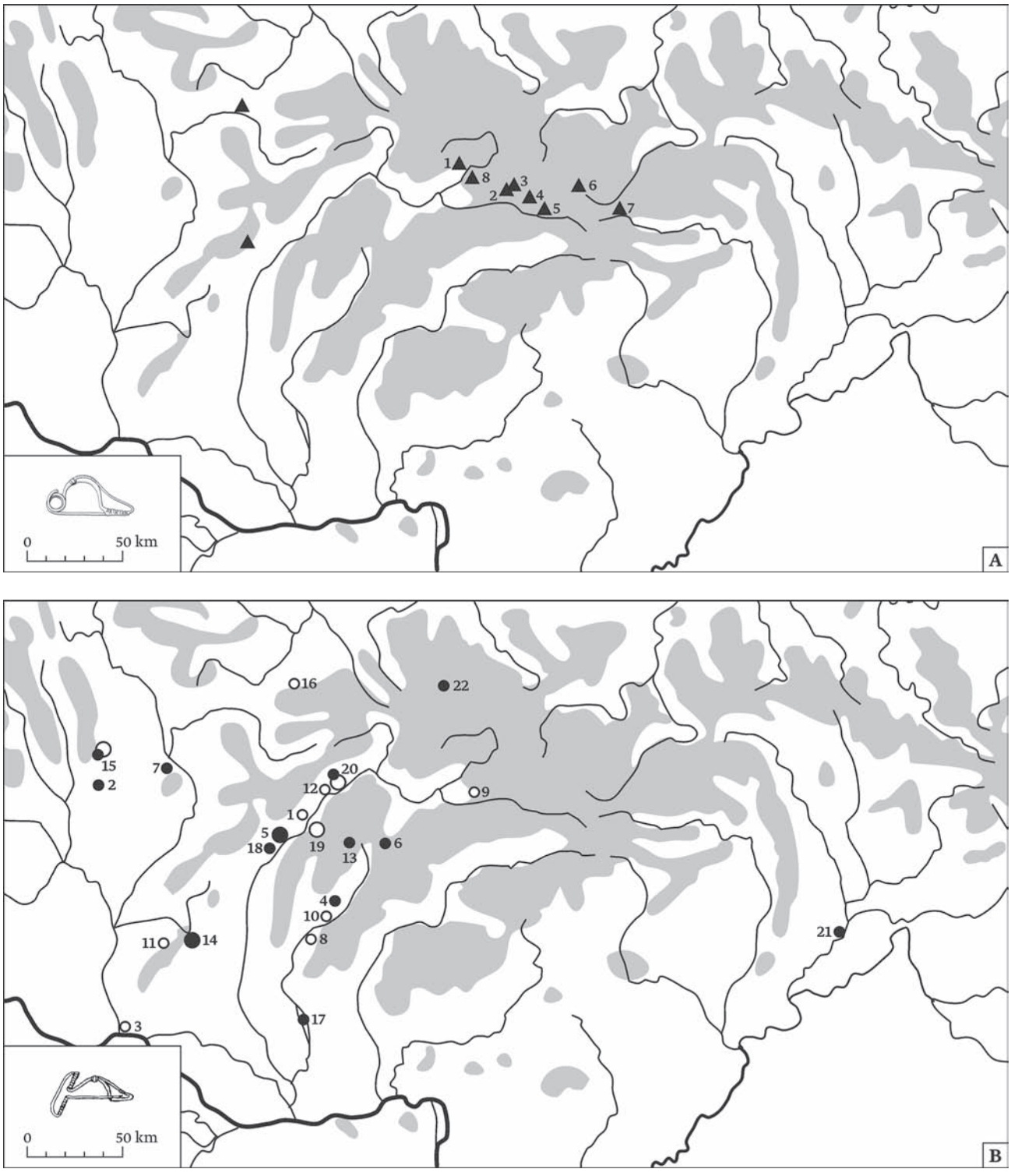
Záver

V strednej dobe laténskej sa začal a v nasledujúcich storočiach sa výrazne urýchlil hospodársky a civilizačný vzostup stredného Podunajska. K sprievodným znakom tohto progresívneho trendu patrilo rozšírenie obývaných území, zmena štruktúry osídlenia a s tým spojené nové typy osád v dôsledku zlepšeného využívania surovinových zdrojov, koncentrácie výroby a obchodu. Okrem vnútorných, ekonomických príčin rozvoj oblasti napomohol aj nárast počtu obyvateľstva v dôsledku migrácie častí keltských kmeňov z juhu a zo západu. Išlo hlavne o Bójov, ktorí si na strednom Dunaji nakrátko vytvorili prosperujúci štát. Iný, bezpochyby etnicky rôznorodý kmeňový zväz vznikol v horskej oblasti Slovenska, kde tiež došlo k nebývalej hospodárskej konjunktúre a koncentrácii moci.

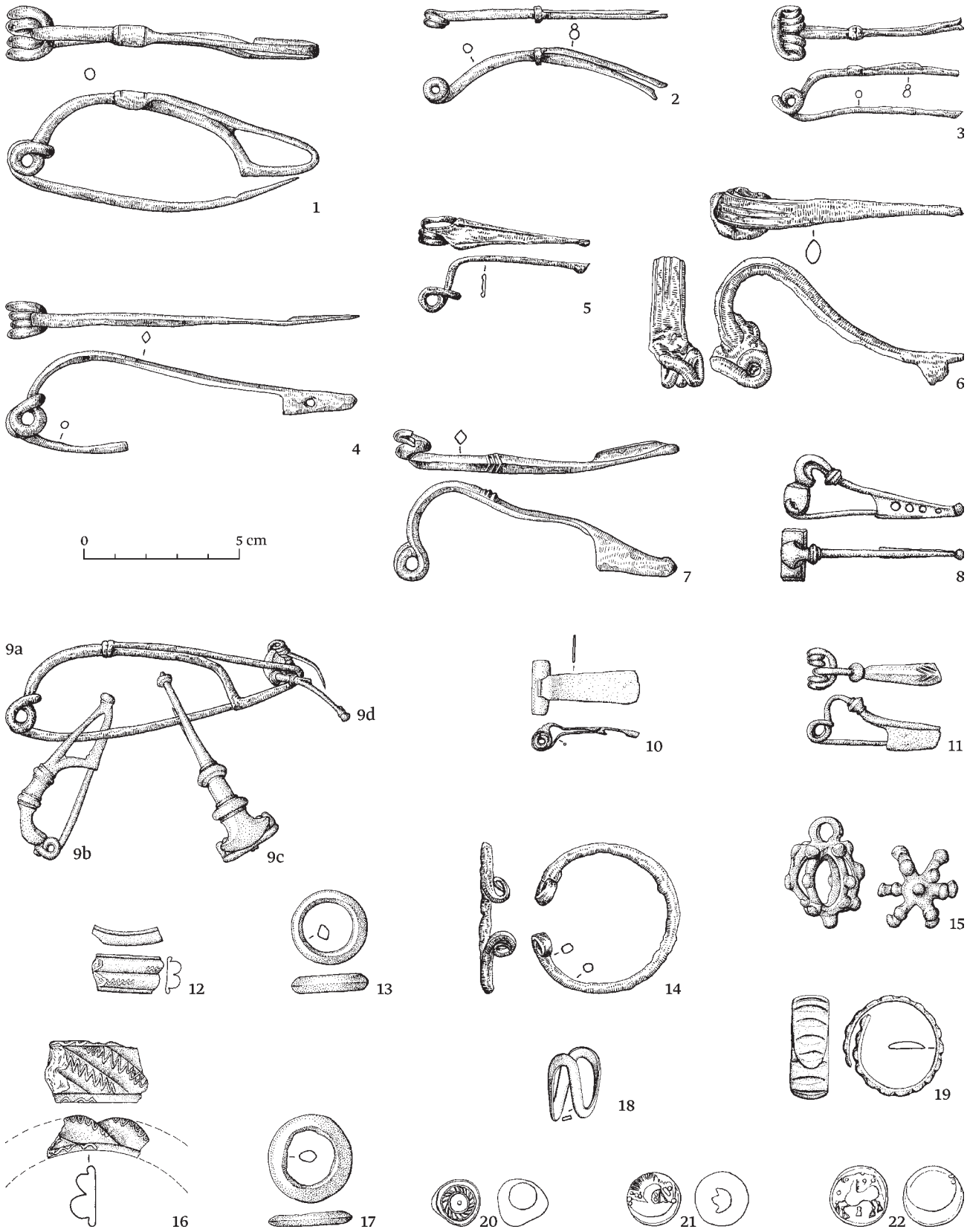
Všeobecnú prosperitu oboch oblastí a možnosti ich ďalšieho rozvoja limitovalo susedstvo s Dákmi a Germánmi. Oba tieto národy sa svojou expanzívnou politikou významne podieľali na rozpade hospodárskych i politických štruktúr stredodunajskej keltskej spoločnosti, ktorú postupne priviedli k zániku. Na začiatku tohto takmer storočie trvajúceho procesu bolo vojenské ťaženie skupiny germánskych kmeňov na čele s Kimbrami, migrujúcej z oblasti Jutského polostrova smerom na juh, doložené početnými antickými správami, ale aj priamymi a nepriamymi archeologickými svedectvami. Jeho dôsledkom bol posun časti keltského obyvateľstva z dnešných Čiech do stredného Podunajska, ale ako sa domnievame, aj narušené sídliskové a hospodárske štruktúry na Morave a na západnom Slovensku, ktoré dobre dokladajú archeologické pramene. Ide ostatne o oblasti, ktoré boli zrejme priamo vystavené prúdu germánskych prisťahovalcov pri ich putovaní smerom do Podunajska.

Predpokladáme, že v rámci týchto pohybov došlo aj k presunu skupín starousadlého obyvateľstva z podunajských nížin údoliami hlavných riečnych tokov na sever, dovnútra horskej oblasti Slovenska, kde významnou mierou napomohli premenu tamojšieho osídlenia i posilnenie jeho hospodárskych väzieb. Migranti z Podunajska stáli pri zrode púchovskej kultúry ako jednej z periférnych a vnútorne značne diferencovaných, ale v mnohom ohľade originálnych súčastí európskej keltsko-laténskej civilizácie.

Posledné storočie starého letopočtu v strednom Podunajsku sa nieslo v znamení konsolidovaného

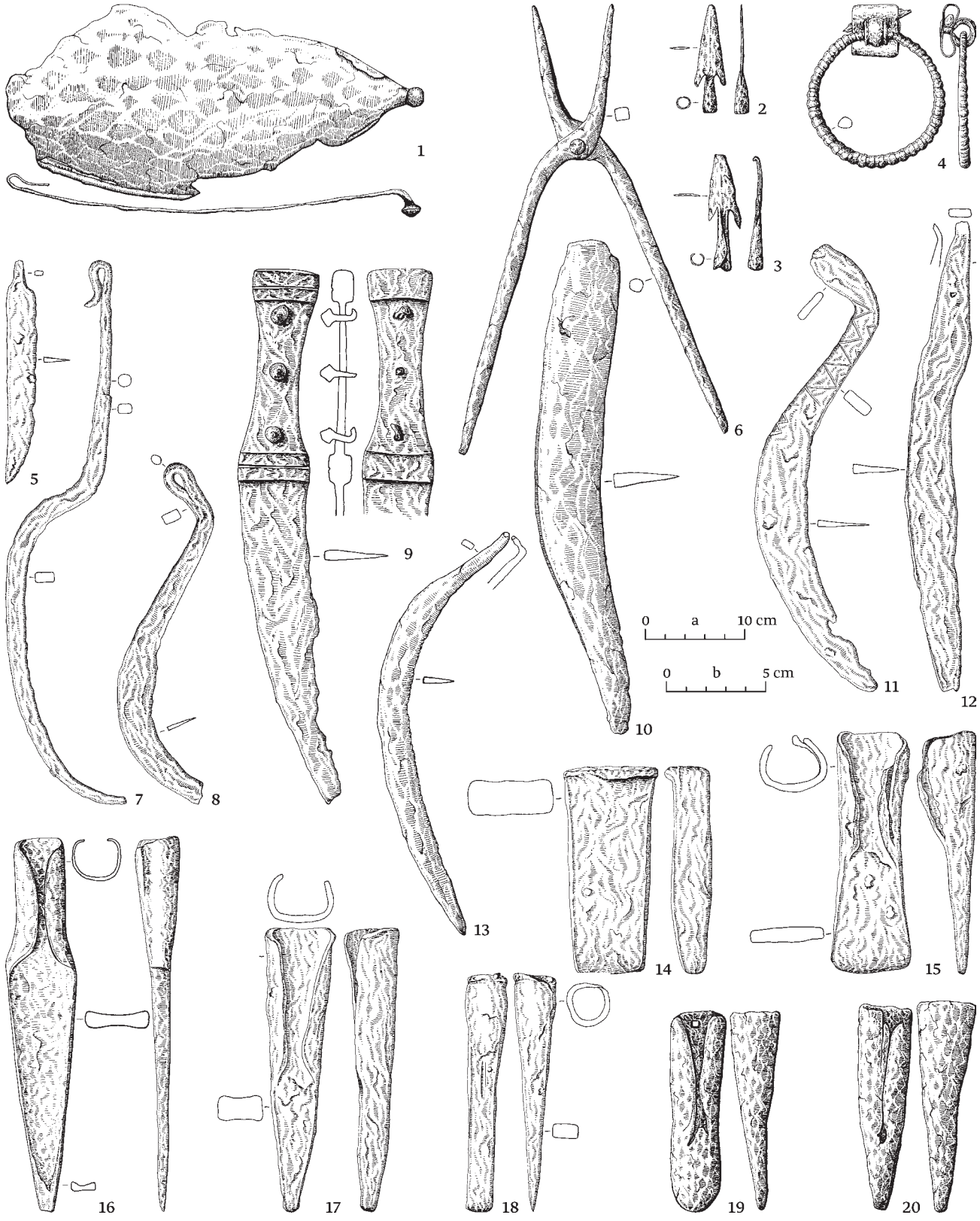

25. A – veľké bronzové spony spojenej konštrukcie. 1 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec; 2-5 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I, III, IV, VII; 6 – Jalovec; 7 – Jánovce-Machalovce; 8 – Vyšný Kubín. **B – rozšírenie spôn spojenej konštrukcie s dlhým vinutím v severnej časti stredného Podunajska.** Malé značky: 1-3 kusy, veľké značky: 4 a viac kusov, prázdne značky: bronz, plné značky: železo. 1 – Bolešov; 2 – Bořitov; 3 – Bratislava-Devín; 4 – Dolné Vestenice; 5 – Chocholná-Velčice; 6 – Jasenovo; 7 – Jičina; 8 – Krnča; 9 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 10 – Malé Kršteňany; 11 – Plavecké Podhradie; 12 – Púchov; 13 – Slatina nad Bebravou; 14 – Smolenice (30 ks); 15 – Staré Hradisko; 16 – Stramberk; 17 – Šurany-Nitriansky Hrádok; 18 – Trenčianske Bohuslavice; 19 – Trenčianske Teplice; 20 – Udiča-Prosné; 21 – Zemplín; 22 – Żywiec. Nemapované: Oberleiserberg, Velem Szent Vid, Mikušovce.

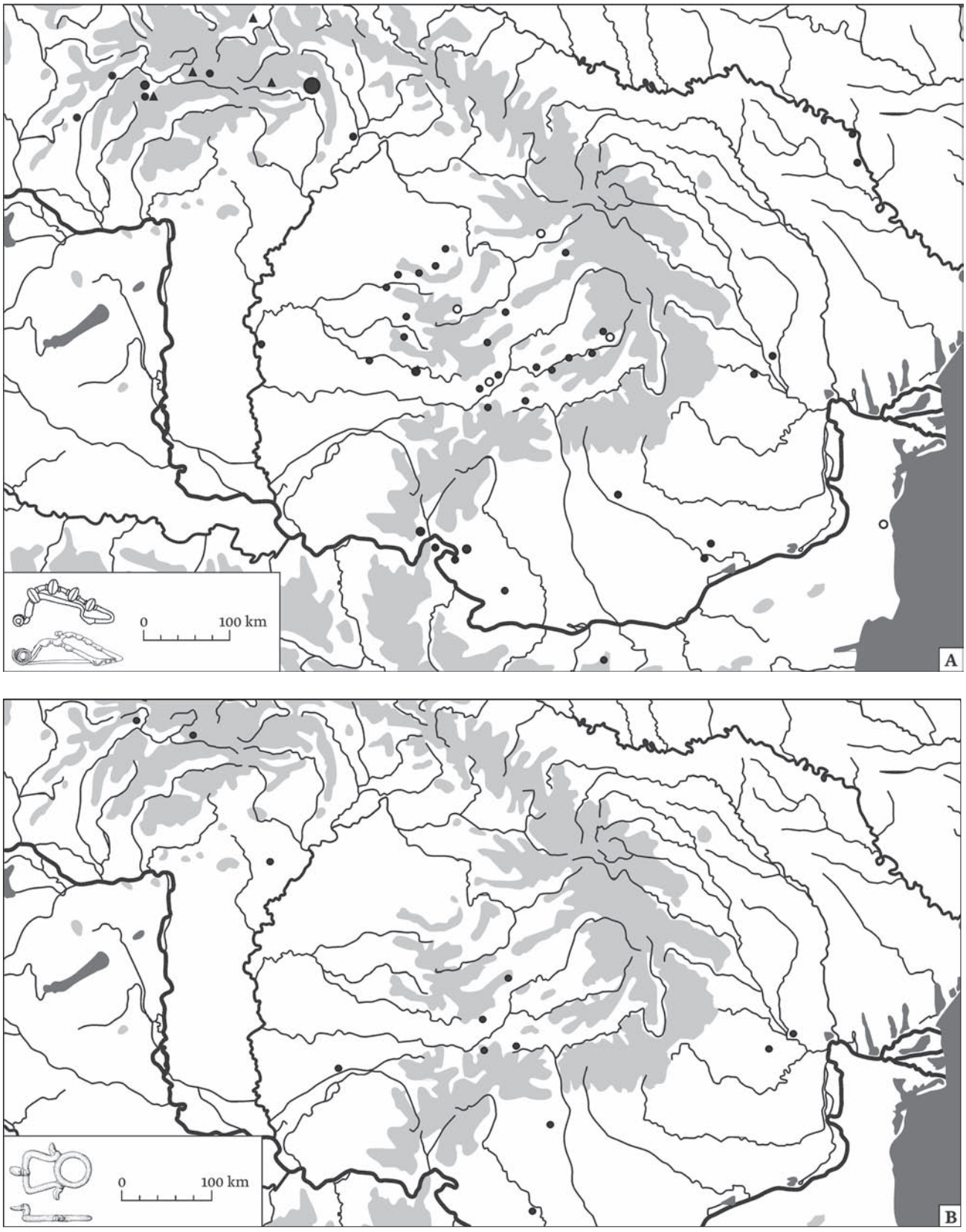
26. Folkušová, okr. Martin. Výber nálezov.

Spony, zlomky náramkov, závesok, opaskové krúžky, sedlový prsteň, mince. 1-7, 9a, 14 – železo; 8, 9b, 9c, 9d, 10, 11, 13, 15, 17-19 – bronz; 12, 16 – sklo; 20-22 – striebro.

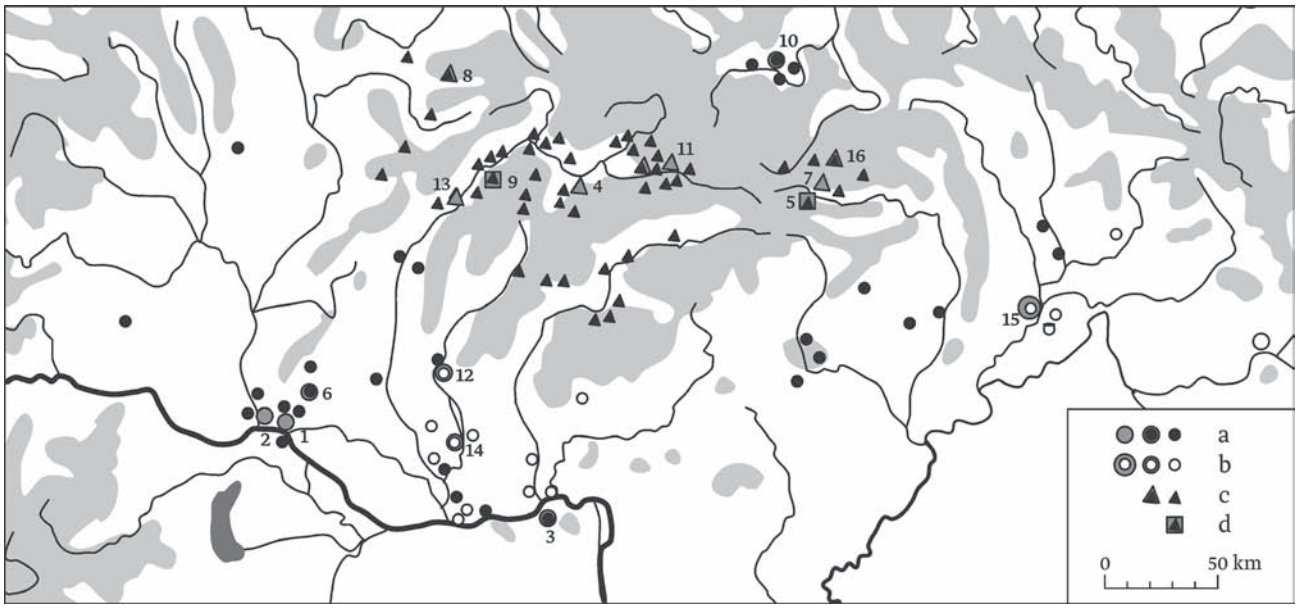

27. Folkušová, okr. Martin. Výber železných predmetov.

1 – opasková zápona; 2, 3 – hroty šípov; 4 – držadlo železného kotla; 5, 9, 10, 12 – nože; 6 – kliešte; 7 – kľúč; 8, 11 – zberové nože; 13 – kosák; 14 – nákova; 15, 19, 20 – motyky; 16, 17 – radlice; 18 – dláto. 1 – železo a bronz; ostatné železo. Mierka: a – 16; b – ostatné.

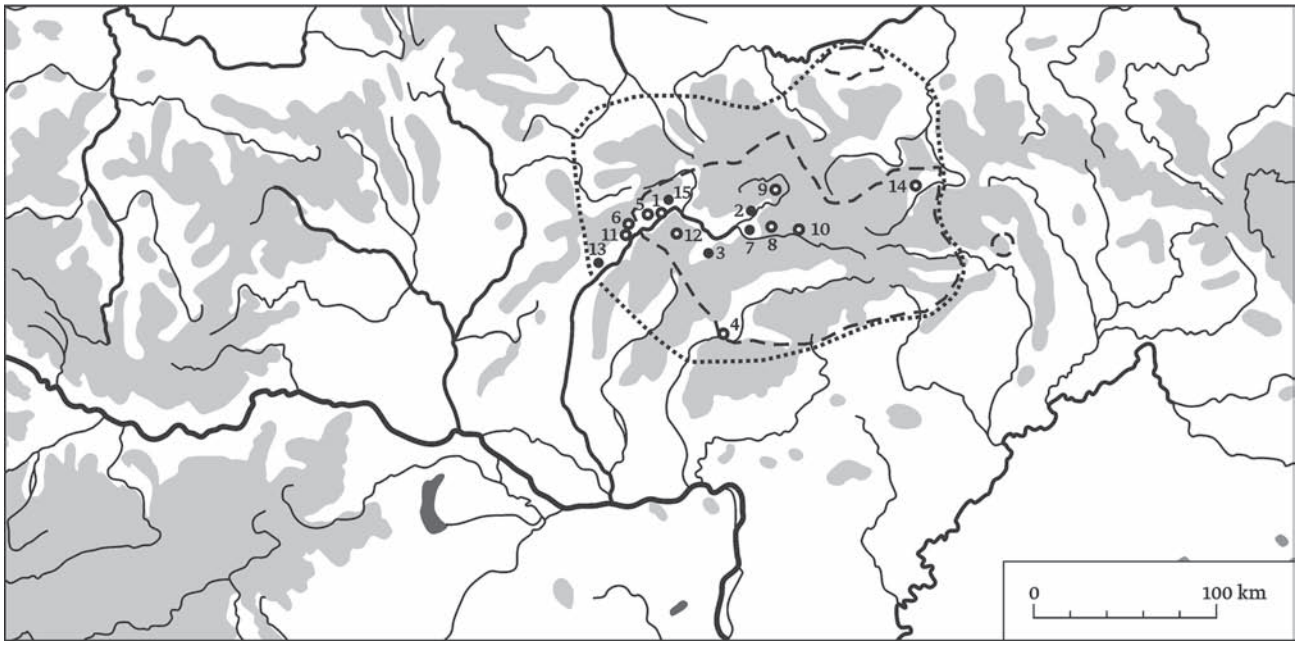

28. A – rozšírenie astragalových spôn a príbuzných variantov v Karpatskej kotline. Krúžok: astragalové spony, trojuholník: spony typu Slovenské Pravno. Veľká značka: Jánovce-Machalovce. **B – zápony tzv. lýrovitého tvaru** (podľa A. Rustiou, doplnené: Liptovská Mara, Dolné Pole).

29. Mladolaténske výrobné a obchodné strediská stupňa D2 a ich zázemie.

a – oppidá, regionálne strediská a osady keltského osídlenia; b – centrá, regionálne strediská a osady keltsko-dáckeho osídlenia; c – centrá, regionálne strediská a osady púchovskej kultúry; d – trhové osady. 1 – Bratislava; 2 – Bratislava-Devín; 3 – Ostrihom; 4 – Folkušová; 5 – Hrabušice; 6 – Chorvátsky Grob; 7 – Jánovce-Machalovce; 8 – Jičina; 9 – Košeca-Nozdrovice; 10 – Krakov; 11 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 12 – Nitra; 13 – Skalská Nová Ves; 14 – Šurany-Nitriansky Hrádok; 15 – Zemplín; 16 – Žehra.

30. Hradiská púchovskej kultúry s doloženým zánikovým horizontom na začiatku doby rímskej.

Plné krúžky: opevnenia s pokladmi mincí. 1 – Divinka; 2 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec; 3 – Folkušová; 4 – Hronská Dúbrava; 5 – Hvozdnica; 6 – Jasenica; 7 – Likavka; 8 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 9 – Nižná; 10 – Podtureň; 11 – Púchov; 12 – Rajecké Teplice; 13 – Skalka nad Váhom; 14 – Žehra; 15 – Žilina-Vranie. Hranice rozšírenia púchovskej kultúry v dobe laténskej (bodkovaná čiara), rozsah osídlenia v staršej dobe rímskej (prerušovaná čiara).

bójskeho panstva, ktoré charakterizovala sieť významných výrobno-obchodných stredísk. Jeho ekonomický i politický a kultúrny potenciál dokumentuje jedinečný monetárny systém tamojších vládcov a bohaté doklady produkcie i diaľkovej výmeny na oppidách, hlavne v Bratislave a na Devíne.

V rovnakom období vstupuje na dejinnú scénu ďalší významný činiteľ – dácky kmeňový zväz. Podľa svedectva nálezov sa toto obyvateľstvo dostáva na územie severne od Dunaja už v prvej polovici 1. storočia pred Kr., keď sa zmiešaná keltsko-dácka materiálna kultúra objavuje hlavne v povodí rieky Nitry a popri Dunaji. Najväčšie rozšírenie dosahuje až koncom toho storočia. Dácke nálezy stretávame aj na bratislavských oppidách, v súlade s historickými správami o bójskej porážke a datovaním zániku keltského mincovníctva na strednom Dunaji. Koncom posledného storočia sa na západe Slovenska objavujú aj vplyvy norickej oblasti a ďalšie stopy prenikania nositeľov przeworskej kultúry spoza karpatského oblúka smerom k Dunaju.

Novú kapitolu otvoril vstup rímskych vojsk do stredného Podunajska, ktorý sa už na samom začiatku dotkol aj strategicky položeného Devína. Nasledujúca germánska kolonizácia na dlhé storočia zásadne zmenila etnickú mapu tejto oblasti.

Včasnodejinné obdobie a jeho skúmanie prináša do popredia témy, ktoré v rámci archeológie praveku chýbajú alebo rezonujú len na okraji bádateľského či laického záujmu. K nim patrí problém historickej či etnickej kontinuity a otázka koreňov modernej spoločnosti, ktoré sa v minulosti a ojedinele aj dnes laicky hľadajú v keltskej civilizácii a jej dedičstve. Snaha o hľadanie dôkazov o autochtónnosti stredoeurópskeho slovanského obyvateľstva okrajovo rezonovala a rezonuje aj medzi odborníkmi. Tieto pokusy však aj v prípade horských oblastí narážajú sa neúprosné svedectvo prameňov.

3. SÍDLISKOVÉ ŠTRUKTÚRY A URBANIZMUS

Spoznanie pôvodného obrazu osídlenia krajiny patrí k základných úlohám archeológie. Poskytuje nám dôležité poznatky o danej populácii a má vysokú výpovednú schopnosť pri rekonštrukcii konkrétnej spoločnosti v jej sociálnom a hospodárskom rozmere. Preto výskumné projekty tohto typu patria v súčasnosti k hlavným pracovným úlohám v archeologickej praxi. Niekedy sa dokonca stávajú dominantnou pracovnou metódou (postprocesuálna škola). Ich základom je systematický prieskum mikroregiónov a regiónov so zapojením všetkých dostupných prospekčných metód, od systematických pochôdzok v teréne spojených so zberom a vzorkovaním cez letecký a geofyzikálny prieskum až po sondáže a plošné vykopávky zistených objektov a sídliskových areálov. Dnes je pri projektoch tohto zamerania samozrejmosťou spoluúčasť ďalších vedných disciplín, ktoré sledujú väzby prírodného prostredia a ľudských sídel a snažia sa o rekonštrukciu vzájomného pôsobenia oboch základných fenoménov. Ide hlavne o geológiu, pedológiu, archeobotaniku, palinológiu, malakozoológiu a archeozoológiu.

K cieľom výskumu sídliskových štruktúr patrí sledovanie a porovnávanie ich priestorového vývoja v kategóriách osady (s jej zázemím), mikroregiónu, regiónu a krajiny. Vytvorenie výsledného priestorového modelu v jednom či viacerých časových horizontoch je, pochopiteľne, závislé od rozsahu projektu, podmienok pracovného areálu a výpovede získaných prameňov.

3.1. PREDPOKLADY VZNIKU A ROZVOJA OSÍDLENIA

Na celkový charakter osídlenia pôsobí rad činiteľov, ktoré formujú a často aj zásadne ovplyvňujú jeho konkrétnu podobu. Zjednodušene ich môžeme označiť ako prírodné vplyvy, bezpečnostné faktory a sociálno-hospodárske aspekty. Spôsob, skladbu a zameranie osídlenia spoluvytvárali geografické činitele konkrétneho areálu s jeho nadmorskou výškou, terénnym reliéfom a klimatickými pomermi. Kolonisti prichádzajúci do novej krajiny starostlivo zvažovali výhodnosť miesta zvoleného na usídlenie a jeho vlastnosti, medzi ktorými prirodzene vyhľadávali tie, ktoré potrebovali pre svoju prácu a obživu. Bola to dostupnosť vodných zdrojov, kvalita pôdy a pasienkov, stavebný materiál v podobe lesov a zásob hliny i kameňa. Hodnotu miesta zvyšovali mimoriadne výhody krajiny, ako boli ložiská hľadaných surovín (rudy, soľ, kameň na žarnovy a pod.) a jeho spojenie cestnými alebo riečnymi komunikáciami. Mnohé spoločenstvá pri výbere miesta na sídlisko zohľadňovali v prvom pláne jeho bezpečnostné predpoklady, ako ťažší prístup k sídlu či jeho zázemiu, budovanie potenciálneho opevnenia i refugiálna ochrana a možnosť úniku obyvateľov s ich majetkom, zásobami a stádami. Bezpečnostné hľadiská sa rovnako týkali jednotlivých sídel, ako aj ich väčších zoskupení – osád, regiónov – ale aj kmeňových hraníc. Prirodzene, dosídľovaním kultúrnej krajiny sa možnosti výberu znižovali a osady či dvorce sa zakladali v rámci

daných geografických a sociálnych možností, často už aj na málo vhodných miestach.

Oveľa horšie sa v archeologickej praxi darí identifikovať spoločensko-hospodárske aspekty, ovplyvňujúce podobu sídliskových štruktúr, pretože často ide o zložité, nárazovo či dlhodobo pôsobiace faktory s priamym alebo sprostredkovaným vplyvom na skúmanú societu. Ich štartujúcim mechanizmom boli prírodné, ako aj sociálne a iné dôvody. Bezprostredným popudom na zmeny v osídlení mohlo byť priame ohrozenie (etnické posuny, nepriateľské nájazdy) alebo hmotná núdza (nedostatok potravy, surovín, dôsledky epidémií), ale aj možnosť či nutnosť výhodných vlastných výbojov alebo presunov. Väčšina dôvodov týchto zmien sa nedá spoľahlivo identifikovať. Pomoc možno očakávať z oblasti prírodných vied, napríklad od výsledkov palinológie, klimatológie alebo antropológie. Zhoršujúce sa klimatické podmienky a krátko po sebe sa opakujúce neúrody sa museli priamo odraziť na obraze osídlenia. Iné vážne dôvody, ako napríklad vyčerpanie zázemia (pôdy, lesy, surovinové zdroje), strata významu lokality (odklon komunikácií, prírodné faktory) alebo infekčné choroby sú v našich prameňoch tiež len ťažko postihnuteľné.

K pravdepodobným príčinám zmien patrili aj opačné, „pozitívne“ dôvody, ktoré archeologický materiál zachytáva. Bola to konjunktúra určitej oblasti v dôsledku rozmachu výroby a výmeny, intenzívnejšie hospodárenie a preľudnenie krajiny. Nárast hustoty osídlenia zväčša indikuje aj hospodársky vzostup. Okrem prirodzeného demografického prírastku sa počet obyvateľov zvyšoval aj postupnou infiltráciou malých skupín či organizovanou a dohodnutou kolonizáciou väčšieho množstva prisťahovalcov. Prirodzene, dochádzalo aj k obsadzovaniu novozískaného vyprázdneného alebo dobytého územia.

Nakoniec spomeňme ďalší okruh činiteľov, ktoré tiež pôsobili na formovanie sídliskových štruktúr a ich charakteristických prejavov v urbanizme a v architektúre. Bol to ráz krajiny, spôsob obživy obyvateľstva, jeho sociálna štruktúra a technicko-civilizačná úroveň. V náznakoch sa tu prejavujú aj kultúrno-etnické faktory, skúsenostná tradícia a zvyky. Podobne ako je to v etnologických interpretáciách, nie všetko z tohto okruhu markerov je možné s odstupom času racionálne zdôvodniť a vysvetliť.

Pri výskume jednotlivých kategórií sídliskovej štruktúry zohráva pomerne významnú úlohu geografické členenie skúmaného terénu či krajiny s jeho prirodzenými vymedzeniami, ktoré tvorili terénne línie, vodné toky a močaristé územia alebo horské hrebene. Tieto prirodzené predely boli často dočasnými či dlhodobými hranicami sídliskových areálov a pomáhajú nám pri ich identifikácii.

3.2. PRAMENE A STAV BÁDANIA

Výskum laténskych sídliskových štruktúr je na Slovensku ešte fragmentárny a nesystematický. Preto dosahuje len čiastkové výsledky. V oblasti keltského, resp. keltsko-dáckeho osídlenia sa dosiaľ venovala zvýšená pozornosť len regiónu Nitry, kde sa podrobne zmapovali zistené a skúmané lokality, s ťažiskom na systematicky preskúmanej osade Nitra-Šindolka (*Hečková 1993; Březinová 2000*). Podrobnejšie bola sledovaná aj aglomerácia oboch bratislavských oppíd a ich zázemia (*Pieta/Zachar 1993*). Systematicky vedený regionálny prieskum ľavobrežia dolného Pomoravia sa síce ťažiskovo zameriava na dobu rímsku, priebežne však sleduje aj laténske osídlenie, ale veľké množstvo doteraz identifikovaných sídliskových lokalít z doby laténskej nebolo ešte spracované v jednotlivých časových horizontoch (K. Elschek). Na rozdiel od pohrebísk stav poznania osád neumožňuje bližšie spoznať ich chronologický vývoj. Zdá sa, že niektoré sídliská sa viažu len na stredolaténske obdobie. Príkladom je Nitra-Šindolka, kde väčšina objektov patrí stupňu C1 a len malá časť polozemníc v západnej časti areálu sa dožíva stupňa C2. V rovnakom horizonte končí aj osada v Seredi, záhorské osady Šaštín-Stráže a Studienka i malokarpatské hradiská Smolenice a Plavecké Podhradie. Podobný vývoj mala aj dolnorakúska osada Göttlesbrunn a centrum v Roseldorfe. V neskorej dobe laténskej sa sčasti zakladajú nové osady, ktoré zanikajú stupňom D2. Z nich však boli dosiaľ preskúmané len jednotlivé objekty. Poučná je určitá horizontálna stratigrafia osád a pohrebísk v mikroregióne Nitry, kde sa novozaložené sídliská zo stupňa D koncentrujú pod hradným návrším so súvekým opevnením, zatiaľ

čo početné stredolaténske osady v severnej a východnej časti aglomerácie v tom čase už osídlené neboli.

V hornatej časti nášho územia s dominantnou púchovskou kultúru je najlepšie prebádaná Liptovská kotlina s jej prirodzenými geografickými hranicami (*Pieta 1982*). Výskum sa tu opieral o dlhodobé vykopávky prirodzeného včasnohistorického centra tejto oblasti v Liptovskej Mare. Pomerne dobre sme informovaní aj o regiónoch stredného Považia, Oravy a Spiša vďaka väčším výskumom a pravidelnému sledovaniu terénu, chýba tu však systematické mapovanie a komplexné vyhodnotenie včasnohistorického osídlenia. V posledných rokoch pokračuje projekt základného prieskumu regiónu Turca, ktorý priniesol rad nových zistení čo do počtu včasnohistorických lokalít i nové varianty ich kategórií.

Z hľadiska poznania urbanizmu osád zostáva v stredoeurópskom priestore, a to hlavne na agrárnych osadách v nížinných oblastiach, otázka rozpoznávania stavieb, budovaných na úrovni terénu, ktorá sa týka rovnako aj iných časových úsekov, najmä doby rímskej (*Kolník 1998; Donat 2001*). Ide o problém polozemníc, ktoré sa v našom prostredí interpretujú ako obydlia, zatiaľ čo v iných oblastiach sa tieto menšie, sčasti zahĺbené objekty objavujú popri rozsiahlych kolových stavbách s ohniskami, ktoré sú bezpochyby domami. Predpokladá sa, že tieto veľké domy, ktorých stopy sú rozpoznateľné len v horných častiach sídliskového horizontu, sa v našich pôdnych podmienkach pri používaných terénnych metódach i obmedzenom rozsahu sídliskových odkrývok jednoducho ešte nepodarilo rozpoznať. Preto v pôdorysoch osád chýbajú ich najdôležitejšie články – veľké obytné stavby, ktoré sú možno situované na voľných plochách mimo zhlukov zahĺbených hospodárskych objektov. Jednotlivým konštrukciám sa podrobnejšie venujeme v kapitole o staviteľstve.

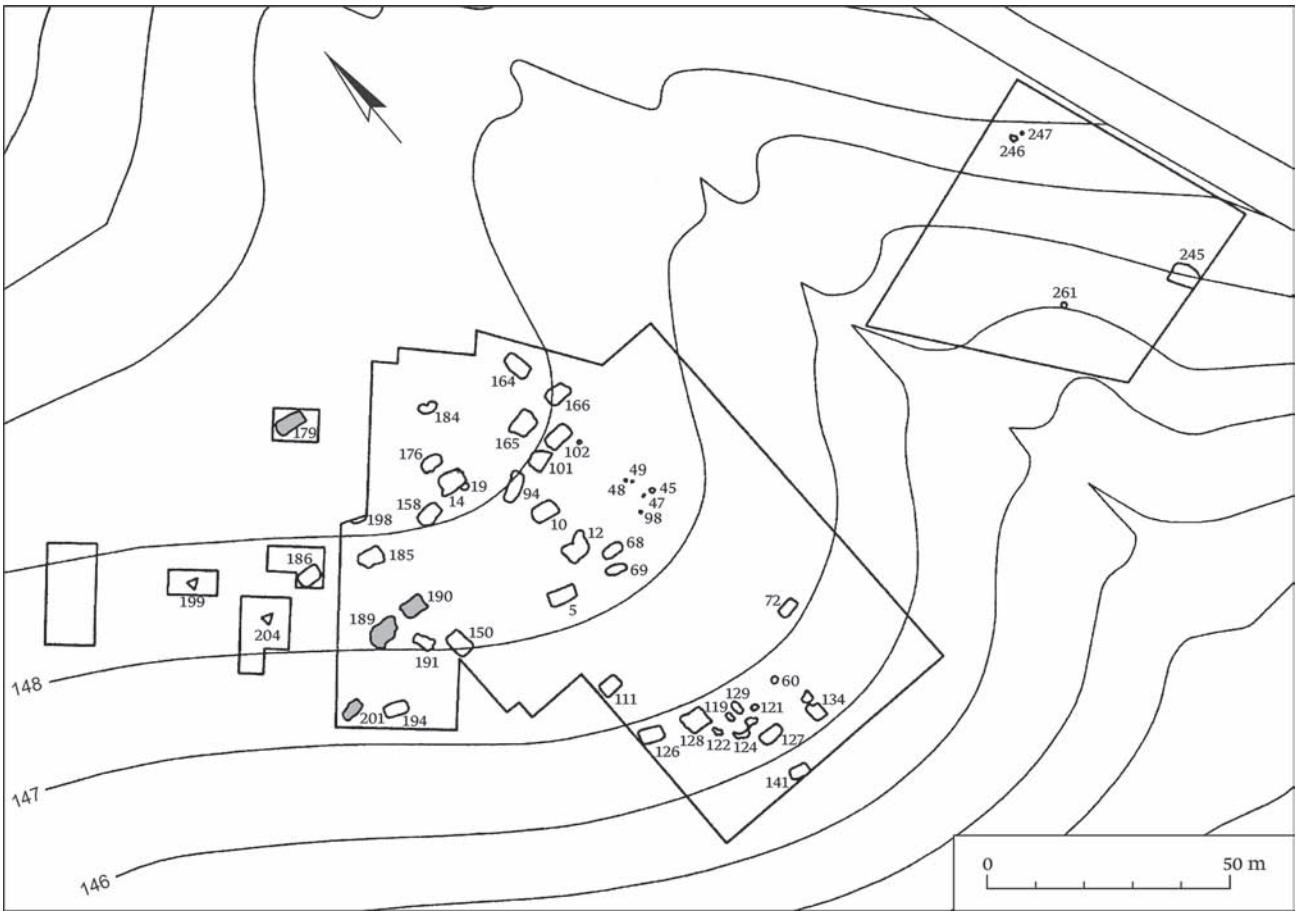
3.3. TYPY SÍDIEL A AREÁLOV Z HĽADISKA FUNKCIE

Sídliskové jednotky sa od seba odlišujú svojimi rozmermi, funkciou a významom. Nasledujúca schéma má, prirodzene, len rámcový charakter, pretože vývoj každej osady mal svoju vnútornú dynamiku s vrcholmi a úpadkami, dobami rozkvetu i katastrofami. Jej poslanie i dôležitosť sa mohli v priebehu doby meniť, z dedinky sa vyvinulo hospodárske stredisko, ktoré sa časom napríklad opäť zmenilo na bezvýznamnú osadu. V nepokojných obdobiach iste rýchlo vznikali a zanikali rôzne provizórne trhové miesta či výrobné strediská, alebo ich kumulované formy.

3.3.1. Agrárne osady

Základnou jednotkou sídliskovej štruktúry bola roľnícka samozásobiteľská osada. Ich urbanistiku v strednom Podunajsku poznáme z niekoľkých plošne odkrytých stredo- a neskorolaténskych sídlisk (Nitra: *Březinová 2000; Čižmář 2003*). Všeobecne sa zdá, že stavby či dvorce boli v osadách voľne zoskupené, bez viditeľného systému zástavby. Nížinné lokality tohto typu ležia obvykle na svahoch alebo dunách v blízkosti riek a potokov, a tieto výhodné areály boli kontinuálne využívané dlhé obdobia. V nálezovom inventári mladolaténskych sídlisk okrem dokladov poľnohospodárskych aktivít nachádzame aj stopy bežnej remeselnej výroby, hlavne kováčstva, pričom v mladších fázach sú výrobné objekty na nížinných osadách častejšie. Pri fragmentárnom rozsahu väčšiny známych osád vychádzame viac-menej náhodne z inventára preskúmaných objektov a ich celková charakteristika nie je spoľahlivo dokumentovaná. Najväčšou osadou tohto typu je Nitra-Šindolka, kde bolo odkrytých 52 zahĺbených objektov, rozložených pomerne husto vedľa seba, z toho 32 chát s dvojkolovou konštrukciou strechy. Kolové konštrukcie tu zistené neboli (*Březinová 2000*, 19). Z tohto počtu bolo možné na základe nálezového inventára v zásype 28 z nich pričleniť k staršej fáze stupňov B2/C1 a C1, štyri sídliskové objekty patrili mladšej fáze stupňa C2 (obr. 31). Na druhej strane, v Bratislave na Zlatých pieskoch sa na ploche deväť hektárov našla len skupina trinástich laténskych objektov, z toho šesť chát (*Kuzma/Hrnčiarik 2004*, 118).

Základné jednotky včasnodejinnej štruktúry osídlenia hornatých oblastí sa od nížinných roľníckych osád odlišujú viacerými znakmi. Ich hlavnou úlohou bolo zaistenie ochrany, ktorú v staršom horizonte (včasný predpúchovský stupeň) zabezpečovali ešte na praveký spôsob veľké strediskové hradiská. Ča-

31. Nitra-Šindolka. Plán sídliska.
Tmavšia výplň objektov: najmladšia sídlisková fáza.

som, možno už od začiatku strednej doby laténskej, si jednotlivé občiny začali budovať vlastné opevnenia v bezprostrednej blízkosti obývaných areálov. Sú umiestňované na terasovite upravované svahy pod opevnené polohy, ležiace často v ústiach malých či väčších bočných údolí (F 9). Obývaný neskorolaténsky areál púchovskej kultúry v katastroch obcí Jasenica a Udiča pozostával zo sídliska pod malým hrádkom a neďalekého útočiska na starom halštatskom hradisku na vrchu Klapy. Neďaleko v doline ležalo aj súveké obetisko (obr. 32; *Pieta 2006b*). Pravidelné rozmiestnenie malých osád s hrádkami v niektorých uzavretých kotlinách naznačuje, že ich okolie zrejme tvorilo geograficky vymedzené hospodárske zázemia – akési vlastnícke územia či katastre týchto sídiel.

V horskom teréne sa základom usporiadania osady stala terasovitá zástavba. Takáto úprava svahovitých terénov si vyžadovala líniové a etážové usporiadanie obydlí tam, kde ohraničené priestorové možnosti obmedzovali rozvoj zástavby. Domy sa budovali prakticky len na povrchu terénu. Aj keď v mnohých detailoch sa stavby veľmi dobre zachovali, ich pôdorysy do značnej miery poškodila erózia, postihujúca najmä okraje terás. Aj v prostredí púchovskej kultúry sa na agrárnych osadách objavujú obmedzené stopy remeselníckej činnosti.

3.3.2. Strediskové a trhové osady

Niektoré z bežných osád sa vplyvom priaznivých okolností intenzívnejšie rozvíjali. Svoju úlohu tu mohli zohrať rozličné dôvody, ako sú kolektívne aktivity, napríklad špecializovaná výroba, ktorá sa premenila na tradíciu. Populačný i sociálny rozvoj napomáhali aj výhodnejšie pôdne a klimatické podmienky, komunikačná a strategická poloha, napríklad na križovatke ciest či pod horskými prechodmi, možnosť kontroly nad komunikáciou s vyberaním ciel a poplatkov. Osa-

dy a usadlosti časom mohli byť aj sídlom spoločensky významnejších jedincov. V archeologickom kontexte sa takáto stopa progresu prejavuje väčším rozsahom a hustotou zastavanej plochy a tiež stopami nadpriemernej výroby alebo objemom dokladov výmeny. Zopakujme, že pri malom rozsahu odkrytého intravilánu sa o podobnej funkcii osady môžeme len dohadovať pomocou analýzy zvláštneho nálezového inventára a súčasne aj vyhodnotenia topografickej polohy lokality. Takýto profil vykazujú niektoré sčasti alebo úplne prebádané osady na Morave, napríklad Bořitov (*Čižmář 2003*). Tiež Strachotín s dlhodobou hrnčiarskou tradíciou mohol mať ráz „malej osady s veľkou výrobou" (*Čižmář 1987*). Na dolnom Pohroní by mala mať podobnú charakteristiku dosiaľ nepublikovaná osada v Šarovciach, tiež s hrnčiarskou produkciou stupňov C a D1 (*Novotný 1955; Kuzmová 1980*). V bežnom objekte neveľkej osady zo stupňa C2 v Šaštíne-Strážach sa dokonca našli dávkovacie platničky na odlievanie strieborných mincových kotúčikov, čo jasne podčiarkuje zvláštne postavenie tejto nížinnej lokality na Záhorí. Pozoruhodná koncentrácia neskorolaténskych osád sa črtá v povodí Čiernej vody na západnom Slovensku, kde sa v katastroch obcí Slovenský Grob a Chorvátsky Grob našlo pri zberoch veľa mincí a ďalších kovových predmetov, včítane importovaných výrobkov.

Takisto v oblasti púchovskej kultúry sa črtá niekoľko významnejších lokálnych stredísk, žiaľ, dokumentovaných prevažne len zberovými materiálmi alebo obmedzenými výkopmi. Likavka leží na križovatke cesty pozdĺž Váhu s dodnes využívanou komunikáciou smerom na sever cez Oravu a vonkajší karpatský hrebeň, v blízkosti výskytu železorudných ložísk v masíve Choča. Výskum potvrdil dlhodobý profil osídlenia, ale aj význam jeho opevnenia (poklad mincí). Zo systematických zberov pochádza množstvo hutníckej trosky, ale aj pozoruhodné importované výrobky (*Pieta 1997c*).

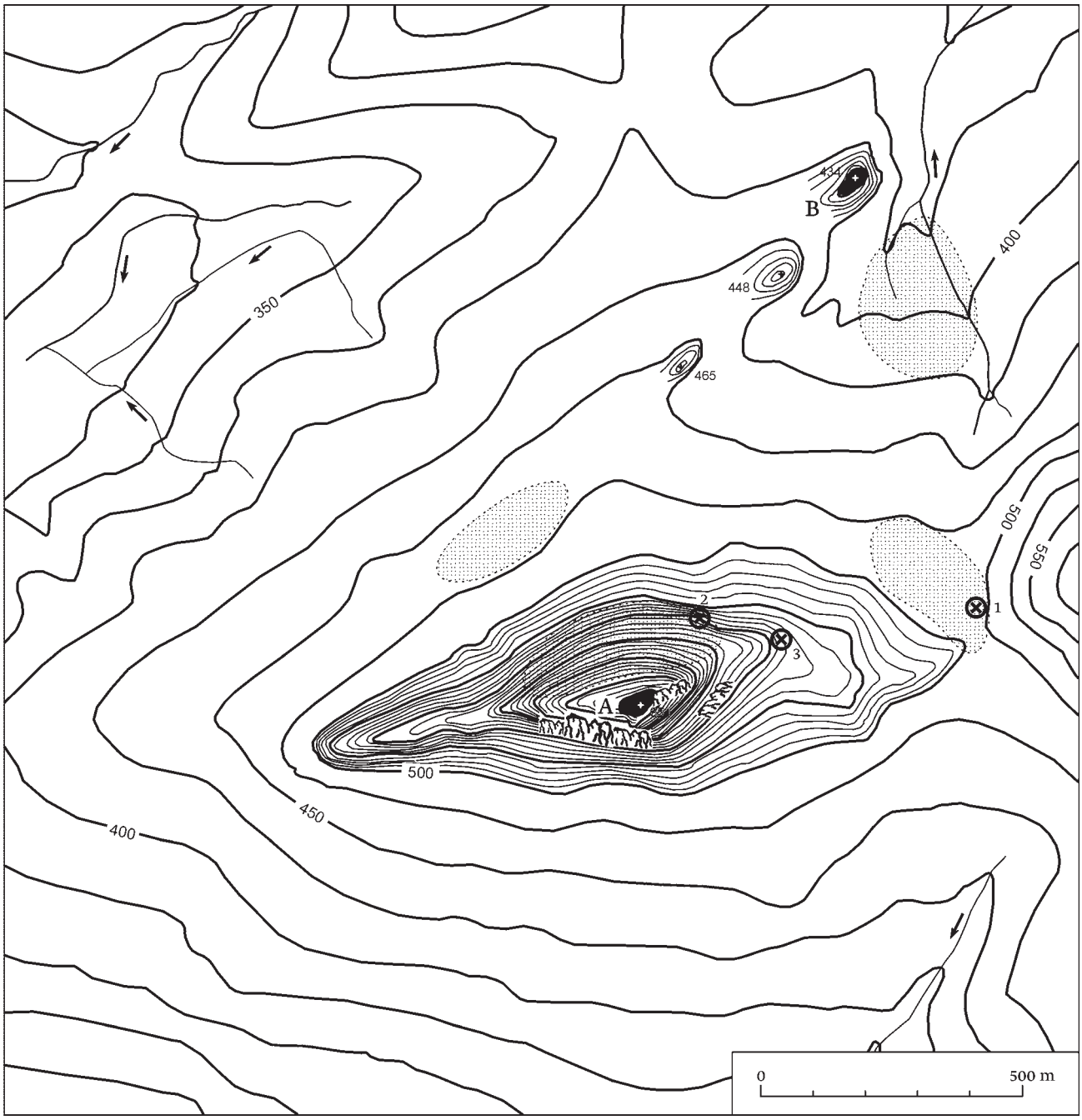
Nájazdy hľadačov na slovenské archeologické náleziská upriamili pozornosť odborníkov na viaceré dávnejšie známe lokality, ktoré nové nálezy ukázali v úplne inom svetle. Malý púchovský hrádok v Košeci-Nozdroviciach leží na neveľkom hrebeni, nápadne vybiehajúcom do údolia Váhu povyše Trenčína. Na terasovitých svahoch pod ním sa našlo mimoriadne množstvo nálezov, poukazujúcich na trvanie sídliska od konca strednej doby laténskej do začiatku staršej doby rímskej, s ťažiskom práve v závere spomenutej doby osídlenia. Množstvo mincí, včítane panónskych a rímskych razieb, doklady kovovýroby a veľa importov svedčí o intenzívnom využití tohto miesta, bezpochyby v rámci diaľkovej obchodnej cesty Považím (*Kolníková 1998a*). Nálezový fond z tejto lokality ešte nebol vyhodnotený, obsahuje však pozoruhodné spektrum predmetov dovážaných z alpskej oblasti, Panónie, ale aj z Porýnia a Galie (obr. 33).

Podobný profil vykazujú aj Hrabušice na Spiši. Na svahoch pod malým púchovským hradiskom sa našlo nápadné množstvo keltských mincí (*Tomášová/Kolníková 1998*). Tu objavené importované včasnorímske výrobky pochádzajú hlavne z noricko-panónskej oblasti. Lokalita leží neďaleko jedného z veľkých centrálnych sídlisk púchovskej kultúry v Jánovciach-Machalovciach a je možné, že po zániku tohto strediska prevzala jeho trhovú funkciu, podobne ako výrazná a výhodne položená osada Košeca-Nozdrovice dočasne nahradila opustené alebo skôr zničené oppidum v Trenčianskych Bohuslaviciach. To evidentne zaniklo koncom stupňa D1, čiže pred obdobím hlavného rozmachu obchodnej osady pri Košeci-Nozdroviciach. Tieto a ďalšie podobné miesta teda asi fungovali hlavne v prechodných časoch, konkrétne v nepokojnom tibériovskom období, keď zaniká zvyšná časť púchovských opevnení a mení sa mocensko-politické usporiadanie a s ním aj celá sídlisková štruktúra osídlenia hornatej časti Slovenska. Je však možné, že podobné strediskové obce, trhové miesta či prekladiská tovaru vznikali a zanikali počas celého sledovaného obdobia.

3.3.3. Ťažiarske a výrobné zóny

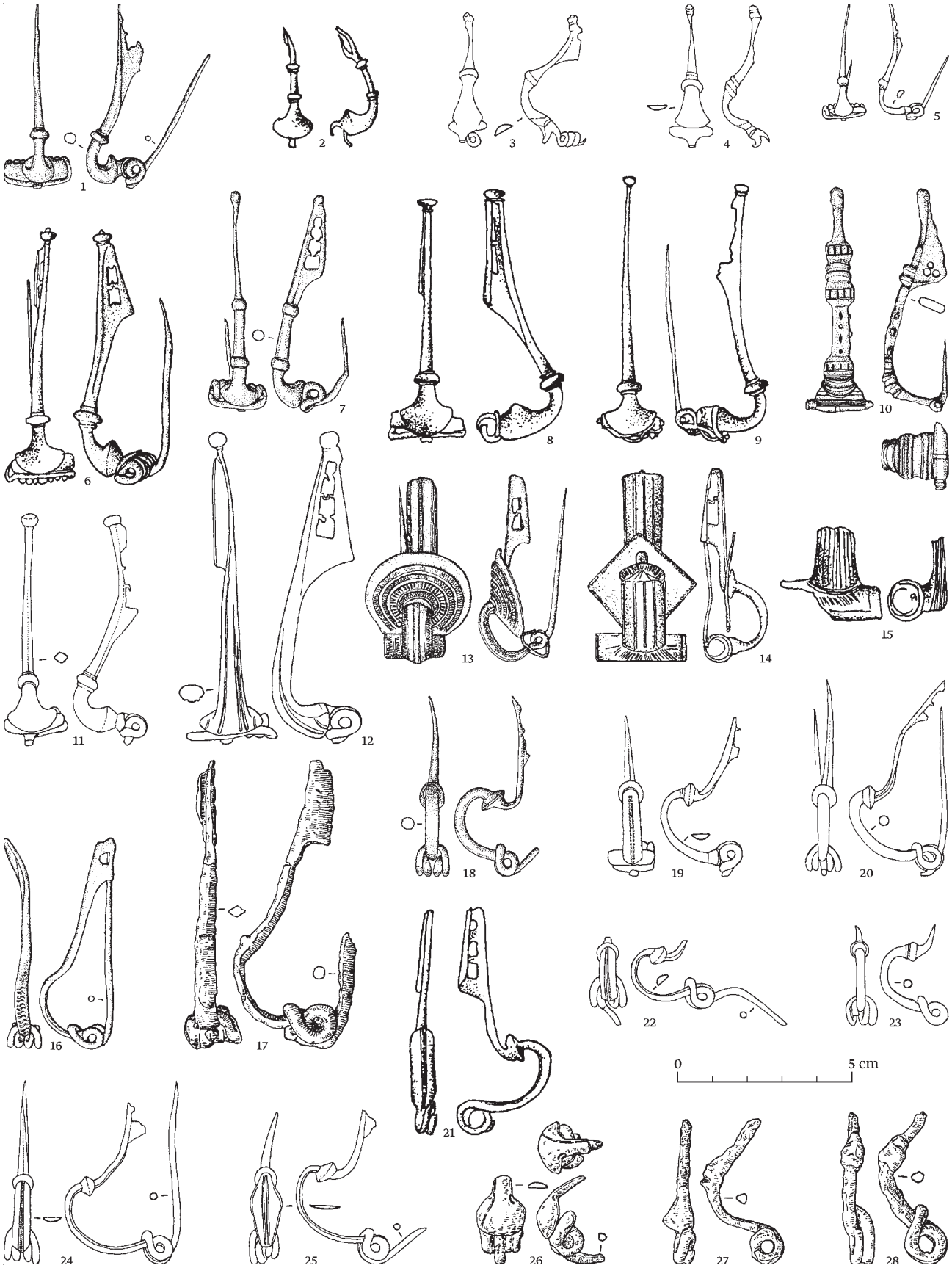
Miesta výskytu surovinových zdrojov sa prirodzene stávali banskými oblasťami so špecifickými štruktúrami zameranými na ťažbu a zázemím pre prvotné spracovanie, ktoré u nás dobre poznáme zo stredoveku a včasného novoveku, v okolitých oblastiach, hlavne v Alpách, aj z mladšieho praveku a včasnej doby dejinnej. Takisto v Čechách sa podarilo identifikovať modely ťažobných a spracovateľských oblastí, konkrétne sapropelitu – suroviny na charakteristický šperk stredolaténskeho obdobia (*Venclová 2001*).

Na Slovensku je stav výskumu v tejto oblasti len v začiatkoch. Iba náznakovo – prostredníctvom sekundárneho výskytu nástrojov – sú doložené niektoré praveké ťažobné mediarske oblasti (Staré Hory, Slo-

32. Jasenica a Udiča.

Sídlisková jednotka púchovskej kultúry, pozostávajúca z terasovitého sídliska s hrádkom (B) a refúgiom (A) na bývalom hradisku z doby halštatskej. 1-3 – hromadné nálezy.

33. Košeca-Nozdrovice. Výber spôn.

vinky). Takisto nepriamo, na základne veľkého počtu nálezov hutníckeho odpadu a pozostatkov taviacich pecí na Spiši, oprávnene predpokladáme ťažbu železa v severnej časti Slovenského raja v neskorej dobe rímskej a sťahovania národov. Haldy železnej trosky v predpolí vysokotatranského regiónu sú v literatúre zvyčajne datované do doby laténskej, výsledky doterajších sporadických sondáží a prieskumov však nie sú známe. Veľké banské stredisko s ťažbou a prvotným hutníckym spracovaním hematitu leží v priestore Strečnianskej úžiny v okolí obcí Varín a Nezbudská Lúčka na Považí, ktoré charakterizujú viaceré polia háld hutníckej trosky. Výskum dvoch z nich potvrdil ich datovanie do 1. storočia po Kr. Podľa intenzívneho neskorolaténskeho osídlenia v okolí sa môžeme domnievať, že ťažobné centrum existovalo už v tom období (*Pieta 1989*).

Železná ruda sa bezpochyby získavala aj v okolí Perneka, kde sa ťažila aj v nedávnej minulosti, alebo v zamokrenom teréne pozdĺž Malých Karpát, v okolí veľkého kováčskeho strediska na oppidálnej lokalite Pohanská pri Plaveckom Podhradí. Priame dôkazy zatiaľ chýbajú, existenciu tohto surovinového zázemia nepriamo dokladajú aj stopy intenzívnej výroby na neďalekom sídlisku Studienka, ktoré, žiaľ, nebolo dosiaľ publikované (*Zachar 1991*). Stopy po starej železorudnej ťažbe sú viditeľné aj v masíve Slepého vrchu pri Horných Orešanoch, pod významným včasnolaténskym hradiskom.

V neskorolaténskom období sa podľa geologických posudkov využívali andezity z okolia Hornej Štubne na výrobu žarnovov, ktorá je v značnom rozsahu doložená na neďalekom sídlisku v Rakši (*Pieta 1985*). Príslušné lomy dosiaľ identifikované neboli.

Na základe nepriamych dôkazov môžeme uvažovať o existencii ďalších ťažobných oblastí najmä v horskej časti Slovenska, a to podľa rozsahu a charakteristiky osídlenia. V dobre preskúmanej Liptovskej kotline sa jednotlivé osady s príslušným opevnením viazali na ústia bočných dolín, a tento systém platí pre severnú i južnú stranu kotliny. Nepochopiteľnou výnimkou, akýmsi prerušením pravidelného rozmiestnenia laténskych hrádkov, je pomerne rozsiahla nízkotatranská oblasť medzi Laziskom a Liptovskou Štiavnicou, kde sa v tamojších dolinách osídlenie napriek úsiliu nepodarilo doložiť. Pritom ide o doliny s intenzívnou baníckou činnosťou v dávnejšej i nedávnej minulosti. Tento dôkaz „ex silentio“ vedie k úvahe o zvláštnom štatúte tejto predpokladanej ťažobnej zóny, ktorej suroviny, hlavne striebro a meď, zrejme využívalo výrobné stredisko v Liptovskej Mare. Naznačujú to aj výsledky metalografických analýz tu nájdených výrobkov a technickej keramiky (tégliky, odlievacie formy).

3.3.4. Výrobno-obchodné centrá

Tradícia centier výroby a výmeny siaha najmenej do staršej doby bronzovej, iste však nemožno hovoriť o nejakej vývojovej nadväznosti alebo o opakujúcom sa modeli v rámci štandardnej sídliskovej štruktúry. Naopak: vytváranie takýchto výrobných koncentrácií vyvolávala ekonomická potreba a umožňovala ju úroveň spoločenskej organizácie a jej stabilita v regionálnom alebo širšom rámci. Takýto priaznivý súlad hospodárskej potreby a mocenskej záštity nastal v dobe halštatskej a začiatkom doby laténskej pri sídlach etablovanej a bohatej kniežacej vrstvy, ktorej reflexie v podobe komorových hrobov pod mohylami a známeho hradiska Molpír pri Smoleniciach nachádzame aj na západnom Slovensku. Tak vznikla určitá tradícia centrálneho hospodársko-politického postavenia tohto regiónu. Potvrdil to objav včasnokeltského výrobného centra v Horných Orešanoch, na ktoré po určitej časovej medzere nadviazal vznik dvojíc oppidálnych stredísk Plavecké Podhradie – Smolenice a neskoršie Bratislava a Devín.

Centrálne osady nemali rovnaké podmienky rozvoja, preto len málo z nich má podobný charakter. Najvýznamnejšie z nich boli *nadregionálne strediská* s rozvinutou výrobnou i komerčnou zložkou. V archeologickom kontexte ich charakterizujú masové doklady koncentrovanej remeselnej výroby, cudzie tovary, razba mincí a prítomnosť cudzích razieb. Ako príklad v našich pomeroch uveďme Bratislavu a Trenčianske Bohuslavice, v okolí bezpochyby Staré Hradisko, Oberleiserberg a Velem Szent Vid. V rámci púchovskej kultúry sem možno patrila, pokiaľ to výskum potvrdí, lokalita Jánovce-Machalovce. Nadregionálne strediská mali bezpochyby kľúčové postavenie aj z hľadiska mocensko-správnej organizácie a kultúrneho významu.

Ich variantom boli lokality so sústredenou výrobou nadregionálneho rozmeru, ale len s okrajovým dosahom výmeny. Myslíme pritom na náleziská typu Plavecké Podhradie, Berching-Pollanten alebo Muka-

čevo, kde kováčska produkcia podľa archeologických zistení mala mimoriadny rozmer, ale doklady výmeny sa vyskytli len sporadicky.

Lokálne centrálne osady sústreďovali remeselnú výrobu a prípadne boli zároveň zamerané na výmenu v miestnom dosahu. Tieto útvary mali nepochybne aj svoj nezastupiteľný význam zo správneho, kultúrneho a politického hľadiska. Aj v miestnom rozmere nachádzame jednotlivé lokality so zmiešaným industriálno-výmenným alebo len remeselným zameraním. Ako príklad uveďme dobre známu Liptovskú Maru. Aj keď vďaka dlhoročným vykopávkam i dlhodobému, takmer 500 rokov trvajúcemu osídleniu poznáme z tejto sídliskovej aglomerácie stovky kovových i keramických výrobkov a na mnohých miestach i pozostatky rôznorodej remeselnej výroby, v porovnaní s inými centrami sa intenzita výroby a hlavne dokladov výmeny zdá predsa len menšia. Dôkazom regionálneho dosahu výmeny je aj zloženie relatívne veľkého počtu nájdených mincí (80), ktoré však bez výnimky patria k domácim razbám. Takisto množstvo cudzích tovarov vzhľadom na značný rozsah výskumu nie je veľké, aj keď iste nie bezvýznamné. Prirodzene, existovali aj menšie lokálne strediská variabilného rozsahu i významu. Tie najmenšie by bolo možné nazvať strediskovými osadami a ich počet bol primerane veľký.

Prvé osady s koncentrovanou výrobou oppidálneho typu ako charakteristická črta mladolaténskeho obdobia na celom území keltskej laténskej civilizácie vznikajú niekedy koncom staršieho stupňa strednej doby laténskej. O začiatkoch a genéze urbánnych útvarov severne a východne od Álp máme dosiaľ len obmedzené informácie. Veľa v tomto smere objasnia prvé obšírnejšie analýzy nového typu centrálnych osád, ktoré sa podarilo v posledných rokoch úspešne identifikovať a skúmať v Roseldorfe v Dolnom Rakúsku a v Němčiciach nad Hanou/Víceměřiciach na strednej Morave (*Holzer 2003; Čižmář/Kolníková 2006*). Tieto neopevnené výrobno-obchodné strediská vznikli možno už koncom staršej doby laténskej. Hospodársky zenit dosiahli v stupni C a na konci toho obdobia stratili svoj význam a pravdepodobne aj násilne zanikli.

Na vznik centier vplývalo viacero faktorov. Často boli zakladané na strategicky či komunikačne významných miestach, na trase alebo na križovatkách diaľkových ciest (Bratislava, Devín, Smolenice, Trenčianske Bohuslavice), v blízkosti surovinových zdrojov (Plavecké Podhradie; F 7), alebo tam, kde sa dali využiť oba motívy (Jánovce-Machalovce, Liptovská Mara). Čas a dôvody ich vzniku boli rozdielne. Stredolaténska výstavba severokarpatských lokalít často nenadväzovala na staršie osídlenie, čo podporuje tézu o náraste osídlenia či aspoň (na juhu) o zmene štruktúry osídlenia v tej dobe. Ide ostatne o charakteristický jav, sledovaný vo veľkej časti keltskej Európy. Niektoré centrá svojimi začiatkami siahajú už na koniec starolaténskej doby a do staršieho stupňa stredolaténskeho obdobia (C1), keď však tieto lokality ešte neplnili svoju neskoršiu funkciu a svojím zameraním i veľkosťou sa neodlišovali od siete väčších a menších osád s neďalekým valovým opevnením alebo (v južnejšie ležiacich oblastiach) trvalo osídlených hradísk. Ako príklad uveďme dobre preskúmanú Liptovskú Maru, kde osídlenie vzniklo v stupni B2 „na zelenej lúke“, teda bez nadviazania na sídliskovú štruktúru oravskej skupiny z konca doby halštatskej a začiatku doby laténskej. Pri voľbe miest na budovanie nových potenciálnych centier boli využité aj viaceré zaniknuté hradiská z doby bronzovej a halštatskej (*Pieta 2000c*). Niektoré z nich sa vďaka prednostiam ich polohy v rámci krajiny a priaznivému spolupôsobeniu dostatočne silného hospodárskeho zázemia premenili na významné výrobné a obchodné strediská (Plavecké Podhradie, Smolenice, Devín).

Pod označením „výrobno-obchodné centrum“ nemožno vidieť len jeho najznámejšiu formu – oppidum v zmysle lokalít typu Manching, Mont Beuvray, Stradonice alebo Staré Hradisko. Západná forma mladolaténskych centrálnych lokalít – oppidá, práve tak ako jej východokeltské či iné varianty (tzv. typ Zemplín) nevznikli podľa nejakej zhodnej schémy a v priebehu času či svojím pôvodným určením plnili rôzne poslanie a úlohy, ktoré sa podľa okolností menili. Viaceré z nich sa po krátkej konjunktúre prestali vyvíjať a rôznym spôsobom, aj násilím, zanikli, iné prežili dlhodobý výrazný vzostup a boli opustené po období postupného úpadku. Okrem veľkých mnohohektárových areálov sa stretávame aj so špecifickou formou malých opevnených stredísk, niekedy označovaných ako castella. Podrobnejšie sa o nich zmieňujeme v kapitole venovanej opevneniam.

V Bratislave nachádzame stopy strediska s mimoriadne intenzívnou, mnohostrannou a koncentrovanou výrobou, včítane prvkov príznačných pre

stredisko hospodársko-politickej moci (razba mincí). Na neďalekom, strategicky situovanom Devíne je remeselnícka zložka oveľa menej zreteľná. Hradisko Pohanská pri Plaveckom Podhradí sa stalo povestné špecializovanou výrobou železa z blízkych zdrojov, zatiaľ čo Smolenice a najmä Trenčianske Bohuslavice (F 8) okrem rozsiahlych remeselných aktivít poskytli aj doklady intenzívnych obchodných stykov s mnohými časťami vtedajšieho sveta.

Len koncom 90. rokov objavené oppidum v Trenčianskych Bohuslaviciach bolo ako nové sídlo založené na významnej križovatke ciest medzi Moravou a Považím. Patrí medzi klasické opevnené osady západného typu, asi ako jeho najvýchodnejší predstaviteľ (obr. 34).

Aj v oblasti púchovskej kultúry sa jednotlivé centrálne sídliská značne odlišujú. Výskumy najlepšie prebádanej aglomerácie v Liptovskej Mare plasticky demonštrujú charakteristické črty karpatského centra, ktorého prednosťou bola komunikačne výhodná poloha na rieke Váh a blízkosť rudných zdrojov v nízkotatranskej i chočskej oblasti. Osady pod Havránkom vznikli už storočia pred dobou ich „centrálneho" postavenia v regionálnom rámci a viaceré z nich prežili zánik strediska a jeho opevnenia. Na výhodnejšie položených sídliskách III a VII sa sústreďovali kováčske, zlievačské a hrnčiarske dielne a razili sa tu aj mince. Opevnenie chrániace priľahlé osady nebolo trvalo obývané a nachádzal sa tu kultový objekt regionálneho významu (obr. 35). Pri narastajúcom objeme informácií o ďalších mladolaténskych centrálnych lokalitách sa dnes toto nálezisko a jeho postavenie v rámci okolitého sveta ukazujú v trocha inom svetle ako pred niekoľkými rokmi. Napriek niektorým exkluzívnym nálezom a určitému množstvu objavených importov vystupujú do popredia skôr jeho regionálne črty. Odzrkadľuje to aj skladba súboru nájdených mincí, pozostávajúca výlučne z miestnych bronzových a strieborných mincí s hrboľom. Cudzie razby chýbajú. Narastajúci počet (zberových) nálezov zo spišského centra pri Jánovciach-Machalovciach naznačuje, že v púchovskej oblasti existovali aj hospodársky významnejšie strediská, než bola Liptovská Mara.

Nové objavy vo Folkušovej, v kotline Turca, predstavujú významnú osadu dosiaľ neznámeho typu, umiestnenú v náročnom horskom teréne, so značným výškovým rozdielom medzi tromi opevneniami na vrcholoch a osídlenou plochou na rozsiahlom, stupňovite upravenom svahu. Táto dosiaľ iba povrchovo a sondážne skúmaná lokalita má zreteľné znaky útočiskového rázu, no napriek tomu tu nachádzame doklady hutníckej a kováčskej výroby a zrejme sa tu razili aj mince. Cudzie výrobky zasa dokazujú jej kontakty s okolitým svetom. Korene dominantného postavenia západných predhorí Veľkej Fatry prinajmenšom v rámci turčianskeho regiónu musíme hľadať už vo významných mladobronzových, halštatských a starolaténskych nálezových súboroch z neďalekej Blatnice.

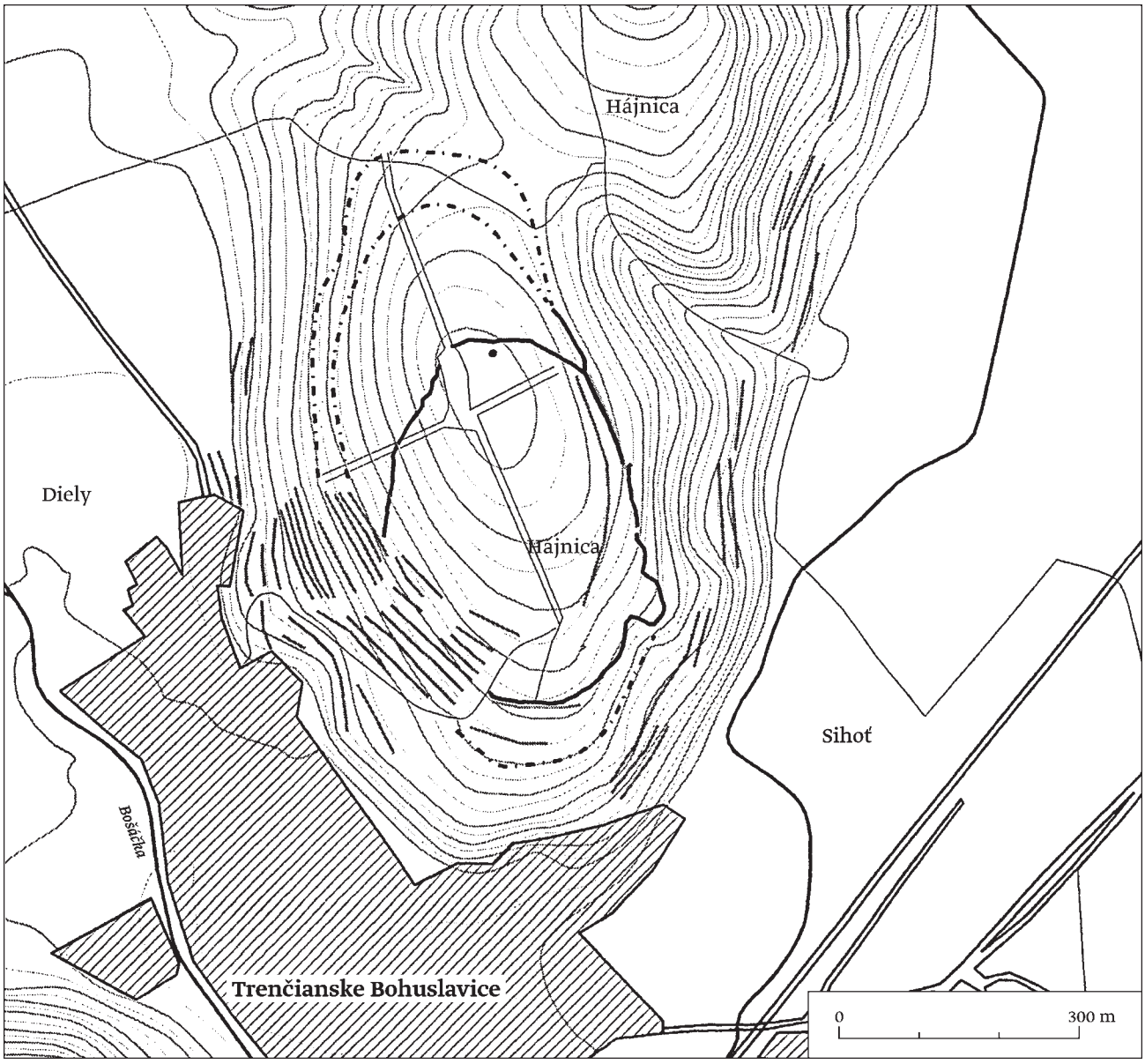
3.3.5. Fortifikácie a útočiská z pohľadu sídliskovej štruktúry

V tomto prehľade pripomíname tieto zvláštne typy sídel s výsostne obrannou funkciou z pohľadu priestorovej skladby osídlenia. Problematike hradísk zo stavebno-technického a strategického hľadiska sa venujeme v samostatnej kapitole.

Predhistorické opevnenia môžeme v krátkosti definovať ako miesta prednostne určené na ochranu určitého spoločenstva a jeho majetku, prípadne hospodárskeho priestoru (krajinné opevnenia). Na vznik stavby takého typu museli existovať reálne dôvody a vhodné podmienky, keďže často išlo o rozsiahle stavebné diela, náročné na pracovné sily a ich organizáciu, ale aj na projektovanie diela so skúsenostným podielom, dostupné zdroje stavebného materiálu a strategické myslenie tvorcov.

Z pohľadu sídliskového priestoru a organizačnej štruktúry spoločnosti mohli opevnenia chrániť jednotlivé osady, skupiny osád alebo ich obyvateľstvo. V severnej časti Karpatskej kotliny máme pomerne málo príkladov *opevnených osád* čiže hradísk s trvalým osídlením z mladšej doby laténskej. Medzi ne s určitosťou patria už spomenuté oppidálne lokality v oblasti Malých Karpát na západnom Slovensku (Plavecké Podhradie, Smolenice, Trenčianske Bohuslavice), ale aj tzv. castella – menšie opevnené „strediskové osady" s doloženou remeselnou výrobou (Trenčianske Teplice, Nitriansky Hrádok). Predlohou takéhoto malého centra, možno opevneného sídla príslušníka elity so sústredenou „dvorskou" výrobou, je iba polhektárové opevnenie zo začiatku doby laténskej v Horných Orešanoch.

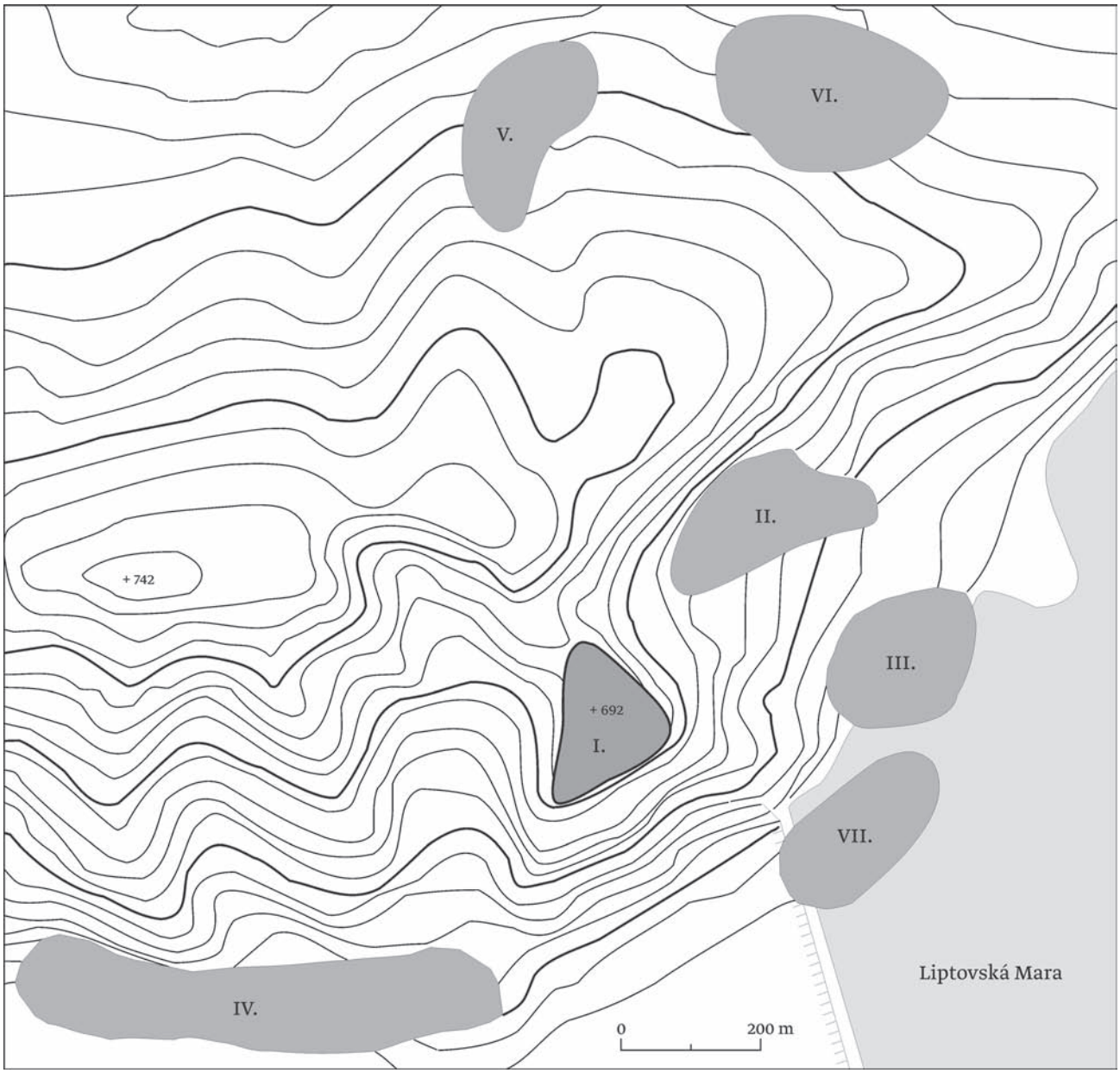
Vzťah doložených fortifikačných prvkov – priekop a valov – k trvalej obytnej zástavbe nie je jasný na

34. Trenčianske Bohuslavice. Plán oppida.

oboch bratislavských oppidách, kde skôr predpokladáme aplikáciu východokeltského urbanistického modelu, nazývaného typ Zemplín, s dominantnou akropolou na obranné účely a s rozsiahlymi nechránenými sídliskami v jej bezprostrednom okolí. Rovnaký princíp oddelenej fortifikácie a priľahlých neopevnených osád sa široko uplatnil v púchovskej oblasti, kde sa vďaka geografickým predpokladom hradiská stali dominantným faktorom sídliskovej štruktúry laténskej doby. Podľa výsledkov výskumu fortifikácie nebývali trvale osídlené, čiže len v čase ohrozenia sa stávali *útočiskami* spoločenstva, bývajúceho v jeho blízkosti.

Rozmery opevnení vypovedajú o veľkosti komunity, ktorá ich postavila, udržiavala a využívala na svoju záštitu. Praveké hradiská boli zväčša relatívne rozsiahle a často trvalo obývané. Malé hrádky s plochou menšou ako jeden hektár sa objavujú už v dobe halštatskej (napríklad Istebné), ale sú charakteristické hlavne pre mladšiu dobu železnú. Táto tendencia zmenšovať obvod hradieb bola doložená viacerými výskumami, napríklad v Liptovskej Mare. Po zničení mladolaténskeho hradiska na Havránku s rozlohou opevnenej plochy 1,6 ha sa vybudovalo zmenšené núdzové opevnenie. Ani pri opätovnom využití hal-

35. Liptovská Mara. Sídlisková aglomerácia.

štatských hradísk v Nižnej a Lazisku neboli využité staré valové opevnenia, ale postavila sa nová hradba s podstatne zredukovaným obvodom. Uvedené príklady zároveň varujú pred unáhlenou charakteristikou hradísk s „dvojitým" valom bez overenia ich datovania výskumom.

Zvláštnu výpoveď k otázke štruktúry osídlenia a jej členenia na jednotlivé regióny, „župy", prinášajú krajinné opevnenia, líniové obranné stavby na ochranu dôležitého strategického bodu alebo sídliskovej komory. Pre naše obdobie je doložený dosiaľ len systém hradísk a pásiem priekop pri Podturni, ktorý v strednej a neskorej dobe laténskej chránil vstup do Liptovskej kotliny od východu, popri toku Váhu (F 10). Podobné geograficky uzavreté regióny boli chránené prirodzenými hranicami, ktoré prebiehali po hrebeňoch hôr.

3.3.6. Sakrálne areály

Niektoré objekty nie je možné na základe dostupných archeologických prameňov zaradiť do uvedených štruktúr a dôvody ich vzniku možno vo vše-

obecnom zmysle slova označiť ako mimoracionálne. Podľa niektorých charakteristických znakov archeologických prameňov (sakrálne predmety, deformované predmety – obetiny, ľudské a zvieracie pozostatky, žiaroviská, obetné jamy) sa identifikujú ako kultové areály. Ich umiestnenie v rámci sídliskových štruktúr či krajiny dnes už často nemá logické vysvetlenie, inokedy sa ich vznik viaže aj dnes na objekty identifikovateľné ako prírodné zvláštnosti, pramene, jazierka, skalné útvary, jaskyne a pod. Doteraz známe najstaršie včasnohistorické svätyne a obetiská vznikali niekedy v staršom stupni strednej doby laténskej (C1) a zanikli koncom doby železnej. Pri malom počte známych kultových objektov, obmedzených možnostiach interpretácie a nedostatočnom výskume ich zázemia nevieme spoľahlivo identifikovať ich postavenie v rámci pôvodnej sídliskovej štruktúry. Výnimkou v tomto smere je svätyňa na centrálnom hradisku sídliskovej aglomerácie v Liptovskej Mare, ktorá podľa rozboru jej rituálu bezpochyby plnila religióznu funkciu v širšom regionálnom priestore, v rámci vlastnej kultovej amfiktyónie (*Pieta 1982*, 202; *1996*, 95).

3.4. NÁZNAKY ORGANIZAČNEJ ŠTRUKTÚRY OSÍDLENIA

Z antických písomných správ sme informovaní o niektorých stránkach kmeňovej sústavy a mocenskej hierarchie u Keltov. Ide o značne zložitý a vo svojej dobe veľmi variabilný proces formovania predštátnej organizácie, z ktorej sú archeologické pramene schopné zachytiť len nepatrné odrazy v materiálnej kultúre. Tá, prirodzene, nebola striktne viazaná na teritoriálne hranice určitých útvarov politickej či etnicko-politickej sústavy. Otázka etnického určovania archeologického materiálu zostáva trvalo len podmienečne a s výhradami riešiteľným problémom (*Pleiner 1978*, 47-51). Caesar, najlepší antický spravodajca v otázke keltskej spoločenskej hierarchie a kmeňovej organizácie, uvádza viaceré zásadné informácie v tomto smere. Hovorí o kmeňových zväzoch, štiepení a rozrode častí kmeňov a ich vnútornom župnom členení (pagi), ale aj o akulturácii presídlených Germánov, ktorí prevzali keltské zvyky a kultúru.

Jedným z dostupných kritérií identifikácie územných celkov predvekých spoločenstiev sú pravdepodobne prirodzené geografické hranice, vyznačené dominantnými prírodnými činiteľmi, ako sú všeobecnejšie rozsahy pôdnych, porastových a krajinných charakteristík, konkrétnejšie zasa významnejšie vodné toky, terénne a horské rozhrania. Tie plnili prirodzenú funkciu deklarovanej teritoriálnej hranice a zároveň v určitých úsekoch mali aj obranné vlastnosti. Dopĺňali ich umelé fortifikačné stavby, ako sú valy, záseky a pod.

Zaujímavými výsledkami mapovania a vyhodnocovania neskorolaténskych nálezísk z hľadiska rekonštrukcie pôvodnej sídliskovej štruktúry disponujeme v horských oblastiach (Švajčiarsko), ale aj v dobre prebádaných regiónoch Galie, kde je reálna možnosť skúmať územné celky historicky doložených kmeňov. V tomto smere sú povzbudzujúce výsledky, predložené na špecializovanom kolokviu v roku 2000 v Martigues (príklad pre Burgundsko: *Barral/Guillaumet/Nouvel 2002*). Podobnou metódou kombinácie prirodzených geografických hraníc, mapovania charakteristických sídliskových znakov a distribúcie určitých artefaktov a mincí je možné najmä v horskej oblasti Slovenska očakávať v tomto smere konkrétne výsledky, pravda, po dôkladnom spracovaní príslušných materiálových fondov a výskumov.

Niektoré náznaky vnútorného členenia sa črtajú aj za súčasného stavu bádania. Ako príklad uveďme púchovskú kultúru v období jej maximálneho rozsahu v neskorej dobe laténskej. Podľa mapovania niektorých artefaktov sa jasne od seba odlišuje husto osídlené stredné Považie od severného Slovenska (Turiec, Orava, Liptov, Spiš). Rozdiely vo vývoji týchto dvoch oblastí siahajú už do staršej doby železnej a dedičstvo tradičného prejavu oravskej skupiny sa na severe prejavuje ešte dlhé storočia po jej zániku. Markantné rozdiely sú v intenzite preberania prvkov laténskej civilizácie v oboch oblastiach. Pomerne presvedčivo vidieť regionálne rozdiely na rozšírení jednotlivých typov mincí, keď v centrálnej oblasti nachádzame ťažiskovo varianty strieborných razieb s hrboľom, zatiaľ čo na západe púchovského územia na Považí sa sústreďujú strieborné typy Divinka, Nitra a zlaté lopatkovité mince. Je preto pravdepodobné, že tieto

odlišnosti odzrkadľujú nielen civilizačné, ale aj etnicko-sociálne rozdiely oboch zmienených území.

Stav výskumu na strednom Slovensku, hlavne východne od rieky Hron, nedovoľuje vyjadriť sa k väzbe obyvateľstva tejto oblasti voči svojmu okoliu. Zdá sa však, že v porovnaní so stredolaténskym obdobím je sieť osád v neskorej dobe laténskej nepomerne redšia než v spomínanej púchovskej oblasti či na východe Slovenska.

Model uzavretého horského regiónu

Pomerne presvedčivo sa podarilo spoznať obrysy a vnútorné členenie osídlenia menších, geograficky uzavretých horských regiónov. Ako model nám poslúži najlepšie prebádaná Liptovská kotlina s hranicami presne vymedzenými reťazcami pohorí a stredovou osou, ktorú tvorí tok rieky Váh. Súčasťou jej osídlenia od konca strednej doby laténskej (C2) do začiatku doby rímskej (B1a) bola sieť malých „agrárnych" osád, situovaných prevažne v ústiach bočných dolín, s centrom v prirodzenom strede areálu na priesečníku komunikačných spojení (obr. 36). Severná časť kotliny má 12 sídiel, pomerne rovnomerne rozložených v ústiach jednotlivých bočných dolín. V južnej polovici ich nachádzame len päť, a medzi nimi pomerne rozsiahly priestor bez stôp osídlenia. V strede, nad riekou Váh, je rozsiahla aglomerácia Liptovská Mara. Na tomto centrálnom, aj keď len 1,6 ha veľkom hradisku sa odkrylo kultové miesto, ktoré malo aspoň regionálny význam. Jedna z malých lokalít – Lisková, ležiaca pri horskom priechode neďaleko železorudných zdrojov, má črty malej produkčnej a možno aj trhovej osady. K zvláštnostiam regiónu patrí opevnený systém vstupu do kotliny z východnej strany, ktorý vznikol v predpúchovskom stupni a bol prebudovaný v neskorolaténskom období.

3.5. POSTUPNÝ ZÁNIK LATÉNSKEHO OSÍDLENIA

Na záver ešte zhrňme poznatky o rozpade systémov osídlenia v jednotlivých oblastiach severnej časti Karpatskej kotliny, čo sme podrobnejšie prebrali v 2. kapitole. Súčasný stav poznania nám umožňuje rozpoznať viacero horizontov, v ktorých postupne zanikali lokality a jednotlivé časti sídliskového územia keltského a púchovského osídlenia (*Pieta 2001b*).

Vráťme sa späť do staršej fázy strednej doby laténskej, keď došlo k niektorým zmenám, ktoré zásadne ovplyvnili ďalší priebeh osídlenia nášho územia. Za jeden z hlavných historických faktorov sa najčastejšie pokladá presun častí keltských kmeňov zo severnej Itálie do stredného Podunajska. Na podporu tejto teórie sa uvádza zvýšenie hustoty obyvateľstva, včítane dosídľovania predtým neobývaných, menej úrodných území a regiónov a zakladanie žiarových pohrebísk typu Ponětovice-Holiare. V tejto etape vznikli prvé predpoklady na vytváranie mladolaténskych sídliskových štruktúr a ich ťažiskových hospodárskych prejavov, ako boli výrobné strediská a rozvoj výmeny s razbou vlastných mincí. V stupni C1 vznikajú prvé opevnené výšinné polohy s doloženou remeselníckou činnosťou, ktoré pokračujú v rozvoji aj v nasledujúcom stupni C2 a možno ešte začiatkom D1 (Obišovce, Slatina nad Bebravou, Trenčianske Teplice).

3.5.1. Narušenie vývoja na rozhraní stupňov C a D

Nové koncentrácie remeselníckej produkcie vznikajú hlavne v 2. storočí v stupni C2, keď sa vytvoril systém a štruktúra osídlenia s centrami a agrárnymi osadami, ktoré s istými zmenami fungovali v celej neskorej dobe laténskej. Napriek tomu sledujeme na rozhraní strednej a neskorej doby laténskej určitý zlom, prvé narušenie tohto práve sa formujúceho systému. Argumentom pre túto tézu sú najmä malokarpatské strediská v Plaveckom Podhradí a Smoleniciach, ktorých nálezový profil spadá s malými výnimkami len do stupňov C2/D1, keď – podľa všetkého – obe tieto významné strediská zanikli a neboli viac (na tom mieste) obnovené. Podobný osud mali aj niektoré moravské lokality tohto typu (Chvalčov-Hostýn?, Němčice nad Hanou: *Čižmář/Kolníková 2006*). Tento prvý zásah do plynulého vývoja mladolaténskeho osídlenia nie je ešte podrobne prebádaný. Iste k tomu zásadnou mierou prispeje spracovanie mimoriadnych materiálových fondov zo spomenutých nálezísk. Zánikový horizont významných centier a objavenie prvých germánskych sídliskových i hrobových nálezov dávajú tieto fakty celkom prirodzene do súvislosti s tlakom severne a severozápadne sídliacich kmeňov smerom na juh,

teda aj s historickými správami o ťažení Kimbrov na konci 2. storočia do stredného Podunajska a ďalej na juh a západ Európy.

Významné zmeny v tej dobe museli mať aj širšie príčiny, než bol priamy kontakt s migrujúcimi germánskymi kmeňmi, keďže podobná situácia sa črtá aj vo východnej časti Karpatskej kotliny. Spracúvanie fondov zo známeho výrobného strediska Mukačevo – Gališ – Lovačka potvrdzuje, že jeho osídlenie ťažiskovo spadá do stredolaténskeho obdobia a jeho pokračovanie v nasledujúcej dobe nie je spoľahlivo doložené. Takýto predel medzi stupňami C a D sa ukazuje aj na východoslovenských výšinných lokalitách Obišovce a Sedliská a pravdepodobne aj na ďalších stredolaténskych lokalitách tohto regiónu.

3.5.2. Rozhranie stupňov D1 a D2

Prelom oboch neskorolaténskych podstupňov okolo polovice posledného storočia starého letopočtu sa s malými korektúrami pokladá za obdobie rozpadu a zániku sídliskovej štruktúry západokeltského okruhu, ktorý východným smerom dosahuje líniu karpatského oblúka a lokálne ju aj prekračuje. Podľa doterajších poznatkov sa zdá, že aj na našom území sa osídlenie niektorých regiónov a lokalít končí v uvedenej dobe. Poukazuje na to analýza materiálu z považských nálezísk v pohraničnej oblasti s územím púchovskej kultúry v okolí Trenčína i nálezový profil dominantnej lokality tohto regiónu – oppida v Trenčianskych Bohuslaviciach – podľa ktorého osídlenie vrcholí v stupni D1 a len v nepatrnom rozsahu pokračuje ďalej. V údolí Váhu vzniká zreteľné rozhranie medzi sídliskami a hradiskami na severnej hranici keltskej sídliskovej ekumény a južnej hranici púchovskej kultúry, ktorá na svojich lokalitách kontinuálne pokračuje vo vývoji. Toto rozhranie leží severne od Trenčína, približne na čiare Skalka nad Váhom – Veľký Kolačín – Motešice (obr. 37).

Aj v Dolnom Rakúsku a najmä na susednej Morave, s ktorou región stredného Považia vo viacerých smeroch geneticky súvisí, vidíme rovnaký vývoj. Keltské osídlenie sa končí stupňom D1 a náleziská existujúce aj v nasledujúcom stupni D2 na severnom okraji územia moravských Keltov už patria do okruhu púchovskej kultúry.

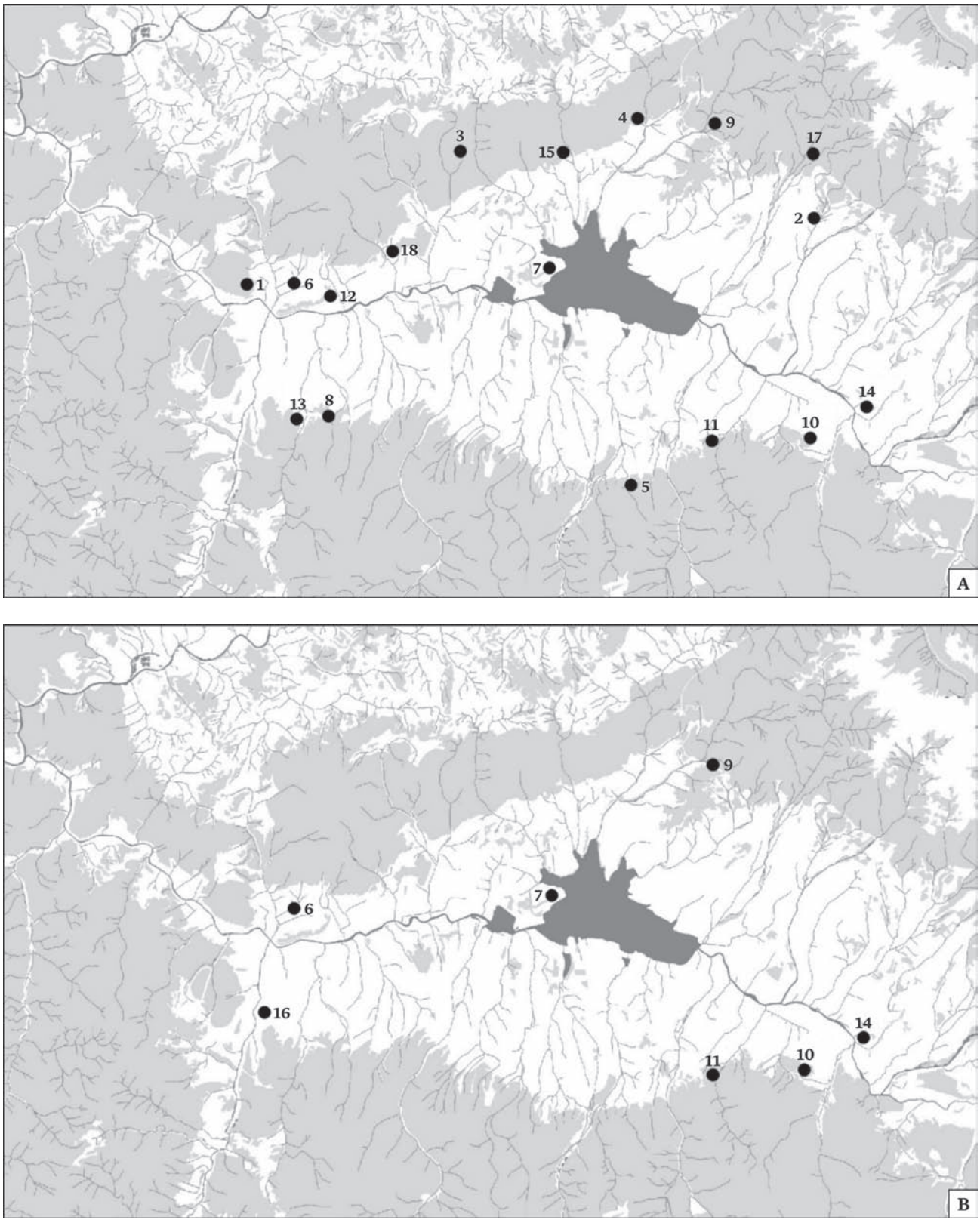
V tom čase možno zanikli aj niektoré ďalšie miesta, napríklad Komárno so sústredenou hrnčiarskou výrobou, ktorá ešte neobsahuje vplyvy z dáckeho kultúrneho okruhu. Aj na severe Slovenska existujú náznaky udalostí, ktoré sa prejavili v archeologicky sledovaných kontextoch. Na hradisku v Liptovskej Mare došlo okolo polovice 1. storočia, pravdepodobne v dôsledku jeho zničenia, k prestavbe opevnenia a súčasne aj k prebudovaniu svätyne. Možno, že v rovnakom čase bola prestavaná a zosilnená aj brána hradiska v Podturni. Záverečný laténsky horizont dosiaľ chýba i na viacerých severoslovenských hradiskách, aj keď je na nich zastúpený záverečný, včasnorímsky stupeň (Divinka, Púchov).

3.5.3. Zánikový horizont na konci 1. storočia pred Kr. (D2)

V druhej polovici 1. storočia po Kr. sa ďalej rozvíjajú niektoré stredodunajské oppidá, najmä obe bratislavské strediská, ktoré v 40. rokoch zrejme dosiahli vrchol svojho rozvoja. Bohaté, ale stratigraficky zatiaľ nie veľmi zhodnotené oppidum Bratislava-Staré Mesto poskytlo mnoho nálezov, patriacich horizontu D2, včítane rímskych mincí a keramických importov, ktoré však časovo neprekračujú včasnoaugustovské obdobie. Dosiaľ však chýbajú materiály, napríklad aretínska sigillata alebo spony, ktoré by potvrdili existenciu tejto kľúčovej stredodunajskej lokality v stredo- až neskoroaugustovskom období, ako je to v prípade Devína. Osídlenie z druhej polovice posledného storočia nachádzame aj v širšom zázemí severne od Bratislavy, kam patrí najmä významná skupina sídlisk pozdĺž Čiernej vody (Slovenský Grob, Chorvátsky Grob).

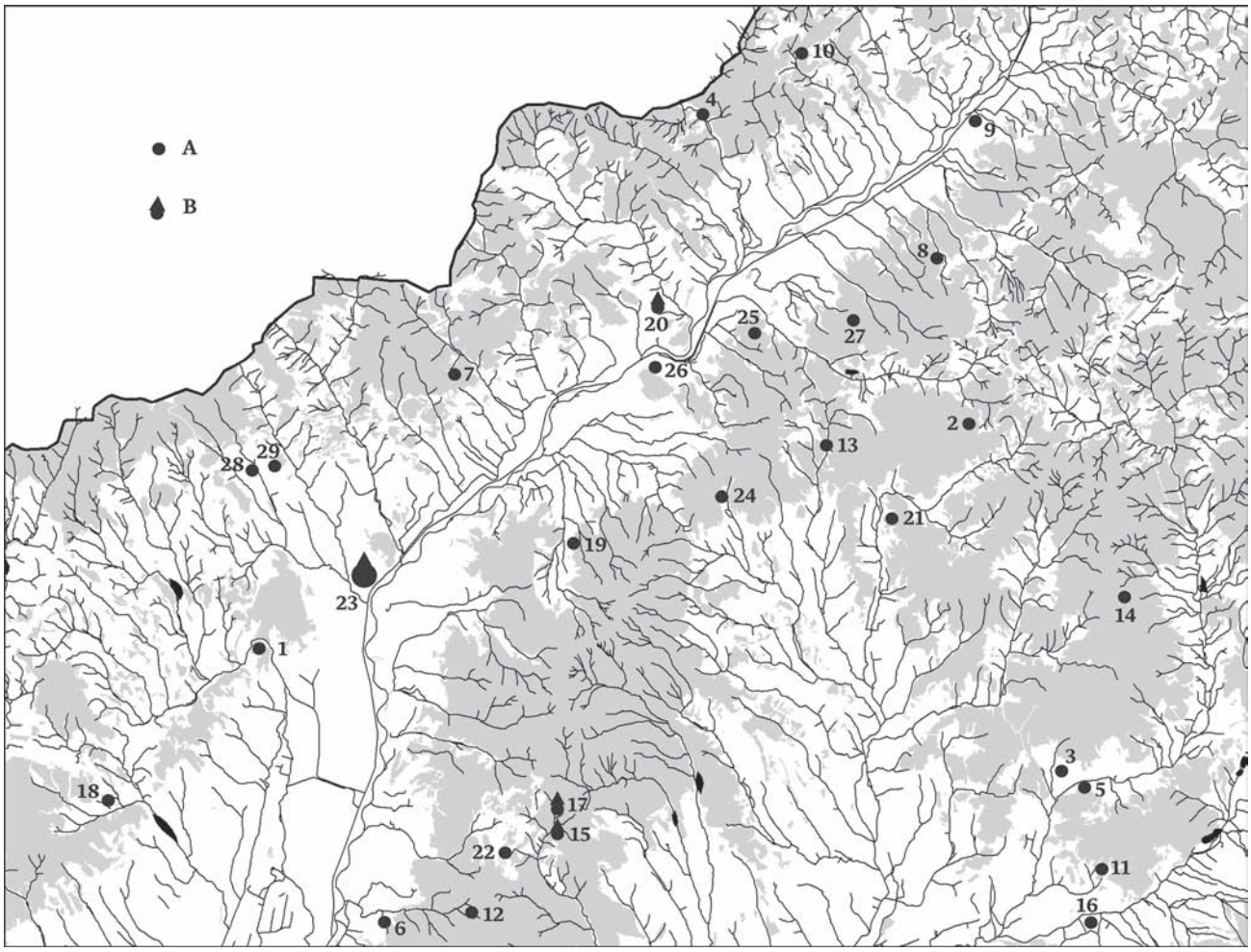
Aj keltsko-dácke hradené sídla v Nitre a v Šuranoch-Nitrianskom Hrádku vykazujú ešte nálezy zo stupňa D2 (spony typu A18), nálezy z nasledujúceho stupňa však už chýbajú. Až ďalší výskum ukáže, či medzera v osídlení na území východne od rieky Váh, ktorá siaha až po zakladanie najstarších germánskych osád koncom 1. storočia po Kr., je výsledkom nedostatočného výskumu, silne zredukovaného obyvateľstva alebo sídliskového hiátu.

Stopy po dramatických udalostiach odzrkadľujú aj výskumy na území púchovskej kultúry. Podľa spoľahlivých pozorovaní na Havránku v Liptovskej Mare v stupni D2 bolo opustené kultové miesto a požiarom zničené dvojité opevnenie hradiska. V rovnakom čase boli dočasne opustené aj niektoré osady pri jeho úpätí.

36. Región Liptov. Osídlenie v staršej (A) a mladšej (B) fáze púchovskej kultúry.

1 – Hrboltová; 2 – Jalovec; 3 – Kalameny; 4 – Kvačany; 5 – Lazisko; 6 – Likavka; 7 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 8 – Liptovská Štiavnica; 9 – Liptovské Matiašovce; 10 – Liptovský Ján; 11 – Liptovský Mikuláš-Ploštín; 12 – Lisková; 13 – Ludrová; 14 – Podtureň; 15 – Prosiek; 16 – Ružomberok (Na skalách); 17 – Smrečany; 18 – Turík.

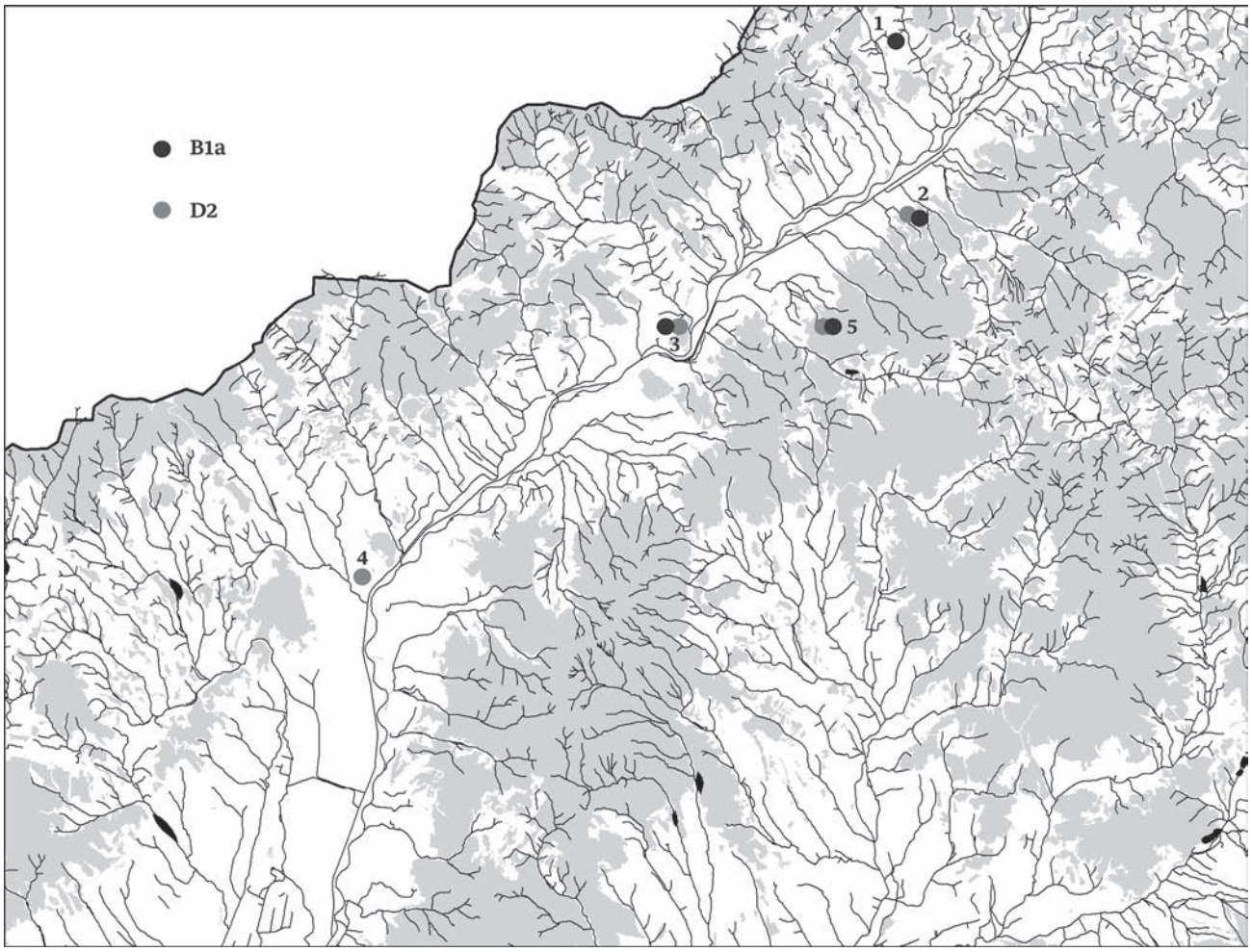

37. Stredné Považie v mladšej dobe laténskej (stupne C a D1).

A – hradiská a výšinné sídliská; B – lokality s nálezmi pokladov mincí. Veľká značka – oppidum (Trenčianske Bohuslavice). 1 – Čachtice (hradný vrch); 2 – Čierna Lehota (Hrádok, 620 m); 3 – Dolné Vestenice (Záviničie, 288 m); 4 – Horné Sŕnie (Ostrý vrch, 485 m); 5 – Horné Vestenice (Drahy, 270 m); 6 – Hubina (Hradisko); 7 – Chocholná-Velčice (Ostrá hora); 8 – Ilava-Iliavka (Vlčinec, 681 m); 9 – Košeca-Nozdrovice (Hradisko, 377 m); 10 – Krivoklát (Drieňová, 626 m); 11 – Malé Kršteňany (Hradisko); 12 – Moravany (Marhát, 748 m); 13 – Motešice (Hradišťo); 14 – Nitrianske Rudno (Predný Rokoš, 811 m); 15 – Nová Lehota (Mníchova roľa, 430 m); 16 – Pažiť (Chĺmok, 432 m); 17 – Podhradie (Úhrad, 685 m); 18 – Prašník (Tlstá hora, 425 m); 19 – Selec (Hradisko, 732 m); 20 – Skalka nad Váhom (Chochel, 307 m); 21 – Slatina nad Bebravou (Udrina, 652 m); 22 – Stará Lehota (Hradová); 23 – Trenčianske Bohuslavice (Malovecké, 303 m); 24 – Trenčianske Mitice (Pod Ostrým vrchom); 25 – Trenčianske Teplice (Čertova skala, 397 m); 26 – Trenčín (Hrad); 27 – Veľký Kolačín (Markovica, 592 m); 28 – Zemianske Podhradie (Hradištia, 507 m); 29 – Zemianske Podhradie (Martákova skala); 30 – Dolná Súča (Krasín, 516 m); 31 – Mikušovce (Skalice).

Do tohto horizontu sa zaraďuje aj zánik púchovského osídlenia na severovýchodnej Morave, včítane najlepšie prebádaného hradiska Jičina-Požaha a možno aj ďalších púchovských hradísk (Všemina).

Nápadné rozdiely v kvalite a intenzite osídlenia sa veľmi jasne črtajú na strednom Považí, v oblasti medzi severným pohraničím keltského osídlenia juhozápadného Slovenska a južnou hranicou púchovskej kultúry, teda približne v priestore Trenčína. Neobyčajne hustá sieť hradísk a výšinných sídlisk strednej a neskorej doby laténskej s centrom v podobe oppida v Trenčianskych Bohuslaviciach sa v stupni D2 podstatne redukuje a ďalší vývoj môžeme sledovať len na sídliskách púchovskej kultúry (obr. 38).

38. Stredné Považie na konci doby laténskej a na začiatku doby rímskej (stupne D2 a B1a).
1 – Mikušovce (Skalice); 2 – Košeca-Nozdrovice (Hradisko, 377 m); 3 – Skalka nad Váhom (Chochel, 307 m); 4 – Trenčianske Bohuslavice (Malovecké, 303 m); 5 – Veľký Kolačín (Markovica, 592 m).

3.5.4. Začiatok doby rímskej (B1a)

Na juhu v pridunajskom pásme sa bez prerušenia udržalo staré obyvateľstvo len popri dolnom toku Moravy okolo Devína. Na Devíne, ako sme spomenuli, sa podarilo doložiť rímsky oporný bod, využívaný v stredo- až neskoroaugustovskom období, ale aj pokračujúce keltské osídlenie, siahajúce až do tibériovskej doby, ktoré krátko nato ukončilo rozšírenie svébskych osád v tomto priestore.

Pre púchovské teritórium znamenalo toto obdobie krátky, ale mimoriadne intenzívny kontakt s noricko-panónskou oblasťou, čo dokazujú desiatky dovážaných výrobkov. Zároveň na jeho konci došlo k plošnej katastrofe – násilnému zániku veľkého počtu opevnení púchovskej kultúry, čo bolo možné doložiť vykopávkami na viacerých lokalitách. Zaniknuté opevnenia už neboli obnovené, aj keď redukované osady pri ich úpätí boli vo viacerých prípadoch znovu obývané.

4. STAVITEĽSTVO NA SÍDLISKÁCH

Staviteľstvo, stavebné techniky, typy domov a hospodárskych stavieb poskytujú ako celok významné informácie o hospodárskej a technickej úrovni spoločnosti. Často vyjadrujú konkrétne väzby na dané terénne a klimatické podmienky, a prejavujú sa tu tak prvky tradície, dlhodobé uplatňovanie určitých typov stavieb a stavebných techník, ako aj preberanie nových impulzov a podnetov. Z analýzy týchto prameňov sa dozvedáme o sociálnych väzbách skúmanej komunity a jej základnej jednotky – rodiny. Osobitnou kapitolou je obranné staviteľstvo, budovanie opevnení. Rozsiahle, často monumentálne fortifikačné diela majú vysokú vypovedaciu schopnosť o organizácii spoločnosti a o jej technických a sociálnych možnostiach. Ich výskum, zameraný okrem iného na vznik výstavby, prestavieb či zánikových horizontov druhotne zaznamenáva aj reflexiu vzniku a zániku sídliskových štruktúr, ale aj historických udalostí lokálneho, regionálneho alebo aj širšieho charakteru.

Pramene umožňujúce poznanie staviteľstva poskytujú sídliskové výskumy. Ich stav v rámci doby laténskej je značne neúplný pre malý rozsah doterajších vykopávok i nedostatočnú zachovanosť jednotlivých stavieb. Viac informácií máme k dispozícii z hornatej oblasti púchovskej kultúry so špecifickými pôdnymi podmienkami, kde sa budovali hlavne objekty na úrovni terénu a okrem dreva a hliny sa využíval aj lomový kameň. V nížinách s keltským či keltsko-dáckym osídlením a sprašovým či pieskovým podložím sa z drevených stavebných objektov zväčša zachovali len ich zahĺbené časti. Technické a terminologické problémy predhistorických drevených konštrukcií z archeologických kontextov sa riešia pomocou etnologických i moderných remeselných poznatkov a skúseností (*Zimmermann 1998*, s lit.).

4.1. GEOGRAFICKÉ A TECHNICKÉ PREDPOKLADY STAVITEĽSTVA A TESÁRSKEJ PRÁCE

Prírodné prostredie sa významným spôsobom podieľa na vzhľade stavieb, použitých materiáloch, urbanizme i množstve ďalších dôležitých faktorov, ktoré so staviteľstvom súvisia. Tento fakt sa zreteľne odzrkadľuje na dnešných pozostatkoch historickej ľudovej architektúry. Prirodzená kontinuita, daná prírodným prostredím, bola narušená až v industriálnej ére 19. storočia a necitlivo do nej zasiahla najmä neprirodzená socialistická doktrína o potrebe stierania rozdielov medzi mestom a dedinou a uplatňovanie jej šablónovitých urbanistických zásad, bez ohľadu na krajinu či vhodnosť presadzovaných typov priemyselných i obytných objektov. V archeologickom materiáli zo včasnodejinného obdobia sa dá väzba prírodného prostredia a architektúry veľmi dobre sledovať.

Medzi hlavné faktory, ktoré mali vplyv na urbanizmus sídiel a na konštrukcie stavieb, patrili a sčasti dodnes patria klimatické podmienky, terénny reliéf, charakter podložia, blízkosť komunikácií a nerastných surovín, dostupnosť stavebných materiálov a vodných

zdrojov, smer prevládajúcich vetrov atď. V prípade hradiskovej architektúry sa pripájajú ešte ďalšie momenty, vyplývajúce z obranného charakteru týchto stavieb, ktoré spomenieme v príslušnej časti tejto kapitoly.

V mladšej dobe železnej malo staviteľstvo za sebou stáročia trvajúcu tradíciu či už z pohľadu keltského osídlenia, alebo kontinuity obyvateľstva horských oblastí. Rýchly rozvoj spracovania železa a zvýšená dostupnosť kvalitného náradia bezpochyby zlepšili a uľahčili tesárske a stolárske práce pri stavbách budov a zhotovovaní ich vnútorného vybavenia. Dokazuje to rozsiahle veľkostné i tvarové spektrum základného nástroja – sekery, ktorá si napriek všeobecnému technickému progresu zachovala tradičný spôsob osádzania na kolienkové porisko. Jedno z nich, zhotovené z bukového dreva, sa našlo pri výskumoch sídliska II v Liptovskej Mare.

V porovnaní so staršou dobou železnou sa objavujú nové špecializované druhy náradia na prácu s drevom v rámci ďalších pracovných odvetví, ako bolo stolárstvo, debnárstvo, sústružníctvo a korytárstvo. K univerzálnym nástrojom – sekerám a dlátam rôznych veľkostí – pribudli lyžicové kolárske vrtáky, hobliky, obojručné, rezbárske i sústružnícke nože, ako aj dlabacie sekery a malé pílky. Podrobnejšie sa o týchto nástrojoch zmienime v kapitole o remeslách.

Spojovacie prvky

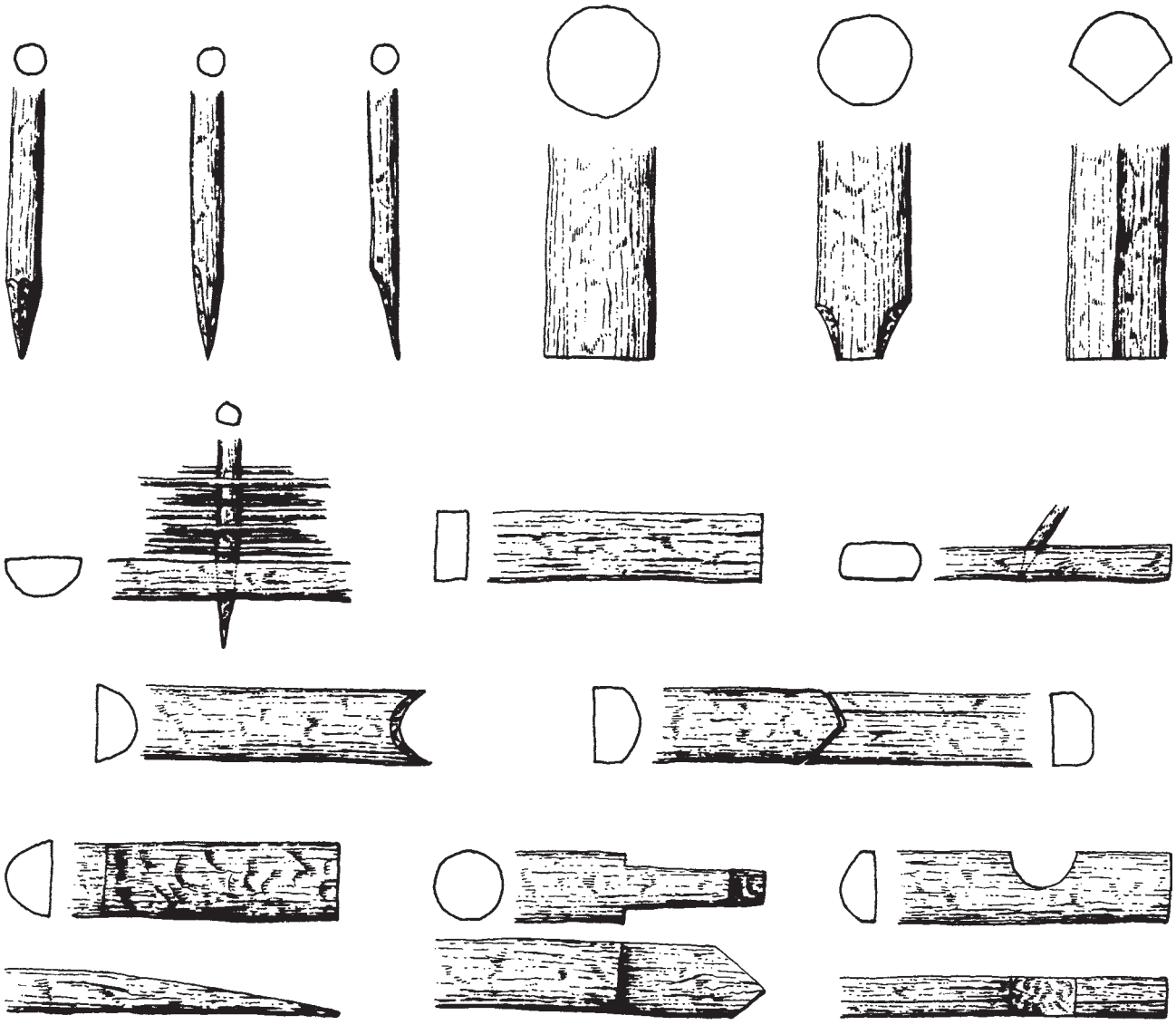
Väzby drevených konštrukcií využívali, prirodzene, všetky výhody tohto materiálu, ktorý umožňuje nenáročné a efektívne spájanie pomocou väzby, čapov, drevených klinov a klincov. Nekompaktné hmoty alebo rôznorodé prvky sa spájali ľahkými materiálmi, ako boli húžvy, povriesla či koža (F 13). Z často spomínaných slatinných vrstiev sídliska Liptovská Mara II máme k dispozícii príklady využívania niektorých organických spojovacích prvkov, ktoré dobre poznáme z ľudovej architektúry (obr. 39). Je isté, že viazanie týmito prirodzenými spôsobmi sa v dobe laténskej využívalo vo väčšine prípadov.

Stavebno-technické možnosti rozšíril dostatok kovu, čo viedlo k zapojeniu železa medzi spojovacie prvky. K nim od strednej doby laténskej pribudli železné klince, skoby, kramle, svorky, háky a objímky z pásoviny (obr. 40). Týmto predmetom sa v literatúre venovala skôr okrajová pozornosť (*Jacobi 1974*). Keltské osady na juhozápadnom Slovensku, ale častejšie púchovské obetiská, sídliská a hradiská, poskytli množstvo stavebných železiez, ktoré dosiaľ neboli podrobne spracované. Nie všetky tieto predmety dnes vieme spoľahlivo určiť z hľadiska ich pôvodnej funkcie. Sú výrečným svedectvom bežného využívania kovu pri stavebnej činnosti a inej práci s drevom. Podľa rozmerov môžeme predpokladať, že len niektoré z nich boli pomocnými či pevnými spojovacími prvkami drevených stavebných konštrukcií. Boli to napríklad veľké kramle alebo masívne kliny, nájdené v bezpečne laténskych kontextoch. Ako ilustráciu môžeme opäť použiť bohaté materiály z Plaveckého Podhradia: v hromadnom náleze 5 bolo 15 pomerne masívnych kramlí. Počas sondáže v blízkosti brány akropoly sa našiel masívny klin dlhý 39 cm, ktorý musel byť použitý v dreve.

Jemnejšie spojky, kramle, svorky, objímky, zápustky a pohyblivé spoje (pánty, šarniere) väčšinou neboli súčasťou tesárskej činnosti, ale využívali sa skôr v stolárstve, debnárstve, pri dotváraní interiérov, stavbe vozov či zhotovovaní drevených zariadení, truhlíc a náradia. Oblúkovité spojky zo železnej pásoviny sa používali aj pri opravovaní rozbitej keramiky, hlavne zásobníc a grafitových nádob.

Zabezpečovacie zariadenia a ich súčasti (zámky, kľúče)

Vonkajšie brány a dvere, ako aj dvere niektorých miestností, uzávery truhlíc a skriniek sa ich majitelia snažili oddávna zabezpečiť proti prístupu neželaných osôb pomocou viac-menej dômyselných zatváracích zariadení. V Stredomorí sa kov pri zhotovovaní zámkov uplatnil už v klasickom Grécku a zruční keltskí kováči sa pri konštrukcii kombinovaných či celokovových zámkov a uzáverov nepochybne inšpirovali v tejto oblasti, aj keď mnohé spôsoby uzatvárania a ich varianty mohli vzniknúť nezávisle od seba na viacerých miestach. Najjednoduchšími zariadeniami boli jednoduché uzatváracie mechanizmy bez kľúčov, ako sú drevené, šnúrové či s kovom kombinované petlice, zaistené kolíkom či háčikom, či závory posúvané v drážkach alebo železných zápustkách. Po väčšine z nich sa v archeologických prameňoch nezachovali žiadne stopy. Takéto zatváranie bolo účinné znútra miestnosti, ale v čase neprítomnosti majiteľa bolo vystavené riziku ľahkého otvorenia cudzou osobou a pri truhliciach sa nedalo efektívne použiť. Bezpečnejšiu ochranu majetku zaisťovali zámky zatvárané pomocou kľúča – zariadenia na uzavretie a blokovanie zábrany zvonku. Postupne vzniklo viac variantov zámkov, často s pomerne zlo-

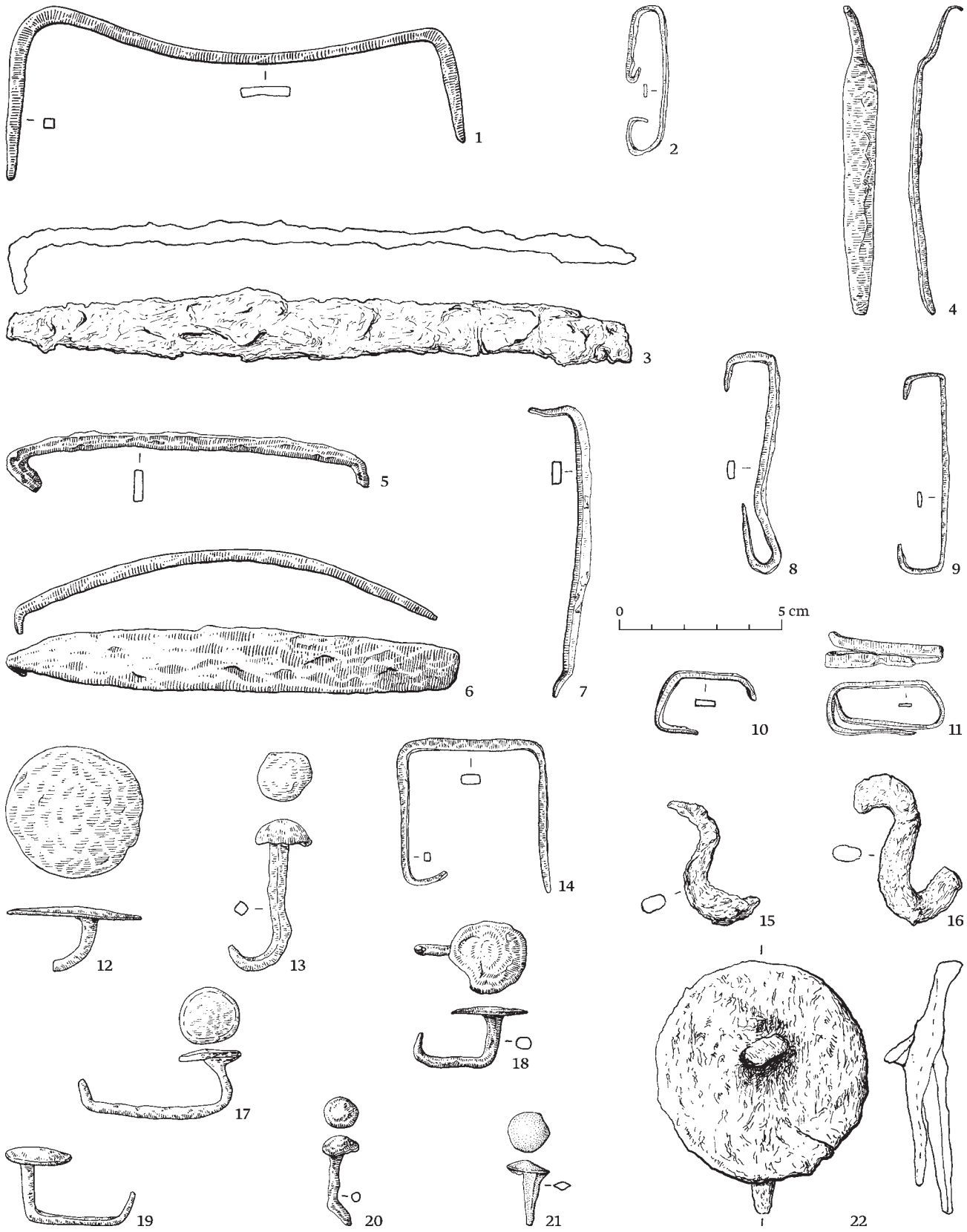

39. Liptovská Mara II – sídlisko zo staršej a strednej doby laténskej.
Doložené drevené prvky a spoje.

žitým mechanizmom, ktorý poskytoval väčšiu zábezpeku obydlí, truhlíc a skriniek s uloženým majetkom. Rekonštrukcii keltských a rímskych zámkov na základe archeologických, písomných aj ikonografických prameňov bola v literatúre venovaná značná pozornosť. Zvyšky zatváracích zariadení sa prevažne nájdu mimo pôvodného funkčného kontextu, na sídliskách a často v hromadných nálezoch (*Kurz 1995*, 28). Napriek tomu ich možno pomerne spoľahlivo identifikovať či rekonštruovať. Za pomoci etnografických paralel bolo zrekonštruovaných viacero funkčných modelov keltských a rímskych zámkov (*Jacobi 1974*, 153-174; *Schütz 2003*, s lit.).

Aj slovenské nálezy pochádzajú hlavne zo sídlisk a depotov (Liptovská Mara, depoty 4 a 6 z Plaveckého Podhradia: *Pieta 2000a*, 141; *Paulík/Tomčíková 2005*, 104). Ide prevažne o rôzne typy kľúčov a perové závlačky (obr. 41). Súčasťou zámkov boli krycie plechy, ktoré chránili otvor na kľúč pred poškodením alebo nežiaducim zásahom (Plavecké Podhradie, Púchov).

V laténskej dobe sa v podstate používali tri systémy zámkov. Najjednoduchší bol zámok (Schubriegelschloss) zabezpečujúci ťažké dvere alebo truhlice hákovým, prípadne T-kľúčom, ktorý zasúval a odsúval drevenú závoru pomocou otvorov, do ktorých zapadal zub či zuby kľúča. Hákové kľúče do takýchto zámkov

40. Spojovacie prvky (klince, nity, kramle, skoby).

1, 6 – Plavecké Podhradie; 2, 3, 5, 7, 8, 12-14, 16, 20-22 – Trenčianske Bohuslavice; 4, 10, 11, 15, 17 – Trenčianske Teplice; 9 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 18, 19, 23 – Bratislava-Devín. Všetko železo.

sú dva- alebo trikrát prehnuté a majú jeden, zriedkavo aj dva zuby so zúženými zaoblenými koncami.

Na dverách ľahkej konštrukcie sa uplatnili zložitejšie zámky so západkami (Fallriegelschlösser). Ich závory či zástrčky fixovali a uvoľňovali voľné zvislé západky v podobe drevených alebo železných kolíkov, ktoré zuby príslušného kľúča zasunuli do rámu zámku. To umožnilo vysunutie závory. K nim patrili esovite prehnuté kľúče s viacerými zubmi (Trenčianske Bohuslavice) alebo aj T-kľúče (Liptovská Mara). Súčasťou západkového mechanizmu boli možno krátke železné kolíky kruhového prierezu, aké sa sporadicky objavujú na sídliskách (Liptovská Mara).

Perové zámky uzatvárala závlačka s jedno- alebo obojstranným perom na hrotitom konci a kruhovým ukončením na vloženie a vytiahnutie zo zámky. Zasunuté pero sa roztvorilo a účinne blokovalo závoru zámku. Uvoľňoval ho kľúč ukončený štvorcovým okom. Zasunutím kľúča sa stlačilo pero, čo umožnilo vytiahnutie závlačky a otvorenie vrchnáka truhly či dvier. Stopami takýchto zariadení sú najčastejšie nálezy perových závlačiek (Plavecké Podhradie, Slatina nad Bebravou). Iným variantom bol zámok so zabudovaným perom, ktorý otváral hákový kľúč s masívnym, plôškou ukončeným zubom (Liptovská Mara: *Jacobi 1974*).

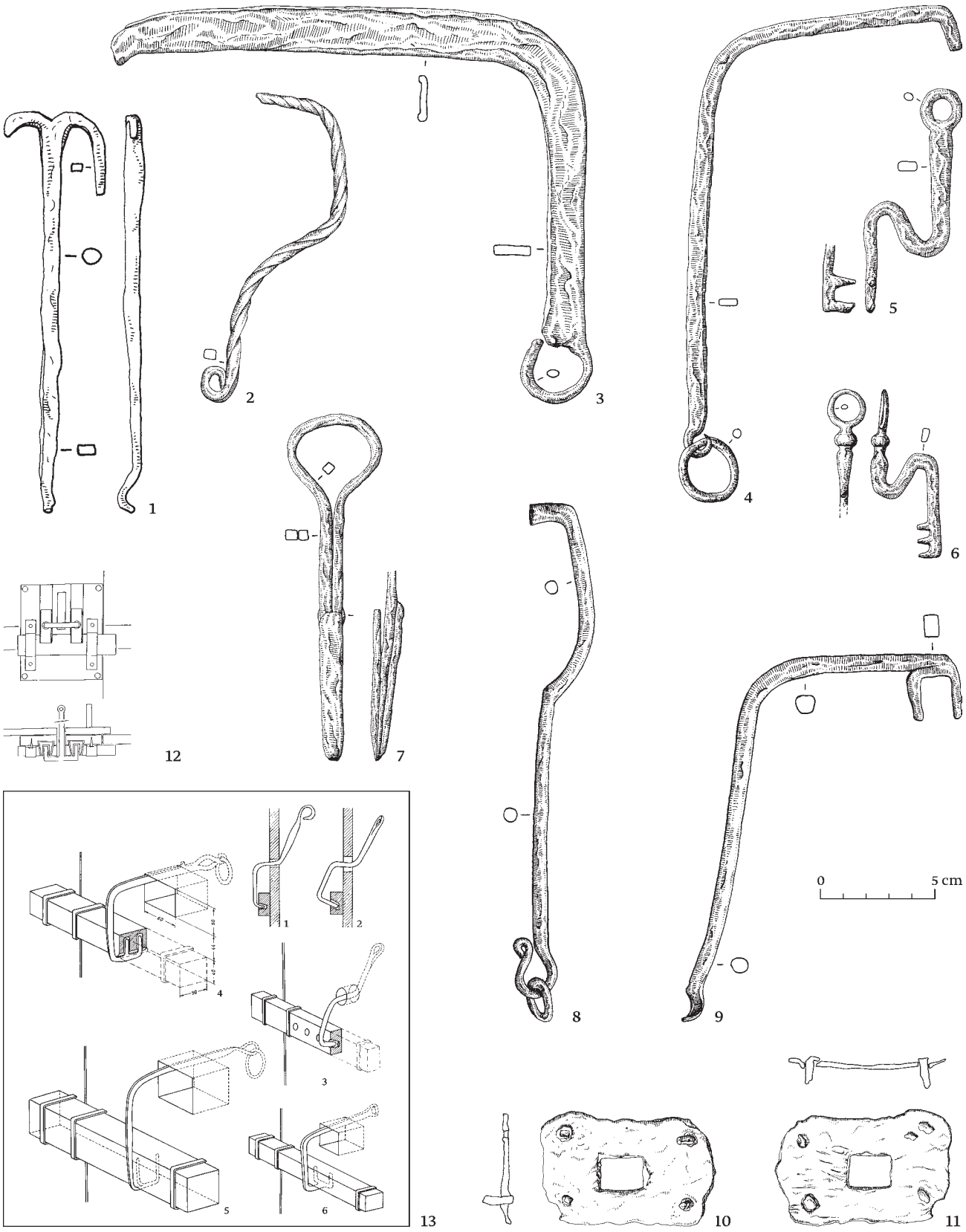
4.2. KELTSKÉ STAVITEĽSTVO NA JUHOZÁPADNOM SLOVENSKU

Na historicky exponovanom území úrodných nížin stredného Podunajska a priľahlých oblastí sa vo všeobecnosti skúmal značný počet osád z mladšej a neskorej doby laténskej, ale na ich hlbšie poznanie máme v súčasnosti k dispozícii len málo publikácií, venovaných problematike osád a súvekého staviteľstva. Dodnes cenná je monografia o výskume v Budapešti-Gellérthegy (*Bónis 1969*) a práca J. Medunu o moravských sídliskách doby laténskej (*Meduna 1980*). Na Morave bolo preskúmaných viac častí osád (Strachotín, Velké Hostěrádky) a komplexne bolo odkryté a publikované sídlisko v Bořitove (*Čižmář 2003*). Množstvo informácií o urbanizme a staviteľstve z tej doby priniesli dlhoročné výskumy na Starom Hradisku (*Meduna 1970b*; *Čižmář 1989*). V Dolnom Rakúsku bol zistený a sčasti aj preskúmaný pomerne veľký počet otvorených osád či jednotlivých objektov zo stupňov C a D. Zo sídliskových výskumov však boli zverejnené len neveľké súbory (*Karl 1996*). Takisto chýba vyhodnotenie stavieb na najväčšom dolnorakúskom oppide na Oberleiserbergu.

4.2.1. Pramene

Spomenuli sme, že na sídliskách s pieskovým alebo sprašovým podložím na juhozápade nášho územia ako jediné pozostatky po drevených stavbách zostali len ich zahĺbené časti alebo deštrukcie mazanice ako pozostatok zrútených stien. Jediným zvyškom po konštrukcii stien a krovu sú stopy po zvislých stĺpoch osádzaných do zeme – kolové jamy. V archeologickom kontexte laténskych osád chýbajú doklady veľkých obytných domov, čo platí aj o germánskych sídliskách z doby rímskej. Je pravdepodobné, že táto skutočnosť súvisí s používaním pokročilejších stavebných konštrukcií, ktoré neboli pevne spojené so zemou a (pri nedostatku kameňa) nezanechali stopy v podloží. Zvislé prvky boli zrejme osádzané do základových rámov (Schwellenbau: *Zimmermann 1998*).

Na juhozápadnom Slovensku sa príležitostne preskúmal väčší počet ojedinelých mladolaténskych objektov alebo malých častí osád zo stupňov C2 a D (Abrahám: *Pieta 1986b*; Budmerice: *Kuzmová 1980;* Chotín: *Dušek 1956* a výskum J. Paulíka; Iža: *Točík 1959* a výskum B. Benadika a V. Pavúkovej; Nitriansky Hrádok: *Točík 1981*, 33-35; Sereď: *Paulík 1955, 1957;* Studienka: *Zachar 1991;* Šaštín-Stráže: výskum L. Zachara; Úľany nad Žitavou: *Kuzmová 1980;* Výčapy-Opatovce: *Točík 1959*). O výskumoch sídlisk a tu objavených stavbách máme však k dispozícii len predbežné správy. Rozsiahlejšie vykopávky v Seredi s halštatským a stredolaténskym osídlením boli len sčasti publikované. Preto sa len v niektorých prípadoch dajú vyčleniť objekty zo staršej a mladšej stredolaténskej fázy tejto osady. Hustejšie osídlené boli niektoré oblasti Záhoria (*Zachar 1977*, obr. 12). Pre poznanie staviteľstva a sídliskovej urbanistiky strednej doby laténskej má zásadný význam lokalita Nitra – Šindolka, ktorá svojou mladšou fázou siaha až do stupňa C2 (*Březinová 2000*). Novšie pribudla aj malá osada odkrytá v Bratislave na Zlatých pieskoch (*Kuzma/Hrnčiarik 2004*). Charakteristikám sídiel a typológii laténskych stavieb v strednom Podunajsku sa venovala štúdia *K. Kuzmovej* (*1980*). Práca zhrnula vte-

41. Súčasti zámkov a kľúče.

1, 9 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 2 – Slatina; 3, 7, 10, 11 – Plavecké Podhradie; 4 – Folkušová; 5, 6 – Trenčianske Bohuslavice; 8 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 12, 13 – rekonštrukcie zámkov (podľa G. Jacobiho a N. M. Schützovej).

dy dostupné informácie o urbanizme a architektúre, no napriek svojmu názvu zozbierala materiály zo širšieho časového rozpätia doby laténskej, bez ohľadu na ich chronologickú príslušnosť a vývoj. Mnohé zo sídlisk žili pomerne dlhý čas, ale stredolaténske osady väčšinou nemali pokračovanie v nasledujúcom období. Tento údaj však nemá všeobecnú platnosť. Samostatné neskorolaténske lokality agrárneho charakteru sú pomerne zriedkavé, preskúmané boli zväčša len jednotlivé stavby alebo skupiny objektov.

Na dlhodobo sledovaných a skúmaných oppidách v Bratislave a na Devíne sa len výnimočne podarilo odkryť dobre zachované a stavebne rekonštruovateľné objekty. Ak odhliadneme od Plaveckého Podhradia s problematicky interpretovateľnými či interpretovanými pozostatkami nadzemných stavieb, prakticky – až na nepočetné výnimky – sa na všetkých sídliskách podarilo identifikovať len do podložia zahĺbené objekty, hlavne polozemnice s dvojkolovou konštrukciou strechy. Sondáže na oppide v Trenčianskych Bohuslaviciach potvrdili prítomnosť nadzemných budov, z ktorých sa na skalnatom podloží zachovali len zvyšky deštruovaných stien v podobe blokov prepálenej mazanice s odtlačkami driev.

4.2.2. Zahĺbené objekty

Polozemnice boli zastúpené na všetkých vidieckych sídliskách. Podobne ako od začiatku mladšej doby železnej, aj v stupňoch C2 a D jednoznačne prevládajú obdĺžnikovité stavby s dvomi nosnými stĺpmi sedlovej strechy, umiestnenými zvyčajne v strede kratších strán príbytku (typ A-1a: *Meduna 1980,* 48). Ich zdanlivo nesymetrické umiestnenie v niektorých prípadoch vyplýva z existencie na úrovni podložia väčšinou nerozpoznanej „lavice", stupňovitého zvýšenia základne stavby: napríklad vo Výčapoch-Opatovciach objekt 82 a objekt 179 v Nitre-Šindolke. Táto základná dvojkolová konštrukcia bola v prípade väčšej dĺžky hrebenice krovu – možnože aj dodatočne – spevňovaná stredovou vzperou, resp. aj ďalšími pomocnými kolmi (typ A-2 podľa J. Medunu. Nitra-Šindolka, obj. 189). Variant zastrešenia ukazuje objekt 43 s rohovou lavicou z Výčap-Opatoviec, kde sa kolové jamy zistili v osi dlhších strán (*Kuzmová 1980,* obr. 4: 5).

Azda najlepšie zachovanou chatou tohto typu je neskorolaténsky objekt, odkrytý v predhradí devínskeho oppida (*Němejcová-Pavúková 1961*). Ide o variant dvojkolovej schémy typu C (*Meduna 1980,* 55) s náznakom vnútorného členenia a asymetrickou sedlovou alebo pultovou strechou. Podľa kolových jám popri južnej stene sa zdá, že táto časť stavby bola zvýšená a viedol do nej vchod, situovaný medzi nosným stĺpom 8 a stĺpom 12 v juhozápadnom rohu. Napriek dobrým podmienkam výskumu sa nezistilo vykurovacie zariadenie. Kompletne rekonštruovateľný keramický inventár pozostával z troch veľkých zásobníc a šiestich ďalších nádob. Môžeme sa preto domnievať, že dom slúžil ako hospodársky objekt – zásobáreň. Podobné typy predovšetkým zrejme hospodárskych stavieb sú rozšírené v Čechách, na Morave, ale aj v Podunajsku (Ostrihom-Szentkirály: *Kelemen 1990,* Abb. 1).

Domy so stĺpmi v strede kratších strán sa obvykle rekonštruujú so sedlovou konštrukciou strechy, ktorej krokvy siahajú až nad povrch terénu, a so stenami vybudovanými zo zvislo osádzaných štiepancov. Vchod sa predpokladá na jednej z kratších strán popri nosnom stĺpe. Bezpochyby však existovali aj iné riešenia vstupu. Bočný vchod z dlhšej strany možno podľa pôdorysného riešenia predpokladať pri spomenutom objekte 189 z Nitry-Šindolky (*Březinová 2000,* Abb. 43). Dvojkolové chaty nie sú viazané len na otvorené sídliská, aj keď ich nachádzame najmä v tomto prostredí. Na oppidálnych sídlach sa budovali predovšetkým halové stavby so stĺpovou konštrukciou na úrovni terénu. Bežne sa tu však vyskytujú aj zahĺbené objekty, ktoré slúžili pravdepodobne ako hospodárske objekty (Oberleiserberg: *Kern 1996,* 386).

Niektoré neskorolaténske obydlia mali spodnú časť čiastočne zahĺbenú do podložia, ale obrys stien vyznačuje rad kolových jám po obvode priehlbne. Fragment takejto stavby sa zistil na Devíne pri výskume dolného hradu, na terase južného svahu kopca (sektor 12, sonda 56/78). Steny vyznačoval rad menších kolových jám a dĺžka objektu presahovala 600 cm (obr. 42A). Podľa mimoriadne bohatého inventára a stôp po kovovýrobe išlo o remeselnícku dielňu (*Pieta 1996b; 2002b*).

Polozemnice bez stôp po zvislej konštrukcii mali pravdepodobne zrubové steny alebo základový rám so stojkami, ktoré tvorili základ perodrážkovej výplne stien a zároveň niesli krov. Tak boli asi riešené obe neskorolaténske stavby s rohovými lavicami a hlinenými pecami z Abraháma a rovnaký pôdorys mal aj keltsko-dácky dom zo sídliska Nitra-Mikov dvor, s dobre datovateľným inventárom zo stupňa D1 (*Pieta 1982c,* 37). Bez pozostatkov kolovej konštrukcie bol aj malý

hospodársky objekt rovnakého veku z Budmeríc (*Kuzmová 1980,* obr. 2: 1). Fragmenty takýchto zrubových alebo rámových konštrukcií poznáme z budapeštianskych lokalít Tabán a Gellérthegy a, pravdaže, z oblasti púchovskej kultúry.

Po vnútornom zariadení polozemníc sa zachovalo len málo stôp. Patria k nim „lavice" – vyvýšená časť interiéru v rohu alebo po celej dĺžke pôdorysu. V niektorých prípadoch sa v podlahe dali zistiť neveľké priehlbne, pravdepodobne pivničné odkladacie priestory. V sprašovom výmaze podlahy sa často dajú rozpoznať početné stopy zahrotených kolíkov s priemerom okolo 5 – 15 cm, ktoré sa pokladajú za doklad upevnenia podlahy. Vo viacerých zahĺbených chatách boli ohniská a kupolovité pece, ktoré spomenieme v ďalšom texte. Chata s dvojkolovou konštrukciou v Nitrianskom Hrádku mala v strede ohnisko a pri ňom priehlbeň s rotačným žarnovom (*Točík 1981,* 34, 35).

4.2.3. Stavby na úrovni terénu

Málo informácií máme o nadzemných stavbách postavených na úrovni terénu, ktoré sa najmä v tmavo sfarbenej sídliskovej vrstve v teréne len ťažko rozpoznávajú. Do určitej miery to súvisí s pôdnymi podmienkami a asi aj s výkopovou technikou, používanou pri plošnej odkrývke sídlisk. Stopami po takých objektoch sú spravidla len kolové jamy, ktorých usporiadanie pomáha ohraničiť pôdorys stavby. Určitú výpovednú hodnotu pri rekonštrukcii pôvodnej podoby halových domov majú iné stavebné zvyšky, ako sú ohniská, časti podláh či deštrukcie hlinených stien. Hlavne analýza mazanice môže v priaznivých podmienkach pomôcť pri interpretácii stavebnej techniky objektu. V Seredi sa zistili najmenej dve kolové stavby, ktoré podľa materiálu z kolových jám a plochy objektu patrili stredolaténskej osade. Objekt VIII mal štyri koly v rohoch obdĺžnikovitého pôdorysu s rozmermi 460 x 236 cm. Kolová stavba XVII mala rozmery 875 x 575 cm, ohnisko v nej zistené nebolo (*Paulík 1955,* 143). Z publikovaných údajov nie je jasné, do ktorej z oboch stredolaténskych fáz tieto objekty patria.

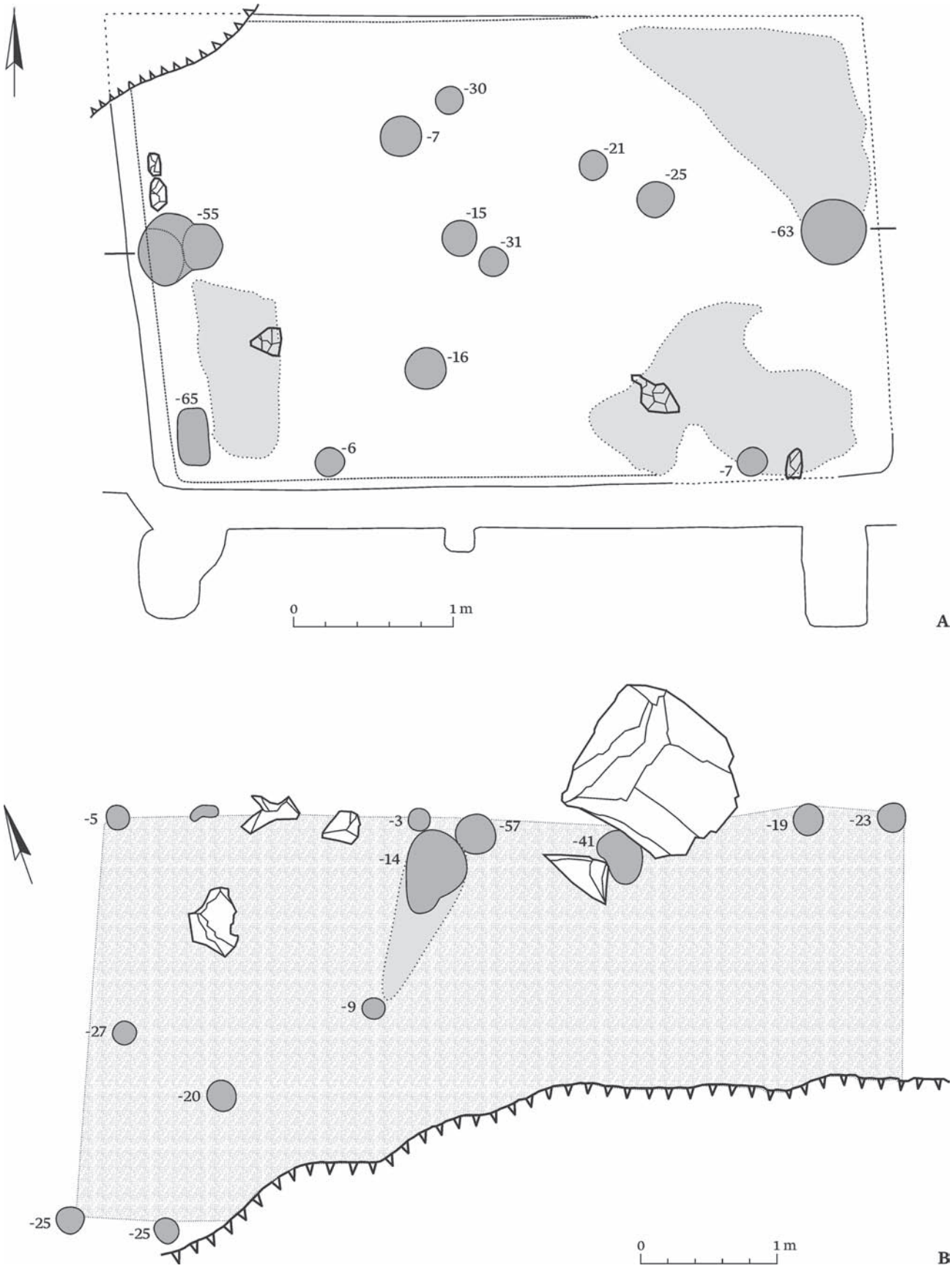
Málo podrobností poznáme o nadzemnom viacpriestorovom dome z Chotína II, preskúmanom v roku 1955. Podľa skromnej terénnej dokumentácie v archíve AÚ SAV sa v pieskovitom podloží podarilo rozpoznať dvojpriestorový pôdorys v podobe žľabov s kolovými jamami na spojniciach. Na základové žľaby na západnej strane nadväzuje zdvojená plytká odvodňovacia priekopa. Podľa dochovaného, žiaľ, len schematického plánu by mohlo ísť o rámovú konštrukciu stien s perodrážkovým kladením vodorovných alebo zvislých trámov, prípadne štiepancov. Ďalší pôdorys, tentoraz kolovej stavby, nadväzoval na opísané základy na južnej strane. Výrazný keramický súbor datuje objekty do neskorolaténskej doby, pravdepodobne do jej staršej fázy (*Dušek 1956*). Zaujímavú situáciu odkryl J. Paulík v inej časti chotára obce Chotín. Na oválnej ploche približne 4 x 3 m sa nachádzala deštrukcia mazanice. Jej zvyšky a keramika vypĺňali aj asi 50 cm hlboký žľab, ktorý v tvare podkovy lemoval kumuláciu stavebných pozostatkov. Pravdepodobne to bolo miesto, kde stála nadzemná stavba, ohraničená odvodňovacou priekopou. Jama v oblúku žľabu bola údajne súčasná. Publikovaný keramický materiál patrí do stupňa D2 (*Točík 1959,* 844, obr. 322: 4-8).

Domy na terasovite upravených svahoch, ako je to v prípade Devína, mali svoje špecifiká. V stredodunajských podmienkach ich najlepšie poznáme z výskumu sídliska Budapešť-Gellérthegy, kde sa podarilo rozpoznať aj rámové (alebo zrubové) konštrukcie stien, ale aj domy s vypletanými stenami omietnutými hlinou, ktoré lemovali odvodňovacie žľaby.

Podľa početných dokladov z iných častí keltskej Európy musíme aj u nás predpokladať existenciu väčších nadzemných stavieb, napríklad veľkých halových domov. Na susedných územiach sa kolové povrchové stavby zistili na viacerých oppidách, ale aj na niektorých otvorených sídliskách (*Audouze/Buchsenschutz 1992,* 64-67; *Köhler 1992*). Na sídlisku Göttlesbrunn bolo viac menších kolových povrchových stavieb, ktoré sa všeobecne interpretujú ako hospodárske budovy alebo sýpky (*Karl 1996*). V Bořitove sa podarilo rozpoznať halový dom s tromi alebo štyrmi radmi kolov a rozmermi 18 x 4,5 m a tiež rovnako konštruovaný malý dom (3 x 2 m: *Čižmář 2003,* 25). Príslušnosť kolových stavieb v moravskom Bořitove k laténskemu horizontu, aj keď je podľa urbanizmu osady pravdepodobná, komplikuje výskyt staršieho neolitického osídlenia na lokalite (*Čižmář 2003,* 25, 26).

4.2.4. Hospodárske stavby – ohniská, pece, jamy

Ohniská nie sú dobre známe, pretože v zahĺbených domoch sa vykurovacie zariadenia objavujú len zriedkavo, aj keď v správach zo starších výskumov sa viackrát uvádzajú, ale za vykurovacie zariadenia sa často pova-

42. Bratislava-Devín. A – chata z areálu obce. B – výrobný objekt z južnej stráne hradného vrchu.

žovali kumulácie mazanice v zásype objektu. Na dobre prebádanom sídlisku v Bořitove sa zistili vykurovacie zariadenia len vo dvoch chatách. Nachádzali sa v strede objektu (*Čižmář 2003,* 23). Obe neskorolaténske chaty z Abraháma mali v rohu klenbovú (chlebovú) pec, ktorá sčasti presahovala mimo obrysu základov. Podobné zariadenie sa podarilo zdokumentovať aj v stredolaténskej polozemnici v Bánove (*Pavúk 1964,* 326, obr. 94). Kupolovité pece sa našli v chatách na Oberleiserbergu (*Kern 1996,* 386). Dobre zachované objekty s pecami boli publikované zo sídliska na Gellértovom vrchu v Budapešti, kde sa tieto zariadenia vyskytovali v celom rade domov. Ohniská a pece sa objavujú ojedinele aj mimo objektov na ploche sídlisk. Na devínskej lokalite sa v laténskych vrstvách vyskytujú zvyšky ohnísk pomerne často. Väčšinou boli v porušenom stave. Prepálený hlinený výmaz okrúhleho, podkovovitého alebo oválneho ohniska bol niekedy v základe spevnený kameňmi alebo črepmi, čo napomáhalo akumuláciu tepla. Zistilo sa tu aj viac klenbových pecí oválneho tvaru. Na mnohých stredodunajských centrách i otvorených osadách sa našli hrnčiarske pece. Bližšie sa o nich zmienime v kapitole venovanej výrobe keramiky.

Na sídliskách sa objavujú aj rôzne nepravidelné priehlbne – zemníky, ale aj upravované jamy s obdĺžnikovitým, oválnym alebo kruhovým pôdorysom a rovným či konkávnym dnom. Podľa analogických nálezov s vhodnými pôdnymi podmienkami (napríklad Manching, Liptovská Mara) vieme, že steny týchto zásobných jám sa niekedy upravovali výpletom a bývali chránené jednoduchou strieškou.

Mladolaténske staviteľstvo na juhozápadnom Slovensku – súhrn

Podľa dostupných prameňov sa neskorolaténske keltské a keltsko-dácke staviteľstvo na juhozápadnom Slovensku vyvíjalo podobne ako na okolitých územiach. Pri nedostatku vedomostí o nadzemných halových domoch dominujú zahĺbené chaty s kolovou alebo zrubovou konštrukciou, ktoré v areáloch oppidálnych centier nepochybne boli výlučne hospodárskymi stavbami. Na otvorených sídliskách však mohli slúžiť aj ako jednoduché príbytky či kuchynské zariadenia. Nasvedčoval by tomu ich vysoký počet, ako aj vnútorné vybavenie (ohniská, žarnovy). Polozemnice s dvojkolovou konštrukciou krovu sa miestami uplatnili aj v germánskom staviteľstve staršej doby rímskej, no časom ich nahradili chaty so šesťkolovou schémou. Udržali sa však medzi pôvodným keltským či keltsko-dáckym obyvateľstvom Panónie, kde sa takéto domy stavali ešte v 2. storočí po Kr. (*Gabler 1995*).

4.3. STAVITEĽSTVO PÚCHOVSKEJ KULTÚRY

Výskum osídlenia horskej časti Slovenska je stále nedostatočný. Zhodné prírodné podmienky a nepopierateľná sídlisková kontinuita nás oprávnene vedú k hľadaniu koreňov včasnohistorického staviteľstva v pravekom vývoji krajiny. Ale aj v rámci mladšej a neskorej doby bronzovej napriek určitému pokroku vo výskume zostávajú naše poznatky o staviteľstve značne obmedzené (*Veliačik 1983; Veliačik/Romsauer 1998; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991*). O niečo lepšie poznáme sídliskovú architektúru staršej doby železnej zásluhou výskumov na Orave, no tie boli dosiaľ zverejnené len predbežne, resp. v stručnej populárnejšej podobe (*Čaplovič 1987*).

4.3.1. Výskumy a pramene

Oblasť púchovskej kultúry má síce pomerne dlhú výskumnú tradíciu, ale terénnymi prácami získané výsledky priniesli prekvapivo málo poznatkov o staviteľstve osád. Je to sčasti preto, že na púchovských lokalitách sa zväčša uskutočnili len drobné sondáže a malé odkrývky. Rozpačité výsledky v tomto smere však priniesli aj väčšie výskumy včítane Liptovskej Mary, kde sa preskúmali najväčšie sídliskové plochy. Na vine sú najmä pôdne podmienky, v ktorých sa hlavne na úrovni terénu budované objekty len zriedka zachovajú v dobrom stave. Preto máme v súčasnosti k dispozícii málo pôdorysov stavieb. Z ďalších, aspoň čiastočne publikovaných terénnych prác spomenieme Spišské Tomášovce-Čingov (*Javorský 1977*). Pri nedostatočnej znalosti osád majú pre nás značný význam aj jednotlivé preskúmané obytné či hospodárske stavby z Hradca a Slovenského Pravna (*Ruttkay 1965; Povala 1964; Šalkovský 1989*).

Na druhej strane, práve jedna zo spomenutých lokalít, osada Liptovská Mara II, priniesla vynikajúce poznatky o stavebnom materiáli a technikách vďaka

výskumom vlhkých vrstiev zo staršej a strednej doby laténskej. V nich sa veľmi dobre zachovalo drevo a iné organické materiály. Prvý raz sme v našom prostredí mali možnosť skúmať nielen zahĺbené časti stavieb, prípadne ich základy či zvyšky zuhoľnatených konštrukcií, ale aj dobre zachované pôvodné situácie, včítane základného stavebného materiálu tých čias – dreva – a ďalšieho materiálu, ako je prútie, slama, kôra a pod. Žiaľ, ani tu sa nenašli dobre zachované obytné domy, keďže sonda v hĺbkach okolo troch metrov zachytila len časti dvorov a záhrad terasovitého sídliska, kde sa nachádzali početné ploty a ohrady, hospodárske stavby a množstvo použitého stavebného materiálu (*Pieta 2000c*). Náročné vykopávky pomohli získať údaje o práci s drevom, spoznať technické detaily a druhy väzieb tohto materiálu. A nielen to. V slatinných vrstvách sa zachovalo aj ohromné množstvo semien, plodín, zvyškov rastlín a potravy, ale aj hmyz či peľ rastlín. Vyhodnotenie tohto informačného bohatstva si vyžiada ešte určitý čas.

Podstatne lepšie poznáme obranné staviteľstvo horských oblastí, kde si terénny reliéf priamo vyžadoval budovanie opevnení, ktoré tu malo dávnu tradíciu. Rozsiahle hradiská lužickej kultúry či oravskej skupiny sú toho dobrým príkladom. Ba práve stavebné techniky hradených sídiel dokladajú, podobne ako materiálna kultúra, pevnú kontinuitu osídlenia tohto kraja, najmä v centrálnej časti západokarpatského oblúka. Zriaďovanie umelých fortifikácií vrcholilo koncom strednej a v neskorej dobe laténskej. Trvalo do začiatku doby rímskej, keď podľa našich terajších vedomostí púchovské opevnenia zanikajú. V priebehu staršej doby rímskej, a hlavne v jej závere, máme len doklady sporadického využívania starších zaniknutých hradísk a hrádkov ako výšinné sídliská či skôr útočiská, využívané v čase nebezpečenstva.

4.3.2. Sídliská

O spôsobe zástavby jednotlivých osád vieme len veľmi málo. Pre väčšinu malých agrárnych osád platila zásada priblížiť obytné stavby čo najviac k príslušnému opevneniu, bezpochyby z bezpečnostných dôvodov, aby sa dala fortifikácia poskytujúca útočisko dosiahnuť čo najrýchlejšie. To bol primárny dôvod terasovitej zástavby, ktorá sa často dostávala aj na mimoriadne strmé, ale vzhľadom na prúdenie vetra a postavenie slnka veľmi výhodné svahy. Terasovitý systém zástavby je prirodzeným produktom horského prostredia, kde sa s ním stretávame už v období lužickej kultúry. V poslednom čase objavené sídliská boli umiestnené na často aj stovky metrov dlhých terasách, siahajúcich do značných nadmorských výšok. Na svahoch vrchu Červený grúň pri Folkušovej, okr. Martin, boli vybudované takéto terasy možno už v neskorej dobe bronzovej, ale využívali či rozširovali sa aj v strednej až neskorej dobe laténskej. Pri zvyšovaní hustoty zástavby sa dostávali jednotlivé usadlosti aj na menej výhodné terény a vo veľkých aglomeráciách okolo hradiska vznikalo viacero osád.

Terasy boli v priebehu času zapĺňané stavebným a iným odpadom, ktorý sa zosúval najmä na nižšie položené parcely, a zasa obnovované pre nové stavby. Budovali ich takmer výlučne na povrchu terénu a pred vlhkosťou boli často chránené nasucho kladenou kamennou podmurovkou. Relatívne rovné terasy na svahovitých terénoch sa neskôr, často až do polovice 20. storočia, využívali ako oráčiny. Orbou i prirodzenou eróziou svahu sa zvyšky starej zástavby značne poškodzovali, a to hlavne v blízkosti okraja terasy. Preto sa veľká časť odkrývaných stavieb nezachovala v úplnosti. Pre ich poznanie sú, samozrejme, najdôležitejšie požiarom náhle zaniknuté objekty s dobre zachovanými časťami interiéru a jeho mobiliára.

4.3.3. Stavebný materiál

V stavebníctve sa využívali predovšetkým dostupné materiály, medzi ktorými dominovalo drevo. Druhová skladba drevín závisela od požadovanej funkcie a od regionálnych možností pri získavaní jednotlivých materiálov. Dobre štiepateľný a mimoriadne odolný dub sa uplatnil v nižšie položených oblastiach, kde sa hojne vyskytoval. Vo vyšších polohách bol využívaný pri stavbách opevnení (napríklad v Liptovskej Mare). Ideálnym materiálom na zrubové domy a iné podobné stavby s použitím kresaných či neopracovaných brvien bola biela jedľa, ale aj smrek. Z nich sa zhotovovali aj dosky na podlahy či polguľáče a hranoly na priečky a iné ľahšie konštrukcie. Vŕba a lieska poskytovali prútie na výplety stien či plotov a na výrobu húžiev. Tŕstie sa používalo ako krytina, hlavne v osadách v blízkosti riek. Väčšinu z týchto údajov poskytli vykopávky viackrát spomínaných slatinných vrstiev sídliska Liptovská Ma-

ra II a archeobotanické analýzy tu získaných drevín (*M. Hajnalová 1999; Hajnalová/Mihályiová 1998*).

V porovnaní s architektúrou nížinných oblastí sa v horách vo veľkom rozsahu využíval lomový kameň, najmä dobre štiepateľný pieskovec. Z neho sa budovali podmurovky na vyrovnanie terénu a izoláciu drevenej časti stavby od podložia. Z pieskovcových platní sa robili aj ohniská. Týmto materiálom sa spevňovalo aj osadenie stĺpov drevenej konštrukcie a zvislo stojace kamene pri vykopávkach v pôdach horských oblastí sú často jedinými stopami po pôvodných kolových jamách, a teda aj po pôdoryse stavby. Plochými kameňmi sa niekedy dláždili podlahy obydlí alebo kamenná drvina i piesok sa používali ako izolácia pod doštenými podlahami domov. Mnohé miestnosti mali aj jednoduché podlahy s hlineným výmazom. Z vykopávok sídlisk v Liptovskej Mare vieme, že dvory usadlostí a cesty v osadách sa spevňovali štrkom a plochými pieskovcami.

4.3.4. Stavby na úrovni terénu

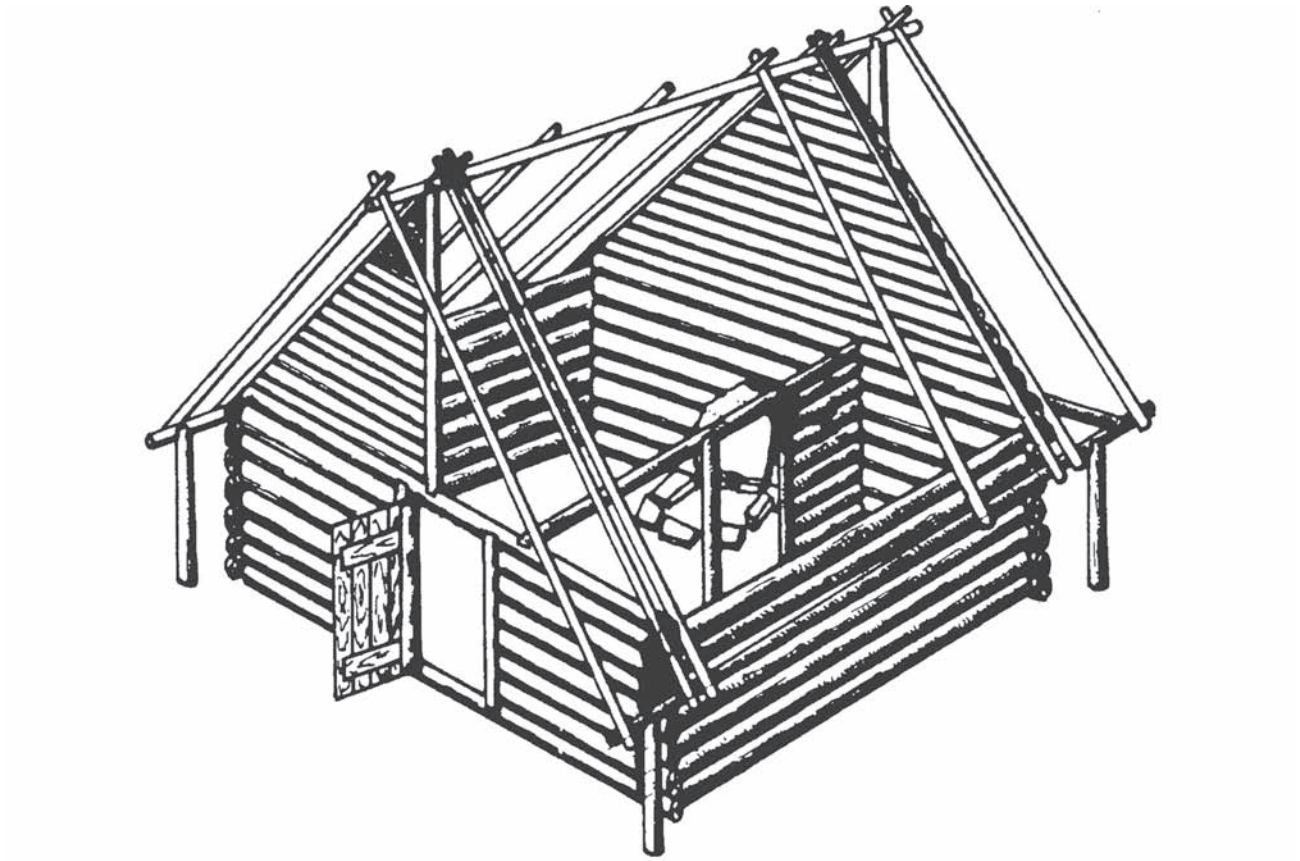
Najstaršie rekonštruovateľné typy domov pochádzajú zo starolaténskeho obdobia. Na sídlisku Liptovská Mara VII sa podarilo odkryť dve požiarom zničené obytné dvojpriestorové stavby s dobre zachovaným pôdorysom i pôvodným mobiliárom. Jeden z domov mohol byť preto modelovo rekonštruovaný (obr. 43; *Pieta 1982,* 126, 127; *1996,* 65, obr. 15). Boli budované na povrchu terénu a ich pôdorysy vyznačovali zvyšky pravouhle položených spodných trámov s presahmi na rohových väzbách, uložené na nízkych kamenných podmurovkách alebo v žľabe, vytvorenom klinovite ukladanými pieskovcovými platňami. Tento základ vyrovnával povrch terénu a zároveň izoloval spodok stavby. Nevieme, či ich steny mali zrubovú podobu, alebo rámovú konštrukciu. Na vonkajšej strane rohových väzieb boli masívne, kameňmi vyklinované jamy po stĺpoch, ktoré museli zohrávať dôležitú úlohu v rámci strešnej konštrukcie. Vnútro domu rozdeľovala priečka na dve nerovnako veľké časti: obytný priestor a zásobáreň, dobre rozpoznateľnú podľa zásobnicových nádob. Kameňmi vyložené ohnisko bolo umiestené pri stene v mieste osi strechy. Variantne bol riešený interiér druhého zo spomenutých domov (Pl-7a), ktorý sa podarilo zachrániť len sčasti. Vnútri miestnosti bolo kamenné, hlinou vymazané ohnisko s dvomi stojanmi na ražeň, podobnými tkáčskym závažiam. Okolo neho na hlinenej podlahe stála stolová keramika. V rohu bola zvýšená lavica so stenami vymazanými hlinou, neďaleko nej stáli zásobnice so zvyškami obilia a z kameňov vymurovaný a hlinou omazaný podstavec, podobný stolu. Ďalší podobný útvar bol zvonku stavby (obr. 44; *Pieta 1982,* 126, Taf. 22-24).

Dvojpriestorové domy s nosnými stĺpmi strechy z vonkajšej strany nároží sú známe už zo starších období. Ako príklad môžeme uviesť stavbu odkrytú na halštatskom hradisku Zvon pri Lazisku, okr. Liptovský Mikuláš (obr. 45). Tento dom mal kolovú konštrukciu s dvojpriestorovým riešením pôdorysu a steny boli pravdepodobne vyplnené štiepancami alebo polguľáčmi, vkladanými na perodrážku do nosných stĺpov. Podobne ako obydlia v Biskupine stavba mala akúsi verandu, chladný vstupný priestor (*Rajewski 1959,* 37). Aj veľký dom z poľskej osady lužickej kultúry Opatowice-Repecko mal takúto, na dvoch stranách obydlia použitú „verandu" (*Bukowski 1979,* Abb. 135). Podobné členenie pôdorysu na chladnú predsieň, zásobáreň a obytný priestor nájdeme aj na halštatskom hradisku Tupá skala nad Vyšným Kubínom na Orave (*Čaplovič 1987,* Abb. 53). Sú teda bezpochyby dokladom staršieho pôvodu tohto typu stavieb, ktorý sa objavuje ešte aj v neskorolaténskom období (Liptovská Mara III: *Pieta 1982,* 126-128, obr. 14a, 14b). Malý počet dobre zachovaných pôdorysov nám neumožňuje spoľahlivo sledovať vývoj hlavných typov domov včasnohistorického obdobia.

Ako sa zdá, v staršej dobe rímskej sa do popredia dostali skôr kolové stavby na úkor zrubových konštrukcií, aj keď sa oba typy iste vyskytovali i naďalej. Do svahu zapustená chata s dvojpriestorovou dispozíciou na hradisku Liptovská Mara I poskytla početný keramický i kovový inventár obydlia i kompletný žarnov v pôvodnej polohe, ale nezistilo sa tu ohnisko. V podobnej, ale nezahĺbenej stavbe na hradisku Podtureň-Bašta so zachovaným mobiliárom bolo ohnisko spolu so žarnovom v strede obytnej miestnosti. Dvojpriestorové členenie mali aj niektoré ľahšie kolové konštrukcie. Keďže však nemajú ohnisko, musíme predpokladať skôr ich hospodárske využitie.

4.3.5. Polozemnice s kolovou konštrukciou strechy

Na začiatku doby rímskej sa v oblasti púchovskej kultúry objavil nový typ chaty so šesťkolovou konštrukciou, doložený zatiaľ nálezmi v Spišských Tomášovciach-Čingove (obr. 46) a v Liptovskej Mare II (*Pieta 2000c,* 322).

43. Liptovská Mara VII. Dvojpriestorový dom zo staršej doby laténskej a jeho rekonštrukcia.

Podobnú, aj keď nie jednoznačne čitateľnú pôdorysnú dispozíciu má chata 1 z Hradca, okr. Prievidza, ktorá patrí ešte do začiatku neskorej doby laténskej (obr. 47; *Ruttkay 1965,* obr. 7). Tieto sčasti do zeme zahĺbené chaty s plochou 12 – 18 m^2 boli rozšírené takmer v celej „slobodnej Germánii" už niekedy od konca laténskej doby a zostali v obľube až do začiatku sťahovania národov (*Kolník 1998*). Na severe a západe Germánie sa obvykle vyskytujú v kombinácii s dlhými domami. V strednom Podunajsku z neznámych príčin tieto veľké obytné stavby zatiaľ chýbajú a opísané polozemnice so šesťkolovou konštrukciou predstavujú dominantný typ obydlia. V púchovskej oblasti sa objavujú už na začiatku doby rímskej ako evidentne nový typ konštrukcie, bez nadväznosti na staršie domy. Je to obdobie, keď sa tu stretávame s novými, przeworskými a dáckymi vplyvmi. Keďže sa však stavby so šesťkolovou konštrukciou objavujú v oboch týchto kultúrnych okruhoch a veľmi často najmä vo svébskom prostredí, je za súčasného stavu výskumu ťažké posúdiť, odkiaľ sa tento typ domu do púchovskej kultúry dostal.

Jednoduché polozemnice s dvomi kolmi v strede kratších strán sa v oblasti púchovskej kultúry udržali aj v staršej dobe rímskej. Dosvedčuje to objekt zo sídliska Liptovská Mara III (*Pieta 1972*). Podobný vzhľad mala zrejme aj stavba vykopaná na sídlisku v Slovenskom Pravne (*Šalkovský 1989,* obr. 2).

4.3.6. Hospodárske a technické stavby

Od čias vzniku monografie o púchovskej kultúre sa rozšírili aj naše vedomosti o hospodárskych a technických stavbách, ktoré môžeme podľa účelu rozdeliť na objekty na ukladanie potravín – zásobárne, ďalej vodné zdroje, stajne, ohrady, dielne, pece a cesty. Podobne ako v prípade obytných stavieb, ich konštrukcia sa odvíjala od pôdnych pomerov tej-ktorej osady: na kamenistom teréne alebo v ťažkých hlinách stavitelia svoje objekty čo najviac izolovali od podložia. To, pravdaže, v teréne značne sťažuje možnosť ich rozpoznania, najmä v osadách s dlhodobým osídlením. Príkladom sú sídliská v Liptovskej Mare, kde sa našlo minimum zahĺbených objektov, ako sú zásobné jamy, pivnice a podobne, a tie sa navyše v hrubých sídliskových vrstvách len ťažko rozpoznávali. Pritom už v neďalekej Likavke, v osade s hlinitým podložím, sa na neveľkej ploche našlo viac zahĺbených objektov, ktoré boli na podloží dobre rozpoznateľné (výskum P. Múdreho).

Zásobárne

Podľa niekoľkých odkrytých stavieb so zachovaným pôvodným inventárom vieme, že časť zásob sa uschovávala priamo v dome. V obydliach z najstaršieho predpúchovského stupňa bol na potraviny vyhradený menší z oboch priestorov, ako to dokazujú v zemi osadené rozmerné zásobnice. V chate 2 z Liptovskej Mary VII nádoba ešte obsahovala zuhoľnatený jačmeň. V rovnakom horizonte osady Liptovská Mara II sa odkryli dve priehlbne so zachovaným prúteným výpletom stien, ktoré bezpochyby slúžili na ukladanie zásob. V Likavke sa našli aj zásobné či pivničné jamy s kónicky sa rozširujúcimi stenami a plochým dnom.

V niekoľkých prípadoch sa podarilo rozpoznať jednoduché pravouhlé kolové stavby, ktoré sa obvykle interpretujú ako sýpky. Ich pôdorysy majú najčastejšie štvorcovú štvorkolovú schému, ale vyskytli sa aj obdĺžnikové šesťkolové stavby. Podľa rekonštrukcií mali prútím vypletané steny, jednoduchú stanovú alebo sedlovú strechu a podlahu umiestnenú vyššie nad terénom kvôli ochrane pred vlhkosťou a hlodavcami (Bundenbach: *Schindler 1977; Bader 2002,* 150-152). Podobným spôsobom sa rekonštruoval aj štvorkolový pôdorys sýpky z Liptovskej Mary II, kde túto funkciu potvrdil výskyt zvyškov obilia. Objekt bol postavený v archeologickom múzeu v prírode priamo na lokalite (obr. 48). Rovnakú funkciu mali asi aj štvorkolové, mierne zahĺbené stavby zo staršej doby rímskej, vykopané v Slovenskom Pravne. Nasvedčuje tomu aj ich malý rozmer (objekt 1 – 120 x 160 cm: *Povala 1962,* obr. 2, 3).

Pravidelný štvorkolový pôdorys majú aj senníky s ľahkou strechou na štyroch rohových stĺpoch, ktorá sa dala podľa výšky uskladneného sena posúvať. Sú dobre známe z etnografických prameňov už od včasného stredoveku a ich existencia sa predpokladá aj v starších obdobiach (*Zimmermann 1991*).

Vodné zdroje

Vodné zdroje boli jedným z najdôležitejších zariadení osád a hradísk. Prirodzenými zdrojmi boli prírodné pramene a toky. Preto v sídlach blízko horských riek a potokov či prameňov nebolo potrebné budovať umelé zdroje, ako boli studne, prípadne cisterny, zásobované prinesenou alebo dažďovou vodou zvedenou zo striech. Studňa bola dosiaľ objavená len na sídlisku Liptovská Mara II a pochádza z mladšieho prepúchovského stupňa. Horná časť stien bola obložená nasucho kladenými kameňmi, zatiaľ čo jej spodná časť bola

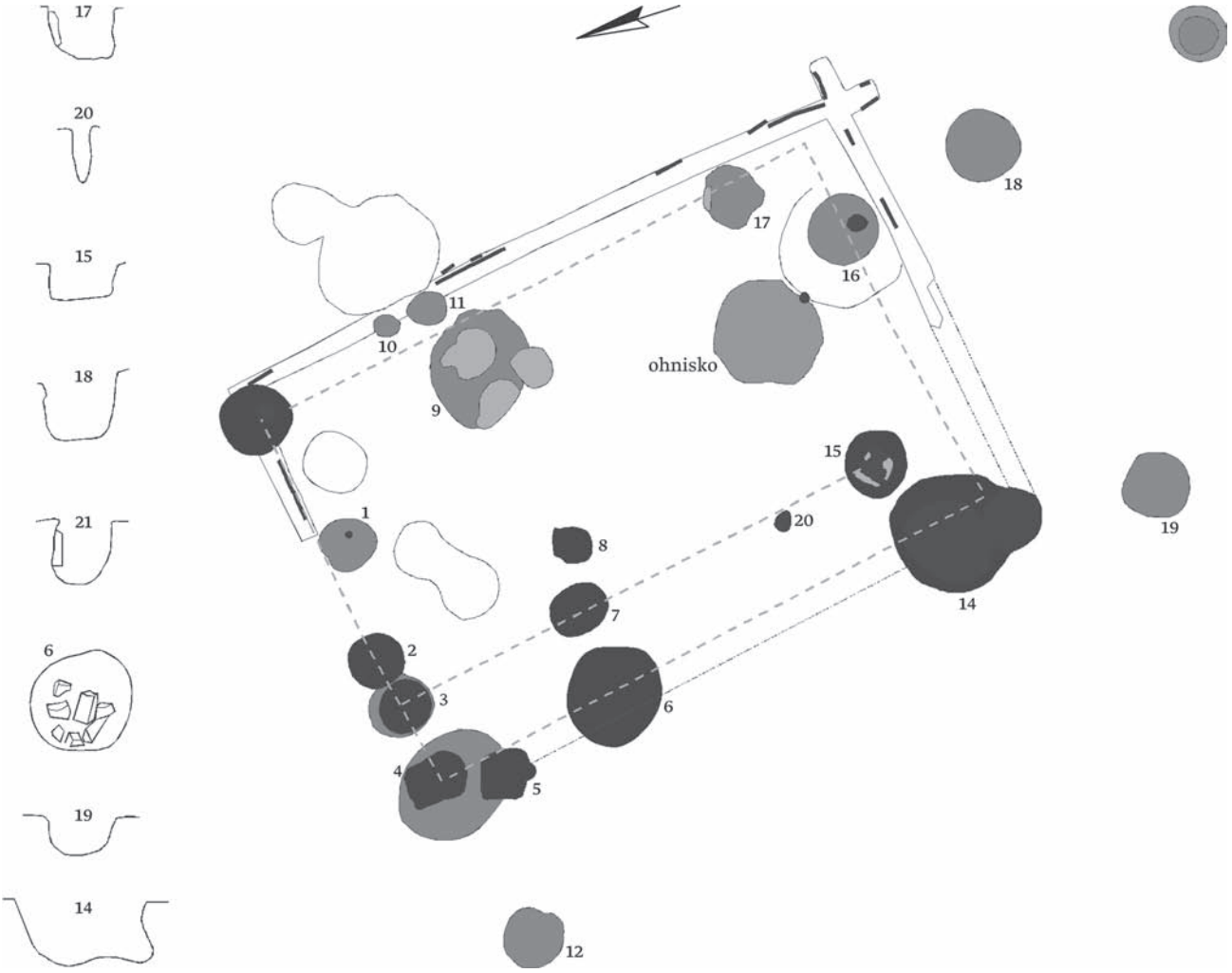
44. Liptovská Mara VII. Dom so zachovaným interiérom.
Staršia doba laténska.

vyhĺbená do ílovitého podložia, v ktorom sa zachovali pozostatky výdrevy. Po vybratí zásypu sa zaplnila spodnou vodou a od rekonštrukcie v roku 1992 dodnes slúži ako vodný zdroj v archeologickom múzeu v prírode. Keďže toto zariadenie leží poniže ešte stále aktívneho prameňa, možno alternatívne uvažovať aj o tom, že to bola aj záchytná nádrž tohto zdroja.

Na sídliskách II a IV v Liptovskej Mare sa na ílovitom vodonosnom podloží na dvoch miestach v stratigraficky jednoznačnom kontexte staršej fázy osídlenia (mladší, resp. starší predpúchovský stupeň) našli hromady lomového pieskovca, umiestnené vo vyústení svahu do sídliskovej terasy. V ich strede sa dala sledovať akási kanálu podobná umelá úprava z kolmo osadených platní, miestami ešte prekrytých ďalšími plochými skalami. Podrobný výskum týchto útvarov okrem zlomkovitej keramiky nepriniesol iné nálezy ani námet na interpretáciu týchto útvarov. Môžeme sa len domnievať, že by mohlo ísť o úpravu svahového prameňa, akýsi filter proti zanášaniu ílom. V oboch prípadoch tieto útvary ležali v mieste výstupu nepriepustnej podložnej vrstvy.

Stajne, chlievy, ohrady

Domáce zvieratá, hlavne hovädzí dobytok, kone, ošípané a drobné prežúvavce, bolo potrebné v zime, v období vegetačného pokoja, kŕmiť a chrániť v blízkosti príbytkov. Archeologické pramene v tomto smere neprinášajú veľa podkladov. Niektoré malé kolové alebo zrubové objekty sa označujú ako chlievy, ale pre tento

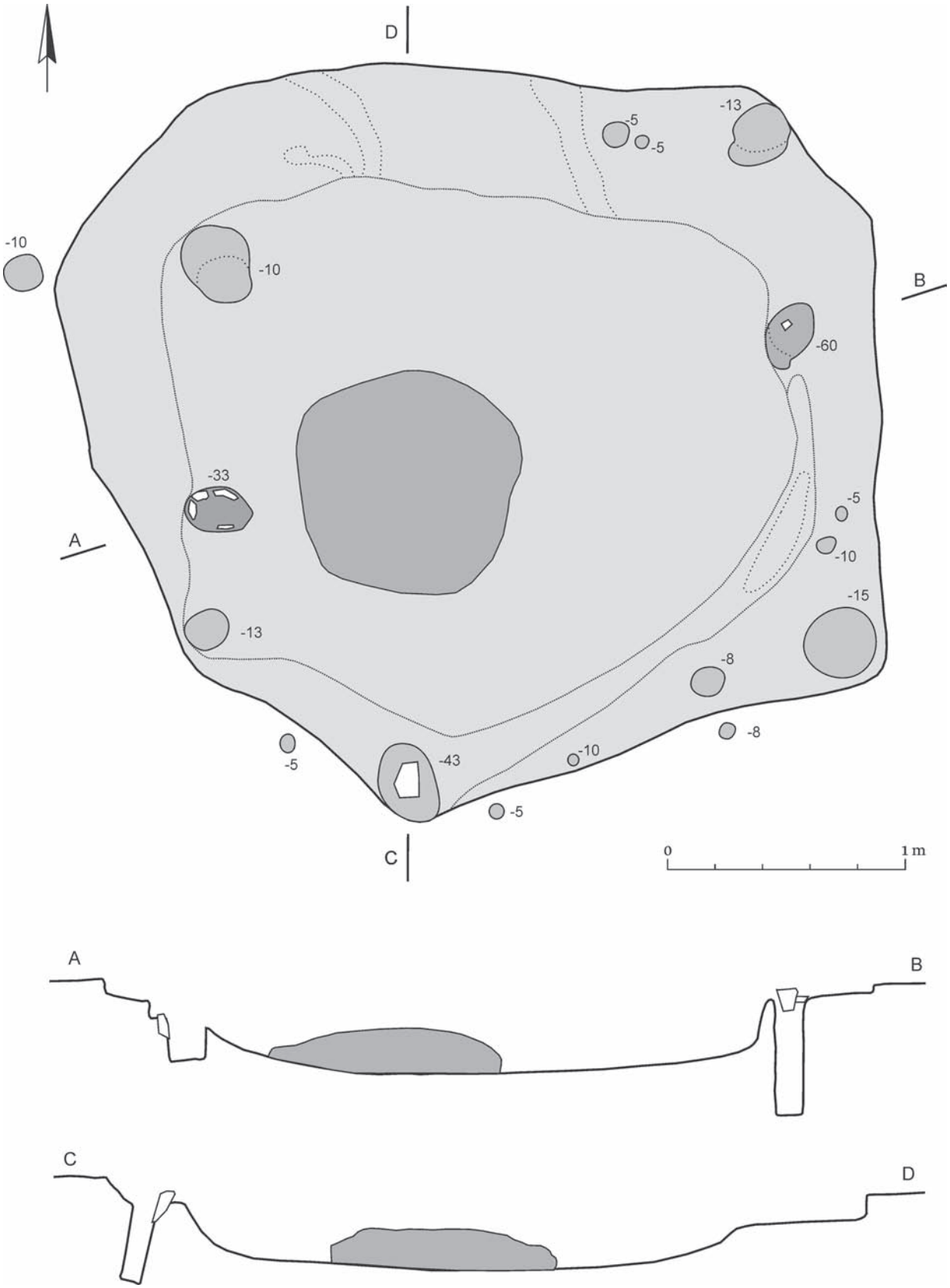
45. Lazisko. Dvojpriestorový dom zo staršej doby železnej.

výklad nie sú v nálezovom kontexte bezpečné dôkazy. Ako pravdepodobný chliev sme interpretovali ľahkú zrubovú stavbu vo dvorci na sídlisku Liptovská Mara VII, ktorá bola zrekonštruovaná v múzeu v prírode.

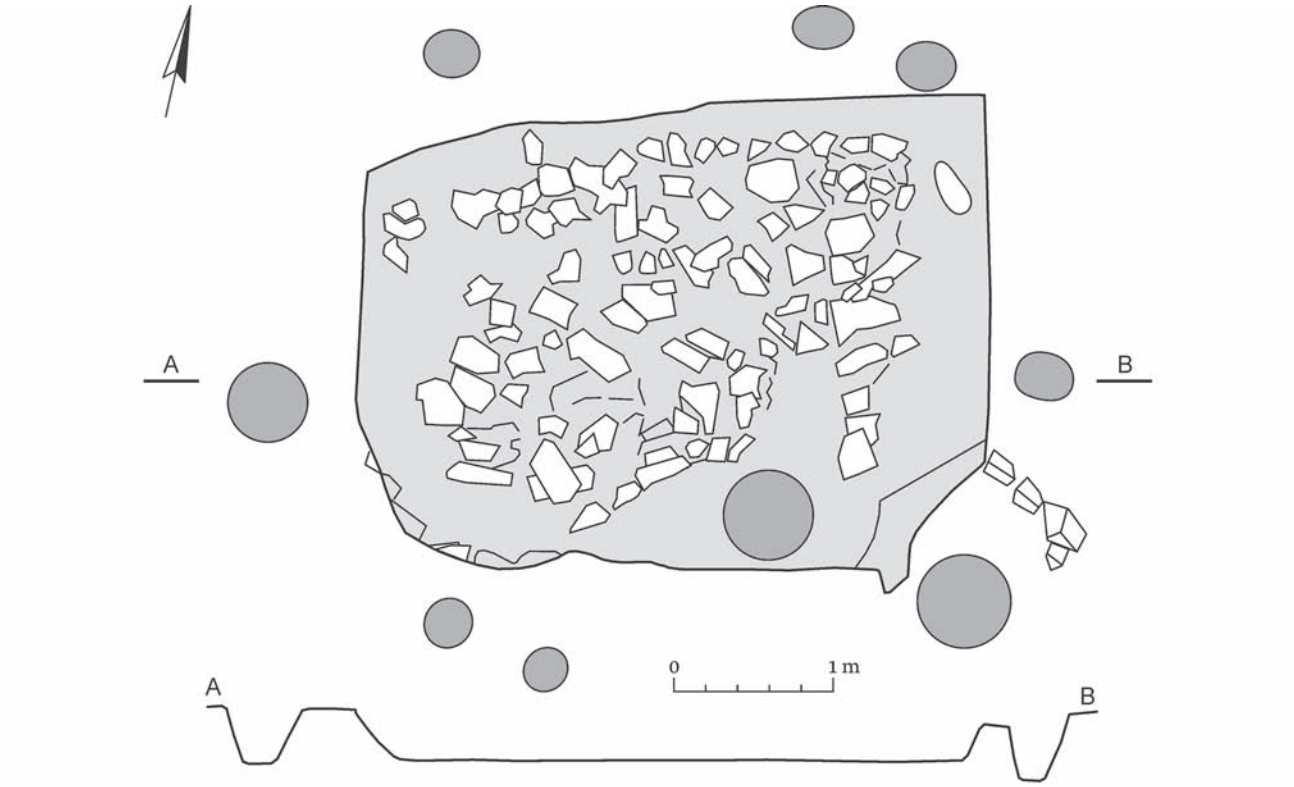
Ohrady v podobe radov menších kolových jám boli vykopávkami zistené na viacerých náleziskách. V bežných pôdnych podmienkach horských oblastí sa však dali rozpoznať len masívnejšie ohrady, po ktorých zostali kameňmi vyklinované kolové jamy. K ich spoznaniu podstatne prispeli vykopávky v slatinných vrstvách sídliska II, kde skúmaná plocha zachytila v najstarších horizontoch zo strednej a staršej doby laténskej časť sídliskovej terasy s líniami oplotení rôzneho typu (*Pieta 2000c*). V zásade ide o tri druhy konštrukcií (obr. 49).

a) Rady veľkých stĺpov s priemerom 18 – 23 cm, osadených v jamách spevnených kameňmi. Spôsob ich vzájomného prepojenia sa nepodarilo zistiť. Možno boli previazané vodorovnými brvnami či žrďami, ktoré sa nad podložím, kde sa asi meter dlhé kusy stĺpov podarilo zachytiť, už nedali nájsť. Z tejto ohrady sa podarilo odkryť len neveľký úsek, zachytený na ploche asi 500 m^2.

b) Vypletané ohrady zhotovené z tyčí s dolným priemerom 7 – 10 cm, v niektorých prípadoch vysokých až 240 cm, osadených do zeme zahroteným koncom v odstupe 60 – 80 cm. Na tyče sa použili rôzne dreviny, prevažne jedľa, smrek a ojedinele aj tis. Boli vypletené lieskovým prútím a niekedy aj koreňmi ihličnanov. Prútené ploty vymedzovali pravouhlé parcely, ktoré boli na odkrytej ploche len sčasti zachytené (F 15). Výskum doložil ich obnovovanie, ktoré sa realizovalo jednoducho zhotovením nového plota tesne vedľa predchádzajúceho. Podľa našich pokusov dosahuje životnosť lieskového výpletu asi päť rokov. V prípade oplotenia zničeného ohňom sa zachovali len obhorené konce tyčí pod úrovňou vtedajšieho povrchu.

46. Spišské Tomášovce-Čingov. Pôdorys stavby so šesťkolovou konštrukciou.

47. Hradec, okr. Prievidza. Pôdorysy stavieb.

c) Bariérové ohrady. Ich konštrukčným základom boli dvojice tenkých kolov či tyčí v rozostupe priemerne 120 cm. Boli zahrotené a do zeme sa zatĺkali. Medzi páry kolov sa vložili nahrubo okliesnené mladé smreky a jedličky, poukladané na seba. Pôvodnú výšku tohto typu ohrady sa nepodarilo zistiť. Vieme len to, že v niektorých prípadoch tieto jednoduchšie a menej prácne, ale zároveň aj ťažšie prekonateľné konštrukcie nahradili pôvodný vypletaný plot.

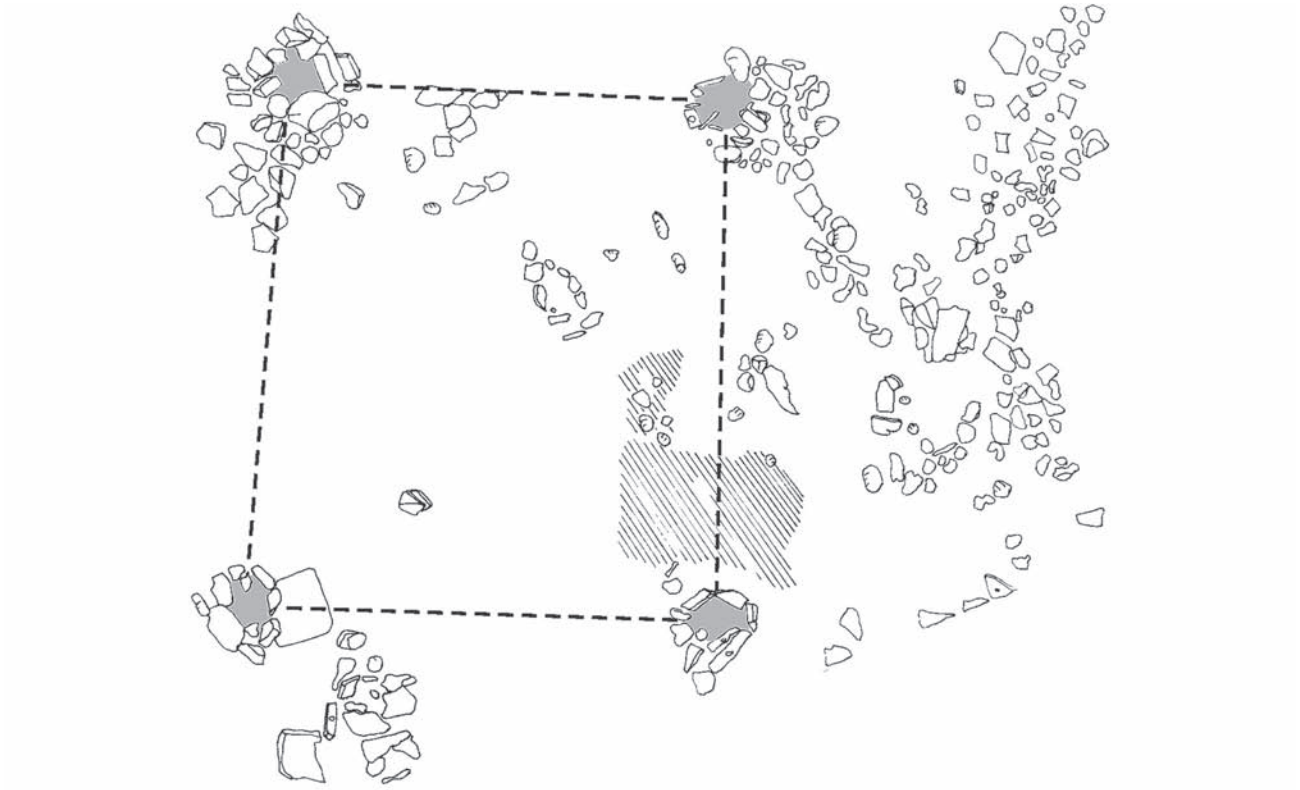
Prirodzeným účelom plotov i ohrád bolo vymedzenie teritória a jeho uzávera pre domáce zvieratá, ako aj ochrana dvorov a záhrad proti zvieratám a iste aj cudzím ľuďom. Ploty, a to predovšetkým prvého a tretieho typu, mohli byť okrem iného aj ohradami pre dobytok. Všeobecne sa predpokladá, že stáda, najmä rožný statok, si v dávnych dobách hľadali potravu aj v zimných mesiacoch v chotári osád a pri obydliach boli len dokrmované zo skromných zásob sena a listovky, nazhromaždených počas vegetačného obdobia. Staro- a stredolaténske oplotenia z vlhkých vrstiev Liptovskej Mary II doplnili naše poznatky o členení pozemkov intravilánu sídlisk, pretože tento stavebný prvok je v bežnom archeologickom kontexte len ťažko zistiteľný. Škoda, že odkrytá plocha neumožnila zachytiť rozsah celej hospodárskej jednotky niektorého dvorca na skúmanej terase.

Dielne

Boli to stavby určené výhradne – alebo presnejšie – prevažne na remeselnú činnosť. Takýchto špecializovaných zariadení sa zistilo v oblasti púchovskej kultúry viac, ale málo z nich sa podarilo odkryť v celom pôdoryse. Rozpoznávacím znakom sú sprievodné nálezy, predovšetkým stopy výroby v podobe zvyškov suroviny, výrobného odpadu a polotovarov. Zriedkavejšie sa v objektoch zachovali aj technické zariadenia a pracovné nástroje. Kovová troska, zlomky téglikov a odlievacích foriem, úlomky nedohotovených žarnovov, parohov a kostí ako nepotrebný odpad sa však najčastejšie nachádzajú rozptýlené vo vrstve a len poukazujú na fakt, že niekde v blízkosti sa výrobná aktivita uskutočňovala, veľmi pravdepodobne aj na voľnom priestranstve, napríklad vo dvore, pod nejakým ľahkým prístreškom alebo na priedomí. V nálezových podmienkach sa zároveň ťažko rozlišuje špecializovaná remeselná činnosť od príležitostnej sezónnej, „náhradnej“ práce pre samozásobovanie. Pri pokusoch o charakteristiku laténskych dielní sa hľadali možnosti kombinácie určitých neštandardných pôdorysov stavieb s ich nálezovým inventárom, dokladajúcim remeselnú činnosť (*Ludikovský 1964*). Pomerne presvedčivým argumentom je hlavne výrobný odpad, sústredený na podlahe alebo v deštrukcii objektu.

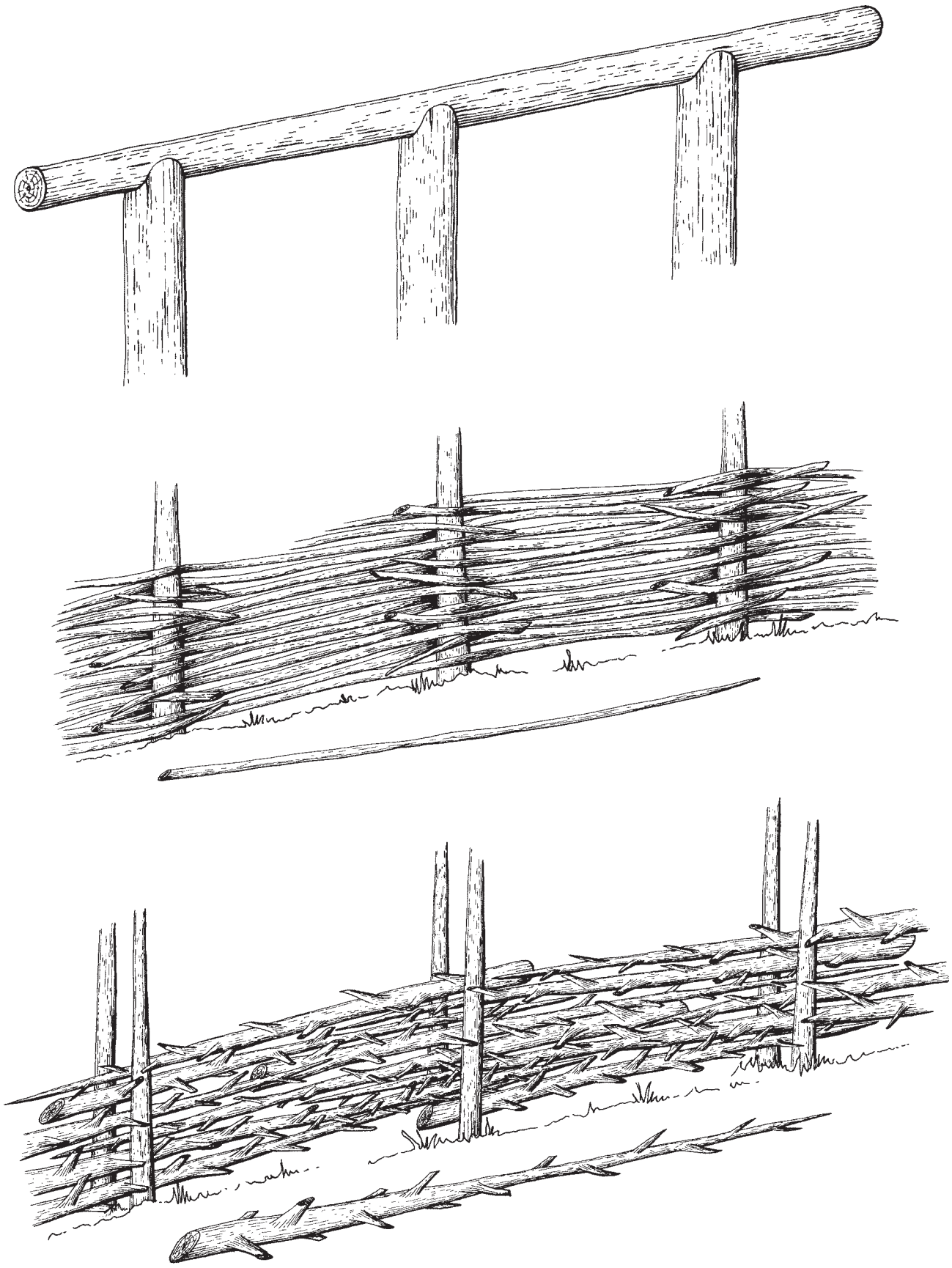
Na sídliskách púchovskej kultúry sa výrobný odpad, najmä kovová troska a zlomky odlievacích téglikov, objavuje veľmi často, a to nielen v centrálnych, ale aj v malých agrárnych osadách. Preto sa právom poukazuje na všeobecne produkčný charakter tejto populácie v súvislosti s dostupnými surovinovými zdrojmi. Určujúce faktory sídliskového výskumu v horskom prostredí, ktorými sú pri terénnych prácach nízka čitateľnosť pôdorysov pre prevažujúce konštrukcie na úrovni vtedajšieho terénu a ich fragmentárnosť zapríčinená svahovou eróziou, obmedzujú aj naše poznanie dielenských stavieb a zariadení. Preto máme v súčasnosti aj napriek značnému počtu identifikovaných pozostatkov dielní len niekoľko kompletne zachovaných stavieb tohto druhu. V osade III v Liptovskej Mare sa vykopal približne štvorcový objekt s rozmermi 575 x 550 cm, ktorý mal podľa základovej podmurovky zrubovú alebo rámovú konštrukciu stien. Dvojpriestorový interiér bol vydláždený plochými kameňmi, zasypanými riečnym pieskom. V deštrukcii sa popri severozápadnej stene našlo približne 50 fragmentov i celých kusov použitých téglikov so stopami tavenia bronzu a striebra, železná troska a viac kusov hlinených stien piecky či ohniska so sklovitým povrchom, čo je dôkazom vysokej teploty, ktorá bola v tomto zariadení dosahovaná. Ostatný inventár deštruovaného objektu – zlomkovitá keramika, železné zlomky a dve bronzové spony rovnakého typu – sa nijako neodlišuje od nálezov z bežných obytných stavieb (*Pieta 1982,* tab. 44).

Dobre čitateľným príkladom hrnčiarskej dielne je objekt objavený na sídlisku Liptovská Mara VII, ktorý bol neskôr modelovo zrekonštruovaný v tunajšom archeologickom múzeu v prírode. Išlo o ľahkú štvorkolovú konštrukciu, ktorá niesla sedlovú strechu. Jej krokvy boli v zadnej časti opreté o zem a podľa nájdenej mazanice mal vnútorný priestor nízke prútené a hlinou vymazané steny. Dopredu vysunutá strecha zároveň chránila hrnčiarsku pec, ktorá bola umiestnená mimo osi strechy. Stavba by sa mohla interpretovať ako prístrešok na vypaľovanie, ale kusy ílu, hruda modelovanej a vypálenej hliny, ako aj zriedkavý

48. Liptovská Mara VII. Sýpka a jej rekonštrukcia.

49. Typy ohrád doložených výskumom v Liptovskej Mare.

nález na kruhu vytočených, ale nevypálených kusov nádob vedú k oprávnenej domnienke, že sa tu keramika aj zhotovovala. Nález je podrobnejšie opísaný v kapitole venovanej výrobe keramiky.

Ohniská a pece

Miesto trvalého ohňa ako zdroja tepla, svetla a základného prostriedku na prípravu varenej stravy malo v rámci obytného priestoru významné postavenie, ktoré vyplývalo z praktických prevádzkových dôvodov a časom si získalo aj zásadnú dôležitosť v spoločenskom hodnotovom rozmere a v duchovnom živote ľudí. Dno i zvýšené okraje ohnísk boli vybudované z pieskovcových lomových kameňov a vymazané ílom. Ohniská boli umiestnené pri stene, ale častejšie v strede obytnej miestnosti. Ich súčasťou boli aj hlinené stojany na ražeň.

Viacúčelové pece sa stavali v blízkosti obydlí alebo, zriedkavejšie, v ich interiéri. Tieto zariadenia mali mnohostranné využitie. Okrem iného slúžili na praženie obilia, sušenie plodín a pečenie potravy, hlavne chleba. Zvyčajne sa z nich zachovala len hlinená vymazávaná podlaha, ktorá bola od podložia obvykle izolovaná vrstvou kameňov alebo zlomkovej keramiky.

V jedinom prípade, v najstaršom horizonte osady Liptovská Mara II (stupeň B2) sa zachovala časť klenbovej pece natoľko, že sa dá bez problémov rekonštruovať. Mala oválny tvar a steny i kupola boli vypletené z prútia omazaného hlinou (obr. 50). Dno zariadenia izoloval od podložia ílový výmaz podlahy, pod ktorou bola položená vrstva pšeničných pliev a lístia. Podobné konštrukcie sú na sídliskách s vhodnými pôdnymi podmienkami archeologicky doložené už od doby kamennej (*Pieta 2000c,* 327).

Aj keď máme v severo- a stredoslovenských osadách hojne zastúpenú hutnícku trosku prakticky zo všetkých fáz doby laténskej, dosiaľ zistené taviace hutnícke pece pochádzajú až z doby rímskej. Zvyšky železiarskych výrobných objektov zo začiatku doby laténskej sa zistili v Hrabušiciach (*Miroššayová et al. 1991*). Zatiaľ sa našli na dvoch náleziskách, ktoré zároveň prezentujú malovýrobu v rámci sídliskového areálu a veľkovýrobu na výstupoch rudných žíl. V Spišských Tomášovciach-Čingove boli malé šachtové piecky s vnútorným priemerom len približne 20 – 25 cm, z ktorých sa troska na konci taviaceho procesu odstraňovala odpichom. Ruda sa upravovala vo výskumom doložených pražiacich peciach. Vo Varíne, okr. Žilina, v bezprostrednej blízkosti povrchových žíl hematitu sa na rozsiahlom priestore nachádza mnoho háld železnej trosky. Výskum dvoch z nich podľa nálezov keramiky i rádiokarbónovým datovaním potvrdil, že sa tu železo vyrábalo v priebehu 1. storočia po Kr. (*Pieta 1989*). Rozmerné pece približne valcovitého tvaru s vnútorným priemerom okolo 100 cm boli vyhotovené z hlinených tehál a boli odpichované.

Hrnčiarske pece sa zatiaľ podarilo objaviť len v Liptovskej Mare. Boli to menšie neskorolaténske agregáty s priemerom roštu 100 cm, s dvojkomorovou dvojkanálovou konštrukciou, pričom do podložia bola zahĺbená len spodná časť kanálov a vypaľovacej komory. Rošt bol modelovaný na podpornej drevenej konštrukcii, polguľovitá klenba sa zhotovila z hlinených tehál, kladených na hranu. Jedna z pecí bola vyzdvihnutá v bloku a podľa nej sa v múzeu v prírode zhotovila identická replika, v ktorej sa počas rokov uskutočnil rad pozoruhodných pokusov s vypaľovaním keramiky a sleduje sa aj životnosť tohto zariadenia.

Zásobné jamy

Už sme spomínali, že v mnohých osadách horskej časti Slovenska sa pre nevhodné podložné podmienky zahĺbené objekty nebudovali. Preto nám terénne odkrývky dosiaľ poskytli len niekoľko príkladov priehlbní či jám s konkrétnym hospodárskym využitím. Vo všetkých prípadoch ide o neveľké priehlbne, ktoré boli situované niekedy mimo objektov, inokedy tvorili súčasť domov ako pivnice či zásobné jamy. Do plytkých priehlbín v podlahe sa kvôli lepšej stabilite i manipulácii s ich obsahom osádzali aj rozmerné zásobnice, ako to potvrdzujú viaceré nálezy z liptovskomarských sídlisk. V slatinných vrstvách sídliska Liptovská Mara II sa našli malé kotlovité jamy, možno len ich spodné časti, so zvyškami košinového prúteného výpletu. Pozostatky obilia ich identifikujú ako obilnice (*Pieta 2000c,* obr. 12b).

Cesty a povrchové úpravy terénu

Frekventované priestory areálu osád boli za nepriaznivého počasia blatisté a ťažko schodné. Od najstarších čias sa ich obyvatelia preto prirodzene snažili spevniť povrch komunikácií a dvorov, čo potvrdili aj vykopávky. Spevnená cesta viedla pozdĺž valu na mladohalštatskom hradisku Tupá skala nad Vyšným Kubínom. V Liptovskej Mare IV sme odkryli líniu kameňmi dláždenej cesty medzi objektmi tamojšej

osady zo stredo- až neskorolaténskeho obdobia. Aj na ostatných sídliskách tejto aglomerácie sa na viacerých miestach dali sledovať vrstvičky drobného riečneho štrku a kamennej drviny, ktorými sa spevňovali plochy medzi stavbami. Dlažby, starostlivo vybudované z riečnych okruhliakov, viedli do vstupných brán staršej i mladšej fázy hradiska Havránok. V tamojšej svätyni bola okruhliakmi vydláždená komunikácia povedľa posvätného areálu. Dlažby medzi líniami totemov či obetných stĺpov boli precízne zhotovené z pieskovcových platní. Na ne sa ukladali spálené obetiny a dlažby boli z času na čas obnovované. O spevnených i nespevnených komunikáciách sa podrobnejšie zmieňujeme v kapitole venovanej cestám a doprave.

4.3.7. Rekonštrukcie

Vytvorenie vierohodnej predstavy o pôvodnom vzhľade a funkcii stavby na základe objektívnych faktov získaných vykopávkami je prirodzeným cieľom sídliskového výskumu. Začiatky rekonštrukcií sa viažu na oblasti so zachovanými drevenými štruktúrami. Známe „nákolné stavby" na brehoch švajčiarskych jazier inšpirovali prvých výskumníkov k romantickým obrazovým rekonštrukciám i prvým pokusom o fyzické napodobneniny – modely starých domov. Archeológia druhej polovice 20. storočia v snahe o zachovanie čo najväčšej exaktnosti svojich pracovných metód sa viac-menej vyhýbala najmä pokusom o celkové stavebno-technické riešenia. Prevažne sa uplatňovali náznakové kresbové variantné riešenia (*Audouze/Buchsenschutz 1992,* 56-84). Dokumentované stavebné experimenty sa využívali len málo a záujem o ne vzrástol až v 80. rokoch, v súvislosti s rozvojom múzeí v prírode. V súčasnosti popri dostupnejších dvoj- a trojrozmerných grafických rekonštrukciách patria k štandardným metódam výskumu dobovej architektúry aj pokusné stavby, ktoré si však vyžadujú zvláštne, nie vždy ľahko dosiahnuteľné podmienky a náklady na svoju realizáciu. Stavebné rekonštrukcie sa svojím programom a metódami odlišujú od menej náročných a dnes všeobecne obľúbených prezentácií predvekých stavieb či osád na popularizačné účely (archeoparky), niekedy však pokusne vybudované objekty plnia dodatočne takéto ciele.

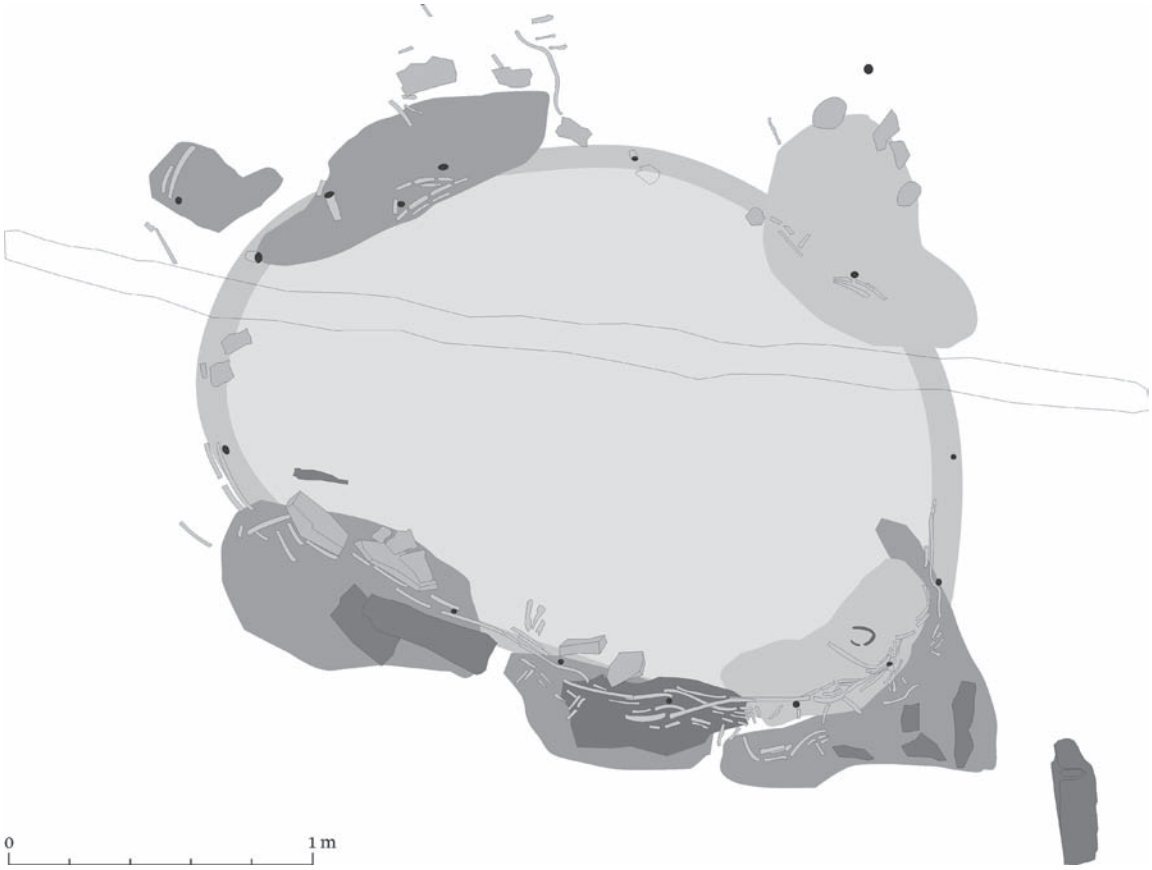
Na území Československa a v okolitých krajinách sa stavebným podobám sídliskových objektov z mladšej doby železnej venovala v minulosti značná pozornosť, a to hlavne v súvislosti s rozsiahlymi výskumami oppíd (*Drda/Rybová 1997*). Najrozšírenejšie stavby laténskych osád – obdĺžnikovité polozemnice – boli tiež opakovane stavebne analyzované (súhrnne pozri *Waldhauser 2002; Čižmář 2003,* 28). Na Slovensku sa ako príklad náznakového riešenia takejto stavby uplatnil model chaty zo Šaroviec (B. Novotný).

Konglomerát konzervovaných originálov, náznakových i celkových rekonštrukcií vznikol v Liptovskej Mare, kde boli dlhoročným výskumom získané viaceré pozostatky stavieb vhodných na pokusné postavenie. Niektoré z nich sa podarilo realizovať a spolu s konzervovanými alebo v náznaku prezentovanými pamiatkovými objektmi vytvorili súčasť už dvanásť rokov úspešne prevádzkovaného archeologického múzea v prírode. Predmetom rekonštrukcií sa stala usadlosť zo staršej doby laténskej a neskorolaténska hrnčiarska dielňa, preskúmané v roku 1973 pri záchrannom výskume na sídlisku Liptovská Mara VII v zátopovej oblasti priehrady (F 16). Ďalšími vybranými objektmi boli studňa na sídlisku II a dom z včasnorímskej zástavby na hradisku Havránok (*Pieta 1996,* 109-111).

Úplné rekonštrukcie museli riešiť niektoré stavebno-technické otázky. Jednou z nich bola funkcia stĺpov, stojacich podľa nálezu z vonkajšej strany rohov zrubového starolaténskeho domu, ktoré podľa stavebnej interpretácie niesli nezávislú konštrukciu krovu a strechy, podobne ako je to doložené pri niektorých stavbách karpatskej ľudovej architektúry. Rekonštruovaný dom s orientáciou V-Z má trstinou pokrytú strechu s hrebenicou, ktorá je kvôli odvodu dymu mierne zdvihnutá v smere prevládajúceho vetra (Z-V).

Hrnčiareň tvoril prístrešok so štvorkolovou nosnou konštrukciou a krokvami v zadnej časti opretými o povrch terénu, zatiaľ čo predná časť s dvojkomorovou pecou bola otvorená a chránená prečnievajúcou sedlovou strechou. Nálezový kontext podrobnejšie spomíname v kapitole venovanej keramike.

Na rozdiel od spomenutých modelových stavieb bol polozahĺbený dom na hradisku postavený priamo na originálnom náleze. Steny stavby osadenej do svahu mali stĺpovú konštrukciu so zapustenými vodorovnými guľáčmi, pričom pomúrnica nesie krokvy sedlovej strechy. Problém jedno- či dvojpriestorového členenia bol pri rekonštrukcii vyriešený v pros-

50. Liptovská Mara II. Sušiaca pec s prútenou výstuhou hlinenej kupoly.
Najstarší horizont sídliska (B2a).

pech otvoreného vonkajšieho podstienka a uzavretej vnútornej siene. Okrem konštrukčných otázok sa v priebehu dvanástich rokoch prevádzkovania archeologického skanzenu ako závažný problém ukázal prístup k rekonštruovaným objektom, podľa ktorého sa stavby vybudovali bez novodobých spojovacích materiálov a konzervačných prostriedkov, čo malo za následok ich vážne poškodenia hnilobnými procesmi a drevokaznými hubami. Tento proces významne urýchlila aj nedostatočná údržba objektov zo strany prevádzkovateľa skanzenu – Liptovského múzea v Ružomberku. Preto sa v roku 2003 začal riešiť projekt odborne podloženej sanácie týchto i ďalších ohrozených stavieb pamiatkového areálu.

Staviteľstvo púchovskej kultúry – súhrn

Napriek nedostatočnému stavu výskumu doterajšie vykopávky umožnili spoznať aspoň základný vývoj stavby domov v horskej časti Slovenska v dobe laténskej, ktorý nadviazal na staviteľskú tradíciu predchádzajúceho obdobia. V mladolaténskom období sa oblasť púchovskej kultúry dostala pod vplyv laténskej civilizácie, čo sa v staviteľstve prejavilo viac v obrannej architektúre ako pri stavbe domov, ktoré si zväčša zachovali tradičné konštrukcie zrubových a rámových konštrukcií, budovaných na úrovni terénu. V dobe rímskej sa spočiatku naďalej používali staré typy domov, ale už od začiatku 1. storočia sa objavujú aj kolové stavby, typické pre germánske sídliskové areály, ktoré sa na konci púchovskej kultúry už pravdepodobne stali prevládajúcim typom obydlia. Nedostatok preskúmaných objektov z toho obdobia však neumožňuje presnejšie závery v tomto smere.

5. FORTIFIKÁCIE

Ochrana jedinca alebo skupiny osôb využitím prírodných či umelých prekážok, umiestnených medzi obrancu a útočníka, siaha určite na samý začiatok konfliktov medzi človekom a prírodou či ľuďmi medzi sebou. Takéto bariéry boli už v najstarších dobách spontánnou záštitou pred ohrozením. Usadlý spôsob života a s ním spojená vyššia sociálna organizácia spoločnosti viedli k prevencii obrany sídiel, a tým k budovaniu prvých umelých opevnení, prvý raz doložených v mladšej dobe kamennej. Ani najstaršie fortifikácie nevznikali náhodne a vyžadovali si starostlivú logistickú prípravu, ktorá musela počítať s kapacitnými, materiálovými a technickými možnosťami obrany a tiež s odhadom predpokladaných zámerov útočníka. V tomto smere patria opevnenia mladšej doby železnej (hlavne oppidá) k najväčším stavebným výkonom v zaalpskej Európe vôbec (*Fichtl 2000,* 53, 54).

Stavba opevnení nebola všeobecne rozšíreným fenoménom. Niektoré, hlavne bojovné nestabilizované spoločnosti so zvýšenou mobilitou ich nepotrebovali, na rozdiel od usadlých národov s vyššou produkciou, ktoré boli nútené chrániť svoje teritóriá a sídla. Klasickým obdobím opevnených osád či hradísk starších dejín stredodunajského priestoru bola staršia a neskorá doba bronzová, doba halštatská a mladšia doba laténska. Nepoznáme nomádske fortifikácie, a ani Germáni si až do začiatku stredoveku nebudovali stále opevnenia. Na druhej strane, refúgiá zrejme existovali vždy a sú doložené aj v období germánskeho osídlenia Slovenska v priebehu doby rímskej a sťahovania národov.

Mladšia doba železná má z hľadiska fortifikačného umenia zvláštne postavenie. Rozvoj remesiel, dopravy a spoločenskej organizácie poskytoval staviteľstvu nové možnosti a vďaka zvýšeným kontaktom s antickým Stredomorím sa do zaalpskej Európy šírili aj najnovšie poznatky o budovaní obranných zariadení, ktoré boli reakciou na pokrok vo vývoji vojenstva. Progres sa prejavoval hlavne vo vylepšení ochrany tradične najslabších miest obrany – vchodov a dlhých rovných úsekov hradieb, čo viedlo ku konštrukcii komplikovaných kliešťových brán s halovými nadstavbami, rôznych typov predsunutých valových konštrukcií a flankovacích veží. V severnej časti Karpatskej kotliny sa nové podnety keltskej obrannej architektúry miešajú s modelmi opevnení, budovanými podľa tradičných domácich vzorov.

Vznik či obnova opevnení a využívanie prírodných útočísk – refúgií – je znakom nepokojnej doby so zvýšeným ohrozením obyvateľstva. Archeologickým výskumom doložené opúšťanie či zničenie opevnení ponúka (s primeranou opatrnosťou pri posudzovaní jednotlivého prípadu či teritoriálne rozšíreného fenoménu) interpretačné možnosti, ako sú ohrozenie, porážka alebo zánik spoločnosti, ktorá ich vytvorila a využívala, či jednoducho jej odchod z daného sídliskového areálu. Na poznanie osudov konkrétnej society je štúdium týchto fenoménov mimoriadne dôležité a výskum rozsiahlych a často stavebne zložitých fortifikačných diel prináša množstvo informácií o dobe ich vzniku či zániku, ale aj o technickej, hospodárskej a sociálnej úrovni ich staviteľov.

5.1. PRAMENE

O opevneniach mladšej doby železnej v barbarskej, nemediteránnej Európe máme kusé správy od viacerých antických spravodajcov. Podrobné informácie o funkcii opevnených centier – oppíd v Galii nám zanechal Gaius Iulius Caesar, ktorý si všimol aj špecifickú konštrukciu ich hradieb – tzv. murus gallicus. Jeho opis potvrdili archeologické výskumy. Ide o masívnu komorovú konštrukciu zo striedavo priečne a pozdĺžne kladených brvien, pričom konce priečnych trámov končili v líci kamennej plenty. Drevá boli navzájom čapované (typ Ehrang) alebo spájané veľkými klinmi (typ Avaricum). Tento typ hradby bol rozšírený hlavne na západe a v alpskom priestore sa stretával s inou konštrukciou, využívanou hlavne v strednej Európe. Jej základom bol rad zvislých stĺpov v čelnej hradbe, ktoré boli vodorovnými drevami spojené so zadnou líniou stĺpov (typ Altkönig/Preist) alebo s valovým násypom (typ Kehlheim). Existuje však mnoho variácií oboch stavebných princípov (*Collis/McLaren Ralston 1976; Buchsenschutz/Ralston 1981; Audouze/Buchsenschutz 1992*).

Naším hlavným prameňom pre poznanie obdobia mladšej doby laténskej sú hradiská, pretože pohrebiská, náš hlavný zdroj informácií o predchádzajúcich storočiach, v posledných dvoch storočiach starého letopočtu chýbajú a osady pre svoj menší hospodársky význam neprinášajú dostatok rozhodujúcich poznatkov. Na rozdiel od odkrývky sídlisk sú vykopávky na hradiskách technicky i finančne náročnejšie a získanie kvalitných podkladov si vyžaduje práce značného rozsahu, ako aj primerané vedomosti a skúsenosti, potrebné na interpretáciu zložitých a zväčša viacfázových sídliskových horizontov a stavebných konštrukcií opevnení.

Severná časť Karpatskej kotliny s prevažne hornatým a husto zalesneným terénom mala mimoriadne dobré podmienky na ochranu svojho obyvateľstva a zároveň aj na budovanie fortifikačných stavieb všetkého druhu. Tie patria v dobe laténskej k dominantným pamiatkam a výskum hradísk priniesol veľa dokladov staviteľskej zdatnosti obyvateľov Slovenska najmä v neskorolaténskom období. V teréne dobre rozpoznateľné valové opevnenia rôznej veľkosti sú zároveň dobrým vodidlom pri štúdiu štruktúry osídlenia, v rámci ktorej patria k dominantným fenoménom. Vzájomné vzťahy súvekých osád a ich usporiadanie sa veľmi zreteľne prejavujú hlavne v geograficky vymedzených horských regiónoch.

Na Slovensku sa výskumu laténskych opevnení venovala pomerne značná pozornosť, ale dosiahnuté výsledky zostali zväčša nepublikované alebo odborná verejnosť bola s nimi oboznámená len v stručných prehľadoch. Otázka fortifikácií západoslovenských oppíd, ale ani východoslovenského Zemplína nebola dodnes uspokojujúco zodpovedaná, sčasti tiež pre silné narušenie ich zvyškov mladšími prestavbami. Konkrétne poznatky o konštrukcii opevnení a brán sa získali v Plaveckom Podhradí a v Nitrianskom Hrádku (*Paulík 1976; Točík 1981*).

Veľmi aktívne boli skúmané fortifikácie z mladšieho praveku a včasnej doby dejinnej na Orave. Vďaka záslužným výskumom P. Čaploviča poznáme profily valov viacerých halštatských a laténskych lokalít z tohto regiónu. Ich interpretácia však nie je vždy presvedčivá ani jednoznačná a dnes ju možno konfrontovať len na základe schematickej dokumentácie v monografii o najstarších dejinách Oravy či vo fragmentárnych výskumných správach. Napriek tomu predstavujú cenný príspevok k poznaniu stavebných techník severoslovenských fortifikácií (*Čaplovič 1987*). Jediný doterajší prehľad o púchovských opevneniach poskytla staršia monografia o tejto kultúre (*Pieta 1982*). V nasledujúcom texte podávame prehľad dostupných výsledkov výskumov hradísk z mladšej doby železnej na území Slovenska.

5.1.1. Juhozápadné a západné Slovensko

V nedávnej minulosti boli okrem oboch bratislavských oppíd známe len niektoré malokarpatské opevnenia s laténskymi nálezmi. Dnes k nim pribudlo mnoho nových hradísk, hlavne v okrajovej zóne na styku s oblasťou púchovskej kultúry. Poznáme ich však len z povrchových prieskumov a ich opevnenia ešte neboli zamerané ani skúmané. Ďalším problémom je skutočnosť, že mnohé z nich boli budované už v mladšej či neskorej dobe bronzovej i staršej dobe železnej. Najmä v prípade viacerých pásiem valov sa bez rozsiahlych sondáží nedá spoznať stavebný či urbanistický vývoj takého objektu. Ani pri skúmaných lokalitách nie je vždy situácia celkom jasná. Ako príklad uveďme Smolenice-Molpír s intenzívnym hal-

štatským osídlením akropoly, ale tiež s množstvom mladolaténskych a mladších pamiatok, ktoré jasne indikujú neskoršie využívanie starších či dobudovanie neskorších valov.

Bratislava
Naše najvýznamnejšie oppidum leží na území dnešného historického mestského jadra. Bolo teda značne porušené mladšími zástavbami a nemohlo byť systematicky skúmané. Stavebné aktivity však umožnili realizovať na viacerých miestach vykopávky, ktoré v mnohom doplnili medzerovitý obraz o tomto zložitom urbanistickom celku. Jeho časťou bola akropola na mieste hradného vrchu s odhadovanou plochou (podľa predpokladaného priebehu zistených priekop) asi 20 ha, na ktorú nadväzovala rozsiahla aglomerácia osád na jeho severozápadnom a východnom úpätí (31 ha), ako aj o niečo vzdialenejšie sídlisko v priestore dnešného Námestia slobody (9 ha). Reálne predpokladané valové opevnenie hradného vrchu sa zatiaľ nepodarilo spoľahlivo doložiť.

V priestore mestského jadra s množstvom laténskych pamiatok sa už dávnejšie predpokladala aj existencia keltskej fortifikácie. Diskusiu v tomto smere vyvolal nález na Kapitulskej ulici. Zvyšky tu odkrytej kamennej architektúry pozostávali z muriva s kvádrovanými nárožiami a na maltu murovaného kanála, ktoré autor výskumu podľa stratigrafických pozorovaní a nálezov keramiky a mince v zásype označil za neskorolaténske (*Vallašek 1972,* 149, 150). Išlo nepochybne o zvyšky brány, ktorá sa pokladala za vstup do keltského oppida. Výnimočnosť takejto architektúry v keltskom prostredí bola zdôvodňovaná mimoriadnym postavením Bratislavy (*Novotný 1996*).

Opevnenie sídliskového areálu v priestore Starého Mesta sa potvrdilo na Rudnayovom námestí neďaleko Dómu sv. Martina, kde bola sondážne zachytená dvojica priekop, sledujúcich priebeh vrstevníc na západnom okraji sídliska (*Pieta/Zachar 1993,* 150). Pokračovanie pravdepodobne jednej z týchto priekop bolo najnovšie evidované aj na Ventúrskej ulici 7, neďaleko spomenutej kamennej architektúry, odkrytej na Kapitulskej ulici 17. Tu sa podarilo spoľahlivo doložiť veľkú hrotitú priekopu, ako aj jej zasypanie ešte na konci doby laténskej. Odkryl sa tu aj ďalší priebeh murovaného kanála, ktorý bol jasne zahĺbený do zásypovej vrstvy prekrývajúcej neskorolaténsku priekopou (*Lesák 2002,* 115). Tento nález potvrdil neudržateľnosť teórie o existencii murovanej keltskej architektúry v Bratislave. Obmedzený priestor vykopávok v suterénoch domov dosiaľ neumožnil získať viac informácií o charaktere ani o priebehu doložených obranných zariadení bratislavského oppida.

Bratislava-Devín
Vykopávky na jednom z najznámejších slovenských nálezísk už prebiehajú desaťročia, ale obraz včasnohistorických opevnení dnešného hradného vrchu je dosiaľ značne nejasný. Predpokladá sa, že dodnes zreteľný veľký severný val, súčasť stredovekého opevnenia, bol vybudovaný už v mladšej dobe laténskej. Takto ohraničený areál včítane svahov zaberá plochu približne 9,5 ha. Aj v jeho predpolí na území dnešnej obce sa nachádzajú stopy po osídlení. Konštrukciu valu ani jeho stavebný vývoj však nepoznáme. V 80. rokoch sa na severovýchodnej strane návršia podarilo sondážne zistiť tri paralelné pásy priekop. Ich vzájomný vzťah ani presné datovanie získaný materiál neumožnil zistiť. S najväčšou pravdepodobnosťou dve z nich patria do neskorej doby laténskej. Nevieme však, či tvorili súčasť obrany keltskej osady, alebo rímskej základne, ktorá bola umiestnená v priestore stredného hradu a jej stopy sa zistili na plošine pri včasnostredovekom kostole i na nádvorí pri renesančnom paláci. V jednej z priekop sa našla aj časť laténskeho meča.

Nitra – Hrad
Pri výskume východného nádvoria Nitrianskeho hradu sa na jeho severnej strane odkryla časť dreveno-hlinitého valu z neskorej doby laténskej. Jeho konštrukcia ani rozsah opevnenej plochy sa nedali podrobnejšie zistiť. Fortifikácia potvrdila existenciu neveľkej opevnenej akropoly s pomerne hustou zástavbou v jej predpoliach na svahoch kopca, na území Horného mesta, ako aj pozdĺž toku bývalej riečky Nitrička na dnešnom Svätoplukovom námestí, na Farskej a na Mostnej ulici. Na Mostnej ulici sa pri stavebnom výkope zaevidoval profil hrotitej priekopy, údajne s laténskym keramickým materiálom. Nález sa podarilo len narýchlo zdokumentovať a priebeh tohto opevnenia nie je známy. K neskorolaténskej sídliskovej aglomerácii s výrazným dáckym podielom v materiálnej kultúre patrí aj satelitná osada Mikov dvor s doloženou hrnčiarskou výrobou (*Hečková 1993*).

Plavecké Podhradie – Pohanská
(okr. Malacky)
Rozsiahle opevnenie na vrchu Pohanská (495 m) pri Plaveckom Podhradí (F 7) bolo skúmané v rokoch 1964 (K. Pieta) a 1968 – 1971 (J. Paulík). J. Paulík venoval pozornosť aj fortifikáciám tohto významného náleziska. Jeho zásluhou máme dnes k dispozícii jedinú základnú materiálovú publikáciu o mladolaténskom opevnení u nás. Rozsah lokality s priebehom hradieb a lokalizáciou brán bol známy už z mapovania v 30. rokoch 20. storočia, ktoré vykonal Š. Janšák. V teréne sú dobre rozpoznateľné tri pásy valov. Komunikácia vstupuje do areálu z východnej strany cez dnes už málo zreteľnú kliešťovitú bránu obomi pásmami valov a končí sa v bráne rovnakého typu vo vnútornom opevnení. Prevýšenie oboch vchodov predstavuje asi 100 m. Opevnená plocha oppida zaberá okolo 49 ha.

Počas odkrývky sa prerezali oba vonkajšie valy na juhozápadnej strane. Na dvoch miestach sa skúmal prepálený val akropoly a plošne sa odkryla aj brána, vedúca do tejto časti hradiska. Hradby s výnimkou vnútornej brány boli prebádané len úzkymi rezmi, takže určitý obraz o ich konštrukcii poznáme viac-menej len z publikovaných profilov a opisov. Nevýhodou je, že na vonkajší obklad drevozemnej konštrukcie bol použitý málo vhodný miestny lomový pieskovec a nestabilné múry (či presnejšie plenty valu) sa zachovali len vo dvoch-troch základových riadkoch. Preto sú možnosti rekonštrukcie pôvodného vzhľadu opevnenia dosť obmedzené a publikované interpretácie bude musieť preveriť ďalší terénny výskum. Pri datovaní lokality sa môžeme opierať len o nálezový inventár. Podľa neho hradisko existovalo ťažiskovo na konci stredolaténskeho obdobia. Množstvo depotov železných výrobkov a stopy po požiari vnútorného opevnenia naznačujú násilný zánik tejto oppidálnej lokality pravdepodobne na prahu stupňa D.

Vnútorná hradba využívala valový násyp mlado- až neskorobronzového hradiska, na ktorom bolo postavené dreveno-hlinité teleso s kamennou plentou. Či išlo o lícovaný múr, alebo, podľa mienky J. Paulíka, o hradbu typu Preist so zvislými stĺpmi v čele hradby nie je možné na základe publikovanej dokumentácie rozhodnúť. Zdá sa, že v bráne, v jedinom mieste, kde bol front hradby plošne odkrytý, boli v deštrukcii líca múru nájdené len dve kolové jamy. Tento prvok bol použitý pri kresbovej rekonštrukcii (*Paulík 1976,* 54, 102-104). Dva koly, zistené v reze severnej časti vnútorného valu, boli hlboké 20 – 25 cm. Ich vzdialenosť od seba (65 cm) by naznačovala skôr palisádové riešenie hradby. Vnútorná hradba evidentne zanikla pri požiari.

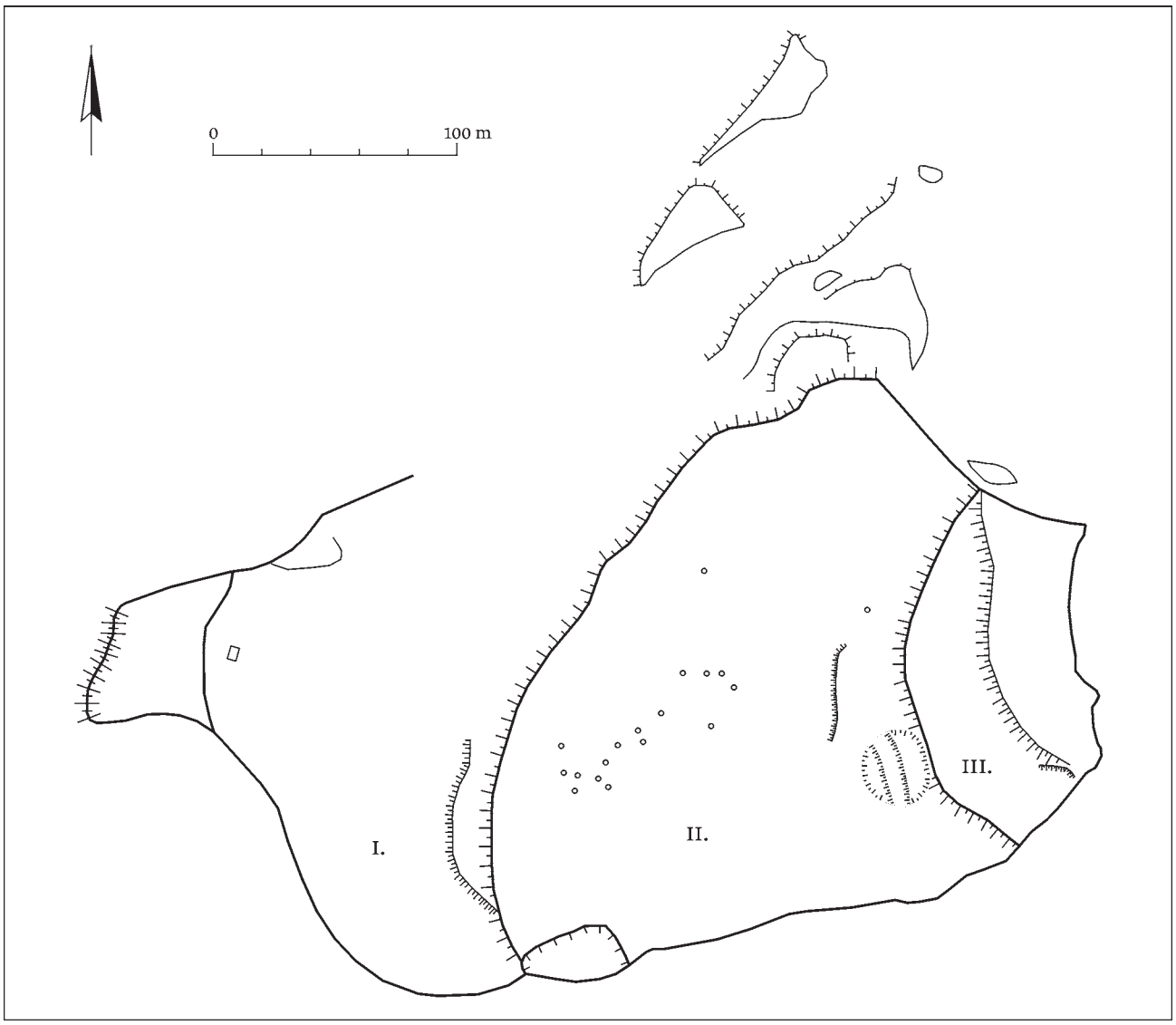
Prínosom výskumu bolo odkrytie kliešťovej brány vnútornej hradby. Aj keď je odkrytá nálezová situácia v detailoch nejednoznačná, najmä čo sa týka priebehu oboch krídel, vnútro stavby nepochybne tvorila stĺpová konštrukcia vežovej nadstavby s rozmermi približne 400 x 480 cm. Z pravej strany ústila do brány spevnená cesta.

Vonkajší val, skúmaný len metrovým rezom na západnej strane, interpretoval autor výskumu ako dvojitú hradbu. Mohlo ísť skôr o opevnenie, ktorého teleso tvorila asi 4 m široká dreveno-hlinitá konštrukcia, z oboch strán spevnená kamenným plentovaním a znútra opretá o hlinenú rampu. V opise sa spomína popolovitá vrstva, ale nie stopy po požiari. Na východnej strane je vo dvojitom valovom opevnení ďalšia kliešťová brána, ktorej pôdorys, viditeľný v teréne, sa odlišuje od publikovaného plánu.

Slatina nad Bebravou – Udrina
(okr. Bánovce nad Bebravou)
Významné hradisko v južnej časti Strážovských vrchov, neďaleko striebronosnej oblasti v okolí Valaskej Belej, s rozlohou 9 ha bolo dosiaľ len zamerané a sondované kvôli zisteniu rozsahu a kvality osídlenia. Fortifikačný systém má z prístupnej strany tri pásma opevnenia, pričom najmenší vnútorný val opevňujúci akropolu, navŕšený z kameňov, je možno mladší (neskorolaténsky a včasnostredoveký). Väčšina získaných nálezov patrí do stupňov C1 a C2. Hojne je zastúpené hlavne kováčstvo, včítane výroby nástrojov a železných spôn (obr. 51).

Smolenice – Molpír
(okr. Trnava)
Známe hradisko v Malých Karpatoch s celkovou plochou 12 ha má tri pásma opevnenia. Jeho výskum v rokoch 1963 – 1971 sa sústredil hlavne na halštatské osídlenie akropoly a neriešil otázku využitia jednotlivých častí fortifikácie v ďalších, nálezmi doložených obdobiach (*Dušek 1967; 1986; M. Dušek/S. Dušek 1984; 1995*).

Z výskumu a najmä z početných amatérskych zberov pochádza mimoriadne množstvo mladolaténskych nálezov, ktoré naznačuje oppidálny charakter hradiska (*Farkaš 2004*). Podľa dostupných prameňov ťažiskom osídlenia bol stupeň C2, podobne ako je to v neďalekom Plaveckom Podhradí. Z uvedené-

51. Slatina nad Bebravou, Udrina. Hradisko zo strednej doby laténskej.

ho vyplýva, že niektoré z valových opevnení museli byť v dobe laténskej obnovené alebo aj vybudované. Podľa publikovaných údajov bola akropola opevnená lícovanou kamennou hradbou so zvislými stĺpmi a vnútornou kazetovou konštrukciou (*Dušek 1986*).

Šurany-Nitriansky Hrádok – Zámeček (okr. Nové Zámky)

Na známom tellovom sídlisku s intenzívnym osídlením z viacerých pravekých období sa v 20. a 50. rokoch 20. storočia vykonal rozsiahly plošný výskum. Podarilo sa ešte plošne odkryť zvyšok lokality, ktorú v minulosti približne spolovice pohltila ťažba hliny. V horných častiach mohutného súvrstvia sa našli aj významné pamiatky z mladšej doby železnej, a to stredolaténske birituálne pohrebisko so šiestimi hrobmi a značná časť neskorolaténskej osady s valovým opevnením a kliešťovou bránou oppidálneho typu (*Točík 1981*). Pahorok oválneho pôdorysu bol situovaný v rovinatom teréne a zo severnej a západnej strany bol chránený tokom rieky Cítenky, ktorá je jedným z ramien rieky Nitry. Je možné, že v minulosti boli vodou – priekopami alebo korytom rieky – chránené aj zvyšné časti, ktoré boli už v čase výskumu zničené ťažbou zeminy. Najlepšie sa zachovala juhozápadná a juhovýchodná časť pôvodného areálu. Tu sa potvrdilo, že laténska osada bola založená na mohutnej planierke, ktorá prekryla staršie súvrstvia. Jej fortifikácia využívala vyvýšené okraje

tellu, kadiaľ prebiehal aj val zo staršej doby bronzovej. Do sprašového násypu sa vybudovala drevená hradba, zahĺbená až 150 cm do telesa valu. Bola široká v priemere 4 m a tvorili ju dva paralelné rady zvislých kmeňov štvorcového prierezu. Odstup driev bol 80 – 100 cm. Vonkajší palisádový rad bol podľa hlbšieho základového žľabu vyšší ako vnútorný a bol mierne zošikmený smerom dovnútra. Stĺpy sa zachovali v odtlačkoch na dne žľabu a miestami sa našli aj zvyšky dreva. Priemer použitých brvien bol prevažne 20/25 x 35/45 cm. Opevnenie ohraničovalo plochu približne 1,6 ha.

Rozmerná kliešťová brána s výrazne dovnútra vtiahnutými ramenami v západnej časti opevnenia smerovala oproti riečnemu toku. Mala dvojitý vchod a jeho vežovitá nadstavba spočívala na deviatich mohutných stĺpoch, usporiadaných v troch radoch. Celková šírka vchodu dosahovala 650 cm, z čoho oba paralelné vchody zaberali približne po 250 cm. Celkové rozmery bránovej nadstavby boli podľa dostupných údajov približne 700 x 700 cm. A. Točík podľa určitých rozdielov v osadení vlastného vchodu medzi obe ramená hradby nevylučuje dve stavebné fázy v budovaní brány. Podľa prezentovanej kresbovej rekonštrukcie sa v ohybe južného krídla brány predpokladá ďalšia, flankovacia veža. Pri výskume predbránia sa zachytili dva rady kolových jám s odstupom priemerne 200 cm, ktoré mohli tvoriť časť priečnej zábrany proti frontálnemu útoku (tutulus). S ohľadom na situovanie brány môžeme predpokladať v jej predĺžení prístupovú cestu s mostom cez rieku. Neskorolaténska sídlisková vrstva sa dala sledovať hlavne v juhovýchodnej časti areálu, kde sa tiahle paralelne s valom. Na iných miestach, najmä v strede plochy, bola ťažko rozpoznateľná.

K presnému datovaniu osady a jej opevnenia neboli publikované detailné pozorovania a príslušné materiály. Podľa zverejnených nálezov sa zdá, že osídlenie má výrazne zmiešaný keltsko-dácky charakter. Publikovaná jama 4 patrí bezpochyby až na rozhranie letopočtu (*Pieta 1996c*), zatiaľ čo niektoré iné keramické tvary by mohli byť aj o niečo staršie. Jediná preskúmaná polozemnica porušovala ženský kostrový hrob zo strednej doby laténskej (C1).

Trenčianske Bohuslavice – Malovecko
(okr. Trenčín)
Na dávnejšie známe nálezisko na vyvýšenine medzi riečkou Bošáčkou a inundáciou údolia Váhu upozornili až bohaté nálezy hľadačov. Široké temeno kopca je pomerne ľahko prístupné a prírodou je dobre chránené len z východnej strany, kde svahy pod vonkajším opevnením spadajú pomerne príkro do inundácie Váhu. Je to strategické miesto, kde sa na Považie napájala stará komunikácia na Moravu (F 8). Podložie vrcholovej plošiny tvorí krasový vápenec, ktorý sa tu na viacerých miestach ťažil aj ako stavebný materiál. Miestny kameň sa využíval aj pri budovaní opevnení. Okraje vrchu majú sprašové podložie (*Pieta 2000d*).

V teréne sa pomerne nevýrazne črtajú dve línie opevnenia, ktoré celkove zaberajú plochu asi 9 ha. Vnútorný prstenec okolo najvyššie ležiacej plošiny je prerušený dvomi vstupmi. Východná brána má jedno rameno vysunuté z línie valu, poškodená severná brána je v teréne ťažko rozlíšiteľná. Pravdepodobne má kliešťový pôdorys. Povrch i opevňovací systém sú na mnohých miestach porušené starými zákopmi, ktoré často rešpektovali priebeh valov. Západná časť opevnenia zaniká v recentných úvozoch, terasovitých úpravách a zosuvoch.

Podľa mimoriadneho množstva nálezov, včítane keramických súborov, početných mincí a importovaného tovaru, môžeme predpokladať, že ide o oppidálnu lokalitu v strategicky i komunikačne výhodnej polohe.

Zemianske Podhradie – Hradištia
(okr. Nové Mesto nad Váhom)
Rozsiahle hradisko z mladšej a neskorej doby bronzovej s opevnenou plochou 13,4 ha bolo osídlené aj v strednej a neskorej dobe laténskej. Staršie zbery na lokalite, ako aj viacročný archeologický výskum priniesli viaceré laténske pamiatky, nepreukázali sa však stopy budovania fortifikácií v tom období. Preto treba uvažovať o sídliskovom alebo refugiálnom využití tejto polohy (*Veliačik 1997; Veliačik/Romsauer 1998*).

5.1.2. Oblasť púchovskej kultúry

Hrádky a hradiská sú charakteristickým fenoménom včasnohistorického osídlenia Západných Karpát a na tieto fortifikačné diela sa zamerala aj veľká časť doterajších výskumných aktivít. Podľa novších poznatkov sa v horskej oblasti nálezy na hradiskách objavujú už v staršej a strednej dobe laténskej. Aj keď výskum konkrétnych opevnení z tých období ešte nebol realizovaný, môžeme predpokladať kontinuitu vo výstavbe fortifikácií počas celej mladšej doby laténskej. Najväč-

ší rozmach v budovaní týchto diel zaznamenávame koncom strednej a v neskorej dobe laténskej. V kritických obdobiach po prelome letopočtu sa na týchto výšinných polohách aj trvalejšie bývalo. Výskumy na viacerých lokalitách, najpresvedčivejšie však v Liptovskej Mare, potvrdili, že púchovské opevnenia na začiatku staršej doby rímskej plošne zanikli a v 1. a 2. storočí už neexistovali, resp. boli len príležitostne využívané ako refúgiá. To platí hlavne o konci toho obdobia.

Hrabušice – Zelená Hura
(okr. Spišská Nová Ves)
Známe nálezisko nad prielomom Hornádu, neďaleko ložísk železných rúd, ktoré sa dokázateľne využívali aj v dobe železnej, bolo v minulosti skúmané v súvislosti s jeho stredovekým osídlením. Okrem nálezov púchovskej kultúry z mladšej doby laténskej sa tu zistili aj početné stopy osídlenia z doby halštatskej a keramika púchovskej kultúry z konca doby laténskej a zo začiatku doby rímskej (*Polla 1962*). V poslednom čase tu úspešne pracoval M. Slivka, ktorý sa okrem riešenia dispozície a vývoja stredovekého hradu venoval aj jeho najstaršiemu osídleniu. Výskumom sa potvrdil horizont fortifikácie zo staršej doby železnej, keď bola táto strategická poloha prvý raz opevnená. Zvyšky valu sa dobre zachovali v reze na severnej strane, kde sa pod základom muriva obvodovej stredovekej hradby podarilo odkryť a zdokumentovať aj čelnú hradbu fortifikácie púchovskej kultúry. Pozostávala z pieskovcových platní kladených na seba.

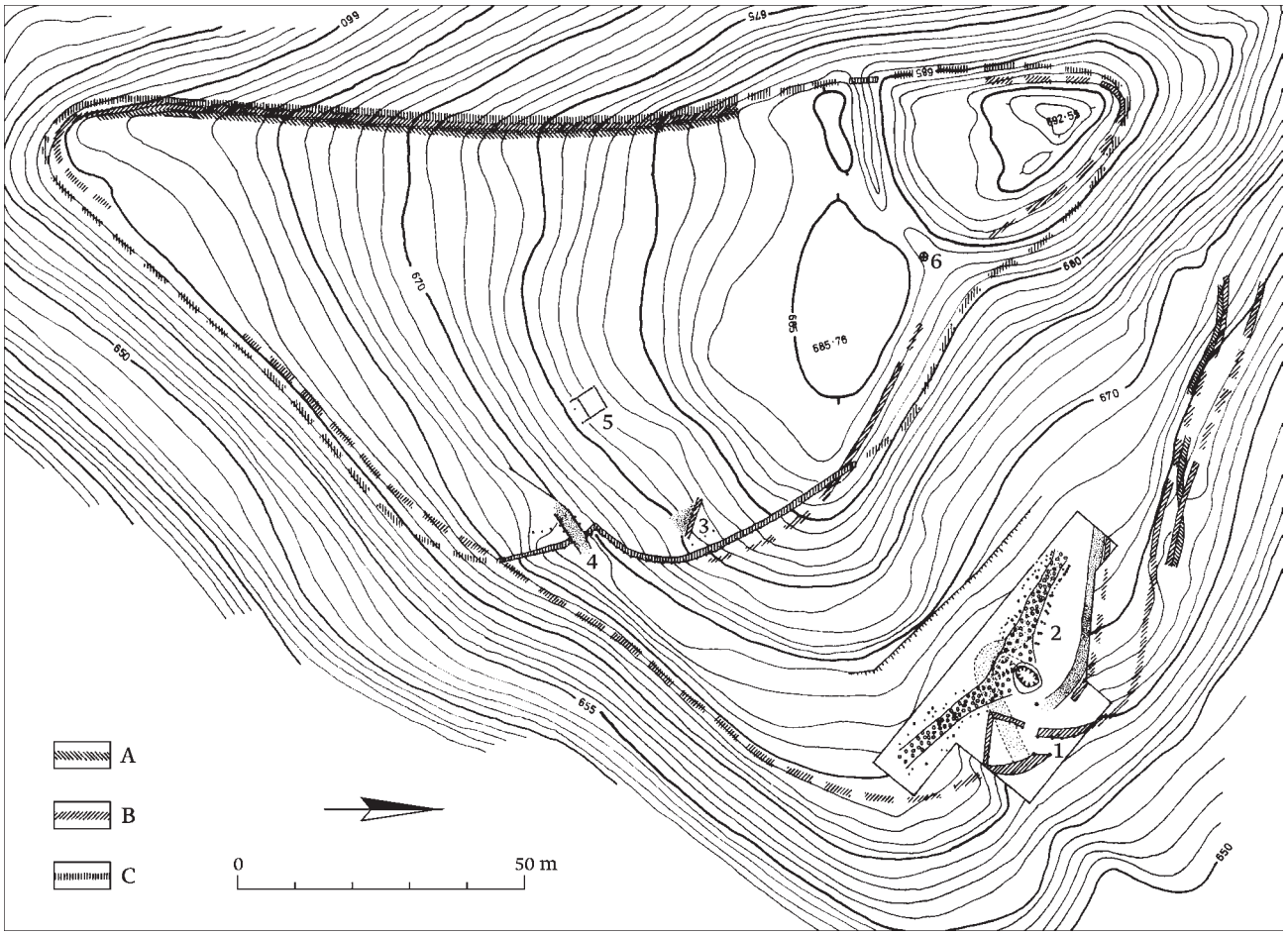
Liptovská Sielnica-Liptovská Mara – Havránok
(okr. Liptovský Mikuláš)
Liptovská Mara leží v strede Liptovskej kotliny na severe Slovenska, kde na vrchu Havránok dominuje okoliu neveľké hradisko s rozlohou 1,6 ha. Okolo neho sa rozprestiera šesť neopevnených sídlisk. Včasnohistorické osídlenie na tomto strategicky dôležitom mieste sa začalo koncom staršej doby laténskej a osídlenie predpúchovského stupňa a púchovskej kultúry tu kontinuálne trvalo do záveru staršej doby rímskej koncom 2. storočia. V rokoch 1965 – 1987 sa na viacerých miestach skúmalo vonkajšie a vnútorné opevnenie (*Pieta 1982; 1996*). Dve brány i niektoré úseky hradieb boli náznakovo zrekonštruované a tvoria súčasť archeologického múzea v prírode (obr. 52).

Najstarší val vznikol niekedy v priebehu strednej doby laténskej a zvyšky tejto konštrukcie sa dali rozpoznať len miestami pod mladšími prestavbami. Zachoval sa z neho len hlinený násyp s drevenými roštmi. Pravdepodobne koncom mladšej doby laténskej došlo k jeho prestavbe. Požiarom poškodený veľký západný val bol zvýšený, na východnej terase bola na šikmom skalnom podloží postavená lícovaná kamenná hradba z pieskovcových a travertínových kvádrov, opierajúca sa o kamenistú rampu. Nad strmým južným svahom tvorila hradbu *dvojitá palisáda*. Bránu z tejto fázy nepoznáme, predpokladáme, že je v porušenom teréne severnej časti východnej terasy so svätyňou. Na tejto ľahko prístupnej strane vznikol aj druhý, vnútorný pás opevnenia, z ktorého sa zachovali časti lícovaného múru a jedno krídlo brány. Ďalšia prestavba nasledovala okolo polovice 1. storočia pred Kr., keď sa prebudovalo opevnenie východnej terasy a vstup do svätyne.

Brána východnej terasy
Severné krídlo v smere prístupovej cesty bolo výrazne zahnuté dovnútra a vysoká kamenná hradba (zachovala sa do výšky 260 cm) bola spevnená drevenou výstužou s nepravidelne rozmiestnenými stĺpmi v líci čelného muriva. Južné krídlo malo hladké lícovanie, podobne ako priebeh hradby na iných miestach. Vlastná drevená vežovitá nadstavba brány mala štvorcový pôdorys. Za vchodom bol pravouhlý uzáver vyššie ležiacej terasy s nepravidelne rozmiestnenými stĺpmi v líci muriva, ktorý okrem spevnenia okraja areálu svätyne zároveň tvoril vnútornú ochranu brány. Porušená časť severného krídla brány a drevená nadstavba boli experimentálne zrekonštruované.

Vnútorné včasnorímske opevnenie s bránou
Po zániku oboch pásiem neskorolaténskych hradieb a obetiska na východnej terase sa začiatkom doby rímskej vybudovala nová fortifikácia, ktorá využila staršie valy, ale na východnej strane zmenšila pôvodný areál vybudovaním novej línie s bránou. Jej konštrukcia so šírkou len 350 cm mala vpredu múr, spevnený v rozostupe 160 cm zvislými drevami, priečne previazanými na zadný rad kolov. Murivo zo zadnej strany držal zrub a dreveno-hlinitý prísyp. Hradba bola odkrytá v dĺžke viac ako 40 m.

Po plošine východnej terasy sa vstupovalo do opevnenia bránou. Jej severné krídlo bolo vtiahnuté dovnútra, kde zároveň vytvorilo stenu halovej zrubovej stavby. Južné rameno sledovalo celkový priebeh

52. Liptovská Mara I – Havránok. Celkový plán.

opevnenia a v pravom uhle ústilo do vnútornej konštrukcie brány. Na jej severnom rohu sa podľa skupiny rozmerných kolových jám nachádzala malá vyššia nadstavba, pravdepodobne jednoduchá pozorovateľňa. Brána (na rozdiel od ostatného opevnenia) zanikla pri požiari. Vstup s nadstavbou a časť línie hradby boli v teréne prezentované a čiastočne rekonštruované.

Nižná – Ostražica
(okr. Trstená)
Na výraznom vápencovom vrchu priamo nad riekou Oravou (767,7 m) sa zreteľne črtajú dva dobre zachované prstence valov. Vonkajší z nich zaberá plochu asi 4 ha, s predpokladaným vchodom na východnej strane. Podľa opisu P. Čaploviča mal tento pás opevnenia podobu valu asi so 4 m širokým vrcholom, ktorý spredu i znútra lemovala (zastrešená?) palisáda. Z nej sa zachovali mohutné kameňmi vyklinované kolové jamy. Vnútorná, požiarom zničená hradba na vrchole kopca zaberá priestor len asi 0,3 ha a má obdĺžnikovitý pôdorys. Je možné, že ide o nedokončenú stavbu. Dobre zachovaná hradba mala čelný, asi 80 cm široký múr z pieskovcových kvádrov, ktorý v deštrukcii vykazoval výšku 250 cm. Jeho nosnú konštrukciu tvorili dvojice zvislých stĺpov, vzdialené od seba v čelnej línii 80 – 100 cm. Teleso podporného násypu držali ďalšie zvislé stĺpy a zadnú stranu uzatváral múrik, pravdepodobne spevnený zrubovou stenou. Podľa nálezovej situácie sa dá predpokladať, že vonkajšie opevnenie patrí do doby halštatskej, zatiaľ čo zmenšená hradba bola postavená až v dobe laténskej (*Čaplovič 1987,* 149-153).

Podtureň – Velínok a Bašta
(okr. Liptovský Mikuláš)
V rokoch 1975 a 1976 sa pri stavbe diaľnice zničila podstatná časť fortifikačného systému z doby laténskej severne od obce Podtureň s dvomi hradiskami a dvo-

mi alebo tromi paralelnými priekopami, datovaná do strednej a neskorej doby laténskej (F 10; 18; 19). Dominantou bolo hradisko na vrchu Velínok s plochou asi 0,65 ha. Opevnenie nad strmými svahmi pozostávalo z nízkeho valového násypu s jednoduchou roštovou konštrukciou a jednoduchou kamennou plentou. Mohutnejší val na prístupnejšej severnej a východnej strane mal šikmo ukladanú kamennú plentu z vápencových lomových kameňov so zvislými kolmi v líci a kameňmi obloženým svahom pod ním. Tu sa tiež podarilo preskúmať bránu s dvomi stavebnými fázami, ktorú chránila z jednej strany vežovitá stavba a z druhej strany predsunutý kamenný val.

Hradisko Bašta z neskorej doby laténskej a včasnej doby rímskej malo pôvodne plochu približne 0,25 ha, ale jeho západná časť so stredovekým vežovitým hrádkom bola v minulosti zničená kameňolomom. Z včasnohistorického opevnenia sa preskúmala časť valového násypu spevneného drevenými roštmi. Na povrchu valu sa zachovali pozostatky palisády.

Hrádok Bašta s masívom vrchu Varta spájala v dĺžke približne 100 – 150 m dvojitá priekopa, ktorá zároveň chránila priľahlé sídlisko. Jej jednotlivé línie mali hrotitý alebo oválny prierez a zachovanú hĺbku priemerne 200 cm. Ich zásyp obsahoval črepy zo strednej a neskorej doby laténskej. Na západ od priekop i medzi nimi sa ojedinele vyskytovali sídliskové objekty. Pás štrkom upraveného povrchu je pravdepodobne pozostatkom spevnenej cesty (*Hanuliak/Pieta 1976; 1977*).

Skalka nad Váhom – Chochel
(okr. Trenčín)

V rokoch 1995 – 1996 sa realizoval zisťovací výskum na hradisku Chochel (Skalka), ktoré tvorí súčasť Trenčianskej brány, strategicky dôležitej úžiny v doline stredného Váhu. Úzka ostroha bola z prístupnej strany chránená vysokým priečnym valom. Ťažiskovo bola osídlená v závere staršej doby bronzovej, od konca strednej doby laténskej do včasnej doby rímskej, na začiatku doby sťahovania národov a vo včasnom stredoveku. Opevnená plocha zaberá 0,55 ha. Rez valom zistil tri až štyri stavebné fázy, pričom najstaršia z nich evidentne patrí do doby bronzovej. V čase púchovskej kultúry bol na starom valovom násype vybudovaný dreveno-hlinitý násyp s roštovou konštrukciou so šírkou približne 8 m. Povrch valu bol vpredu obložený šikmou plentou z husto naukladaných vápencových kameňov strednej veľkosti, ktorá bola kladená alebo obnovená vo dvoch vrstvách. Pozoruhodné je použitie *hlinených nepálených tehál* ukladaných na seba v hornej časti násypu, kde tvorili zvyšok nadstavby, ktorá sa nezachovala. Je to dosiaľ jediný doklad použitia tohto druhu stavebného materiálu v predrímskom období u nás. Hradbu zničil silný požiar, ale časom bola obnovená podobnou technikou: starý, poškodený násyp bol zvýšený a v prednej časti znova obložený súvislou vrstvou kameňov. Tak vznikol svah so sklonom 50 – 60°. Táto posledná stavebná úprava nevykazovala stopy po ohni a malý rozsah výkopu i poškodenie povrchových vrstiev neumožnili získať poznatky o použitej nadstavbe (palisáde, hradbe) na telese valu.

Pred hradbou sa neúplným výkopom i geofyzikálnym meraním identifikovala 7 m široká priekopa neznámeho profilu. Vchod do opevnenia predpokladáme na juhovýchodnom okraji šijového valu, čo naznačuje konfigurácia terénu aj smerovanie drevenej konštrukcie valového telesa. Datovanie jednotlivých fáz opevnenia získaný nálezový materiál neumožnil (*Hanuliak 1998,* 315, 317).

Spišské Tomášovce (Smižany) – Čingov
(okr. Spišská Nová Ves)

Hradisko na vápencovom vrchu na sútoku Hornádu a Tomášovského potoka (561 m) sa člení na vrcholovú plošinu a nižšiu, západnú terasu nazývanú Pod hradiskom. Opevnenie sa skúmalo v značnom rozsahu na oboch polohách, ale bolo porušené včasnostredovekou zástavbou, opevnením a recentnými zásahmi. Na ľahko prístupnej severnej strane spodnej terasy bola v dĺžke 83 m preskúmaná priekopa so šikmými stenami a plochým dnom, široká 8 m a hlboká 2,2 m. Priebeh ďalšej, nedokončenej predsunutej priekopy rovnakého tvaru sa odchyľoval asi 30° smerom od areálu. Priekopa bola sledovaná v dĺžke 20 m. Znútra tejto priekopy sa zistila časť takisto nedostavanej hradby s murivom z vápencového lomového kameňa s hrúbkou 2,4 m. Zvyšky opevnenia boli v subpozícii pod objektmi z 1. storočia po Kr. (*Javorský 1977,* 156, 157). Nepreskúmaný zostal podkovovitý val vybiehajúci zo svahu znútra opísaného opevnenia, ktorý môže skrývať nejakú vežovitú stavbu. Interpretácia obranných objektov nie je vzhľadom na predbežné zverejnené výsledky jednoznačná. Nová rekonštrukcia nálezovej situácie sa vyjadruje prakticky len k včasnostre-

dovekému opevneniu, ktoré malo podobný smer, len posunutý smerom na juh (*Šalkovský 2006,* 196-201). Je možné, že spodná časť areálu bola pôvodne opevnená priekopou a neskôr bol urobený, ale nedokončený pokus tento priestor opevniť hradbou.

Akropola hradiska I bola intenzívne osídlená aj opevnená vo viacerých obdobiach praveku a tiež na začiatku stredoveku, v 8. – 11. storočí. Z púchovskej fortifikácie sa zachovala časť valu s čelnou kamennou plentou, ale jeho vnútornú konštrukciu sa nepodarilo zistiť. Z brány situovanej v ohybe valu sa pod včasnostredovekou prestavbou podarilo identifikovať tiež len jej severné krídlo. Podľa terénnej konfigurácie sa dá predpokladať, že išlo o bežný typ s jedným dovnútra vtiahnutým a jedným von vystupujúcim ramenom („polokliešťová brána"). Pred vstupom do priestoru vchodu sa zistila priekopa (*Javorský 1997*).

Veľký Slavkov – Burich
(okr. Poprad)
Lokalita leží na morénovej vyvýšenine medzi Dolným Smokovcom a Veľkým Slavkovom. Opevnenie bolo dlhodobo skúmané, ale výsledky vykopávok poznáme len z krátkych správ (*Novotný/Novotná/Kovalčík 1991,* 41, 42). Opevnenie so šírkou 240 cm malo roštovú drevenú konštrukciu. Jej líce bolo miestami spevnené radmi veľkých žulových okruhliakov a zvislými kolmi, inde ju tvorila hradba z vodorovne poukladaných kmeňov. Na strmej západnej strane bola vrcholová plošina ohradená len jednoduchou palisádou. Brána mala dovnútra vtiahnuté krídla a viedla do nej bezpochyby pôvodná cesta, prechádzajúca popod hradbu. Na najvyššom mieste vnútri hradiska sa podľa B. Novotného predpokladá drevená konštrukcia veže, zničená požiarom.

Vyšehradné – Vyšehrad
(okr. Turčianske Teplice)
Hradisko ležiace v strategickej polohe nad priesmykom medzi kotlinou Turca a údolím rieky Nitry bolo osídlené v neskorej dobe bronzovej, v mladšej a neskorej dobe laténskej, ako aj na začiatku a na konci stredoveku. Valové opevnenia boli v rokoch 1970 – 1978 na viacerých miestach predmetom výskumu, ale mladšími prestavbami silne narušený terén neumožnil spoľahlivo rozpoznať priebeh a konštrukciu púchovského opevnenia (*Remiášová 1980*).

Vyšný Kubín – Ostrá skala
(okr. Dolný Kubín)
Výrazné bralo v susedstve veľkého hradiska zo staršej doby železnej (Tupá skala) bolo na prístupných miestach opevnené tromi líniami valov, z ktorých dva boli čiastočne skúmané. Situáciu komplikuje opakované využívanie tejto strategickej polohy od eneolitu cez predpúchovský stupeň, v dobe púchovskej kultúry, na začiatku sťahovania národov, v predveľkomoravskom období a konečne v 12. – 13. storočí. Preto je časová príslušnosť jednotlivých stavebných prvkov i fáz opevnení často otázna. Druhý val mal lícovanú kamennú plentu, dobre zachovanú do výšky viac ako 200 cm. Na povrchu telesa opevnenia sa zistili rady kolov akoby z palisády. Nevedno však, či netvoria časť stavby zo začiatku doby sťahovania národov, ako to nasvedčuje tu nájdený keramický a kovový inventár.

Rozsiahlym fortifikačným dielom bol horný val, uzatvárajúci vrcholový priestor z ľahko prístupnej severnej strany. Mal hlinené jadro s drevenou roštovou konštrukciou a kamennú plentu. Získaný údaj C14 z konštrukcie (70 ± 55 A. D.) sa pravdepodobne viaže na zánikovú fázu neskorolaténskeho hradiska (*Čaplovič 1987,* 197-203). Ďalšia vzorka z hornej časti tohto valu (220 ± 45 A. D.) spadá približne do obdobia zániku osídlenia púchovskej kultúry a naznačuje, že možno aj v tejto kritickej dobe sa tieto dávnejšie nevyužívané opevnenia provizórne čiastočne obnovovali. Ich plošné refugiálne využívanie, ako je známe, dokladajú relatívne časté nálezy z druhej polovice 2. storočia z vrstiev púchovských hradísk.

Žehra – Spišský hrad
(okr. Spišská Nová Ves)
V rokoch 1969 – 1977 prebiehal v priestore stredovekého hradu na dominantnom travertínovom kopci (634 m) rozsiahly terénny výskum, ktorý odkryl aj časti opevnenia neskoršieho hradného areálu z mladšej doby železnej. Žiaľ, výsledky neboli dosiaľ podrobnejšie publikované (*Vallašek 1976*). Z opisu terénu vieme, že toto veľké neskorolaténske sídlo malo dve fortifikačné pásma a svojím rozsahom takmer dvojnásobne prevyšovalo rozmer stredovekého hradu. Jedna línia obopínala skalnatú akropolu. Druhá sledovala približne vrstevnicu 560 m a využívala prirodzenú terénnu vlnu. Valy boli vybudované nad strmými svahmi z vrstiev lomových kameňov, podľa A. Vallaška pravdepodobne bez drevených konštrukcií. Podľa opisov

mala vonkajšia hradba možno plášťovú konštrukciu z vápencových kameňov ukladaných na seba, ktorá sa zachovala len do výšky asi 110 cm. Podobne ako v Podturni sa tu zistilo aj obkladanie svahu pod valovými násypmi naplocho kladenými kameňmi.

Vonkajšie opevnenie bolo na mieste najlepšieho prístupu cez sedlo v smere od masívu Dreveník prerušené 6 – 7 m širokou medzerou, bránou, kadiaľ do areálu vstupovala komunikácia. Tento zúžený a prehĺbený priestor zo strany vstupu lemovali balvany mimoriadnej veľkosti. Preluka ležala v hĺbke 380 cm od koruny deštruovaného valu a do brány viedla v tupom uhle, s valovým predsunutím po oboch bokoch. Vnútorná plocha hradiska, ako aj svahy pod vonkajším opevnením boli terasovite upravené a husto obývané. Zistili sa tu plytké odpadové jamy a zvyšky ďalších hospodárskych a obytných stavieb. Autori výskumu pripisujú púchovskému osídleniu aj podmurovku rozsiahlej nadzemnej drevenej stavby neznámeho bližšieho účelu a datovania.

5.2. DRUHY OPEVNENÍ

Z prehľadu doterajších výskumov vyplýva, že v severnej časti Karpatskej kotliny máme k dispozícii pomerne veľa všeobecných informácií o opevneniach z doby laténskej, ale stav zachovanosti objektov v horskom teréne, metódy výskumov a hlavne publikovaných údajov nie vždy umožňujú využitie dosiahnutých výsledkov na potrebnú syntézu o stave a vývoji fortifikačnej architektúry v danom období. Chýbajú aj podrobné a zdôvodnené interpretácie použitých stavebných techník jednotlivých objektov.

Výstavba obranného zariadenia sa striktne riadila potrebou funkčnosti objektu a použité konštrukcie vychádzali pragmaticky z hlavných faktorov strategických a stavebno-technických hľadísk. Hradby mali byť čo najvyššie, s pevným vonkajším plášťom, odolným voči deštrukčným metódam útočníka. Situovali sa na najvýhodnejšom mieste terénu tak, aby bol prístup k hradbe dobre kontrolovateľný obrancami a ťažko zdolateľný ich protivníkmi. Doplnkové stavby, ako predsunuté či zdvojené línie valov a priekop, nadstavby brán a flankovacie veže, mali za úlohu narušiť útočnú vlnu a pomocou výškovej prevahy vykrývať mŕtve uhly pri streľbe obrancov do predpolia opevnenia. Kvalitu fortifikácie ovplyvňovali technické, kapacitné a materiálové možnosti staviteľov. V praxi išlo predovšetkým o prirodzené obranné možnosti lokality, ako aj o dostupnosť stavebných materiálov, hlavne vhodného dreva, sypkých hmôt a kameňa. Dominantné suroviny jednoznačne ovplyvňovali použitý typ konštrukcie.

Obranné stavby mladšej doby železnej môžeme vo všeobecnosti rozdeliť na hradiská, hrádky, líniové (krajinné) opevnenia a refúgiá. Rozsah opevnenej plochy závisel od viacerých faktorov. Pri ich priestorovej analýze v rámci sídliskovej štruktúry sa veľkosť opevnenia odlišuje počas chronologického vývoja doby železnej a aj v závislosti od jeho funkcie. Všeobecne platí, že staršie hradiská majú väčší rozsah a vznik hrádkov – valových opevnení menších ako 1 ha – sledujeme ťažiskovo až od strednej doby laténskej, aj keď v menšej miere existovali už v predchádzajúcom období.

Imperatívom pri výstavbe fortifikácie bolo vyhľadanie a čo najlepšie využitie účinných vlastností terénu na potreby obrany. Hradby a priekopy sa preto podľa tvaru opevňovanej polohy viedli po obvode kopca, prípadne len prehradzovali šiju terénneho hrebeňa či oddeľovali určitý segment plochy. Bežné bolo aj znásobovanie líniových opevnení, keď sa okrem priekop a valov, materiálovo i funkčne nadväzujúcich na seba, uplatňovali aj vnútorné alebo predsunuté obranné pásma. S viacerými prstencami valov sa stretávame najmä pri väčších fortifikačných sústavách pomerne často, ale časový vzťah jednotlivých valov môže doložiť len terénny výskum. V mnohých prípadoch ide o opevnenia z rôznych, značne od seba vzdialených období. Dochádzalo však aj ku skráteniu obrannej línie tak, že sa postavilo menšie hradisko vnútri pôvodného areálu. Samozrejme, existujú aj doklady budovania akropoly hradiska ako ďalšieho, vnútorného obranného systému. Oba posledne spomenuté prípady sa podarilo zdokumentovať napríklad na výskume v Liptovskej Mare. Takéto zmenšenie opevnenia v neskorej dobe laténskej oprávnene predpokladáme napríklad na stredolaténskom hradisku v Slatine nad Bebravou a na halštatských hradiskách Nižná a Lazisko.

5.2.1. Hradiská a oppidá

Názvom hradiská v rámci mladšej doby železnej označujeme opevnené plochy väčšieho rozsahu, ktoré spravidla dosahujú rozlohu niekoľkých hektárov. Často boli pri ich budovaní využité spustnuté opevnenia z doby bronzovej a zo staršej doby železnej. Fortifikácie tohto typu sa budovali zväčša na vrcholoch dominantných kopcov na odľahlých, ale aj na frekventovaných miestach, s využitím prirodzených obranných prvkov ťažko prístupného terénu. Pravdepodobne najstaršou z nich je Slepý vrch pri Horných Orešanoch v Malých Karpatoch s dvomi pásmi valov, kde síce podľa doterajších poznatkov existujú aj sporadické stopy osídlenia z neskorej doby bronzovej a mladšej doby laténskej, ale takmer všetky získané materiály pochádzajú zo stupňa LA.

Veľa veľkých hradísk zo staršej až strednej doby laténskej nachádzame v severnom pohraničnom pásme západoslovenského sídliskového územia s laténskou kultúrou a na juhu oblasti neskoršej púchovskej kultúry, kde hornatý terén poskytoval dostatok možností na budovanie takýchto opevnení. Ako príklad spomeňme Slatinu nad Bebravou – Udrinu, okr. Bánovce nad Bebravou, Považskú Bystricu – Malý Manín alebo na východe Obišovce – Stráž, okr. Košice-okolie. V tom čase vznikali aj ďalšie hradiská tohto typu, väčšinou v iných polohách než opevnenia zo staršej doby železnej. Pri hradiskách s doloženým laténskym osídlením narážame na spomínaný problém ich stavebného vývoja, a tým aj na interpretáciu viacerých pásiem opevnenia, ktoré často vznikali v rôznych obdobiach. Pre nedostatok výskumov môžeme ich účel interpretovať len veľmi orientačne, napríklad podľa rozmiestnenia časovo určiteľného materiálu v ich pomerne rozsiahlych areáloch.

Nositelia púchovskej kultúry budovali hlavne charakteristické menšie hradiská, ktoré mali skôr funkciu akejsi opevnenej akropoly, podobne, ako je to v prípade centrálnych osád typu Zemplín. Ako príklad uveďme fortifikáciu centrálnej lokality v Liptovskej Mare, ktorá zaberá len plochu 1,6 ha. Účelom týchto opevnení bola najčastejšie ochrana obyvateľstva väčších osád alebo koncentrácií osád v ich bezprostrednom okolí. Preto je ich umiestnenie často kompromisom medzi dobre brániteľným miestom a strategicky výhodne situovanou polohou, ľahko dostupnou pre obyvateľstvo v čase nebezpečenstva. V Liptovskej Mare sa vnútri hradieb nezistili stopy trvalejšieho osídlenia ani doklady výrobnej činnosti. Začiatky hradiska spadajú do konca staršej alebo na začiatok strednej doby laténskej, keď už asi existovala aj svätyňa na východnej terase. Z tejto ľahko dostupnej strany bolo opevnenie zdvojené a po požiaroch opakovane prebudované kvôli zlepšeniu jeho vlastností. Zaniklo spolu so svätyňou koncom neskorej doby laténskej. Na zredukovanej ploche hradiska vzniklo nové opevnenie, ktoré v priebehu 1. polovice 1. storočia po Kr. podľahlo požiaru spolu s domami, ktoré boli v opevnenom areáli stavané len v tejto jeho záverečnej fáze (*Pieta 1996*).

V Zemplíne na východnom Slovensku zaberá opevnenie nad rozsiahlou koncentráciou výrobných osád pozdĺž rieky Bodrog plochu 3,6 ha (obr. 20). Jeho areál bol však silne narušený stredovekými prestavbami, takže o jeho vnútornom usporiadaní nevieme prakticky nič. Celá aglomerácia vznikla podľa dostupných informácií v priebehu strednej doby laténskej, ale kontinuálne žila najmenej do polovice 1. storočia po Kr. (*Benadik 1965; Miroššayová/Čaplovič 1990; Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*). Zemplín patrí do okrajovej zóny západodáckeho okruhu, kde sa stretávame s viacerými typmi hradísk a opevnených osád. Sú tu malé fortifikácie i stredne veľké opevnené sídliská. Z nich bola preskúmaná opevnená osada Malaja Kopanja (5 ha) s pomerne hustou trvalou zástavbou a remeselnou výrobou (kovolejárske dielne, hrnčiarska pec: *Kotigoroško 1989*).

Centrálne opevnené osady s evidentne laténskou kultúrou v strednom Podunajsku označujeme tradičným názvom oppidá. K nim priraďujeme západoslovenské lokality Bratislava (s predhradiami asi 60 ha), Plavecké Podhradie (49 ha), Bratislava-Devín (9,5 ha), Smolenice (9 ha) a Trenčianske Bohuslavice (9 ha). Na rozdiel od západnejšie ležiacich keltských stredísk mladšej doby laténskej majú tieto lokality odlišnú dobu rozkvetu a zániku a pravdepodobne aj rôznu primárnu funkciu (*Pieta 2001*). Vznikali na komunikačne dôležitých bodoch, s výnimkou Trenčianskych Bohuslavíc a Bratislavy vždy na miestach s intenzívnym starším osídlením. Lokalizáciu Plaveckého Podhradia zrejme ovplyvnili neďaleké zdroje železnej rudy, podobne ako aj včasnolaténskych Horných Orešian. Z pohľadu sídliskového typu sa v tomto priestore stretávajú dva modely: Bratislava s opevnenou akropolou a rozsiahlymi industriálnymi

osadami zodpovedá typu Zemplín, ktorý je charakteristický pre karpatské centrá mladšej doby laténskej v Karpatskej kotline, včítane púchovskej kultúry. Na druhej strane, ostatné spomenuté oppidálne strediská západného Slovenska sú vlastne opevnenými osadami v zmysle definície keltského oppida.

O ich vnútornom usporiadaní vieme len veľmi málo, pretože obe bratislavské oppidá boli silne poškodené mladšou zástavbou a ostatné boli skúmané iba v obmedzenom rozsahu, poprípade vôbec. Podľa mapovania zvyškov dielní a výrobných zariadení v Bratislave sa pomerne zreteľne ukazujú koncentrácie jednotlivých remeselníckych činností. Ako už bolo spomenuté, v Plaveckom Podhradí sa sústreďovala rozsiahla kováčska výroba. Na Devíne máme remeselné spracovanie kovov a kameňa doložené na rôznych miestach areálu, a to aj na terasovitom osídlení svahov. Zo zatiaľ málo skúmaných, ale o to intenzívnejšie narušovaných Trenčianskych Bohuslavíc poznáme doklady spracovania železa i farebných kovov, včítane striebra. Opevnenia sú v teréne pomerne nezreteľné, sčasti narušené kopaním zákopov počas vojenských cvičení. Najviac nálezov i stôp po výrobnej činnosti sa nachádza v centrálnej časti opevnenej plochy.

Opevnenia boli v menšom rozsahu skúmané len v Plaveckom Podhradí, nezachovali sa však v dobrom stave. Opísali sme ich pri charakteristike lokality.

5.2.2. Malé strediská – castella

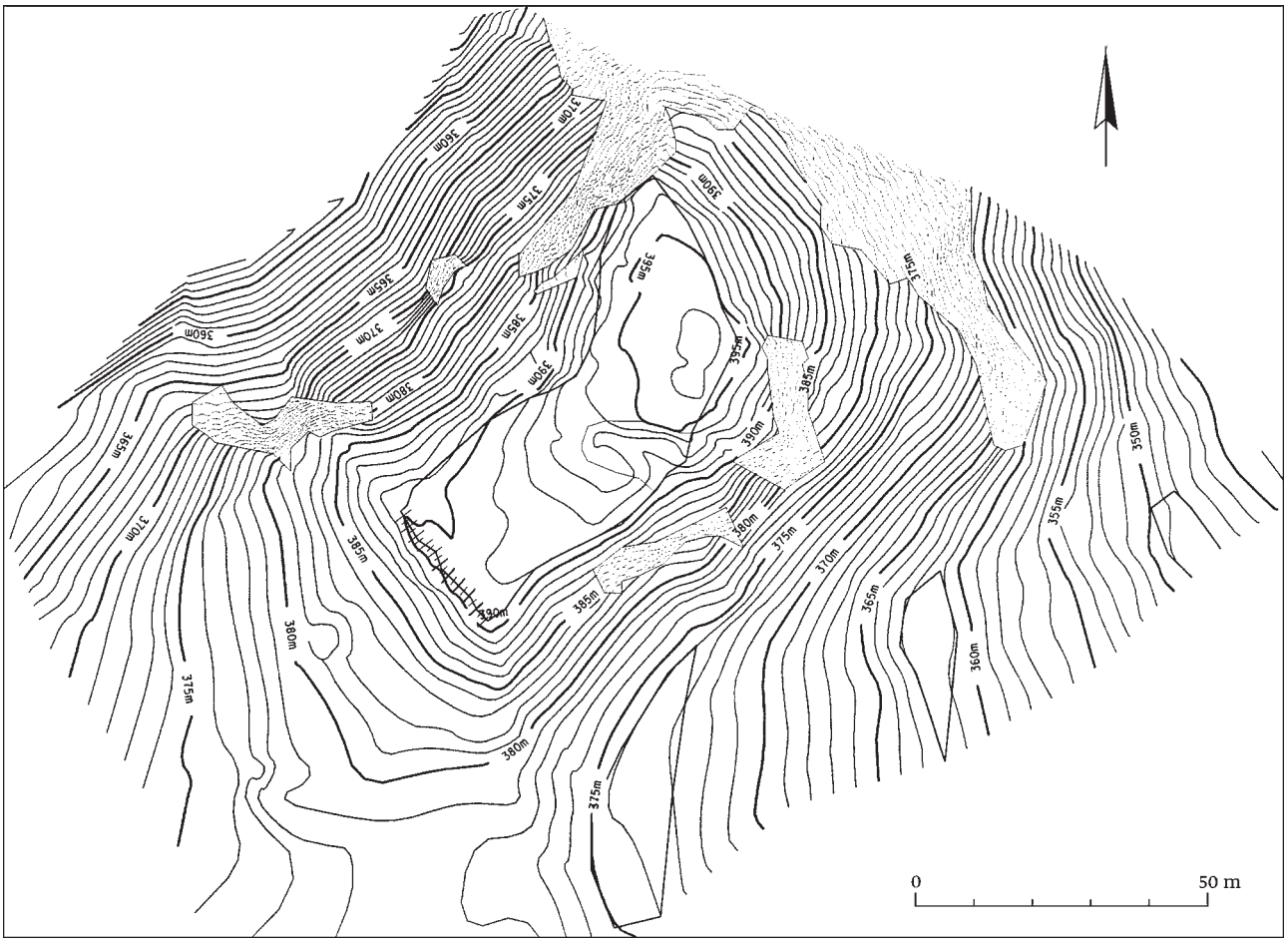
Už v kapitole o sídliskovej štruktúre sme spomenuli typ malých hradísk, ktoré sa od podobných objektov odlišujú trvalým osídlením a stopami po intenzívnej remeselnej výrobe. Poloha Čertova skala pri Trenčianskych Tepliciach leží na konci horského výbežku medzi údoliami dvoch potokov (obr. 53). Na tomto prírodou dobre chránenom mieste bol postavený šijový val a neveľké valy po obvode areálu, zaberajúceho len 0,18 ha. V bohatej materiálovej kolekcii je doložená šperkárska a kováčska výroba (*Pieta 2000b*).

Trvalo osídlené bolo aj dobre prebádané, ale len fragmentárne zachované neskorolaténske hradisko na sprašovej dune v Nitrianskom Hrádku na juhozápadnom Slovensku, s veľkosťou 1,6 ha. Na pravekom vale bola v neskorom laténe vybudovaná dvojitá obvodová palisáda (*Točík 1981*). Kliešťová brána smerovala kolmo na tok rieky a možno predpokladať, že vstup do nej pravdepodobne viedol po moste. Z pôvodnej plochy sa podarilo preskúmať len malú časť s pomerne málo intenzívnym osídlením. Zistili sa tu však viaceré stopy výrobnej činnosti. Tento typ opevnenia či presnejšie sídliskovej jednotky nie je veľmi často zastúpený a príklady tohto modelu chýbajú dosiaľ z púchovskej oblasti, kde ho iste nahradila kombinácia terasovitej výrobnej osady s neďalekou malou fortifikáciou.

5.2.3. Hrádky

Už v staršej dobe železnej sa medzi opevnenými sídlami stretávame aj s nápadne malými lokalitami, ktoré svojou rozlohou nepresahujú jeden hektár. Význam tohto fenoménu nie je jednoznačne vysvetlený. V literatúre sa počíta s existenciou sídiel – akýchsi opevnených dvorcov významných jednotlivcov – ale takéto hrádky mohli vznikať aj z prirodzenej potreby hájiť menšie sídliskové jednotky v hornatej krajine s výhodnými podmienkami pre fortifikačné diela. Nachádzame ich v našom karpatskom prostredí, napríklad na Orave (Istebné, Sedliacka Dubová), ale aj inde (*Drda/Rybová 1998,* 62-64). Malé fortifikácie sa rýchlo rozšírili na severnom a strednom Slovensku najmä od strednej doby laténskej, zrejme v súvislosti s nárastom počtu osád a so vznikom malých sídliskových jednotiek, ktoré si budovali tieto opevnenia v bezprostrednom dosahu obývaných areálov, obvykle v ústiach bočných údolí. Často udivujúco malý rozmer týchto hrádkov určite súvisel s počtom osôb, ktoré tieto miesta v čase nebezpečenstva obývali a bránili. Na obranu boli najvhodnejšie koncové časti strmých a úzkych horských hrebeňov, ktoré sa dali ľahko opevniť vysokým priečnym valom s priekopou v predpolí, alebo kužeľovité kopce s malou vrcholovou plošinou a kruhovou líniou fortifikácie. Osady ležali štandardne pri ich úpätí na terasovite upravovaných svahoch. Väčšina opevnení tohto typu na nachádza na území púchovskej kultúry, ale nechýbajú ani v kontaktnej zóne smerom k juhozápadnému Slovensku, najmä na Považí (Motešice).

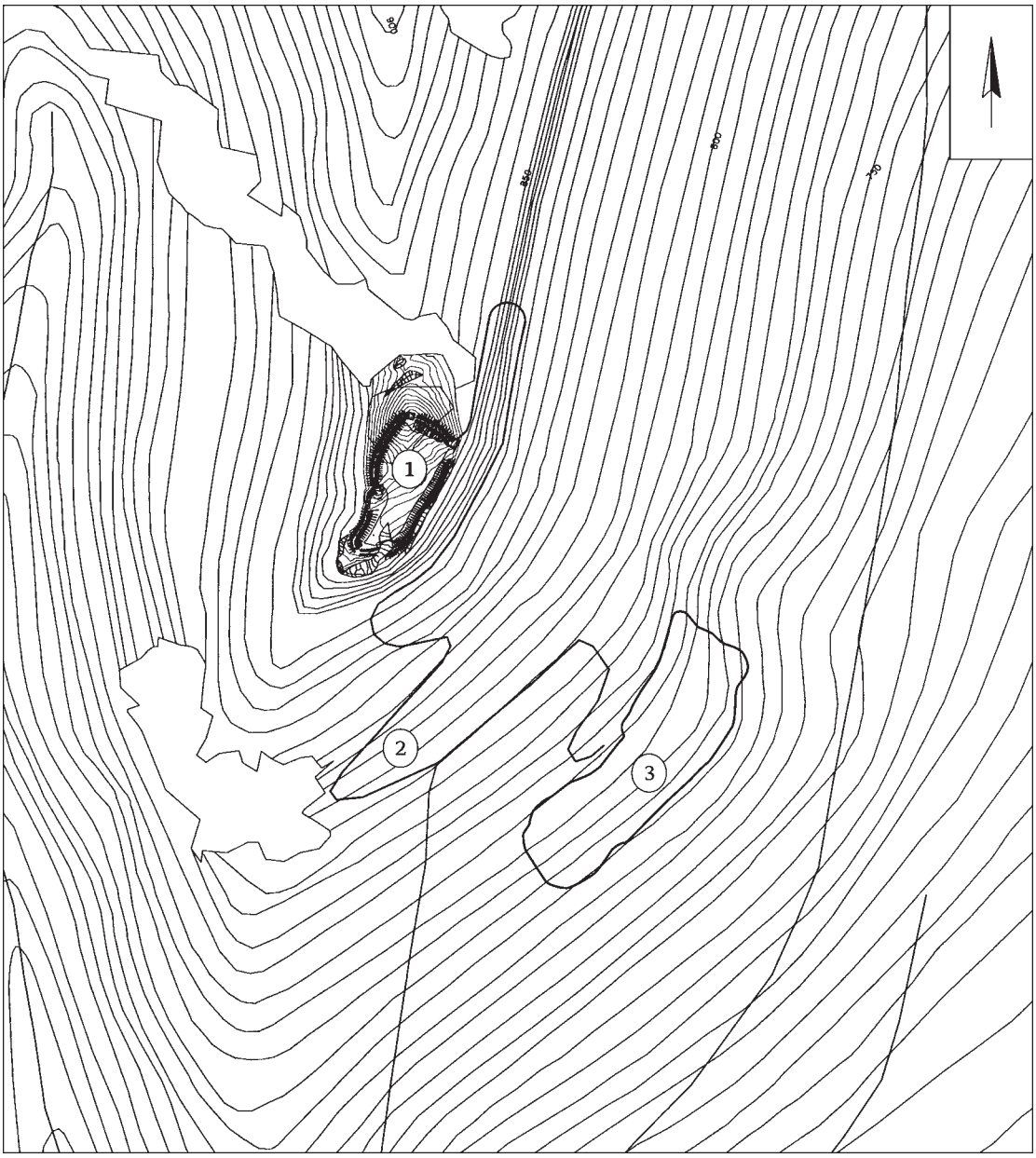
Aj keď mnohé z nich už boli podrobne zmapované, ich opevnenia boli skúmané len výnimočne (Podtureň-Bašta). Preto o konštrukcii valov malých hrádkov toho veľa nevieme. Skalnatý, z dvoch strán prakticky neprístupný vápencový hrebeň na Hrádkovej (831 m) pri Kvačanoch-Dlhej lúke zaberal plochu 0,18 ha a bol zo strany stúpajúceho hrebeňa prehradený vysokým, pravdepodobne nasypaným valom. Výskyt pieskov-

53. Trenčianske Teplice, hradisko Čertova skala.

cových kvádrov a platní v prednej časti naznačuje existenciu kvalitne vybudovanej čelnej plenty z tohto stavebného materiálu, transportovaného z väčšej vzdialenosti. Vstup do areálu viedol medzi okrajom valu a skalnou stenou vrcholovej plošiny alebo od juhu. Zaujímavosťou tejto lokality (na ktorej nie sú žiadne stopy využívania v mladších obdobiach) je zreteľne sa črtajúca cesta, vedúca z terasovitého sídliska so zdrojom vody pri úpätí kopca hore na hradisko (obr. 54; 55). Pri budovaní opevnenia na Hrádku pri Liptovskom Jáne skalnaté bralá doplnil obvodový val, mohutnejší na prístupnejšej južnej strane. Niektoré polohy predstavujú len neveľké plošiny na vrcholoch strmých hrebeňov či solitérnych kopcov. Lokalita v Jasenici, okr. Považská Bystrica (obr. 32), zaberala plochu len 250 m^2. Pritom sa tu výkopom zistili základy provizórnych spálených domov so zachovaným mobiliárom. Stopy valového násypu sa nezistili. Podľa terénnej situácie sa zdalo, že línia domov na plošine nad strmými svahmi tvorila zároveň obrannú líniu (*Pieta 2006b*). V Podturni sa rad domov tiež opieral o budovanú fortifikáciu. Podobný hrádok pri Hronskej Dúbrave s plochou 0,16 ha chránil jednoduchý násyp, navŕšený z miestneho kameňa. Podľa silne prepálených vrstiev a chaty so zachovaným inventárom opevnenie zaniklo pri požiari (obr. 56; *Pieta/Mosný 1999*).

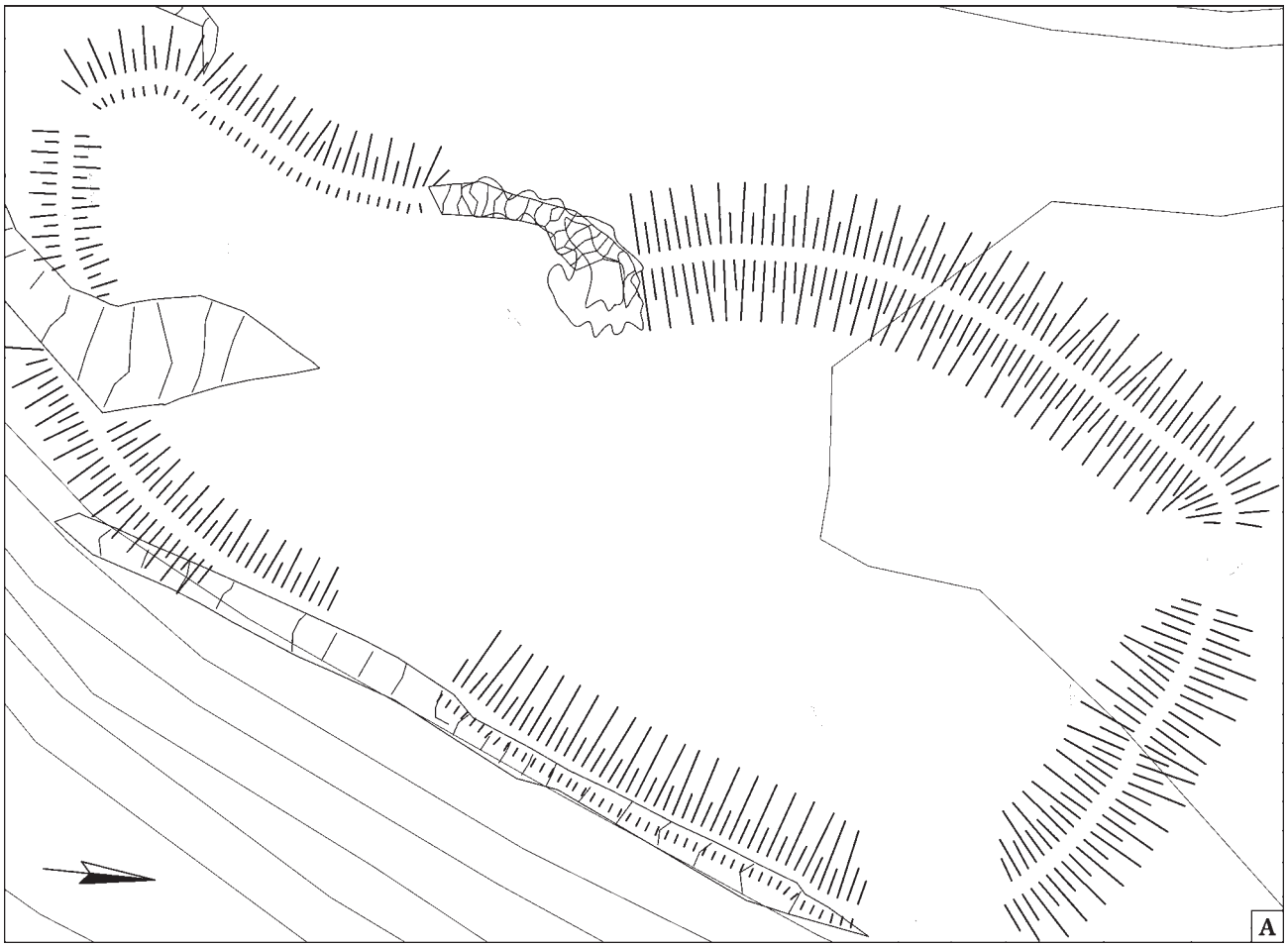
Už sme spomenuli, že tieto malé fortifikácie sa stavali aj vnútri starých pravekých alebo starších laténskych hradísk. Dochádzalo teda k zmenšeniu pôvodného opevnenia, podobne ako pri neskororímskych kasteloch, kde sa v rohoch budovali silne opevnené burgusy na spôsob neskorších mestských hradov ako jadra obrany. Takéto prípady máme zrejme doložené na halštatskom hradisku Zvon pri Lazisku, na stredolaténskom opevnení v Slatine nad Bebravou, ale možno aj na iných, menej prebádaných miestach (Mošovce). Neboli však overené výkopom. Logicky môžeme predpokladať, že na týchto hradiskách sa koncom doby

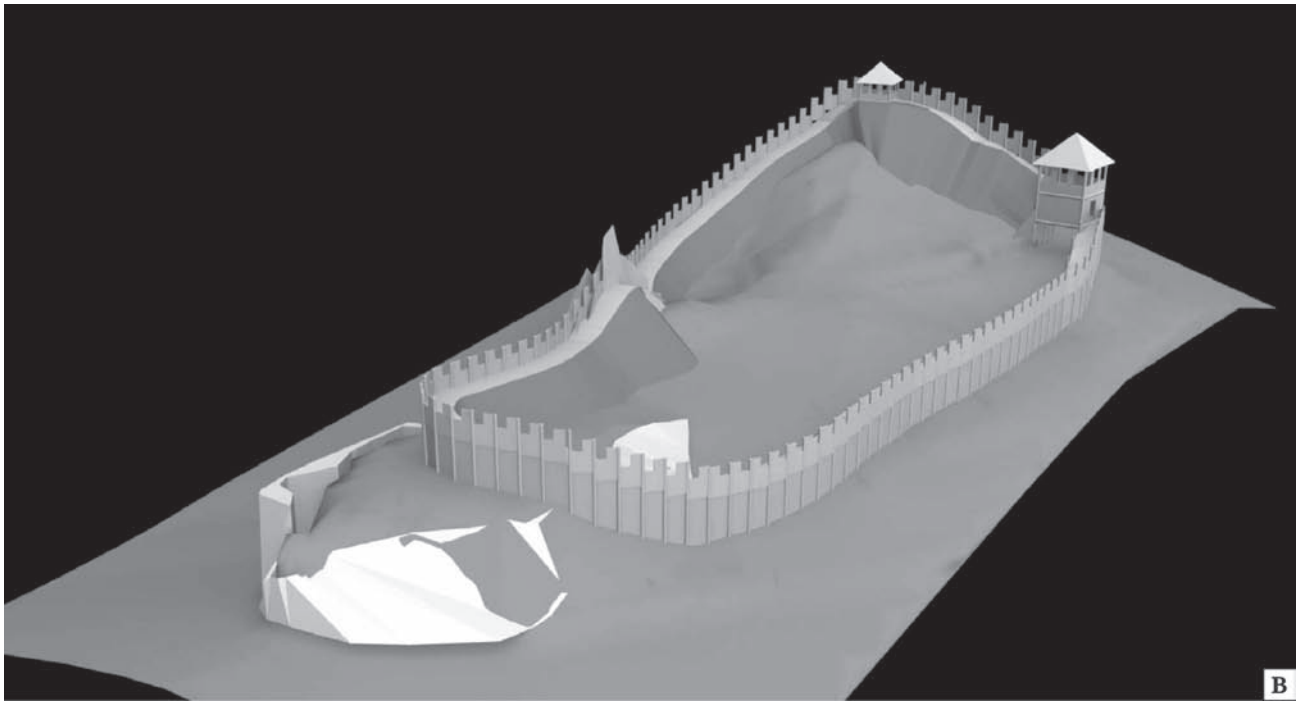

54. Kvačany – Hrádková.
Púchovský hrádok (1) so zachovanou komunikáciou (2), spájajúcou opevnenie s terasovitým sídliskom (3).

laténskej využívali na obranu aj staré vonkajšie valové násypy, ale vlastným opevnením boli novovybudované malé vežovité hrádky na ich akropole. Na Ostražici nad Nižnou na Orave bolo staršie halštatské hradisko v neskorej dobe laténskej zmenšené vybudovaním malého opevnenia typu Preist na vrchole kopca. Autor výskumu mylne predpokladal, že ide o akropolu halštatského hradiska (*Čaplovič 1987*, 149-152).

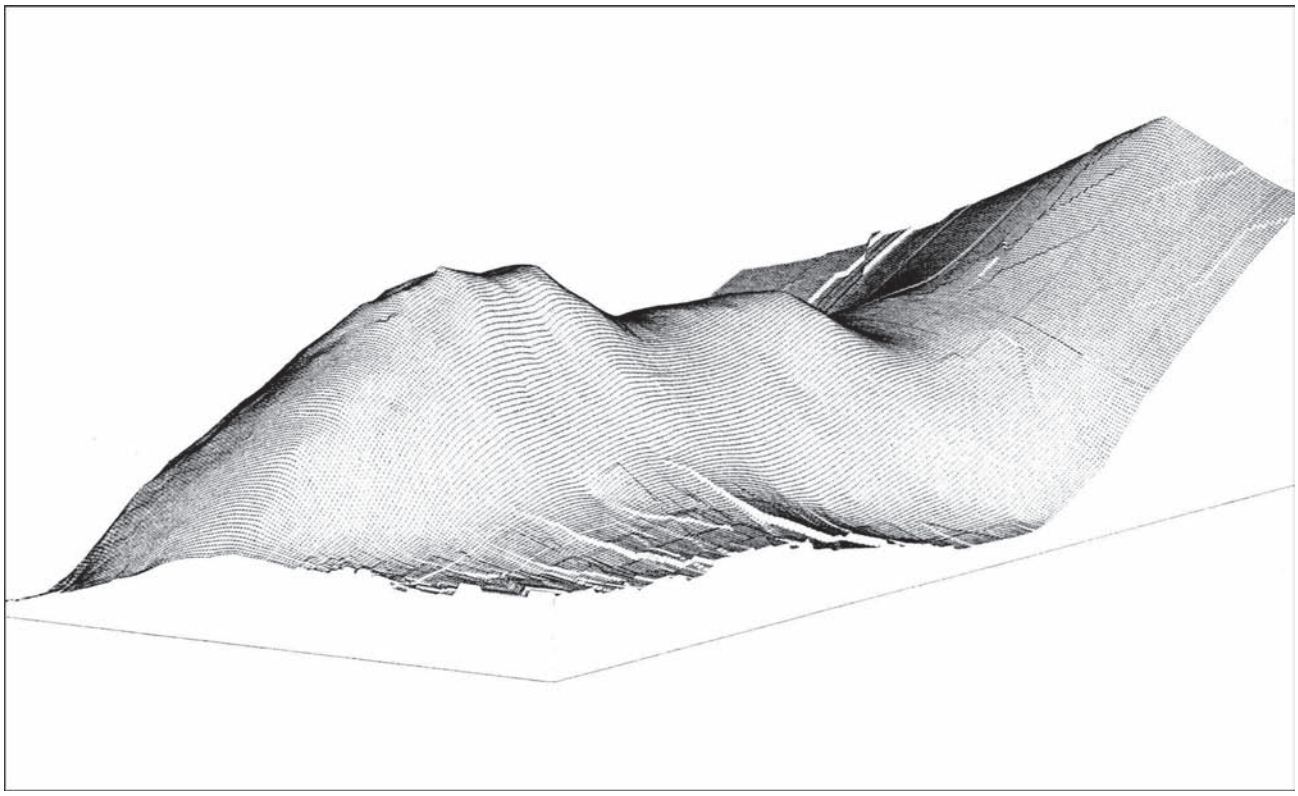
Vierohodným a objektívne potvrdeným príkladom zostáva, pochopiteľne, Liptovská Mara, kde sa po zničení obvodového valu 1,6 ha veľkého hradiska vybudovalo menšie jednoduché opevnenie, spálené začiatkom doby rímskej (*Pieta 1996*). Tento model platí pre mnohé púchovské fortifikácie, ktoré boli etapovite zničené v časovom rozpätí od druhej polovice posledného storočia pred Kr. po začiatok 1. storočia po Kr. Miniatúrne hradiská v južnej okrajovej zóne púchovského územia podľa svedectva nálezov prestali existovať už skôr, pred polovicou 1. storočia pred Kr.

55. Kvačany.

A – plán hradiska. B – digitálna rekonštrukcia hradiska.

56. Hronská Dúbrava. 3D plán hrádku.

5.2.4. Refúgiá

Charakteristickým znakom tohto typu fortifikácie je využívanie prírodných obranných daností miesta na núdzovú ochranu obyvateľstva a jeho majetku. Na tento účel sa v dávnej i nedávnej minulosti využívali odľahlé a ťažko prístupné vrchy, často so starým valovým opevnením, ale aj bralá, močiare alebo jaskyne. Prírodou chránené polohy boli niekedy zaistené doplňujúcim umelým opevnením.

Refugiálne polohy sú v slovenskom karpatskom prostredí pomerne dobre známe v rámci osídlenia v mladšom praveku. Systematickým prieskumom najmä Liptovskej kotliny sa v horských masívoch nad hradiskami z doby halštatskej podarilo identifikovať prírodou veľmi dobre chránené a čiastočne aj umelo opevnené miesta, ktoré bezpochyby predstavujú ďalšie miesto obrany daného spoločenstva. Vzájomnú väzbu osád, k nim príslušných hradísk a spomenutých útočísk potvrdzujú časovo súčasné nálezy. Tento typ fortifikácie je plošne doložený pre rovnaké časové obdobie, čo spolu so stopami požiaru, nálezmi zbraní a zuhoľnatených zásob potravín viedlo k názoru o existencii zánikového horizontu na konci staršej doby železnej (*Pieta 1981; 1983*; F 9).

V ostatnom čase sa podarilo dokázať aj využívanie takýchto extrémnych polôh v predpúchovskom stupni i v dobe púchovskej kultúry. Na ťažko dostupnom skalnatom hrebeni Rovná (874 m) nad Blatnickou dolinou vo Veľkej Fatre bol navŕšený krátky val, ktorý chránil jedinú prístupovú cestu na terasovitú plošinu s početnými dokladmi osídlenia v dobe halštatskej, strednej a neskorej dobe laténskej i na začiatku doby rímskej (*Pieta 1999b*).

Refugiálne využívanie starších opustených opevnení na vysokých vrchoch dokladajú aj ojedinelé laténske nálezy, ktoré sporadicky nachádzame na niektorých starších hradiskách, ako napríklad v Sklabinskom Podzámku (Katova skala, 964 m).

5.2.5. Líniové obranné stavby

Strategicky významné body krajiny, ako boli hraničné pásma, priesmyky a dominantné polohy, sa snažili jej obyvatelia v nepokojných časoch udržiavať pod kontrolou pre prípad nepriateľského útoku, ale

ich ostraha sa využívala aj ako výhodný hospodársky nástroj: vyberanie poplatkov a ciel od pútnikov, prechádzajúcich týmto miestom. Existenciu poplatkov za prechod krajinou máme doloženú v prípade Vanniovho kráľovstva na dolnom Považí (*Tacitus Annales XII*, 29, 3).

Mnohé z hradísk boli budované nielen na ochranu okolitého obyvateľstva, ale plnili aj úlohy v rámci obrany teritória či kontroly dôležitých diaľkových komunikácií. Dôležité bolo čo najlepšie zabezpečiť prvý sled ochrany územia vybudovaním provizórneho alebo trvalejšieho systému, ktorý bránil drobným i masívnym pustošivým nájazdom a v prípade koncentrovaného útoku vysúval miesta prvého kontaktu s nepriateľom na takticky výhodné a ženijne posilnené okraje vlastného územia. Takéto líniovo či bodovo strážené hranice poznáme na Slovensku z protitureckých bojov. Dobre známe sú aj z antických prameňov – stačí pripomenúť opevnené rímske hranice alebo aj provizórnu obrannú líniu, vybudovanú Caesarom proti keltským Helvétom na rieke Rhône (*Caesar BG* I, 8).

Významným archeologickým dokladom krajinného opevnenia sú nálezy z Podturne. Pozostatky fortifikačného systému v podobe zvyškov valov tu pútali pozornosť už v 19. storočí (J. Neudeck). Na vysokej ľavobrežnej terase Váhu, na mieste, kde sa Liptovská kotlina výrazne zužuje, boli na ostrohoch Bašta a Velínok vybudované valové opevnenia. Je to priestor, cez ktorý zrejme viedla pôvodná komunikácia pozdĺž Váhu, ktorá sa vyhýbala riečnej inundácii. V roku 1960 A. Petrovský-Šichman rozpoznal na oráčine medzi fortifikáciami črtajúce sa tmavšie sfarbené pásy, ktoré interpretoval ako stopy osídlenia s ulicovou zástavbou (*Petrovský-Šichman 1965,* 93). Pri stavbe diaľnice v roku 1975, ktorá zničila väčšinu tohto vzácneho pamiatkového areálu, sa v rámci krátkeho záchranného výskumu podarilo preskúmať časti hradísk Velínok a Bašta. Zároveň sa rezmi preveril tvar a datovanie dvoch priekop, ktoré boli pri stavebných prácach odkryté v dĺžke takmer 100 m (obr. 57). Podľa získaných poznatkov sedlo medzi hranou terasy a vrchom Varta chránili paralelné priekopy v predpolí hradiska Velínok. Podľa nálezov vznikol tento systém v predpúchovskom stupni a pravdepodobne sa čiastočne využíval aj v neskorolaténskom období. Len hrádok Bašta existoval až do začiatku doby rímskej (*Hanuliak/Pieta 1976*).

5.2.6. Zvláštne formy opevnení

V posledných rokoch sa podarilo objaviť nové náleziská, ktoré svojou topografiou ani nálezmi deklarovanou funkciou nezapadajú do uvedenej schémy. Príkladom môžu byť hradiská vo vápencovom predhorí Veľkej Fatry v regióne Turca, hlavne lokalita v polohe Červený grúň (964 m) v katastri obce Folkušová. Ide o extrémne členitý, terasovite upravený strmý svah v podobe akéhosi amfiteátra, so samostatnými malými valovými opevneniami na predsunutých ramenách bočných výbežkov i na najvyššom skalnatom hrebeni. Dovnútra areálu vedie v teréne ešte dobre sledovateľná komunikácia. Pri úpätí svahov vrchu sa zistili pomerne rozsiahle sídliská.

Celá plocha s rozlohou 8 – 9 ha bola intenzívne obývaná už v mladšej a neskorej dobe bronzovej a rovnako husto aj od strednej doby laténskej do začiatku doby rímskej. Laténsky horizont reprezentuje sklený náramok typu 8b, varianty spony s hladkou spojenou konštrukciou a rôzne typy spôn stupňa D, zatiaľ čo koncovú fázu zastupujú zasa spony Almgen 67 a 236c. Podľa nálezov železnej a bronzovej trosky, polotovarov a nástrojov (kliešte, vyhňová lopatka) i malého hromadného nálezu (kosáky) na terasách pracovali remeselnícke dielne. Poklad a najmä vzácne mincové razidlo spolu s kovovou troskou naznačujú aj možnosť miestnej výroby mincí. Na sídlisku pri úpätí vrchu sa koncentrujú stopy hutníckej výroby, ktorú dokladá železná troska a časti plášťov taviacich pecí.

K datovaniu a vzájomnej súvislosti jednotlivých objektov zo spomenutej sústavy opevnení sa bez sondáží nedá zodpovedne vyjadriť. Najmenej z dvoch z nich sú k dispozícii výlučne púchovské materiály. Valové násypy prepájajú bralnaté, prírodou dobre chránené terénne pasáže a vlastné valové sústavy majú neveľký rozsah. Na predsunutom opevnení Havrania skala v teréne vidieť aj pozostatky priekopy, ktorá zosilňuje valovú fortifikáciu na skalnatom výbežku z jedinej dostupnej strany.

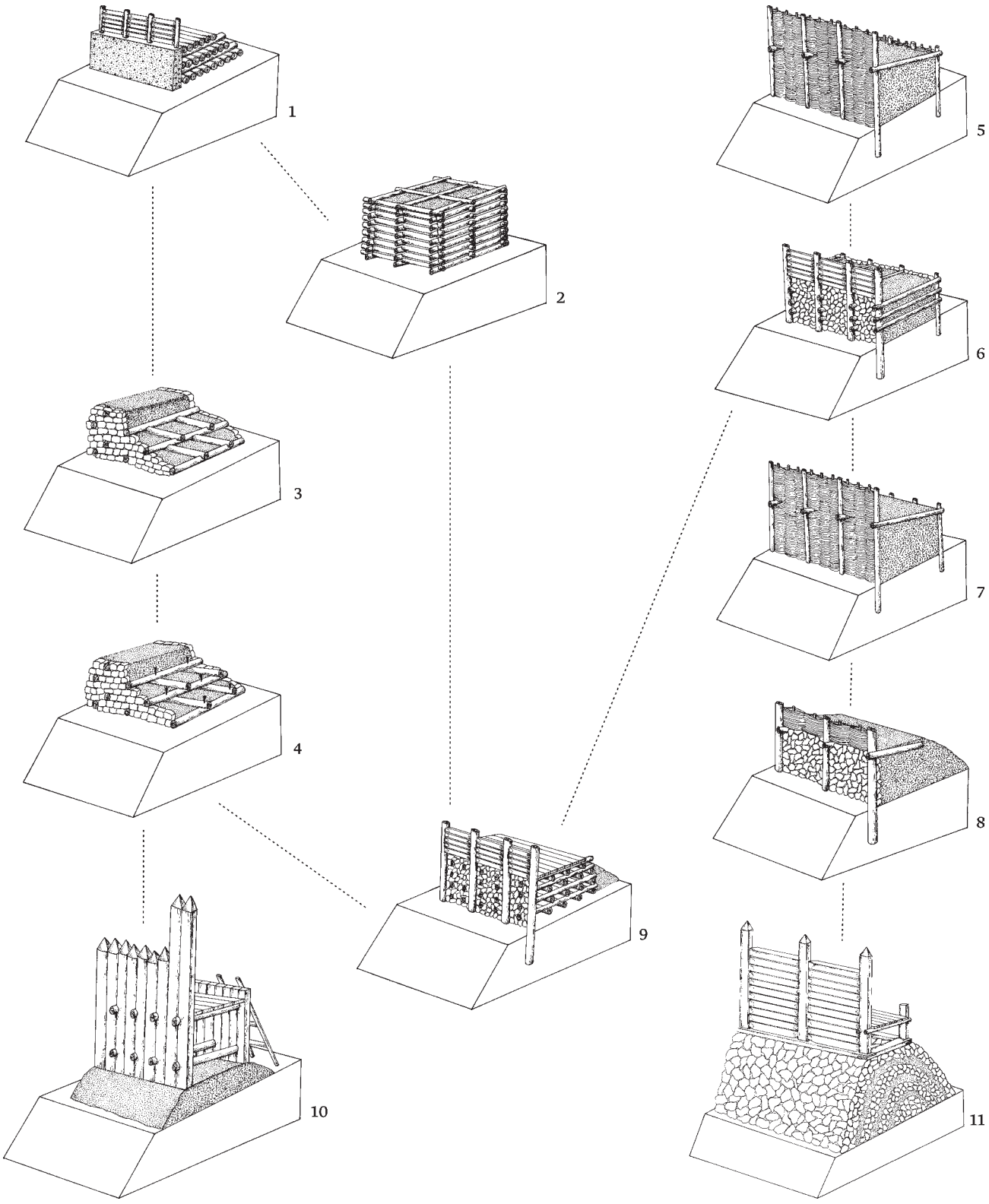
57. Podtureň – celkový plán.

5.3. FORTIFIKAČNÉ OBJEKTY A STAVEBNÉ TECHNIKY

5.3.1. Valy, palisády

Základom opevnení bola ohrada, vybudovaná podľa daných možností a potrieb na najvýhodnejšom mieste terénu, obvykle na rozhraní vrcholovej plošiny a svahu kopca. Mohla ju tvoriť drevená palisáda, násyp z hliny a kamenia alebo, najčastejšie, kombinácia sypaného materiálu a drevenej kazetovej či roštovej konštrukcie, na čelnej strane obložená kamennou plentou alebo chránená nasucho kladeným múrom. Kamenné obloženie ako ochranu pred eróziou mali niekedy aj svahy pod hradbami alebo steny priekop. Prirodzene, stupeň zachovania pozostatkov valu nie vždy dovoľuje detailnejšie poznanie jeho konštrukcie, ktorá bola navyše často obnovovaná a prestavovaná. Podľa našich pozorovaní pri rekonštrukciách v Liptovskej Mare je životnosť nechránených drevených i kamenných častí konštrukcií pomerne krátka. Závisí od viacerých faktorov, ako sú kvalita použitého materiálu, pravidelná údržba a hlavne klimatické vplyvy. Je preto dosť pravdepodobné, že hradby boli pôvodne zastrešené, čo mohlo podstatne predĺžiť ich životnosť. Poukazujú na to aj dlhodobé pozorovania rekonštruovaných častí opevnení.

Pri budovaní valov sa v podstate používali tri konštrukčné princípy (obr. 58): bola to jednoduchá sypaná rampa alebo násyp spevňovaný vrstvami pevných materiálov (drevo, lomový kameň), vodo-

58. Typy a varianty konštrukcií opevnení.

1 – roštová konštrukcia, 2 – komorová konštrukcia, 3 – typ Ehrang (variant murus gallicus bez spojovacích klincov), 4 – typ Avaricum – murus gallicus, 5 – dva rady stĺpov, spájaných kazetami, 6 – typ Altkönig/Preist, dva rady stĺpov s kamennou plentou a zosilnenými priečnymi spojmi, 7 – typ Hod Hill (variant k typu 5), 8 – typ Kehlheim, 9 – zmiešaný variant zvislého a vodorovného stavebného riešenia (podľa F. Audouze/O. Buchsenschutz), 10 – dvojitá palisáda, 11 – kamenný (plášťový) val.

rovné pravouhle viazané a nad seba ukladané drevené rámy vypĺňané sypkým materiálom, a nakoniec zvislé, navzájom previazané drevené líniové konštrukcie (súvislé hradenie, palisády alebo striedajúce sa stĺpy v čele hradby a v zadnej rampe). Tieto základné prvky, najmä posledné dve dreveno-hlinité konštrukcie, existujú v mnohých variantoch, niekedy s určitým územným rozšírením.

Použitie konkrétnej konštrukcie jednoznačne vychádzalo z materiálových možností danej lokality, ale iste aj zo stavebného zámeru: požadovanej výšky či šírky hradby, a tiež záviselo od dôležitosti konkrétneho úseku opevnenia. Máme dostatok dokladov striedania stavebných techník a odlišnej náročnosti konštrukcie hradby podľa jej dostupnosti či neprístupnosti v teréne z pohľadu útočníka (Liptovská Mara, Podtureň-Velínok). V našich podmienkach sa hradby najčastejšie budovali kombináciou zvislých a vodorovných prvkov.

a) Val s lícovanou kamennou hradbou a sypanou rampou spevnenou roštmi. Je to starobylý typ konštrukcie, dobre známej z mladšieho praveku. Jeho základom boli vodorovné komorové väzby vypĺňané sypkými materiálmi alebo roštovaný násyp. Čelná strana bola šikmo obložená menšími kameňmi alebo ju tvoril nasucho kladený múr z veľkých platní a kvádrov.

Najstarší val v Liptovskej Mare mal ílovitý násyp, o ktorý sa vpredu opierala hlinou a kameňom vyplnená roštová konštrukcia. Čelná časť sa nezachovala. Jeho mladšia prestavba vznikla rozšírením smerom von. Konštrukcia armovaná drevenými roštmi sa znútra opierala o teleso deštruovaného staršieho valu a spredu o plentu z veľkých pieskovcových kvádrov. Lícované múry sa uplatnili aj pri budovaní vnútornej a vonkajšej východnej hradby, v mieste s najľahším prístupom do hradiska (*Pieta 1996,* 69-74; F 17: 2). Murivo z veľkých pieskovcových a travertínových kameňov sa opieralo o kamenistý násyp na stúpajúcom skalnatom svahu. Stabilitu základov zabezpečovala vrstva riečnych okruhliakov, vytvárajúca akýsi filter na odvod svahovej vody. Dvojité líce múru východnej terasy sa nepodarilo bezpečne interpretovať. Mohlo ísť rovnako o prestavbu, ako aj o stupňovité riešenie konštrukcie. Pozoruhodné sú aj oporné piliere, ktorými bola (bezpochyby dodatočne) spevnená spodná časť prednej hradby. Mladolaténske, bližšie nedatované hradby z lícovaného vápencového lomového kameňa sa zistili aj na dolnom a hornom opevnení hradiska v Spišských Tomášovciach. Spodný múr bol široký 240 cm (*Javorský 1977*).

b) Val s lícovanou hradbou a so stĺpmi v líci hradby. Najznámejšou fortifikačnou technikou v stredoeurópskom priestore je hradba so stĺpmi, zapustenými v pravidelných rozostupoch do čelnej strany kamennej plenty, s rôznymi variantmi vnútornej konštrukcie. Sú označované ako typ Preist (so zvislými prvkami z oboch strán) alebo typ Kehlheim s čelnou hradbou a vnútorným valovým násypom alebo typ s čelným dreveným hradením (*Collis/McLaren Ralston 1976,* 136; *Collis 1984,* 107-109; *Audouze/Buchsenschutz 1992,* 93, 94). Čelo hradby bolo budované z lícovaného, nasucho kladeného muriva a v celom priebehu alebo len miestami bolo spevnené priečnou a pozdĺžnou rámovou drevenou konštrukciou, po ktorej v líci hradby zostali medzi kameňmi charakteristické obrysy a jamy po stĺpoch (Pfostenschlitzmauer).

Genéza a vývoj tohto typu fortifikácie nie sú celkom jasné. Podobné konštrukcie sa spomínajú už v staršej dobe železnej, a to aj v karpatskej oblasti. Oba prípady sú však zatiaľ málo preukazné. Časť fortifikácie tohto typu, posilnená priekopou, sa zistila v Medzihradnom na Orave, kde sa črtajú najmenej dve prestavby tejto konštrukcie. Hradisko sa označuje ako halštatské, ale datovanie nie je podložené spoľahlivými nálezmi (*Čaplovič 1987,* 138-142). Nález zvislých stĺpov v líci kamennej plenty valu sa spomína pri výskume tretieho pásma halštatského opevnenia hradiska Smolenice – Molpír, a tento spôsob riešenia hradby vidieť aj na rekonštrukcii fortifikácie (*Dušek 1967,* 585; *1986,* Abb. 2). V publikovanej dokumentácii však stopy tohto stavebného systému nie sú doložené.

V Čechách sa hradby so zvislými stĺpmi v líci plenty valu objavujú už vo včasnej dobe laténskej (Závist: *Motyková/Drda/Rybová 1984; Drda/Rybová 1998,* 140-142). Tento typ pevnostnej architektúry sa ako protipól západnej techniky murus gallicus od strednej doby laténskej rozšíril najmä vo východokeltskom priestore, a teda aj v severnej časti Karpatskej kotliny. V širšom pridunajskom priestore poznáme celý rad príkladov (Schwarzenbach, Staré Hradisko, Plavecké Podhradie, Budapešť-Gellérthegy), rovnako ako aj v púchovskej kultúre (Nižná, Liptovská Mara, Podtureň).

V opevnení východnej terasy v Liptovskej Mare sa v priestore brány striedali úseky spevnené zvislými

stĺpmi s hladkým murivom. Nemožno vylúčiť, že tam, kde bolo náročné osadiť stĺpy do skalnatého podložia, sa táto technika nepoužila alebo sporadické použitie stĺpov v líci hradby súviselo s konštrukciou nadstavby opevnenia, možno aj jeho zastrešenia. Podrobne sme oboznámení so stavbou najmladšieho, núdzového opevnenia na Havránku, ktoré bolo odkryté v dĺžke takmer 50 m. Malo šírku iba 350 cm a základom jeho konštrukcie boli navzájom previazané vonkajšie a vnútorné rady stĺpov v rozostupe približne 160 cm. Čelo hradby chránil 90 cm hrubý múr, znútra opretý o zrubovú stenu, prikrytú sypanou rampou. Táto stavba je dokladom využívania opísaného typu hradby ešte na začiatku doby rímskej.

Samozrejme, kamenná plenta hradby sa ľahšie budovala z pevného a dobre štiepateľného materiálu, ako bol pieskovec, travertín alebo andezit. Pre nedostatok takých materiálov sa však stavalo aj z lomového vápenca a dokonca aj zo žulových okruhliakov. V Podturni-Velínku sa takéto skaly v hradbe so zvislými stĺpmi v plente kládli do hlineného lôžka – akejsi „malty" (F 18: 1). Z miestneho lomového kameňa sa stavali hradby rovnakého typu aj v Plaveckom Podhradí, Žehre a na ďalších miestach s vápencovým podložím.

c) Dvojitá palisáda. Základom niektorých hradieb boli súvislé rady zvislých stĺpov, osádzané do žľabov v podloží alebo umelom násype. Predpokladá sa, že koly boli znútra navzájom spájané a oba rady sa v určitých intervaloch previazali klieštinami. Medzipriestor vypĺňal do určitej výšky sypký materiál, ktorý vytvoril homogénnu masu hradby. Tento typ opevnenia bol známy už v praveku. Podobná fortifikácia bola použitá v najstaršej stavebnej fáze z doby halštatskej na Závisti (*Motyková/Drda/Rybová 1984,* 409, 410). Podobné konštrukcie nachádzame skôr v nížinných oblastiach s nedostatkom vhodného stavebného kameňa. Ako príklad uveďme Nitriansky Hrádok, kde bol dvojitou palisádou obohnaný celý sídliskový areál (obr. 20).

Rovnaká technika bola použitá aj na Braunsbergu pri Hainburgu, kde vzdialenosť medzi oboma radmi palisády kolísala medzi 2 – 3,5 m (*Urban 1995,* 511, 512). Časť hradbovej konštrukcie sa na pôvodnom mieste podarilo modelovo zrekonštruovať. V hornatých krajoch sa masívne drevené ohrady-palisády uplatnili skôr pri provizórnych či núdzových opevneniach. Príklady opätovne nachádzame v Liptovskej Mare, kde bolo opevnenie nad strmými južnými a západnými svahmi riešené práve takouto jednoduchou ohradou. Na nižšie položenej južnej terase sa pod spálenými domami zo začiatku doby rímskej zachovali pozostatky dvojitej palisády či skôr hradby s využitím líniovej stĺpovej konštrukcie.

d) Sypané (plášťové) valy. Na miestach s nedostatkom dreva a vhodného, plošne štiepateľného kameňa sa opevnenia vytvárali zo sypkých materiálov – hliny, štrku alebo lomového či riečneho kameňa. Aby násyp dosiahol požadovanú výšku a vnútornú pevnosť, boli sypké vrstvy valu obkladané plášťami z ukladaných kameňov alebo sa teleso podobným vrstvovým spôsobom celé naukladalo z lomového kameňa. Názorné príklady využitia tejto techniky sa zistili v Podturni. Predsunutý polkruhovitý násyp pred bránou pod základmi veže bol navŕšený z vrstiev lomového vápenca a ílovitej hliny. Vchod do brány zvonku chránil v oblúku vedený predsunutý val z veľkých žulových riečnych okruhliakov. „Kamenné" valy – násypy postavené prevažne z neviazaných kameňov – vidieť na viacerých karpatských hradiskách tam, kde nebol dostatok hliny na vyplnenie drevenej konštrukcie valu (Slatina nad Bebravou, Plavecké Podhradie). Tieto opevnenia neboli dosiaľ podrobené výskumu. Dá sa však predpokladať, že kamene neboli len chaoticky nasypané, ale v rámci možností použitého materiálu ukladané tak, aby násyp umožňoval obrancom ochranu a zároveň boj z najvyššieho bodu hradby. S určitosťou ich teda dopĺňali aj nezachované drevené súčasti.

Sypaný val s povrchom spevneným naukladanými lomovými kameňmi sa sondážne skúmal na hradisku pri Skalke nad Váhom (*Hanuliak 1998*). Jeho konštrukciu sme krátko spomenuli pri opise tejto lokality.

5.3.2. Brány

Vstupy tvorili bezpochyby najdôležitejší prvok opevnenia z komunikačného i obranného hľadiska, ale boli významným objektom aj po stránke spoločenskej a kultovej. Podľa zachovaného archeologického kontextu môžeme pri výskume rozpoznať originalitu konštrukcie a jej technické riešenie, nedostupné však zväčša zostávajú známky ďalších funkcií, ktoré brány v čase svojej existencie plnili, včítane spoločensko-prestížnej. Porovnávanie jednotlivých objektov tohto

typu nie je jednoduché, pretože ich podoba nezávisela len od strategického a technického myslenia či preberania a vývoja určitých schém, ale do značnej miery aj od základných predpokladov daného miesta: jeho terénneho reliéfu, dostupného stavebného materiálu a ľudských stavebných kapacít.

Základnou požiadavkou na konštrukciu brány ako citlivého miesta obrany bolo zabezpečenie vchodu pred nečakaným útokom i pred sústredeným náporom útočníkov tak, aby im mohol s úspechom čeliť obmedzený počet obrancov. Dôležitou výhodou bola výšková prevaha obrany, teda čo najvyššie hradby a vo väčšine prípadov aj vežová nadstavba vchodu. Druhou zásadou bolo riešenie vstupného priestoru tak, aby nepriateľ mohol byť okrem čelnej strany ostreľovaný aj zboku, do protivníkovej zraniteľnejšej pravej strany (štít väčšina bojovníkov držala ľavou rukou). Preto boli asymetrické brány smerované práve takto, s cestou prichádzajúcou sprava a pravým ramenom valu vtiahnutým dovnútra opevnenia, resp. s ľavým predsunutým ramenom. Tak vznikla relatívne úzka vchodová ulica, kontrolovaná z oboch strán. Pri náročnejších a isteže progresívnejších symetrických (kliešťových) konštrukciách mohla byť streľba obrany vedená z oboch strán a zúžený koridor zabezpečovali obe lievikovito alebo pravouhlo hlboko dovnútra vtiahnuté ramená valu.

Zdá sa, že starším typom sú asymetrické vchody, ktoré sa bežne objavujú už v mladšom praveku. Rozsiahle kliešťové brány sú nepochybne mladšie a zostáva otvorenou otázkou, či túto konštrukciu Kelti prevzali zo stredomorskej oblasti, alebo vznikla v prostredí severne od Álp, kde sa kliešťové brány vyskytujú už od staršej doby laténskej, najneskôr však od začiatku stredného laténu (*van Endert 1987,* 80).

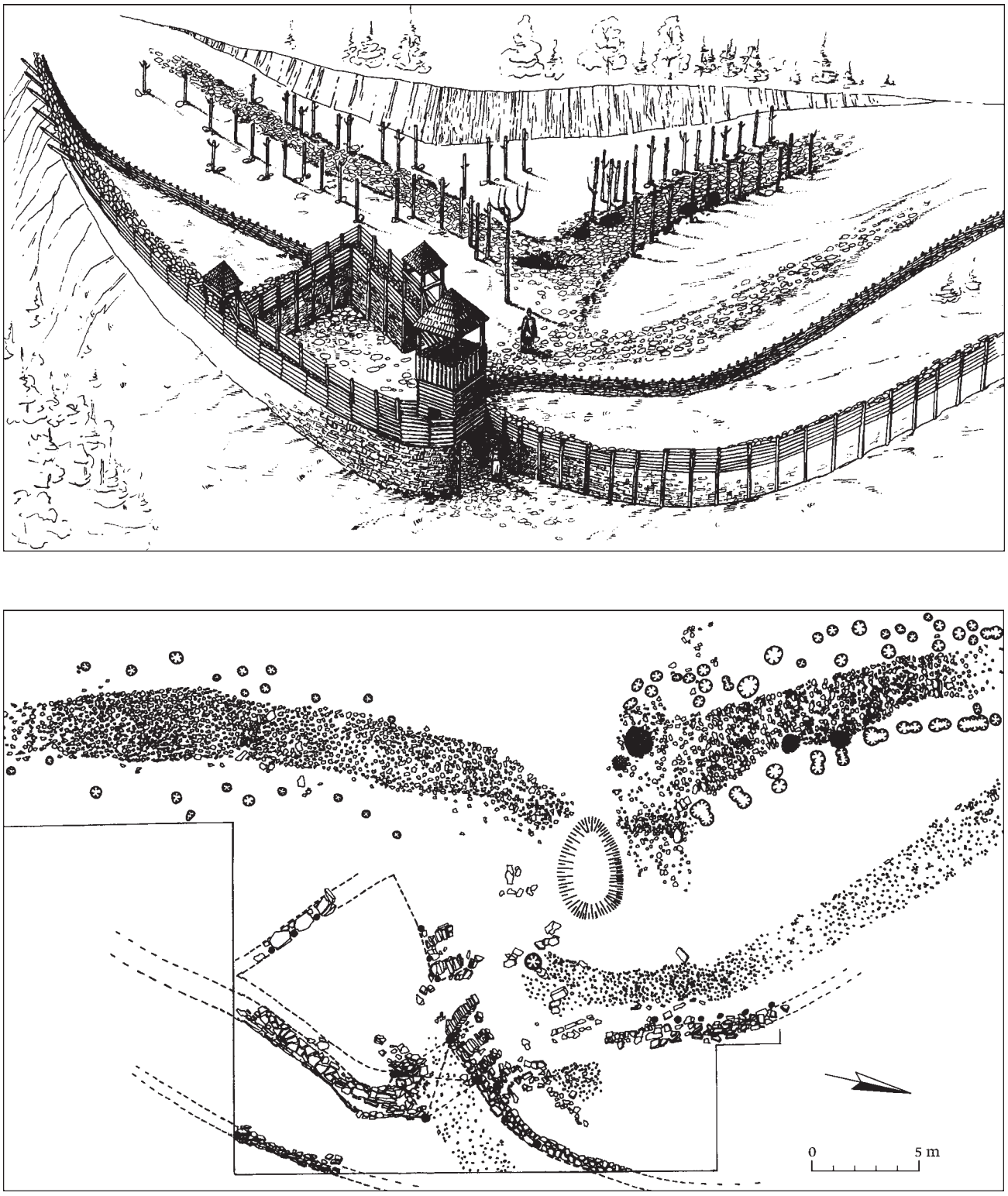
Nedostatočný prieskum včasnohistorických opevnení a najmä ich medzerovitá dokumentácia i datovanie neposkytujú v súčasnosti podklady na zmapovanie jednotlivých typov a variantov brán. Preto sa na tomto mieste môžeme podrobnejšie venovať len niekoľkým skúmaným objektom, pochádzajúcim zo všetkých troch kultúrnych okruhov laténskeho obdobia na území Slovenska. Celkove bolo u nás vykopaných päť brán: v Nitrianskom Hrádku, Plaveckom Podhradí, Podturni a v Liptovskej Mare (2). O ďalších odkrytých objektoch tohto druhu máme v dostupnej literatúre len zmienky, ktoré ich neumožňujú bližšie charakterizovať (Žehra-Spišský hrad: *Vallašek 1976;* Spišské Tomášovce-Čingov: *Javorský 1977*). Iné brány hradísk a hrádkov z doby laténskej boli zatiaľ len geodeticky zdokumentované (Trenčianske Bohuslavice, Horné Orešany, Trenčianske Teplice).

Kliešťové brány z oboch lokalít juhozápadného a západného Slovenska v Plaveckom Podhradí a Nitrianskom Hrádku majú rozdielne datovanie: zatiaľ čo opevnenie v Plaveckom Podhradí patrí ešte na koniec stredolaténskeho obdobia, fortifikácia v Nitrianskom Hrádku je z konca doby laténskej. Napriek tomu majú obe brány klasickú stavebnú schému, dobre známu z oppidálnych lokalít západnej Európy.

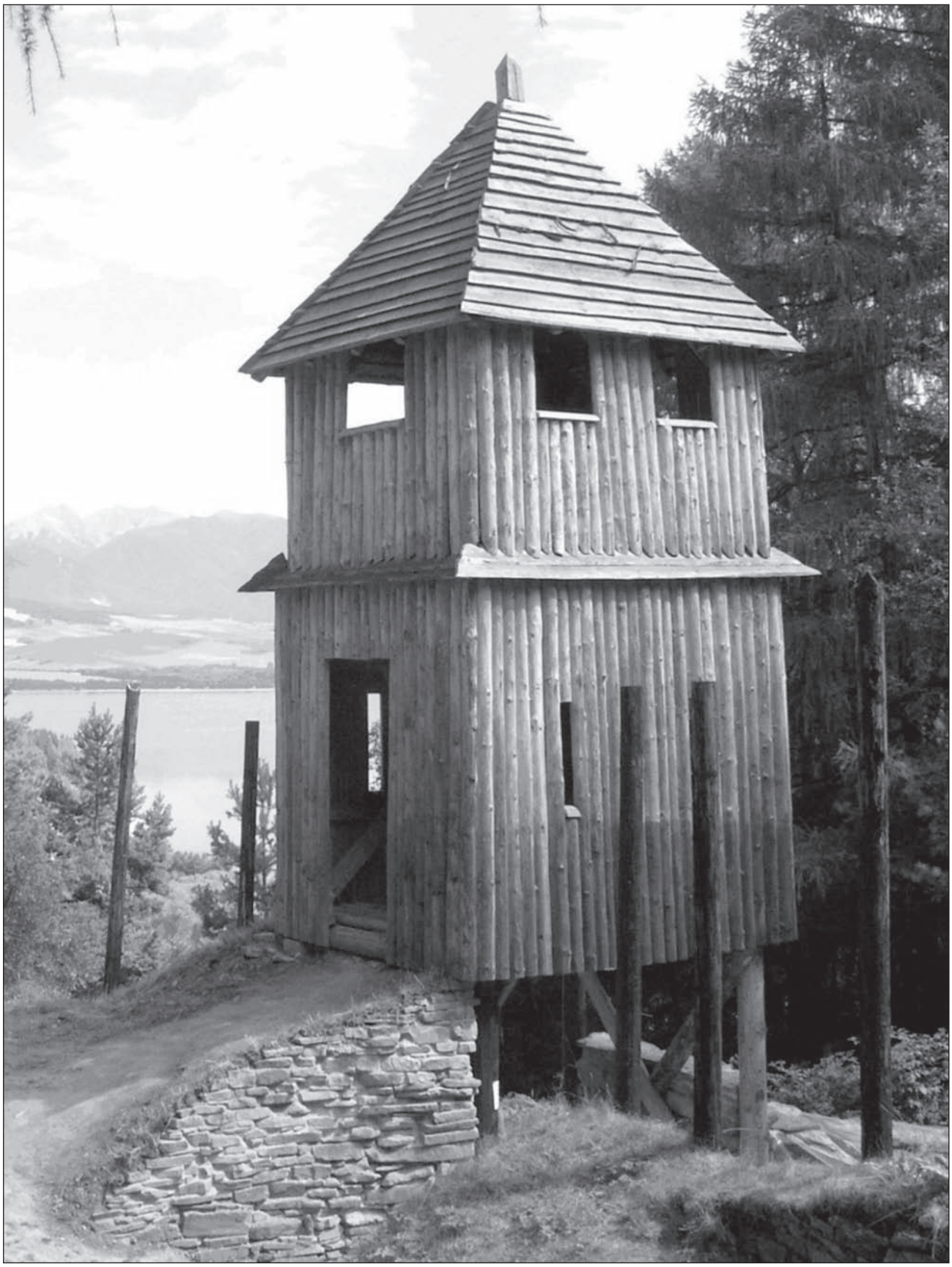
Vchod do vnútorného pásma opevnenia Pohanskej využil pôvodný priestor pravekého vstupu (*Paulík 1976*). Slabý stupeň zachovanosti mladolaténskej brány neumožnil rozpoznať stavebné detaily konštrukcie. Podľa terénneho pozorovania bol aj priechod prvým pásmom fortifikácie riešený bránou so symetrickými krídlami. Na rozdiel od oboch publikovaných plánov sa podľa obhliadky reliéfu deštrukcie brány v teréne zdá, že ramená prvého z dvojice násypov smerujú von, a len krídla druhej línie sú kliešťovo zatiahnuté smerom dovnútra. Táto brána dosiaľ nebola skúmaná, podobne ako kliešťová brána vnútorného prstenca opevnenia oppida Trenčianske Bohuslavice.

Zložitejší a lepšie zachovaný je pôdorys vchodu opevnenia zo stupňa D2 v Nitrianskom Hrádku, ktorý je mierne asymetrický, s posilnením viac vysunutého ohybu južného krídla vežou (obr. 21). Podľa opisu autora výskumu bol prístup k bráne chránený pravdepodobne palisádovou zátarasou a, pravdaže, korytom rieky, cez ktorú zrejme viedol most. Udivuje veľkosť tejto konštrukcie v porovnaní s rozmermi opevneného areálu. Výlučné použitie dreva nepochybne súvisí s nedostatkom kameňa na dolnom Ponitrí.

Ďalšie tri preskúmané konštrukcie sú z oblasti púchovskej kultúry a všetky predstavujú neštandardné riešenia. Staršia brána na hradisku Havránok v Liptovskej Mare je vstupom do sakrálneho areálu, so severným krídlom zatiahnutým dovnútra a štvorcovou dispozíciou vežovej nadstavby nad vchodom (obr. 59; 60; F 17: 1). Bola umiestnená vo svahovitom teréne na najnižšom mieste východnej terasy hradiska tak, aby prístupová cesta viedla z pravej strany popod hradbu. K zvláštnostiam riešenia patrí kombinovanie lícovanej kamennej hradby s úsekmi, kde boli uplatnené zvislé stĺpy vo frontálnej časti múru a najmä pravouhlé lomenie vstupu

59. Liptovská Mara I – Havránok. Rekonštrukcia brány do obetiska.

60. Liptovská Mara I – Havránok. Stavebne rekonštruovaná brána do obetiska.

za bránou, kontrolované murovanou hranou terasy s predpokladanou ochodzou. Takto riešený vstup nemohol byť využívaný na dopravu a bezpochyby zároveň lepšie fortifikačne zabezpečil pomerne ľahko dostupnú východnú terasu hradiska. Podľa stratigrafických pozorovaní toto opevnenie vzniklo pri prestavbe koncom stupňa D1 alebo v stupni D2.

Hradisko Havránok bolo v neskorolaténskej dobe z východnej strany opevnené ešte druhou, len fragmentárne zachovanou hradbou, ktorá bola vedená po hrane vrcholovej plošiny a zbiehala južným smerom dolu svahom k obvodovému valu. V tejto južnej časti sa odkryl fragment lícovaného muriva a okruhliakovej dlažby, ktoré zrejme patrili k severnému krídlu pôvodného vchodu do vnútorného hradiska.

Táto línia hradby bola obnovená niekedy okolo prelomu letopočtu, keď vznikla aj nová brána, takisto s dovnútra zatiahnutým severným ramenom, ktoré bolo zosilnené vežovitou nadstavbou (obr. 61). Na rozdiel od staršieho valu využívala nová hradba zvislé stĺpy v čelnom murive i v zadnom fronte. Vchod mal halovú konštrukciu so zrubovými stenami a podbránie bolo vydláždené riečnymi okruhliakmi. Brána zanikla pri požiari v prvých desaťročiach nového letopočtu.

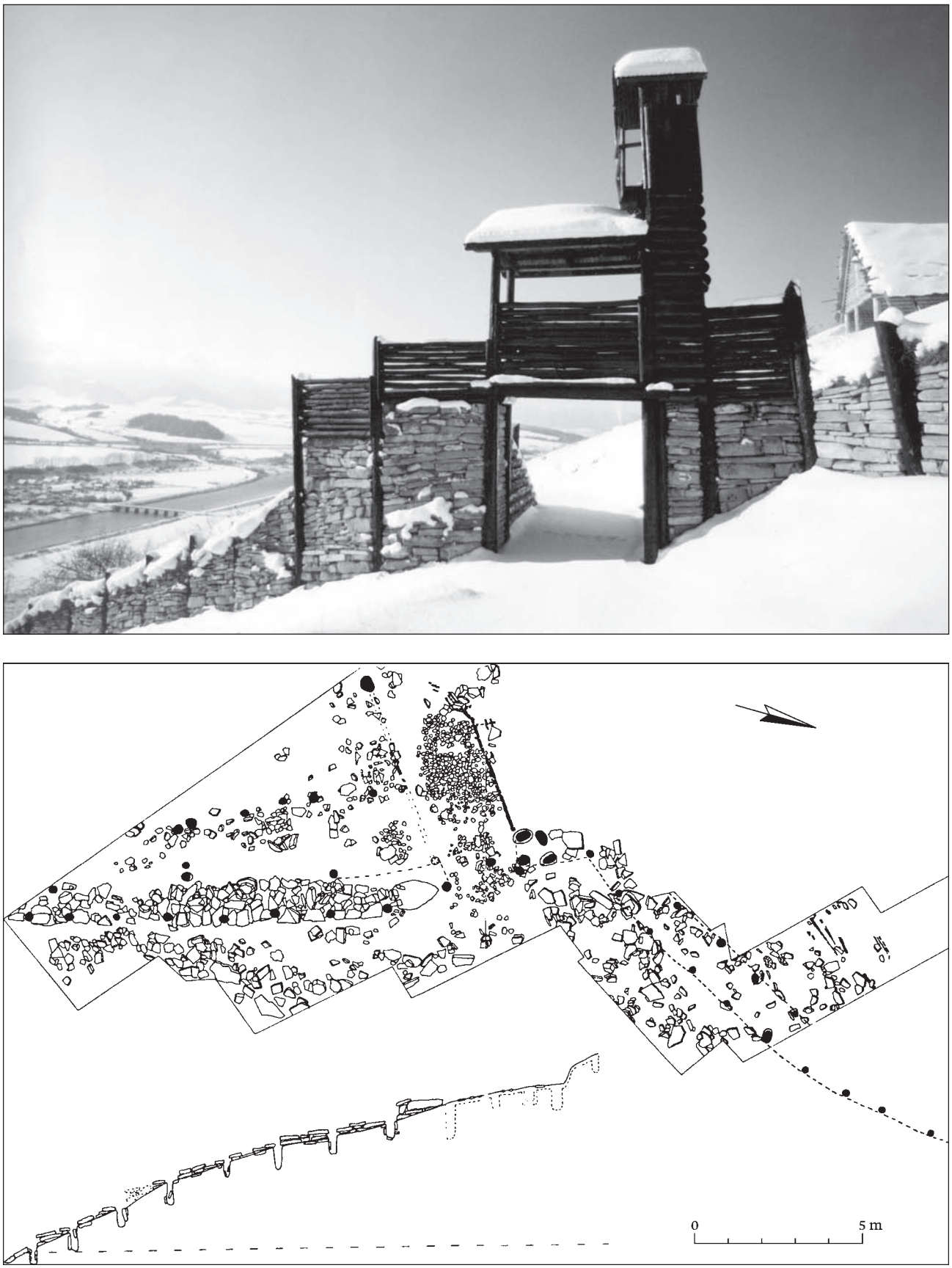
Stavebne najzložitejšia je brána hradiska Podtureň-Velínok v hornom Liptove, ktoré bolo súčasťou obranného systému, chrániaceho vstup do Liptovskej kotliny. Pôvodne bol vchod do fortifikácie vedený od severu a riešený obvyklým spôsobom, s jedným dovnútra vtiahnutým ramenom hradby a prístupom sprava, paralelne s opevnením. Pri masívnej prestavbe východnej – jedinej prístupnej – strany hradiska mal vchod podobne ako pri kliešťových konštrukciách frontálny vstup, pričom lievikovitý vstupný bezpečnostný koridor bol originálne vyriešený zo severnej strany poloblúkovým predsunutým valom z naukladaných riečnych balvanov, zatiaľ čo predsunuté južné krídlo vytvoril vejárovite komponovaný kužeľovitý prísyp, navŕšený z vrstiev štrku a hliny, spevňovaných riadkami naukladaného lomového vápenca. Na vrcholovej plošine sa odkryla podmurovka drevenej veže, ktorá sa zadnou stenou opierala o hradbu so zvislými stĺpmi v líci muriva. V celom priestore tejto prestavby boli viditeľné stopy intenzívneho požiaru.

5.3.3. Veže

Obranu hradieb predvekých opevnení určite už v hlbokom praveku na vybraných miestach posilňovali veže, chránené zvýšené posty, ktoré kontrolovali určené úseky opevnenia a umožňovali streľbu na tie časti predpolia, ktoré nebolo možné pokryť z ochodze valu. Flankovacie alebo rohové veže uprostred či na zlome línie opevnenia boli samozrejmou súčasťou východných a antických hradieb, a azda touto cestou sa tento obranný prvok dostal aj do systému keltských fortifikácií. Viacpodlažné obranné veže na hradbách oppida Avaricum v Galii opísal *Caesar* (*BG* VII, 22). Archeologické doklady takýchto konštrukcií sú zatiaľ pomerne zriedkavé (*Fichtl 2000,* 64-68). Základy kolovej konštrukcie takejto veže uprostred priebehu hradby sa podarilo zistiť na Braunsbergu. Bola postavená v mieste zmeny konštrukcie hradby a možno tu predpokladať aj malú (výpadovú) bránku. Jej pravdepodobné stavebné riešenie a vzhľad prezentuje modelová rekonštrukcia na lokalite.

Spoľahlivé doklady v severnej časti Karpatskej kotliny z predkeltskej doby či z doby laténskej dosiaľ chýbajú, aj keď viaceré nálezové situácie či terénne konfigurácie existenciu veží reálne predpokladajú. Vežovité nadstavby mali nepochybne hlavne brány. Podľa štvorkolového pôdorysu predpokladáme dvojpodlažnú stavbu vo vchode do obetiska na hradisku v Liptovskej Mare, ktorá bola aj experimentálne postavená. Bočnú vežičku mala i brána najmladšieho opevnenia v Liptovskej Mare. Tak bol interpretovaný pravouhlý pôdorys mimoriadne veľkých kolových jám v mieste zalomenia severného krídla tejto brány.

Na viacerých hrádkoch (Sklabiňa-Mačací zámok, Liptovský Ján, Kvačany) sa na najvyššom bode valového opevnenia nachádza zosilnenie násypu, kde by sa podobná konštrukcia dala očakávať. Výskumom to však dosiaľ potvrdené nebolo. Ako veža bola interpretovaná deštrukcia požiarom zničenej stavby na najvyššom bode hradiska Burich pri Veľkom Slavkove. Podmurovku zrubovej drevenej veže na predsunutom násype sa podarilo objaviť a preskúmať pri opísanej bráne hradiska Podtureň – Velínok (F 19: 1).

61. Liptovská Mara I – Havránok. Rekonštrukcia brány najmladšieho opevnenia.

5.3.4. Priekopy

Priekopy patria k bežným obranným stavbám, ktoré sa uplatnili vtedy, keď líniové opevnenie nemohlo využiť vhodnú prírodnú bariéru, akou bol vodný tok, skalné bralo, strž a pod. Ich účelom bolo vytvoriť tesne pred hradbou prekážku, ktorá sťažovala prístup k nej a zároveň relatívne zvyšovala obrannú líniu. Pri predvekých fortifikáciách sa takýto výkop väčšinou kombinoval s valovým násypom, ktorý bol sčasti navŕšený z vyťaženého materiálu. Prírodná alebo umelo vybudovaná zemná prekážka – priehlbeň – zároveň chránila vchod ako najcitlivejší bod obrany. Tento spôsob ochrany sa využíval hlavne pri nížinných opevneniach. Takéto riešenie vidíme v prípade Nitrianskeho Hrádku, kde predbránie chránila rieka a do hradiska sa bezpochyby vstupovalo mostom cez rieku.

Podobnou bariérou bola zabezpečená aj brána hradiska Podtureň – Velínok v Liptove, ktorá mala v predpolí mohutnú, zrejme prírodnú strž. Ako bolo uvedené v časti venovanej krajinným opevneniam, pred týmto hradiskom sa nachádzal pás paralelných priekop. V skúmaných úsekoch mali priekopy šírku 280 – 300 cm, hrotitý alebo zaoblený tvar a zachovanú hĺbku 200 cm na úrovni podložia. Na viacerých púchovských hradiskách, najmä šijového typu, vidieť stopy po terénnych úpravách v snahe predeliť hrebeň tesne pod priečnym valom hradiska a získať tak účinnú prekážku i výškovú prevahu obrany (Kvačany). Priekopa posilňovala pozíciu priečneho valu opevnenia hradiska aj v Skalke nad Váhom.

5.3.5. Terénne úpravy

Na viacerých severoslovenských hradiskách sa zistili terénne úpravy svahov, ktorých praktický význam nie je celkom jasný. Ide o obkladanie šikmého povrchu terénu nad alebo aj pod opevnením paralelne vedľa seba kladenými drevami či riadkami lomového kameňa. Také stavebné úpravy sa podarilo dokumentovať na viacerých miestach opevnení v Liptovskej Mare a na hradisku Podtureň – Velínok. Spomínajú sa aj v Žehre (*Vallašek 1976*, 7). Spevňovaním pomerne strmých častí svahu sa azda zabraňovalo jeho erózii v blízkosti fortifikácie a vybudovaním masívnej bermy sa stabilizovala hradba.

Iným stavebným detailom bola vrstva riečnych okruhliakov v základe kamennej hradby východnej terasy na Havránku, ktorá pravdepodobne predstavuje jednoduchý filter na odvádzanie svahovej vody spod násypu opevnenia. Tieto riečne kamene veľkosti päste boli naukladané na podložnú skalu či hlinu v jednej alebo vo viacerých vrstvách. Takéto filtre sa požívali ako podklad pod murivo čelnej hradby, ale aj pod telesom hlinito-dreveného násypu ako líniová drenáž.

5.3.6. Kombinovaná pevnostná architektúra

Premyslená a účinná obrana sa nesústreďovala na jedinú bránenú líniu, ale vyžadovala si hĺbkovo členenú defenzívu, ktorá zabraňovala prepadu či frontálnemu ataku a rozdrobovala či zoslabovala útočnú vlnu. Ako príklad viacnásobnej obrannej línie sú v archeologickej praxi najlepšie známe dvojité prstence valov, z ktorých vnútorné sa často označujú ako opevnená akropola. Bez preverenia výskumom však nie je isté, či ide o súčasnosť oboch systémov, alebo o zmenšenie či zväčšenie hradiska. Príklady súčasnosti i časovej následnosti takýchto zdvojených opevnení už boli uvedené v predchádzajúcom texte. Spomenuli sme aj predsunuté obranné zariadenia brán a funkciu priekop, ktoré sa väčšinou kombinovali s valmi a hradbami. Dosiaľ ojedinelý je tiež už opísaný opevnený areál Červený grúň (964 m) pri Folkušovej v Turci, pozostávajúci z troch samostatne opevnených vrcholov a rozsiahleho terasovitého sídliska na svahu medzi nimi. Výskum sa tu zatiaľ obmedzil len na zbery a sondáže, preto bude potrebné vyčkať na výsledky sondáže opevnení. Podľa povrchových nálezov by mal byť celý priestor osídlený od strednej doby laténskej po začiatok doby rímskej.

Súčasťou obranných systémov boli nielen vnútorné areály a predpolia hradísk, ale v širšom zmysle aj refúgiá v extrémnych polohách, často dosiahnuteľné cez úzke hrebene zo sídliskových areálov. Dá sa predpokladať, že sa v nich chránila časť majetku, hlavne stáda a nebojovné časti populácie. Predstavovali aj poslednú možnosť obrany svojich budovateľov.

6. REMESLO

6.1. HOSPODÁRSKY VÝVOJ VČASNOHISTORICKÉHO OBDOBIA

Sledovať hospodársky vývoj vo včasnej dobe dejinnej na určitom teritóriu je náročná úloha. Jej základným predpokladom je dôkladné zmapovanie lokalít a rekonštrukcia toho segmentu sídliskovej štruktúry, ktorý má priamy vzťah k bližšiemu spoznaniu hospodárstva skúmanej spoločnosti. Splnenie tohto neľahkého cieľa zároveň predpokladá prístup k dosiaľ získaným preukazným sídliskovým materiálom a realizáciu dostatočne početných kvalitných metalografických, technologických a iných analýz dokladov výroby, ako aj reprezentatívne rozbory organických nálezov, nevyhnutných na poznanie poľnohospodárstva a výživy obyvateľstva. Azda preto sa doterajšie ojedinelé pokusy o zhodnotenie hospodárstva toho obdobia obmedzili iba na všeobecné charakteristiky a konštatovania.

Aj keď, jednoducho povedané, v súčasnosti je na Slovensku k dispozícii relatívne dostatočný materiál na prvé etapové vyhodnotenie jednotlivých častí včasnohistorického obdobia, fragmentárnosť a časová i priestorová nerovnomernosť nálezových fondov značne obmedzujú možnosti interpretácie. Významné súbory máme k dispozícii najmä z oppidálneho prostredia a z oblasti púchovskej kultúry. Na druhej strane, málo informácií v tomto smere máme hlavne zo starších laténskych osád. Zo začiatku doby rímskej chýbajú rozsiahlejšie súbory z dáckych germánskych sídlisk, k dispozícii sú však významné inventáre z pohrebísk. Až na výnimky (Varín, Rakša, Studienka?) absentujú údaje o exploatácii surovinových zdrojov. Viaceré oblasti Slovenska zatiaľ nepokryl ani základný terénny prieskum. Pre dobu laténsku, ktorá je predmetom tohto vyhodnotenia, nám ako prameň slúžia hlavne sídliskové nálezy. V poslednom čase ich významne rozmnožili nové rozsiahle prieskumy a zbery v dosiaľ menej známom južnom hraničnom pásme, v priestore medzi púchovskou kultúrou a podunajskými sídliskovými areálmi, patriacimi bezpochyby keltskému obyvateľstvu.

6.1.1. Hospodárska štruktúra mladšej doby laténskej

Slovenské územie v tom období patrilo k trom civilizačným okruhom, ale základné prvky sídliskovej štruktúry zostávajú napriek lokálnym rozdielom z hľadiska hospodárskeho významu rovnaké. Koncom mladšej doby železnej ho tvorili malé sídliskové jednotky, pozostávajúce zväčša z niekoľkých dvorcov. Vyššími prvkami v rámci hospodárskeho smerovania boli centrálne lokality, menšie výrobné strediská a produkčné zóny. Veľká časť centrálnych osád s koncentráciou výrobného potenciálu a výmennej zložky vznikala na strategicky významných polohách, niekedy na mieste väčších či menších starších sídiel. Doterajšie rozsiahle výskumy dokázali len sčasti priblížiť vnútorné urbanistické a funkčné členenie týchto rozsiahlych sídliskových útvarov, pričom ich vzájomná odlišnosť závisela od doby trvania jednotlivých oppidálnych stredísk, ako aj od ich špecifík daných polohou, poprípade aj blízkymi surovinovými zdrojmi. Celkový rozdiel v hospodárskom potenciáli medzi spomenutými tromi oblasťami vidieť skôr na úrovni malých osád, kde sú doklady remeselnej, hlavne kovospracujúcej výroby oveľa častejšie v oblasti púchovskej kultúry, než je to v prípade podunajských či hornopotiských dedinských sídlisk.

V horskej oblasti sa vďaka prírodným podmienkam tiež častejšie stretávame s „industriálnymi zónami“,

najmä v blízkosti surovinových ložísk. Pripomenúť treba aj vysoký počet nálezov kovových predmetov, hlavne nástrojov a náradia, ktorý kvantitatívne značne prevyšuje ich bežný výskyt v nížinných oblastiach v rámci celej stredodunajskej oblasti.

Významným regiónom s tradíciou výroby a spracovania železa je oblasť Malých Karpát, kde už v dobe halštatskej existovalo známe stredisko v Smoleniciach, ktorého postavenie iste súviselo aj s exploatáciou železných rúd. Priame doklady tejto väzby zatiaľ chýbajú, je však – už s ohľadom na ďalší vývoj tejto oblasti – veľmi pravdepodobná. Potvrdzujú to aj výsledky nových výskumov na včasnolaténskom opevnenom sídle na Slepom vrchu pri Horných Orešanoch, kde je doložená nielen mimoriadne rozsiahla kováčska výroba, ale nechýbajú ani náznaky ťažby a spracovania železných rúd (*Pieta 2007*).

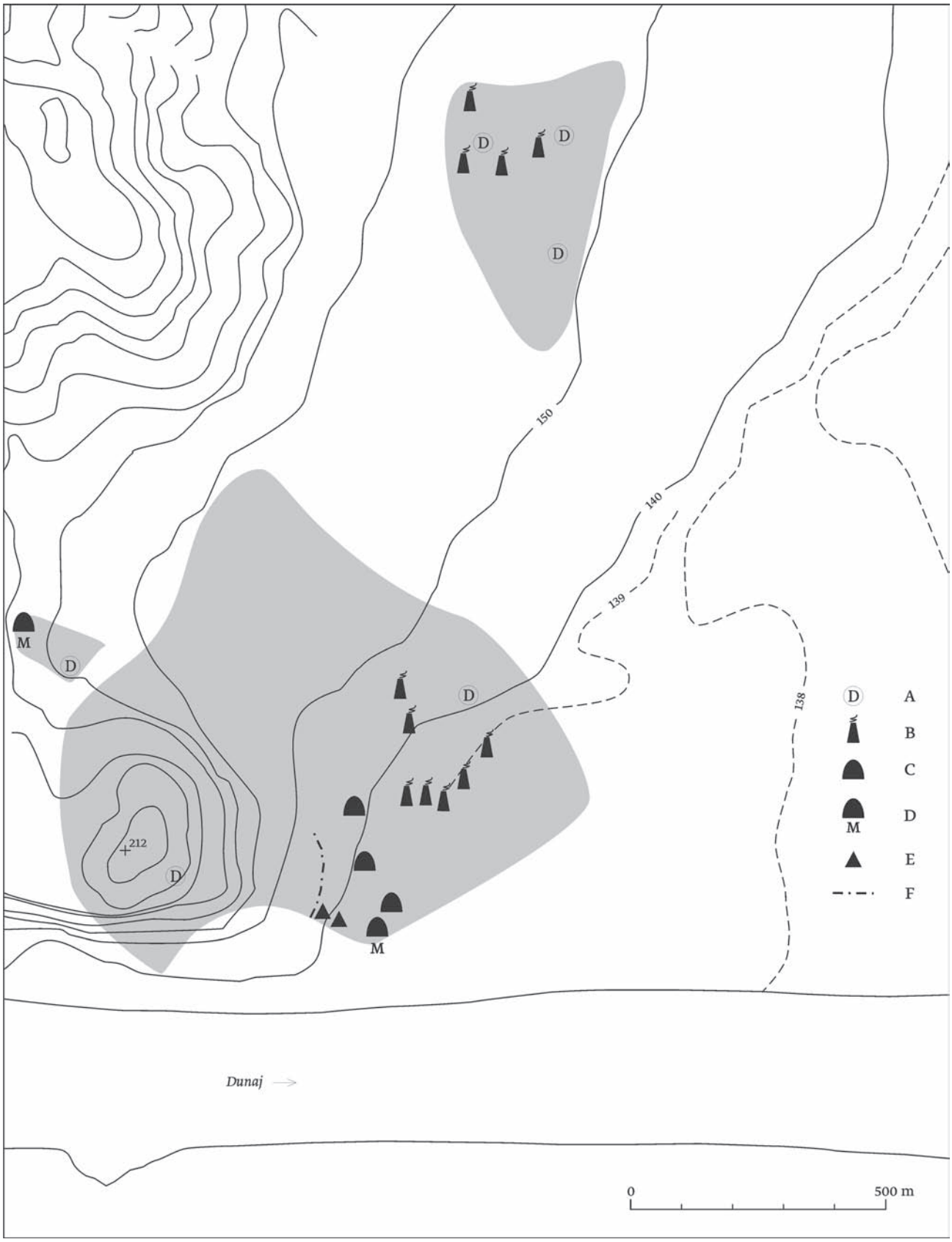
Najstarší horizont koncentrácie výroby v rámci mladolaténskeho obdobia predstavujú strediská typu Plavecké Podhradie. Táto lokalita, tiež v regióne Malých Karpát, bola – podobne ako mladolaténske osídlenie hradiska Molpír pri Smoleniciach (*Farkaš 2004*) – jednoznačne zameraná na kováčsku výrobu, ktorú umožňovala ťažba a spracovanie železných rúd či už v tomto pohorí, alebo na blízkej Záhorskej nížine. Nížinné sídlisko regiónu Záhoria v Šaštíne-Strážach, ktoré takisto patrí ešte na koniec stredolaténskeho obdobia, má dokonca doloženú razbu mincí. Je to ďalší z dôkazov skutočnosti, že aj vhodne položené neopevnené osady zohrali v mladolaténskom období významnú hospodársku úlohu ako akési menšie výrobné a obchodné strediská – „trhové osady". Príkladom z Moravy môže byť lokalita Bořitov (*Čižmář 1993; 2003*). Na rozsiahlom dolnorakúskom neopevnenom sídlisku Roseldorf v západnej časti regiónu Weinviertel sa našlo viac ako 500 zlatých a strieborných mincí, ktoré tu boli razené, ale aj falšované (*Holzer 2000*). Podobným neopevneným strediskom bol aj bavorský Berching-Pollanten s masovo doloženým spracúvaním železa a ťažiskom činnosti v stupňoch C2 a D1. Intenzívna kováčska výroba nepochybne súvisela s exploatovaním blízkych ložísk železnej rudy (*Schäfer 2000*).

Veľký počet skladov nástrojov i stôp po dielenskej práci na hradisku, a na druhej strane chýbajúce doklady výmeny či obchodných väzieb predstavujú Pohanskú ako akúsi „výrobnú zónu", ktorá produkovala počas krátkeho časového úseku na začiatku éry oppíd, v priebehu stupňa C2 a začiatkom stupňa D1, a zanikla pred jej premenou na skutočné oppidum. Podľa doterajších útržkovitých poznatkov to isté platí asi aj o Molpíre pri Smoleniciach a možno i o Chvalčove-Hostýne na východnej Morave. Príkladom takého „predoppidálneho" strediska čiernej metalurgie je aj Mukačevo (Gališ-Lovačka) v severnom Potisí.

Kumulácia výroby asi vznikala na príhodných miestach aj neskôr. V Komárne sa na malom priestore zistilo šesť hrnčiarskych pecí. Z rozsiahleho areálu, ktorý zrejme zanikol ešte pred dáckym vpádom, zatiaľ chýbajú importované výrobky. Podobný charakter zrejme mala až rozsiahla výroba andezitových žarnovov na sídlisku pri Rakši, okr. Turčianske Teplice.

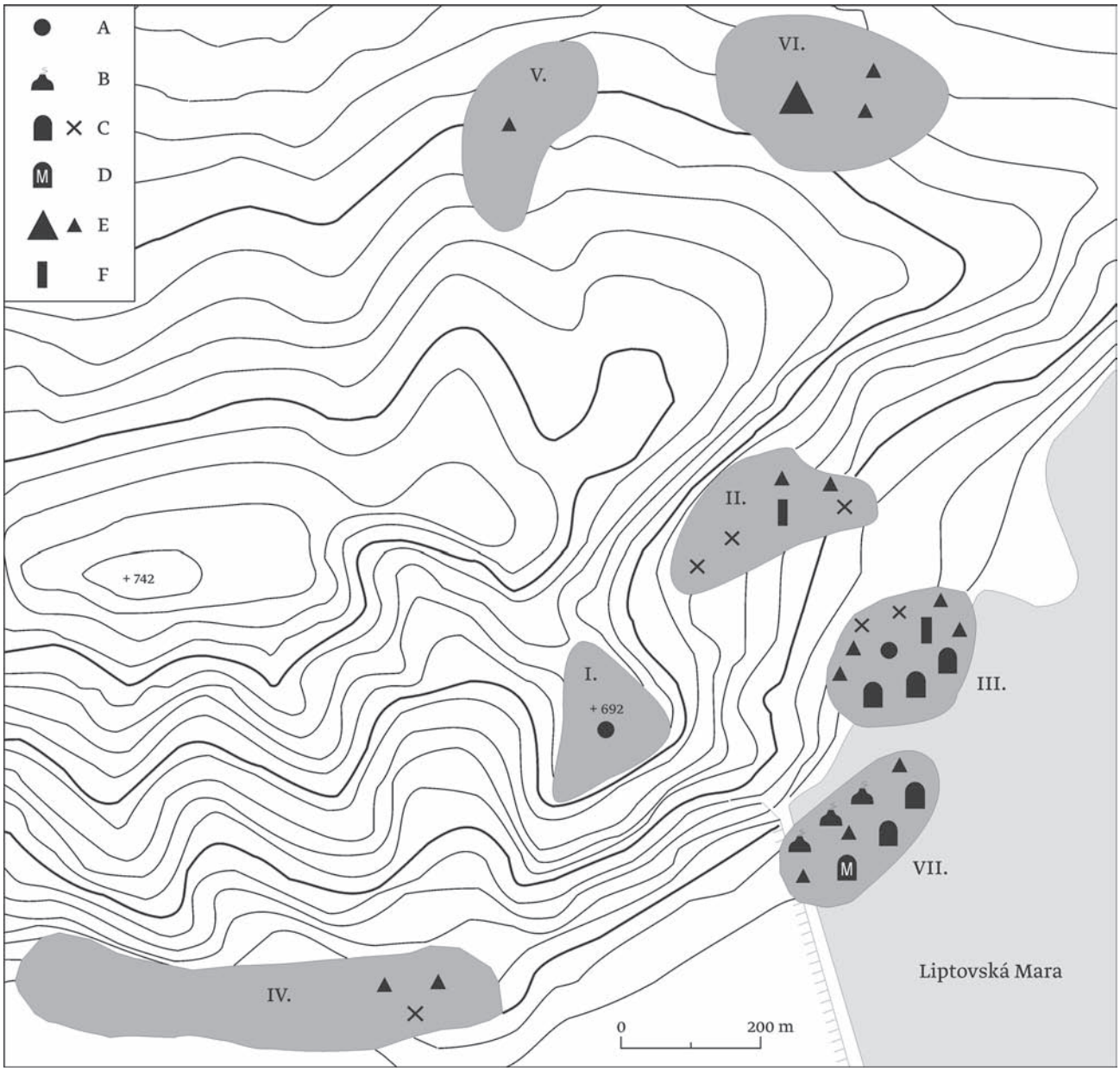
Výrobné zariadenia a dielne najlepšie poznáme z centrálnych polôh. Aj keď sa tu doklady kováčskej či zlievačskej výroby objavujú bežne, tieto nálezy len ojedinele poskytli aj podrobnejšie informácie o organizácii a rajonizácii remeselnej produkcie v rámci rozsiahlych areálov oppíd a centrálnych sídlisk. Na základe dlhodobého mapovania výrobných objektov sa vďaka úsiliu L. Zachara i ďalších kolegov podarilo zostaviť takýto prehľad koncentrácií jednotlivých remeselných činností na bratislavskom oppide (obr. 62). Ľahšia situácia bola v tomto smere v Liptovskej Mare, kde dlhodobý systematický výskum umožnil zostaviť pomerne presnú schému sústredenia remeselnej produkcie v rámci tejto sídliskovej aglomerácie. Dielne vznikali najmä v komunikačne najvýhodnejšie položených osadách popri rieke, zatiaľ čo okrajové osady boli remeselníkmi využívané menej intenzívne (obr. 63; *Pieta 2002b*). Na žiadnej z lokalít sa nepotvrdili staršie predstavy o úzko špecializovanej výrobe v neskorej dobe laténskej. Ako príklad môže poslúžiť veľká dielňa na Devíne, ktorá mala univerzálny charakter. Kovalo sa tu široké spektrum náročnejších drobných výrobkov zo železa, ale zároveň sa tu odlievali, tepali a montovali aj ozdobné predmety z bronzu a iných materiálov.

Na posúdenie technologickej úrovne máme v súčasnosti k dispozícii analýzy na kruhu točenej keramiky, mincí, zlatých a strieborných šperkov a kováčskych produktov. Výsledky jasne potvrdzujú mimoriadnu úroveň neskorolaténskeho remesla, ktoré si rovnaký štandard zachovávalo aj na periférnom púchovskom území. To platí aj o technickej úrovni spracúvania farebných kovov, napríklad odlievania alebo kovotepectva. Určitý kvalitatívny rozdiel vidieť azda pri porovnaní mincovníctva v Podunajsku a v púchovských

62. Bratislava. Rozmiestnenie remeselnej výroby v areáli oppida.

A – depoty mincí; B – hrnčiarske pece; C – kovodielne; D – kovodielne s razbou mincí; E – železiarske pece; F – zvyšky opevnenia.

63. Liptovská Mara. Rozmiestnenie remeselnej výroby v rámci sídliskovej aglomerácie.

A – depot; B – hrnčiarske pece; C – kovodielne a nálezy trosky; D – kovodielne s razbou mincí; E – kováčska výroba; F – spracovanie kostí a parohov.

emisných strediskách (s výnimkou stredopovažského okruhu produkujúceho mince typu Nitra, ktoré patria k náročným minciarskym výrobkom).

6.1.2. Hospodárstvo v staršej dobe rímskej

Zánik oppíd a iných stredísk nastal diferencovane v priebehu neskorej doby laténskej a na začiatku doby rímskej. Znamenal citeľný hospodársky a civilizačný úpadok v celom skúmanom priestore s dobre viditeľnými dôsledkami v oblasti výmeny a materiálnej kultúry (koniec používania peňazí ako prostriedku výmeny, znížený prílev importov, technologický úpadok najmä v šperkárstve, hrnčiarstve, staviteľstve, kamenárstve). Kontinuita osídlenia –napriek spomenutému zánikovému horizontu – sa zachovala na časti púchovského územia, kde síce sledujeme značnú redukciu počtu sídliskových jednotiek, ale obnovené osady mali hustejšiu zástavbu a bezpochyby väčší počet obyvateľov.

Pokračovala aj tradícia remeselnej výroby, včítane primárneho spracovania surovín. Príkladom produkčnej zóny je oblasť Strečnianskej tiesňavy s rozsiahlou ťažbou a spracovaním železnej rudy (hematitu) zo začiatku doby rímskej, ktorá bola dosiaľ skúmaná a analyzovaná len čiastočne (J. Moravčík, K. Pieta, M. Giertlová, Ľ. Mihok). Stopy hutníckej výroby poznáme už z viacerých severoslovenských sídlisk a vďaka metalografickým analýzam a hromadným nálezom železných predmetov sme pomerne dobre informovaní aj o inštrumentáriu a výrobných technológiách púchovských kováčov.

Čiastočné prežívanie skupín pôvodného neskorolaténskeho, prevažne asi dáckeho obyvateľstva musíme predpokladať v 1. storočí po Kr. aj na území východne od rieky Váh, ale doklady osídlenia sú tu dosiaľ nedostatočné. Na východnom Slovensku je kontinuitný vývoj dobre sledovateľný hlavne vďaka pohrebisku v Zemplíne. Málo informácií však máme o vývoji osád. Pre nedostatok dobre datovateľných celkov nie je možné posúdiť, či neskorolaténske keltsko-dácke obyvateľstvo určitý čas pokračovalo vo svojom vývoji v 1. storočí po Kr., ako to naznačujú niektoré hroby zo zemplínskeho pohrebiska, alebo či došlo k čiastočnej výmene obyvateľstva ešte pred príchodom przeworskej (vandalskej) kolonizačnej vlny. Nálezy z Košíc-Šebastoviec s doloženou výrobou na kruhu točenej keramiky, ktoré údajne pochádzajú práve z tohto časového horizontu, sú v danom prostredí zatiaľ osamelé a bez bližších paralel. Pôsobia zreteľne mladším dojmom. Nález bude potrebné znovu prehodnotiť.

Včasnogermánske osídlenie na západnom Slovensku zatiaľ poznáme len z výskumu ojedinelých objektov a väčšieho komplexu z Bratislavy-Dúbravky, kde je zistená aj železiarska produkcia datovaná do 1. storočia po Kr. (*Elschek 2000*). Germánske osady, koncentrované v rakúskej i slovenskej časti dolného toku Moravy, vykazujú početné stopy výroby a hlavne výmeny s blízkym provinciálnym územím. Po rozšírení kvádskeho sídliskového teritória sa koncom 1. storočia po Kr. vytvorili kumulácie osád na úrodných terasách pozdĺž významnejších vodných tokov. Výrobné stopy však až do druhej polovice 2. storočia zostávajú obmedzené na jednotlivé kovospracujúce dielne. Úroveň kováčskeho remesla zostala vo svébskom prostredí tiež na priemernej úrovni (*Pieta 2002a*).

6.2. HUTNÍCTVO ŽELEZA A KOVÁČSTVO

V priebehu mladšej doby železnej geometricky narastá množstvo artefaktov zo železa a rovnako aj doklady výroby a spracovania tohto kovu, ktorý právom dal tomuto obdobiu meno. Ťažba a spracovanie železnej rudy a zhotovovanie výrobkov z najdôležitejšieho kovu včasnohistorického obdobia – železa – predstavovali hlavnú hybnú páku hospodárskeho rozvoja tej doby. Masová dostupnosť čierneho kovu významne podnietila pokrok v jednotlivých remeselných činnostiach, ale aj v poľnohospodárstve, stavebníctve, doprave a vo vojenstve. Stopy výrobného odpadu na sídliskách – troska, množstvo výrobkov zo železa – a široké, rovnako ako aj predtým nebývalé spektrum nástrojov neskorolaténskeho obdobia poukazujú na všeobecné rozšírenie tohto kovu. Úlomky železných predmetov a troska nechýbajú hádam v žiadnom obydlí či hospodárskej stavbe z tej doby. Všeobecne sa konštatuje vysoká technická úroveň, ktorú keltskí remeselníci v tomto odvetví dosiahli. Z hľadiska kvalitatívneho to potvrdzujú výsledky metalografických rozborov keltských nástrojov a zbraní, ale aj náročnosť výroby niektorých artefaktov. Pri zhotovovaní

unikátnych železných šperkov a dekoratívnych predmetov prejavili doboví remeselníci často až neuveriteľnú zručnosť, náročnosť a umelecký cit.

S čoraz širším uplatnením železa zároveň vzrastala aj prestíž jeho výrobcov – kováčov a hutníkov. Práca s kovom a ohňom mala oddávna zvláštny význam nielen pre vytváranie nepochybných významných reálnych hodnôt, ale aj pre svoj mystický rozmer, prejavujúci sa v spoločenskom postavení týchto remeselníkov. Tí sa všeobecne zaoberali aj liečiteľstvom. Kováči ako „páni ohňa" sa predstavujú vo významnej úlohe v mytológii a v panteóne mnohých národov, medzi nimi aj Keltov a Germánov. Atribúty kováča a mimoriadne postavenie tohto remesla môžeme sledovať na mnohých príkladoch aj vo využívaní motívov práce s kovom v slovných spojeniach (*Eliade 2000*).

6.2.1. Pramene

Slovenského územia sa bezprostredne týkajú dve správy o výrobe železa. Spájajú sa síce so staršou dobou rímskou, ale bezpochyby predpokladajú staršiu výrobnú tradíciu, danú už reliktným keltským obyvateľstvom. Vďaka historickým prameňom sa táto oblasť, hlavne Slovenské rudohorie, už oddávna pokladala za významnú hospodársku základňu naddunajského barbarika. Prvá z nich sa viaže na keltský kmeň Kotínov, ktorých Tacitus (*Germania 43*) priamo spomína ako výrobcov železa. V súvislosti s využívaním železorudného bohatstva horskej oblasti Slovenska sa uvádza aj správa *Claudia Ptolemaia* (*II.11*, 11) o existencii baní na železo „pod územím Kvádov" (*Dobiáš 1964,* 33, pozn. 124; *Pleiner 2000,* 45).

Základňou na poznávanie výroby železnej suroviny a z nej zhotovených artefaktov sú pozostatky výrobných zariadení, jednotlivé predmety zo sídlisk a hlavne ich súbory z hrobových celkov a hromadných nálezov. Všeobecne platí, že pre staršiu a strednú dobu laténsku sú našimi prameňmi najmä bohaté výbavy hrobov, pochádzajúce z juhozápadného a východného Slovenska. Na ostatnom území, mimo rozšírenia keltských pohrebísk, máme k dispozícii len nálezy zo sídlisk a hradísk, ktoré však boli dosiaľ skúmané len v obmedzenom rozsahu. Nové poznatky prinášajú prieskumy najmä doteraz nedostatočne sledovaných oblastí stredného a severozápadného Slovenska, menovite zóna medzi rozšírením keltských pohrebísk a centrálnou časťou s osídlením predpúchovského stupňa. V ostatnom čase sa na niektorých sídliskách zistili pozoruhodné stopy kováčskej činnosti, ktoré svedčia o oveľa väčšom hospodárskom význame týchto území, než sa dosiaľ predpokladalo.

Kováčstvo na konci stredného laténu a v neskorej dobe laténskej poznávame najmä prostredníctvom oppidálnych nálezov a depotov nástrojov a náradia, ktoré poskytli a stále poskytujú doklady koncentrácie výrobnej činnosti a vysokej technickej úrovne výrobkov z týchto stredísk. To platí rovnako o oppidách, ako aj o centrách púchovskej kultúry. Rozsiahle kolekcie železných predmetov máme v súčasnosti k dispozícii predovšetkým z Plaveckého Podhradia, ale aj z Trenčianskych Bohuslavíc, Slatiny nad Bebravou, Liptovskej Mary a Folkušovej.

6.2.2. Hutníctvo železných kovov

Priame doklady laténskej železiarskej činnosti na Slovensku sú dosiaľ prekvapujúco zriedkavé napriek tomu, že zo staršej či neskorej doby rímskej sú hutnícke zariadenia už pomerne početne zastúpené (*Pieta 2002a*). Tento jav bol pozorovaný aj v iných oblastiach, konkrétne v Čechách, kde sa za jednu z príčin tohto stavu považuje typ hutníckych zariadení v dobe laténskej, ktorý sa – na rozdiel od pecí z doby rímskej – v archeologickom kontexte len ťažko dokumentuje (*Salač 2000*). V našich podmienkach, hlavne v hornatých oblastiach s kontinuitou osídlenia, sa oprávnene môžeme domnievať, že rudné oblasti ťažené začiatkom doby rímskej boli celkom prirodzene využívané aj skôr, v predchádzajúcom období.

Na západnom Slovensku predpokladáme surovinové zázemie pre výrobu železa v spomenutej malokarpatskej oblasti, kde sa železná ruda vyskytuje vo viacerých podobách, ale tiež v koncentráciách bahenných rúd v nížinatej a často močaristej časti Záhoria. Podľa kusých informácií sa železiarska produkcia predpokladá na sídlisku z konca strednej doby laténskej v Studienke (*Zachar 1991*). Taviace pece však zatiaľ zistené či publikované neboli. Existenciu širokej surovinovej základne práve v tom období nepriamo dokladá veľké výrobné stredisko s dominantnou kováčskou výrobou v Plaveckom Podhradí.

Ďalšou oblasťou s rozsiahlymi zásobami feritických rúd je Spiš. V staršej i novšej literatúre sa objavujú viaceré zmienky o dokladoch hutníckych aktivít v tejto oblasti, žiaľ, väčšinou bez zverejnenia detail-

nejších pozorovaní a presnejšieho datovania zistených výrobných zariadení. V podtatranskej oblasti sa uvádzajú z viacerých lokalít haldy trosky, napríklad z Nového Smokovca alebo Veľkého Slavkova (*Pleiner 1962; Novotný/Novotná/Kovalčík 1991,* 46, 68, obr. 30, 31; *Roth 1995*). Bližšie údaje o type taviacich pecí nie sú dostupné. Aj severné predhoria ďalšej rudnej zóny tejto oblasti – Slovenského raja – poskytli archeologické doklady spracovania železnej rudy. V okolí Hrabušíc sa zistili stopy výrobných zariadení – pražiacich pecí, troska, ale aj hromadný nález sekier, pravdepodobne patriaci do predpúchovského stupňa (*Miroššayová et al. 1991*). V areáli tamojšieho strediska v Spišských Tomášovciach-Čingove boli zistené pražiace zariadenia a taviace piecky, datované na začiatok doby rímskej. Niektoré z objektov so stopami kováčskej výroby pochádzajú aj z mladšej doby laténskej (*Pieta 1982,* 131).

Zatiaľ najpodrobnejšie, aj keď stále nedostatočne, sme informovaní o známom hutníckom stredisku vo Varíne, okr. Žilina, kde sa okolo výstupov hematitických rúd, ťažených až do 19. storočia, nachádzajú haldy trosky. Podľa získaných keramických nálezov i rádiokarbónového datovania dve dosiaľ preskúmané haldy patria do druhej polovice 1. storočia po Kr. Domnievame sa však, že ťažba a spracovanie železa tu existovali už počas doby železnej. Nepriamo to dokladajú početné hrádky z mladšej a neskorej doby laténskej v bezprostrednom okolí výrobného strediska (*Pieta 1989; Pleiner 2000,* 45). Ako výrobné agregáty sa tu používali rozmerné kupolové pece postavené z hlinených tehál, ktoré mali pravdepodobne viac dýzových otvorov. Pri nich sa ruda redukovala súčasne na viacerých miestach. Troska sa z nich odstraňovala odpichom.

Na sídliskách púchovskej kultúry v oblasti Chočského pohoria v Liptove, konkrétne v Liptovskej Mare VI a v Likavke, sa nachádzajú kusy charakteristickej povrazovitej hutníckej trosky, ale pece tu doteraz objavené neboli (*Pieta 1997c*).

Málo prebádaná je rozsiahla železorudná oblasť na juhoslovensko-maďarskom pohraničí, ktorá bola pravdepodobne intenzívne využívaná už v mladšom praveku a určite v dobe rímskej i v stredoveku. Podľa hustoty nálezov sa môžeme domnievať, že nebola obchádzaná ani v dobe laténskej (*Czajlik 1999*).

6.2.3. Kováčstvo

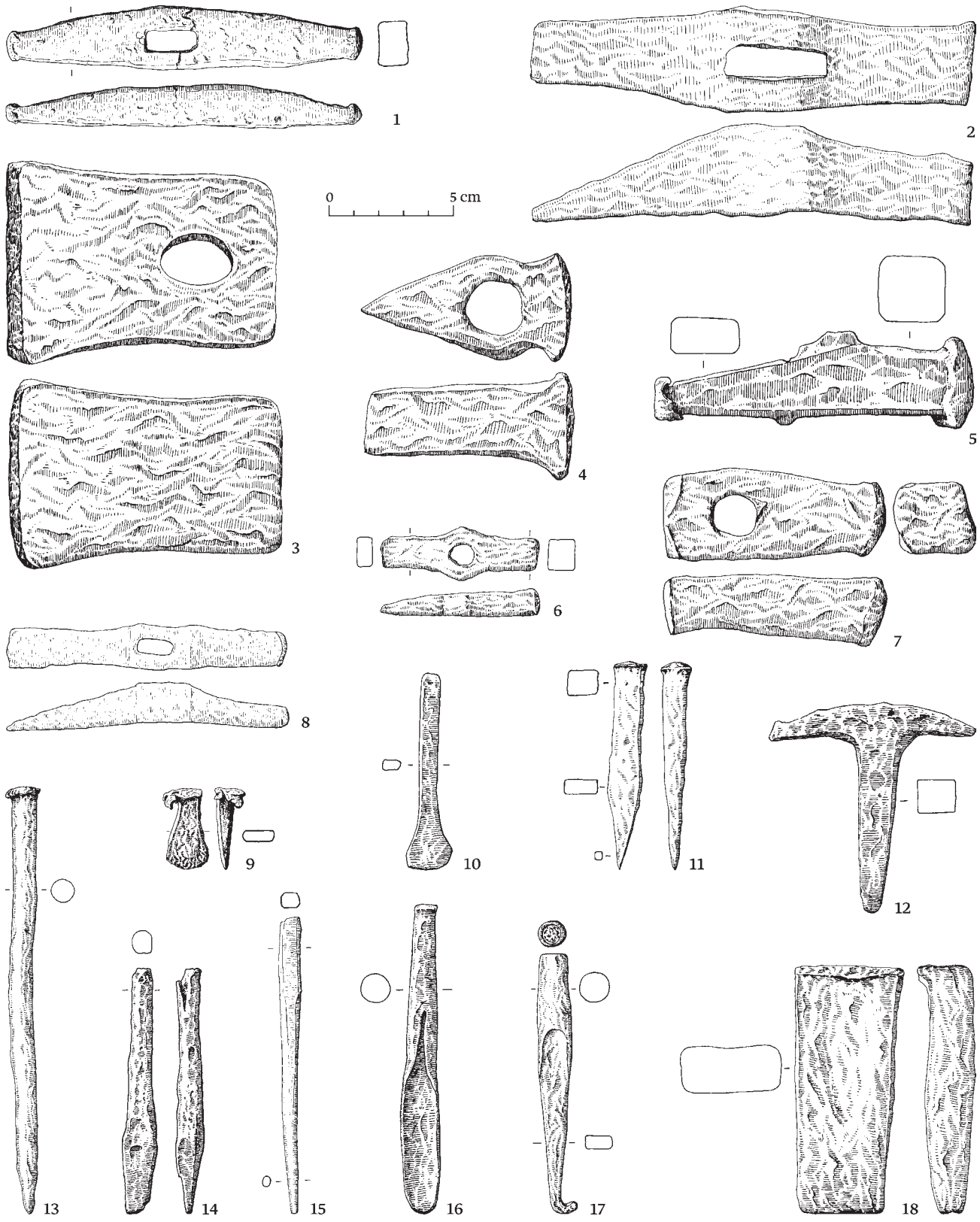
Kovanie je jedným zo základných spôsobov tvarovania kovov, a tento postup sa viaže na ich vlastnosti, zamýšľaný výsledný produkt a jeho technické predpoklady. Za studena sa dajú kovať niektoré farebné kovy, napríklad meď, a tiež mäkké železo s nízkym obsahom uhlíka. V praxi sa bez vyhrievania kujú – tepú železné plechy, čím sa zvyšuje ich pevnosť. Železo a väčšina iných kovov sa spracúva po náležitom vyhriatí materiálu, a tento proces tvorí skúsenostnú súčasť remeselnej zručnosti kováča. Dôležitý je pritom správny odhad dosiahnutej teploty ohrevu podľa sfarbenia nahrievaného kovu, ktoré sa pohybuje od tmavočerveného (650 – 750 °C) cez tmavo- až jasnočerešňový odtieň (750 – 830 °C) k oranžovému (880 – 1 050 °C), tmavo- až jasnožltému sfarbeniu (1 050 – 1 150 °C, resp. do 1 250 °C) až po biely žiar, čo je teplota nad 1 250 °C.

Kutím sa neformuje len tvar a rozmer predmetu, ale môžu sa (žiaducim či nežiaducim spôsobom) meniť aj vlastnosti použitého materiálu. Údermi kladiva sa navyše železo skvalitňuje, zbavuje sa nečistôt a prímesí (*Pleiner 1962,* 26-28; *2006*).

Práca so železným materiálom si vyžaduje viacero ďalších techník a úkonov, zviazaných s výrobou konkrétnych produktov. Ich počet najmä v mladšej dobe laténskej mimoriadne vzrástol. Popri rôznych krokoch pri *tvarovaní* predmetu (sekanie, pechovanie, stáčanie, štiepenie, dierovanie) ide tiež o druhy *spájania*, ako napríklad zváranie, nitovanie alebo čapovanie za tepla. Kvalita výrobku sa zvyšuje ďalšími postupmi tepelného spracovania, obvykle po dosiahnutí žiadaného tvaru výrobku.

Kalenie bol asi najstarší spôsob vytvrdzovania oceľového materiálu, ktorého základom je prudké ochladenie zahriateho predmetu. Pritom je opäť dôležité dosiahnutie primeranej teploty ohrevu, ktorá sa znižuje s vyšším obsahom uhlíka v materiáli. Chladí sa podľa potreby zníženia tepelného šoku v chladnej, teplej, slanej, olejovej vode či v oleji.

Popúšťanie je svojím spôsobom opakom kalenia a jeho cieľom je zmierniť krehkosť vytvrdeného železa, a tak zvýšiť jeho húževnatosť. Jeho princípom je prudké ochladenie po miernom zohriatí na 250 – 450 °C. Žiaduci stupeň ohrevu v tomto rozmedzí sa sleduje podľa sfarbenia povrchu pri vyhrievaní v rámci farebného spektra (žltá, červená, fialová, tmavo- a svetlomodrá).

64. Kováčske náradie doby laténskej (kladivá, nákovy, sekáče).

1 – Slatina nad Bebravou; 2 – Spišské Tomášovce-Čingov; 3 – Skalka nad Váhom; 4 – Košeca-Nozdrovice; 5, 10, 12, 14 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 6 – Prašník; 7 – Spišské Tomášovce (Čertova džura); 8 – Bratislava-Devín; 9 – Prosné (Zlatý kôň); 11 – Trenčianske Bohuslavice; 13, 17, 18 – Folkušová; 15 – Udiča, Klapy; 16 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I. Všetko železo.

Cementovanie čiže nauhlíčenie je ďalší postup, ktorým sa výrobok skvalitňuje: jeho povrch sa vytvrdí, zatiaľ čo jadro zostáva mäkšie, a teda pružnejšie.

K záverečným úkonom pri povrchovej úprave výrobku patrí pilníkovanie a následné hladenie či leštenie pomocou špeciálnych nástrojov – pilníkov – alebo brúsnych kameňov a leštiacich hmôt.

Práca so železom predpokladala veľkú zručnosť a skúsenosť, ale pracovisko majstra si nevyžadovalo zvláštne úpravy. Jeho základom bolo ohnisko, mech na zvyšovanie žiaru pomocou prúdu vzduchu, pracovná podložka – nákova, nádoba na chladenie kovu a súprava nástrojov. Architektonické charakteristiky kováčskych dielní z doby železnej nie sú známe a remeselnú prácu so železom dokladá obvykle len výrobný odpad – troska, okoviny a fragmenty výrobkov či polotovarov z tohto kovu. Jej približná lokalizácia sa dá niekedy vysledovať len mapovaním rozptylu výrobného odpadu v sídliskovej vrstve (Liptovská Mara II). Iba zriedka sa na mieste zachovala aj pracovná kamenná podložka a spevnené ohnisko so zvyškami výrobného odpadu či dreveného uhlia, na ktorom sa pomocou mecha nahrieval materiál. Súbory z niektorých vykopaných výrobných zariadení naznačujú, že kovodielne zhotovovali okrem rozmernejších predmetov kovaných zo železa aj predmety z bronzu a iných materiálov rozličnými technikami. Ako príklad uveďme dielňu z Devína.

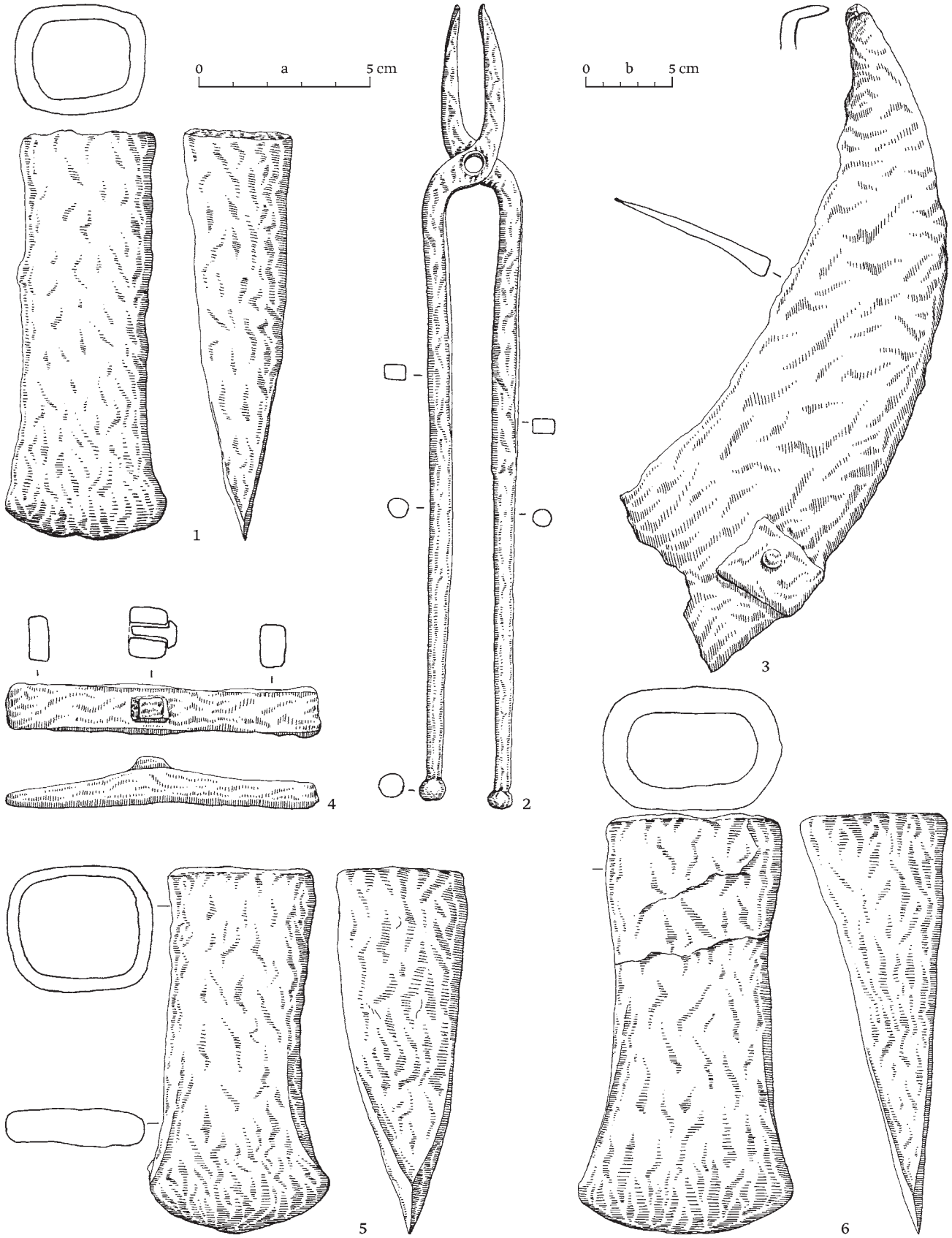
V priebehu mladšej doby železnej sa výrazne zdokonalilo umenie kováčskych majstrov a narastajúcu kvalitu ich výrobkov najlepšie dokumentujú metalografické analýzy. K základnému sortimentu náradia kováčskeho, ale aj kovotepeckého či všeobecne kovospracujúceho remesla patrili kladivá, nákovy, kliešte, sekáče, jamkovače, priebojníky, pilníky a vyhňové lopatky. V dobe laténskej sa tieto kováčske nástroje objavujú hlavne v hromadných nálezoch železných premetov, ale zriedkavo aj na sídliskách alebo v hroboch remeselníkov (*Neugebauer 1992,* obr. 37). Tie sú v našom prostredí výnimočné (Chotín), ale poznáme ich z okolitých krajín. Nástrojmi sa budeme zaoberať podrobnejšie, lebo výskyt špecializovaných nástrojov je dokladom miestnej kováčskej alebo inej kovospracujúcej výroby a ich kvalita i rozsah používaného inštrumentária patria k prvoradným znakom úrovne tamojšieho remesla.

Kladivo bolo a je základným pracovným nástrojom pri formovaní železného kovu. Kladivá boli obvykle zhotovené z dobre vytvrdeného materiálu, a preto mali značnú hodnotu. Azda aj z tohto dôvodu patria k pomerne zriedkavým nálezom (obr. 64). Postupne sa vyvinuli špecifické formy tohto náradia na jednotlivé pracovné úkony. Kladivá sa ojedinele objavujú už v dobe halštatskej, ako to dokladajú napríklad známe a často citované nálezy z dielne v jaskyni Býčí skála v Moravskom krase (*Parzinger/Nekvasil/Barth 1995,* 82). K staršiemu, presnejšie však nedatovanému horizontu (halštat až stredná doba laténska) patrí ľahké, azda kovotepecké kladivko z depotu železných predmetov spod hradiska Klapy pri Udiči (niekedy aj pod označením Považská Bystrica-Šebešťanová, obr. 65). Kladivo strednej veľkosti pochádza zo starších nálezov z jaskyne Čertova džura pri Spišských Tomášovciach, kde sa našli aj predmety z konca doby bronzovej (trácko-kimérske krížové kovanie) i zo strednej doby laténskej (spona typu Mötschwil). Celý súbor kladív rôznej veľkosti, tvaru a funkcie pochádza z včasnokeltského hradiska v Horných Orešanoch. Tvarovo a zrejme aj časovo zhodné hranolovité kladivo s otvorom bližšie k tylovej časti sa našlo v Plaveckom Podhradí, odkiaľ pochádzajú aj ďalšie kusy.

Zo známych výrobných osád v púchovskej oblasti poznáme niekoľko týchto nástrojov rôznych veľkostí a tvarov. Ťažký perlík kubického tvaru zo Skalky nad Váhom je podľa nálezového prostredia asi neskorolaténsky. Podobné datovanie majú aj ľahké kladivá s asymetrickým nosom z Liptovskej Mary III a zo Spišských Tomášoviec-Čingova. Krátke, masívne krížové kladivo so širokou dráhou je z Košece-Nozdrovíc.

Z oblasti s keltským osídlením poznáme tiež niekoľko takých nástrojov, ide však skôr o špeciálne kovotepecké náradie. Obojstranné kladivko a zlomok nosa iného nástroja sa našli pri povrchovom zbere na hradisku v Slatine nad Bebravou, kde nálezy trosky, polotovarov, malej šperkárskej nákovky a dvoch vyhňových lopatiek signalizujú prítomnosť intenzívnej kovospracujúcej výroby.

Nákova. Pri hlavnom spracovateľskom procese – základnom kovaní – sa vo väčšine prípadov ako podložka pravdepodobne používal vhodný kameň, keďže nálezy ťažkých železných nákov nie sú prakticky známe. Táto možnosť sa s úspechom overila pri experimentálnych prácach. Železné nákovy patria skôr k výnimočným nálezom a vzhľadom na svoje malé rozmery a tvar sa zrejme používali skôr pri jemnej-

65. Udiča. Hromadný nález železných predmetov.

Staršia doba železná (?). Mierka: a – 1, 3-6; b – 2.

ších špecializovaných kovotepeckých či šperkárskych prácach. Nákova z depotu II/68 v Plaveckom Podhradí má rovnú zúženú obdĺžnikovitú základňu a rozšírenú, mierne zaoblenú pracovnú plochu s rozmermi 120 x 90 mm a spolu s ostatnými depotmi z tejto lokality patrí na koniec strednej doby laténskej (*Paulík 1976*, 26). V súkromnej zbierke sa z tohto náleziska nachádza aj ďalšia hranolovitá nákova a najmenej dve nákovy-rohatky.

Rovnaký tvar, ale výrazne menšie rozmery (základňa 20 x 20 mm, horná plocha 30 x 20 mm) má železný predmet, podobný malej nákovke zo Slatiny nad Bebravou. Úzka vysoká nákova z Folkušovej bola pôvodne pravdepodobne osadená v dreve na spôsob „babky" na kovanie kôs. Má výrazne obdĺžnikovitú dráhu s presahom na jednu stranu. Je súčasťou súboru železných predmetov datovaných do strednej až neskorej doby laténskej. Malá nákovka-rohatka zo sídliska Liptovská Mara III patrila bezpochyby k vybaveniu šperkárskej dielne z neskorej doby laténskej.

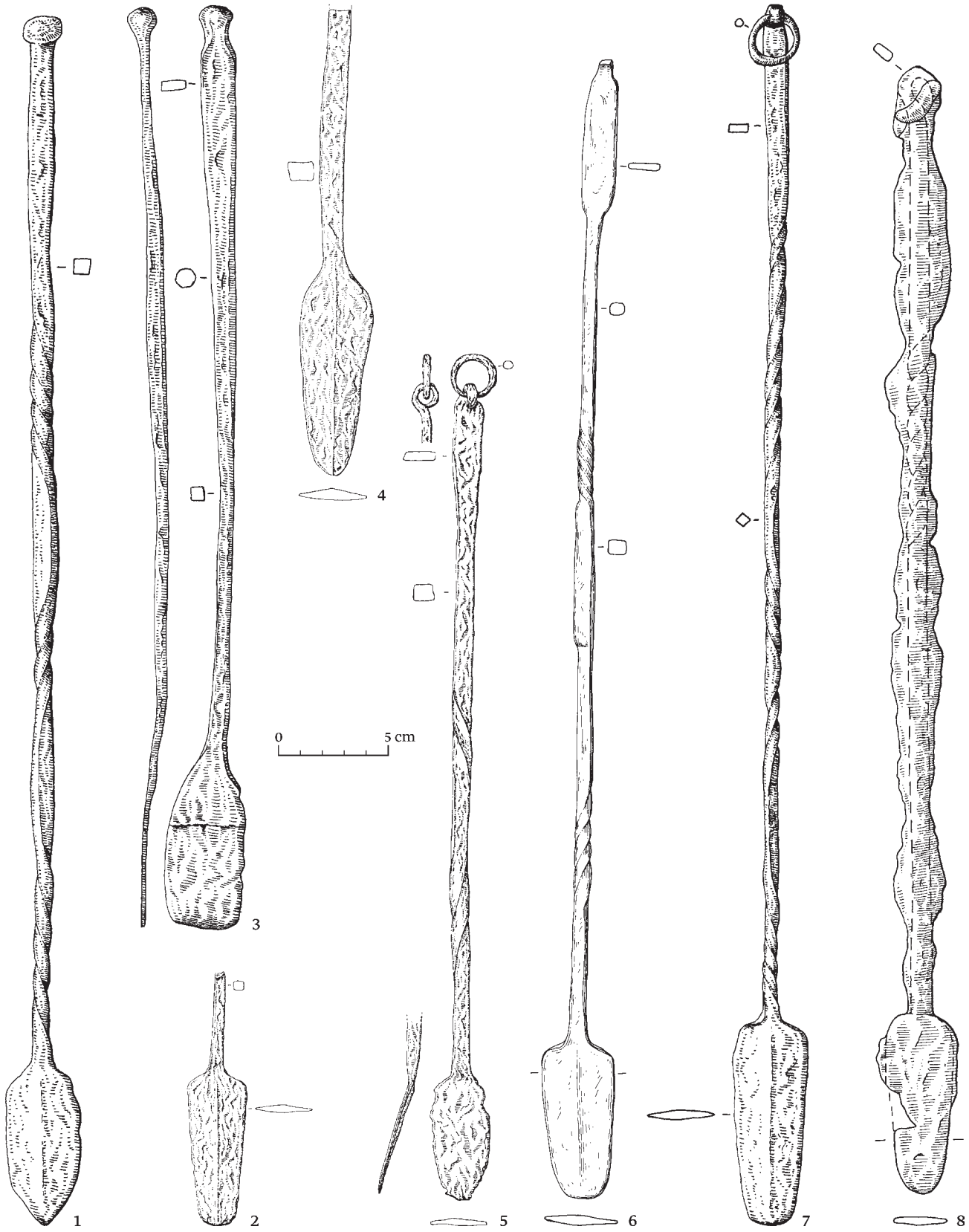
Vyhňová lopatka. Pri práci s pahrebou, pri odstraňovaní povrchovej krusty pred kovaním, prikrývaní opracúvaného predmetu pahrebou alebo dreveným uhlím, pri žíhaní či cementovaní sa uplatnil ďalší zo základných kováčskych nástrojov – vyhňová lopatka. Niektoré mali drevenú násadu, väčšinou však išlo o rozmerné celokovové náradie s dlhou, často tordovanou rukoväťou, ukončenou plôškou s guľovitým koncom alebo očkom so závesným krúžkom. Pracovná časť má kruhový, oválny alebo hrotitý tvar (obr. 66). Vyskytujú sa aj kusy, ktoré majú lopatku na konci rukoväti pripevnenú stredovým nitom. Aj pri tomto náradí je ťažké sledovať nejaký tvarový vývoj, skôr treba predpokladať funkčné variácie tvarovo odlišných exemplárov.

Najstaršia vyhňová lopatka sa našla v ženskom (!) hrobe v Palárikove zo stupňa B2/C1, teda niekedy z 3. storočia pred Kr. Má krátku hrotitú pracovnú plochu a guľovito ukončenú rukoväť (*Paulík/Zachar 1975*). Vo významnom výrobnom stredisku severnej okrajovej zóny západoslovenského keltského osídlenia na hradisku Udrina pri Slatine nad Bebravou sa našiel zlomok vyhňovej lopatky a ďalší celý kus, dlhý 81 cm (obr. 66: 4, 6). Lokalita patrí ťažiskovo do stupňov C1 a C2. Z výrobných stredísk z konca strednej doby laténskej pochádzajú ďalšie kusy, objavené v Plaveckom Podhradí (depot I) a v Liptovskej Mare II. Exempláre z Folkušovej a Trenčianskych Bohuslavíc môžu mať aj o niečo mladšie datovanie. Tordovaná rukoväť z Bratislavy-Devína s gombíkovitým ukončením mohla tiež pochádzať z takého nástroja (*Pieta/Zachar 1993*, obr. 114: 13).

Kliešte patrili k základným pomôckam pri práci s kovom a používali sa podľa špecifického tvaru čeľustí na uchopenie vyhriatych kusov kovu, na držanie odlievacích téglikov, ale aj pri montáži a tvarovaní výrobkov. Spolu s kladivom boli hlavným atribútom čierneho remesla. Z doby laténskej poznáme len typ kĺbových či pákových klieští, pozostávajúcich z dvoch ramien prechádzajúcich do čeľustí, voľne spojených čapom. S postupným rozširovaním inštrumentária sa objavujú rôzne špecializované varianty tohto nástroja, ktoré sa od doby železnej podnes prakticky nezmenili (*Jacobi 1974*, 9-12; *Kokowski 1981*; *Guillaumet 1996*).

Naším najstarším dokladom tohto nástroja je pravdepodobne kus z depotu 1 z Udiče (označovaný aj ako Považská Bystrica-Šebešťanová). Tento súbor pozostával ešte z kladivka, troch sekier a časti kosáka či polkosy so širokou čepeľou. Podľa tvaru sekier s uzavretými vysokými tuľajami a spomenutého kosáka môžeme počítať s datovaním tohto depotu do doby halštatskej až staršej doby laténskej. Medzi početnými nálezmi z Plaveckého Podhradia sú aj kliešte (obr. 67). Neisté je datovanie nástroja, objaveného v jaskyni pod hradom Súľov. Malé kliešte s rovnými čeľusťami z Folkušovej patria k špecializovaným nástrojom a pochádzajú z prostredia dielne s doloženou razbou mincí (nález mincového razidla).

Pilník je nástroj určený na trieskové opracúvanie kovového materiálu. Preto musel byť vyrobený zo zvlášť tvrdej ocele. Pracovné plochy boli za horúca zdrsnené hustými priečnymi zásekmi. Pilník patril k ceneným nástrojom, o čom svedčí malý počet náhodných sídliskových nálezov, ako aj ich výskyt v inventároch hrobov remeselníkov (*Jacobi 1974*, 15-18; *Neugebauer 1992*, Abb. 37; *Ratimorská 1981*, 62-64). Celá kolekcia včasnolaténskych pilníkov rôzneho tvaru a veľkosti sa našla v Horných Orešanoch (obr. 1: 8, 9; *Pieta 2007*, obr. 4: 1-3). Podobne ako dnes mali tieto nástroje tvar plochej pásoviny alebo tyčinky kvadratického či polkruhového prierezu, osadenej do drevenej rukoväti, niekedy na konci spevnenej plechovou objímkou. Okrem spomenutého hrobového nálezu z Chotína sa pilníky našli na hradiskách v Trenčian-

66. Vyhňové lopatky doby laténskej na Slovensku.

1 – Palárikovo II (hrobový nález); 2, 6 – Slatina nad Bebravou; 3 – Plavecké Podhradie; 4 – Nitra-Mikov dvor; 5 – Trenčianske Bohuslavice; 7 – Folkušová; 8 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II. Všetko železo.

skych Tepliciach, Slatine nad Bebravou, ale aj v hutníckom stredisku vo Varíne (*Pieta 2000a*, Abb. 13: 5, 6, 16). Ide bezpochyby o univerzálny nástroj, ktorý sa používal hlavne pri detailnejšom tvarovaní a hrubšej povrchovej úprave. Pri bežnom hrubom či plošnom opracúvaní najmä tvrdších materiálov pilníky úspešne nahradzovali kamenné brúsiky. Spomenuté kusy zo slovenských nálezísk patria určite skôr medzi šperkárske či kovolejárske nástroje.

Polotovary a na prekovanie určené staršie výrobky poskytovali nový materiál kováčovi. Boli výsledným produktom spracovania železnej huby získanej tavbou rudy. Polotovary železnej suroviny mali v našom prostredí asi najčastejšie podobu bochníkov, ktoré sú doložené už v dobe halštatskej (Jasov, Krásna Hôrka: *Paulík 1970*, 41; *Pleiner 1962*, 68). Vyskytli sa tiež v mladších, hoci nie celkom overených súvislostiach. Malé železné bochníky sa našli aj v obetisku z mladšej a neskorej doby laténskej v Liptovskej Mare (*Pieta 1996*, tab. 10: 18). V keltskom svete boli rozšírené viaceré formy železných polotovarov (*Allen 1967*). Na Slovensku zatiaľ nepoznáme dvojpyramídové hrivny, jeden z obľúbených tvarov železnej suroviny (*Jacobi 1974*, 248-251; *Pleiner 1993*, 72, 73). U nás sa používali iné formy železných hrivien. Vo včasnokeltských Horných Orešanoch sa dosiaľ našli len časti polotovarov, všetky však pochádzajú z tyčových hrivien. Boli to masívne kusy železa v podobe prútového výkovku obdĺžnikovitého prierezu, často s tuľajkovým ukončením. Vo väčšom počte sa objavili vo výrobnom stredisku v Plaveckom Podhradí, odkiaľ okrem jednotlivých kusov a ich fragmentov poznáme aj hromadný nález, pozostávajúci zo šiestich hrivien (obr. 68). Tieto pomerne dôkladne spracované kusy železa sú v priemere dlhé 50 cm a vážia 1 – 1,5 kg. Na západoslovenských sídliskách i lokalitách púchovskej kultúry sa našli segmenty suroviny, akiste pochádzajúce z tyčových polotovarov podobného typu, ale rôznych veľkostí. Podobná situácia je i v niektorých okolitých oblastiach (*Schäfer 2000*, 180; *Čižmář 2002*, Abb. 1).

Kováčske výrobky

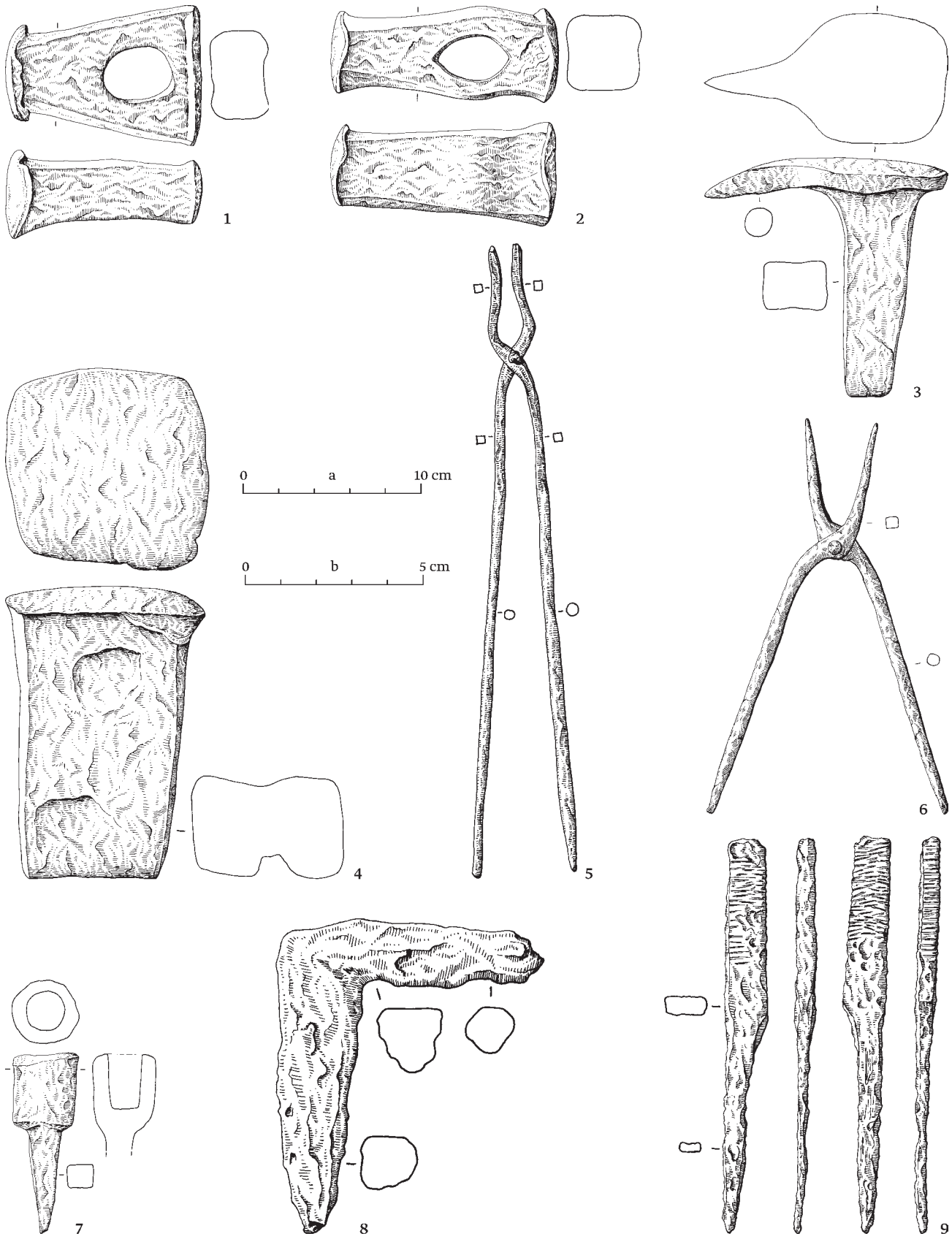
Vyhne neskorolaténskych a včasnorímskych kováčov produkovali široký sortiment výrobkov – nástrojov, náradia i technického a stavebného železa, potrebného na spájanie objektov z dreva (zariadenia, vozy a pod.). Väčšinu z nich podrobnejšie spomenieme v 8. kapitole. Na tomto mieste sa budeme venovať len nožom, ktorých výroba najlepšie svedčí o technickej úrovni ich výrobcov.

Nôž. Čepeľ na rezanie organického materiálu vznikla niekedy v mladšom paleolite a ako nástroj – nôž – sa stala univerzálnym pracovným náradím aj príležitostnou zbraňou. V mladšom laténe sa už vyrábal bohatý sortiment týchto artefaktov, čo vyplývalo z výrobnej i pracovnej špecializácie a dostatku kvalitnej ocele. Nikdy predtým a ešte dlho potom sa nevyrábali také rôznorodé nože. Ich tvar a formu ovplyvňovala potreba účelného využitia čepele v bežnej praxi, sčasti však aj inšpirácia z antického prostredia (*Dolenz 1992*; *Manning 1985*, 108-123). V našom prostredí viaceré varianty pravdepodobne vychádzajú zo starších predlôh, prípadne z cudzích nekeltských vplyvov a vzorov.

V mladšej dobe železnej sa bežné nože rozličných tvarov a veľkostí okrem univerzálnych činností (ako súčasť garnitúry opaska) používali na kuchynské, stolovacie a rituálne účely (*Jacobi 1974*, 116-125). Vznikli aj zvláštne varianty na použitie v ránhojičstve a pri hygiene alebo pri náročnejšom spracúvaní organických materiálov, hlavne dreva a kože. Na nožiarskych výrobkoch sa azda zo všetkých produktov najlepšie prejavila vysoká technologická kvalita vtedajšej kováčskej výroby. Potvrdili to metalografické výskumy.

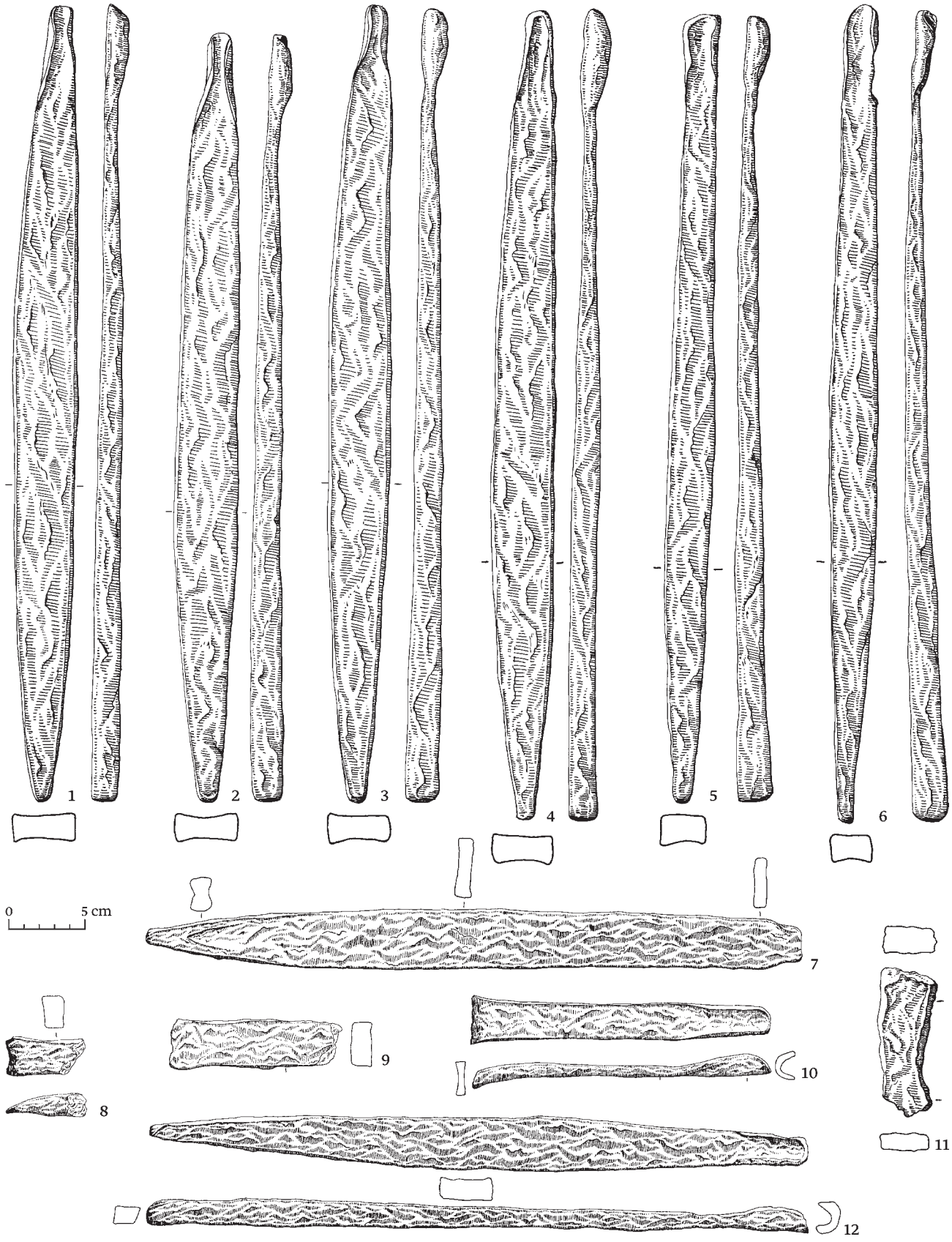
Na slovenských sídliskách z mladšej doby laténskej sa našlo veľké množstvo nožov rôznych veľkostí a tvarov (obr. 69). Je možné roztriediť ich podľa veľkosti a tvaru čepele či ostria (sekáčovité, oblúkovité, kosákovité, rovné, špeciálne), alebo podľa tvaru či riešenia rukoväti (krúžkové, tŕňové ukončenie, črienka s nitovaným obložením). Na tomto mieste sa obmedzíme len na poznámky k niektorých vybraným typom. Nože ako špeciálne nástroje spomenieme v častiach venovaných jednotlivým remeslám, resp. zvláštnym činnostiam.

Ťažké nože – tzv. sekáče – sa objavujú v súpravách bojovníckych hrobov už od neskorej doby halštatskej (*Osterhaus 1981*). Na Slovensku ich môžeme vidieť vo výbavách hrobov zo staršej a strednej doby laténskej len výnimočne, v najstaršom horizonte pochovávania. V karpatskej horskej oblasti sa rozšírili ako súčasť keltského vplyvu už v predpúchovskom stupni z rovnakého obdobia, ako to dokladá rukoväť noža typu Dürnberg zo sídliska Liptovská Mara III (*Pieta 1996*, tab. I: 1), alebo ako starobylé kusy z iných lokalít (Stará Kremnička, Čachtice, Poniky). Podobné seká-

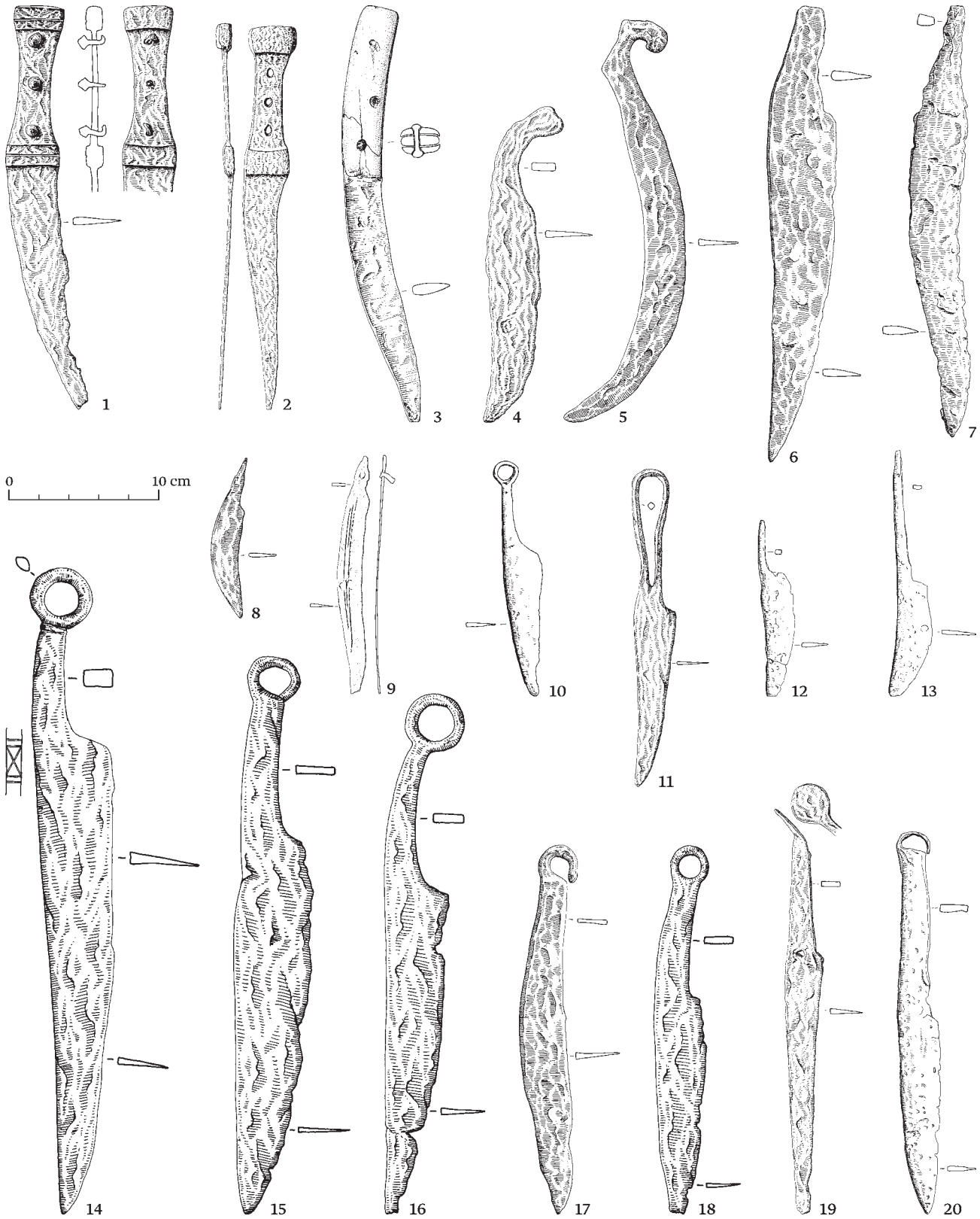
67. Náradie na opracovanie kovov z doby laténskej (nákovy, kliešte, pilník).

1-5, 7 – Plavecké Podhradie (1-4, 7 – depot 5); 6 – Folkušová; 8 – Bratislava; 9 – Varín. Mierka: a – 1-7; b – 8, 9.

68. Železné hrivny a ich časti.

1-7, 10, 12 – Plavecké Podhradie (1-6 depot III); 8, 11 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 9 – Blatnica (Rovná). Všetko železo.

69. Nože z neskorej doby laténskej a zo začiatku doby rímskej.

1 – Folkušová; 2 – Jasenica; 3, 6, 7 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 4 – Stará Kremnička; 5, 18 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 8 – Divinka; 9 – Zemplín; 10 – Blatnica (Rovná); 11, 15, 16, 19, 21 – Trenčianske Bohuslavice; 12, 13, 20 – Plavecké Podhradie; 14, 17 – Trenčianske Teplice. 1, 2, 4-21 – železo; 3 – železo a parohovina.

če keltského typu si pomerne skoro získali obľubu aj na východnej periférii keltského sveta (*Bidzilja 1971*, obr. 17: 23; *Teodor 1980*, 148).

Zo slovenských sídlisk a hradísk mladšej doby laténskej máme k dispozícii široký sortiment veľkých nožov, ktorý by si na inom mieste zaslúžil podrobnejšie typologické spracovanie. V podstate však zodpovedá skladbe nožov z okolitých oblastí. Na juhu možno hľadať vzory nožov s užšou, dopredu zahnutou čepeľou a rukoväťou pripevnenou jedným alebo viacerými nitmi. Vyskytujú sa často na Balkáne, kde sa pokladajú za druh zbrane – dýky (*Rustoiu 2002*, 57-61, s lit.). Ich varianty nechýbajú ani medzi rímskymi vzormi (*Dolenz 1998*, 255). Na Slovensku je tento typ noža doložený v stredolaténskych vrstvách sídliska Liptovská Mara II a v depote 4 v Plaveckom Podhradí (*Pieta 2000c*, Abb. 6: 8; *Paulík/Tomčíková 2004*, obr. 2). Ďalšie kusy sa našli v Trenčianskych Bohuslaviciach, Jasenici a vo Folkušovej (obr. 69: 1-3).

Najrozšírenejšie boli veľké nože s charakteristickou krúžkovou rukoväťou a čepeľou s mierne prehnutým chrbtom a viac-menej rovným či mierne prehnutým ostrím. Ich varianty majú namiesto krúžku kruhovo roztepaný koniec tŕňa. Súčasnosť oboch týchto laténskych foriem dokladá ich spoločný výskyt v hromadných nálezoch (Plavecké Podhradie, depot 6). Boli rozšírené až po hranice Stredomoria a evidentne korešpondujú s antickými vzormi (*Jacobi 1974*; *Dolenz 1992*; *Manning 1978*, 108-123). Viaceré z nich sa s určitými tvarovými obmenami udržali až do začiatku doby rímskej. Dokazujú to stratifikované nálezy z Liptovskej Mary II (*Pieta 2000*, Abb. 6: 3). Niektoré z nich dosahujú značné rozmery (Trenčianske Teplice: dĺžka čepele 32,5 cm, celková dĺžka noža 43 cm). K diskusii o funkcii sekáčov pozri 9. kapitolu venovanú zbraniam.

Iná situácia sa ukazuje na východoslovenskom území s predpokladaným dáckym obyvateľstvom, kde rozmerné nože chýbajú. Aj v bojovníckych hroboch v Zemplíne sú doložené len bežné krátke nožíky. Na druhej strane, vo východných Karpatoch boli známe rovné dýky s obojstranným ostrím i bojové nože s dĺžkou 23 – 26 cm (*Prochnenko 2002*, 161). Dlhé nože patrili do hrobovej výbavy nositeľov przeworskej kultúry, ale aj niektorých susediacich kultúr. Tvarom i spôsobom upevnenia črienky sa však od laténskych výrobkov odlišujú (*Bochnak 2003b*). V horizonte včasných germánskych mužských hrobov na juhozápadnom Slovensku sa vyskytujú len charakteristické nožíky s rovným chrbtom a tŕňom, pri ktorých dĺžka čepele nepresahuje 20 cm (*Kolník 1980*).

Vysokú úroveň kováčstva v mladšej dobe laténskej na Slovensku sme spomenuli už v úvode tejto kapitoly spolu s konštatovaním, že práve toto výrobné remeselné odvetvie azda najlepšie charakterizuje kvalitatívny vzostup, ale zároveň aj rozširujúcu sa hospodársku základňu tej doby. Na kultúrne i etnicky členitom území severnej časti stredného Podunajska však vidíme v archeologických prameňoch v tomto smere určité rozdiely, ktoré podľa nášho názoru len sčasti súvisia s nerovnomerným stavom poznania archeologických prameňov v stredodunajskej keltskej oblasti, na lokalitách dáckeho charakteru a v horskej oblasti, charakterizovanej hlavne púchovskou kultúrou. Naše predstavy o výrobnom potenciáli, pochopiteľne, výrazne ovplyvňujú zvláštne okolnosti zániku niektorých stredísk. Na druhej strane, nápadne nízky počet nájdených kovových predmetov i dokladov spracúvania kovov z viacerých dunajských centier (Ostrihom, Budapešť, ale aj Komárno a Nitra), a tiež z vidieckych osád v porovnaní s lokalitami s výrazne remeselným zameraním iste nie je náhodný. K nim patria malokarpatské strediská, hradiská severnej zóny keltskej enklávy a veľká časť púchovských nálezísk. Táto skutočnosť bezpochyby súvisí s viacerými faktormi (nižšia koncentrácia objektov, pracovné zameranie obyvateľstva, prístup k surovinám, spôsob opustenia osád a pod.).

Kvalita neskorokeltskej kováčskej výroby. Na lokalitách zo spomínaných výrobných oblastí sa dosiaľ našlo pozoruhodné množstvo železných výrobkov, ale ich kvalita bola skúmaná len na malom počte vzoriek. Podľa analýz neskorolaténskych predmetov z Liptovskej Mary mala aj kováčska výroba púchovskej oblasti vynikajúcu úroveň, porovnateľnú s produkciou veľkých oppidálnych centier. Takisto inštrumentárium tej doby v oblasti remesla a poľnohospodárstva bolo mimoriadne vyspelé (*Pleiner 1982*; *Pieta 2000*; *Mihok/Pribulová/Pieta 1999*; *Mihok/Pribulová/Pieta 2000*). Vysoký kvalitatívny štandard si púchovské výrobné osady zachovali aj vo svojej záverečnej fáze, zatiaľ čo germánski kováči v staršej dobe rímskej nedosahovali ich úroveň (*Pieta 2002a*).

6.3. ODLIEVANIE FAREBNÝCH KOVOV, ŠPERKÁRSTVO

Aj keď železo od začiatku doby halštatskej pomerne rýchlo a v značnom rozsahu vytlačilo a nahradilo nástroje a náradie z farebných kovov, zlatistý bronz pre svoju dekoratívnosť a dobré úžitkové vlastnosti zostal hlavným materiálom pri výrobe ozdobných úžitkových predmetov a okrás aj počas nasledujúcich storočí. V hornatej časti Slovenska bol zrejme stále dostatok medených ložísk i ryžovaného zlata, ktoré dobre využívalo miestne obyvateľstvo s bohatou výrobnou i ťažiarskou tradíciou ešte z doby bronzovej. K nim v dobe laténskej pribudla exploatácia striebra. Priame doklady ťažby tohto kovu nám zatiaľ chýbajú, ale podľa spektrálnych analýz, ako aj vysokého nárastu šperkov a mincí zo striebra sa získavanie tohto drahého kovu stalo významným hospodárskym fenoménom krajiny, a to už od staršej doby laténskej. Túto znalosť sem veľmi pravdepodobne priniesli keltskí prospektori, pretože výrobky z tohto kovu sú v karpatskom praveku prakticky neznáme. Výnimku predstavuje nedávno objavený eneolitický depot s medenými, striebornými a zlatými predmetmi z Kostolian pod Tribečom. Podobná situácia sa črtá v susednom Česku, kde sa s rozsiahlou exploatáciou domáceho striebra počíta až v čase keltského osídlenia krajiny (*Waldhauser 2003*).

Striebronosné ložiská sa v stredoveku a vo včasnom novoveku nachádzali na viacerých miestach vnútorných pohorí Západných Karpát, čiže v oblasti s osídlením púchovskej kultúry. Viazali sa hlavne na Štiavnické a Strážovské pohorie, Slovenské rudohorie a Nízke Tatry.

6.3.1. Pramene

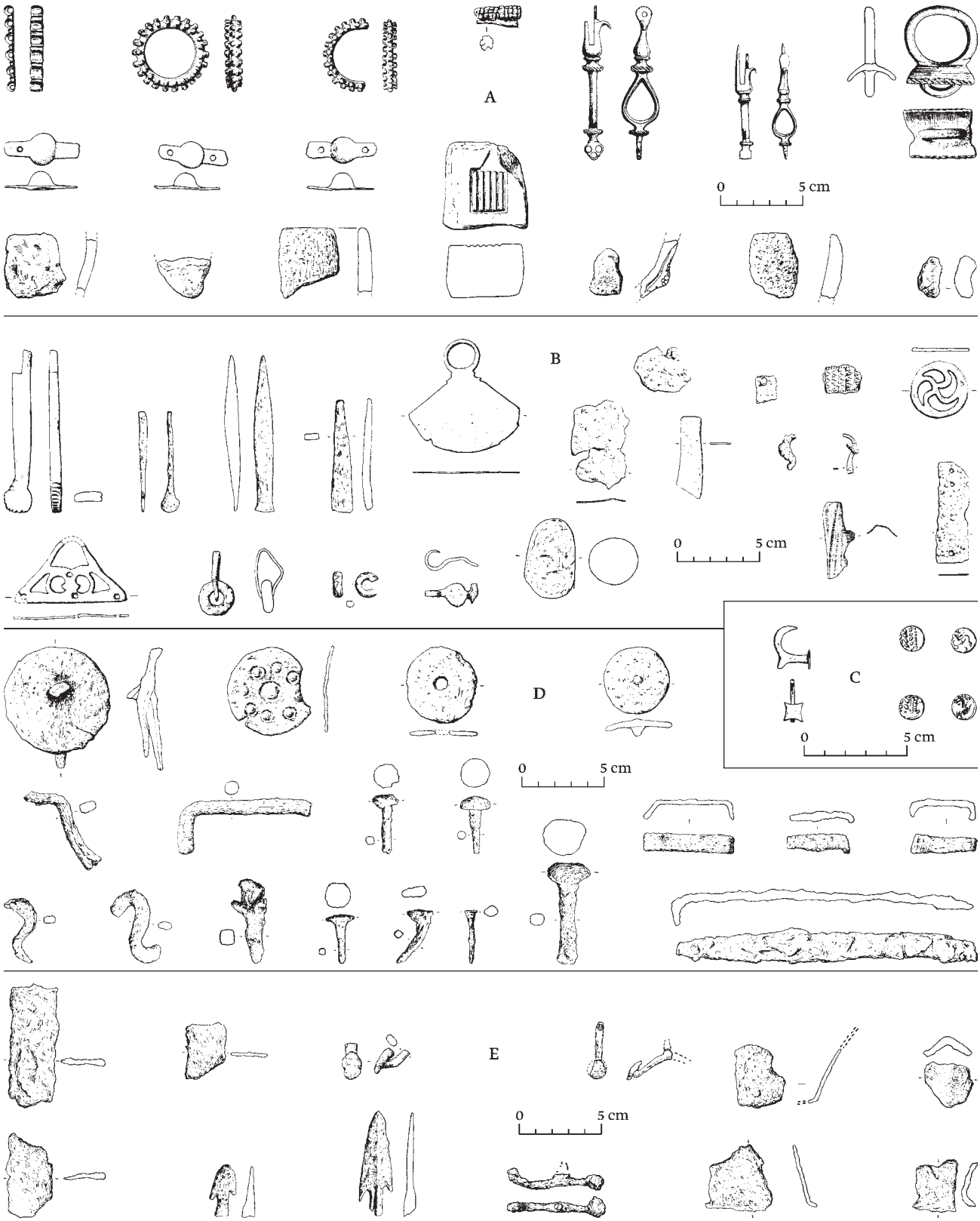
Stopy kovospracujúcej remeselnej činnosti či šperkárskej výroby sa objavujú už na sídliskách zo staršej a strednej doby laténskej, no na Slovensku neboli dosiaľ systematicky sledované a spracované. Spomeňme štandardný laténsky dvojkolový objekt 38/86 z Nitry-Párovských Hájov, v ktorého výplni sa okrem trosky, zvyškov zo stien piecky a zlomkov téglikov našla aj časť hlinenej formy na odlievanie orechovitých nánožníkov. Doklady odlievania farebných kovov sa zistili aj v stredolaténskom objekte v Lipovej-Ondrochove.

Pozoruhodným svedectvom v tomto smere je známy hrob 34 z Chotína, v ktorom chýbali zbrane (bola tam však sekera), ale súčasťou jeho výbavy boli rydlá, pilník a brúsik (*Ratimorská 1981*, 62-64). Podľa prsteňov zo zlata a striebra a počtu keramických milodarov patril mŕtvy ku skupine vyššie postavených jedincov.

K rekonštrukcii techniky výroby bronzových predmetov a k organizácii šperkárskeho a kovolejárskeho remesla v mladšej dobe laténskej máme v súčasnom slovenskom materiálovom fonde k dispozícii oveľa viac materiálov. Je to predovšetkým množstvo výrobkov zo sídlisk, ale aj doklady výroby rôzneho druhu. Popredné miesto v tomto smere majú hlavne materiály z Bratislavy. Pre malý rozsah doteraz skúmaných plôch a porušenosť terénu sa síce nepodarilo objaviť priamo dielenské objekty, ale veľké koncentrácie výrobného odpadu, hlavne téglikov, trosky a vzácne aj odlievacích foriem zreteľne vyznačujú ich sústredenie v priestore dnešného Starého Mesta (*Zachar/Rexa 1988*; *Pieta/Zachar 1993*, 168; *Lesák/Musilová/Hoššo 1996*).

Aj na neďalekom Devíne boli nájdené relatívne početné doklady kovovýroby, ale ich intenzita zďaleka nedosahuje rozmer výrobných dokladov z bratislavského oppida. Výskum dielne z roku 1987 priniesol rad zásadných poznatkov. Na jednej z južných terás sa podarilo odkryť požiarovú deštrukciu časti stavby so stĺpovými stenami a ohniskom – vyhňou pri dlhšej z nich, so zachovanými rozmermi približne 550 x 350 cm. Popri keramike sa v objekte našlo veľké množstvo výrobného odpadu, polotovarov i nástrojov (obr. 70). Z inventára vyplýva, že remeselníci v tejto dielni vyrábali široký sortiment kovotepeckých, kováčskych i šperkárskych výrobkov (*Pieta 2002b*).

Množstvo výrobných stôp, hlavne z oblasti kovolejárstva a šperkárstva, sa našlo vo vrstvách hradiska – oppida Trenčianske Bohuslavice. Medzi nálezmi z tunajších dielní nechýbajú ani zliatky striebra. Zatiaľ sa tu uskutočnili len neveľké sondáže, väčšina nálezov pochádza zo systematických zberov a nálezov, získaných od amatérskych hľadačov. Medzi mladolaténskymi dokladmi výroby tohto druhu nezaostávajú ani náleziská z územia púchovskej kultúry, najmä opäť významnejšie strediská, ako boli Folkušová alebo Jánovce-Machalovce. Farebné kovy sa podľa nálezov výrobného odpadu spracúvali aj v menších

70. Výrobné spektrum a techniky vo výrobnom objekte z neskorej doby laténskej (Bratislava-Devín).
A – odlievanie (tégliky, forma, výrobky). B – cizelérske práce, prelamovanie, montáž. Nástroje, výrobky a polovýrobky. C – doklady výmeny. D – kováčske polovýrobky (ozdobné nity, klince, háky, kramle, skoby). E – zbrojárstvo (fragmenty a polovýrobky – čepele, ostrohy, šípy, puklice).

strediskách (Kežmarok) alebo malých „dedinských" osadách (Kvačany).

O dielenských zariadeniach sme informovaní z výskumov v Liptovskej Mare. V sídliskových vrstvách sa pomerne často zistili zlomky taviacich téglikov, fragmenty piecok a bronzové zliatky, ale výrobné zariadenia sa podarilo objaviť len v niekoľkých prípadoch. Z nich najlepšie zachovaný bol dvojpriestorový objekt na sídlisku III. V jeho zásype sa síce našlo mnoho téglikov, častí stien pece a trosky, ale žiadne doklady finálnych výrobkov (*Pieta 1982*, obr. 14b, tab. 44).

6.3.2. Odlievanie

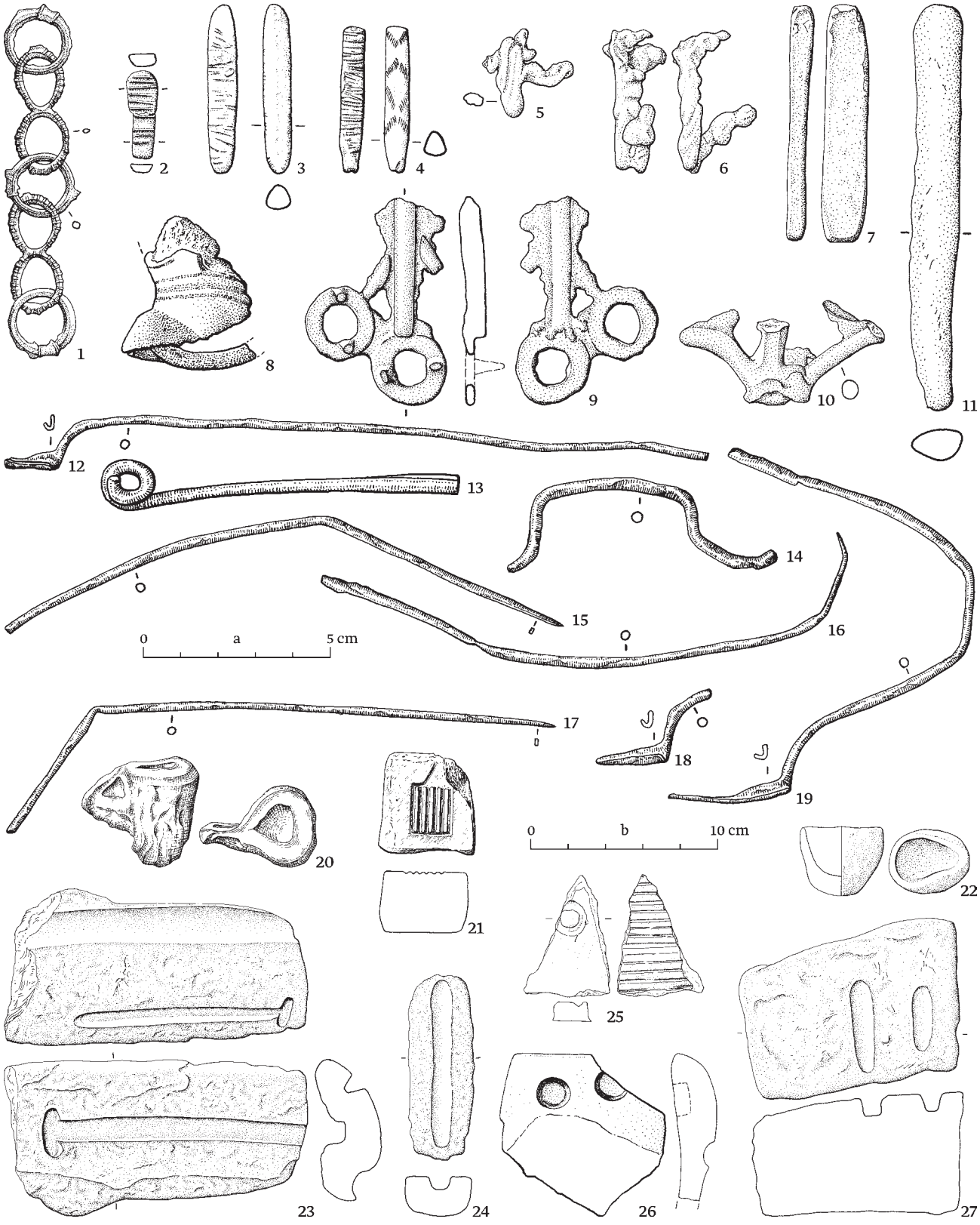
Základným pracovným postupom pri spracúvaní farebných a drahých kovov bolo *odlievanie*, výrobná technika, v ktorej keltskí remeselníci dosiahli skutočné majstrovstvo. Súčasťou a archeologickými dokladmi tohto základného procesu sú pozostatky piecok a technická keramika rôzneho tvaru. Granulovaná ruda alebo kúsky druhotne pretavovaného kovu sa vyhrievali v malých pieckach na drevenom uhlí, v taviacich téglikoch alebo priamo v pahrebe dúchaním pomocou mecha, čím sa okysličoval plameň a napomáhalo sa zvyšovanie teploty. Dostatočne (do jasného žiaru) roztavený kov sa odlieval do jednoduchých bochníkových zliatkov alebo tyčinkových ingotov. Pri zhotovovaní často technicky zložitých úžitkových predmetov a šperkov sa plnil do foriem buď jednoduchým naliatím kovu do hrdla formy, alebo (pri náročných výrobkoch či sériovom stromčekovom odlievaní) využitím odstredivej sily pomocou praku (Schleuderguss).

Medzi stopami po odlievaní na sídliskách prevládajú kovové zliatky a úlomky použitých téglikov, ktoré patria k typickým výrobným dokladom na keltských oppidách i nížinných sídliskách (*Čižmář 2002*; *2003*). Na slovenských sídliskách jednoznačne prevládajú stredné tégliky kónického tvaru s hrotitým dnom z jemne plavenej hliny, v ktorých sa podľa analýz tavil bronz. Zriedkavejšie sa stretávame aj s drobnými miskovitými a vedierkovitými tvarmi. Azda najväčší počet taviacich téglikov poznáme z Liptovskej Mary, v menšej miere ich však nachádzame aj na ďalších náleziskách púchovskej kultúry (Kežmarok, Kvačany, Púchov). Veľký počet tejto technickej keramiky pochádza z oboch bratislavských oppíd. Používali sa tu súdkovité i kónické tégliky rôznych veľkostí, vyhotovené z jemne plavenej i výhodnejšej grafitovej hliny (*Zachar/Rexa 1988*, 50). Odlievacie formy boli podľa zhotovovaného predmetu jedno- alebo dvojdielne, z jemnozrnného pieskovca a zriedkavo aj z hliny. Pri výrobe polotovarov – tyčinkových ingotov alebo kotúčikov – sa ako materiál na zhotovenie formy často druhotne využívali masívne okraje zlomkovitej grafitovej keramiky. Bronzové polotovary mali najčastejšie tvar tyčinky, ktoré slúžili ako polotovar pri ďalšom spracovaní kovu na východiskový šperkársky materiál v podobe plechu, koľajničky alebo drôtu. Podľa skúseností z Liptovskej Mary sa napríklad striebro najčastejšie spracúvalo do drôtených zvitkov, podobne ako v bronzovej dobe zlato. K technickej keramike patrili aj doštičky na odlievanie mincových kotúčikov, ktoré sa našli v Bratislave, Šaštíne a v Liptovskej Mare.

Odlievacie ploché a dvojdielne formy z hliny alebo pieskovca a časti foriem na stratený vosk patria k vzácnejším nálezom, podobne ako ich nevydarené výliatky, ktoré nám pomáhajú poznať spôsob výroby touto technikou. Spomeňme aspoň kamennú formu na bronzové hrebienky z Devína a výliatky kanálikov stromčekového odlievania z Trenčianskych Bohuslavíc, Chorvátskeho Grobu a Jánoviec-Machaloviec (obr. 71).

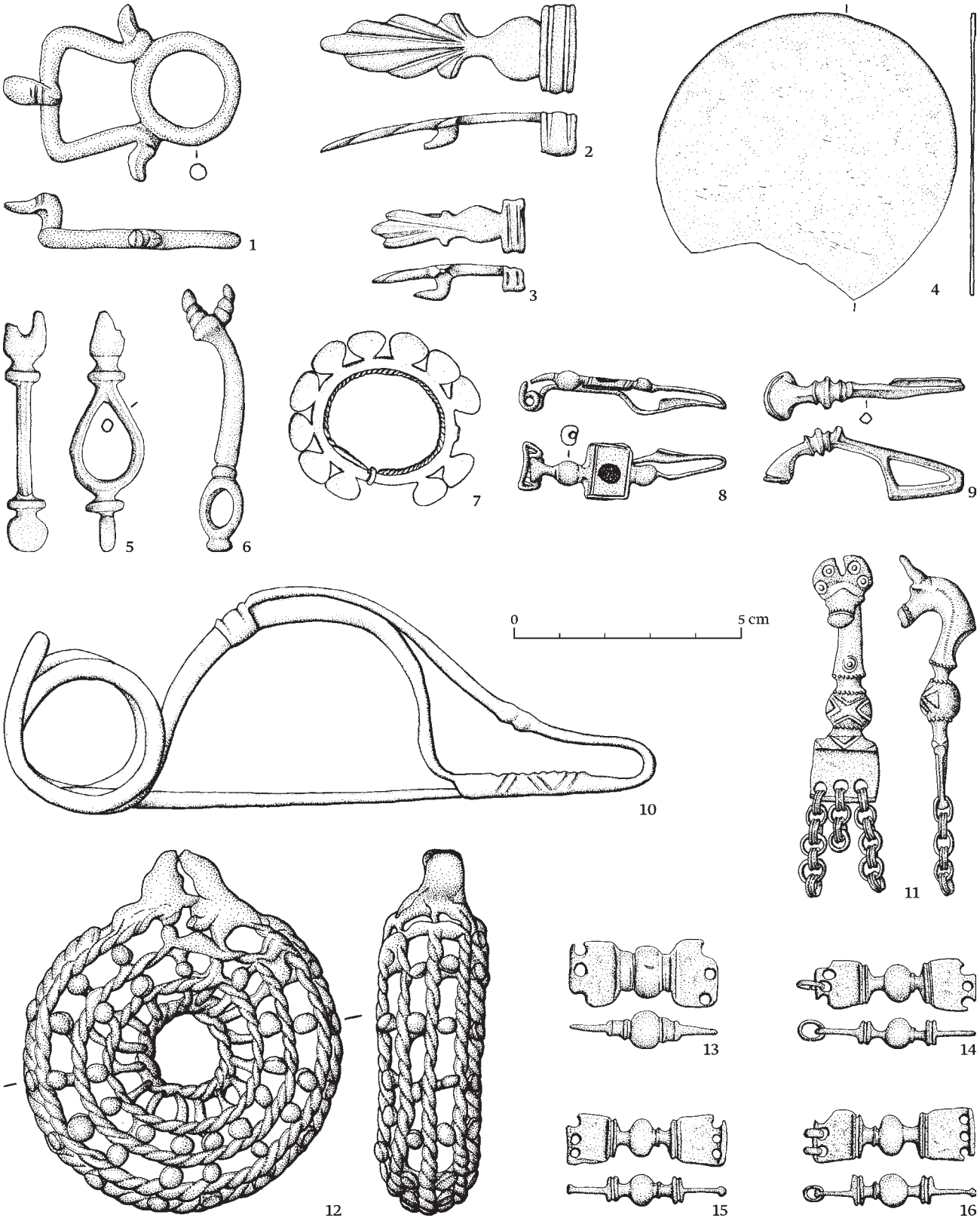
Informácie o vyspelosti neskorolaténskeho zlievačstva poskytujú predovšetkým samotné predmety. Obdivuhodnými dielami sú najmä pseudofiligránové šperky (F 20), košíčkové bronzové závesky, pásové zápony, nákončia, kruhy a krúžky s plastickou výzdobou, ale aj vodiace krúžky konského postroja a ďalšie náročné kovolejárske práce, vyrobené spravidla v stratenej forme (obr. 72). V niektorých prípadoch montážou pomocou spájkového kovu s nižším bodom tavenia vznikol model, ktorý bol opakovaný odlievaním v dvojdielnej forme. Tento postup bolo možné sledovať v prípade zlatej náušnice z Divinky. Na druhej strane, zlatá náušnica z Dolného Kubína-Veľkého Bysterca (obr. 72: 7) bola zhotovená opísanou základnou zlatníckou technikou (*Pieta 1982b*; F 21).

Bronzové predmety neboli vždy odlievané ako celok. Viaceré z nich, konkrétne nákrčníky, boli zhotovené z drôteného profilu a masívne konce boli pripevnené odliatím. Podobný postup vidieť aj pri výrobe niektorých spôn. Opravy sa tiež riešili spojením pomocou zaliatia – zatavenia miesta lomu. Pripomeňme aj zvláštnu techniku spájania železných

71. Doklady odlievania kovov a šperkárskej výroby z neskorej doby laténskej na Slovensku.

1-6, 9 – Trenčianske Bohuslavice; 7, 8, 21, 23, 25 – Bratislava-Devín; 10 – Jánovce-Machalovce; 11 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 12, 14-19 – Slatina nad Bebravou; 13, 26, 27 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara VII; 20 – Kvačany; 22 – Púchov. 1-4, 7-11 – bronz; 5, 6 – striebro; 12-19 – železo; 20, 22-26 – hlina; 21, 27 – kameň. Mierka: a – 1-19; b – 20-27.

72. Kovové výrobky.

1-3, 6, 11, 13-16 – súčasti opaska; 4, 5 – zrkadlo; 7-10, 12 – ozdoby a súčasti odevu. 1 – Dolné Pole; 2, 4, 5 – Chorvátsky Grob; 3 – Slovenský Grob; 6 – Nitrianske Rudno; 7 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec; 8 – Blatnica; 9 – Považská Bystrica (Malý Manín); 10 – Jalovec; 11 – Hubošovce (Lysá stráž); 12 – Folkušová; 13-16 – Selec. 7 – zlato; ostatné bronz.

a bronzových komponentov (tzv. Überfangguß). Cieľom tejto operácie bolo uplatniť vlastnosti oboch materiálov, napríklad ozdobnosť bronzu a odolnosť železa, na jednom výrobku. Stretávame sa s ňou pri viacerých predmetoch, napríklad ozdobných nitoch, ale aj pri závažiach so železným očkom a jadrom, obaleným bronzovým plášťom. Aj zriedkavé zubadlo z depotu v Udiči bolo vyrobené touto technikou, známou najmä z antického prostredia (*Pauli/Wilbers 1985*, 88).

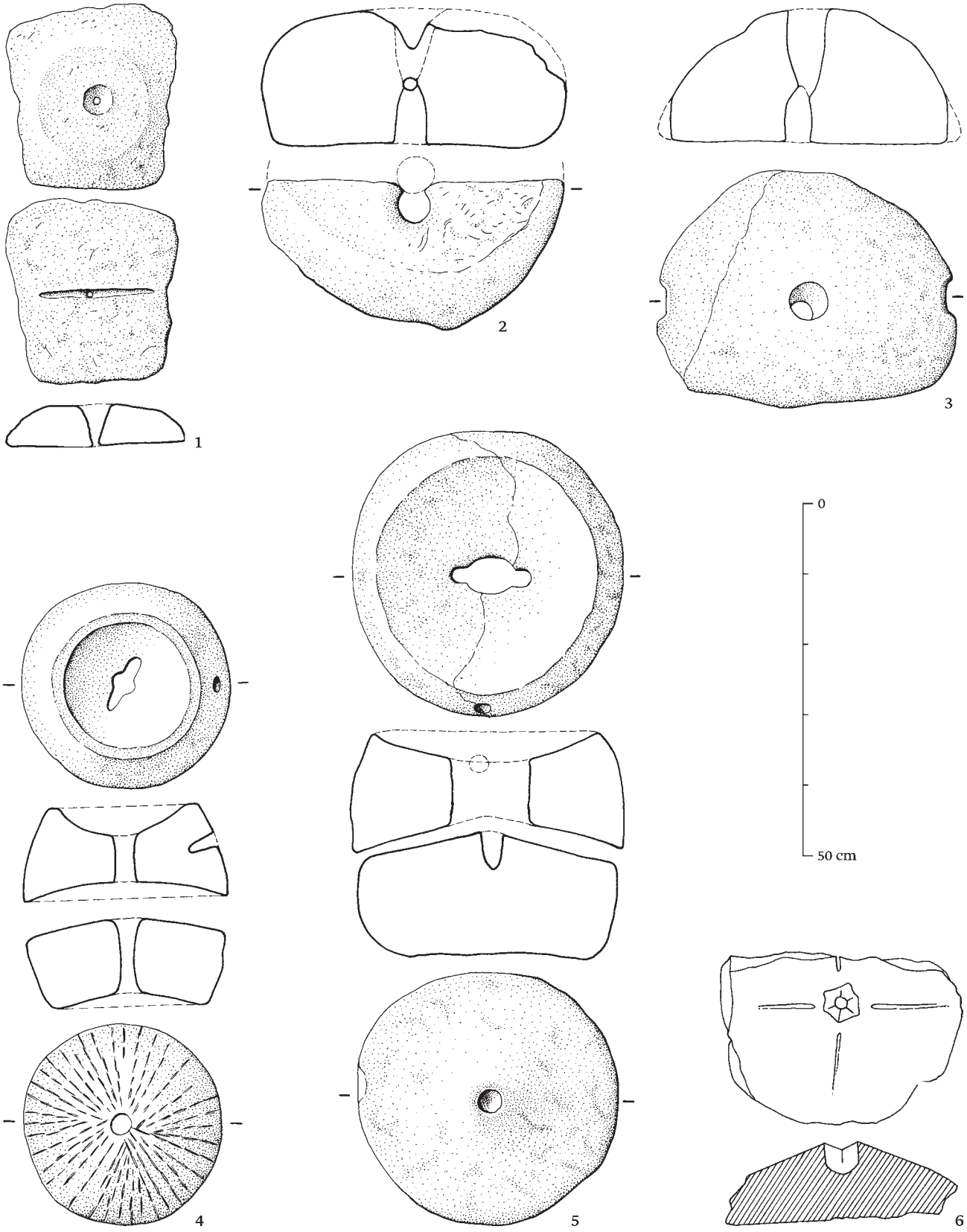
6.3.3. Iné šperkárske a kovospracujúce techniky

Najbežnejšie a technicky najmenej náročné bolo *kutie a tvarovanie* kovových súčastí odevu a ozdôb z drôtu alebo prúta. Základný profil pri použití farebného kovu sa získal odliatím ingotu a jeho ďalším kutím alebo postupným formovaním tyčinky či drôtu cez prievlak (platnička s otvormi rôzneho priemeru, ktorými sa postupne kliešťami preťahuje nahriaty materiál), alebo pilovaním či brúsením. Základný materiál na výrobky zo železa sa pripravoval kovaním a ďalšími postupmi, podobnými práci s ľahšie tvarovateľným bronzom alebo striebrom. Podobne bola zhotovovaná väčšina železných laténskych spôn, ale aj niektoré náramky a ďalšie predmety. Ukul a vybrúsil sa drôt potrebnej dĺžky s odlišnou hrúbkou ihly a lúčika. Na projektovaných vzdialenostiach sa ponechali zosilnenia, z ktorých sa vytvarovali uzlíky, koncová svorka a zachycovač. Posledným krokom bolo navinutie špirály a montáž spony. Tento technický postup dokumentujú nálezy nedohotovených alebo počas výroby znehodnotených kusov. Takéto doklady pochádzajú zo sídliska VII v Liptovskej Mare, z obytného domu predpúchovského stupňa (B2a). Na hradisku v Slatine nad Bebravou sa rôzne kováčske a šperkárske práce zo železa zhotovovali v priebehu stredolaténskeho stupňa C. Našli sa tu okrem iného aj viaceré polotovary spony spojenej konštrukcie (obr. 71: 12, 14-19).

Tepanie. Technika práce s plechom, patrilo takisto k bežným spôsobom spracovania bronzu a železa na súčasti úžitkových predmetov, nádoby i jednoduché ozdoby. V staršej a strednej dobe laténskej sa plechové výrobky uplatňovali len okrajovo. V horskej oblasti v tom čase z predchádzajúcich storočí prežívala móda plechových výrobkov, hlavne záveskov s tepanou výzdobou. V neskorej dobe laténskej sa móda používania plechu na dekoratívne účely dostala do popredia. Z tohto materiálu sa zhotovovali rôzne ozdobné okutia vedier, skriniek, vozov a iných drevených artefaktov, zdobené puncovaným alebo lisovaným ornamentom. Zdobenie plechov týmito technikami si vyžadovalo zvláštne postupy, ktorých základom bolo spracúvanie materiálu na elastickej podložke. V norickom prostredí sa pod vplyvom antiky zrodila nová technika prelamovania, vlastne vysekávania geometrických vzorov do tenkého bronzového plechu, ktorý tvoril súčasť iného podkladového materiálu, napríklad kože. Tak sa na konci doby laténskej a vo včasnej dobe rímskej zdobili opasky, rôzne nášivky a konské postroje.

Spájanie jednotlivých častí kovového výrobku sa robilo viacerými spôsobmi. Medzi ne patrilo už v minulosti dobre známe a zvládnuté nitovanie mäkkými, najlepšie medenými nitmi. K novším postupom patril záves (pohyblivé spojenie pomocou osky a pevného lôžka), ktorý sa uplatnil na niektorých sponách. Už sme spomenuli spájanie vonkajším zaliatím spoja odlišným roztaveným materiálom a priamym spojením pomocou mäkkej spájky – kovu s nižším bodom tavenia, než mal kov oboch častí. Táto zlatnícka technika je doložená len výnimočne, najmä pri predmetoch z drahých kovov.

Spektrálne analýzy. Z laténskych materiálov z okruhu farebných a drahých kovov zo Slovenska je dosiaľ k dispozícii 79 spektrálnych analýz, vyhotovených v laboratóriách Archeologického ústavu AV ČR v Brne (L. Págo), Ústavu experimentálnej farmakológie a Fyzikálneho ústavu SAV (V. Ščasnár a V. Kliment) a Prírodovedeckej fakulty UK v Bratislave (J. Krištín). Z uvedeného počtu bolo skúmaných 19 téglikov, päť odlievacích foriem, 30 mincí a 21 výrobkov, polotovarov a zliatkov. Doteraz bola publikovaná len jedna séria analýz (*Ščasnár et al. 1984*). Posledná, dosiaľ nevyhodnotená séria analýz bola špeciálne venovaná strieborným vzorkám. Aj keď ide už o pomerne reprezentatívny počet vzoriek, z rozborov nie sú zatiaľ zjavné odpovede na základnú otázku zaujímajúcu archeológov, t. j. ložiskový pôvod použitých kovov.

73. Žarnovy.

1 – Žilina-Závodie; 2, 5 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 3 – Liptovský Mikuláš-Ploštín (Pod Rohačkou); 4 – Šurany-Nitriansky Hrádok; 6 – Jasenica (Hôrka).

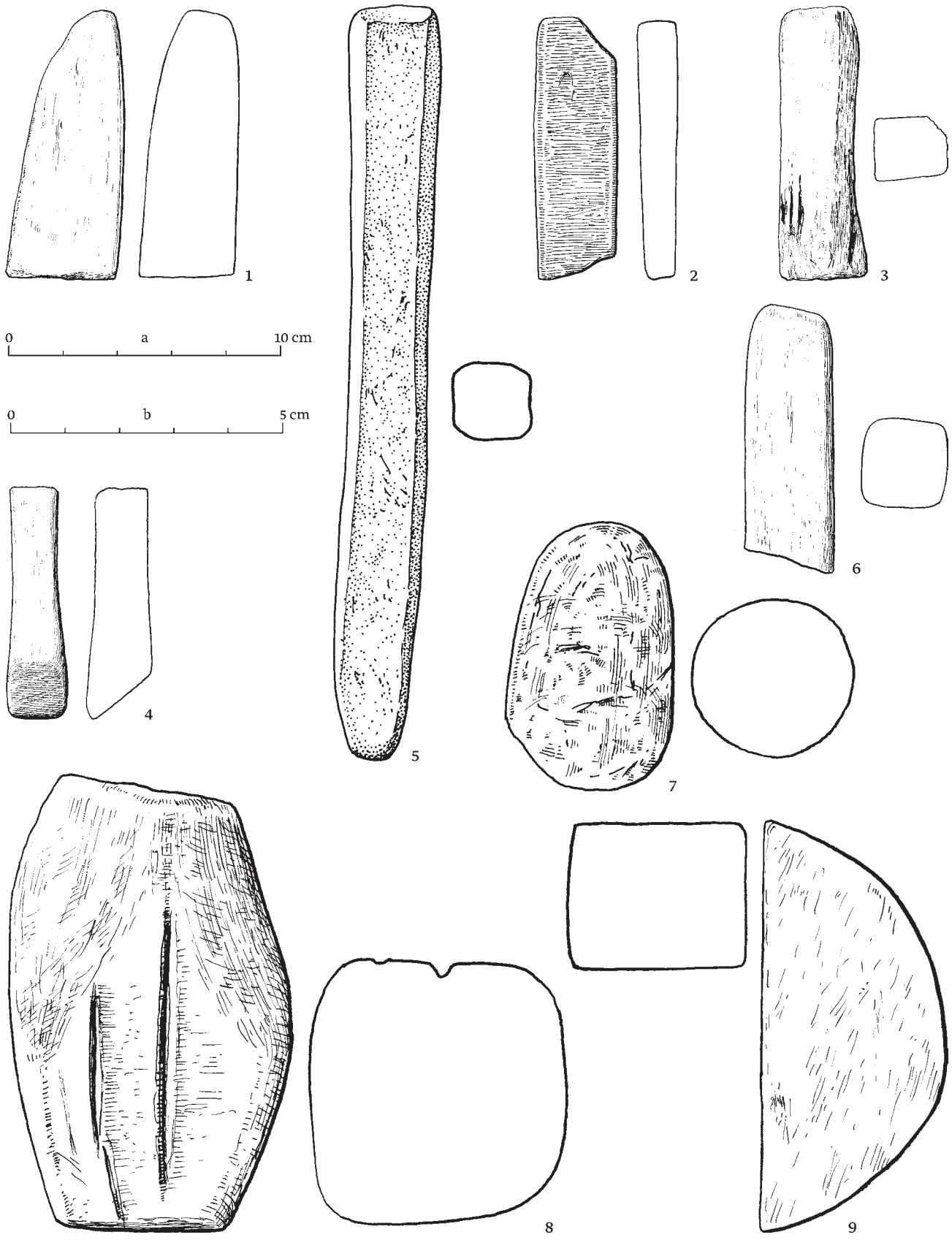
6.4. KAMENÁRSTVO

Kameň je najstaršou surovinou na výrobu predmetov, ktoré človek potreboval pri svojej práci či na prežitie. V železnej dobe sa jeho využitie v tomto smere značne zúžilo na ťažiskové stavebné využitie pri budovaní špecifických častí opevnení – obloženi valov a múrov či na podmurovky drevených budov. O tomto využití kameňa sa podrobnejšie zmieňujeme v kapitole o stavebníctve a fortifikáciách. Celkový hospodársky a technologický pokrok včasnohistorického obdobia sa prejavil aj vo významnej inovácii niektorých tradičných kamenných výrobkov, čo viedlo najmä k vzniku jedného z mála strojov na uľahčenie a skvalitnenie práce tej doby – rotačného žarnova.

Žarnovy. V rámci transferu technických poznatkov sa k nám zo Stredomoria dostala aj idea rotačného žarnova, ktorý nahradil praveké kamenné podložky na roztieranie obilia (obr. 73). Výroba a údržba (ostrenie) mlecích kameňov si, prirodzene, vyžadovali aj kvalitné oceľové kamenárske náradie, hlavne sekáče, ktoré sa v dostatočnej akosti i sortimente objavili až v priebehu mladšej doby železnej. Predpokladá sa, že prvým krokom k využitiu mechanického pohybu pri mletí obilia bol princíp tzv. gréckeho mlynčeka (*Beranová 1980*). V strednom Podunajsku sú nálezy tohto druhu zriedkavé a viažu sa už na včasnú dobu laténsku (*Čižmář 1990a*). Na Slovensku sa takéto žarnovy charakteristického nepravidelného tvaru našli len výnimočne (Liptovská Mara, Žilina-Stražov: *Šedo 2004*). Často sa diskutuje o tom, kedy sa do strednej Európy dostali prvé rotačné žarnovy, na ktorých sa vrchný konkávny kameň – behúň – otáčal na stredovej osi a svojou váhou rozomieľal obilie na povrchu stacionárnej konvexnej časti – ležiaka. Hrúbka mletia či inej činnosti (šrotovanie, odplevovanie) sa nastavovala na drevenom čape – súčasti zavesenia behúňa na stredovej osi agregátu, kadiaľ sa tiež dosýpalo melivo. Vývoj tohto zariadenia nie je detailne známy. Prvé rotačné mlynce sa objavujú už v starších laténskych obdobiach, ale nie sú časté a asi neboli jediným spôsobom drvenia obilia. V niektorých oblastiach sa ešte paralelne používali aj podložky. Tak v Liptovskej Mare II sa vo vrstvách predpúchovského horizontu (B2, C1) prevažne mlelo na podložkách. V stupni C1 sa však už objavili aj zlomky rotačných žarnovov. Rotor – behúň mal prírodný nepravidelný povrch skôr elipsovitého tvaru a rovnú pracovnú plochu. Stredový otvor na os mal kónický tvar a s mierne asymetricky umiestnenou hornou lievikovitou násypkou bol spojený šikmým kanálikom. Tieto prvé žarnovy sa zhotovovali z miestnej tatranskej kryštalickej žuly, možno priamo na mieste (*Pieta 2000c*). Vrchné mlecie kamene z Liptovskej Mary a Liptovského Mikuláša-Ploštína mali veľmi variabilné rozmery (21 x 36 cm, výška 17 cm, resp. 46 x 36 cm, výška 18 cm). Popri týchto masívnych žarnovoch s bochníkovým prierezom sa vyskytli aj ploché nízke behúne. Majú tiež oválny tvar a priečny žliabok na pracovnej ploche, ktorý slúžil na roznášanie meliva. Ich výška bola len 6 cm, rozmery 32 x 28 cm. Pri všetkých opísaných archaických kusoch poznáme len fragmentárne horné kamene, spodné sa zatiaľ nepodarilo nájsť, resp. identifikovať.

Žarnovy boli náročným kamenárskym výrobkom, ktorého vlastnosti značne ovplyvňovala použitá hornina, hlavne jej tvrdosť, ale aj štruktúra. Najvýhodnejšie boli porézne vyvreté horniny, najmä stredoslovenské ryolity, ktoré na trecích plochách zostávali dlho štruktúrované a nepotrebovali časté zdrsňovanie kvôli abrázii počas pracovného procesu. Preto boli mlynčeky z kvalitnej suroviny dôležitým a vyhľadávaným obchodným artiklom s veľkým priestorovým rozptylom. Ukazujú to petrografické rozbory týchto výrobkov na sídliskách a mapovanie ich distribúcie (*Waldhauser 1981*; *Čižmář 2002*, 310; *Čižmář/Leichmann 2002*). Kvalitná surovina, resp. výrobky z nej sa najmä v neskorej dobe laténskej dovážali z veľkých vzdialeností. Potvrdzujú to aj prvé analýzy slovenských žarnovov. Na oppide v Plaveckom Podhradí sa používal žarnov, vyrobený z materiálu pochádzajúceho z Čiech (Kunětická hora). Bazaltové mlecie kamene z tejto lokality, ale aj z Bratislavy a Devína sú z rakúskeho Burgenlandu (*Čižmář/Leichmann 2007*, 125, 126).

Na severe Karpatskej kotliny a najmä v jej centrálnych častiach s jadrovými horninami sa vyskytuje dostatok kvalitných hornín na výrobu žarnovov. V stredoveku a novoveku sa mlynské kamene na rudu i obilie vo veľkom vyrábali v okolí Novej Bane, Žarnovice a Hliníka na Pohroní, kde sú v teréne na mnohých

74. Brúsiky.

Bratislava-Devín. Brúsne a leštiace kamene z výrobného objektu. 1-6, 8, 9 – pieskovec; 7 – horský kryštáľ. Mierka: a – 1-6, 8, 9; b – 7.

miestach dobre viditeľné ťažobné jamy a miesta po zhotovovaní žarnovov. Včasnohistorické lomy alebo výrobne sa však dosiaľ nenašli. Na západnom Slovensku sa v neskorolaténskom období žarnovy vyrábali v menšom rozsahu na Devíne. Dodnes plne funkčný exemplár dvojdielneho andezitového žarnova sa našiel v polozemnici v Nitrianskom Hrádku.

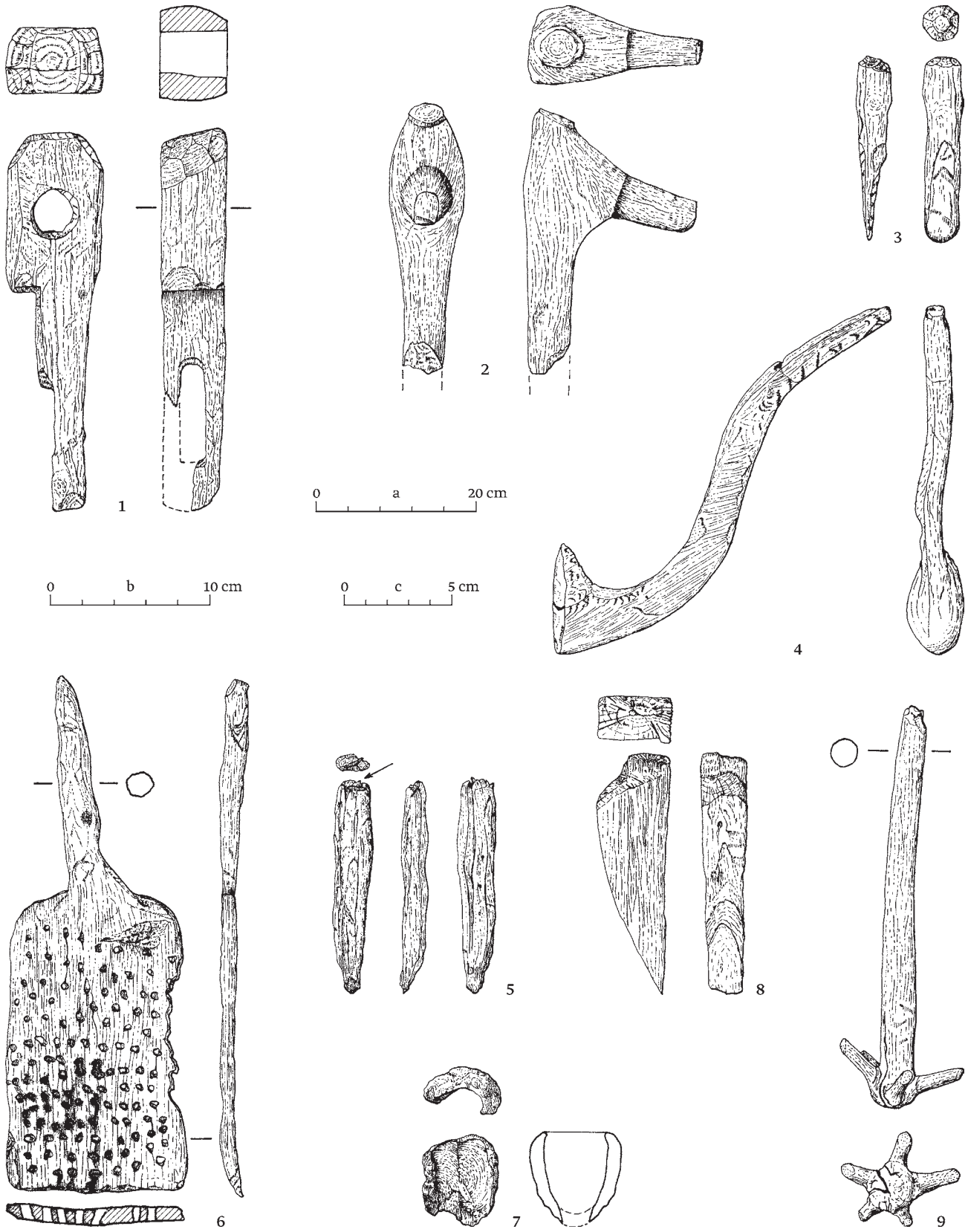
Významnejším produkčným centrom bolo sídlisko v Rakši, v Turci, na severe Slovenska, kde sa na žarnovy spracúvali andezity z okolia Hornej Štubne (*Pieta 1981b*; *1985*). Ložisko suroviny je od miesta výroby vzdialené asi 10 km. Na lokalite sa našlo viac ako 100 kusov polotovarov alebo chybných výrobkov. Sú to klasické celoplošne opracované žarnovy s priemerom od 28 do 36 cm a výškou horného kameňa 17 – 19 cm. Behúň má konvexný, smerom nahor sa zužujúci vonkajší obvod. Horná plocha je misovito upravená do širokej násypky alebo sa tu nachádza značne zúžený lievikovitý násypný otvor. Pracovné plochy behúňa i ležiaka sú výrazné kónické. Spodok ležiaka bol podľa terénnych pozorovaní zapustený do podlahy, preto zostal obvykle len nahrubo opracovaný. Na polotovaroch dobre vidieť pracovný postup i stopy po použitých nástrojoch (pekovanie a ryhovanie sekáčom).

Výroba a domácke používanie žarnovov sa v podunajskej, potiskej i karpatskej oblasti Slovenska skončili začiatkom doby rímskej. Výmena obyvateľstva na juhozápade viedla k odlišnej a bezpochyby aj zníženej úrovni hospodárstva, ktorá prebrala len málo technických výdobytkov neskorokeltského obdobia. Mnohé z týchto inovácií a technických zlepšení sa u germánskeho obyvateľstva udomácnili až cestou akulturácie koncom rímskeho obdobia. Ale aj kontinuálne osídlená púchovská enkláva prestala v staršej dobe rímskej vyrábať a používať rotačné žarnovy, a túto základnú činnosť museli nahradiť iné techniky drvenia či mletia obilia. Štúdium surovinových zdrojov nájdených žarnovov a ich distribúcia do bližšieho i vzdialenejšieho okolia je zaujímavou a záslužnou výskumnou úlohou pre budúcnosť.

Brúsiky. Už od staršieho praveku sa organické či tvrdé materiály opracúvali obrusovaním, hladením či leštením pomocou piesku, hlinky alebo kameňa rôznej zrnitosti a tvrdosti. Zdanlivo bezvýznamné brúsiky boli v skutočnosti dôležitými nástrojmi, ktoré sa využívajú dodnes vo výrobnom procese, ako aj pri ostrení náradia. Kvalitné suroviny boli preto predmetom obchodu či výmeny a často sa transportovali na veľké vzdialenosti (*Čižmář 2003*, 53-55). Z funkčného hľadiska môžeme brúsne artefakty rozdeliť na stabilné (podložky), po ktorých sa výrobkom pohybuje, a mobilné – brúsiky, ktorými sa predmet opracúva. Časť brúsikov – napríklad kusy s otvorom na zavesenie – neboli výrobným nástrojom, ale patrili k štandardnému súboru praktických vecí, nosených na opasku. Slúžili na údržbu, hlavne na ostrenie nástrojov a zbraní. Často patrili k základnej mužskej výbave, najmä spolu s nožom či mečom. Príkladom môžu byť neskorolaténske hrobové celky, napríklad z Belehradu (*Todorović 1972*, 81). Absencia hrobov z neskorolaténskeho obdobia u nás nám neumožňuje podrobnejšie štúdie v tomto smere.

Brúsne kamene a najmä poškodené, a teda nefunkčné exempláre patria hneď po keramike k najčastejším nálezom na sídliskách. Na Slovensku im dosiaľ nebola venovaná pozornosť. V poslednom čase sa objavili prvé materiálové analýzy týchto predmetov, no bez vyhodnotenia (*Březinová 2000*). Aj v tomto smere bude významným impulzom pre poznanie dielenského využívania týchto nástrojov spracovanie súboru brúsnych kameňov zo známej, ale, žiaľ, ešte podrobne nepublikovanej metalurgickej dielne z Devína (obr. 74). Uplatnili sa tu kamene z rôznych materiálov odlišnej zrnitosti, ale aj tvarov. Z nich si pozornosť zaslúži hlavne horský kryštáľ, starostlivo opracovaný do oblého tvaru. Podobné tvrdé horniny – polodrahokamy – sa dodnes používajú v zlatníctve na leštenie povrchu kovov.

Kamenné podložky. V mnohých osadách sa medzi materiálom objavujú keramické, ale aj kamenné kotúče rôzneho priemeru, ktorých účel zostáva napriek početným pokusom o ich interpretáciu nejasný. Kamenné kusy boli vyrobené z vrstevnatého pieskovca. Postup pri ich zhotovovaní je dobre viditeľný: jednotlivé platne boli nahrubo osekané kladivom alebo sekáčom do mnohouholníka a ich obvod bol ďalším osekávaním postupne zaoblený, niekedy aj pribrusovaný.

75. Drevené predmety zo slatinných vrstiev sídliska Liptovská Mara II.

1 – stavebný diel (ložisko dverí?); 2 – kolienkovité porisko sekery; 3, 8 – kliny; 4 – ozdobný predmet; 5 – bronzové rydlo s drevenou násadou; 6 – doštička; 7 – pohárik; 9 – habarka. Mierka: a – 1; b – 2, 4, 6, 9; c – 3, 5, 7, 8.

6.5. SPRACOVANIE DREVA: DEBNÁRSTVO, SÚSTRUŽNÍCTVO, KOLÁRSTVO

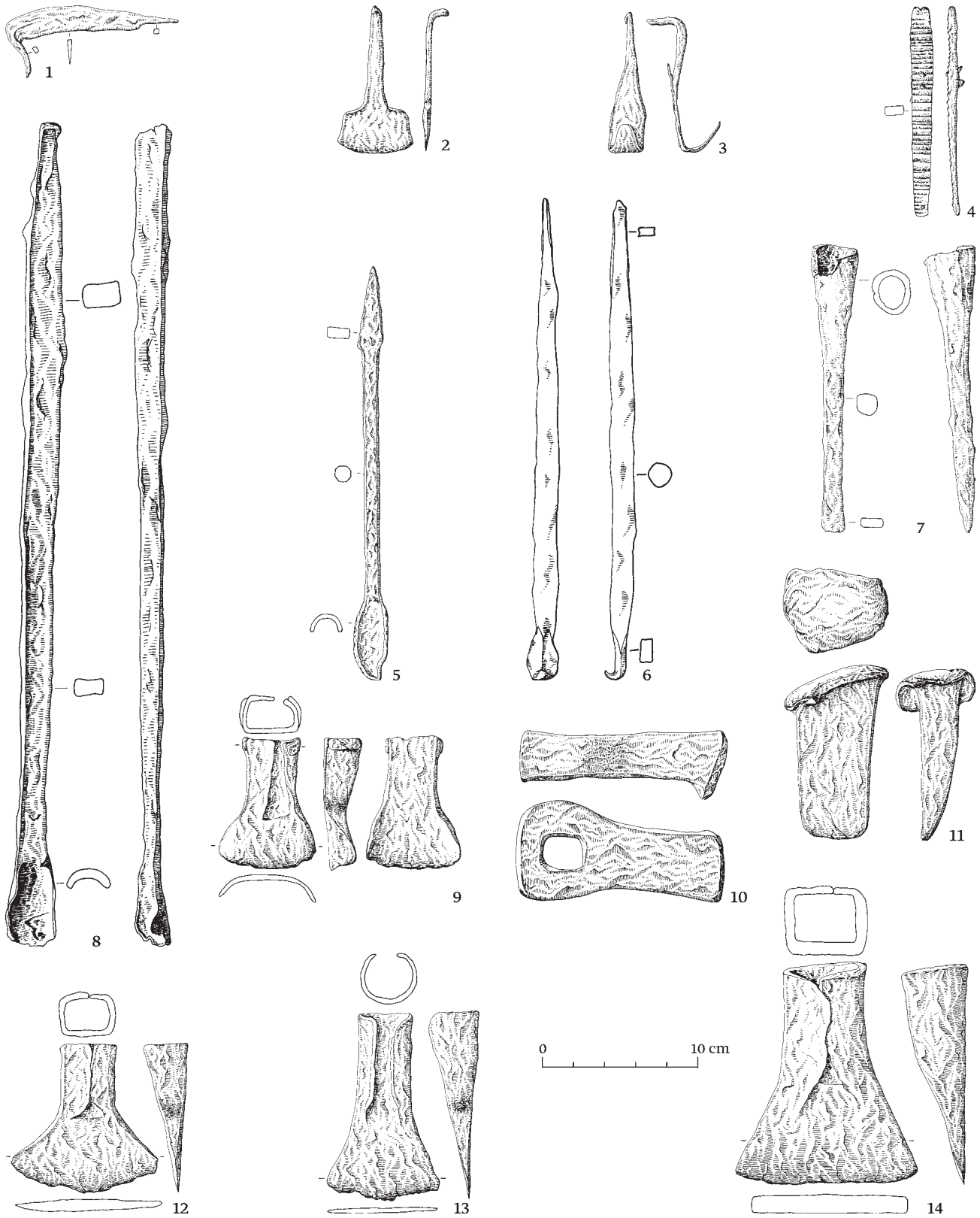
Najrozšírenejším materiálom v stavebníctve, na výrobu náradia, nástrojov, zbraní a predmetov dennej potreby bolo drevo, ľahko dostupná a dobre opracovateľná surovina s výbornými úžitkovými vlastnosťami. Napriek dominantnému postaveniu máme o jeho remeselnom, technickom i estetickom využívaní len obmedzené predstavy, keďže drevo sa – podobne ako aj ostatné organické hmoty – zachovalo v archeologických kontextoch len výnimočne. Mnohé pracovné postupy a výrobky dokladajú len železné nástroje, resp. kovové súčasti predmetov. Drevené súčasti zbrojárskych, debnárskych, kolárskych i rezbárskych výrobkov keltských remeselníkov sa našli len vo vlhkých vrstvách niektorých známych lokalít, ako napríklad v La Tène na brehu Neuchâtelského jazera vo Švajčiarsku, v prameňoch Seiny a inde. V stredoeurópskom priestore sa drevené artefakty takisto zachovali len výnimočne. Pozostatky architektúry a niekoľko výrobkov z dreva sa našli v spodnej časti mohutného súvrstvia na osade Liptovská Mara II (obr. 75; *Pieta 1996*, 57; *2000c*). Patria do staršej a strednej doby laténskej.

Úspešné využitie tohto materiálu si vyžadovalo dobrú znalosť úžitkových vlastností jednotlivých drevín a ich spracovania pomocou vhodných nástrojov a technických postupov. Kvalitné nástroje v mladom laténe dokázala zabezpečiť technologicky pokročilá kováčska produkcia. Môžeme povedať, že s výnimkou rámovej a pásovej píly sa v keltských osadách používali drevoobrábacie nástroje, ktoré tvarovou ponukou i technologickou kvalitou boli na podobnej úrovni ešte pred niekoľkými rokmi aj v súčasnosti (obr. 76). Rozšírením a použitím týchto artefaktov sa zaoberá dodnes neprekonané spracovanie tejto skupiny nálezov z keltského oppida Manching (*Jacobi 1974*). Z etnografických skúseností vieme, že podstatný objem práce s drevom sa vykonal len pomocou dvoch univerzálnych nástrojov – sekery a noža. O nožoch sme hovorili v texte venovanom kováčskej výrobe, na tomto mieste spomenieme niekoľko pozorovaní o hlavnom drevoobrábacom nástroji – sekere.

Sekera. Aj v mladšej dobe laténskej sa ešte zväčša pri tomto nástroji využívalo starobylé tuľajové upevnenie na kolienkovom drevenom porisku, zhotovenom najčastejšie z bukovej rázsochy. Hmotnosť, rozmery a šírka pracovnej plochy – ostria – závisela od funkčného využitia sekery. Medzi sídliskovými nálezmi a inventármi veľkých železných depotov nachádzame obdivuhodné spektrum sekier, pričom je potrebné pripomenúť, že zďaleka nie každý nástroj s poloblúkovým ostrím a tuľajou je sekera. Podľa hmotnosti, a teda aj dĺžky násady sa so sekerkou či sekerou pracovalo jednou alebo oboma rukami. Od využitia nástroja na jednotlivé pracovné úkony – ako rúbanie, štiepanie či tesanie alebo kresanie – závisel bočný prierez čepele a šírka i tvar jej ostria. Sekerovité nástroje majú väčšinou hranatú tuľaj, čo zabraňovalo pretáčaniu násady pri určitých operáciách. Na rozdiel od starších kusov majú mladolaténske sekery hore pootvorený a dolu vejárovite roztvorený šev. Tvar zachovaných sekier je v niektorých prípadoch značne zmenený ich opotrebením, poškodením a opätovným pribrusovaním. Na slovenských lokalitách sa našiel veľký počet týchto nástrojov, najmä v depotoch z Plaveckého Podhradia a na náhle opustených púchovských hradiskách. Spomeňme aspoň Folkušovú, odkiaľ pochádzajú aj veľké masívne exemplare, bezpochyby používané na drevorubačské práce. K špecializovaným formám patrili dlabačky s oblúkovite prehnutou čepeľou i ostrím, ktoré slúžili na vydlabávanie rozmernejších priehlbní, napríklad pri výrobe drevených nádob a dúžok na vedrá, kade a súdky.

Dláta boli takisto bežným nástrojom so širokým využitím pri vysekávaní otvorov na spoje, pri delení a opracúvaní materiálu úderom mlatka na drevenú násadu alebo tlakom ruky. Podľa použitia majú rôznu dĺžku a tvar i šírku ostria. Násadu mali najčastejšie osadenú do tuľaje, jemnejšie rezbárske a stolárske nástroje mali rúčku pripevnenú na tŕň. Tieto užitočné nástroje boli známe už v dobe bronzovej, ale až v mladšej dobe železnej dosiahli masové uplatnenie. Patria k typickému inventáru hromadných nálezov železných predmetov.

K tejto skupine priraďujeme aj špecifické konkávne ukončené dláta (Hohleisen), ktoré našli uplatnenie v rezbárstve, debnárstve a kolárstve pri zhotovovaní drážok, žliabkov a podobne. Mali násadu upevnenú v tuľaji alebo obojručne vedená priečna rukoväť bola nasadená na štvorcové ukončenie nástroja. Mimoriadne veľký exemplár sa našiel v hromadnom náleze 6 v Plaveckom Podhradí.

76. Drevoobrábacie nástroje.

1, 3 – špeciálne rezbárske nože; 4 – rašpľa; 5, 8 – lyžicové vrtáky; 7 – dláto; 6 – sústružnícky nôž; 9 – sekera-dlabačka; 10 – kladivo; 11 – klin; 12-14 – sekery. 1, 7-14 – Plavecké Podhradie (1, 7, 8 – depot 6; 9-11 – depot 7; 12, 13 – depot 5); 2 – Divinka; 3 – Rajecké Teplice; 4 – Trenčianske Teplice; 5 – Rakša; 6 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I. Železo.

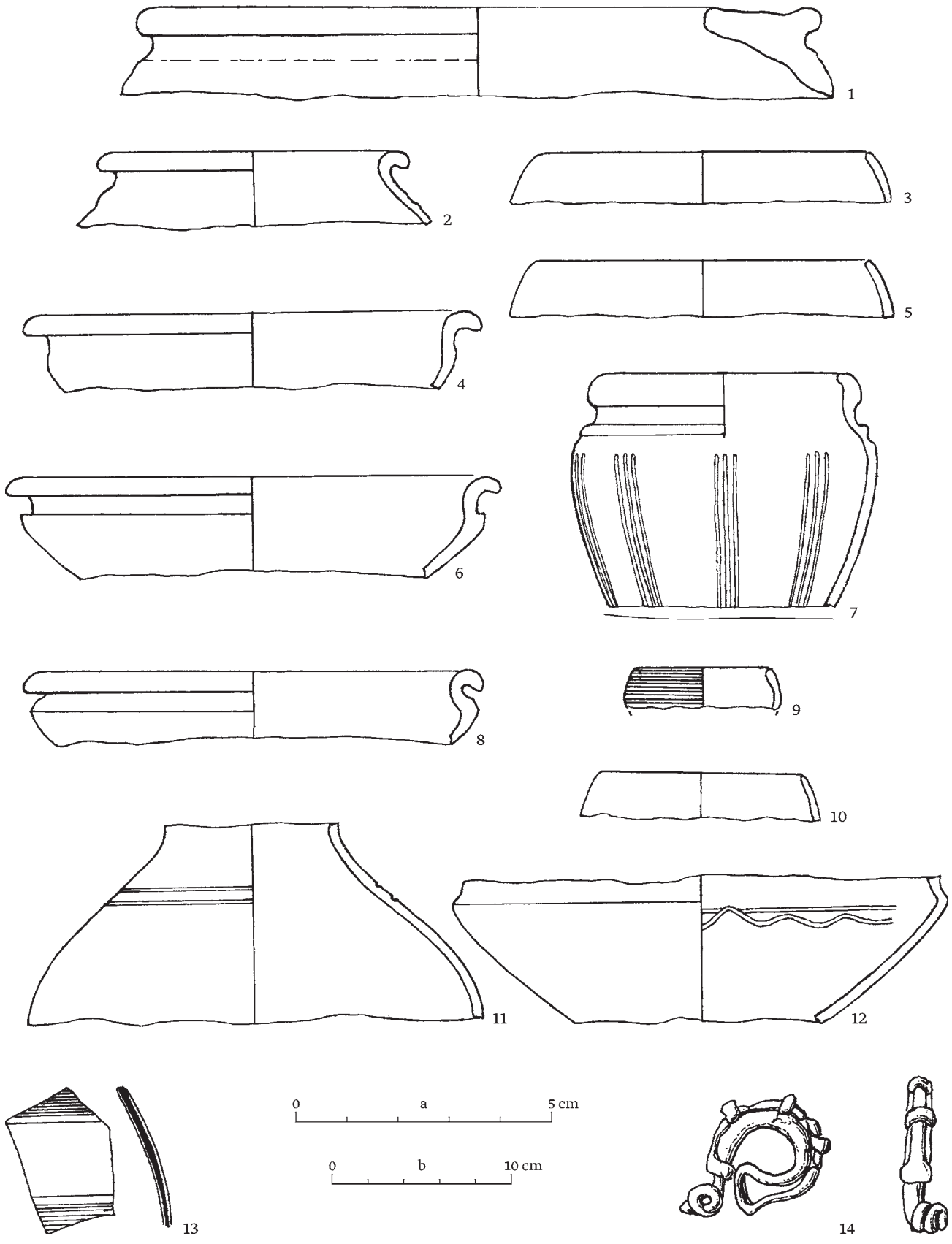
Vrtáky a sústružnícke nástroje s lyžicovým alebo lopatkovitým hrotom mali rukoväť priečne nasadenú na štvorcové ukončenie terminálnej časti, aby bolo možné nástroj otáčať alebo pridržať oboma rukami. Tieto nástroje pracovali na princípe rotačného pohybu, čomu bolo prispôsobené aj ich ostrie. Uplatnili sa pri špecializovaných prácach, napríklad pri zhotovovaní presných kruhových otvorov s malým priemerom na čapy v tesárstve a kolárstve, pri hĺbení dutín nábojov kolies, prácach na točovke pri zhotovovaní násad, nádob a podobne. Ich využitie dokladajú aj značné rozdiely v ich veľkosti a vo forme hrotu či ostria. Nôž s listovým hrotom z Liptovskej Mary má dĺžku len približne 15 cm, zatiaľ čo masívny vrták z hromadného nálezu z rovnakej lokality dosahuje až 30 cm. Niektoré sústružnícke nože majú koniec hrotu zahnutý tak, aby bolo možné opracúvať steny vyhĺbeného otvoru.

Nože. Na tomto mieste spomenieme len špecializované čepeľové nástroje na opracovanie dreva. Patria k nim obojručné nože s oblúkovitým ostrím a dvomi tŕňmi na uchytenie dvojice rukovätí. V slovenskom materiáli sa zachovali len v zlomkoch. Z depotu 6 z Plaveckého Podhradia pochádza krátky nôž s čepeľou ukončenou do pravého uhla zahnutým hrotom. Podľa jednej z interpretácií sa tieto nástroje upevňovali do záchytného krúžku o zahnutý hrot, a tak sa používali pri jemných povrchových úpravách dreva ako akýsi druh hoblíka (*Jacobi 1974*, 45, 46).

Už v úvode sme spomenuli, že výrobky z dreva sa zachovali len zlomkovite a poznáme ich prevažne prostredníctvom ich kovových súčastí. Týka sa to často zložitých objektov a zariadení, ktoré boli ťažko nahraditeľné v každodennom živote a vyrábali ich už špecializovaní majstri. Patrili k nim vozy, nábytok, truhlice, zámky a drevené nádoby. Dlabané, vyrezávané, sústružené a z dúžok zostavované nádoby, vedrá, kade a súdky významne dopĺňali bežný hlinený alebo vzácny kovový riad keltských domácností. Rekonštrukcii týchto debnárskych či sústružníckych výrobkov nebola – až na výnimky – dosiaľ venovaná pozornosť, hlavne pre nedostatok informácií o ich drevených súčastiach. Najčastejšie nachádzame železné obruče, ataše a držadlá vedier. Veľké množstvo obručí a ich zlomkov sa zachovalo na keltských i púchovských sídliskách. Na prvom mieste spomenieme opäť Plavecké Podhradie s veľkým počtom hromadných nálezov, v ktorých nechýbali viaceré druhy kovaní drevených debnárskych výrobkov.

6.6. KERAMIKA

Na tomto mieste, prirodzene, nemôžeme podrobne vyhodnotiť výrobu mladolaténskej keramiky na Slovensku, ale pokúsime sa načrtnúť niektoré charakteristické znaky hrnčiarskej produkcie v tomto priestore. Keramické nádoby patrili popri výrobkoch z dreva k základným potrebám každodenného života dávnych spoločenstiev. Pre krehkosť materiálu mali krátku životnosť. Ich morfologická obmena bola z rôznych dôvodov značne konzervatívna, regulovaná, ale reagovala na cudzie inovácie a vzory. Preto sú v archeologickej praxi objektom stálej pozornosti ako pomerne spoľahlivý nástroj pri sledovaní chronologických a kultúrnych vzťahov. Tradičné hlinené nádoby sa počas celého praveku zhotovovali modelovaním v ruke a vypaľovali sa jednoduchým spôsobom v milieroch, jamách alebo len v ohniskách. Bola to domácka výroba, ktorá pracovala prevažne s miestnymi surovinovými zdrojmi. Preto v rôznych obdobiach a v rozličnom civilizačnom a geografickom prostredí dosahovala vyššiu či nižšiu technologickú a estetickú úroveň. V ruke robená keramika sa v malom množstve vyskytuje aj počas celej mladšej doby železnej paralelne s hrnčiarskym tovarom, vyhotoveným na pomaly i rýchlo rotujúcom kruhu a vypaľovaným v špeciálnych zariadeniach. Nechýbajú dôkazy, že oba druhy sa spolu pálili v rovnakých peciach. Výroba na kruhu točenej keramiky má v severnej časti Karpatskej kotliny pomerne dlhú tradíciu a siaha až do neskorej doby halštatskej (*Romsauer/Pieta 1992*). Nemáme však svedectvo o tom, že produkcia skupiny Vekerzug, ktorá k nám ako prvá priniesla tento druh výrobkov, sa podieľala na vzniku laténskeho hrnčiarstva. V dobe laténskej však východokeltský okruh, na rozdiel od západnejších oblastí, jednoznačne uprednostňoval na kruhu vyrábanú keramiku. Na antické, azda helenistické korene tejto tradície poukazuje aj preberanie charakteristických foriem keramickej produkcie.

77. Komárno. Inventár z objektu z mestského parku.

14 – bronz; ostatné hlina. Mierka: a – 1-13; b – 14.

Hrnčiarsky kruh a pravdepodobne aj náročné vypaľovacie zariadenie – dvojkomorová hrnčiarska pec – sa do stredného Podunajska dostali už na začiatku keltského osídlenia, a to sprostredkovane z antického prostredia. Aj keď na kruhu obtáčanú či točenú keramiku máme u nás masovo doloženú už od staršej doby laténskej, doteraz objavené hrnčiarske pece patria predovšetkým do konca staršej a hlavne do strednej doby laténskej (slovenské nálezy: Čataj: *Ožďáni/Hečková 1987*; Horné Obdokovce: *Benadik 1960*, 414; Nitra-Janíkovce: výskum V. Vendtová-Platonová v roku 1962; Šarovce: *Novotný 1955*, 783; *Kuzmová 1980*, 323, 324).

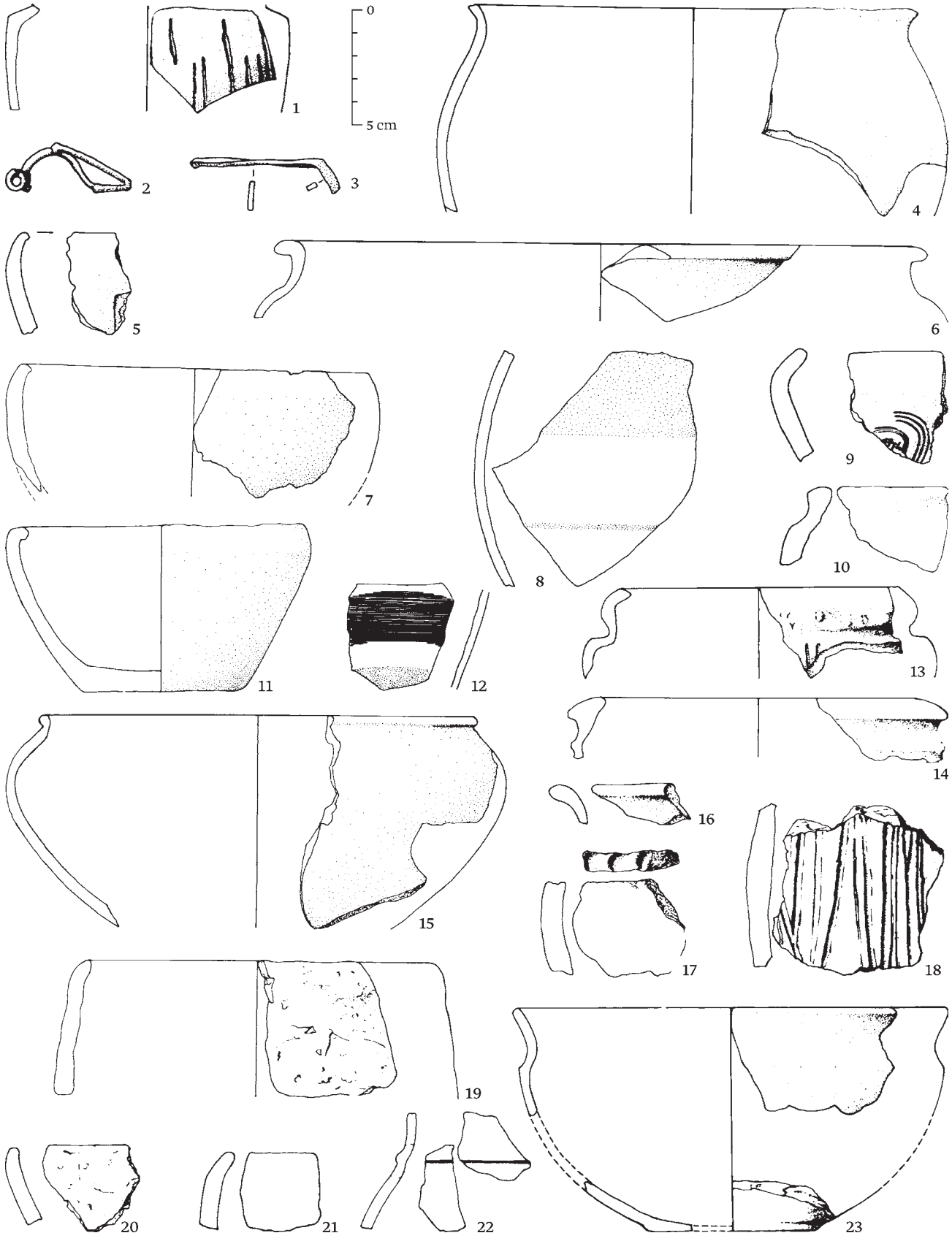
Staro- a stredolaténska keramika mala pomerne úzku tvarovú škálu, ktorú v publikovanej podobe poznáme predovšetkým z hrobových inventárov. Z typickej plavenej hliny sa na kruhu vyrábali vázy, fľaše, hrnce a misy. Výrazne vzrástla obľuba grafitu, ktorý zabezpečoval lepšie termické vlastnosti nádob na varenie. Vznikla na kruhu robená situla z tuhovej hliny s husto hrebeňovaným povrchom, ktorá sa stala azda najrozšírenejším typom nádoby (*Waldhauser 1992*). Točené nádoby boli prevažne nezdobené. Len výnimočne sa stretneme so skupinami kolkov alebo vlešťovaným ornamentom (obr. 77: 12). Telá nádob sú členené len obvodovými ryhami a plastickými lištami, okraje sú zosilnené. V ruke sa formovali jednoduché poháre, šálky a niektoré hrnce. Tieto tvary predstavujú len malé percento celkového objemu hlineného riadu.

Opísaný hrnčiarsky štýl predpokladá najmenej poloprofesionálnu remeselnú zručnosť a organizáciu. V tomto rozmere plynulo prechádza do neskorej doby laténskej, pravdaže, s charakteristickými inováciami a rozšíreným tvarovým i typovým sortimentom, ktorými sa stredodunajská hrnčiarska výroba dosť výrazne odlišovala od produkcie najmä západnejšie ležiacich oblastí.

Viac sa využíva rýchlo rotujúci kruh a hlinená masa s ostriacimi prímesami, vypaľovaná pri vyššej teplote. Zaoblené línie stien pri niektorých formách nahradili ostré profilácie, príznačné najmä pri misách a vázach s von vyhnutým okrajom. Na druhej strane, iné série majú zasa vysoko položené vydutie s krátkym zosilneným okrajom. Lineárna výzdoba aj v tej dobe vystupuje skôr sporadicky a obmedzovala sa na jednoduché nízke vlnovky, vlešťované mriežky a zdrsňovanie i jemné hrebeňovanie povrchu. Aj výzdoba pomocou odtláčania kolkov do nevypálenej steny nádoby zostala skôr výnimkou. Takýto kostený nástroj sa našiel v často spomínanej metalurgickej dielni na Devíne (obr. 70: B). K novým typom patria poháre na nôžke, zásobnice s okružím, súdkovité hrnce, sférické misy, ploché taniere a nádoby s uchami (šálky, kanthary). Viaceré z týchto nových tvarov podunajskí hrnčiari prevzali z iných oblastí, najmä v záverečnej fáze samostatnej produkcie hrnčiarskych stredísk. Patria k nim polguľovité misy typu Roanne, inšpirované západnými výrobkami (obr. 78: 15; 79: 1, 2, 7). Misy na nôžke, džbány a šálky s jedným alebo dvomi uchami sa k nám dostali z juhu a juhovýchodu, z tráckeho a dáckeho prostredia.

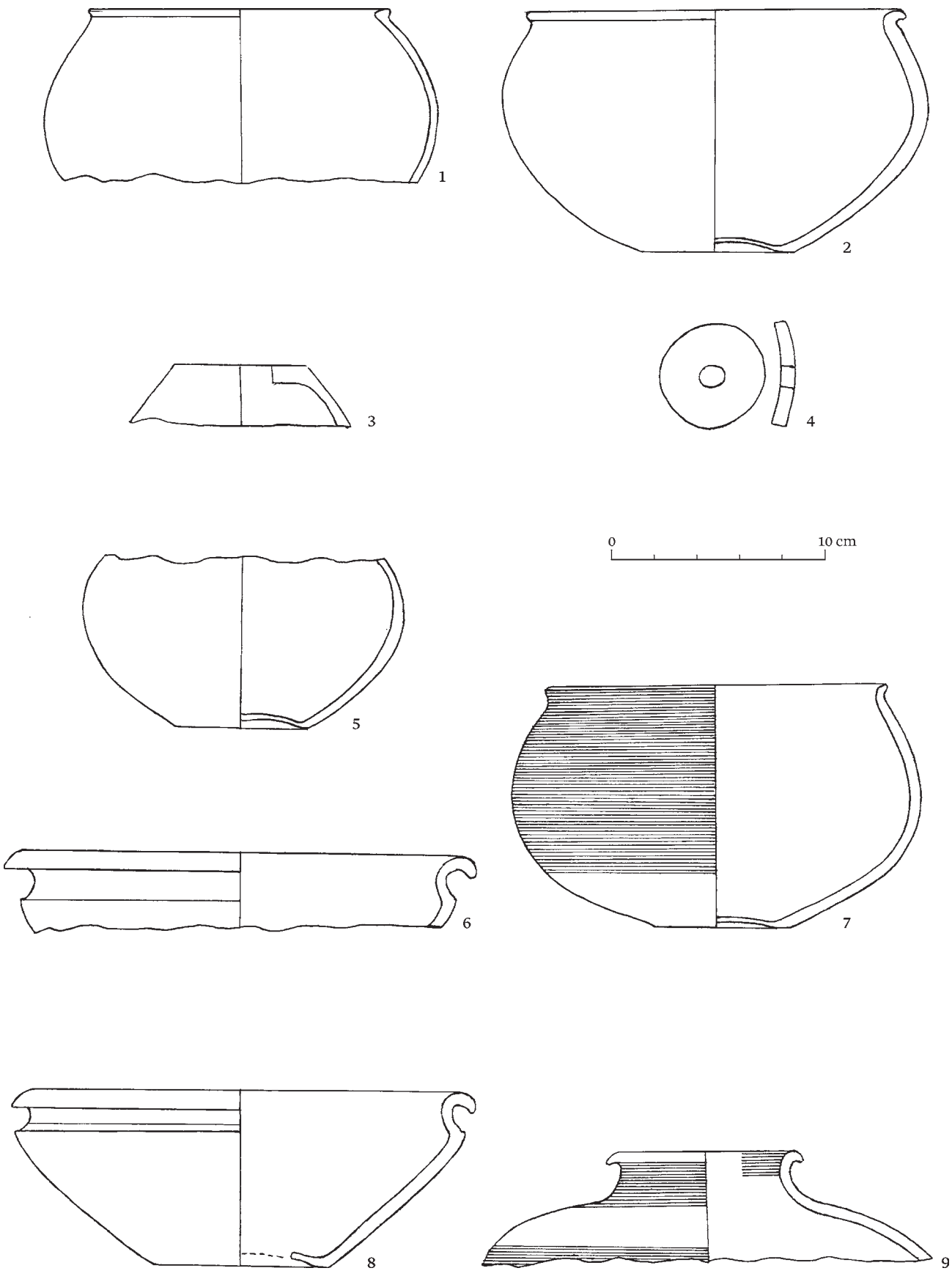
Zásobnice, rozmerné hlinené hrnce či súdky existovali už v pravekých kultúrach a mimoriadne veľké exempláre sa vyrábali hlavne na mladohalštatských a predpúchovských sídliskách severného Slovenska. Až koncom strednej doby laténskej (LTC2, Plavecké Podhradie) sa objavujú charakteristické rozmerné zásobnice s golierovite rozšíreným okrajom, ktoré jednoznačne imitujú antické doliá. Výroba kvalitne vypálených a obtáčaných kusov si vyžadovala náročné postupy. Medzi ne patrilo zostavenie nádoby z viacerých častí a často aj jej utesnenie dechtovým náterom. Na vypálenie bola potrebná nadštandardne veľká pec s dostatočne rozmernou vypaľovacou komorou. K veľkým peciam patrí agregát zo Zemplína s priemerom roštu 180 cm. Podľa sprievodnej keramiky sa veľké zásobnice s okružím vypaľovali aj v niektorých peciach v Komárne. Azda najväčšia stredoeurópska kolekcia takých nádob je z Devína, kde celé kusy, často osadené v priehlbniach, patrili k základnému vybaveniu domov tamojšej osady. Objavujú sa aj v najmladších objektoch s laténskou materiálnou kultúrou. Vo všeobecnosti sú zásobnice vo východokeltskom okruhu častejšie a tiež sa asi vyskytujú skôr ako v západokeltskej oblasti (*Woźniak 2000*, 302).

Niekedy koncom strednej doby laténskej sa objavuje známy maľovaný tovar – vázy, poháre a misy z jemne plavenej hliny, zdobené pásmi minerálneho farbiva bieleho, okrového a červeného odtieňa. Niekedy sa na pásoch aplikoval aj zložitý geometrický lineárny dekor sépiovej farby. Táto estetická stolová keramika si získala veľkú obľubu v celom keltskom svete a jedným z centier jej výroby boli práve hrnčiarske strediská na strednom Dunaji (obr. 80; *Cumberpatch 1995*; *Cumberpatch/Pawlikowski 1988*). Pravdepodobne prostredníctvom migrujúcich skupín hrnčiarov sa výroba jemnej točenej keramiky a v rámci nej aj ma-

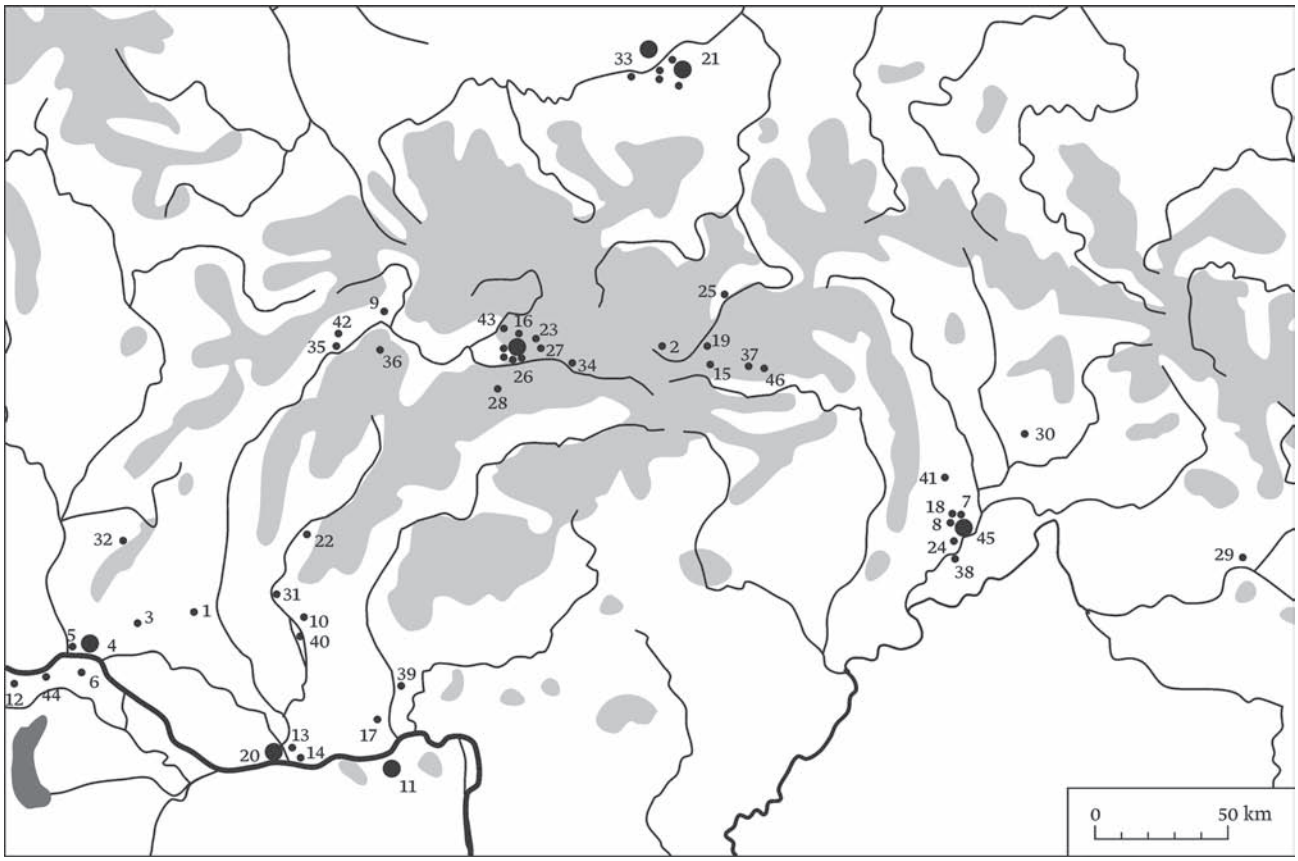

78. Abrahám. Nálezy z chaty 1/85.

2, 3 – železo; ostatné hlina.

79. Iža. Keramika z jamy 1/59.

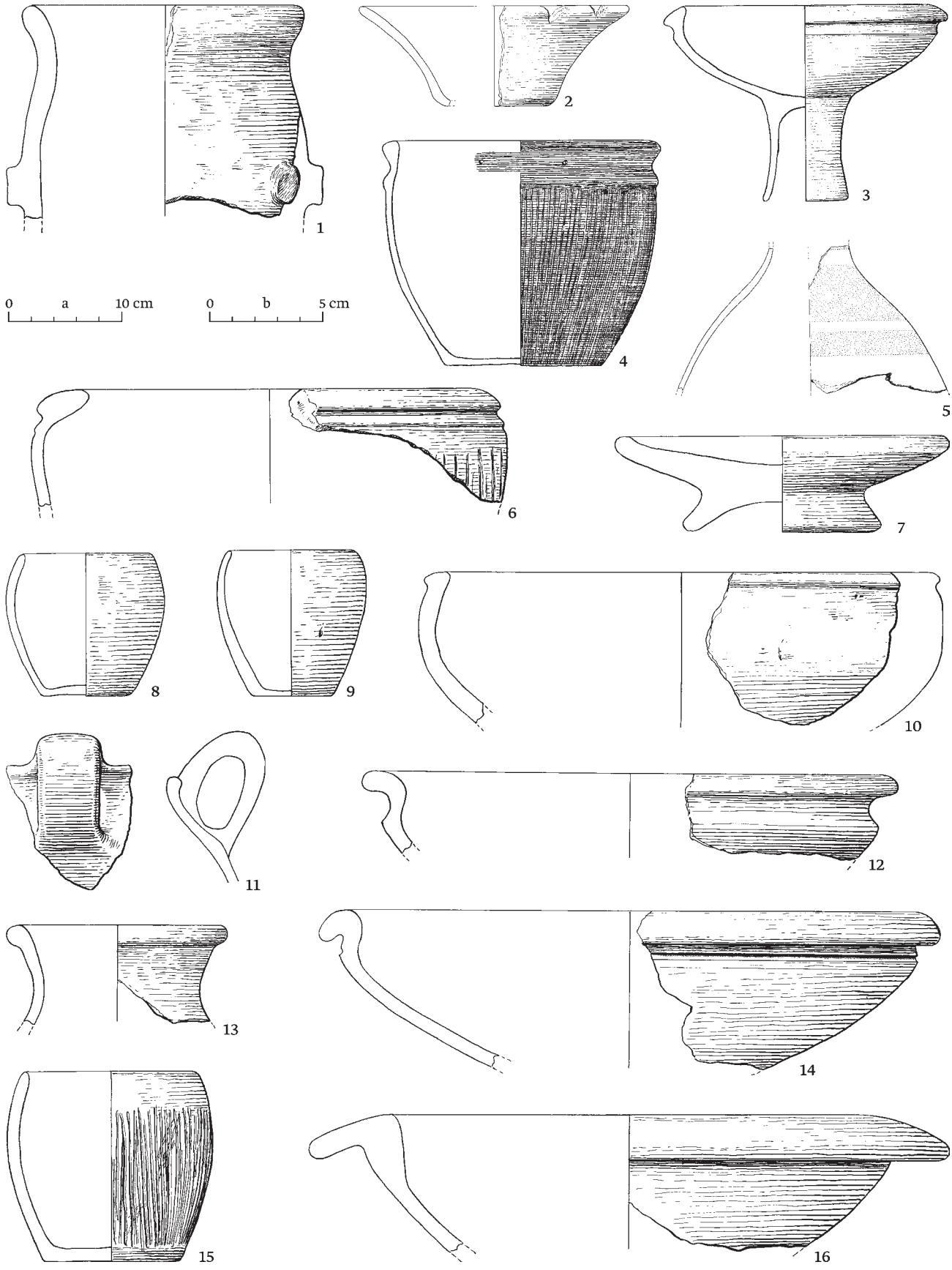

80. Rozšírenie maľovanej keramiky v severnej časti Karpatskej kotliny.
Veľké značky – hrnčiarske pece. Malé značky – keramické nálezy (pozri súpis lokalít na str. 307).

ľovaných nádob dostala na severnú a východnú periférium keltskej civilizácie – do západodáckej oblasti, na územie púchovskej kultúry a do tynieckej skupiny. Tu dosiahla produkcia tohto pozoruhodného hrnčiarskeho tovaru vysokú technologickú úroveň a udržala sa až do prelomu letopočtu (*Wirska-Parachoniak 1980*; *1982*; *Pieta 1982*, 118-122; *Wożniak 1990*, 21-31).

Grafitová keramika je hlavne na stredolaténskych sídliskách západného Slovenska zastúpená nápadne často. Na hradisku v Plaveckom Podhradí v stupni C2 dosahuje tento druh nádob vysoké percento (až do 40%). V neskorej dobe laténskej sa nádoby s prímesou tuhy síce objavujú aj naďalej, ale ich množstvo sa oproti predchádzajúcemu obdobiu výrazne znížilo. Príčinou bolo skôr obmedzenie prísunu grafitovej suroviny z juhočeských, moravských či dolnorakúskych ložísk než strata záujmu o tento druh hrnčiarskeho tovaru, pretože zvislo hrebeňovaná situla zostala obľúbeným keramickým tvarom, aj keď sa prímes grafitu v hlinenej mase postupne vytrácala, a nádoby tak stratili svoje zvláštne úžitkové vlastnosti. V najmladších objektoch na Devíne už prevládajú situly bez grafitu so zdrsneným alebo náznakovo ryhovaným povrchom, ktoré boli vyrábané na kruhu alebo formované v ruke. Tieto nádoby sa už zhotovovali z bežnej ostrenej hliny a ich typické znaky – zosilnený okraj a hrebeňovaný povrch – nachádzame ako reminiscencie pôvodnej kuchynskej keramiky ešte hlboko v dobe rímskej na pôde rímskych provincií (nádoby typu Auerberg a ich ďalší vývoj: *Schindler-Kaudelka/Zabehlicky-Scheffenegger 1995*). V inventári púchovskej kultúry doby rímskej môžeme ohlasy hrebeňovanej keramiky sledovať až do 2. storočia.

Hodnotná točená keramika a najmä grafitový tovar si vďaka novým technickým možnostiam a umu vtedajších ľudí zachovali svoju hodnotu aj po poškodení či rozbití. Mnohé z hlinených nádob boli znovu opravené lepením lomov a trhlín smolou a fixovaním črepov pomocou dvojíc otvorov spájaných povrázkom, drôtom či železnými svorkami (obr. 81).

81. Bratislava-Devín. Keramika z výrobného objektu (sektor 15, sonda II/88). Mierka: a – 2-5; b – 1, 6-16.

Niektoré druhy hlavne grafitových nádob a zásobníc s okružím boli opravované pomocou drôtených alebo pásových obručí, pripevnených nitmi cez otvory v stenách nádob. Množstvo drôtovaných nádob naznačuje snahu o predlžovanie životnosti vtedy už zriedkavejšieho točeného tovaru v pohnutých dobách na konci nezávislého keltského panstva v strednom Podunajsku.

Popri remeselne vyrábanej točenej keramike sa na juhozápade v menšom množstve objavujú aj lepené nádoby, vyrábané pravdepodobne v duchu staršej tradície. Išlo o obmedzený sortiment pohárikov, jednoduchých misiek a šálok. Podľa pozorovaní na Devíne v najmladšom horizonte osídlenia nahradila techniku výroby vysoko kvalitnej točenej a vypaľovanej produkcie v ruke robená keramika oveľa nižšej kvality. Napodobňujú sa točené, hlavne žiadané a v tom čase už zrejme nedostupné grafitové výrobky. Veľké sudovité zásobnice s okružím sa naďalej formovali pomocou hrnčiarskeho kruhu, ak, pravdaže, nejde o dlho opatrované výrobky predchádzajúcej generácie či generácií.

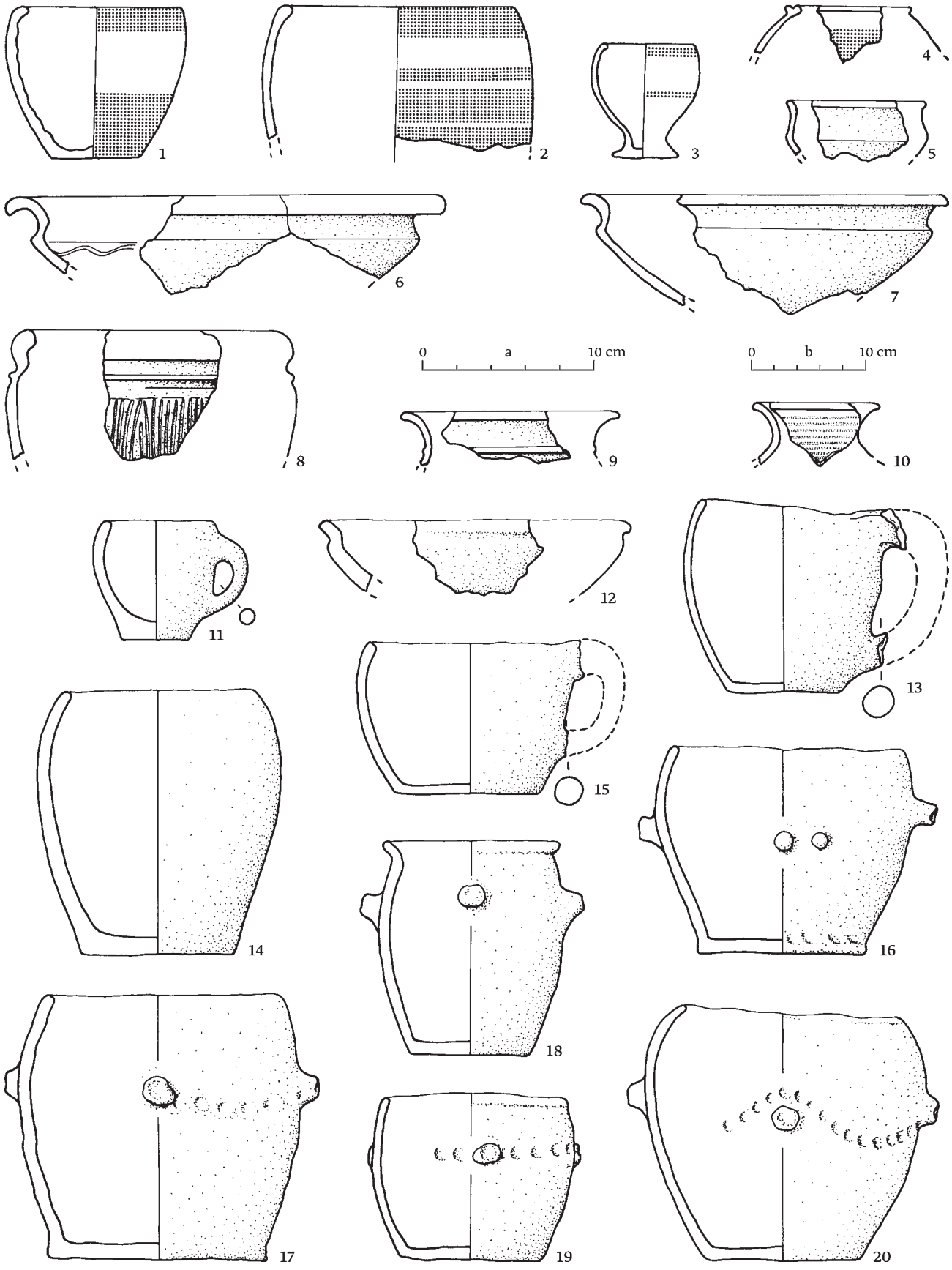
6.6.1. Dácka keramika robená v ruke

Počet, sortiment a možno aj obľubu v ruke, a teda zrejme podomácky zhotovovaných nádob v priebehu 1. storočia pred Kr. výrazne doplnila špecifická dácka keramika, ktorá sa dosť jednoznačne odlišuje od opísanej produkcie neskorolaténskeho obdobia v strednom Podunajsku či v hornom Potisí. Na viacerých náleziskách, najmä s osídlením ešte v stupni D2, sa však tento okruh pamiatok vyskytuje spolu so spomínanou laténskou točenou keramikou. V ruke robené nádoby sú nápadne hrubé, často neumelo vyrobené a slabo vypálené do tmavohnedých až hnedých odtieňov. Na ich nerovnom, akoby kožovitom povrchu sa okolo ústia niekedy vyskytujú stopy smolového náteru. Lepením sa zhotovovali hrnce so súdkovitou alebo esovitou profiláciou a s plastickou výzdobou gombíkovitých výčnelkov a líšt, niekedy v girlandovom usporiadaní (obr. 82). Menej časté sú jednoduché misy a taniere. Najznámejším tvarom je kónická, tzv. dácka šálka s uchom kruhového prierezu, ktorá podľa niektorých interpretácií slúžila ako lampa. Obe tieto formy sa objavujú ešte aj v dobe rímskej, a to v rustikálnom prostredí Panónie ako súčasť prežívajúcej tradičnej kultúry pôvodného obyvateľstva i ako nový prvok v inventári púchovskej kultúry (*Pieta 1982c*).

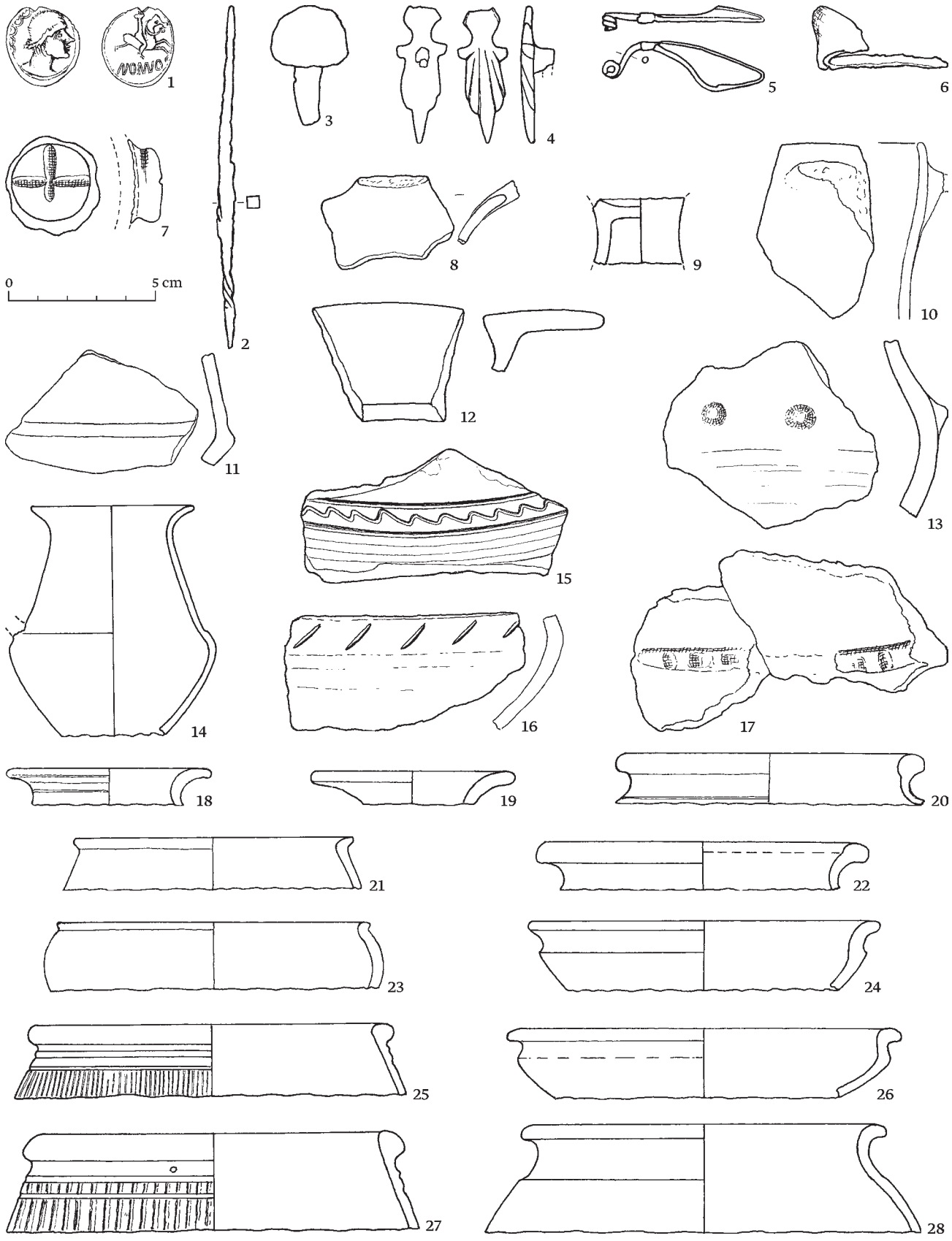
6.6.2. Točená keramika inšpirovaná antickými predlohami

Zvláštnou skupinou sú nádoby vyrobené alebo obtáčané na kruhu, ktoré sa technologickým stvárnením, typmi výrobkov i úpravou povrchovou engobou či častou vlešťovanou výzdobou zreteľne odlišujú od opísanej keramickej produkcie keltskej stredodunajskej výrobnej tradície. Ide hlavne o stolovú keramiku s evidentnou antickou inšpiráciou – džbány, kantarosy, vázy a misy na nôžke. Na rozdiel od nádob lepených v ruke v tomto prípade ide o rozsiahly výrobný okruh, ktorý je dominantne zastúpený na území Dácie (*Crişan 1978*), ale objavuje sa aj na územiach s inými etnicko-kultúrnymi tradíciami, a to ešte v období pred historicky doloženou dáckou expanziou do stredného Podunajska. Podobne ako všetky druhy remeselných hrnčiarskych výrobkov, nemôže byť etnicky determinovaná (ako „dácka“) ani v rámcovo ponímanom a diskutabilnom rozmere, ako je to pri jednoduchých, v ruke robených „dáckych“ nádobách. Výroba keramiky tohto druhu je severne od Dunaja dosiaľ doložená len v Nitre (sídlisko Nitra-Mikov dvor), na juhu je však bohato zastúpená, a to už v stredolaténskom období (*B. Jovanovič/M. Jovanovič 1988*, 86-88). Tento druh keramiky, najmä kantarosy a misy či šálky na nôžke (fructiery) nachádzame v mladých nálezových celkoch juhozápadného a západného Slovenska, napríklad v Nitrianskom Hrádku, Nitre, ale aj v Bratislave a na Devíne (obr. 83; *Pieta/Zachar 1993*, 163, 165).

Jedným z keramických výrobkov antického pôvodu, ktoré sa na krátky čas objavili v inventári stredodunajských osád na konci doby laténskej, sú aj hlinené trojnožky (tripoty). Mali dózický tvar s tromi masívnymi blokovými nohami, často s rytou mriežkovou výzdobou. Ich súčasťou boli kónické pokrievky. Vyrábali sa z grafitovej i plavenej hliny. Ich napodobňovanie v domácom prostredí dokladá tripot z Nitrianskeho Hrádku, datovaný do stupňa D2 (*Pieta 1997a*, 52, 53). Najviac takýchto nádob sa našlo na území Bratislavy. V provinciálnom prostredí sa tieto obľúbené formy kuchynskej keramiky udržali hlboko do doby rímskej.

82. Zemplín. Výber keramických nálezov z obetiska. Mierka: a – 1-12, 14-20; b – 13.

83. Nitra-Mikov dvor. Objekt 98.

1 – striebro; 2, 3, 6 – železo; 4, 5 – bronz; ostatné hlina.

6.6.3. Antická importovaná keramika

Na laténskych sídliskách sa najmä v ich záverečnej fáze vyskytujú cudzie keramické tvary jednoznačne antického pôvodu, ktoré sa na naše územie dostali rôznymi cestami ako importy. Sú to fragmenty amfor, džbánov, ale aj jemnej stolovej italskej keramiky, včítane včasnej terry sigillaty (*Pieta 1996c*). Viacero kusov, medziiným zlomky dvojuchých džbánov, amfor a čiernej terry sigillaty, pochádza z keltských vrstiev a zo stavieb oppida v Bratislave. Najviac včasnorímskej keramiky na Devíne pochádza zo sídliskových vrstiev, ale našli sa aj vo viacerých keltských sídliskových objektoch. Až vykopávky v posledných rokoch potvrdili, že výskyt antickej keramiky na tomto nálezisku nie je len otázkou importu, ale súvisí (aj) s rímskou vojenskou a možno aj civilnou prítomnosťou na tomto dôležitom strategickom mieste (*Pieta/Plachá 1999*). V pozostatkoch drevených rímskych stavieb a v okolitých vrstvách bola objavená rozsiahla a v stredodunajskom priestore zatiaľ unikátna kolekcia rímskych hrnčiarskych výrobkov zo stredo- a neskoroaugustovského obdobia (obr. 84). Dosiaľ získaná keramika nebola ešte podrobnejšie vyhodnotená. Štatisticky najviac sú na devínskej lokalite zastúpené zlomky amfor a severoitalskej sigillaty, ktoré sa vyskytli v rímskych i keltských objektoch a nálezových súvislostiach. Len v okolí rímskych stavieb sa našli rôzne typy úžitkovej a kuchynskej keramiky, ako sú lampy, poháre, šálky, jedno- a dvojuché džbány a hrnce typu Auerberg, ktoré imitujú keltské grafitové situly.

6.6.4. Výroba neskorolaténskej keramiky v Karpatskej kotline

V neskorej dobe laténskej sa hrnčiarske pece stali bežným nálezom, ktorý nám jasne signalizuje všeobecný príklon k profesionalizácii výroby keramiky a koncentrácii tejto produkcie na niektorých centrálnych osadách. Dokladmi miestnej výroby sú predovšetkým vypaľovacie zariadenia – pece, pretože objekty, ktoré je možné pokladať za dielne, nie sú veľmi časté (Liptovská Mara: *Pieta 1996*; Milovice: *Čižmář 1994*; Sudoměřice: nepublikovaný nález D. Parmu).

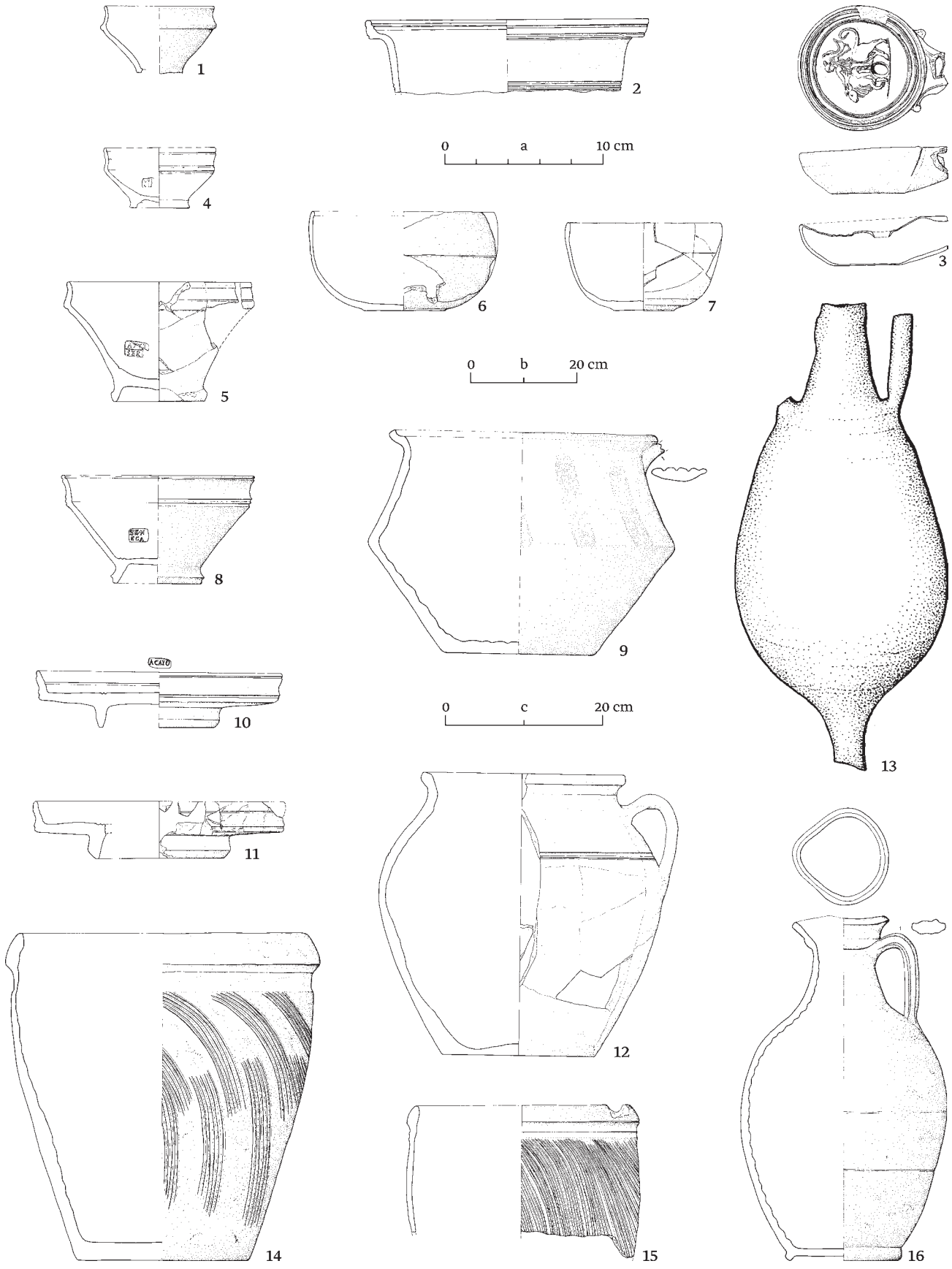
V širšom stredoeurópskom priestore západne od Karpát sa s hrnčiarskou produkciou v tejto dobe stretávame v menšom rozsahu na oppidách (Staré Hradisko: *Meduna 1970*, 44, Anm. 28; *Čižmář 2002*, 309; Manching: *Sievers et al. 1998*, 633), častejšie sa však objavujú na neopevnených osadách s pomerne silným zastúpením remeselnej výroby (*Urban 2000*, 355, Anm. 464; *Preinfalk 2005*). Vo viacerých prípadoch ide o sídliská s dlhodobou hrnčiarskou tradíciou (Strachotín: *Čižmář 1987*), no objavy v ostatnom čase na Morave, ale aj v ďalších krajinách potvrdzujú značné zastúpenie hrnčiarskych pecí i na bežných sídliskách (*Čižmář/Hlava/Šmíd 2003*, 282). Ako vyplynie z nasledujúceho prehľadu, najväčšia koncentrácia týchto výrobných zariadení sa zistila na centrálnych sídliskách neskorej doby laténskej, ležiacich na strednom Dunaji (obr. 85; *Cumberpatch 1995*, 201).

Juhozápadné Slovensko

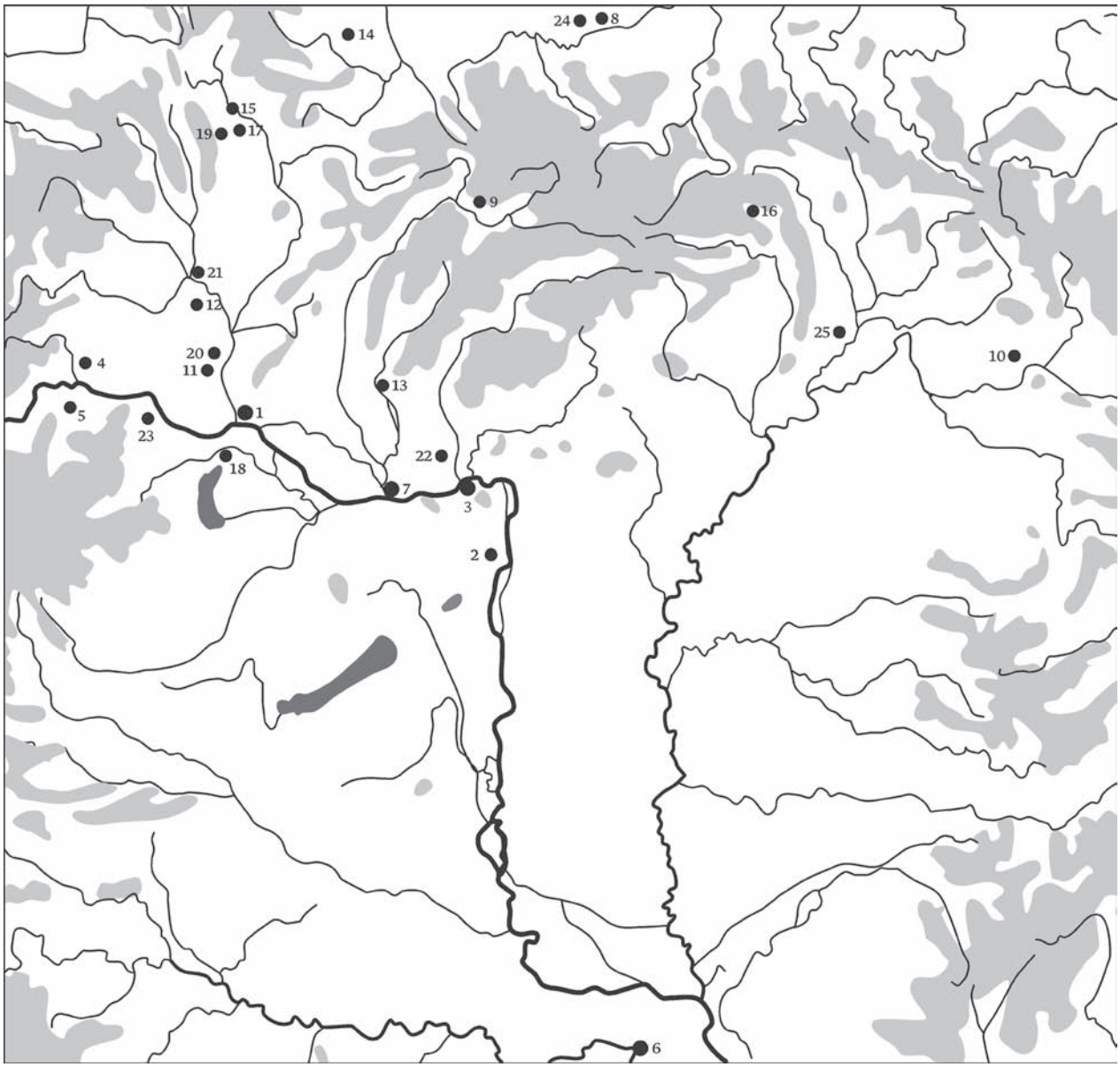
• *Bratislava*. V priestore oppida sa dosiaľ našlo najmenej 15 hrnčiarskych pecí, koncentrovaných vo dvoch lokalitách: na Námestí slobody a v Starom Meste v okolí Hlavného námestia. Stiesnené priestory odkrývky v rámci mestskej zástavby však zatiaľ neumožnili rozpoznať podrobnosti o organizácii hrnčiarskej výroby. Vypaľovacie zariadenia mali spravidla dvojkomorovú dvojkanálovú konštrukciu s kruhovým, zriedkavejšie oválnym pôdorysom kupoly (*Jansák 1955*; *Pieta/Zachar 1993*). Nálezové súbory z pecí neboli – až na výnimky – dosiaľ publikované. Najnovšie tu boli zaznamenané ďalšie významné nálezy (výskum B. Lesáka a A. Vrtela v roku 2006). Podľa všeobecných pozorovaní remeselná výroba na kruhu točenej keramiky sa tu skončila až okolo prelomu letopočtu.

• *Komárno*. V historickom jadre mesta, ktoré už poskytlo viac dokladov neskorolaténskeho osídlenia, sa v rokoch 2000 – 2001 na neveľkej ploche asi 20 m^2 podarilo odkryť šesť hrnčiarskych pecí (obr. 86). Dve z nich boli pomerne dobre zachované a obsahovali aj väčšie súbory keramiky. Ide o dve skupiny agregátov, rozlíšených svojou orientáciou i rozmermi roštu. Zdá sa, že agregáty nepracovali súčasne a v činnosti bola vždy len jedna pec. Vyrábala sa tu kvalitná, výlučne na kruhu točená keramika, včítane maľovaného tovaru a zásobnicových foriem. Podľa predbežného hodnotenia sa zdá, že hrnčiarska výroba v Komárne spadá najmä do staršej fázy neskorej doby laténskej. V ruke robená dácka keramika medzi nálezmi chýba.

Výroba na kruhu točenej neskorolaténskej keramiky pomerne skoro prenikla aj do severnejšie ležiacich

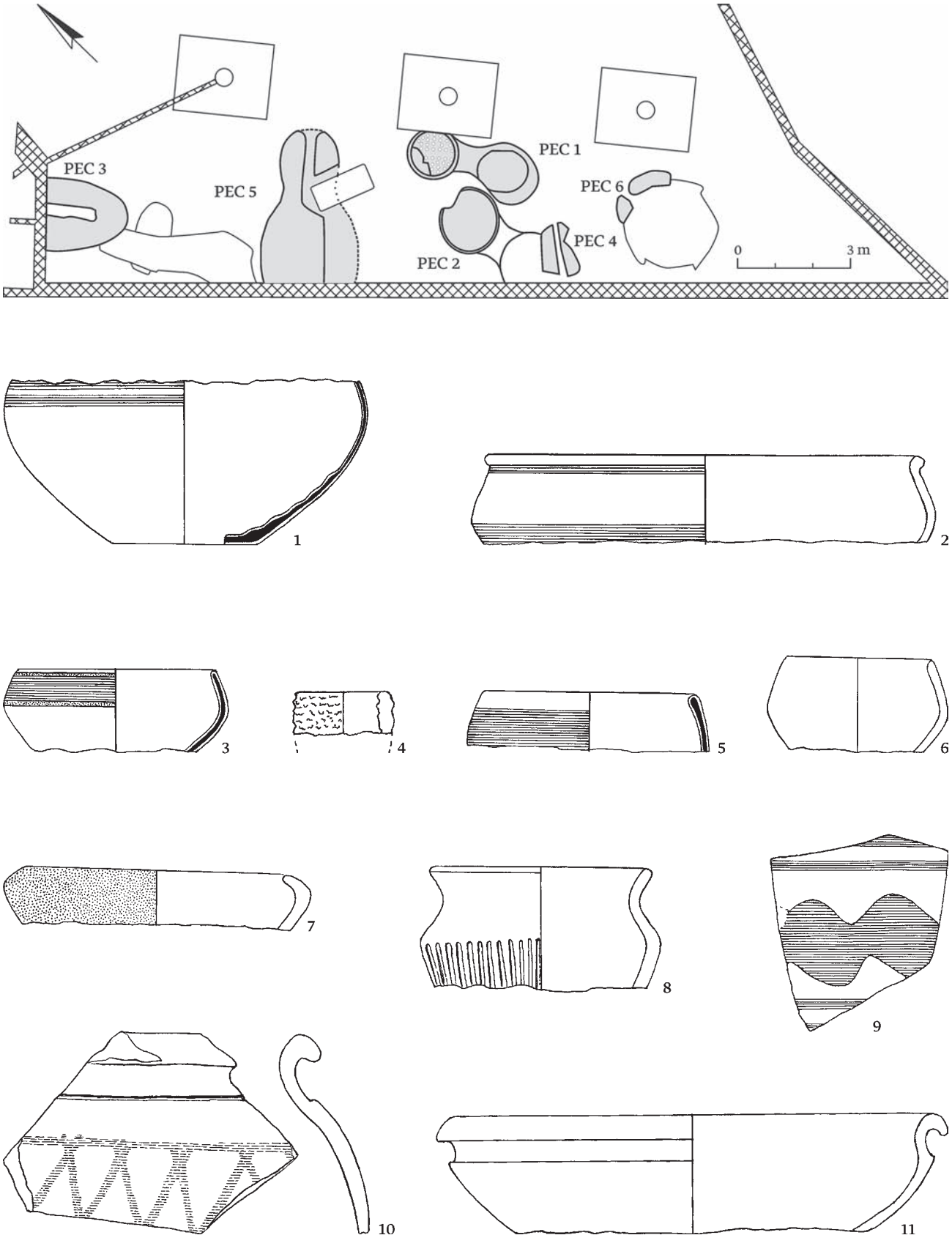
84. Bratislava-Devín. Rímska augustovská keramika. Mierka: a – 1-12, 14, 15; b – 13; c – 16.

85. Neskorolaténske hrnčiarske pece v širšom rámci severnej časti Karpatskej kotliny.

1 – Bratislava; 3 – Budapešť; 3 – Ostrihom; 4 – Feuersbrunn; 5 – Herzogenburg; 6 – Hrtkovci-Gomolava; 7 – Komárno; 8 – Kraków-Podłęże; 9 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 10 – Malaja Kopanja; 11 – Mannersdorf a. d. March; 12 –Milovice; 13 – Nitra; 14 – Nowa Cerekvija; 15 – Olomouc-Neředín; 16 – Prešov; 17 – Ptení; 18 – Sommerein; 19 – Staré Hradisko; 20 – Stillfried; 21 – Strachotín; 22 – Šarovce; 23 – Viedeň; 24 – Wyciąże; 25 – Zemplín.

okrajových území, aj keď priame doklady jej produkcie tu nie sú také časté ako v predchádzajúcom období. Hrnčiarska pec na výrobu dáckej keramiky sa našla v Nitre na sídlisku Mikov dvor (*Hečková 1993*, 69). Táto neveľká osada tvorila zázemie významnej centrálnej osady s opevnením na mieste dnešného hradu a rozsiahlym sídliskovým areálom, ktorý sa rozprestieral na svahoch a na úpätí hradného vrchu i popri ramene rieky Nitry, ktoré ho obtekalo na južnej a východnej strane (*Točík 1959*, 846, 847). Keltsko-dácke osídlenie sa tu podľa datovateľných súborov začalo v priebehu stupňa D1 (nálezy z Nitry-Mikovho dvora: *Pieta 1982c*) a podľa nálezov z hradného vrchu pretrvávalo v stupni D2.

86. Komárno.

Nádvorie Európy. Skupina neskorolaténskych hrnčiarskych pecí. Mestský park. 1-11 – keramika. Bez mierky.

Ďalšie lokality pozdĺž Dunaja

• *Viedeň.* Vo viacerých mestských častiach sa koncentruje neskorolaténske osídlenie. Okrem okrajových častí (Leopoldsberg, Aspern, Leopoldau: *Urban 1999*) sa sústreďuje najmä v 3. obvode, kde sa podarilo odkryť aj dve hrnčiarske pece (*Pittioni 1943*; *Ehrenhöfer/Pichler 2001*, 284).

• *Ostrihom.* Na viacerých polohách aglomerácie neskorolaténskych osád na území mesta, ležiaceho v strategickej polohe neďaleko ústia Hrona do Dunaja, je doložená hrnčiarska výroba. Dosiaľ tu bolo zaevidovaných najmenej deväť pecí rôznych veľkostí s priemerom roštu od 100 až do 220 cm. Vyskytli sa tu jednotlivé vypaľovacie zariadenia, ale aj dvojice pecí, vykurovaných zo spoločnej priehlbne. V keramickom inventári, podobne ako v Komárne, sa neobjavujú dácke nádoby. Na rozdiel od Komárna, najmä v hrnčiarskej osade na Kossuthovej ulici, chýba aj maľovaná keramika. Viaceré znaky naznačujú príslušnosť najmä posledne menovanej osady do staršieho stupňa neskorej doby laténskej (*Petres 1976*; *Kelemen 1988*; *1990*; *1999*; *Kelemen/Merczi 2002*).

• *Budapešť.* V širšom priestore dnešného mesta na sídliskách Tabán-Gellérthegy, Corvin tér, Budaörs a Békásmegyer, ako aj v okolí (Nagytétény) našlo sa viacero hrnčiarskych pecí, čo svedčí o existencii rozsiahlej aglomerácie neskorolaténskych osád s hrnčiarskou, na kruhu točenou produkciou a o jej kontinuálnom prežívaní až do začiatku doby rímskej (*Cumberpatch 1995*, 201; *Ottományi 2005*, 95, 96).

• *Hrtkovci-Gomolava.* Sídlisko tellového typu na rieke Sáve v Sirmiu bolo významným hrnčiarskym strediskom. Preskúmalo sa tu 16 jedno- a dvojkanálových pecí s priemerom roštu 100 – 140 cm (*B. Jovanović 1971*; *B. Jovanović/M. Jovanović 1988*).

Východné Slovensko, západná Ukrajina

• *Zemplín.* Z keltsko-dáckeho strediska na juhu východného Slovenska poznáme množstvo kvalitného točeného hrnčiarskeho tovaru, včítane rozsiahlej kolekcie maľovanej keramiky. Počas doterajších vykopávok sa tu odkryla aj jedna veľká hrnčiarska pec s priemerom roštu 180 cm. Jej presné datovanie ani bližšie nálezové okolnosti však nepoznáme (*Benadik 1965*, 72). Početne sú zastúpené aj v ruke lepené a na kruhu točené výrobky s jasnou príslušnosťou k západodáckemu okruhu. Nálezy z obetiska a pohrebiska dokladajú existenciu aglomerácie od začiatku stupňa D1 až do stupňa Egg B1b-c staršej doby rímskej.

• *Prešov.* Ďalšie hrnčiarske stredisko existovalo na severovýchodnom Slovensku v údolí Torysy, na území dnešného mesta, ktoré bolo intenzívne osídlené už v strednej dobe laténskej. V minulosti sa tu vykopali 3 – 4 hrnčiarske pece, ktoré boli len sčasti publikované a sú datované do neskorej doby laténskej (*Blahuta 1963*).

Správy o neskorolaténskych keramických peciach máme aj zo Zakarpatskej Ukrajiny, ktorá spolu so Zemplínom patrila k západodáckemu okruhu (Malaja Kopanja: *Kotigoroško 1989*, 38).

Malopoľsko

Možno prostredníctvom západodáckeho, laténskou civilizáciou silne ovplyvneného prostredia na východnom Slovensku sa výroba jemnej točenej keramiky v záverečnej fáze produkcie dostala aj mimo Karpatskej kotliny, do prostredia tynieckej skupiny v južnom Poľsku, kde je najmä v keramických súboroch sídlisk v okolí Krakova zastúpená nápadne vysokým percentom (Podłęże 34%: *Woźniak 1990*, 16; Nowa Huta-Krzesławice 33,3%: *Poleska/Toboła 1988*, 90). Krakovské hrnčiarske dielne pracovali koncom stupňa LTD1 a ťažiskovo v stupni LTD2. Do toho časového rozpätia patria aj doterajšie nálezy hrnčiarskych pecí (Kraków-Wyciąże: *Wirska-Parachoniak 1980*, 34; Podłęże: *Woźniak 1990*, 67, 81-83). Existovali teda aspoň sčasti paralelne s produkciou na kruhu točenej keramiky v Liptovskej Mare, s ktorou majú rad spoločných tvarových a technologických znakov.

6.6.5. Záverečná fáza výroby točenej laténskej keramiky

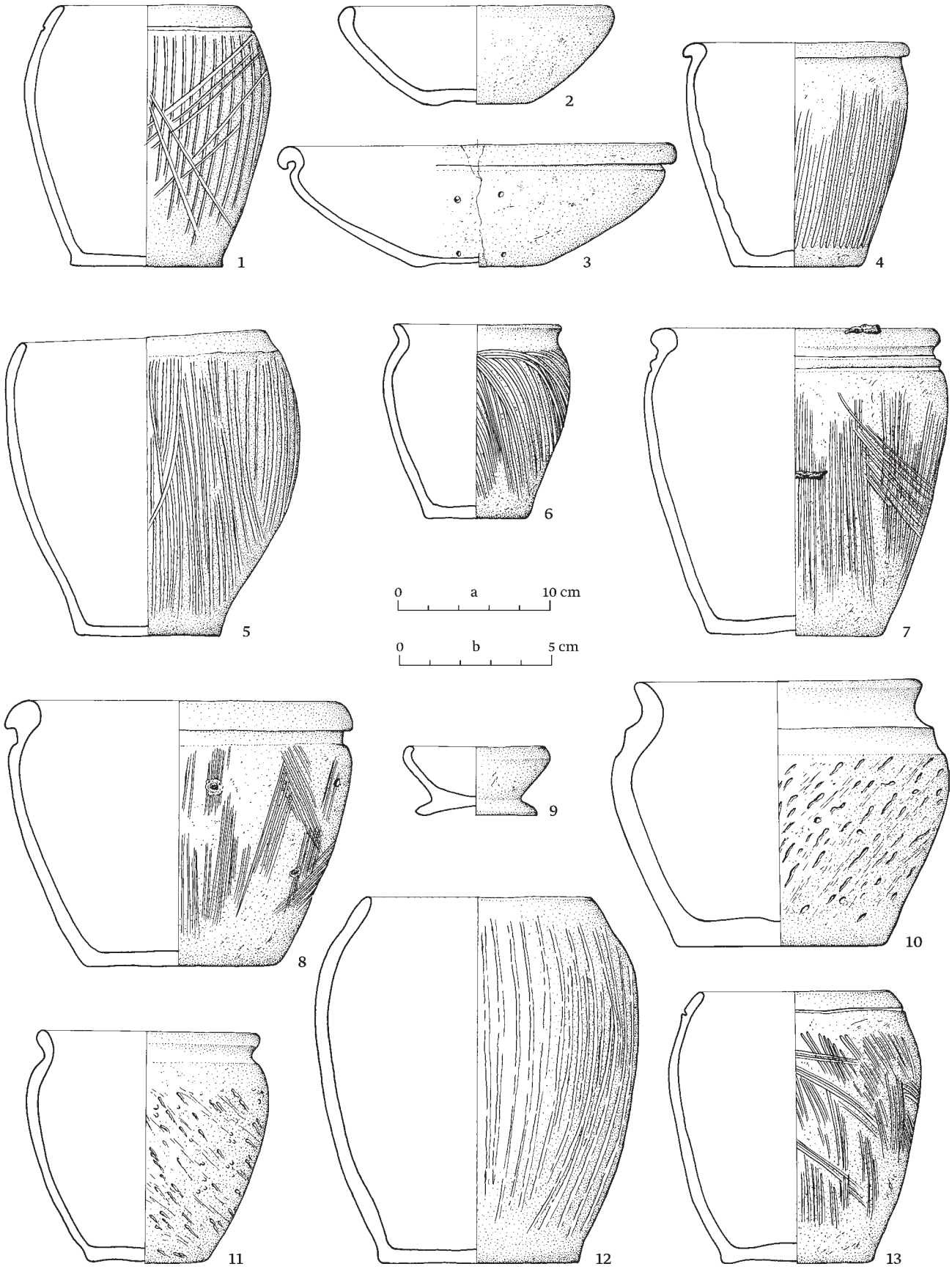
Obdobie okolo prelomu letopočtu a prechod medzi koncom doby železnej a dobou rímskou priniesli prevratné zmeny nielen v mocenskom postavení dovtedajších obyvateľov Slovenska a v etnickom zložení osídlenia, ale došlo aj k citeľnému úpadku mnohých remesiel a výrobných činností. Tento regres sa prejavil aj vo výrobe hlineného riadu, a to nielen u nového germánskeho etnika, ale postihol aj produkciu, ktorá vychádzala z vysokokvalitnej hrnčiarskej tradície laténskej civilizácie. Koncom stupňa D2 neskorej doby železnej a začiatkom stupňa B1 doby rímskej sa na západe i severe Slovenska objavuje jednoduché napodobňovanie točených nádob v ruke formovanými výrobkami, ktoré sprevádzajú aj čoraz menej kvalitné hrnce, zhotovené na kruhu. Takéto súbory sa podarilo

identifikovať v najmladších objektoch na Devíne a na viacerých požiarom zničených hradiskách púchovskej kultúry.

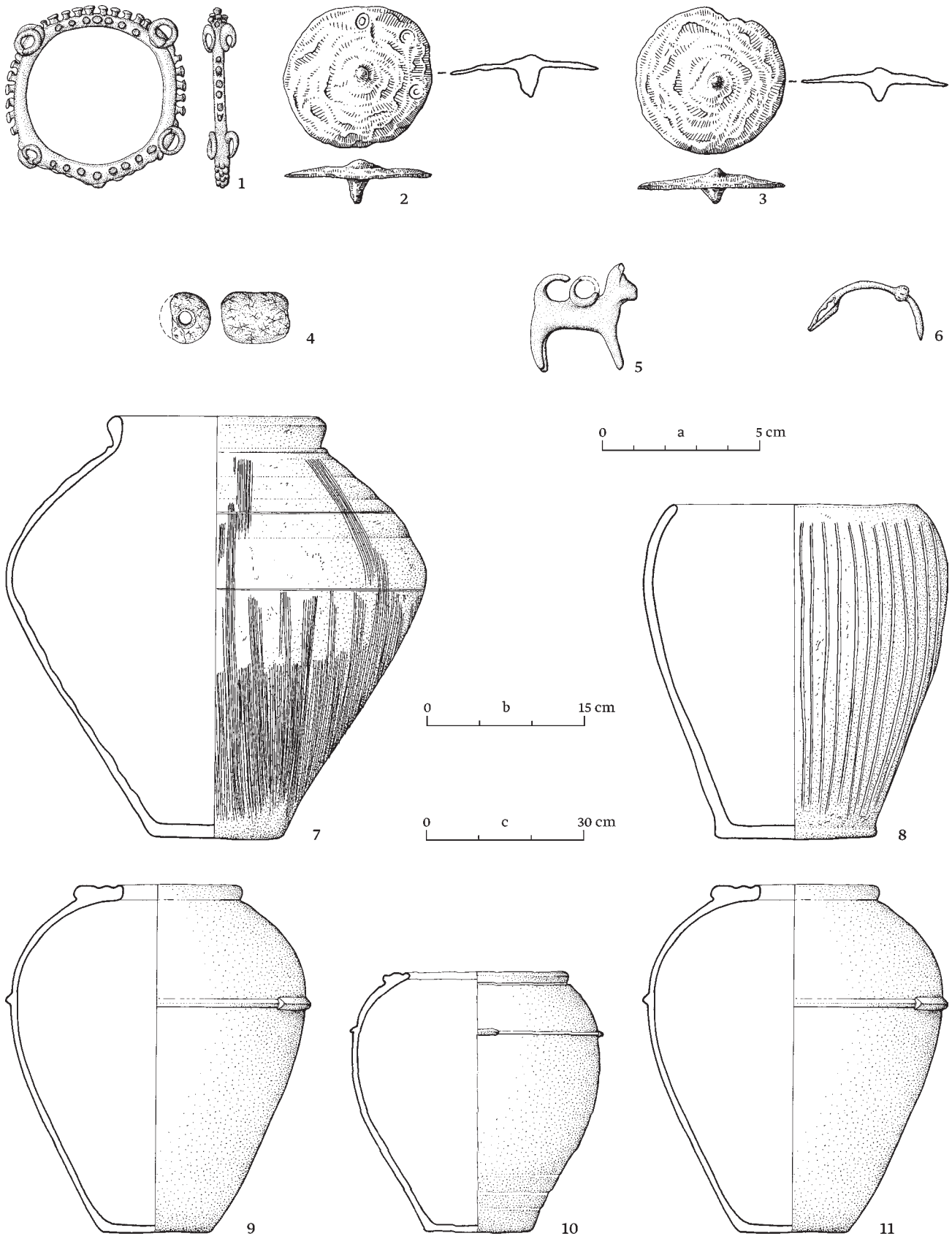
Exkurz: Keramika zo záverečného horizontu laténskeho osídlenia na Devíne

Viackrát sme už spomenuli, že devínske oppidum na strategickom mieste Bratislavskej brány si aj v záverečnom období keltského panstva v strednom Podunajsku zachovalo špecifické postavenie. To ostatne podčiarkujú aj v tomto priestore zatiaľ jedinečné stopy rímskej prítomnosti v stredo- a neskoroaugustovskom období. Počas dlhoročných výskumov sa na tomto nálezisku podarilo odkryť aj objekty s keramikou, ktorá sa líši od inventára známych neskorolaténskych nálezových celkov, s podielom dáckych nádob i rímskych importov. Medzi charakteristické príklady patrí inventár objektov vykopaných v rokoch 1978 až 1980 v priestore dolného hradu, neďaleko prezentovanej neskororímskej architektúry (*„cella memoriae“*). Aj keď bola nálezová situácia v tejto časti sídliska značne porušená mladšími zásahmi, V. Plachej sa tu podarilo odkryť viacero cenných detailov a objektov, ktoré podľa stôp po požiari veľmi pravdepodobne násilne zanikli. O tom svedčí aj zachovaný mobiliár, včítane neporušenej keramiky, ale aj časti ľudských tiel a zvieracích pozostatkov (*Plachá/Hlavicová 1980*). Jednotlivé stavebné prvky – priehlbne, zvyšky ohnísk, hlinených podláh a podmuroviek – sa zachovali len fragmentárne, takže sa nepodarilo identifikovať jednotlivé pôdorysy a celú situáciu môžeme posudzovať len v jedinom kontexte. Podľa opisovaných spoločných znakov (požiar, zachované časti inventára) nálezy zrejme pochádzajú z viacerých, ale súčasne zaniknutých objektov. Zo zásypu a deštrukcií máme k dispozícii aj železné predmety (náboj kolesa, nity so širokou hlavicou) a viaceré ozdoby (janárový korálik, bronzový závesok v podobe psíka, bronzový ozdobný krúžok s hráškovými náliatkami a štylizovanými aplikáciami baraních hláv po obvode, ako aj časť poškodenej bronzovej spony s prelamovaným zachycovačom, pravdepodobne mladý variant typu A18). V sonde 52 sa koncentrovali rozhádzané zvieracie a ľudské kostrové pozostatky, ktoré boli sčasti v anatomickom uložení. Podľa určenia J. Jakaba sa tu zistili pozostatky piatich ľudí, z toho dvoch detí a troch dospelých. Podľa posudku bola časť kostí uvarená. Podľa analýzy Z. Miklíkovej súbor obsahoval aj zvyšky šiestich druhov zvierat, s minimálnym počtom sedem. Našli sa tu neúplné zvyšky kostry nedospelej ovce (1,5 – 2 roky) a dospelého psa s kohútikovou výškou 55 cm. Ďalej tu boli zastúpené jednotlivé kosti ošípanej, hovädzieho dobytka, neznámeho kopytníka a lebka vtáka veľkosti husi/kačice, všetko bez stôp po intencionálnych zásahoch. V ohnisku v sonde 51 sa okrem uhlíkov duba, brestu a topoľa zistili aj zrná pšenice siatej (analýza E. Hajnalovej). Podľa celkového hodnotenia môžeme teda uvažovať o násilnom zániku obydlí v tejto časti osady, aj keď podľa antropologických pozorovaní nemôžeme vylúčiť ani stopy kultových praktík. Pre náš účel je dôležitý súbor nádob, ktoré bezpochyby predstavujú veľmi mladý, pravdepodobne posledný horizont keltského osídlenia Devína i západného Slovenska.

Tento reprezentatívny súbor pozostáva hlavne z osemnástich, zväčša kompletne zachovaných nádob (obr. 87; 88). Medzi nimi sú tri na kruhu obtáčané zásobnice so širokým členeným okružím a držiakmi v mieste maximálneho vydutia v hornej tretine výšky, ďalej sú tu zastúpené dve v ruke formované misy s dovnútra vtiahnutým okrajom a ďalšia esovite profilovaná točená misa. Dva hrnce majú esovitú profiláciu a zdrsnený, resp. v poloblúkoch ryhovaný povrch vydutia. Jeden z nich je zhotovený v ruke a druhý bol obtáčaný na kruhu. Na kruhu boli vyrobené aj obe vázy, zdobené zdrsňovaním a zvislým hrebeňovaním. Variabilné sú aj situly so zosilneným okrajom. Opravovaná grafitová nádoba (obr. 87: 7) pôsobí v danom kontexte svojou profiláciou i materiálom značne starobylo. Ďalšie dva kusy podobného tvaru boli zhotovené v ruke, resp. len doformované na kruhu. Poslednú skupinu tvorí päť súdkovitých v ruke robených hrncov, ktoré výzdobou a náznakom členenia okraja napodobňujú predchádzajúce situlovité nádoby. Je príznačné, že keramika staršieho typu (obe situly a esovitá misa typu Békásmegyer) majú stopy dlhodobého používania a opráv. K novým tvarom patria jednoznačne v ruke zhotovené napodobneniny zvislo hrebeňovanej keramiky, ktoré ojedinele poznáme už zo starších neskorolaténskych kontextov. Nádoby z opisovaného súboru však vykazujú viaceré jednoznačne mladšie prvky (náznak odsadenia dna, len ryhou naznačený plochý okraj), ktoré sú chronologicky dobre fixované v nálezových celkoch z konca doby laténskej a zo začiatku doby rímskej na území púchovskej kultúry.

87. Bratislava-Devín. Keramika z objektov zánikového horizontu. Mierka: a – 1-9, 11-13; b – 10.

88. Bratislava-Devín.

Keramika a drobné nálezy z objektov zánikového horizontu. 1, 5, 6 – bronz; 2, 3 – železo; 4 – jantár. Mierka: a – 1-6; b – 7, 8; c – 9-11.

Na datovanie tohto súboru máme k dispozícii kovové nálezy, ale ich priamy vzťah k zánikovej deštrukcii s opísanou keramikou nemohol byť pri výskume bezpečne fixovaný, aj keď je pravdepodobný. Jednoznačným vodidlom je súbor v ruke zhotovených napodobnenín točenej hrebeňovanej keramiky, ktorá sa v celkoch či vrstvách datovaných v Bratislave, na Devíne alebo na iných západoslovenských lokalitách do stupňa D1 a D2 ešte neobjavuje. Pokladáme preto za pravdepodobné, že tu máme do činenia s mladším, bezpochyby záverečným horizontom keltského osídlenia devínskej lokality, ktorý buď súvisel s dobou rímskej okupácie, alebo krátkeho obdobia medzi touto, do neskoroaugustovského obdobia datovanou udalosťou a prvými germánskymi nálezmi na hradisku a na území obce (hroby).

6.6.6. Hrnčiarstvo púchovskej kultúry

Po stránke technologickej i štýlovej hrnčiarstvo v horskej časti Slovenska na začiatku mladšej doby železnej jednoznačne vychádzalo z výrobných tradícií oravskej skupiny doby halštatskej, ktorá v tejto oblasti geneticky prežíva cez prah doby laténskej a len postupne sa v tejto formácii, nazývanej predbežne „predpúchovský stupeň“, presadzuje univerzalistický štýl laténskej civilizácie (*Pieta 2001*). Aj v priebehu doby laténskej sa udržiava výroba v ruke robenej keramiky, vypaľovanej prevažne v redukčnom prostredí (obr. 89). Úžitkové nádoby boli zhotovované z pieskovitej hliny s prímesou kremencových kamienkov a pomerne kvalitne vypaľované prevažne do sivého odtieňa. Stolová keramika – misy, džbány, amfory, vázy a šálky – sa vyhotovovali z jemnej plavenej hliny a mali obvykle tmavý leštený povrch, zdobený rytou, žliabkovanou a plastickou výzdobou. Štýl tradičných hrnčiarskych výrobkov sa v karpatskej oblasti zachoval až do konca doby laténskej, a to najviac na ekonomicky významnom území pozdĺž horného toku Váhu.

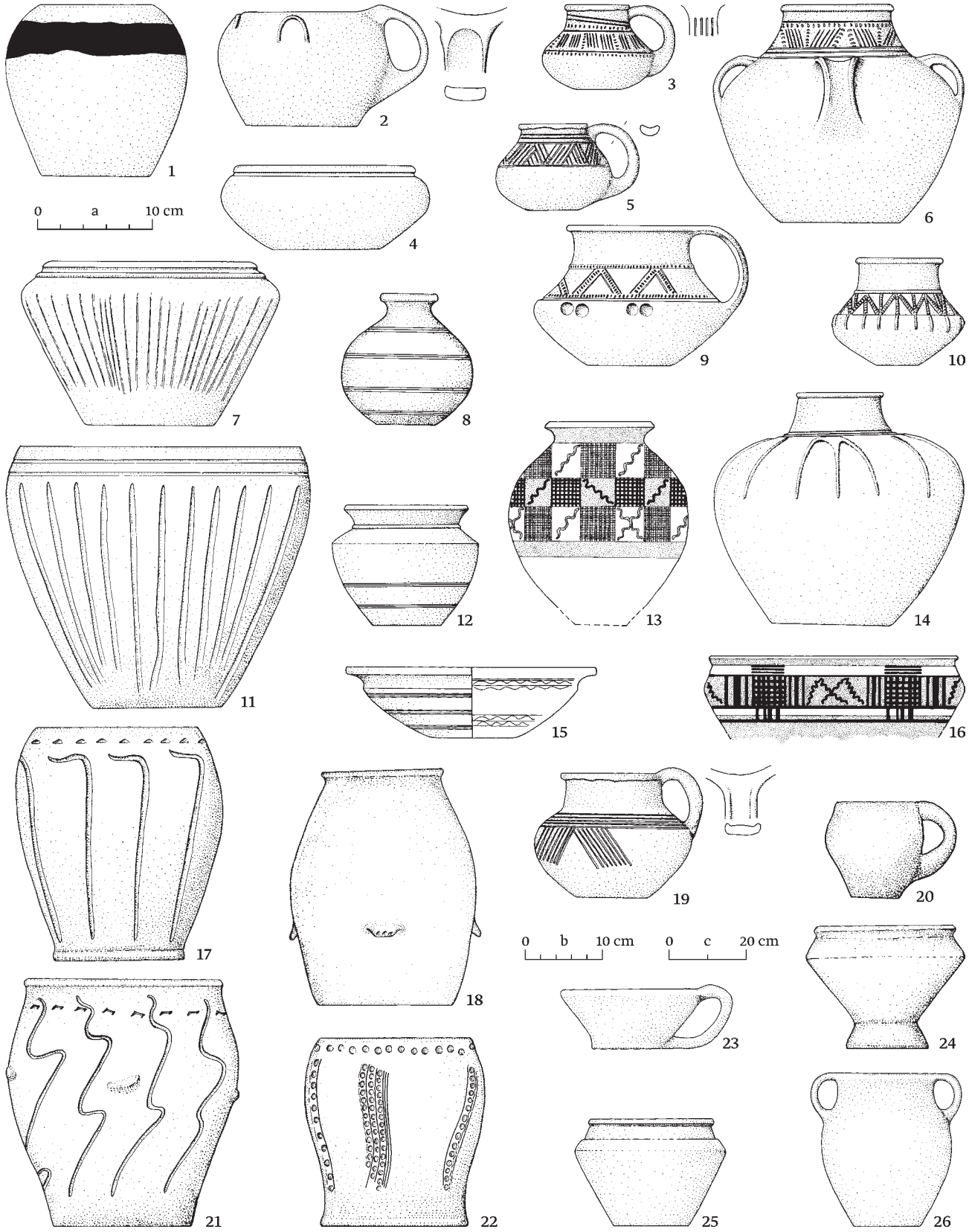
Už od začiatku strednej doby laténskej sa však aj tu pôvodnou technikou napodobňovali importované, na kruhu zhotovené keltské vzory – hlavne grafitové hrnce a misy s von vyhnutým okrajom. Kvalitná dovážaná točená keramika, najmä grafitové nádoby, sa podľa nových pozorovaní v tom čase už masovo vyskytujú na sídliskách a hradiskách stredného Slovenska, teda na severnom pohraničnom území vlastnej stredodunajskej keltskej sídliskovej oblasti. Stav výskumu zatiaľ nedovoľuje zistiť, či táto okrajová zóna (bez keltských pohrebísk) už v tom čase patrila do okruhu stredodunajskej laténskej kultúry.

V neskorej dobe laténskej už laténska materiálna kultúra v karpatskom prostredí dominuje a v zmesi s prejavmi pôvodného obyvateľstva vytvára svojrázny okrajovú oblasť východokeltskej laténskej civilizácie, ktorá sa nazýva púchovská kultúra. Zreteľne sa to prejavuje práve v hrnčiarstve, ktoré nielen preberá tvarové a výzdobné prvky, ale osvojuje si aj nové dobové technológie výroby tenkostennej stolovej keramiky, zhotovenej na rýchlo rotujúcom kruhu. Príkladom je práve malé výrobné stredisko v Liptovskej Mare, kde sa – popri novej produkcii – vyrábali aj jednoduché lepené nádoby a tiež tradičné domáce formy nádob s uchami (džbány, amfory), ale vytočené na kruhu. Podobné dielne nepochybne pracovali na viacerých strediskách púchovskej oblasti a ich distribučné oblasti môžeme len predpokladať na základe zvýšeného výskytu točenej keramiky, napríklad na strednom Považí či na Spiši.

Kríza, ktorá postihla sľubne sa rozvíjajúcu oblasť púchovskej kultúry okolo prelomu letopočtu, sa prejavila v zmenách sídliskovej štruktúry a ovplyvnila aj organizáciu remesla a jeho odbytištia. Na začiatku doby rímskej sa ešte sporadicky stretávame s točenou keramikou, ale obmedzuje sa už len na určité formy nádob a technologicky sa už od vynikajúcich neskorolaténskych výrobkov dosť odlišuje (obr. 90; 91). Nádoby sú na kruhu len obtáčané, maľovaná a grafitová keramika sa prestala vyrábať. V ďalšom priebehu existencie púchovskej kultúry sa vo výrobe nádob okrem určitej typologickej kontinuity prejavujú aj vplyvy zo susednej przeworskej oblasti a pomerne často sa uplatňujú aj predlohy hrubo formovanej dáckej keramiky. Technologická i estetická kvalita hrnčiarskych výrobkov značne poklesla. Na rozdiel od predchádzajúcej doby sa pri ich výpale viac uplatňuje oxidačný proces. Hrnčiarske pece z toho obdobia nepoznáme.

Exkurz: Nález hrnčiarskych pecí v Liptovskej Mare

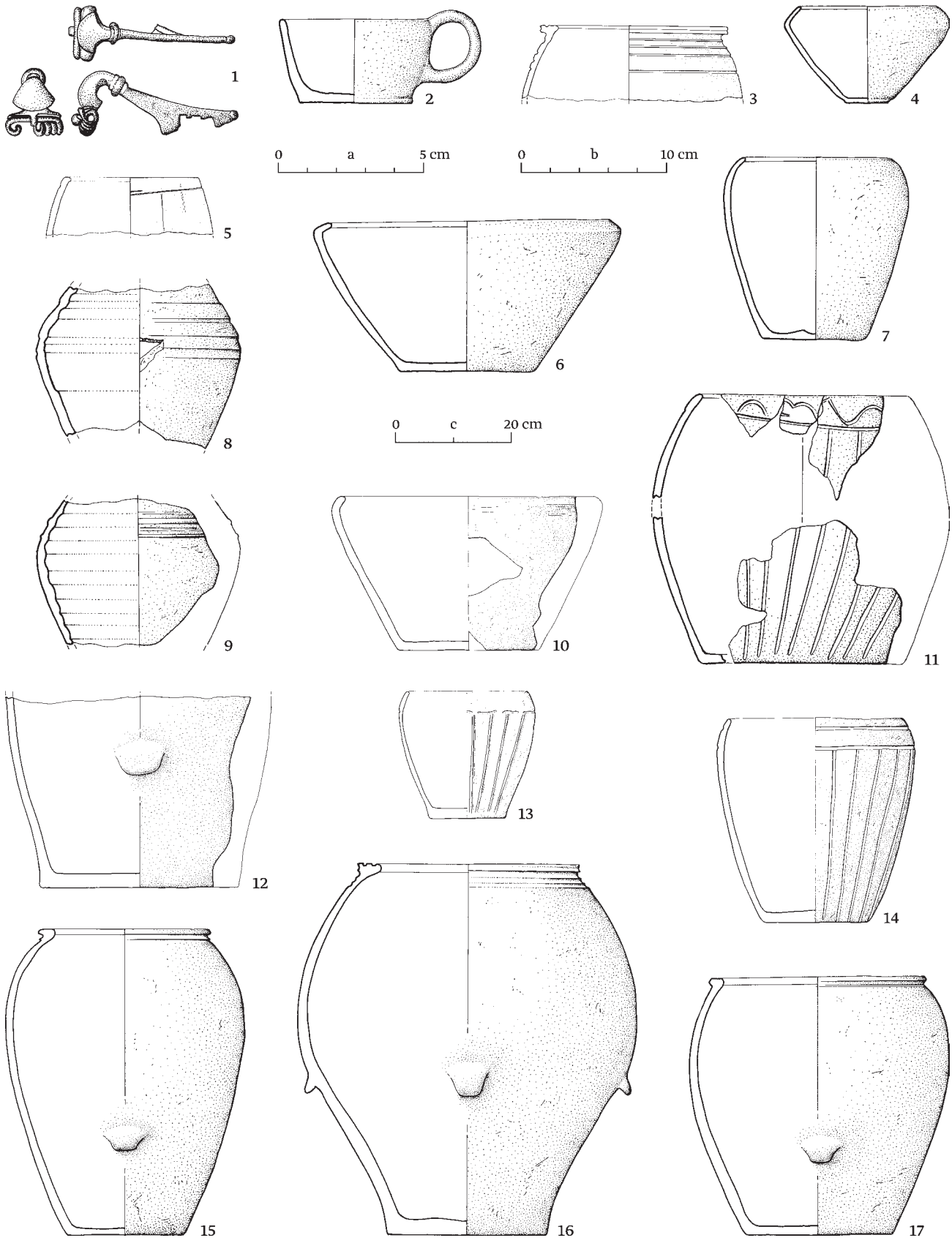
V marci 1973 sa pri záchranných prácach na sídlisku púchovskej kultúry Liptovská Mara VII podarilo objaviť hrnčiarske pece z neskorej doby laténskej. Osada ležala na južných svahoch pri úpätí vrchu s hradiskom Havránok (Liptovská Mara I) na brehu rieky Váh. Sídlisko nebolo pri predchádzajúcich prieskumoch

89. Keramika púchovskej kultúry.

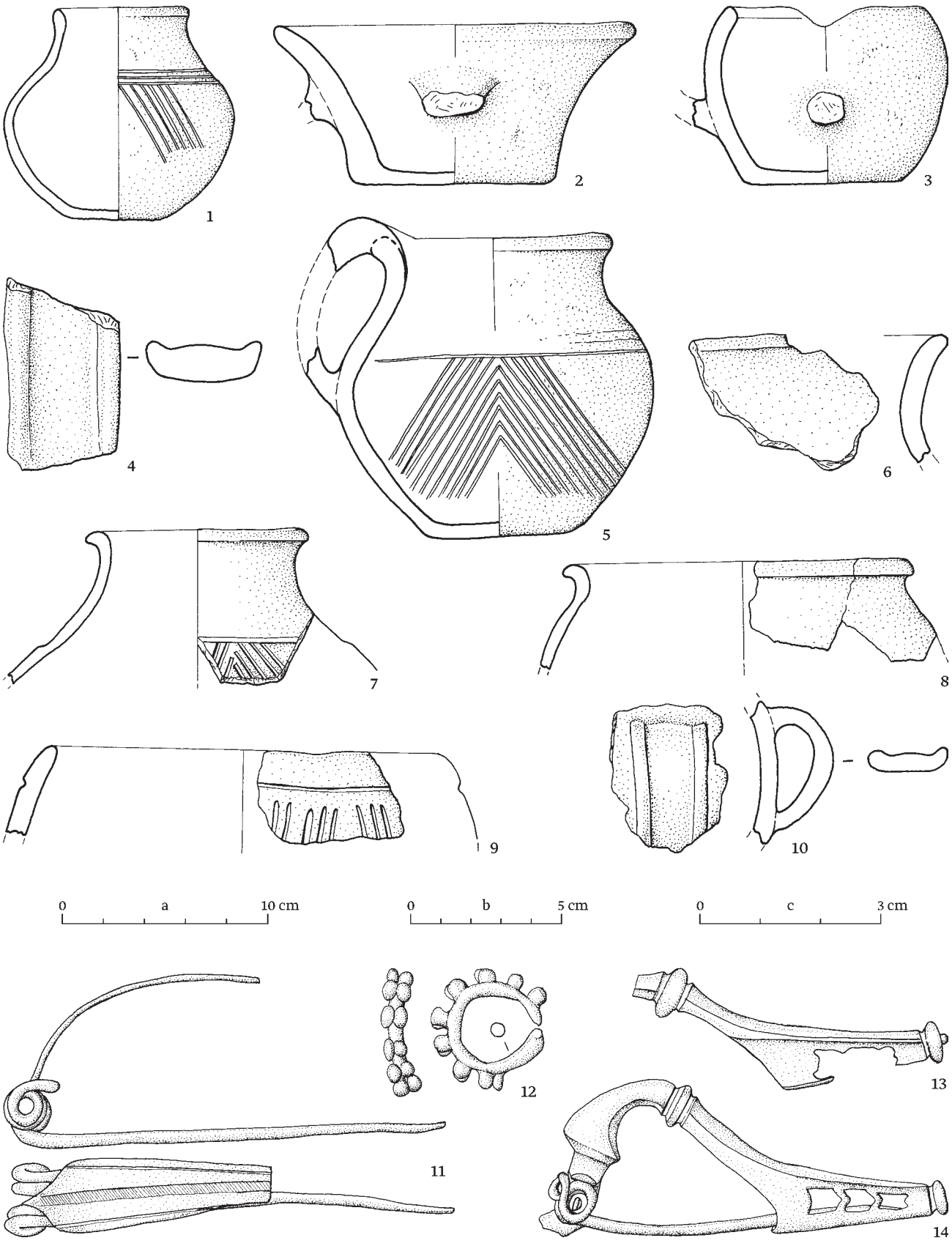
1-10 – predpúchovský stupeň; 11-16 – púchovská kultúra doby laténskej; 17-26 – púchovská kultúra včasnej a staršej doby rímskej.

Mierka: a – 2-5, 7, 9, 10, 15, 19, 20, 22-24; b – 1, 6, 8, 11-14, 16, 17, 21, 25, 26; c – 18.

90. Jasenica. Výber nálezov z požiarom zničeného objektu.

Mierka: a – 1, 2; b – 3-11; c – 12-17.

91. Liptovská Mara I. Keramika a kovový inventár z objektu stupňa B1a (zánikový horizont hradiska).
Mierka: a – 1-3, 5; b – 4, 6-10; c – 11-14.

a sondážach zistené, pretože jeho plochu v 19. storočí prekryl rozsiahly zosuv z vrchu Havránok a na mocnú sídliskovú vrstvu pod niekoľkometrovou sterilnou hlinou sa narazilo až pri úpravách terénu pri zakladaní telesa hrádze priehrady. Za mimoriadne náročných klimatických podmienok a za prebiehajúcej stavebnej činnosti sa tu na ploche 600 m² odkryli sídliskové a výrobné objekty predpúchovského stupňa (medziiným aj domy z najstaršieho sídliskového horizontu v Liptovskej Mare zo stupňa LTB2), ako aj z púchovskej kultúry neskorej doby laténskej (LTD1, LTD2) a staršej doby rímskej (*Eggers B1, B2*). Napriek malému rozsahu odkrytej plochy sa jasne ukázalo industriálne zameranie osady z neskorej doby laténskej, čo potvrdzujú doklady spracovania železa, razby mincí a výroby keramiky.

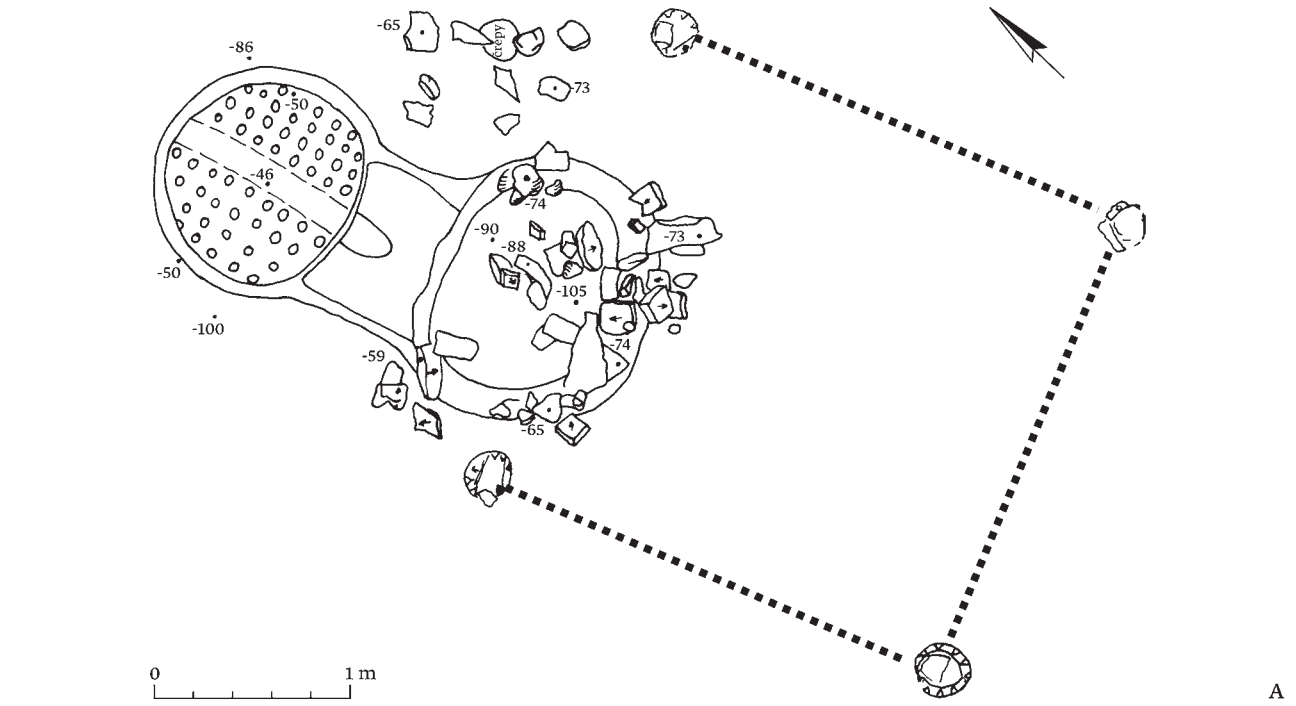
Celkove sa počas záchranných prác podarilo zistiť tri hrnčiarske pece a dve z nich aj podrobne preskúmať. Všetky boli vybudované nad úrovňou pôvodného terénu v miernom svahu, s jednotnou orientáciou v smere svahu, t. j. SZ-JV. Pec č. 1 sa odkryla v západnej časti plochy, pec č. 2 ležala od nej 20 m smerom na východ. Bagrovaním zničená pec č. 3 sa nachádzala 6 m severovýchodne od pece č. 2. Rýchly postup zemných prác a malý rozsah odkrytej plochy nevylučujú možnosť, že sa v okolí pôvodne nachádzali aj ďalšie hrnčiarske pece, doklady však chýbajú. Pec č. 2 bola nájdená deštruovaná a v jej zásype, ako aj vo vykurovacej jame sa našlo množstvo pri výpale poškodenej aj nevypálenej zlomkovitej keramiky (*Pieta 1982*, tab. 36). Zariadenie malo dvojkomorovú dvojkanálovú konštrukciu s priemerom roštu 100 cm. Stredový pilier bol po celej dĺžke vystužený kamennými platňami. Pre štúdium vypaľovania keramiky má väčší význam pec č. 1, ktorá sa veľmi dobre zachovala.

Hrnčiarska dielňa a pec č. 1. Pri odkrývaní sa najprv narazilo na zvyšky pece. V najvyššej úrovni sa ukázali veľké bloky dočervena vypálenej deštruovanej kupoly, pričom sa podarilo vypreparovať aj časti jej vydutia a zosilneného vrchného otvoru. Pod zrútenou klenbou vypaľovacej komory stála na rošte keramika, ktorá bola v pôvodnej polohe a bezpochyby pochádzala z poslednému výpalu. Zvislé časti v priemere takmer polguľovitej kupoly sa zachovali do výšky 15 – 20 cm. Bola to dvojkomorová dvojkanálová pec s kruhovým roštom s priemerom 100 cm, ktorý bol položený na masívnom stredovom rebre, spevnenom pieskovcovými platňami. Predpecová jama obsahovala len málo keramických zlomkov a bola sčasti zaplnená opálenými kameňmi, ktoré asi slúžili na uzatvorenie kanálov. Celé zariadenie bolo orientované kolmo na svah v smere približne J-S (obr. 92).

Pri rozširovaní plochy okolo vykurovacej jamy sa zistili pozostatky stavby vybudovanej na úrovni terénu, ktorej základ tvorili štyri masívne kolové jamy s kamenným obložením v štvorcovom usporiadaní a miestami prepálená hlinená podlaha, presahujúca poza spojnice štvorice zvislých stĺpov. Z nadzemnej konštrukcie zničenej požiarom sa zachovali lôžka zuhoľnatených drevených trámov, mazanica s odtlačkami prúteného výpletu a zvyšky trstinovej krytiny. Jedna z krokiev bola šikmo ukotvená do zeme a obložená kameňmi. Na ploche sa našli aj početné fragmenty nádob, včítane nevypálených črepov a šošoviek ílu. Podľa evidentnej súvislosti stavby s pecou išlo bezpochyby o hrnčiarsku dielňu.

Vzhľadom na mimoriadnu hodnotu tohto nálezu a zložité pracovné podmienky na stavenisku bolo rozhodnuté pec vyzdvihnúť v bloku a jej obsah preskúmať v laboratórnych podmienkach. Žiaľ, napriek ochrane pomocou prestrešenia bol objekt počas veľkonočných sviatkov v roku 1973 porušený a časť keramiky znútra pece bola odcudzená. Po vybratí zvyšných fragmentov sa z priestoru roštu ešte podarilo zrekonštruovať sedem celých a desať takmer úplných nádob, ako aj 18 veľkých a šesť menších fragmentov. Celkove sa teda v peci vypaľovalo najmenej 40 nádob strednej veľkosti. Prevládali na kruhu točené vázy a misy. Štyri fragmenty pochádzali zo súdkovitých hrncov zhotovených v ruke (*Pieta 1982*, tab. 34, 35). Zachovaná časť pece bola vyzdvihnutá a uložená v Liptovskom múzeu v Ružomberku.

Na datovanie hrnčiarskej výroby máme k dispozícii len keramický inventár z oboch pecí. Na porovnanie s inými celkami sú vhodné najmä charakteristické vázy s ostro lomeným vydutím, misy s ostrým lomom vydutia a fľaše s kalichovitou profiláciou okraja, ktoré patria k charakteristickým tvarom neskoroláténskej keramiky. Podľa nálezových súvislostí v Liptovskej Mare, ale aj v oblasti susednej tynieckej skupiny (Nowa Huta-Krzesławice: *Poleska/Toboła 1987*; *1988*) sa tieto charakteristické tvary viažu na celé neskoroláténske obdobie a dožívajú sa až začiatku nového letopočtu. Pretože keramika s detailmi charakteristickými pre „rukopis" hrnčiara z dielne na sídlisku Liptovská Mara VII (obvodové ryhy, úprava povrchu,

A

B

92. Liptovská Mara VII.

A – pôdorys hrnčiarskej dielne. B – rekonštrukcia hrnčiarskej dielne v archeologickom múzeu v prírode.

okrová farba) sa vyskytla v staršej fáze obetiska zo stupňa LTD1, predpokladáme toto datovanie aj pre dobu činnosti odkrytej dielne (*Pieta 1982*, 109).

6.6.7. Rekonštrukcia hrnčiarskej dielne

V rokoch 1990 – 1992 bolo v areáli osady Liptovská Mara II pod hradiskom vybudované múzeum v prírode, kde sa podľa nálezovej situácie postavila rekonštrukcia hrnčiarskej dielne, včítane pece č. 1, objavenej na sídlisku VII (*Pieta 1995*). Na postavenie modelu v mierke 1 : 1 dával nález z osady Liptovská Mara VII, vzhľadom na svoju zachovanosť, dobré predpoklady. Hrnčiareň – na rozdiel od originálnej situácie v múzeu – tvorí súčasť dvorca, postaveného takisto podľa nálezu z uvedeného sídliska. Vzhľadom na túto skutočnosť a umiestnenie stavieb v teréne na severnom úpätí vrchu s hradiskom sa zmenila orientácia pece podľa svetových strán, ale rešpektovalo sa jej umiestnenie kolmo na svah (obr. 92).

Základom stavebného riešenia dreveného prístreška boli kolové jamy, zvyšky podlahy a pec s predpecovou jamou. Pri rekonštrukcii zvislej konštrukcie boli určujúce štyri hlboké, kameňmi vyklinované kolové jamy v pravidelnom pravouhlom usporiadaní so šírkou 250 cm, ako aj pozostatok šikmo osadeného trámu v smere kolmom na spojnicu jám. Rozmer pôdorysu určovali zvyšky podlahy z udupanej, len miestami slabo prepálenej ílovitej hliny, ktorá presahovala pôdorys tvorený kolovými jamami asi o 80 cm. Dvojice vidlicovite ukončených kolov boli prepojené vodorovnými trámami a navzájom previazané. O takto vzniknutý rám s predĺžením nad pec boli opreté dlhé krokvy, podľa nálezu ukotvené v zemi. Vodorovná rovina rámu prirodzene vytvorila podhľad priestoru a zároveň aj povalu. Drevá sa spájali vŕtaním a kolíkmi z trnky a hlohu. Ľahšie spoje krovu a krytiny sa viazali mokrými pásikmi hovädzej kože.

Ako krytina sa využila v zadnej časti pre lokalitu typická a nálezmi doložená trstina, v prednej časti zasa pláty smrekovej kôry. Tak vznikol prístrešok s dobre uzavretou zadnou – pracovnou – časťou a otvoreným pracovným priestorom okolo pece. Prax pri početných pokusoch s vypaľovaním preukázala výhodnosť takého riešenia s asymetrickým umiestením a len čiastočným zastrešením pece, pretože vysoko šľahajúce plamene neohrozujú drevenú konštrukciu stavby a manipulačný priestor okolo vykurovacej jamy je chránený, a pritom dostatočne veľký. Na druhej strane, archeologicky nedoložená kôrová krytina pomerne rýchlo zvetrala, a predná časť stavby tak nebola dostatočne chránená pred dažďom a snehom. V roku 2000 už boli predné stĺpy i nosné vodorovné trámy, ako aj predné krokvy a laty natoľko prehnité, že museli byť vymenené. Zároveň sa kôrová krytina nahradila strúhanými smrekovými šindľami. Zadná, trstinou pokrytá časť dielne je aj po rokoch v dobrom stave.

Rekonštrukcia pece. Pri budovaní repliky tohto zariadenia sa použili všetky informácie, získané výskumom a štúdiom in situ vyzdvihnutého originálu. Na výstavbe pece sa odbornými radami i praktickou spoluprácou podieľali H. Windl a A. Kern. Pec bola do podložia zahĺbená len spodnou časťou vykurovacích komôr a kanálov, vyššie časti boli modelované z ílovitej hliny. Rovnakým spôsobom bol postavený aj model pece. V strede vykopaného základu sa z hlinených tehál postavilo stredové rebro a povrch spodnej časti vypaľovacích komôr, kanálov i stredového prekladu bol vymazaný niekoľkými tenkými vrstvičkami íloveho výmazu. Na úrovni terénu sa v oboch komorách postavilo vodorovné drevené lešenie, na ktorom sa vyhotovil rošt z dobre vymiesenej hliny, s hrúbkou 10 – 13 cm. Prieduchy sa do hlinenej platne dodatočne vyrezali. Obe vykurovacie komory s vypaľovacím priestorom kupoly prepájali po štyri rady prieduchov s priemerom 5 – 6 cm, pričom súčet plôch prieduchov sa rovnal ploche horného otvoru kupoly. Rovnakou technikou, s použitím dreveného lešenia sa vybudovalo aj zaklenutie vstupných častí oboch kanálov.

V čase nájdenia vypaľovaciu komoru prekrývali trosky kupoly, z ktorej sa podarilo vypreparovať viaceré kusy klenby a zosilnené okraje horného otvoru tak, že bolo možné spoľahlivo zrekonštruovať jej pôvodný tvar. Pri rozoberaní fragmentov sa jasne ukázalo, že klenba bola zhotovená z obdĺžnikových hlinených blokov s priemernými rozmermi 20 x 30 x 8 cm, kladených na hranu na spôsob tehál a starostlivo navzájom na spojoch premiesených a utesnených. Horný otvor lemoval golierovite zosilnený a mierne vyvýšený okraj. Pri stavbe kupoly sa použila rovnaká technika. Ako materiál na výrobu tehál a výmazu sa použil bežný íl z miestnych ložísk, ktorý sa objavoval na podloží ako súčasť flyšových súvrství. Podľa originálneho nálezu sa do hliny nepoužila žiadna prímes ani ostridlo.

Vybudovaním archeologického múzea v prírode v Liptovskej Mare, v mieste dlhodobej expedície Archeologického ústavu SAV v Nitre, sa vytvorili veľmi dobré podmienky na vznik pracoviska zameraného na pokusy s rôznymi výrobnými činnosťami, hlavne s výrobou a vypaľovaním keramiky.

Technologické a praktické výskumy
Mladolaténske hrnčiarske výrobky a najmä neskorolaténska maľovaná keramika sa vyznačujú mimoriadnou kvalitou, preto sa technológii ich výroby v stredoeurópskom priestore opakovane venovala pozornosť (*Wirska-Parachoniak 1982*; *Cumberpatch/Pawlikowski 1988*, s lit.). Začiatky experimentov v Liptovskej Mare boli inšpirované vybudovaním repliky hrnčiarskeho kruhu a funkčného vypaľovacieho zariadenia. Po prvých pokusoch s rôznymi druhmi hliny sa podarilo priamo na lokalite objaviť podložnú vrstvu, ktorá veľmi dobre zodpovedá pôvodnej hline tu objavených neskorolaténskych na kruhu točených hrnčiarskych výrobkov. Nasledovalo (dosiaľ) 18 dokumentovaných pokusov. Vznik experimentálneho objektu a staršie pokusy už boli stručne opísané (*Pieta 1995*). Pokusy sa venovali procesu výpalu rôznych druhov na lokalite doloženej keramiky v dvojkomorovej dvojkanálovej peci. Zároveň sa skúšala aj výroba v ruke robených nádob a ich vypaľovanie v milieri a v jame, kde sa viacročná dokumentačná pozornosť venovala aj pozostatkom takéhoto vypaľovacieho zariadenia v teréne na získanie poznatkov, potrebných na prípadnú identifikáciu takých zariadení pri vykopávkach (F 29).

6.7. HROMADNÉ NÁLEZY

Hromadné nálezy patria k základným kategóriám archeologických nálezových súborov a vyskytujú sa prakticky vo všetkých obdobiach. Sú to zväčša súbory dobre zachovaných celých predmetov a majú značnú výpovednú hodnotu ako nálezový celok z hľadiska chronológie i príčin ich deponovania. Rovnako sú významné aj pre poznanie výroby a remesla (preto boli zaradené do tejto kapitoly). Nepochybný je aj prínos pre oblasť výmeny, ako aj pre sociálnu a duchovnú sféru. Značný počet takýchto súborov, ich zvláštne formy a obsah sú charakteristické hlavne pre niektoré časové úseky a sídliskové oblasti. Teóriám o príčinách tohto fenoménu a formálnemu triedeniu depotov z doby železnej sa podrobne venovali viacerí autori (*Kurz 1995*, s lit. Pozri tiež zborník v sérii Collection Bibracte 11, 2006). V tejto kapitole stručne zhrnieme súčasný stav poznania pokladov z doby laténskej na území Slovenska. Jednotlivé železné i ďalšie hromadné nálezy boli u nás viackrát uverejnené a hodnotené (železné depoty: *Paulík 1970*; *Pieta 2000a*; *Paulík/Tomčíková 2005*. Bronzové hromadné nálezy: *Zachar 1987*, ob r. 197; *Pieta 2006b*. Poklady mincí: *Čaplovič 1960*; *Hlinka/Hoššo 1980*; *Kolníková 1980*; *1996*; *1998b*; *Kolníková/Kolník 2004*; *Ondrouch 1958*; *Pieta/Kolníková 1986*).

Pre širšiu interpretáciu má popri analýze skladby a datovaní depotov veľký význam štúdium ich podrobných nálezových okolností. Preto sú dôležité hlavne depoty získané v priebehu vykopávok. Významné nálezy sú často objavené a vyzdvihnuté laikmi. V minulosti išlo najmä o šťastnú náhodu a predmety z depotov sa častejšie – vo väčšej či menšej úplnosti – dostávali do verejných zbierok, a tým aj do rúk odborníkov. Pokiaľ sa podarilo zrekonštruovať situáciu pri vyzdvihnutí nálezu, mohli sa tieto údaje väčšinou považovať za neskreslené. Dnes poklady bronzov či mincí nelegálne, ale žiaľ, úspešne vyhľadávajú jednotlivci i celé organizované skupiny. Na ilustráciu súčasného stavu uveďme, že v posledných rokoch bolo zaregistrovaných najmenej 12 nových pokladov zlatých a strieborných keltských mincí objavených amatérskymi hľadačmi. Pritom ide len o tie objavy, o ktorých sa odborná verejnosť rôznymi cestami dozvedela a mohli byť viac alebo menej úspešne verifikované, prípadne čiastočne zdokumentované.

Získané súbory, resp. jednotlivé predmety z nich sa zväčša rozpredávajú alebo vymieňajú, čím sa beznádejne strácajú nielen ako cenné pamiatkové artefakty, ale mizne, poprípade sa hrubo skresľuje, aj výpovedná hodnota nálezu. Hľadači totiž z rôznych dôvodov často úmyselne udávajú nesprávne údaje o mieste nálezu a na „vylepšenie“ ponúkaného súboru k nemu často svojvoľne priraďujú ďalšie predmety. S týmito faktmi treba počítať pri práci s hromadnými nálezmi, získanými do súkromných či verejných zbierok z takejto činnosti.

Hromadné nálezy z mladšej doby železnej sú výrazným fenoménom s pozoruhodnou výpovednou

hodnotou. Nielenže sú uzavretým nálezovým celkom, dôležitým pri časovom porovnávaní jednotlivých skupín artefaktov, ale sú zároveň aj kolekciami väčšinou neporušených výrobkov. Niekedy môžeme uvažovať aj o depote ako majetku či hotovosti jednotlivca, poprípade sociálneho či kultového spoločenstva. Podľa obsahu ich môžeme rozdeliť na sklady železných výrobkov, depoty bronzových a iných ozdôb a poklady mincí a šperkov z drahých kovov. V našom pracovnom priestore sú najčastejšie zastúpené poklady mincí a sklady železných predmetov. Zriedkavejšie sú kolekcie bronzových šperkov. Len celkom výnimočne sme svedkami určitej kombinácie týchto kategórií.

V porovnaní s mladším pravekom sa depoty z doby laténskej v oveľa väčšej miere viažu na sídliskové areály, najčastejšie na hradiská. V našich podmienkach nemáme zastúpené hromadné nálezy z prameňov, jazier či riek, aj keď jednotlivé laténske nálezy z riečnych brodov sú zo Slovenska doložené (Šarovce, Dvorníky). Samostatnou kapitolou sú depónie na obetiskách, z ktorých však, žiaľ, okrem Liptovskej Mary, máme k dispozícii len málo detailných pozorovaní. Na dosiaľ odkrytých či identifikovaných kultových miestach na Slovensku boli spaľované a často rituálne poškodené obetné dary určitý čas ukladané na skládky. Takéto depónie, prirodzene, nie sú jednorazovo uloženými depotmi v pravom zmysle slova a z časového hľadiska limitujú dobu začatia a ukončenia tohto procesu.

6.7.1. Pramene

Odborne vyzdvihnuté alebo overené a zdokumentované depoty

V nasledujúcom texte uvedieme stručné fakty o odborne zdokumentovaných depotoch z územia Slovenska, ich nálezové okolnosti a prípadné súvislosti.

Bratislava

Veľké oppidum na území Starého Mesta mohlo byť dosiaľ skúmané len v malých segmentoch počas záchranných výskumov v rámci súčasnej zástavby. Počiatky mimoriadne intenzívneho osídlenia s bohatými stopami mnohostrannej remeselníckej činnosti včítane výroby mincí a s dokladmi výmeny siahajú na koniec strednej doby laténskej, ale jeho ťažisko ležalo až na konci neskorolaténskeho obdobia (*Pieta/Zachar 1993*). Na mnohých miestach bolo možné dokumentovať stopy násilného zániku osídlenia, vrátane početných ľudských pozostatkov.

Vo viacerých častiach areálu s plochou približne 50 ha sa v minulosti našli poklady strieborných keltských mincí, ale okolnosti ich uloženia nie sú bližšie známe. Celkove sa udáva osem hromadných nálezov. Jediný depot získaný pri vykopávkach pochádza z hradného návršia, ktoré bolo pôvodnou akropolou keltskej sídliskovej aglomerácie. Jeho obsah – mince prevažne norického pôvodu – sa našiel rozptýlený v porušenej vrstve (*Kolníková 1991*; *1996*; *Pieta/Zachar 1993*, 180). Vzhľadom na spomenuté stopy násilných akcií sa poklady mincí z Bratislavy všeobecne dávajú do súvislosti so zničením oppida v priebehu známej bójsko-dáckej vojny, ktorú zaznamenal vo svojej Geografii Strabón.

Bratislava-Devín

V strategickej polohe nad sútokom Dunaja a Moravy, na devínskom brale, sa nachádzalo významné stredisko neskorokeltského osídlenia, ktorého hlavný rozmach spadá do neskorolaténskeho obdobia, hlavne do jeho mladšej časti. Podľa výsledkov dlhodobých vykopávok neposkytli tamojšie nálezy také hojné doklady výrobnej a obchodnej činnosti ako v prípade Bratislavy, aj keď tu ide rovnako o významné stredisko stredodunajskej sídliskovej aglomerácie. V poslednom čase sa popri keltských horizontoch podarilo rozpoznať a lokalizovať aj prítomnosť samostatnej rímskej zložky v tomto areáli, ktorá časovo patrí do neskoroaugustovského obdobia.

Počas dlhoročných odkrývok na ploche devínskeho oppida sa podarilo objaviť jediný poklad – 70 strieborných mincí panónskych Keltov v nádobke, uloženej v malej priehlbni na podloží (*Plachá/Fiala 1998*; *Pieta/Plachá 1999*). V zložitej terénnej situácii nebolo možné rozpoznať, či poklad súvisel s rímskym obydlím, ktorého podlaha ležala tesne nad ním, alebo bol uložený do zeme ešte pred stavbou rímskeho baraku na povrchu neskorolaténskej (keltskej) vrstvy (F 33: 4). Objekty a vrstvy oppida nevykazovali jednoznačné stopy požiaru alebo katastrofické horizonty s dokladmi jednorazovej deštrukcie. Výnimkou je len skupina objektov bezpochyby najmladšieho keltského sídliskového horizontu s keramikou imitujúcou pôvodné točené hrnčiarske výrobky, ktoré zrejme patria až do neskoroaugustovsko-tibériovského obdobia. Niektoré stavby so zachovaným inventárom vykazovali stopy požiaru a z tohto len miestami dochovaného horizontu pochádza aj viac pohodených ľudských kostier.

Dolný Kubín-Veľký Bysterec
Na malom hradisku púchovskej kultúry sa v 19. storočí našiel známy poklad zlatých a strieborných keltských mincí. Pri vykopávkach v 50. rokoch 20. storočia sa tu zistili spálené domy so zachovaným inventárom zo začiatku doby rímskej. Pri neskorších kontrolných prácach sa podarilo objaviť ďalší poklad, rozptýlený na prudkom svahu skalného hrebeňa na okraji sídliskového areálu. Obsahoval striebornú ihlicu a 30 mincí z rovnakého kovu, z toho 29 keltských a jednu rímsku. Depot datuje denár cisára Augusta (s kontramarkou) do prvých decénií nového letopočtu (*Pieta/Kolníková 1986*). Spomenutá strieborná ihlica sa našla dodatočne na mieste nálezu a nebola dosiaľ publikovaná (obr. 93).

Folkušová (okr. Martin)
Hradisko púchovskej kultúry na Červenom grúni (964 m) pri Folkušovej bolo objavné v roku 1996 a tejto mimoriadnej lokalite venovali pozornosť nielen odborníci, ale vzápätí aj hľadači pokladov. V danom prípade sa však podarilo aktivity zosúladiť a pre odbornú prácu spoľahlivo zaistiť a overiť aj nálezové okolnosti amatérsky objavených súborov. Lokalita v členitom teréne poskytla mimoriadne množstvo kvalitného materiálu od strednej doby laténskej až po začiatok doby rímskej. Spomeňme množstvo významných importov, doklady železiarstva, kováčstva, výroby šperkov a razby mincí. Pre našu tému je dôležitý poklad strieborných keltských mincí, ktorý bol rozptýlený v dĺžke 8 m na mimoriadne strmom a na osídlenie nevhodnom severnom svahu akropoly. Potvrdila to odkrývka na mieste nálezu a dohľadanie zvyšku pokladu. V hromadnom náleze bolo viac ako 80 mincí veľkobystereckého typu, sprevádzaných niekoľkými striebornými statérmi.

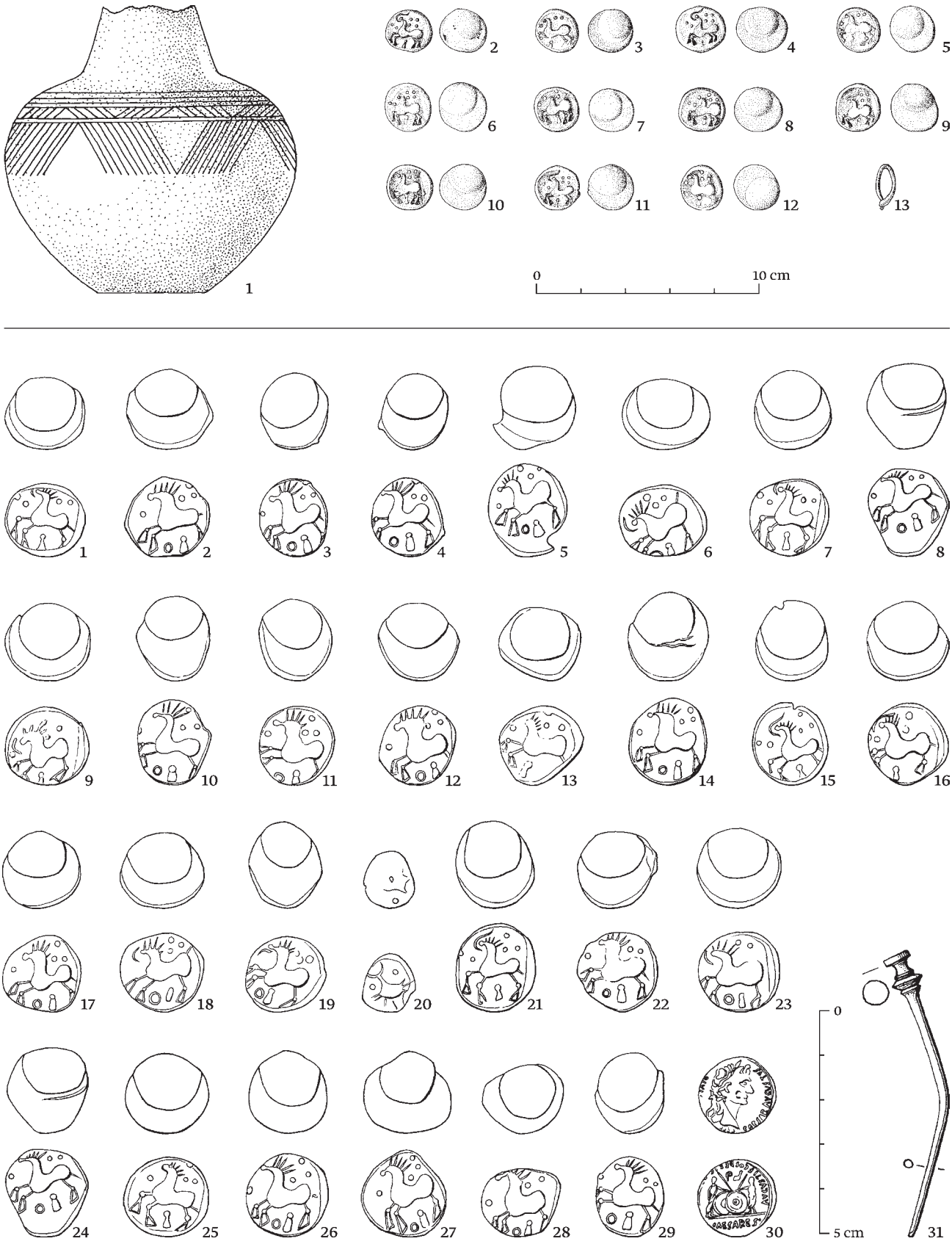
Z hradiska pochádzajú najmenej tri ďalšie menšie depoty, ktoré v jednom prípade pozostávali z dvoch bronzových spôn a bronzového náramku a v druhom zasa z troch bronzových spôn, zavesených na jednoduchej železnej spone. V oboch prípadoch išlo o kvalitné a neporušené predmety, pochádzajúce zo začiatku doby rímskej. Iný nález z tejto lokality obsahoval tri rovnaké železné kosáky (obr. 94).

Likavka (okr. Ružomberok)
Pri vykopávkach J. Hošša v areáli stredovekého hradu a púchovského hradiska sa v blízkosti valu našla hlinená nádobka a v nej 11 strieborných mincí typu Veľký Bysterec (*Hlinka/Hoššo 1980*). K nálezu patril aj fragment strieborného drôtu a s výhradou aj bronzový vedierkovitý závesok (obr. 93).

Liptovská Mara (Liptovská Sielnica-Liptovská Mara, okr. Liptovský Mikuláš)
Najpodrobnejšie informácie o časových a nálezových súvislostiach depotov máme z hradiska a aglomerácie okolitých sídlisk v Liptovskej Mare, ktoré boli dlhodobo skúmané (*Pieta 1996*). Na hradisku Liptovská Mara I bol vo vrstve objavený hromadný nález železných nástrojov a v spálenom dome zo začiatku doby rímskej medzi zachovaným mobiliárom boli aj dva bronzové krúžky s hráškovitými náliatkami na retiazkach (*Pieta 1996*, Taf. XI: 18, 19). V areáli kultového miesta na východnej terase hradiska sa tiež našli viaceré malé skupiny bronzových ozdôb, hlavne náramkov, ktoré môžeme bezpochyby pokladať za obetné dary. Na sídlisku III sa vo vrstve odkryl malý depot, pozostávajúci z veľkej bronzovej spony a dvoch nákrčníkov s pečatidlovými koncami, z toho bol jeden neúplný (obr. 95; *Pieta 1982*, Taf. 20).

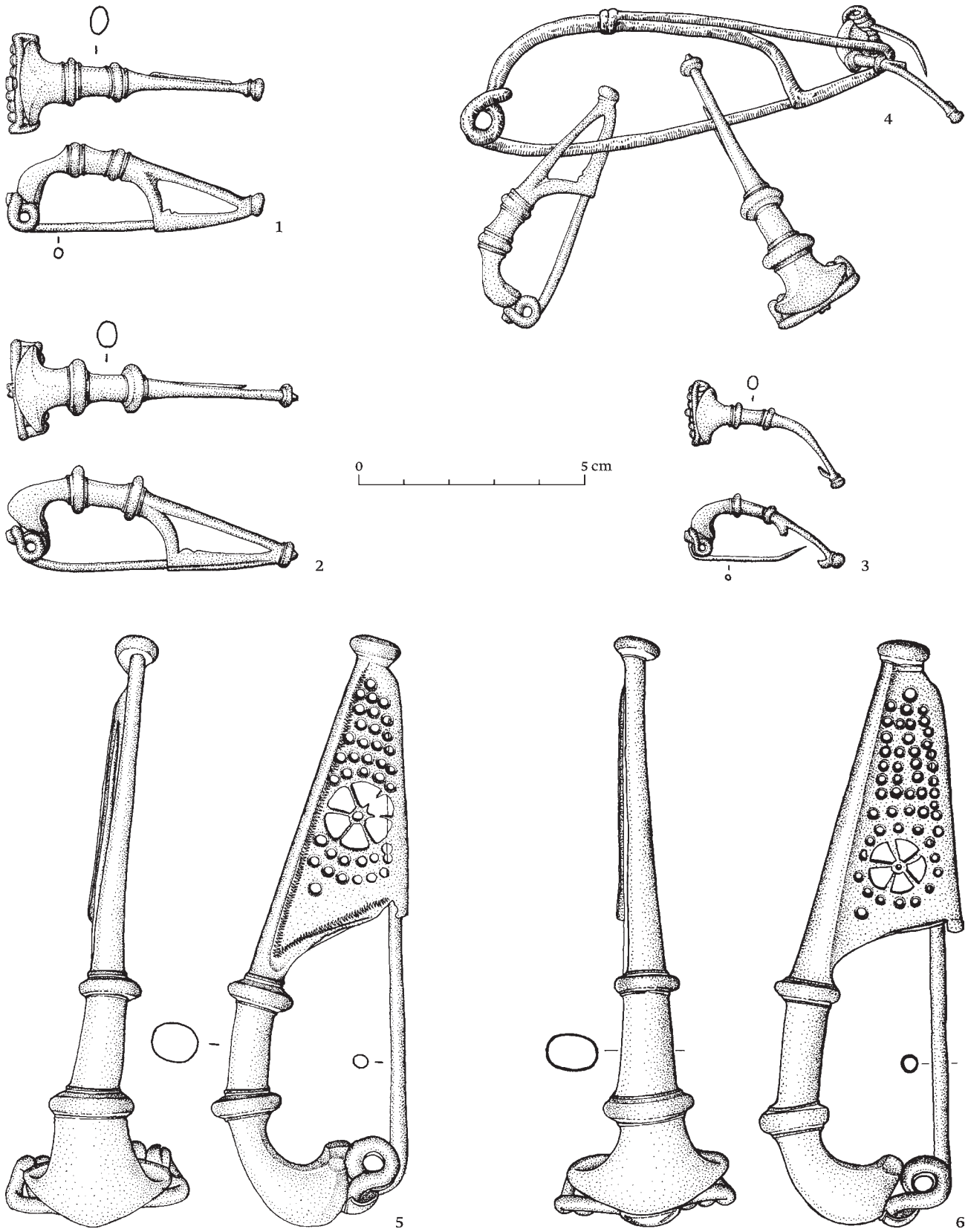
Výskumom sa podarilo presvedčivo dokázať, že opevnenie a svätyňa v Liptovskej Mare boli opakovane zničené a prestavované v stupňoch LTD1 a D2. V prvých desaťročiach nového letopočtu bola na vrchu postavená posledná núdzová fortifikácia, ktorá bola zničená požiarom, včítane viacerých domov postavených v jej vnútri.

Plavecké Podhradie (okr. Malacky)
S hromadnými nálezmi či malými depotmi sa stretávame aj na hradiskách a sídliskách z mladšej doby laténskej na juhozápadnom Slovensku. Klasickým náleziskom v tomto smere je oppidum Pohanská pri Plaveckom Podhradí, ktoré podľa doterajších nálezov ťažiskovo existovalo v stredolaténskom stupni C2 a zrejme zaniklo začiatkom stupňa D1, ešte pred veľkým rozmachom výrobno-obchodných stredodunajských centier v priebehu posledného storočia starého letopočtu. Podľa hojných nálezov sa na hradisku sústreďovala kováčska výroba. Na druhej strane, doklady obchodných stykov a luxusné predmety prakticky chýbajú a zriedkavé sú aj zbrane. Stopy násilného zániku požiarom neboli spoľahlivo dokumentované, aj keď spálené horizonty sa v terénnych opisoch viackrát spomínajú (*Paulík 1976*). Na hradisku sa koncentrujú hromadné nálezy. Celkove sa podarilo v Plaveckom Podhradí objaviť alebo identifikovať najmenej 11

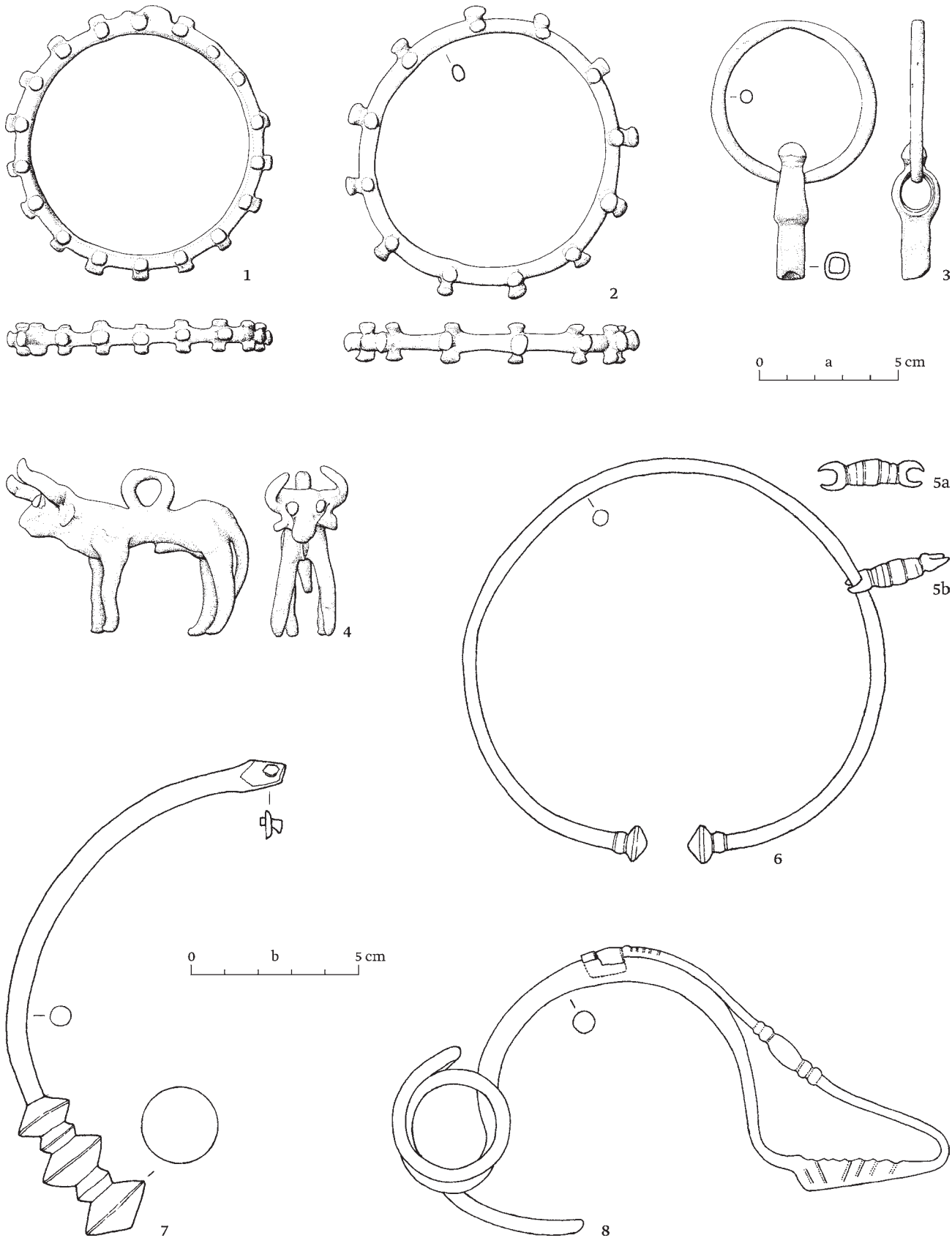
93. Depoty mincí.

Hore: Likavka, hrad Likava. Hromadný nález v nádobe. Dole: Dolný Kubín-Veľký Bysterec, depot 2.

94. Folkušová.

Dva hromadné nálezy. 1-4 – depot 1 (tri bronzové spony, zavesené na železnej spone);
5, 6 – depot 2 (spolu s nedochovaným náramkom).

95. Udiča. 1-4 – depot 3 z hradiska Klapy.
Liptovská Mara III. 5-8 – hromadný nález. Bronz.

depotov. Môžeme však predpokladať, že celkove sa tu našlo približne 12-13 hromadných nálezov (obr. 96).

Pri zisťovacích vykopávkach autora v roku 1964 sa na akropole hradiska vo vrstve našli spolu dva masívne bronzové krúžky s hráškovými náliatkami. Súbory záveskov, medzi nimi aj krúžky tohto typu, boli v depotoch z Križovian nad Dudváhom a v Ptení na Morave (*Zachar 1987*, Abb. 197; *Meduna 1996*; *Čižmář 2002b*), ale aj v poslednom hromadnom náleze z Plaveckého Podhradia z roku 2005. Pri následnom terénnom výskume J. Paulíka sa na rôznych miestach akropoly hradiska našli tri sklady železných predmetov, uložené v kôpkach, pôvodne pravdepodobne v organických obaloch alebo vo vyhĺbených jamkách, ktoré sa pri odkrývke v kamenistom podloží nedali rozpoznať.

Depot 1: Bolo v ňom uložených 16 predmetov – nepoškodené nástroje a náradie, ale aj zlomkovité kusy (tri sekery, vyhňová lopatka, dláto, úzka radlica, kosa, kľúč, zákolník a dve spojky z voza, neúplná pošva meča, polovica nožníc, poškodený nôž a dve neúplné plechové kovania: obr. 97, 98; *Paulík 1976*, tab. 52).

Depot 2: Obsahoval dve sekery, dve kruhové držadlá kotla a nákovu (*Paulík 1976*, tab. 53).

Depot 3: Tretí sklad pozostával zo šiestich železných polotovarov v podobe tyčí (*Paulík 1976*, tab. 54; *Kurz 1995*, 173).

Depot 4: Ďalší železný poklad objavili v roku 1989 amatéri, ale pracovníkom SNM sa podarilo miesto nálezu lokalizovať a súbor získať. Navyše sa tu následne uskutočnila rozsiahla sondáž (*Tomčíková/Paulík 2004*; *Paulík/Tomčíková 2005*). Nachádzalo sa v ňom 34 predmetov, hlavne poľnohospodárske náradie (kosy, radlica) a sekery, kovové súčasti drevených nádob a kolies, ako aj ďalšie veci. Zvláštnosťou je kamenné závažie, jednoramenná váha a železné putá so zámkom.

Depot 5: V roku 1996 našli na akropole amatéri ďalší hromadný nález, ktorý podľa dokumentácie nálezcu obsahoval celé i poškodené predmety. Boli tu dva náboje kolesa, kruhové držadlo a obruč kotla (dreveného vedra), päť sekier, dve tyčové hrivny, nôž, kramle, kliešte, polkosa a možno aj ďalšie predmety. Väčšina predmetov (okolo 30 kusov), ktoré sú uložené v súkromnej zbierke, bola zdokumentovaná.

Depot 6: V roku 2001 sa v telese vnútornej strany severného valu akropoly podarilo objaviť a zdokumentovať dosiaľ najväčší hromadný nález s viac ako 100 predmetmi. Depot č. 6 bol uložený na hromade a privalený veľkými plochými kameňmi. Najväčšiu časť tvorí poľnohospodárske a remeselnícke náradie, nástroje. Sú tu však aj kľúče a početné súčasti voza, konských postrojov a váh (F 28).

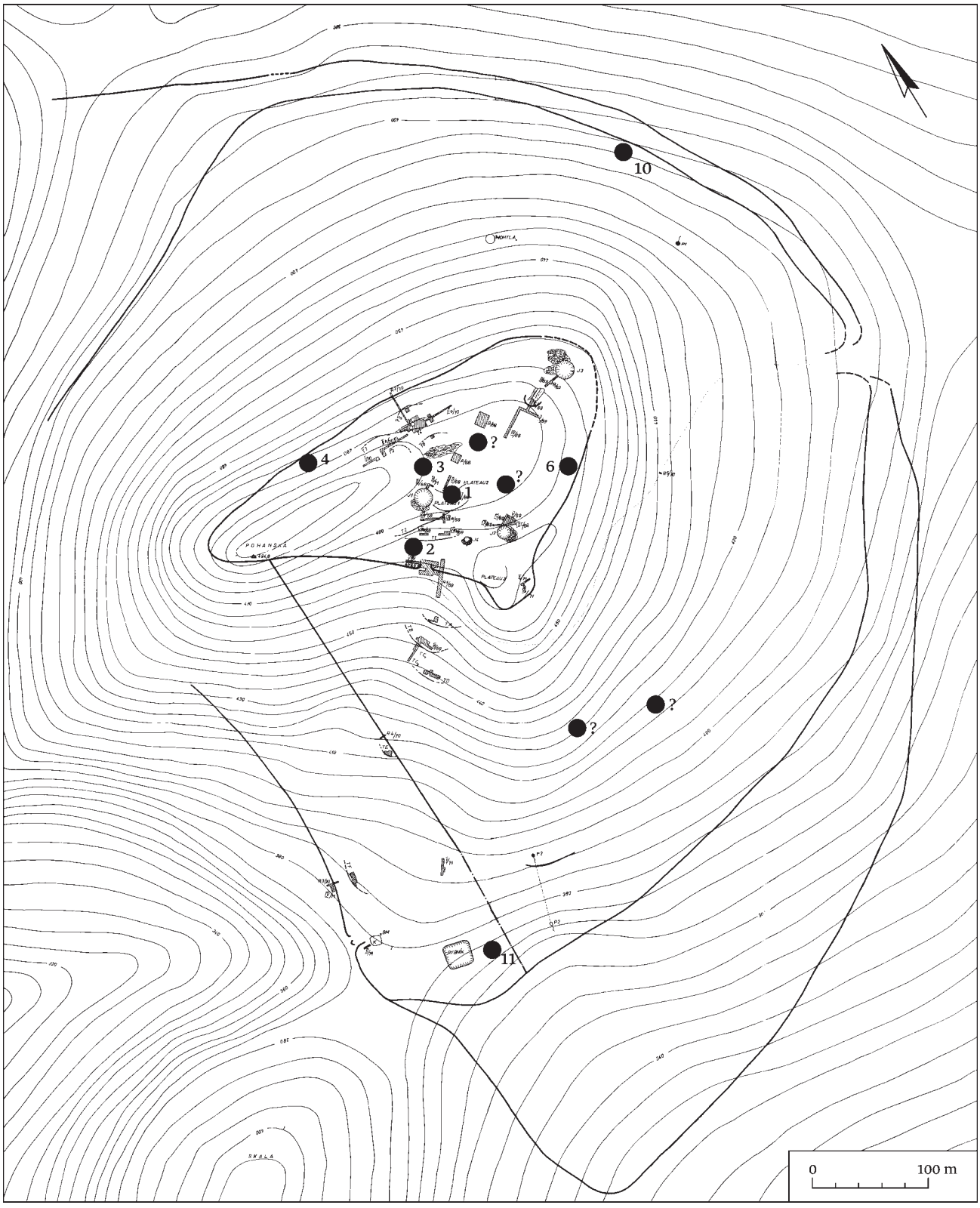
Depot 7: Asi v roku 2002 sa na neznámom mieste hradiska našiel malý depot, v ktorom boli tri predmety: kladivo, nákova a sekera-dlabačka. Predmety sú v súkromnej zbierke a boli zdokumentované.

Depot 8: Bol objavený v roku 2003. Údajne sa našiel pri vonkajšom vale a bolo v ňom 26 predmetov, ktoré sú väčšinou v neznámej súkromnej zbierke. Podľa údajov svedka v ňom vraj bolo štyri-päť sekier s uzavretou tuľajou, dve široké a dve dvojtuľajové úzke radlice, jedno krojidlo, štyri kosy, jeden kosák a štyri-päť drobných vecí (kľúče a iné). Z tohto depotu informátor získal dve radlice (úzku a širokú), ktoré poskytol na zdokumentovanie.

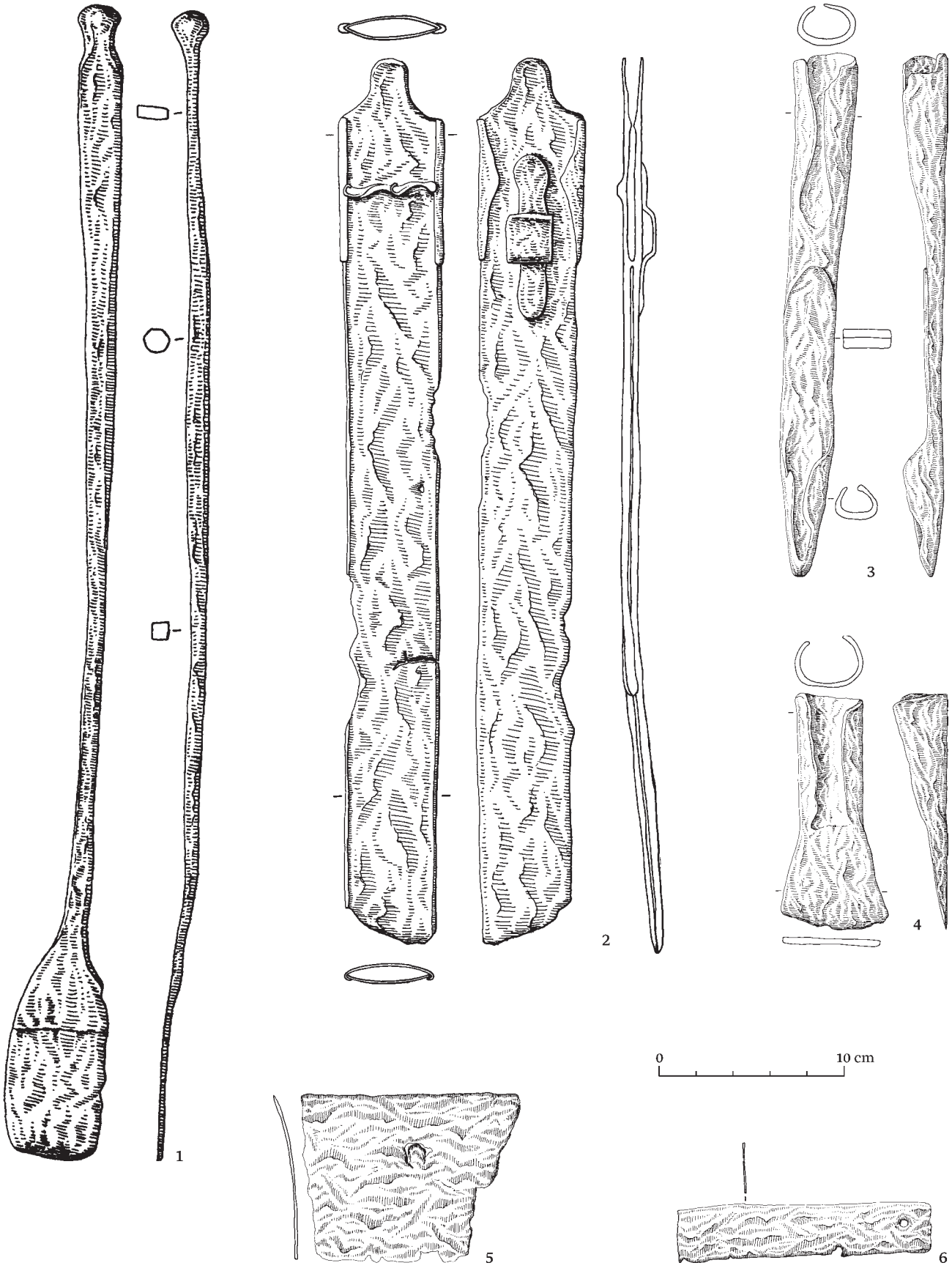
Depot 9: V roku 2005 dostal Archeologický ústav SAV k dispozícii na zdokumentovanie päť predmetov, pochádzajúcich z neznámeho hromadného nálezu, ktorý označujeme ako depot č. 9. Sú to: obdĺžnikovitá nákova s hmotnosťou 5 kg, menšia nákova-rohatka, malá nákovka (babka) s kruhovým vyhĺbením a dve masívne kladivá.

Depot 10: Začiatkom leta v roku 2005 sa podarilo hľadačom nájsť depot, ktorý sa odlišuje od všetkých dosiaľ známych hromadných nálezov z Pohanskej. Podľa overeného zistenia sa našiel v severnej časti areálu a bol uložený v telese vnútorného z dvojice obvodových valov. Nález pozostával z predmetov zo skla a z bronzu, ktoré patrili výlučne k súčastiam odevu a šperkom. Konečný počet predmetov súboru je približne 60 kusov. Niektoré nálezy sa podarilo získať a podstatnú časť aspoň zdokumentovať (F 23). Viaceré predmety sa nenávratne stratili na trhu so starožitnosťami. Zastúpené tu boli liate bronzové kruhy a krúžky s rôznou výzdobou (16 ks), duté opaskové krúžky, sklené krúžky a koráliky, vedierkovité a zoomorfné závesky, závesok v tvare kolesa, tri spony a miniatúrne bronzové dózičky. Tento súbor má mimoriadny význam pre poznanie doby ukladania hromadných nálezov do zeme na tomto hradisku.

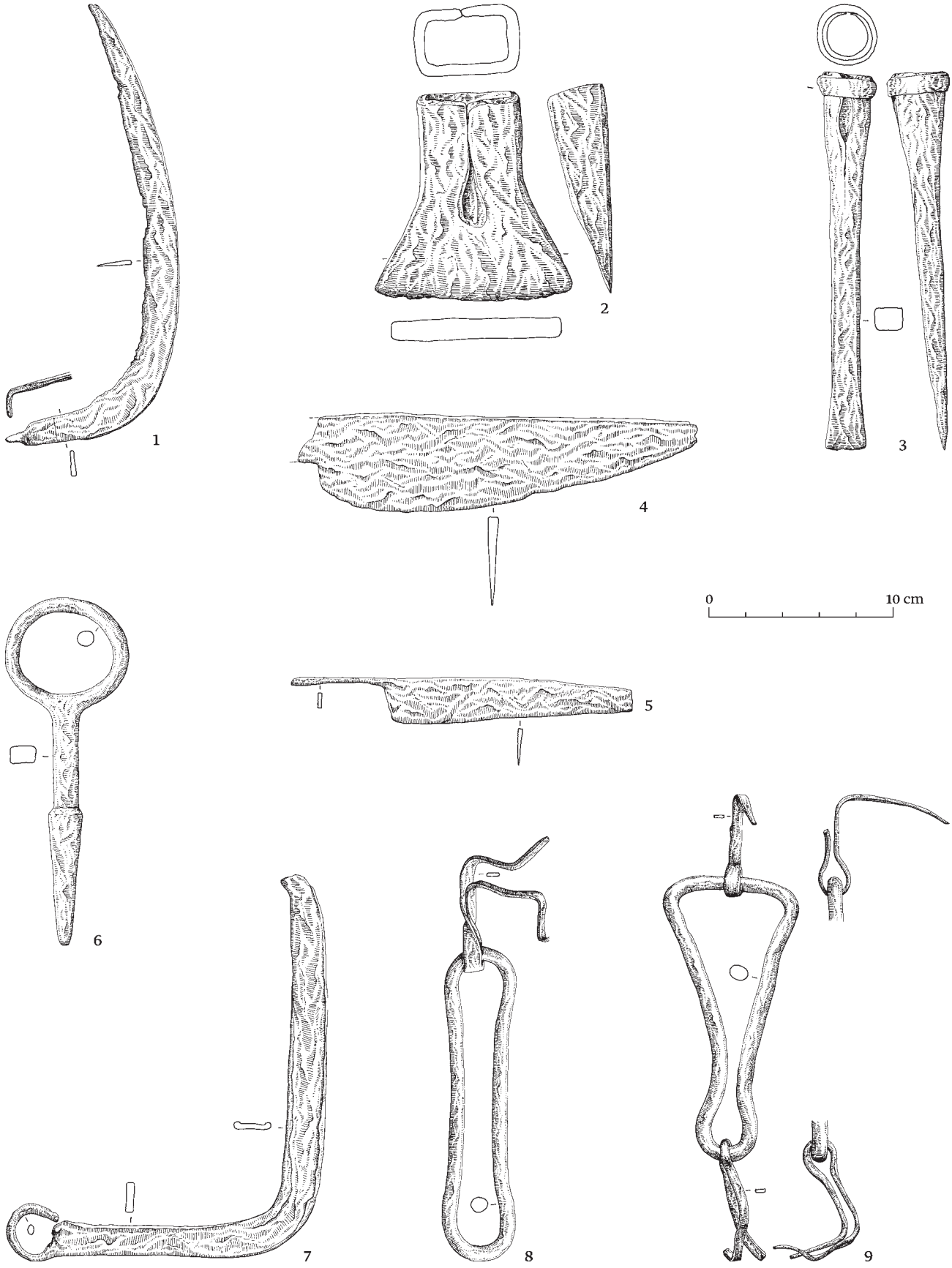
Depot 11: V roku 2007 bol pri obvodovom vale v južnej časti hradiska neďaleko zrúcanín kláštora amatérskymi hľadačmi objavený hromadný nález pozostávajúci z 33 predmetov. V ňom podľa dostupnej dokumentácie boli štyri široké a štyri úzke radlice, 12 sekier, najmenej dve krájadlá, tri vrtáky, kladivo, kliešte, dva náboje kolesa, jeden zákolník a tri neidentifikované predmety.

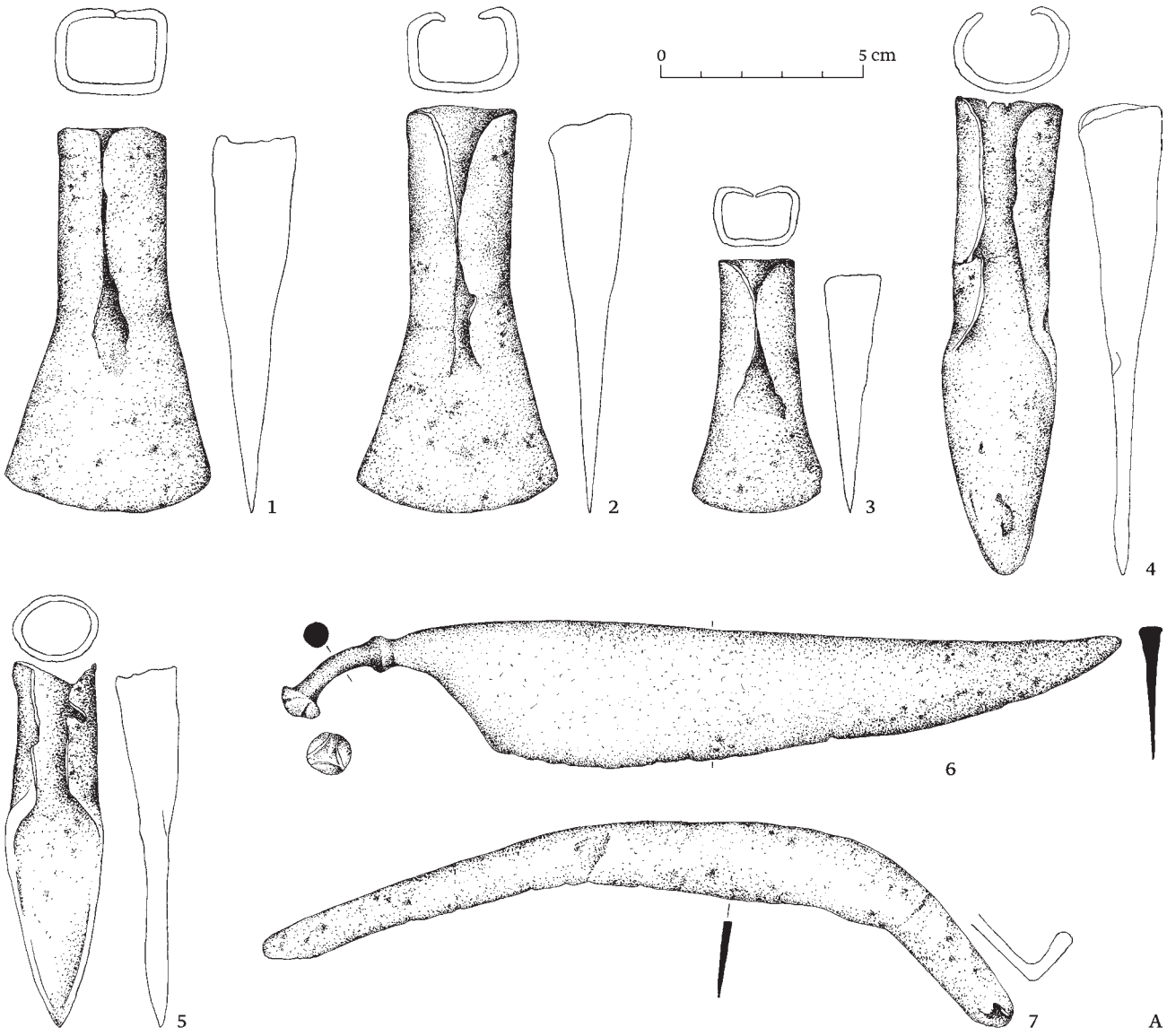
96. Plavecké Podhradie.
Rozmiestnenie hromadných nálezov v rámci hradiska.

97. Plavecké Podhradie. Depot 1 (1. časť).

98. Plavecké Podhradie. Depot 1 (2. časť).

99. Poniky-Ponická Huta.

Depot z roku 2006. A – Predmety z depotu. B – Uloženie predmetov depotu v zemi.

Depot 12: V septembri 2007 na neznámom mieste alebo v tesnej blízkosti jeho opevnení našli hľadači hromadný nález. Podľa autentického svedectva v ňom boli tri väčšie a dve malé sekery, sekera-dlabačka, päť veľkých kosákov, široká radlica, ataša drevenej nádoby s hákovitým ukončením, perový zákolník, omegovitá bočnica udidla, páková uzda a časť okov. Zdokumentovať sa podarilo posledné tri predmety.

Do súkromných zbierok, Archeologického ústavu SAV a do SNM Bratislava sa v posledných desiatich rokoch dostali veľké kolekcie železných predmetov z Pohanskej, ktoré asi pochádzajú z uvedených alebo ďalších hromadných nálezov. Je to hlavne roľnícke a remeselnícke náradie, hrivny, kľúče a súčasti zámkov (*Pieta 2000a*, Abb. 9).

Poniky-Ponická Huta (okr. Zvolen)
Na málo známom hradisku s osídlením z konca doby bronzovej, doby laténskej a sťahovania národov bol počas prieskumu v roku 2006 objavený depot železných predmetov, ktorý bol uložený na podloží v hĺbke 40 cm (F 25). Obsahoval kosu, dve radlice, tri sekery a veľký nôž (sekáč). Predmety boli uložené tesne na sebe (obr. 99). Nález datuje nôž typu Dürrnberg na začiatok strednej doby laténskej. Tento horizont je na lokalite zastúpený ďalšími významnými nálezmi. O existencii kováčskej činnosti svedčia kusy trosky, ako aj nájdená nákova a kladivo.

Slatina nad Bebravou (okr. Bánovce nad Bebravou)
Na hradisku Udrina s ťažiskovým osídlením v strednej dobe laténskej sa v roku 2006 našiel hromadný nález šiestich železných predmetov, uložených tesne vedľa seba vo zväzku. Sú to špeciálne (medicínske) nástroje, pôvodne osadené v drevenej násade (dlátko, špirálový vrták, hrot, špeciálne nože). Nástroj s poloblúkovým ostrím kolmo na os nástroja, ale aj dlátka a hroty s tŕňovým osadením drevenej násady sú známe z oppidálnych nálezových súborov (napr. *Píč 1903*, tab. 35: 13; 38: 14, 15). Preto predpokladáme datovanie depotu do doby laténskej (F 24).

Následne zdokumentované hromadné nálezy
Zintenzívnenie vykrádania laténskych nálezísk viedlo v poslednom čase k objavu nových depotov, nájdených na dávnejšie známych hradiskách stredného, severozápadného a severného Slovenska. Pri viacerých z nich sa podarilo dodatočne identifikovať miesto, sčasti aj nálezové okolnosti a obsah týchto súborov. Aj keď v týchto prípadoch nie sú podklady v jednotlivostiach celkom spoľahlivé, ako celok prinášajú cenné informácie k poznaniu mechanizmov ukladania a zloženia najmä pokladov šperkov a mincí na karpatských hradiskách.

Dolná Súča (okr. Trenčín)
Na južnom svahu, tesne pod opevnením hradiska Krasín (516 m) sa v roku 2006 podarilo hľadačom objaviť dva poklady zlatých keltských mincí. V prvom z nich bolo 26 statérov bližšie neznámeho typu, s hmotnosťou viac ako sedem gramov. Vo vzdialenosti asi 30 m sa našiel druhý poklad, v ktorom bolo údajne 36 mincí rovnakého typu.

Kolačno (okr. Partizánske)
Halštatské a neskorolaténske hradisko Michalov vrch (541 m) bolo vo včasnom a vrcholnom stredoveku využité na stavbu hradu. V roku 1998 na severnom, terasovite upravenom svahu hradiskového vrchu objavil neznámy hľadač poklad mincí, ktorý pozostával najmenej z 33 zlatých lopatkovitých statérov a zo siedmich strieborných nezistených razieb (depot 1: *Kolníková 2003*, 230, 231). V roku 2000 sa tesne pri vstupe cesty do opevneného areálu na južnej strane našiel ďalší hromadný nález (depot 2). V priehlbinke v zemi boli uložené bronzové závesky, medzi nimi plastika býčka a barana, dva závesky v podobe vodných vtákov a krúžok s hráškovými náliatkami. Približne o rok neskôr sa pod skalnými bralami na severovýchodnom svahu našiel depot 3. V ňom bol prívesok v podobe jeleňa a dve drobné plastiky vodných vtákov, päť bronzových korálikov a tiež náramok a menší krúžok s hráškovými náliatkami. V roku 2005 sa na neznámom mieste hradiska alebo na svahoch kopca našli ďalšie dva depoty. Jeden z nich údajne obsahoval opäť zvieracie prívesky, koráliky, bronzové a sklené krúžky a tiež strieborné mince nezistených razieb. V druhom poklade vraj boli bronzové a strieborné náramky a náhrdelníky.

Lysica (okr. Žilina)
a) Hradisko Hôrka. Na mierne svahovitom temene vápencového brala hradiska našli v roku 2005 neznámi hľadači dva poklady keltských mincí. Každý z nálezov bol rozptýlený na väčšej ploche, podľa obhliadky približne na 2 – 3 m^2. Nález 1: podľa oznámenia sa v ňom našlo šesť zlatých razieb neznámeho typu a 15 strieborných mincí typu Veľký Bysterec, Divinka a Nitra.

Nález 2: 38 zlatých razieb nezisteného typu, 22 kusov typu Nitra a jedna minca typu Divinka.
b) Hradisko Záskalie. Opevnenie s nálezmi z doby halštatskej a laténskej. Na základe oznámenia o hromadnom náleze sa na mieste zistili stopy po veľkom výkope, obsah depotu nie je známy.

Mikušovce (okr. Ilava)
Na strmom južnom svahu polykultúrneho hradiska Skalice bol v roku 2006 objavený poklad mincí veľkobystereckého typu, rozptýlený v dĺžke približne 8 m. Celkove tu hľadači získali 23 mincí, ďalšia sa našla pri preverovaní nálezu.

Trenčianske Bohuslavice (okr. Nové Mesto nad Váhom)
Na keltskom oppide Malovecké (303 m) sa v roku 1998 v severnej časti vnútorného prstenca opevnenia našiel poklad asi 290 mincí (bójske zlaté statéry a strieborné drobné nominály typu Karlstein: *Kolníková 1998*; *2003*, 229). Nález bol rozptýlený na ploche približne 4 m^2. Amatérski hľadači získali na oppide stovky ďalších mincí, bronzových, železných i zlatých predmetov a viaceré nálezy i objekty boli objavené aj pri sondážach autora v roku 2003. Najmenej v jednom prípade sa podarilo identifikovať hromadný nález (tri železné predmety – oštep, nôž a tuľajový predmet).

Udiča (okr. Považská Bystrica)
Na hradisku Klapy (654 m) s osídlením z doby halštatskej, neskorej doby laténskej a sťahovania národov sa našli dva hromadné nálezy. Na jednej z terás severného svahu bol objavený poklad 58 zlatých a strieborných mincí, prevažne statérov (*Kolníková 2003*, 232). Depot bronzových predmetov bol odkrytý na východnej strane vrchu. Pozostával z dvoch náramkov s hráškovými náliatkami, časti bronzového zubadla a prívesku v podobe býčka. Tretí hromadný nález – sklad železných predmetov – sa našiel pri úpätí kopca smerom k vrchu Hradisko. Patrí však na koniec doby halštatskej alebo do staršej doby laténskej (*Pieta 2006b*).

Žilina-Vranie
Na hradisku Rochovica na západnom okraji Žilinskej kotliny sa v roku 1999 pri hľadaní detektorom našiel depot. Miesto nálezu sa nepodarilo identifikovať a jeho bližšie nálezové okolnosti, ako aj zloženie zostávajú nevyjasnené. Podľa nálezcov išlo o súbor 64 mincí a dvoch bronzových spôn uložených v nádobe (*Kolníková/Kolník 2004*). Zatiaľ čo o poklade mincí niet pochýb, hlinená nádoba nezapadá do rámca stredoeurópskej materiálnej kultúry konca doby laténskej, resp. začiatku doby rímskej. Podľa názoru autora nezvyčajná je aj kombinácia bronzových spôn so strieborными mincami v hromadnom náleze, aj keď v tomto prípade môže reálne ísť o časovú zhodu.

Žilina-Zástranie
Na známom hradisku Straník (770 m) sa na západnom svahu vrchu v roku 2005 našiel poklad 32 strieborných mincí typu Veľký Bysterec. Nález bol umiestnený mimo opevneného areálu pod valom.

6.7.2. Umiestnenie hromadných nálezov

Depoty z doby laténskej v stredodunajskom priestore sa našli predovšetkým v sídliskových areáloch. Najčastejšie sa vyskytujú na hradiskách, zriedkavejšie na sídliskách. Hromadné nálezy mimo osídleného priestoru sa v našom prostredí zatiaľ nepodarilo bezpečne preukázať (Križovany nad Dudváhom?). Podobná, aj keď nie rovnaká situácia je aj v ostatných oblastiach s laténskou civilizáciou. Zverejnené štatistické prehľady však nie sú celkom hodnoverné, pretože v mnohých prípadoch sa opierajú o neoverené alebo nepochopené nálezové okolnosti (*Kurz 1995*, Abb. 6). Z uvedených údajov zo Slovenska vyplýva, že hromadné nálezy boli uložené väčšinou mimo objektov, vo vrstve alebo v malých priehlbniach na podloží. V jednotlivých prípadoch sa depónie našli pri vale, ale aj na svahu zvonka opevneného priestoru. V horskom prostredí, kde opevnenia a osady tvoria spoločnú sídliskovú jednotku, je potrebné rozlišovať lokalizáciu týchto nálezov v rámci opevnenia a na sídliskových terasách, ktoré často využívali aj strmé svahy pod fortifikáciou.

Sklady mincí boli niekedy uložené v nádobách, čo je vítanou príležitosťou na konfrontáciu archeologického a numizmatického kontextu (Likavka, Levice, Devín).

V jednotlivých ďalších prípadoch musíme predpokladať jednoduché previazanie predmetov alebo použitie obalov z organického materiálu. Na taký spôsob uloženia sa dá usudzovať na základe polohy súčastí depotu. Pôvodne sústredené predmety sa niekedy pri náleze už našli dislokované na väčšej či menšej ploche. To sa podarilo preukázať pri nálezoch z Dolného Kubína-Veľkého Bysterca, Folkušovej, Trenčianskych

Bohuslavíc, Lysice a aj v prípade depotu 10 v Plaveckom Podhradí. Tento jav – predmety roztratené na určitej ohraničenej ploche – sa predpokladá aj v ďalších prípadoch (Skalka nad Váhom). Jeho vysvetlením môže byť prirodzený vplyv prostredia po narušení pôvodného uloženia (zosunutie zo svahu alebo iná dislokácia pôsobením erózie, koreňového systému, činnosťou zvierat, vývratmi), ľudské aktivity (orba, klčovanie pňov, výkopy) alebo mohlo ísť o zámerný počin (rituálne praktiky).

Na Slovensku sa zatiaľ nepodarilo pre mladšiu dobu železnú doložiť kategóriu vodných hromadných nálezov v riekach, jazerách či prameňoch, ako je to bežné v iných oblastiach laténskej civilizácie. Depoty z mladšej a neskorej doby bronzovej boli v Karpatoch často ukladané v blízkosti minerálnych prameňov.

6.7.3. Časové členenie depotov

Pri hľadaní súvislostí v rámci laténskych hromadných nálezov narážame na problém presného datovania týchto súborov. Často totiž ide o predmety, ktorých časové určenie nie je možné úzko vymedziť. To platí, paradoxne, aj o pokladoch mincí, pretože numizmatická chronológia razby jednotlivých mincových typov sa nie vždy stotožňuje s datovaním pomocou archeologických kritérií, a navyše sa môže významne líšiť od doby uloženia peňazí do pokladov. Zo skúseností vieme, že peniaze a predmety z cenných kovov mohli byť dlho v obehu a obsah pokladu niekedy predstavuje tezaurus, ktorého čas uloženia do zeme sa môže od doby výroby či používania jednotlivých deponovaných predmetov značne odlišovať. Preto musíme niekedy nie celkom spoľahlivé zaradenie depotu konfrontovať aj s nálezovým či vývojovým profilom lokality, pokiaľ to, pravdaže, stav jej výskumu a kvalita nálezov dovoľujú. V jednotlivých prípadoch sa musíme uspokojiť len s približným stanovením veku deponovaných artefaktov.

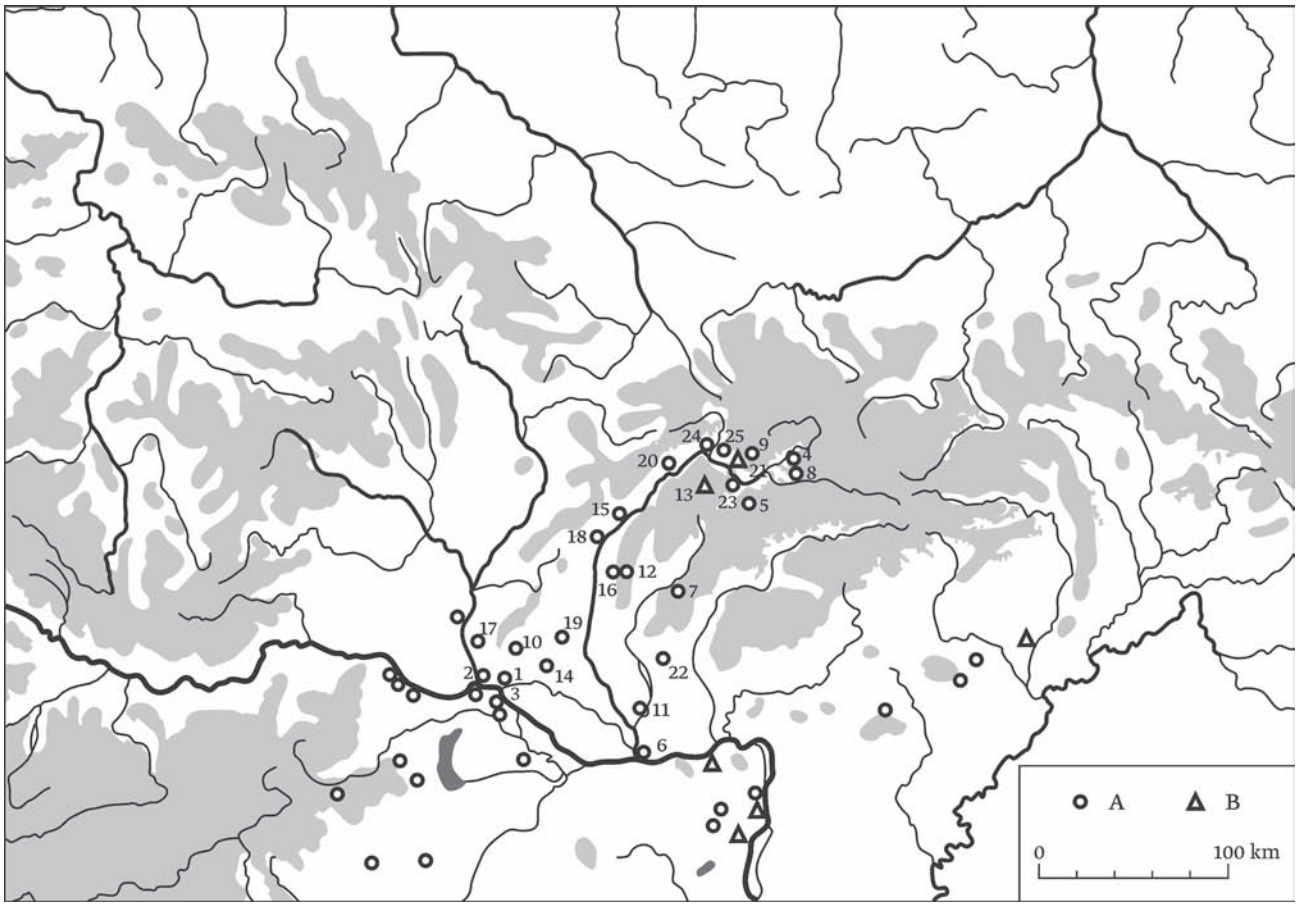
Doteraz evidované depoty v severnej časti Karpatskej kotliny sú v rámci mladšej doby železnej časovo aj územne dosť nerovnomerne rozdelené. Najstarším pokladom z doby laténskej je hromadný nález troch dutých bronzových kruhov – dvoch náramkov a nákrčníka – z Horných Orešian, ktorý patrí do stupňa LA. Na tomto hradisku sa našli aj najmenej tri železné depoty. Z depotov pochádzajú pravdepodobne aj starolaténske nálezy z Blatnice-Sebeslaviec.

Zo staršej a začiatku strednej doby laténskej je známych len niekoľko depotov mincí zo západného a východného Slovenska (Levice, Ptičie). V hornatej stredo- a severoslovenskej oblasti nemáme údaje o takýchto pokladoch. K dispozícii je len zvláštny celok z hradiska Michalová pri Pružine, objavený hľadačmi. V ňom sa podľa pomerne spoľahlivých údajov našli dva bronzové nákrčníky s pečatidlovými koncami, tri bronzové náramky domácej proveniencie s priečnymi žliabkami a päť zlatých mincí typu Niké. Poklad sa s výnimkou jedného nákrčníka dostal do zahraničnej súkromnej zbierky, ale mohol byť odborne zdokumentovaný.

K depotom tohto horizontu môžeme s výhradou priradiť aj sklad šiestich železných predmetov z Udiče, medzi ktorými bolo kováčske náradie, sekery a časť krátkej kosy s charakteristickou širokou čepeľou (obr. 65). Významným strediskom stredolaténskeho osídlenia stredného Považia bolo výšinné sídlisko v Čachticiach, známe, žiaľ, hlavne z materiálov, ktoré tu získali hľadači. Našlo sa tu údajne niekoľko hromadných nálezov železného náradia a nástrojov. V jednom z nich bol uložený veľký sekáč, sekery s uzavretou tuľajou a kosáky. Už koncom tej doby, konkrétne v stredolaténskom stupni C1, vznikajú na Považí obetiská s prvými rituálnymi depóniami, doloženými hlavne v Liptovskej Mare. Počet stredolaténskych železných depotov rozmnožili opísané nálezy z Poník-Ponickej Huty a zo Slatiny nad Bebravou. Prvý z nich datuje nôž typu Dürnberg na rozhranie stupňov B2/C1 alebo na začiatok C1.

Prakticky všetky ostatné hromadné nálezy pochádzajú z nasledujúcej neskorolaténskej doby. Železné sklady z Plaveckého Podhradia sa samy osebe nedajú presnejšie zaradiť, ale vzhľadom na úzky horizont existencie hradiska oprávnene predpokladáme, že sa do zeme dostali koncom stredného laténu, ale najskôr začiatkom stupňa D1. Pošva meča s esovitou svorkou ústia z depotu I, ale hlavne nový poklad č. 10 so sponou typu Nauheim toto pomerne včasné zaradenie podporujú.

Viaceré poklady mincí sa našli na keltských hradiskách v okrajovej severnej zóne na styku s územím púchovskej kultúry (obr. 100). Podľa nálezového profilu sa tieto lokality pravdepodobne nedožili konca neskorolaténskeho stupňa D. Museli byť zničené a z veľkej časti opustené okolo polovice posledného storočia, podobne ako keltské lokality západne od Karpát. Na základe uvedeného môžeme (čisto teoreticky) počí-

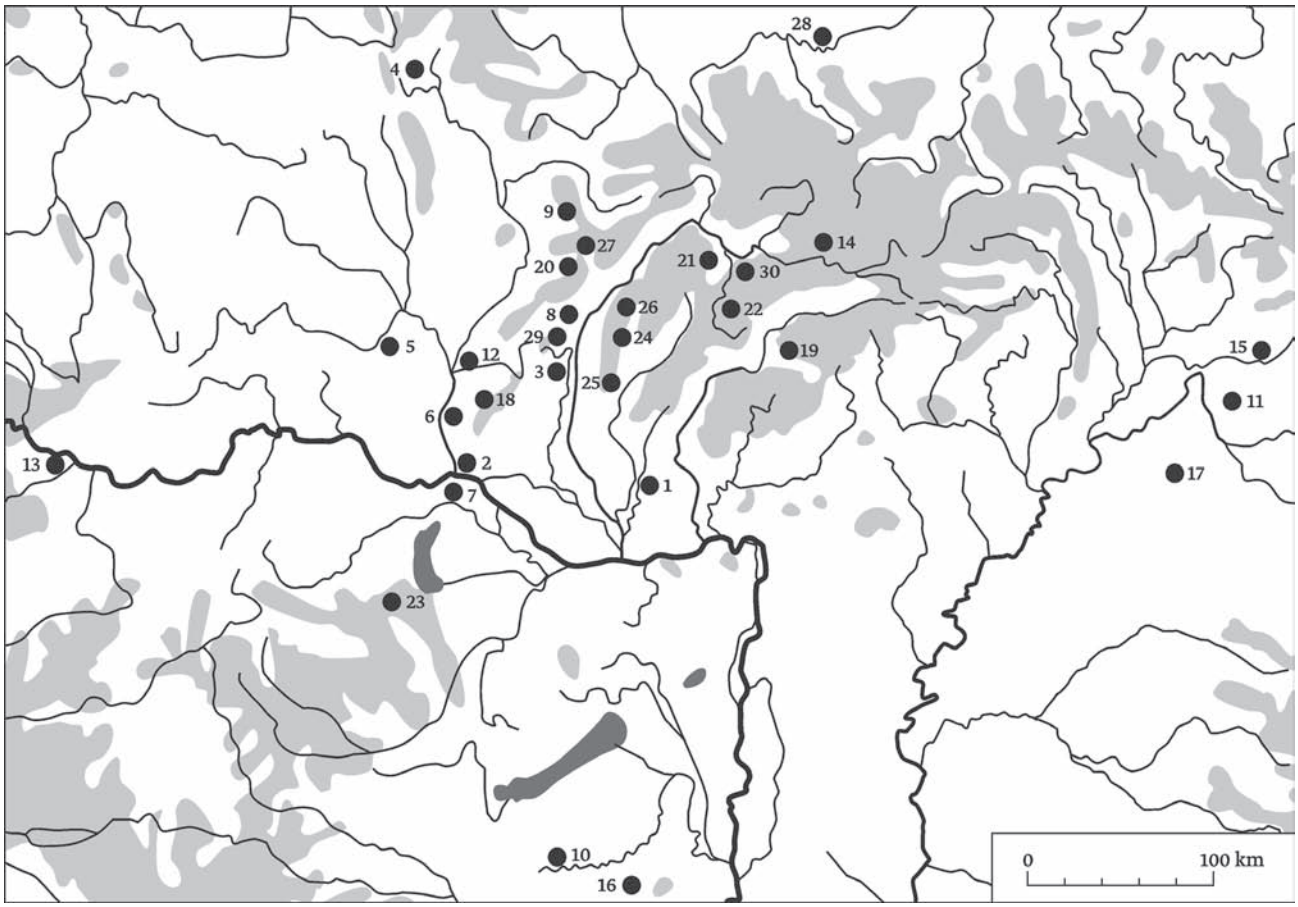

100. Depoty keltských (A) a rímskych republikánskych mincí (B) z neskorej doby laténskej až včasnej doby rímskej.

Keltské depoty z územia Slovenska: 1 – Bratislava; 2 – Bratislava-Devín; 3 – Bratislava-Jarovce; 4 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec (Trniny: 2 depoty); 5 – Folkušová (Červený grúň); 6 – Komárno; 7 – Kolačno (Michalov vrch: 2 depoty); 8 – Likavka (Hrad); 9 – Lysica (Hôrka: 2 depoty); 10 – Modra/Sv. Jur; 11 – Nové Zámky; 12 – Podhradie (Úhrad); 14 – Reca; 15 – Skalka nad Váhom (Chochel); 16 – Stará Lehota (Farská roľa); 17 – Stupava; 18 – Trenčianske Bohuslavice (Malovecké); 19 – Trnava; 20 – Udiča (Klapy); 23 – Vrútky (Hradište); 24 – Žilina-Vranie (Rochovica); 25 – Žilina-Zástranie (Straník: 2 depoty). Nemapované – Dolná Súča (Krasín: 2 depoty); Mikušovce (Skalice). *Depoty republikánskych mincí:* 13 – Rajecká Lesná; 21 – Varín; 22 – Vráble.

tať s tým, že aj spomenuté poklady sa do zeme dostali v tejto súvislosti. Takéto nálezy poznáme z oppida Trenčianske Bohuslavice a z niektorých ďalších hradísk (Kolačno, Podhradie: *Kolníková 2003*, 230. Tiež novoobjavený depot zo Starej Lehoty: obr. 101).

Ďalšiu skupinu predstavujú poklady na hrádkoch a hradiskách púchovskej kultúry, ktoré podľa získaných archeologických údajov náhle zanikli. Na základe pozorovaní z Liptovskej Mary, ale aj z niektorých iných skúmaných nálezísk, k deštrukcii týchto opevnení došlo prvý raz už koncom doby laténskej a celoplošne (a už definitívne) začiatkom doby rímskej, v úzkom časovom horizonte približne tretieho až štvrtého decénia 1. storočia nového letopočtu. Charakteristickým sprievodným javom tejto záverečnej fázy existencie púchovských opevnení je výskyt zväčša požiarom zničených núdzových obydlí, umiestnených pozdĺž valu alebo na terasách vnútri opevnenia. Pripomeňme, že v predchádzajúcich dobách tieto hradiská neboli trvalo osídlené a zrejme slúžili len ako refúgiá. Presvedčivým modelom teórie o ukladaní pokladov v tomto časovom úseku je opísaný hrádok Dolný Kubín-Veľký Bysterec s doloženým katastrofickým zánikom a dvomi depotmi. V rovnakom čase zanikli i ďalšie hradiská s výskytom požiarom zničených štruktúr a ďalších hromadných nálezov, ako napríklad Liptovská Mara,

101. Hromadné nálezy laténskych železných predmetov.

1 – Bešeňov, okr. Nové Zámky; 2 – Bratislava, nám. Slobody; 3 – Čachtice, okr. Nové Mesto nad Váhom; 4 – Dubnicko, okr. Šumperk, ČR; 5 – Falkenstein, Rakúsko; 6 – Gajary, okr. Malacky; 7 – Hainburg a.d. Donau (Braunsberg), Rakúsko; 8 – Dolná Súča, okr. Trenčín (Krasín); 9 – Chvalčov, okr. Kroměříž (Hostýn), ČR; 10 – Kaposmerö, kom. Somogy, Maďarsko; 11 – Kljačanove, raj. Mukačevo, Ukrajina; 12 – Kúty, okr. Malacky; 13 – Linz (Gründberg), Rakúsko; 14 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara (Havránok); 15 – Mukačevo (Gališ Lovačka), Ukrajina; 16 – Nagyberki, kom. Kaposvár (Szalacska), Maďarsko; 17 – Petneháza, kom. Szabolcs-Szatmár, Maďarsko; 18 – Plavecké Podhradie, okr. Malacky (Pohanská); 19 – Poniky-Ponická Huta, okr. Zvolen (Baby); 20 – Provodov, okr. Zlín, ČR; 21 – Rajecké Teplice, okr. Žilina (Skaly); 22 – Rakša, okr. Turčianske Teplice (Pod Hrádkom); 23 – Schwarzenbach, Bez. Wiener Neustadt-Land (Burg), Rakúsko; 24 – Slatina nad Bebravou, okr. Bánovce nad Bebravou (Udrina); 25 – Stará Lehota, okr. Topoľčany (Holý vrch); 26 – Veľký Kolačín, okr. Ilava (Markovica); 27 – Všemina, okr. Zlín, ČR; 28 – Wyciąże, voj. Kraków, Poľsko; 29 – Zemianske Podhradie, okr. Trenčín (pod Martákovou skalou); 30 – Folkušová, okr. Martin (Červený grúň).

Folkušová, Skalka nad Váhom, Žilina-Vranie a ďalšie (k lokalite Žilina-Vranie pozri: *Kolníková/Kolník 2004*).

Zdá sa, že tu v niektorých prípadoch môžeme hovoriť o *horizontoch ukladania depotov*, a to v priamej súvislosti s historickými udalosťami, ktoré sa určitým spôsobom odzrkadľujú aj v sídliskovej štruktúre západokarpatského regiónu, najmä v etapách zániku centrálnych lokalít od rozhrania stredného a neskorého laténu cez oba stupne neskorolaténskeho obdobia až po spomenutú katastrofu púchovských hradísk na začiatku doby rímskej. Fenomén ukladania hromadných nálezov sa pravdepodobne spája s každým z týchto zánikových horizontov. Ako príklady uveďme pre prvý z nich Plavecké Podhradie, k druhému (rozhranie D1 a D2) spomeňme Trenčianske Bohuslavice, k tretiemu (D2) Bratislavu. Najzreteľnejšie sa vzťah medzi ukrývaním pokladov a zánikovým horizontom črtá na púchovských hradiskách, kde ho dokumentuje celý rad názorných situácií (Dolný Kubín-Veľký Bysterec, Folkušová).

6.7.4. Vnútorná skladba hromadných nálezov

Obsah depotov v rámci troch zmienených skupín – železných skladov, bronzových súborov a pokladov mincí – má charakteristické a navzájom porovnateľné zloženie. Podrobnejšie boli ako celok hodnotené a mapované zatiaľ len železné depoty (*Paulík 1970*; *Rybová/Motyková 1983*; *Kurz 1995*; *Pieta 2000a*). Malé súbory bronzov a poklady mincí boli vyhodnotené iba jednotlivo, poprípade v celkovom prehľade (*Pieta 1982*; *Kolníková 2003*).

Sklady železných predmetov sú v strednom Podunajsku značne rozšírené (obr. 101). Líšia sa hlavne počtom artefaktov, ktorý sa pohybuje od troch do sto kusov. Jednoznačne prevláda poľnohospodárske náradie nasledované remeselníckymi nástrojmi. Medzi nimi sú najmä nástroje na spracovanie dreva, menej predmetov patrí k inventáru kováčskej dielne. Štatisticky nasledujú železné súčasti stavieb, mobiliára, domácnosti a kuchyne. Vo dvoch depotoch boli súčasti konského postroja a voza, takisto vo dvoch súboroch sa našli železné nádoby. Ako sme už spomenuli, zbrane sú v stredodunajských depotoch zastúpené len zriedkavo (Plavecké Podhradie I/68 – fragment pošvy meča, Bešeňov – kopija, Braunsberg – kopija: *Pieta 2000a*). Niektoré súbory majú jednotný obsah: vo včasnolaténskych Horných Orešanoch i v mladolaténskej Folkušovej boli depoty kosákov, vo Veľkom Kolačíne sa našli spolu tri dláta (obr. 102: 10-12), zatiaľ čo depot 3 v Plaveckom Podhradí pozostával zo šiestich tyčových hrivien. V depotoch sú rovnako zastúpené nové, používané i poškodené výrobky.

Depoty ozdôb sú oveľa zriedkavejšie a ide prevažne o málopočetné súbory s niekoľkými kusmi celých i neúplných predmetov. Existujú však aj pomerne veľké súbory s desiatkami predmetov. Najviac sú v nich zastúpené náramky, nákrčníky a spony. Ako príklad spomeňme nález z Udiče (dva bradavkovité kruhy, závesok v podobe býka a časť bronzovej uzdy) alebo z Liptovskej Mary III (jeden celý a jeden neúplný nákrčník, neúplná spona: obr. 96). Poklad 10 z Plaveckého Podhradia je dosiaľ najväčším súborom tohto typu. Obsahoval približne 60 predmetov z bronzu a zo skla. Až na šatové spony, všetky ostatné veci boli súčasťou náhrdelníkov (náhrdelníka) a azda votívnym darom.

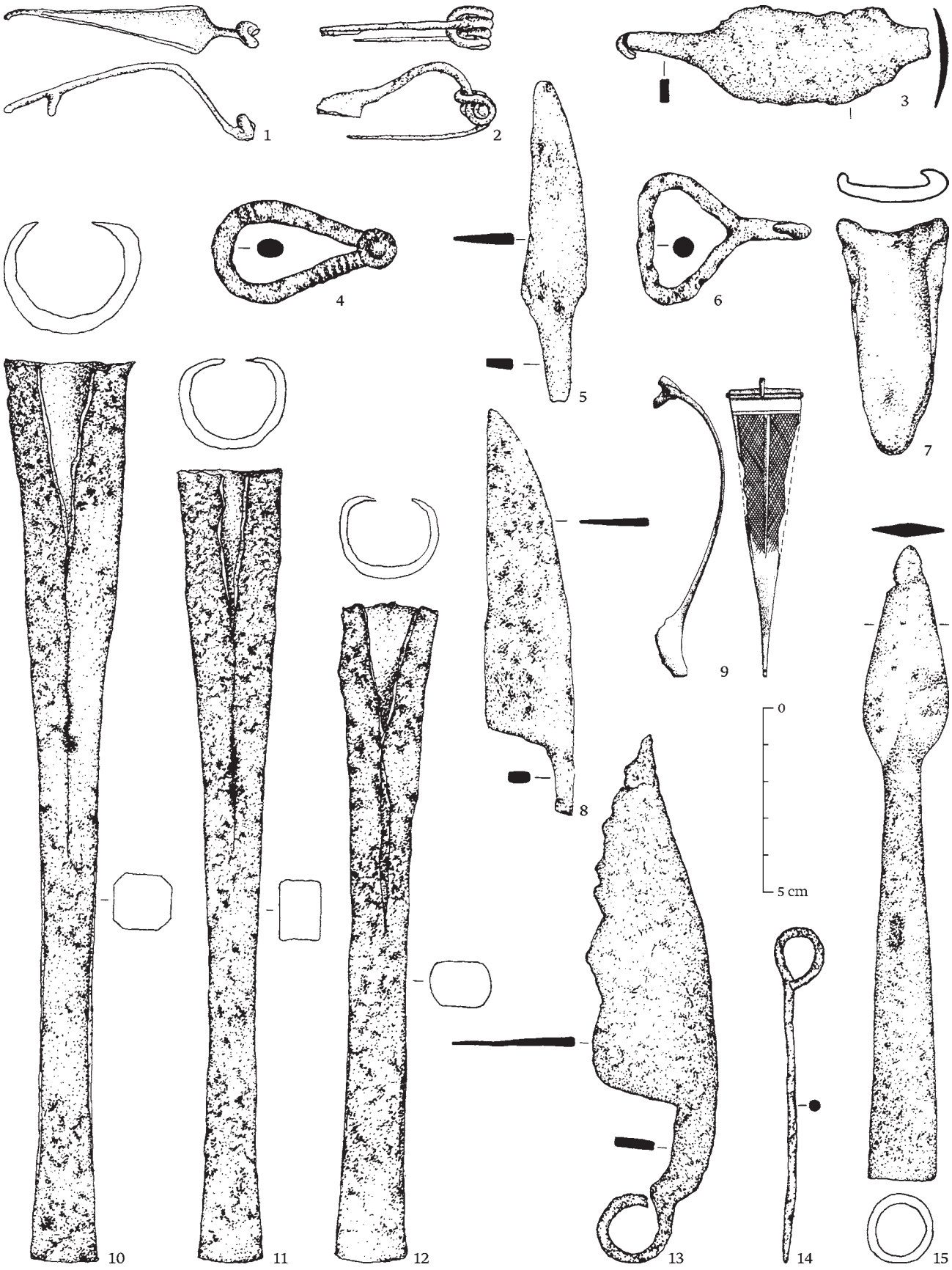
Poklady mincí sú dnes početnejšie zastúpené ako sklady železných nástrojov. Ich veľkosť sa v overených prípadoch začína pri niekoľkých kusoch, ale najčastejšie ide rádovo o desiatky mincí. Veľké poklady majú však aj niekoľko sto razieb (Trenčianske Bohuslavice, Bratislava). V najnovšie avizovanom poklade, objavenom údajne na Orave, sa vraj našlo okolo 800 razieb veľkobystereckého typu. Mince v niektorých depotoch sprevádzajú ďalšie predmety z drahých kovov. V hromadnom náleze 1 z Dolného Kubína-Veľkého Bysterca sa našla veľká zlatá náušnica a z depotu 2 z tejto lokality pochádza strieborná ihlica (obr. 94: 31). Kus strieborného polotovaru sa s mincami v nádobke našiel v Likavke. Zriedkavo sa spolu s mincami našli aj bronzové ozdoby (Pružina). Dve bronzové spony boli údajne súčasťou pokladu mincí v Žiline-Vraní (vrch Rochovica: *Kolníková/Kolník 2004*). V depotoch sa vyskytujú vedľa seba viaceré typy mincí rôznych nominálov, čo je cennou pomôckou pri sledovaní časového a priestorového rozšírenia jednotlivých druhov. Najčastejšie dominuje v poklade určitý typ, sprevádzaný menším počtom iných razieb. Len zriedka sa objavujú nálezy jedného typu (Likavka, Žilina-Zástranie).

6.7.5. Kategórie depotov

Väčšina depónií, hlavne staršie alebo neodborne vyzdvihnuté súbory, nemá overené nálezové okolnosti. Preto tieto často významné objavy nie je možné analyzovať z pohľadu ich pôvodnej funkcie. V lepšom prípade nám určitú informáciu o ich potenciálnom časovom zaradení môže poskytnúť materiálový profil lokality. Ostatné depoty sa dajú roztriediť do niekoľkých kategórií podľa predpokladaného či pravdepodobného účelu ich uloženia do zeme.

Skupiny predmetov ako pôvodný tezaurus

Zvláštnou kategóriou sú súbory predmetov nájdené v interiéri obydlí. Ide obvykle o náhle opustené objekty so zachovaným mobiliárom, medzi ktorým sa objavia aj skupiny predmetov, prevažne šperkov, ktoré boli bezpochyby súčasťou osobného majetku majiteľa či majiteľky domu. Najlepšie príklady poznáme z Liptovskej Mary. V požiarom zničenom obydlí zo staršej doby laténskej na sídlisku VII sa v malom hrnčeku našli štyri strieborné záušnice. V inventári inej zhorenej stavby, tentoraz zo zánikového horizontu včasnorímskeho obdobia, boli aj dva vedľa seba ležiace kruhové závesky na retiazkach. Dva podobné krúžky s hráškovitými náliatkami, ktoré asi predstavujú jednu garnitúru ozdôb, sa spolu našli aj pri výskume v Plaveckom Podhradí.

102. Veľký Kolačín-Markovica. Charakteristický nálezový inventár z hradiska a hromadný nález (dláta: 10-12).

K tejto kategórii nálezov, v nemeckej literatúre výstižne označovaných názvom „Hausschatz“, mohli patriť aj viaceré malé súbory bronzov, získané hľadačmi alebo náhodnými nálezcami, pri ktorých sa nepodarilo identifikovať pôvodné nálezové prostredie.

Depoty uschované v čase núdze

Dnes už vieme, že depoty sa vyskytujú na väčšine opevnení púchovskej kultúry, ktoré zanikli v niekoľkých, po sebe nasledujúcich horizontoch na konci doby laténskej a začiatkom doby rímskej. Sprievodným javom tohto faktu sú ohňom zničené sídliskové objekty (so zachovaným inventárom), opevnenia hradísk a dokázateľne aj rad hromadných nálezov, bezpochyby ukrytých v čase nebezpečenstva. Dôsledkom týchto udalostí bolo definitívne opustenie opevnených polôh a významné zmeny v sídliskovej štruktúre krajiny. Ako príklad pokladov zánikového horizontu spomenieme dva depoty mincí na požiarom zničenom hradisku Dolný Kubín-Veľký Bysterec, ako aj už spomenuté ďalšie hradiská s pokladmi (Folkušová, Likavka, Skalka nad Váhom, Žilina-Vranie).

Kultový rozmer depotov

Jedným z bežných vysvetlení ukladania hromadných nálezov do zeme sú rituálne praktiky. Právom môžeme tento dôvod použiť pri magických artefaktoch, pri uložení skupiny predmetov na zvláštnych miestach (pramene, skalné pukliny, vrcholky hôr) a v prípade evidentne zvláštnej manipulácie s nimi (umelé deformovanie a poškodzovanie). Niektoré nálezové situácie neumožňujú jednoznačnú interpretáciu, napríklad väčšie počty depotov a pokladov na jednej lokalite sa môžu vykladať ako súčasť zánikového horizontu alebo aj ako svedectvo kultových praktík. Dokonca je možná aj kombinácia oboch výkladov. Množstvo skladov železných predmetov vnútri rozsiahleho hradiska s bohatými dokladmi spracovania železa v Plaveckom Podhradí môže byť vysvetľované ako ukrytý majetok tamojších výrobcov v čase ohrozenia, ktorý nemohol byť už vyzdvihnutý. O tom okrem iného svedčia stopy násilného zániku a nepriamo aj obsah depotov, v ktorých sú uložené aj artefakty netypické pre rituálne praktiky či votívne depónie, ako zlomky na druhotné spracovanie, neúplné predmety, rôzne stavebné kovania a pod.

Existujú však aj argumenty na ukladanie týchto depotov z rituálnych dôvodov. J. Paulík hľadá vysvetlenie depotov v Plaveckom Podhradí v čase ohrozenia jeho obyvateľov v kombinácii kultových a profánnych dôvodov a uvažuje o plánovitom systéme ukrývania tamojších železných predmetov, čím, ako sa domnieva, dospel k pôvodnému počtu hromadných nálezov uložených na tomto hradisku (*Paulík/Tomčíková 2005*). Podobný názor majú aj niektorí ďalší bádatelia (*Spehr 1992*).

Podľa zloženia votívnych hromadných nálezov sa uvažuje aj o pohlaví obetujúcich. Zatiaľ čo zbrane a nástroje sú nepochybne mužským prvkom, depoty ozdôb a súčastí odevu zrejme patrili k obetným darom žien (*Jud 2006*).

Votívny význam niektorých depotov indikuje aj miesto ich uloženia. Sklad približne tridsiatich železných predmetov na hradisku Liptovská Mara I bol do zeme uložený len niekoľko desiatok metrov od kultového areálu, a preto ich vzájomnú súvislosť nemožno vylúčiť. Vysvetlenie dôvodu uloženia konkrétnych depotov zostane pravdepodobne vo väčšine prípadov v oblasti dohadov.

Predložené triedenie depotov doby laténskej zo Slovenska jasne ukazuje obmedzenú mieru objektívnosti pri poznávaní pôvodných zámerov ukladania týchto súborov hodnotných vecí v danej dobe, pretože naše myšlienkové konštrukcie a interpretácie často nedokážu od seba rozlíšiť podobné praktiky rôzneho významu. Ako rozlíšiť „obetu“ za záchranu v čase nebezpečenstva, uloženú mimo sakrifikovaného priestoru, od ukrytia majetku pred nepriateľom alebo od jeho dočasného uschovania z praktických dôvodov? Pritom výklad môže byť ešte komplikovanejší: pôvodne „len ukryté“ veci sa mohli tabuizovať alebo dodatočne určiť na podporu prosebného úmyslu, a preto neboli už vyzdvihnuté a pod. Idey ukladania cenností sa mohli významovo aj prelínať, pretože celý vtedajší život bol zmesou sakrálneho a profánneho v medzných situáciách i v každodennej praxi. Napriek značnej relatívnosti podobných triedení je aj toto stručné zhodnotenie jednej z najvýznamnejších kategórií nálezov prínosom k poznaniu materiálnej i duchovnej sféry doby laténskej v severnej časti Karpatskej kotliny. Prehľad laténskych depotov pozri v závere práce (Zoznam 2).

7. POĽNOHOSPODÁRSTVO

Získavanie obživy zostávalo aj na konci praveku a vo včasnej dobe dejinnej základným úsilím a pracovnou náplňou väčšiny obyvateľstva. Aj keď si hlavné remeslá už bezpochyby vyžadovali skúsenosť, pracovné návyky a zručnosti, pôvodné predstavy o úzkej „cechovej" špecializácii majstrov sústredených na keltských oppidách a o veľkosériovej produkcii určenej výlučne na výmenu sa nepotvrdili. Zdá sa, že kovospracujúce neskorolaténske dielne pracovali hlavne na zákazku a majstri – remeselníci, podobne ako to bolo ešte v nedávnej minulosti, sa do určitej miery doplnkovo venovali aj rodinnému hospodárstvu a sčasti sa zásobovali potravinami sami.

To nepopiera skutočnosť, že keltská doba jednoznačne priniesla nebývalý rozmach hospodárskeho života a s ním aj mnohé prvky deľby práce a špecializácie výrobcov, ktorú umožnila rozsiahla výmena pomocou hodnotných peňazí. Napriek všetkým znakom pokroku zostala výroba potravín, prirodzene, naďalej hlavnou zložkou obživy väčšiny obyvateľstva. Poľnohospodárstvo v tom čase prešlo podobným vývojom ako remeslá. Rozvinuté kováčstvo dodávalo roľníkom čoraz širší sortiment a väčší počet vyspelého náradia, čo sa pozitívne odrazilo v intenzifikácii práce a vo výnosoch polí. Názorným príkladom je výrobné stredisko z konca strednej doby laténskej v Plaveckom Podhradí. Najmenej deväť depotov železných nástrojov a náradia a desiatky jednotlivých predmetov dokazujú veľký objem kováčskej produkcie, určenej na poľnohospodárske práce. Produkčné keltské centrá s rovnakým zameraním existovali aj inde u nás či v iných častiach strednej Európy (Horné Orešany, Steinsburg bei Römhild, Gališ-Lovačka, Folkušová).

Dejiny poľnohospodárstva patria k základným úlohám výskumu dávnych spoločenstiev a predstavujú zložitý problém poznávania pôdohospodárstva, dobytkárstva a výživy obyvateľstva, ktoré sú dnes v popredí záujmu súčasného bádania o dobe laténskej i rímskej (*Kreuz 2004*; *Rothenhöfer 2005*). V tejto kapitole sa ťažiskovo sústredíme na najlepšie prebádané otázky spojené s rastlinnou výrobou, ku ktorým poskytuje archeológia na Slovensku v súčasnosti najviac podkladov.

7.1. PRAMENE

Prameňmi na rekonštrukciu včasnohistorického poľnohospodárstva a výživy sú hlavne sídliskové nálezy rastlinných a živočíšnych zvyškov, náradia a hospodárskych stavieb. V tomto smere výskum najviac pokročil v mladolaténskom období, z ktorého máme k dispozícii relatívne veľa materiálu umožňujúceho poznanie spôsobu spracovania pôdy, druhy pestovaných plodín a chované zvieratá.

Najviac poznatkov máme z oblasti archeobotanického výskumu, ktorý má už na Slovensku tradíciu a disponuje rozsiahlym, aj keď iste nesystematickým materiálovým fondom, pochádzajúcim najmä zo sídliskových výskumov. Značná časť z neho bola analyzovaná a uverejnená najmä zásluhou cieľavedomej práce E. Hajnalovej a M. Hajnalovej. Aj tu však narážame na starú bolesť – nedostatok publikovaných archeologických prameňov a najmä podrobnejšej komplexnej analýzy väčších sídlisk. Na Slovensku je k dispozícii prakticky len osada v Nitre-Šindolke (*Březinová 2000*) a informácie z environmentálneho

výskumu aglomerácie v Liptovskej Mare (*E. Hajnalová 1993*; *Hajnalová/Mihályová 1998*; *M. Hajnalová 1999*; *Pieta 1996*, 38-49).

Archeozoologický výskum je neúplný a okrem spracovaných fondov zo spomenutej osady z Nitry-Šindolky a malých súborov z jednotlivých objektov sú k dispozícii len analýzy hrobových prídavkov a malých sídliskových súborov. Z najväčšieho sídliskového výskumu v Liptovskej Mare boli publikované len všeobecné štatistické prehľady starších výskumných sezón (*Benadik/Vlček/Ambros 1957*; *Ambros 1978*, tab. 4; *Pieta 1982*, 182).

Sídliskové nálezy poskytli aj ďalšie pramene na bližšie poznanie kolobehu roľníckeho cyklu – od prípravy pôdy po uskladnenie a finálne spracovanie získaných potravín. Vysokú výpovednú hodnotu má železné poľnohospodárske náradie, ktoré je jedným z dôležitých zdrojov informácií o technike obrábania polí a zbere úrody. Vďaka výskumom sídlisk a hlavne výrobných stredísk máme dnes k dispozícii rozsiahlu kolekciu týchto artefaktov. Vykopávky osád priniesli aj nové poznatky o hospodárskych stavbách a objektoch, ako aj o spracovaní dopestovaných plodín a príprave stravy.

7.2. KLIMATICKÉ A GEOGRAFICKÉ PREDPOKLADY ROZVOJA POĽNOHOSPODÁRSTVA

Kvalitu výnosov, celkové zameranie a výkonnosť poľnohospodárstva v nemalej miere ovplyvňujú lokálne geografické faktory, ako sú kvalita pôdy, nadmorská výška, poloha pozemkov a podobne. Slovensko so svojím členitým reliéfom, pestrými pedologickými pomermi a veľkými rozdielmi v klimatických pomeroch medzi karpatskou a podunajskou, resp. potiskou oblasťou malo v každom období veľmi rozdielne predpoklady na poľnohospodárstvo. Aj v mladšej dobe železnej musíme predpokladať špecifické podmienky v spomenutých geografických regiónoch a svoju úlohu iste hral aj vplyv odlišnej tradície a remeselnej vyspelosti tej-ktorej spoločnosti.

Iným, ešte významnejším faktorom sú plošné klimatické zmeny kontinentálneho či globálneho rázu, ktoré často zásadne a dlhodobo ovplyvnili teplotné a zrážkové hodnoty a viedli k podstatným zmenám vo vývoji osídlenia. Mnohé historické udalosti, spoločenské, hospodárske či politické zmeny, ktoré sa v minulosti vysvetľovali sociálnymi príčinami, boli dôsledkom práve klimatických zmien. Tie v určitom časovom horizonte pôsobili ako rozhodujúci stimul v hospodárskom živote spoločnosti a sekundárne sa prejavili v podobe historických udalostí, etnických migrácií či sociálno-politických konfliktov. Príčinu veľkých, desaťročia či stáročia trvajúcich klimatických výkyvov hľadajú odborníci v pôsobení globálnych alebo kozmických faktorov (zmeny morských prúdov, dôsledky vulkanickej činnosti, vplyv kolísania intenzity slnečného žiarenia a pod.), a tiež v kombinácii a vzájomnej previazanosti týchto vplyvov. Popri klasických prameňoch pre poznanie vývoja klímy v podobe štúdia ľadovcov, hydrologických, sedimentologických a palinologických výskumov sa v posledných desaťročiach dostala do popredia dendrológia.

Niektoré klimatologické štúdie nachádzajú jasné paralely medzi podnebnými krízami a prelomovými etapami archeologickej periodizácie. To platí aj pre včasnohistorické obdobie. V alpskej oblasti, kde má klimatologický výskum širokú základňu, sa počíta s rozsiahlym chladným a suchým výkyvom podnebia od konca 5. do polovice 4. storočia a s ďalšími studenými periódami v prvej polovici 2. a v polovici 1. storočia pred Kr. (*Maise 1999*). Veľké rozdiely sa črtajú medzi staršou a mladšou dobou rímskou. Veľká teplá a vlhká perióda maritímneho (oceánskeho) podnebia sa začala okolo polovice 1. storočia pred Kr. a okolo roku 200 sa skončila prudkým prechodom do rozsiahlej etapy studenej a suchej kontinentálnej klímy, ktorá sa skončila až v priebehu prvej polovice 5. storočia (*Schmidt/Gruhle 2003a*; *2003b*, 421). Ako dôsledok kombinovaných spoločenských a klimatických zmien azda môžeme vysvetliť aj sídliskový hiát, ktorý počas približne dvoch storočí sledujeme v centrálnej karpatskej oblasti s bývalým púchovským osídlením, ale možno aj niektoré výkyvy v osídlení juhu stredného Slovenska, kde sú zriedkavé nálezy zo staršej a neskorej doby laténskej a zo začiatku doby rímskej.

7. 3. KULTÚRNE RASTLINY A ZBEROM ZÍSKAVANÉ PLODY

Štyridsaťročná tradícia archeobotanického výskumu umožňuje vytvoriť si pomerne zreteľnú, i keď stále medzerovitú predstavu o pestovaných druhoch rastlín v mladšej dobe železnej a v dobe rímskej na Slovensku. V spektre kultúrnych rastlín sa pomerne dobre črtajú aj rozdiely medzi hornatými a nížinnými časťami krajiny, ktoré mali, pochopiteľne, odlišné klimatické i pedologické podmienky na pestovanie plodín.

V Podunajskej nížine a všeobecne na juhozápadnom Slovensku sa podľa poznatkov z laténskych sídlisk pestovali hlavne druhy nahých pšeníc (pšenica siata a nakopená – *Triticum aestivum*, *Triticum comactum*). Menej sa siali plevnaté druhy pšenice, a to dvojzrnka (*Triticum dicoccon*) a špalda (*Triticum spelta*). Vo zvýšenej miere sa vyskytuje jačmeň. K novým plodinám patril ovos (*Avena sativa*) a raž (*Secale cereale*), ktorých výskyt je len sporadický a ich pestovanie sa rozvinulo najmä od konca doby rímskej (*E. Hajnalová 1993*, 96).

V horských oblastiach bola v pravekých obdobiach všeobecne rozšírená pšenica dvojzrnka, ktorá spolu s jačmeňom tvorila hlavnú poľnohospodársku plodinu. V mladšej dobe železnej sa do popredia pestovateľského záujmu dostala hlavne špalda, ktorá sa spolu s jačmeňom siatym a prosom (*Panicum miliaceum*) stala dominantnou zrnovinou. Menej obľúbené boli nahé pšenice a v zanedbateľnej miere sa stretávame s ovsom a ražou, zrejme už v podobe kultúrnej rastliny. Veľmi dôležitou súčasťou výživy boli v horách už tradične pestované strukoviny, ktoré sa asi pestovali ako záhradné rastliny. Boli všeobecne rozšírené, najviac sa však vyskytujú v horskom prostredí, kde je zastúpený najmä hrach siaty (*Pisum sativum*) a bôb konský (*Faba vulgaris*). Teplomilná šošovica (*Lens esculenta*) a vika (*Vicia sativa*) sa v horách nachádzajú len sporadicky. V stredolaténskych vrstvách sídliska Liptovská Mara II sa našli aj technické plodiny, medzi nimi mak siaty (*Papaver somniferum*) a vlákna žihľavy alebo konopy (*M. Hajnalová 1997*; *E. Hajnalová/M. Hajnalová 2000*, 173).

Plano rastúce plody

Zber lesných plodín bol pre ľudské spoločenstvá odnepamäti zdrojom doplnkovej potravy, ako aj potrebných vitamínov, cukrov a ďalších látok. Zbierali sa iste aj archeologicky nedoložené lesné plody – huby, liečivé byliny a čajoviny. Nevyriešenou otázkou zatiaľ zostáva, či v dobe laténskej v stredoeurópskom priestore už existovali pestované a šľachtené ovocné stromy tak, ako sa to predpokladá pre oblasť Galie (*E. Hajnalová 2001*, 9).

Doklady získavania plano rastúcich plodín nachádzame sporadicky v archeobotanickom materiáli aj v laténskych osadách. Nepriamym svedectvom sú uhlíky drevín niektorých plano rastúcich krov a stromov. Najčastejšie sú fragmenty liesky, drieňa, menej je uhlíkov z jablone a slivky. Zber priamo dokladajú semená, kôstkovice a škrupiny, zriedkavo aj zachované zvyšky plodov. Medzi materiálom jednoznačne prevláda rozsiahly archeobotanický fond zo slatinných vrstiev predpúchovského stupňa v osade Liptovská Mara II. Tu sa okrem kultúrnych rastlín našli aj zvyšky dreva bazy, ríbezle a liesky, ako aj množstvo lieskovcov a semená jabĺk, bazy, ostružiny a jahody i kôstky slivky-trnky, čerešne a drienky (*M. Hajnalová 1997*; *1999*). Známy je aj nález zuhoľnatených malvíc hrušky z keltskej osady v Šarovciach. Kôstky broskyne zo sídliska v Liptovskej Mare II a v detskom hrobe v Palárikove boli iste súčasťou dovozu a na sever od stredného Dunaja sa dostali buď ako kuriozita (kôstka), alebo azda ako nakladané ovocie. Zistené drevo orecha a moruše z Liptovskej Mary IV tvorilo možno súčasť exkluzívneho cudzokrajného výrobku (skrinky a pod.)

7.4. POĽNOHOSPODÁRSKE NÁRADIE

V mladšej železnej dobe a v dobe rímskej sa už vyvinulo rozsiahle inštrumentárium na obrábanie pôdy, zber úrody, zhromažďovanie zásob krmiva a prípravu potravy, ktoré sa neveľmi líšilo od výbavy stredovekého roľníka. Štandardné radlo s úzkou či širokou kovovou radlicou v prípade potreby dopĺňalo masívne krájadlo, na úpravu oráčiny sa používali motyky, rýle so železným okutím, kopacie tyče, ale aj brány a plečky so železnými zubmi. Na zber obilnín a trávy slúžilo celé spektrum náradia – od kosákových nožov cez srpy, kosáky až po polkosy a kosy.

Poľnohospodárskemu náradiu bolo v stredoeurópskej archeológii venovaných viac prác, ale len niekoľko z nich sa špeciálne zameriavalo na vývoj a používanie jednotlivých nástrojov (*Beranová 1980*; *Henning 1987*; *Penach 1993*; *Spehr 1992*). Viaceré druhy náradia boli spracované v rámci vyhodnotenia hromadných nálezov železných predmetov alebo sídliskových súborov (*Rybová/Motyková 1983*; *Pieta 2000a*). Prínosom k poznaniu vzrastajúcej kvality roľníckej práce sú aj metalografické rozbory železného náradia, ktoré vypovedajú o ich náročnom remeselnom spracovaní v mladšej dobe železnej. Potvrdzujú to kováčske pracovné postupy analyzovaných laténskych radlíc, kosy a zuby z brán, nájdených v Liptovskej Mare a Kvačanoch (*Mihok/Pribulová/Pieta 2000*; *Mihok/Pribulová 2002*, 103, 105, 107).

Poznatky o laténskom poľnohospodárskom náradí čerpáme predovšetkým zo sídliskových nálezov a depotov, ktoré sú na našom území hlavne v mladšej fáze toho obdobia hojne zastúpené. Väčšina poľnohospodárskeho náradia pochádza z mladšej doby laténskej (C2, D), kde sa počty jednotlivých druhov náradia už pohybujú v desiatkach kusov. Objav včasnokeltského strediska v Horných Orešanoch podstatne rozšíril naše informácie o poľnohospodárskej, ale najmä o zberovej technike z toho obdobia, zatiaľ čo radlice, kosáky a kosy zo staršej a strednej doby laténskej sú na Slovensku zriedkavé. Najmenej sme informovaní o roľníckom náradí zo staršej doby rímskej, kde zaznamenávame málo železného náradia (*Pieta 2002*).

Len výnimočne sa tieto artefakty našli aj v iných súvislostiach než v depotoch a na sídliskách, a to ako súčasť hrobových inventárov alebo obetín na kultových miestach (*Bujna 1995*, Taf. 41: 1; *Pieta 1996*, 84, tab. 2: 11, 13). Ide, prirodzene, o kovové súčasti náradia, ktorého tvar rekonštruujeme predovšetkým na základe predmetov, ktoré sa viac-menej v úplnosti zachovali vo vlhkom prostredí (napríklad kosy z La Tène, radlá zo severských osád). V slatinných stredolaténskych vrstvách sídliska Liptovská Mara II sa podarilo nájsť časť celodreveného orného zariadenia s dvomi rydlami, ktoré bolo zhotovené z odolného dreva limby (*Pieta 2000a*, Abb. 6: 2). Drevené oradlá sa akiste používali paralelne s náradím so železnými radlicami.

7.4.1. Náradie na obrábanie pôdy

Radlice

Železné okutie pracovnej plochy radla bolo významnou inováciou tohto orného náradia. Radlo je podľa etnologickej definície poľné náradie na obrábanie pôdy, ktoré na rozdiel od pluhu pôdu len rozrýva. Príležitostne sa môže využívať aj na vyorávanie alebo oborávanie. Radlá mali podobu háka, ktorý zem rozrýva, alebo plazového oradla, ktoré pôdu podoberalo a klinovite rozhŕňalo (*EĽKS 1995*, 101). S pluhom, ktorý zem aj odsunul, prevrátil a ukladal do brázd, sa počíta až koncom antiky, resp. na začiatku stredoveku.

Vo včasnohistorickom období sa v archeologickom kontexte stretávame s dvomi základnými druhmi radlíc. Sú to úzke masívne formy s dlhším tuľajovým upevnením a široké klinovité alebo veslovité typy s tuľajou alebo lalokmi. V minulosti sa prvé použitie radlíc spájalo s intenzifikáciou kováčskej produkcie v mladolaténskom období, ale postupne sa potvrdil aj starší výskyt týchto nástrojov (*Rybová/Motyková 1983*). V súčasnosti sú úzke železné radlice doložené už vo včasnom laténe, napríklad v depote z moravského hradiska Ježkovice-Černov (*Čižmář 1990b*, 201, 202), ale aj na iných stredoeurópskych náleziskách (*Fries 1995*).

V severnej časti Karpatskej kotliny máme dosiaľ k dispozícii len mladolaténske kusy, ktoré sú však v depotoch i bežných sídliskových nálezoch mimoriadne časté. Ide prevažne o úzke radlice, ktoré boli rovnako obľúbené keltským obyvateľstvom na juhozápadnom Slovensku, ako aj nositeľmi púchovskej kultúry v karpatskej oblasti. Z funkčného hľadiska je to vlastne spevnená a predĺžená pracovná časť oradla, ktoré vzhľadom na svoj tvar ľahko vnikalo do pôdy a rozrývalo ju v určitom uhle. Brázdy boli hlbšie, ale úzke, bez možnosti naklonením nástroja hlinu as-

poň sčasti prevrátiť a skypriť. Bol to iste jednoduchší druh radla, ktorý si zrejme vyžadoval krížovú orbu, na spôsob štvorcových „celtic fields". Výhodne sa však mohol využívať v ťažších a kamenistých pôdach podhorských a horských oblastí so strmými svahmi polí a častou potrebou orby noviny (úhora). Užitočnosť uplatnenia radla v horskom teréne ukazujú aj relikty využívania tohto oradla v pôdohospodárstve na severe a severovýchode Slovenska (*EAS 1990*, mapa 8, 9).

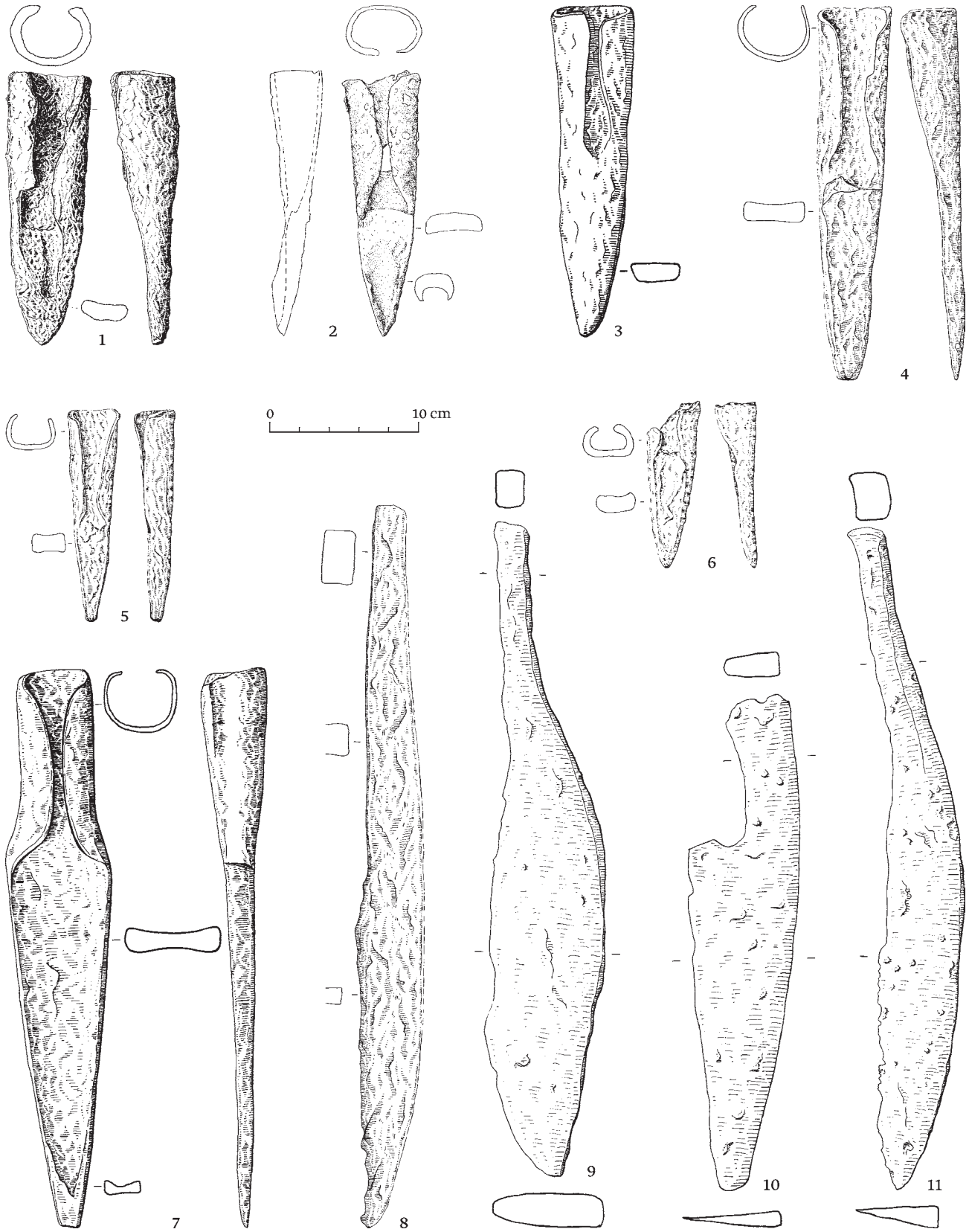
Úzke radlice. Najrozšírenejším typom boli radlice, ktoré jednoducho predlžovali rydlo drevenej radlice. Ich starším variantom boli malé hrotité radlice. Mali kónický tvar a širokú otvorenú tuľaj, ktorá často dosahuje až polovicu dĺžky nástroja a predstavuje jeho najväčšiu šírku. Ukončené sú ostrým alebo mierne zaobleným hrotom (obr. 103:1-7). Niektoré z týchto predmetov mohli slúžiť aj na iné účely (špicák). Širšie krátke radlice sa považujú za starší typ, ktorý sa objavil v priebehu včasnej až strednej doby laténskej (*Rybová/Motyková 1983*, 135-137). Podobné formy sa však vyskytujú ešte aj v neskorolaténskych súvislostiach (*Jacobi 1977*, 24; *Spehr 1992*).

Podľa spôsobu upevnenia na rydlo rozlišujeme medzi úzkymi radlicami doby železnej typy s jednou alebo dvomi tuľajami. Pravdepodobne typologicky staršie jednotuľajové kusy sú obvykle kratšie a masívnejšie, s robustnejším hrotom. Na Slovensku sú menej rozšírené a žiadny zo zachovaných exemplárov nepochádza z bližšie datovateľného nálezového celku. Všetky sa však našli na hradiskách so stredo- až mladolaténskym osídlením (Folkušová, Šášovské Podhradie, Liptovská Mara I). Tento vývoj však nie je priamočiary: v hromadnom náleze na hradisku Poniky-Ponická Huta sa našli dve krátke radlice s úzkym telom a hrotitým ukončením, s nábehom na spevnenie (obr. 99: 4, 5). Depot datuje veľký nôž typu Dürnberg na koniec staršej alebo na začiatok strednej doby laténskej. Sú to pravdepodobne v súčasnosti najstaršie datované radlice v severnej časti Karpatskej kotliny.

Dvojtuľajové kusy (obr. 104) sú podľa mapovania ich výskytu špecifické pre karpatskú a stredodunajskú oblasť, a len ojedinele sa s nimi stretávame aj mimo tejto oblasti (obr. 105A; *Pieta 2000a*, 137, Abb. 14). Princípom použitia druhej tuľaje, umiestnenej tesne pri hrote nástroja, bola snaha spevniť túto jeho časť, ktorá sa podľa početných nálezov fragmentov často odlamovala. Otázkou je, prečo sa výrobcovia snažili radlice predlžovať až na hranicu ich racionálnej funkčnosti. Medzi jednotlivými exemplármi sú značné rozdiely čo do rozmerov a hmotnosti. Celkove je v súčasnosti známych viac ako 30 kusov týchto radlíc, z toto 24 pochádza zo slovenských lokalít a ďalšie z neďalekých pohraničných území (Hainburg, Všemina). K nim najnovšie pribudli ďalšie exempláre z Moravy – Němčice, Buchlovice, Loučka (láskavá informácia M. Čižmářa). Podľa viacerých kusov z depotov v Plaveckom Podhradí vieme, že tento typ oradla sa používal už na konci strednej doby laténskej. Vychádzajúc z nálezových súvislostí na obetisku v Liptovskej Mare, tieto radlice sa s určitosťou uplatňovali v stupni D1. Ďalší vývoj už nie je jasný. Na začiatku doby rímskej sa v prostredí púchovskej kultúry objavujú radlice s úzkym telom, listovite rozšíreným koncom a relatívne úzkou uzavretou tuľajou (obr. 106: 1-4, 6). Sú pravdepodobne medzičlánkom medzi pôvodnými hrotitými formami a širokými radlicami veslového tvaru (obr. 106: 5). Poznáme ich napríklad z depotu v Rajeckých Tepliciach alebo zo sídliskových objektov v Spišských Tomášovciach, datovaných niekde na začiatok druhej polovice 1. storočia po Kr. (*Pieta 1982*, 83, tab. 50).

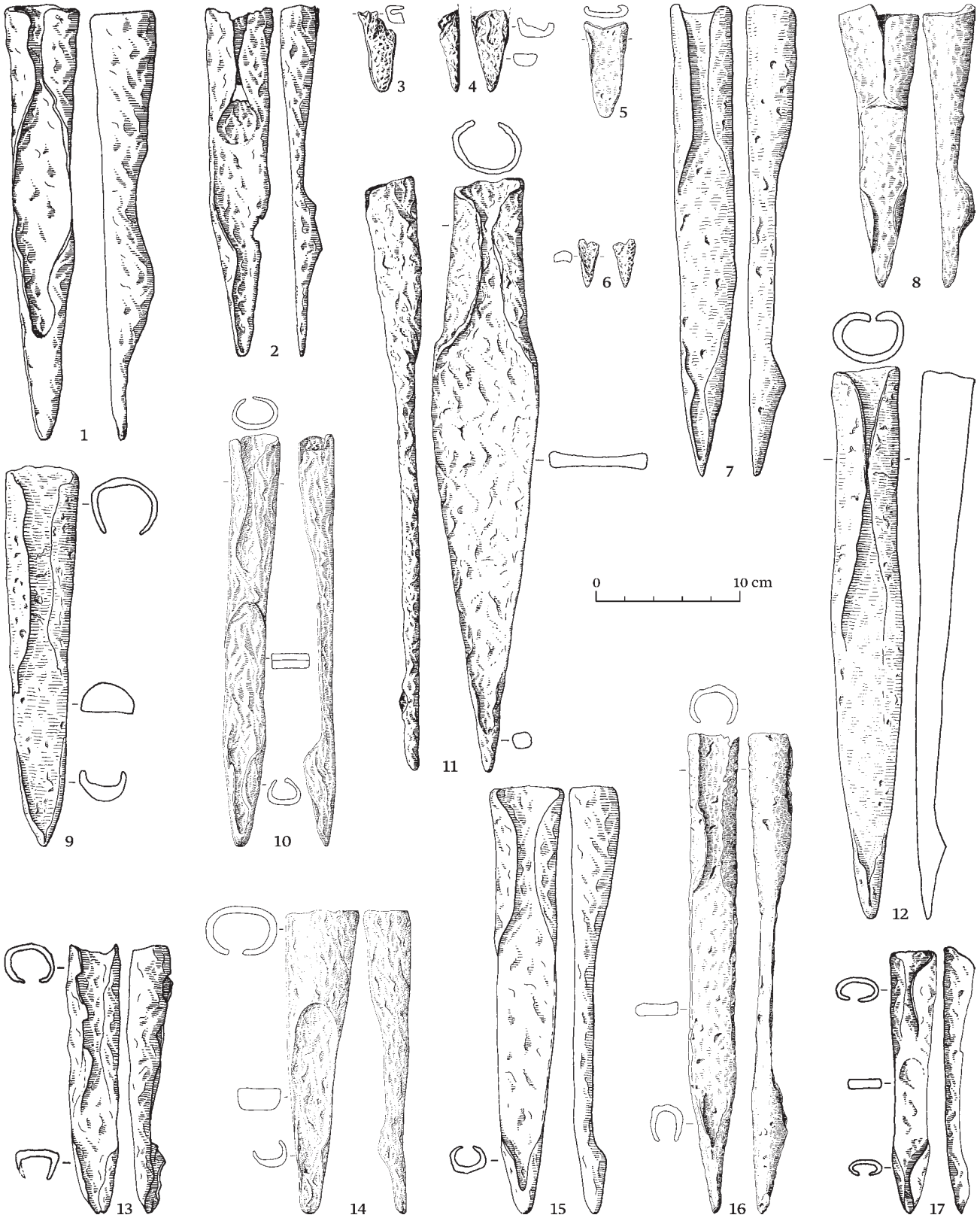
Široké radlice. Veľké radlice so širokým listovitým lemešom boli vykované, prípadne aj zvárané tak, aby rozšírená plocha účinnejšie podoberala a rozhŕňala pôdu na plazovom radle. Na rydlo sa upevňovali pomocou bočných lalokov (obr. 106: 8-10). Prvý raz sa objavujú koncom stredného laténu, napríklad v depotoch 4 a 6 v Plaveckom Podhradí spolu s krájadlom a úzkymi dvojtuľajovými radlicami. Aj keď musíme predpokladať, že paralelný výskyt úzkych a širokých radlíc súvisí s ich odlišným upotrebením pri orbe (na rôzne druhy pôd, svahovité či rovinaté polia, odlišné technologické uplatnenie), je tento druh náradia bezpochyby progresívnejší a tvorí predchodcu radlíc doby rímskej a včasného stredoveku. V porovnaní s úzkymi radlicami sa vyskytuje menej často, v hornatých oblastiach prakticky chýba. Hojne sa však objavujú v oblasti Caput Adriae (*Guštin 1991*, 60). V stredodunajskej oblasti poznáme v súčasnosti len štyri radlice so širokým lemešom a lalokmi. Prvá z nich pochádza z malého depotu z Bratislavy, ktorý bol dodatočne uložený do zničenej neskorolaténskej hrnčiarskej pece. Ďalšie tri sa našli v Plaveckom Podhradí, z toho po jednom kuse aj v hromadných nálezoch 4 a 6 (*Paulík/Tomčíková 2004*).

Už sme spomenuli, že kopijovite až listovite tvarované radlice so štíhlou tuľajou tvorili vyvinutej-

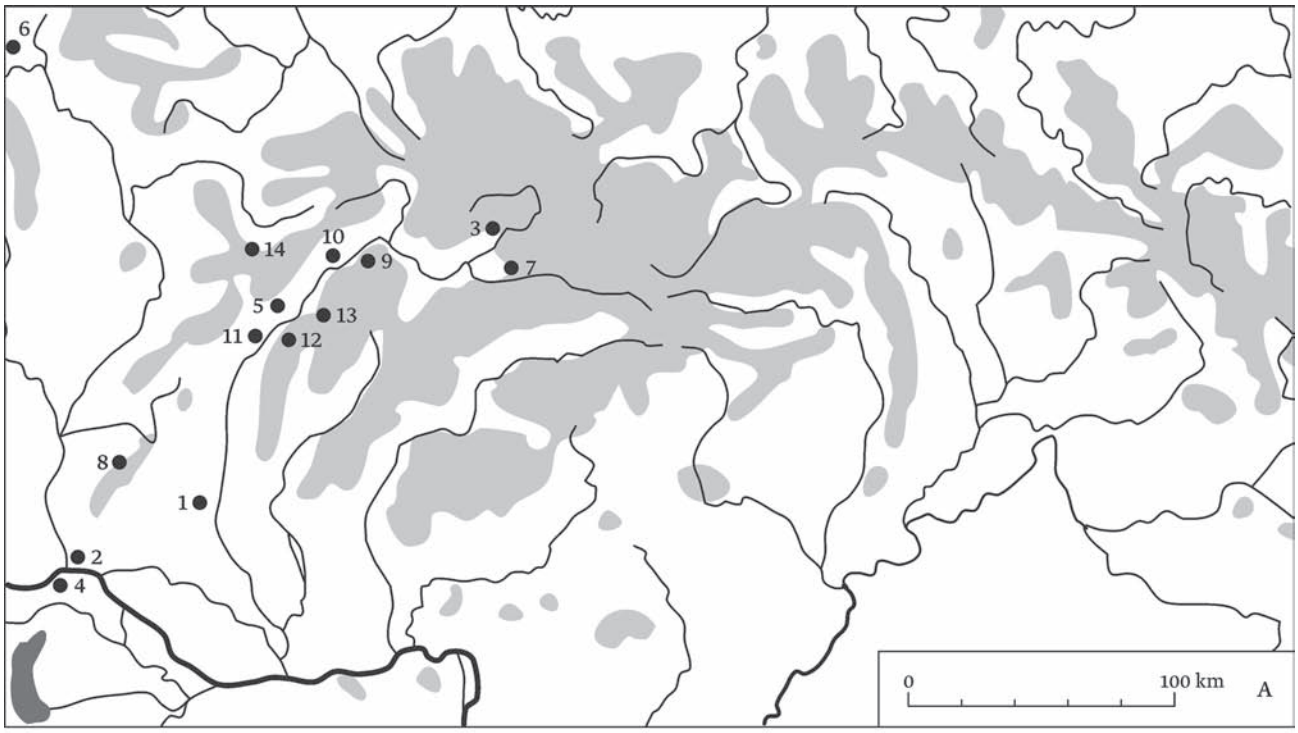
103. Jednoduché úzke radlice (1-7) **a krájadlá** (8-11)**.**

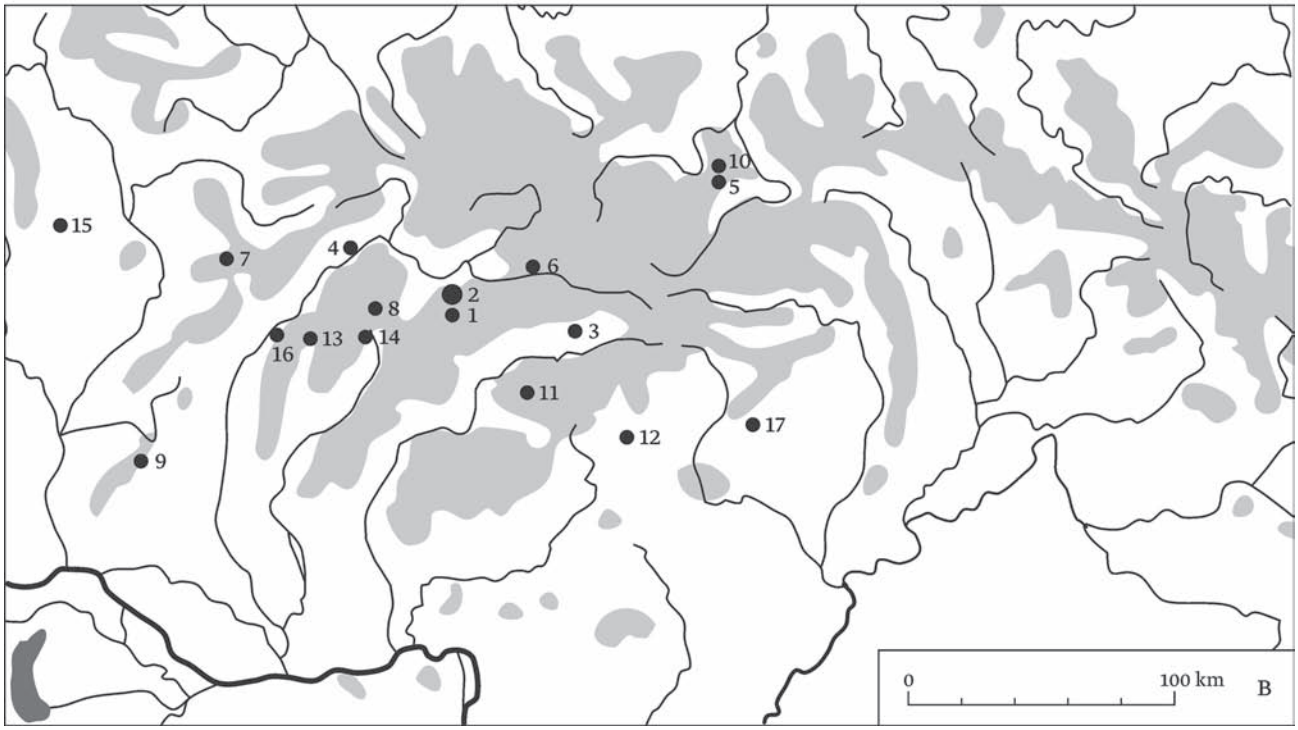
1 – Hrochoť; 2 – Považská Bystrica (Malý Manín); 3 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 4 – Šášovské Podhradie; 5 – Folkušová; 6 – Trenčianske Bohuslavice; 7, 8 – Plavecké Podhradie; 9 – Mestečko; 10 – Bratislava; 11 – Všemina (ČR).

104. Radlice s dvomi tuľajami.

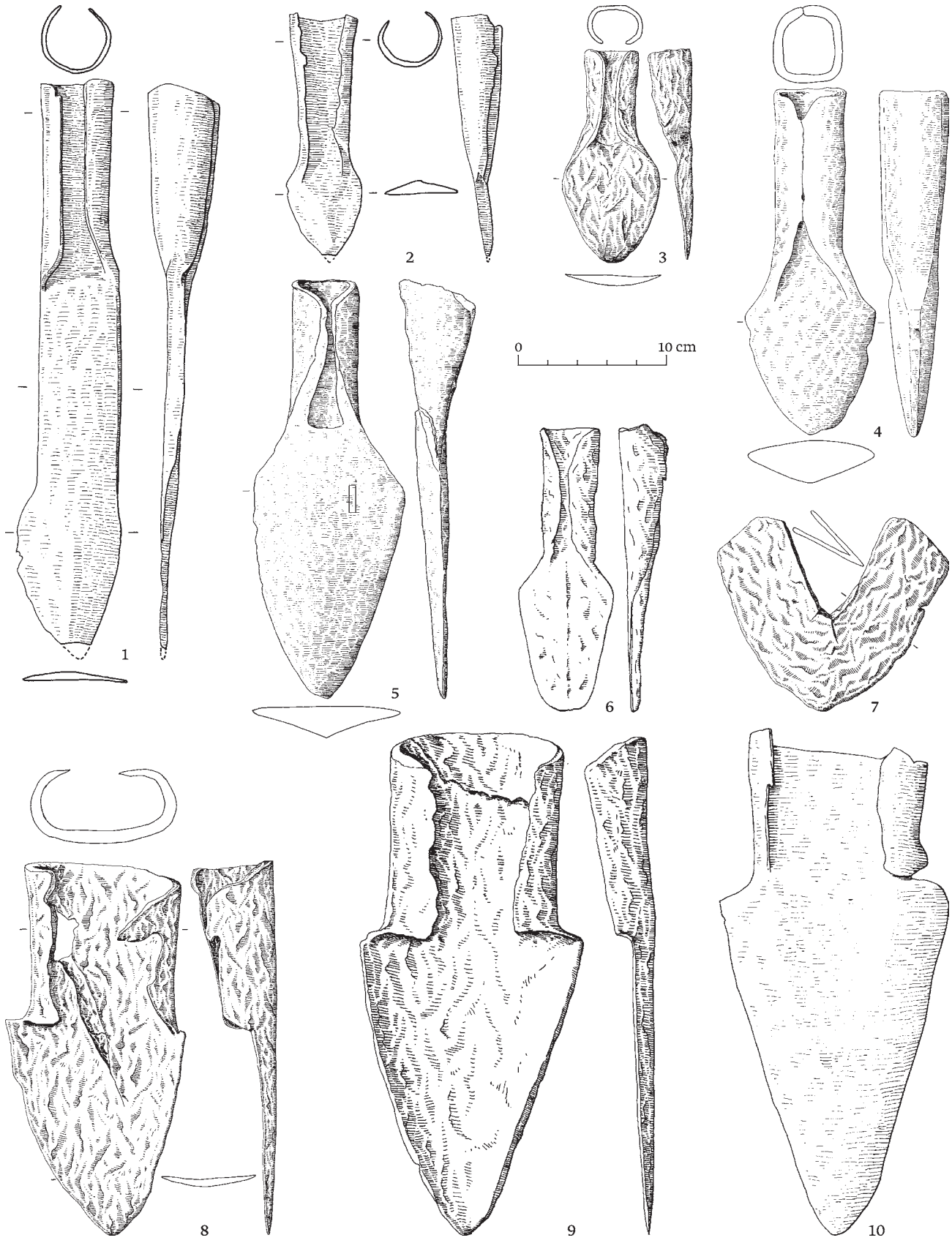
1 – Bratislava-Devín; 2 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 3, 6 – Trenčianske Teplice; 4 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec; 5 – Veľký Kolačín; 7 – Hainburg a. d. Donau (AT); 8 – Púchov; 9 – Všemina; 10, 11, 13, 14, 16, 17 – Plavecké Podhradie; 12 – Trenčianske Bohuslavice; 15 – Abrahám.

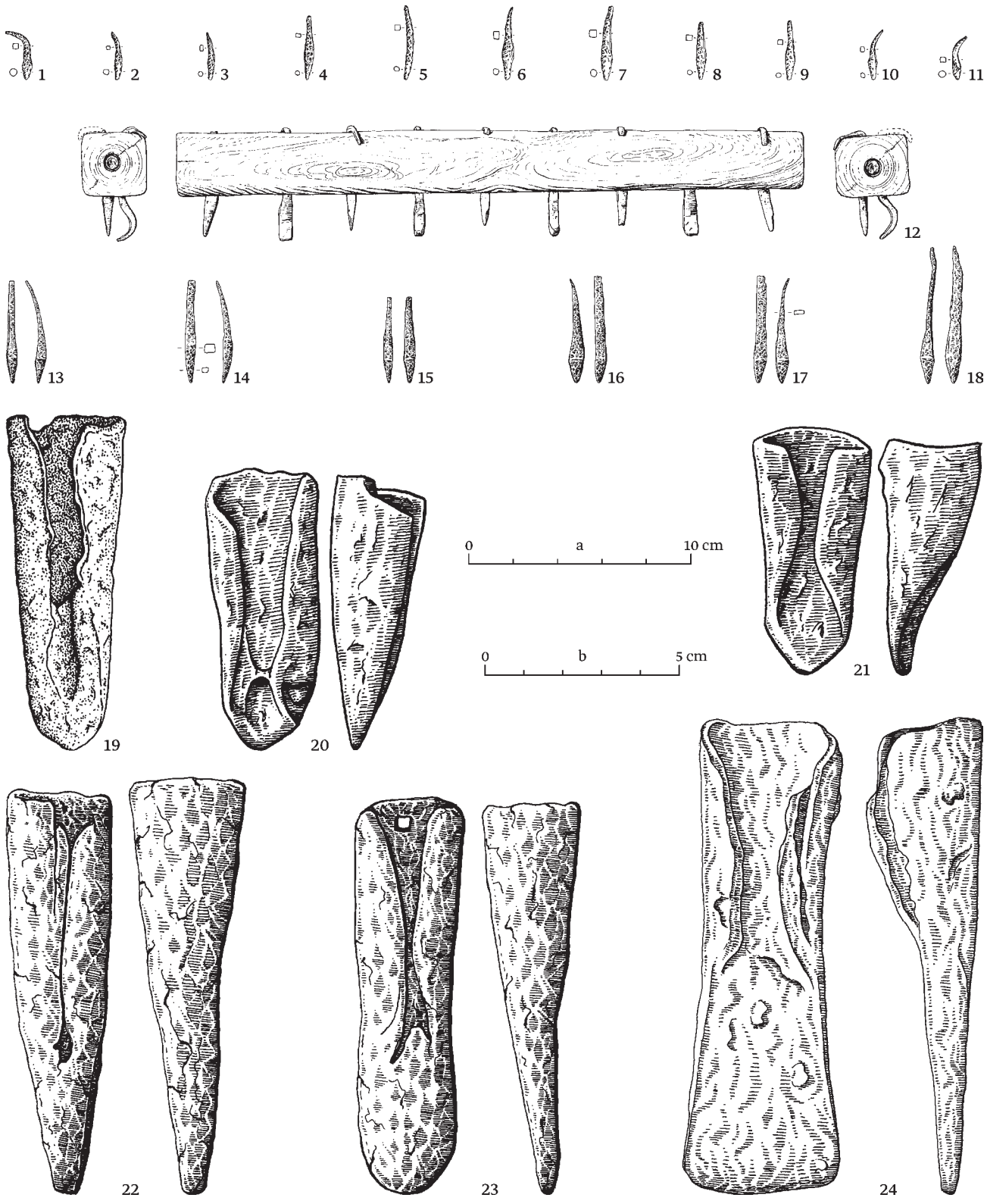
105. A – rozšírenie radlíc s dvomi tuľajami. 1 – Abrahám; 2 – Bratislava-Devín; 3 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec; 4 – Hainburg a. d. Donau (AT); 5 – Dolná Súča; 6 – Kolín (ČR); 7 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 8 – Plavecké Podhradie; 9 – Plevník-Drienové; 10 – Púchov; 11 – Trenčianske Bohuslavice; 12 – Trenčianske Teplice; 13 – Veľký Kolačín; 14 – Všemina (ČR).

B – rozšírenie zberových nožov. 1 – Blatnica; 2 – Folkušová (5 ks); 3 – Horná Lehota; 4 – Jasenica; 5 – Kurdwanów (Krakov, PL); 6 – Kvačany; 7 – Loučka (ČR); 8 – Nitrianske Rudno; 9 – Plavecké Podhradie (2 ks); 10 – Pleszów (PL); 11 – Poniky; 12 – Radzovce (doba bronzová); 13 – Selec; 14 – Slatina nad Bebravou (2 ks); 15 – Staré Hradisko (ČR); 16 – Trenčianske Bohuslavice (2 ks); 17 – Včelince.

106. Listovité a široké radlice, okutie rýľa (7).

1, 2 – Rajecké Teplice; 3, 8, 9 – Plavecké Podhradie; 4 – Vyšný Kubín; 5 – Púchov; 6 – Kvačany; 7 – Zádiel; 10 – Bratislava.

107. Zuby z brán a hrablí (1-18), **okutia kopáčov a motýk** (19-24).

1-11 – Trenčianske Bohuslavice (nájdené spolu); 12 – rekonštrukcia brán podľa nálezu z depotu na hradisku Liptovská Mara I a ojedinelé nálezy zubov z brán a hrablí: 13, 16, 17 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 14 – Kvačany; 15, 18 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III. Okutia kopáčov a motýk: 19 – Skalka nad Váhom; 20 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 21 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 22-24 – Folkušová. Mierka: a – 1-18; b – 19-24.

šiu formu úzkych hrotitých kusov. Podľa nálezových situácií v Plaveckom Podhradí a Kvačanoch sa však takéto tvary asi objavovali už paralelne s nimi a predstavovali kompromis medzi úzkymi a širokými lemešmi. Pozornosť si zaslúžia aj prvky asymetrickosti doložených exemplárov, hlavne kusa z depotu 6 v Plaveckom Podhradí. Asymetrický tvar sa považoval za doklad použitia odvalovej dosky pri radlici a dôkaz existencie pluhu. Pri podrobnejšom štúdiu sa však zdá, že ide o nerovnomerné opotrebenie jednej zo strán nástroja, zrejme v súvislosti so šikmým natáčaním radla pri orbe, kvôli snahe prevracať podobratú pôdu a ukladať ju do brázd.

Krájadlo (čerieslo)

Súčasťou niektorého z orných náradí boli aj kolmo pred radlicou umiestnené masívne nože, ktoré sa vrezávali do terénu, a tak uľahčovali vniknutie radlice do trávnatého povrchu. Objavujú sa už v staršej dobe železnej v skýtskej oblasti, kde boli pravdepodobne súčasťou predkroja, samostatného náradia, ktorým sa pôda pred orbou rozrušila (*Beranová 1980*, 61; *Henning 1987*, 61). Napriek tomuto včasnému výskytu sa s čerieslami v dobe laténskej stretávame zriedka (obr. 103: 8-11). V strednom Podunajsku sa našli v Bratislave a v Plaveckom Podhradí, dva exempláre pochádzajú zo sídlisk púchovskej kultúry (Provodov, Mestečko). Veľké čerieslo bolo aj v neskorolaténskom depote na oppide v Stradoniciach (*Waldhauser 1995*). Ide o masívne rozmerné exempláre pomerne variabilného tvaru, ktoré – na rozdiel od stredovekých kusov – majú dlhé ostrie. Najväčší kus z Plaveckého Podhradia je dlhý 488 mm, s dĺžkou ostria 210 mm. Ich datovanie je fixované len nepriamo: nález z Mestečka pochádza z hrádku púchovskej kultúry zo staršej fázy neskorého laténu, zatiaľ čo pri hromadných nálezoch z Plaveckého Podhradia počítame s datovaním na rozhranie strednej a neskorej doby laténskej. Bratislavský kus má neskorolaténske datovanie (*Pieta/Zachar 1993*, 171, 174).

Počet krájadiel vo všeobecnosti výrazne zaostáva za množstvom úzkych radlíc, ale približuje sa počtu radlíc širokých. V nálezových súvislostiach sa krájadlá vyskytujú viackrát so širokými radlicami. Tieto dvojice sa vyskytli v hroboch 5 a 18 na pohrebisku Idrija pri Bači (*Guštin 1991*, 60, 61), ale aj u nás, napríklad v depote 6 v Plaveckom Podhradí alebo v Čechách v hromadnom náleze na Stradoniciach. Je veľmi pravdepodobné, že široké radlice v kombinácii s čerieslom dokladajú existenciu dokonalejšieho orného náradia, než boli háky či radlá s úzkymi radlicami. Je, pravdaže, otázne, či tento prvok dokladá existenciu zložitejšieho radla alebo samostatného nástroja – predkroja, ktorého hlavnou súčasťou bolo čerieslo. Kombinácia čeriesla a širokej radlice sa bežne objavuje aj vo včasnostredovekých hromadných nálezoch (Mikulčice: *Poláček 2003*, 604, 605. Pružina).

Malé hroty s tuľajou

K bežným nálezom na mladolaténskych sídliskách patria malé, ale masívne nástroje s otvorenou tuľajou a jednostranným hrotom, prípadne s ostrím oblúkovitého tvaru. Tuľaj má často otvor na zaistenie klincom (obr. 107). Pôvodné použitie týchto artefaktov nie je jednoznačné. Niekedy sa interpretujú ako malé radličky – súčasť orného a plečkovacieho nástroja – sochy, inokedy sa pokladajú za okovanie kopacej tyče alebo za tuľajovú motyku-špicák, osadenú na kolienkové porisko. Sú značne rozšírené a bezpochyby mali viac funkcií (*Jacobi 1974*, 73; *Spehr 1992*, 55). Na Slovensku sú zvlášť časté na sídliskách púchovskej kultúry (*Pieta 1982*, 84).

Motyky

Hlavným ručným náradím určeným na kyprenie pôdy, urovnávanie pôdy po orbe, robenie záhonov, ale aj všeobecne na kopanie bola motyka. Motyky s priečnym otvorom na upevnenie násady na spôsob dnešných sa objavujú len výnimočne. Na Slovensku je jediným známym exemplárom nález z Mestečka. Ďalšia motyka, ktorá je uložená v Naturhistorisches Museum vo Viedni pod č. 21 203, pochádza zo starých vykopávok na známej lokalite Púchov (Skalka) a nemá bližšie nálezové okolnosti. Tvarom sa podobá na rímske či dácke predlohy (*Glodariu/Iaroslavschi 1979*, obr. 27-30).

V severnej časti Karpatskej kotliny, podobne ako pri sekerách, aj pri kopacom náradí sa ďalej uplatňovali predovšetkým nástroje osádzané na kolienkové porisko. Preto medzi motyky musíme zaradiť aj viaceré spomenuté malé nástroje s tuľajou, hlavne kusy s tupým, málo rozšíreným ostrím. Funkcia jednotlivých predmetov je, prirodzene, otázna, často mohli byť osádzané aj na rovné porisko a slúžiť na iné účely (otky, kopacie tyče na hĺbenie jám).

Rýľ
Na ručné hĺbkové kyprenie pôdy, ale aj na stavebné výkopy sa od mladšej doby železnej používali rýle a lopaty s masívnym železným okovaním pracovnej časti. Na laténskych osadách, ale aj v inventároch depotov patria k zriedkavým nálezom. Nepochybne sa bežne používali aj nástroje bez železného okutia. Jediným, ale chronologicky neistým exemplárom zo Slovenska je starší nález zo Zádiela (obr. 106: 7). Má široké masívne kovanie, ktoré sa v strede končí zaobleným hrotom.

Brány
Železné hroty štvorcového prierezu s plochým a zúženým, často ohnutým ukončením tylovej časti sú bežným nálezom na neskorolaténskych sídliskách, a to tak v kamenistých pôdach horskej oblasti, ako aj na úrodných nížinách (obr. 107: 1-18). Ich interpretácia bola v minulosti veľmi rôznorodá, od súčastí remeselníckych nástrojov až po zuby drevených motýk a hrablí (prehľad názorov pozri *Dolenz 1998*, 142, 143; *Pieta 2000a*, 138). Pri podrobnej analýze týchto hrotov-zubov zo včasnorímskych vrstiev z Magdalensbergu a z depotu neskorolaténskych železných predmetov z Liptovskej Mary sa podarilo identifikovať existenciu ďalšieho náradia na prípravu pôdy – brán. Toto náradie pozostávalo z dreveného rámu, do ktorého boli v jednom alebo vo viacerých radoch vsadené železné zuby (*Dolenz/Wolf 1999*; *Pieta 2000a*, 138, 139). Kvôli vysokej záťaži pri vlečení sa hroty zubov starostlivo kalili (*Mihok/Pribulová/Pieta 2000*, 122). Tento nástroj, ktorý bol vlastne zároveň bránami i hrabľami, sa podľa rímskych a etnologických analógií využíval nielen na finálnu úpravu povrchu oráčiny, ale aj na plečkovanie a odburinenie siatiny (*Dolenz/Wolf 1999*, 76). Tomuto účelu skôr zodpovedá aj profilácia zubov na rekonštruovaných bránach z Liptovskej Mary. Je prekvapením, že pozostatky keltských brán z Čiech, Moravy a zo Slovenska, ale aj z ďalších krajín sú evidentne staršie než najstaršie doložené rímske náradie tohto druhu.

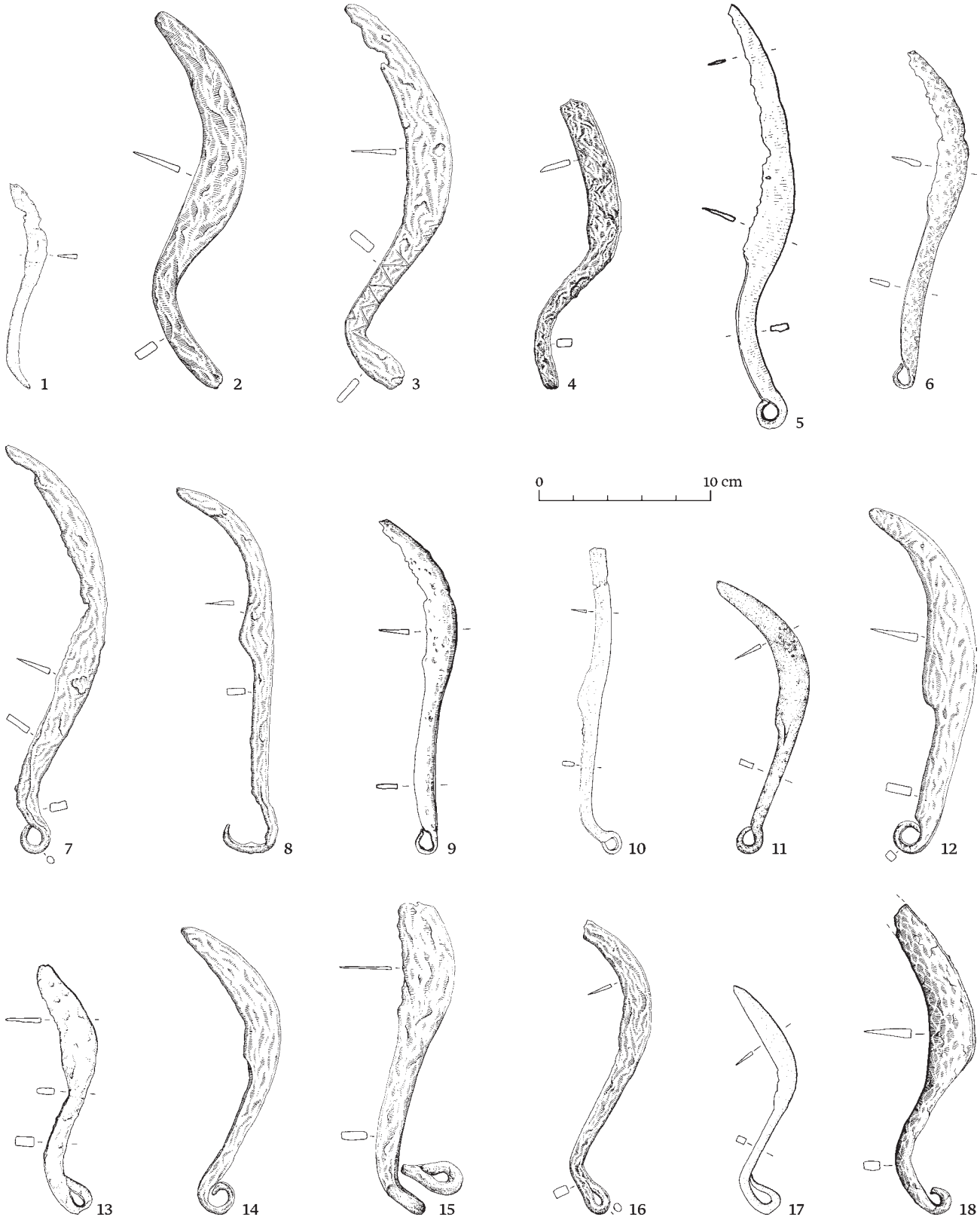
7.4.2. Zberové náradie

Do okruhu žatevného inštrumentária zaraďujeme náradie na zber krmovín (trávy, letniny) a obilnín. V mladšej dobe železnej boli jednotlivé druhy zberového náradia už pomerne úzko špecializované. Rozlišujeme ich podľa tvaru, veľkosti a spôsobu osadenia čepele na rukoväť či kosisko. Sú to kosáky, zberové nože, srpy, polkosy a kosy. V niektorých oblastiach keltského sveta boli rozšírené aj nože na letninu s charakteristickou širokou a silne zakrivenou čepeľou, ktoré sa v našom prostredí zatiaľ neobjavili.

Kosákovité nože
Medzi jednoduché zberové náradie mladšej doby železnej bývajú niekedy zaraďované nože s krátkou kosákovitou čepeľou a masívnou rukoväťou, často ukončenou krúžkom (*Penach 1993*, 51). Čepeľ je mierne prehnutá a z rovnej rukoväti smeruje dopredu, najčastejšie v otvorenom uhle. Rukoväť je zvyčajne masívna a ukončená krúžkom. Niekedy býva prehnutá, takže nástroj má esovitý tvar. Spôsob zakrivenia čepele s ostrím smerom dovnútra naznačuje, že nemôže ísť o predmet určený na rezanie ako pri práci s nožom, ale na odtínanie alebo podoberanie na spôsob práce s kosákom. Zberové či kosákovité nože majú väčšie i menšie rozmery a nie sú veľmi masívne, najmä v porovnaní s tvarovo podobnými, ale oveľa viac prehnutými a robustnejšími kosákmi na letninu (obr. 108). Sú zrejme súčasťou zvláštnej a mnohorakej skupiny zberového a pracovného náradia, do ktorej patrili v rôznych geografických a civilizačných podmienkach tvarovo i funkčne variabilné kosákovité, nožové či mačetovité nástroje na prácu v lesnatých a krovinatých porastoch, ale aj v záhradách, sadoch a viniciach.

Železné nože s kosákovitou čepeľou a pevnou rukoväťou ukončenou krúžkom alebo zosilnením sa objavujú už na konci doby bronzovej (Radzovce: *Furmánek 1988*) a stretávame sa s nimi v strednej dobe laténskej na juhu Slovenska (Včelince: *Furmánek/Marková 1986*, obr. 34: 6), ale aj v predpúchovskom stupni v horskej oblasti (Horná Lehota, Poniky). Ďalší kus bol súčasťou depotu 6 v Plaveckom Podhradí. Nože opisovaného typu sa najčastejšie vyskytujú na neskorolaténskych sídliskách púchovskej kultúry, ale nechýbajú ani na niektorých keltských lokalitách západného Slovenska a Moravy (obr. 105B; Trenčianske Bohuslavice, Staré Hradisko: *Meduna 1961*, tab. 27: 1).

Svojím tvarom sa niekedy približujú nožom s užšou, dopredu zahnutou čepeľou a rukoväťou pripevnenou jedným alebo viacerými nitmi. Vyskytujú sa často na Balkáne, ale varianty nechýbajú ani medzi rímskymi vzormi (*Dolenz 1998*, 255) alebo v keltskom

108. Kosákovité zberové nože.

1 – Včelince; 2 – Selec; 3, 7, 8, 16, 18 – Folkušová; 4 – Považská Bystrica-Považské Podhradie; 5 – Jasenica; 6 – Kvačany; 9 – Blatnica; 10 – Slatina nad Bebravou; 11, 12 – Trenčianske Bohuslavice; 13 – Radzovce (doba bronzová); 14 – Nitrianske Rudno; 15 – Plavecké Podhradie; 17 – Horná Lehota.

prostredí (Beograd-Karaburma: *Todorovič 1968*, 79, tab. 34: 6; Plavecké Podhradie, depot 4: *Paulík/Tomčíková 2004*, obr. 2).

Zahnuté zberové nože z oppíd sa od opísaných nožov odlišujú. Majú zahnutejšie čepele a svojím tvarom sa podobajú skôr nožom/kosákom na letninu, ktoré boli upevnené na dlhšej násade pomocou koncového tŕňa a objímky, tak ako kosáky či kosy (*Jacobi 1974*, 80-82; *Čižmář 2003*, 73). Aj v bohatom inštrumentáriu dáckych sídlisk sa pomerne často objavujú rozmernejšie i malé kosákovité nože, ktoré sa však tvarovo od „karpatských" typov odlišujú (*Glodariu/Iaroslavschi 1979*, 174, obr. 31: 7-9; 66: 1-5, 19, 22). Mnohostrannosť tohto okruhu zberového náradia dobre vidieť na antickom inventári s veľkou variabilitou tvarov a s pomerne bohatým názvoslovím z písomných prameňov (*Manning 1985*, 53-59; *Pohanka 1986*, 176-217; *Dolenz 1998*, 136-138; *Henning 2001*). Viaceré z týchto nástrojov s iným spôsobom upevnenia na rukoväť pomocou tuľaje či tŕňa, ako aj s odlišným tvarom širokej čepele majú svoje korene skôr v stredomorskej oblasti (*Guštin 1991*, 63).

Predpokladáme, že na rozdiel od rozmernejších kosákov kosákovité nože patrili k univerzálnemu náradiu. Pravdepodobne sa používali pri drobnom i špecializovanom zbere (prútie, trstina, byliny, ľan?) alebo pri čistení lúk a polí od krovísk určitej hrúbky, pretože na sekanie hrubších konárov a prútov sú príliš ľahké. Zároveň sa mohli tieto špecifické nože využívať aj pri iných činnostiach (košikárstvo). Rôzne použitie naznačujú aj rozdiely v ich veľkosti. Zatiaľ čo kosákovité nože z Folkušovej dosahujú celkovú dĺžku 240 mm (dĺžka čepele 140 mm), exemplár zo Slatiny nad Bebravou je veľký len 130 mm (dĺžka čepele 52 mm).

Aj vo včasnom stredoveku sa používali podobné kosákovité a esovito profilované nože, medzi nimi dokonca aj zatváracie typy (*Beranová 1980*, 220-222; *Poláček 2003*, 618-623, s lit.). Funkčná interpretácia kosákovitých nožov si vyžiada podrobnejšie štúdium etnografických prameňov (*Takács 1972*; *1973*).

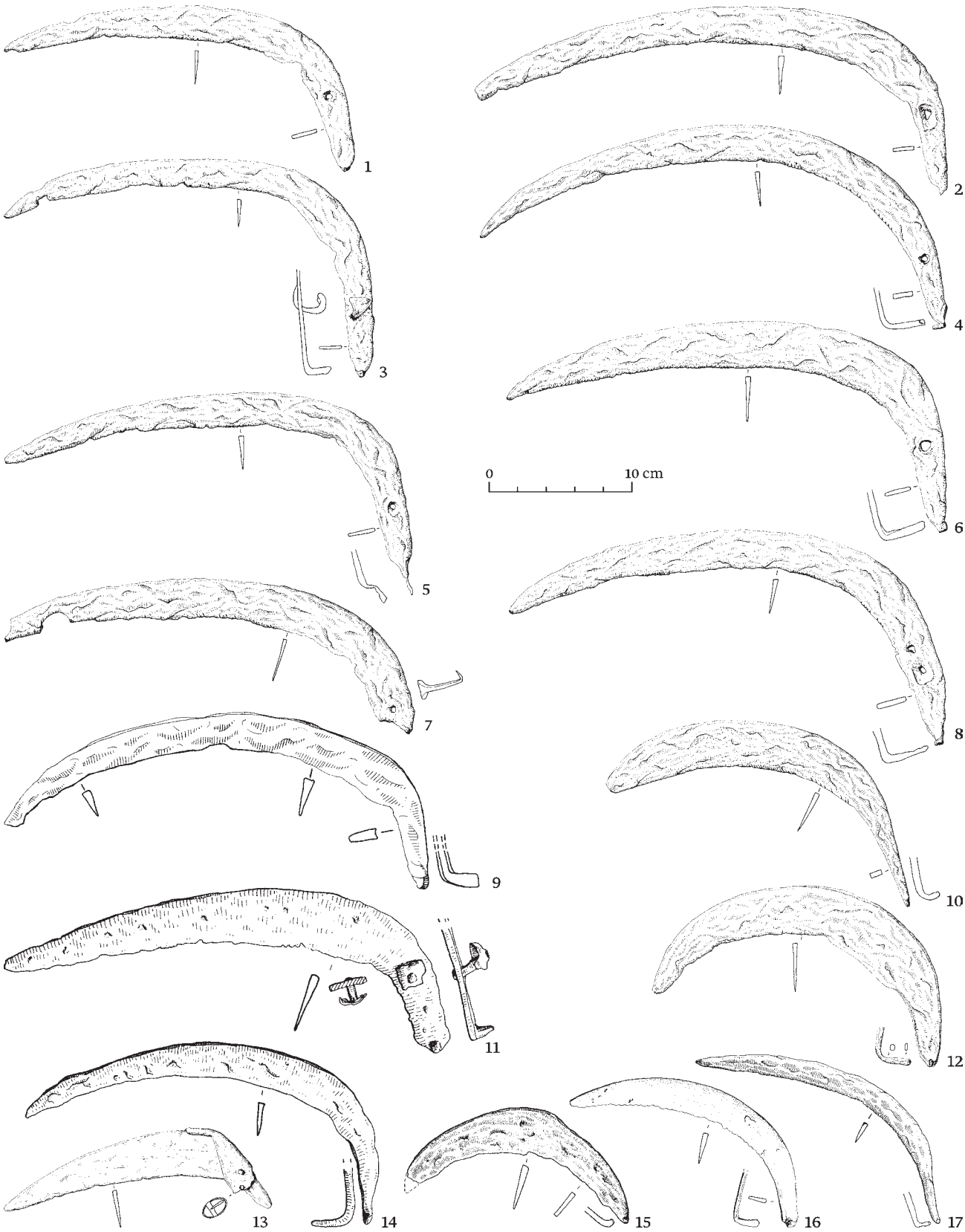
Zoznam kosákovitých nožov zo Slovenska, Moravy a južného Poľska: Blatnica, Folkušová (5 ks), Horná Lehota, Jasenica, Kvačany, Nitrianske Rudno, Plavecké Podhradie (2 ks), Poniky, Radzovce (doba bronzová), Selec, Slatina nad Bebravou (2 ks), Trenčianske Bohuslavice (2 ks), Včelince. Poľsko: Kurdwanów, Pleszów. Česká republika: Loučka, Staré Hradisko.

Kosáky

Toto náradie s oblúkovitou čepeľou a konkávnym hladkým ostrím bolo určené na maloplošné vyžínanie trávnatých porastov. V dobe laténskej boli kosáky všeobecne rozšírené a svojím tvarom i veľkosťou značne variabilné. Zatiaľ čo napríklad v Galii sa uplatnili čepele s pravouhlo odsadenou rukoväťou na spôsob dnešných nástrojov, v strednom Podunajsku i v Dácii sa používali kosáky s rukoväťou v predĺžení osi čepele. Prvé železné kosáky z konca doby bronzovej napodobňovali vzory vyrobené z bronzu: mali široké a takmer do polkruhu zahnuté čepele. Zo slovenských nálezov doby laténskej sa k tradícii používania širokých čepelí hlásia exemplár z Folkušovej a zo Sklabinského Podzámku, ktoré boli vykopané na hradiskách s dlhším osídlením, a tiež široký kosák zo stredolaténskeho sídliska vo Včelinciach (*Furmánek/Marková 1986*, obr. 34: 7).

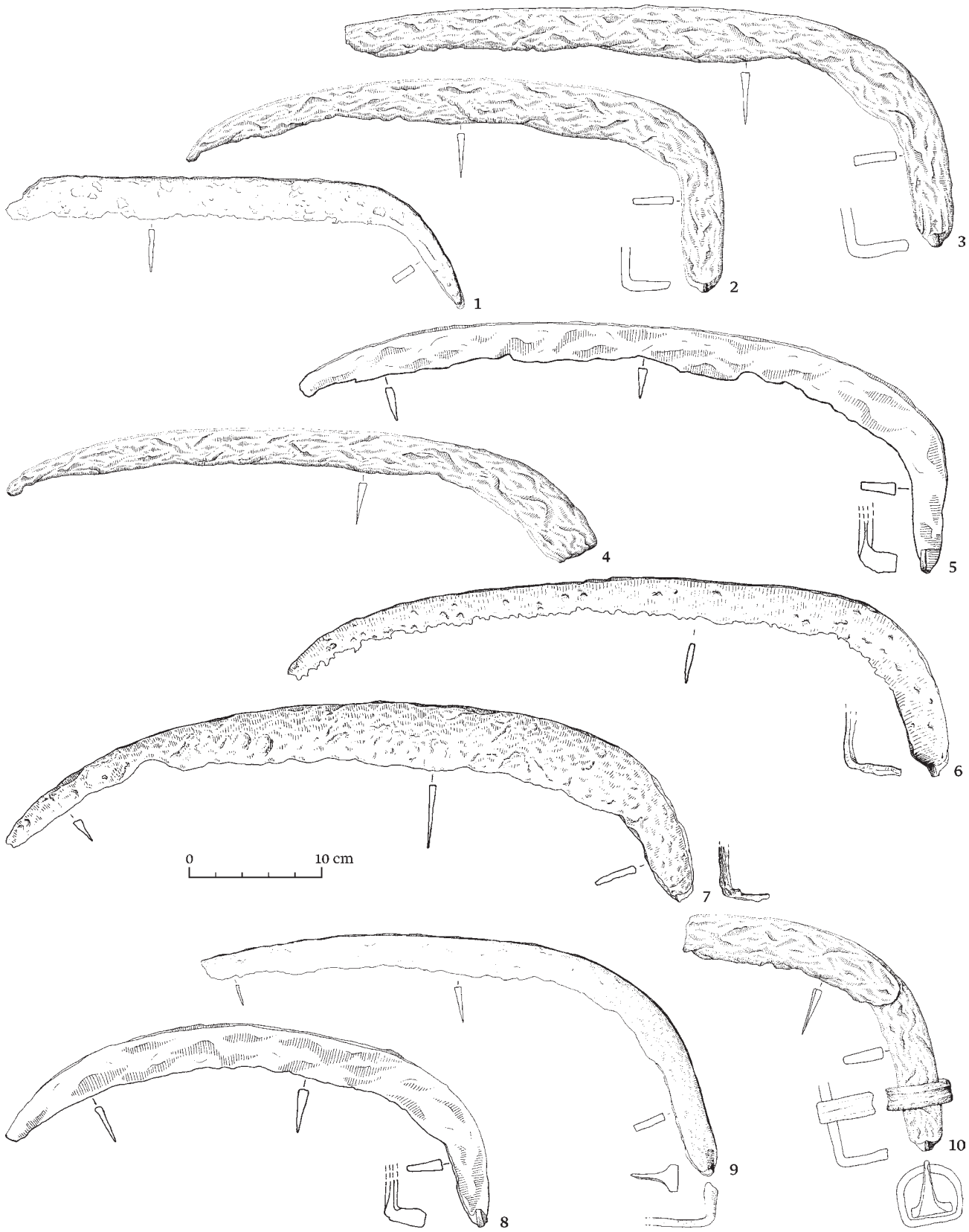
Už niektoré kosáky zo staršej doby železnej mali úzku čepeľ a rukoväť nasadenú približne v pravom alebo v otvorenom uhle. Obe tieto formy sa opakujú počas celej doby laténskej a staršie a mladšie kosáky doby laténskej sa od seba len ťažko rozlišujú. Dokazuje to aj súbor jedenástich kusov z včasnolaténskeho hradiska v Horných Orešanoch, od ktorých sa veľmi neodlišuje úzky kosák zo stredolaténskeho hrobu v Malých Kosihách (*Bujna 1995*, tab. 41: 1). Exemplár z neskorolaténskeho depotu v Liptovskej Mare mali opäť väčšie rozmery a poloblúkové klenutie čepele, podobne ako je to v prípade kosákov z depotu 6 v Plaveckom Podhradí (obr. 109).

Laténske kosáky sa na rukoväť pripevňovali pomocou zákovky (objímky) a záchytného tŕňa, ktorý bol obvykle zapustený do konca drevenej rukoväti a bránil tak jej pretáčaniu. Len ojedinele bola organická časť držadla pridržiavaná bočnými lištami (kosák zo včasnorímskeho depotu v Rajeckých Tepliciach: *Pieta 2000a*, obr. 11: 4). Iná skupina nástrojov mala okrem tŕňa v strede rukoväti ešte nit so širokou hlavicou, ktorý fixoval drevené obloženie rúčky a nahradzoval zákovku. Tento spôsob upevnenia vidíme napríklad na niektorých kosákoch z depotov 4 a 6 v Plaveckom Podhradí alebo na exemplári z Ratkoviec. Je možné, že sa uplatňovalo prevažne pri nástrojoch s dlhšou čepeľou. Zvláštne upevnenie mali krátke kosáky s rovným ostrím a krátkym tŕňom z Poník, ktoré boli k rukoväti pripevnené dvomi nitmi. Niektoré z nich mali miesto spojenia s rukoväťou spevnené železnou manžetou

109. Kosáky a srpy.

1-8 – Plavecké Podhradie (z depotu 6); 9, 15 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 10 – Sklabinský Podzámok; 11 – Ratkovce; 12, 17 – Folkušová; 13 – Poniky-Ponická Huta; 14 – Rakša; 16 – Trenčianske Teplice.

110. Kosy a polkosy.

1-4, 10 – Plavecké Podhradie (2, 3, 10 – depot 6); 5, 8 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I (depot); 6 – Všemina (ČR); 7 – Zemplín; 9 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec.

(obr. 109: 13). Pravdepodobne patria k stredolaténskemu horizontu osídlenia lokality (C1). Kosáky sa podobne ako dnes používali predovšetkým na vyžínanie trávy a iných porastov.

Srpy

Srp bol špecializovaný jednoručný nástroj na zber obilia. Od kosákov a ostatného zberového náradia sa líši prakticky len ozubeným ostrím, ktorým sa lepšie odrezávali tvrdé stvoly zrelého obilia. Viacero exemplárov nájdených v Horných Orešanoch dokazuje ich existenciu už od začiatku doby laténskej. Ozubenie sa docielilo hustým šikmým nasekaním ostria, ktoré sa koncentrovalo hlavne v mieste najväčšieho záberu v blízkosti držadla. Obvykle bola ozubená len menšia časť ostria, ale nájdu sa aj kusy vrúbkované po celej dĺžke. Je však možné, že sa ozubenie abradovaním i brúsením strácalo a muselo byť obnovované, tak ako ostrie pri nakovaní. Srpy mali podobne ako kosáky dva základné rozmery – veľké a menšie – a ich čepeľ mala oproti rukoväti spravidla otvorený uhol. Príkladom veľkých exemplárov sú srpy z depotu 6 v Plaveckom Podhradí s dĺžkou ostria 260 – 280 mm a celkovou dĺžkou 290 – 330 mm.

Polkosy a kosy

Jedno- a dvojručná kosa bola náradím, ktorým sa zberali porasty osekávaním tesne pri zemi. Už koncom doby halštatskej sa prvý raz objavujú krátke kosy (polkosy) – nástroje na krátkom kosisku, ovládané jednou rukou, s charakteristickou širokou, asi 350 mm dlhou čepeľou, ktoré sa v trocha štíhlejšej podobe uplatnili aj na začiatku doby laténskej. Od veľkých kosákov sa dajú len ťažko odlíšiť, hlavne podľa väčšieho rozmeru a otvorenejšieho uhla nasadenia na kosisko. V tom čase sa stretávame už aj s prvými kosami. Zo severného Podunajska poznáme dosiaľ len jeden včasnolaténsky exemplár, nájdený v Horných Orešanoch. Má o niečo širšiu čepeľ než mladolaténske kusy a dĺžku ostria 440 mm a celkovú dĺžku 520 mm. Ide však o nepreverený nález.

Kosy zo západnejšie ležiacich oppíd so širokými čepeľami pôsobia v porovnaní s úzkymi, pravouhlo nasadzovanými kosami Karpatskej kotliny archaickejšie. Zachované exempláre z La Tène nám poskytujú konkrétnu predstavu o osadení a vzhľade drevenej násady – kosiska, dosahujúceho v daných prípadoch dĺžku 750 – 840 mm (*Vouga 1925*, 76). Pomerne rovná čepeľ týchto kôs bola nasadená v otvorenom uhle. Kosy sa podobne ako dnes pripevňovali k drevenej rukoväti – kosisku pomocou koncového tŕňa a prstencovitej zákovky.

Mladolaténske krátke kosy a kosy zo Slovenska majú užšiu, len mierne zaoblenú čepeľ a uhol nasadenia na kosisko sa blíži k 90 stupňom. Najviac exemplárov pochádza z depotov alebo ojedinelých nálezov z Plaveckého Podhradia. Sú to prevažne kusy s dĺžkou ostria medzi 380 – 410 mm a celkovou dĺžkou 410 – 500 mm. Chrbát čepele je mierne klenutý a tŕň je voči nemu ohnutý približne do pravého uhla (obr. 110). Vyskytli sa však aj oblúkovité formy, ktoré sa svojimi rozmermi blížia skôr polkosám (dĺžka pod 400 mm).

Aj neskorolaténske polkosy (krátke kosy) z Liptovskej Mary mali poloblúkovitý tvar, zatiaľ čo kosa z rovnakého depotu bola len mierne zahnutá a pravouhlo nasadená. Má dĺžku ostria 460 mm a celkovú dĺžku 497 mm. Kosa z keltsko-dáckeho obetiska v Zemplíne má oblúkovitý list, dĺžku ostria 530 mm a celkovú dĺžku 600 mm. Aj tieto údaje potvrdzujú značnú tvarovú i rozmerovú variabilitu polkôs a kôs, čo iste – podobne ako dnes – súviselo s terénom, v ktorom sa používali, s fyzickou individualitou užívateľa a so špecifickým účelom, na ktoré bol nástroj určený (obkášanie, kosenie).

Rozšírenie polkosy a kosy nepochybne značne zefektívnilo zber krmovín, hlavne trávy, a umožnilo rozmnožiť zásoby, potrebné na prezimovanie väčšieho množstva dobytka. Niekedy sa uvažuje aj o využití kôs pri žatí obilia, najmä s poukazom na vysokú úroveň zberu v tom období. Ako príklad sa najčastejšie uvádza známy keltský vynález žacieho stroja (vallus), ktorý opísal Plínius a poznáme ho aj z viacerých reliéfnych vyobrazení v Galii. Ako jeden z dôkazov zberu obilia kosením sa uvádza výskyt nízko rastúcich burín v nájdených zásobách obilia, ktoré sa podľa archeobotanikov mohli dostať medzi zrno nízkym skášaním obilia. Ako protiargument sa zasa poukazuje na tradíciu zberu klasov pomocou srpov a na ich častý výskyt v nálezovom fonde.

Poľnohospodárske náradie – závery

V severnej časti Karpatskej kotliny máme v súčasnosti k dispozícii pozoruhodný počet železného poľnohospodárskeho náradia z doby laténskej, hlavne z mladšej fázy toho obdobia. K dovtedy známemu sortimentu pribudli nové druhy náradia, ktoré pri-

speli ku skvalitňovaniu prípravy pôdy a zberu úrody. Podľa nálezov širokých radlíc a ich kombinácie s novým prvkom – čerieslom sa prvý raz uplatnilo progresívne plazové radlo. Značný počet železných zubov z mladolaténskych sídlisk dosvedčuje rozšírenie jednoduchých alebo viacradových brán, ktorými sa zarovnávala oráčina pred sejbou i po nej, a pravdepodobne slúžili i na plečkovanie siatín. Rozšírenie dlhých kôs urýchlilo zber trávnatých krmovín a v konečnom dôsledku prispelo k lepšiemu prezimovaniu stád a rozšíreniu chovu dobytka, ktorý bol limitovaný práve možnosťami zabezpečenia hospodárskych zvierat krmivom na zimu.

7.5. CHOV DOBYTKA

Dôležitým zdrojom potravy i hospodárskych surovín bol chov úžitkových zvierat ako neoddeliteľná súčasť poľnohospodárskej výroby. Okrem cennej potravy – mlieka, mliečnych výrobkov a mäsa – poskytovali domáce zvieratá aj kože, kožušiny, prípadne ťažnú silu na dopravu a prácu na poli. Ovce dodávali aj vlnu ako základnú surovinu na tkanie látok na výrobu odevov.

Stáda dobytka boli významným hospodárskym artiklom a znakom bohatstva jednotlivých členov spoločnosti i spoločenských komunít, ako aj vítanou korisťou útočníkov. O dobytkárstve u Keltov sa zmieňujú aj antické pramene a dokladajú ho archeologické nálezy. O Germánoch Tacitus (*Germánia I*, 5) uvádza, že ich dobytok nevyniká krásou, ale je ich hlavným bohatstvom.

Rozvinutý chov dobytka si vyžadoval vhodné klimatické podmienky s dostatkom paše. Preto v minulosti, práve tak ako aj dnes, sa na tento spôsob získavania potravín prednostne hodili horské oblasti, kde boli, naopak, menej vhodné podmienky na pestovanie rastlín.

Pramene

Pasenie stád sa odohrávalo po väčšinu roka mimo areálov osád, často aj mimo ich katastra. Preto archeologické pramene disponujú zväčša len nálezmi, ktoré sa podarilo identifikovať v rámci výskumu sídlisk. Sú to predovšetkým kosti jatočných zvierat ako zvyšky potravy, prípadne pozostatky zvierat, ktoré sú hlavným zdrojom našich informácií o rozsahu a skladbe chovov i o vzhľade jednotlivých druhov. Zo stavebných zvyškov dvorcov a sídliskových areálov sa niekedy podarí identifikovať ohrady a hospodárske objekty, ktoré pravdepodobne súviseli s chovom ďalších domácich zvierat, ako boli ošípané, husi či sliepky.

Na Slovensku bola archeozoologickému výskumu doby laténskej a rímskej dosiaľ venovaná len obmedzená pozornosť, aj keď prvé rozbory laténskeho osteologického materiálu sa uskutočnili už v 50. rokoch minulého storočia (*Benadik/Vlček/Ambros 1957*). Len v posledných rokoch pribudli rozsiahlejšie výskumy zvieracích pozostatkov zo sídlisk (*Fabiš 2000*). Najväčším (stále však ešte v úplnosti nespracovaným) súborom zostáva materiál zo sídlisk v Liptovskej Mare (*Ambros 1978*; *Pieta 1982*, 179-183; *1996*, 43, 44).

Obraz, ktorý poskytlo nížinné sídlisko v Nitre, sa v zásade nelíši od výsledkov rozborov veľkých materiálových súborov z iných oblastí keltského sveta. Jednoznačne dominuje drobný krátkorohý hovädzí dobytok, ktorý dosahoval len okolo 110 cm kohútikovej výšky. S odstupom nasledujú približne rovnako zastúpené drobné prežúvavce a ošípané. Pomerne časté sú kosti koňa, ktorý slúžil príležitostne aj ako jatočné zviera. Aj v oblasti púchovskej kultúry v karpatskej oblasti sa choval hlavne hovädzí dobytok malého vzrastu, ktorý v Liptovskej Mare predstavoval 45 percent z celkového počtu nájdených kostí. Pochopiteľne, ovce a kozy sú tu častejšie ako v nížinných osadách, na úkor ošípaných. Často sa vyskytli aj kone nízkeho vzrastu. Živý inventár hospodárskeho dvora dopĺňal pes ako strážne zviera a pomocník pri stádach, ako aj hydina.

Len nepodstatnou, ale zaujímavou ilustráciou niektorých domácich zvierat mladolaténskeho obdobia sú drobné bronzové plastiky apotropajného charakteru – býky, barany, kone, ovce, psy a husi (F 31; 32; 42).

7.6. OBJEKTY A OBALY NA USKLADŇOVANIE ZÁSOB, NÁRADIE A ZARIADENIA NA SPRACOVANIE PLODÍN. PRÍPRAVA POTRAVY

Na uskladňovanie zásob potravín slúžili časti obytných stavieb a špeciálne zariadenia, ako sú zásobné a obilné jamy a sýpky, o ktorých sme sa podrobnejšie zmienili v kapitole o stavebníctve. Menšie množstvá sypkých hmôt a tekutín či pohotovostné zásoby sa ukladali do keramických nádob, drevených okovaných truhlíc, súdkov, kadí a vedier. Z týchto drevených nádob sa zachovali zväčša len železné obruče a držadlá s atašami. Na laténskych sídliskách sa od stupňa C2 na uskladňovanie masovo využívali rozmerné doliá – hlinené, na kruhu obtáčané zásobnice, často utesňované dechtovým náterom. Výroba týchto nádob si vyžadovala značnú remeselnú zručnosť. Hlinené zásobnice boli známe už v praveku, ale keltské výrobky tohto typu svojou kvalitou ďaleko prekonávali v ruke zhotovené staršie či súčasné (púchovské) v ruke formované nádoby (*Pieta 1982*, 99-101; *Woźniak 2000*).

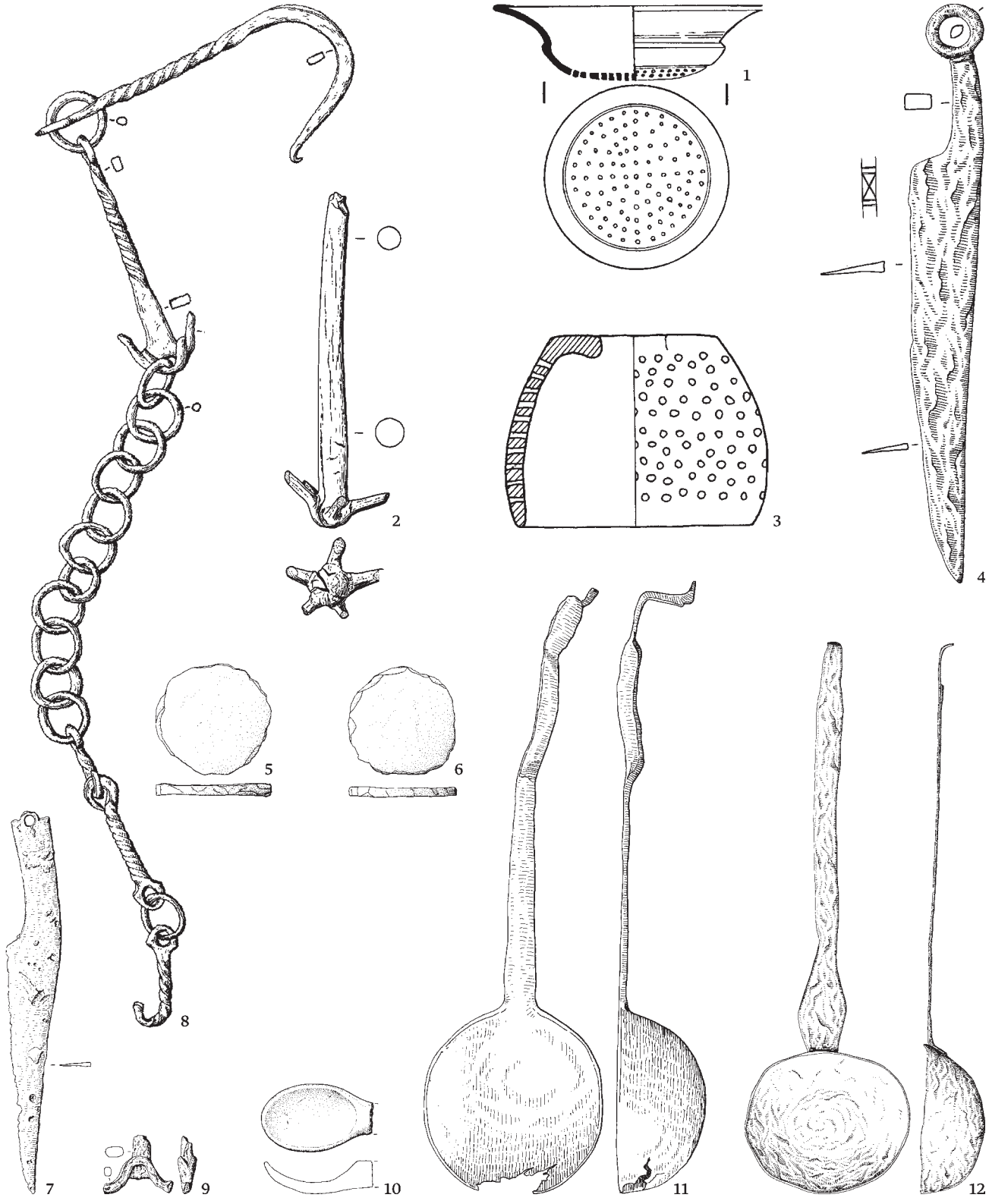
Na odplevovanie a šrotovanie zrna a prípravu múky slúžili v starom a strednom laténe (a hlavne v predpúchovskom stupni na severe Slovenska) trecie podložky, ktoré postupne nahradili zriedkavé mlynčeky gréckeho typu a nakoniec rotačné žarnovy (obr. 74). Vývoj žarnovov viedol od jednoduchých bochníkových foriem behúňov k sofistikovaným, kamenársky detailne vypracovaným rotorom so širokou násypkou a otvorom na upevnenie kľuky na otáčanie. Zásobárňam a žarnovom sme sa podrobnejšie venovali v kapitolách o staviteľstve a kamenárstve.

Vysoká technická i spoločenská úroveň mladšej doby železnej sa výrazne prejavila aj vo výbave kuchyne a v náročnosti stolovania. Základom domácnosti a hlavným objektom na prípravu stravy bolo ohnisko, niekedy vybavené hlinenými alebo železnými podstavcami na položenie ražňov. Na ohniskách, ktoré boli vyformované z hliny, izolované kvôli lepšej akumulácii tepla a obložené kameňmi, boli aj prenosné keramické perforované poklopy s obojstranným otvorom na uchovávanie pahreby (obr. 111: 3). Tie bývajú často mylne pokladané za cedidlá (*Cosack 1994*). Časť potravy, ako chlieb, placky, ale asi aj mäso, sa pripravovala v chlebových peciach.

Aj keď v našich podmienkach nemáme k dispozícii bohaté hroby s výbavou na posmrtnú hostinu, ako je to hlavne v Porýnsku a v Galii, súčasti vyspelého kuchynského inventára sa ojedinele nachádzajú medzi sídliskovým materiálom (obr. 111). K náradiu na prípravu stravy a varenie, najmä na spracovanie mäsa patrí, pravdaže, široké spektrum nožov, medzi nimi aj veľké porciovacie nože – „sekáče“, o ktorých účele sa podrobnejšie hovorí v kapitolách o remesle a zbraniach. Na laténskom sídlisku Liptovská Mara II sa zachovala aj drevená habarka. Je pravdepodobné, že v dávnej minulosti bola väčšina kuchynského a stolového náčinia vyrábaná z dreva, preto sa zväčša nezachovalo. Výnimkou je hlinená lyžica zo sídliska Liptovská Mara III (obr. 111: 10). Hlinené lyžice mali rôznu funkciu, ale prevažne slúžili na naberanie jedla. Nachádzame ich skôr v severnejších končinách, v jastorfskej kultúre, v kultúre Poieneşti-Lukaševka a v juhopoľskej tynieckej skupine, odkiaľ sa náčinie v tejto nezvyčajnej forme mohlo dostať aj do oblasti susednej púchovskej kultúry (*Michałowski 2004*).

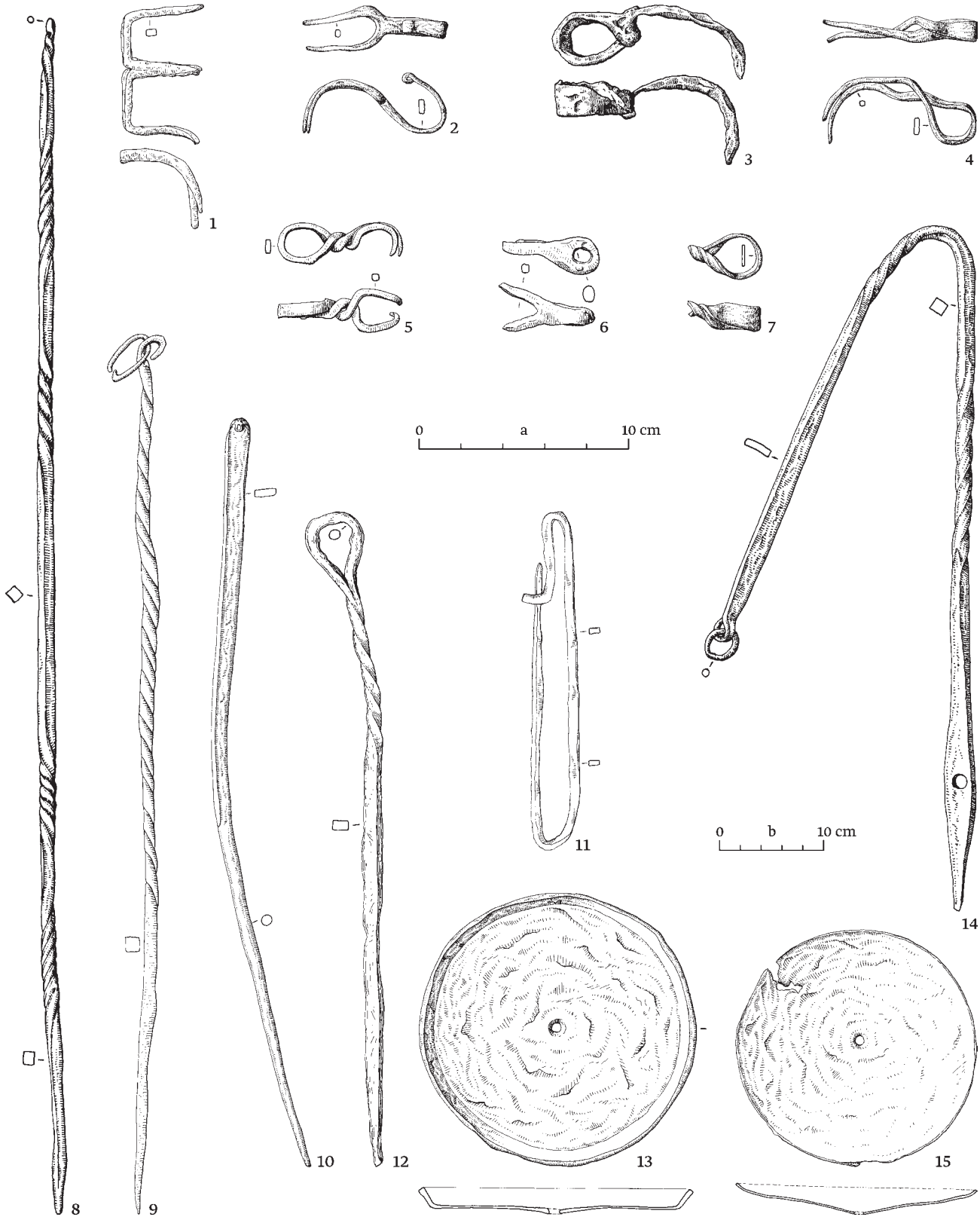
Riad na prípravu jedál a manipuláciu s nimi, podobne ako donedávna na dedinách, sa vyrábal z hliny a z dreva. Bežne sa používali hlinené a iste aj nedoložené drevené cedidlá. Malé bronzové šáločky s perforovaným dnom, ktoré sa ojedinele nachádzajú vo fragmentoch hlavne na centrálnych lokalitách (Devín, Bratislava), patrili bezpochyby k honosným nápojovým vínnym súpravám. Na bežné varenie jedál sa všeobecne používali vhodné hlinené nádoby, odolné proti žiaru.

V keltskom prostredí boli bežné kovové kotly, vytepané zo železného plechu alebo kombinované zo železa a bronzu. Okraj mali spevnený železnou obručou a nad ohňom boli zavesené na reťazi pomocou ataší alebo závesných kruhov. Ich výroba sa začala už niekedy koncom 2. storočia pred Kr. a v obľube zostali ešte v prvej polovici 1. storočia po Kr., kde sa s nimi stretávame najmä v žiarových hroboch germánskej spoločenskej elity (*Peschel 1995*). Zo Slovenska poznáme niekoľko fragmentov týchto kotlov (Považská Bystrica, Folkušová, Trenčianske Bohuslavice). Závesné reťaze na kotol boli náročným výrobkom a patria k príkladom vyspelého keltského kováčstva (Stará Lehota: obr. 111: 8). Veľmi rozšírené boli drevené nádoby – vedrá, súdky a bočky s kovovými obručami, uchami, atašami a držadlami, ktoré sa na sídliskách pomerne často nachádzajú (*Jacobi 1974*, 133-152). Veľa kovových súčastí takýchto debnárskych výrobkov sa našlo v Plaveckom Podhradí, ale aj na ďalších náleziskách.

111. Kuchynské náradie (naberačky, zlomok podstavca na ražeň, nože, lyžica, habarka, cedidlo, poklop na udržiavanie pahreby, kamenné podložky, záves na kotol).

1 – Bratislava; 2 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 3 – Podtureň; 4, 7 – Trenčianske Teplice; 5, 6 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara VII; 8 – Stará Lehota; 9 – Slatina nad Bebravou; 10 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 11 – Rajecké Teplice; 12 – Plavecké Podhradie (depot 6). 1, 3, 10 – hlina; 2 – drevo (smrek); 4, 7-9, 11, 12 – železo; 5, 6 – kameň. Rôzne mierky.

112. Kuchynské náradie. Vidlice na mäso (1-7), **ražne** (8-12) **a panvice** (13-15).
1, 8 – Trenčianske Bohuslavice; 2, 4 – Kamenec pod Vtáčnikom; 3 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 5, 6, 10 – Udiča; 7 – Dolné Vestenice; 9 – Bratislava-Devín; 11 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 12 – Žilina-Vranie (Rochovica); 13 – Plavecké Podhradie; 14 – Slatina nad Bebravou; 15 – Blatnica (Rovná). Mierka: a – 1-9,12; b – 10, 11, 13-15.

Kuchynské potreby na varenie a rozdeľovanie jedla rozšírili a obohatili železné naberačky, ktoré sa našli v hromadných nálezoch v Rajeckých Tepliciach a v depote 6 v Plaveckom Podhradí. Na manipuláciu s dusením a vareným mäsom sa používali železné vidlice s drevenou rukoväťou, známe už v kniežacom prostredí v dobe halštatskej. V mladom laténe boli značne rozšírené a objavovali sa vo viacerých tvarových variantoch. (Nálezy vidlíc zo Slovenska: Dolné Vestenice, Kamenec pod Vtáčnikom 2 ks, Liptovská Mara III, Udiča 2 ks, Pažiť, Trenčianske Bohuslavice. Obr. 112: 1-7).

Mäso sa pripravovalo hlavne pečením na otvorenom ohni. Preto boli kovové ražne na opekanie pomerne bežnou výbavou domácností mladšej doby laténskej (obr. 112: 8-12). Mali rozdielne rozmery, ktoré kolísali medzi 320 – 740 mm. K železným kusom (Bratislava-Devín, Liptovská Mara I, Trenčianske Bohuslavice, Udiča) môžeme azda počítať aj zahrotenú bronzovú tyčinku z Liptovskej Mary I, dlhú 320 mm. Kovové podstavce na ražne a železné rošty sú u nás tiež zastúpené (Slatina nad Bebravou, Bratislava). Na púchovských sídliskách ich dokázateľne nahradzovali kamenné platne a hlinené podstavce, podobné veľkým tkáčskym závažiam.

Železné panvice na pečenie sa nepochybne rozšírili pod vplyvom antiky a v strednej a východnej Európe sú známe najmenej od strednej doby laténskej (depot v Lozny: *Teodor 1980*). Rukoväť takejto železnej panvice s otvorom na nit na upevnenie kruhovej železnej platne, dlhá 1 300 mm, pochádza zo Slatiny nad Bebravou (obr. 112: 14). Platne či misky so stredovým otvorom ako súčasť panvíc sa našli v depote 6 z Plaveckého Podhradia a na refúgiu Blatnica-Rovná (obr. 112: 13, 15). V karpatskom barbariku doby rímskej sa takáto panvica našla napríklad na sídlisku v Hraničnej nad Hornádom (*Jurečko 1983*, obr. 34:6). Ako zariadenie – podložky na prípravu placiek a pečiva – sa v literatúre uvádzajú okrúhle kamenné a keramické platne, ktoré sa hojne vyskytovali na konci praveku a vo včasnohistorickom období prežívajú hlavne na severnom Slovensku (*Pieta 1996*, 45, tab. I: 14, 15).

Naše poznatky o strave mladšej doby železnej sa opierajú zväčša o úvahy, vychádzajúce zo sortimentu pestovaných plodín a chovaných zvierat. Zrejme prevládali kašovité jedlá z obilnín a strukovín, dochucované tukom a koreninami. Každodenným jedlom boli placky, jednoducho pripravované z cesta nad ohňom na kovovej alebo kamennej platni.

Zvyšok takejto potravy sa zachoval v slatinnej vrstve v Liptovskej Mare II. Významný podiel vo výžive malo mlieko a mliečne výrobky. Mäso bolo hlavne u nižších sociálnych skupín skôr slávnostným než každodenným jedlom. Výsledky archeobotanických pozorovaní nás informujú o širokom spektre doplnkov výživy, ktoré zabezpečoval zber lesných plodín a bylín (*M. Hajnalová 1999*; *Pieta 1996*, 44-46). Medzi nápoje okrem vody a mlieka patrilo pivo a medovina.

O keltskom stolovaní máme viaceré antické záznamy a približuje nám ho aj hrobový inventár súprav na pitie a na prípravu jedál z oblastí, kde sa neskoroláténske hroby vyskytujú. Diodor Sicílsky opisuje keltskú hostinu takto: „Počas jedenia nesedia na stoličkách, ale na zemi, na kožiach vlkov alebo psov. Obsluhujú odrastené deti, tak chlapci, ako aj dievčence. Vedľa stoja kotly a ražne s veľkými kusmi mäsa. Statočných bojovníkov si uctia najlepšími kúskami…“ (*Diodor 5*, 28).

Na jedenie a pitie slúžila časť sortimentu hlinených nádob, predovšetkým misky, taniere, šálky, poháre a džbány. Kovové a dokonca sklené výrobky boli zriedkavosťou a patrili na stoly vyššej spoločenskej vrstvy. Dokladmi honosných garnitúr sú fragmenty misky zo skla millefiori z Trenčianskych Teplíc, zlomky bronzových cedidiel, pohárov, vedier a mís z Devína, Bratislavy a Liptovskej Mary. Išlo o dovážané antické výrobky. V záverečnej fáze laténskej doby sa na juh Slovenska rozšírili aj niektoré keramické importy, ako sú taniere sigillaty a campany, trojnožky a aj amfory, ktoré zároveň dokladajú dovoz vína do našich končín. Všeobecne bola rozšírená medovina a tiež pivo. Starokeltský náčelník, pochovaný pod mohylou v Hochdorfe, dostal na poslednú cestu ohromný bronzový kotol, ktorý obsahoval 500 litrov piva. O Keltoch bolo všeobecne známe, že bez miery holdujú alkoholu. Túto ich vlastnosť spomína ešte v 4. storočí po Kr. Ammianus Marcellinus.

8. CESTY, DOPRAVA, OBCHOD

Mobilita dávnych spoločenstiev bola oveľa väčšia, ako si dnešní ľudia, včítane odborníkov, predstavujú. Stále sa o tom presviedčame pri podrobnejšom štúdiu rôznych foriem vzájomnej komunikácie v lokálnom, regionálnom či dokonca v kontinentálnom rozmere. Pritom výpoveď archeologických prameňov je v tomto smere značne zúžená. Obmedzuje sa na rozpoznanie dovážaných surovín, ako aj šírenie či výmenu žiadaných výrobkov a informácií v podobe vzorov, technológií alebo stavebných a urbanistických modelov, či dokonca náboženských praktík. Len výnimočne, zásluhou archeobotanického výskumu, sa darí doložiť aj získavanie potravy dovozom zo vzdialenejších miest či krajov. Predmety materiálnej kultúry sa najčastejšie skúmajú ako objekty výmeny a obchodu. Niekedy vieme v materiálnej kultúre vysledovať aj znaky zložitejších cudzích fenoménov, ako boli kroj, zvyky a rituály. Tieto priamym kontaktom alebo iným spôsobom sprostredkované informácie sa šírili prostredníctvom siete komunikácií, ktoré od pradávna prebiehali krajinou a priamo alebo nepriamo spájali ľudské komunity.

Cesty vznikali na najvýhodnejších prirodzených líniách, spájajúcich východiskový bod s cieľom. Čo najlepšie využívali geografické danosti krajiny. Ich používatelia podľa zámeru svojho presunu trasu prirodzene menili či variovali v dôsledku prekážok či straty záujmu o cieľovú oblasť. Zdá sa však, že väčšina hlavných historických ciest, do značnej miery určovaná geografickými faktormi, bola najmä v stredoeurópskom priestore dlhodobo využívaná, a táto základná komunikačná sieť dodnes zostáva v hrubom obryse v platnosti, a to najmä v horských oblastiach. Jej využívanie však nebolo rovnomerné. V priebehu dejín sa etapovite menila orientácia a intenzita smerovania interakcií, prebiehajúcich po týchto líniách.

8.1. DIAĽKOVÉ KOMUNIKÁCIE V SEVERNOM PODUNAJSKU

Severná časť stredného Podunajska mala v tomto smere významné postavenie. Pozdĺž Dunaja a ďalej smerom na východ viedla frekventovaná komunikácia, ktorá sa v priestore Uhorskej (Bratislavskej) brány križovala s inou tradičnou cestou, vedúcou viacerými vetvami z jadranskej a severoitalskej oblasti (Caput Adriae) cez Sudety a Karpaty do Pobaltska. Je známa pod menom Jantárová cesta. Krajinu bezpochyby pretkávalo množstvo ďalších ciest a niektoré z nich možno sledovali historicky známe diaľkové línie, ako boli Via Bohemica juhozápadným Slovenskom smerom na západ alebo Via Magna, vedúca z juhu na sever (*Jansák 1953*; *Slivka 1998*, s lit.).

Ako výhodné komunikácie a transportné spojenia sa od najstarších čias až po rozšírenie spevnených hradských a železničnej dopravy uplatňovali vodné cesty. Diaľkové trasy zväčša viedli pozdĺž vodných tokov, pričom sa preprava po cestách kombinovala s plavbou. Platilo to hlavne v horských oblastiach s prudko tečúcimi riekami, na ktorých sa

plavidlá mohli pohybovať len dolu prúdom a ktoré boli v extrémnych letných a zimných mesiacoch nesplavné. K dôležitým bodom diaľkových i lokálnych ciest patrili prirodzené zastávky pri brodoch, mostoch, sútokoch riek, vo významnejších osadách, ako aj pod horskými priesmykmi a za nimi. Na týchto frekventovaných miestach časom vznikali prekladiská tovaru a trhové osady. Umiestnenie stredoeurópskych keltských oppíd, ale i ďalších včasnohistorických sídlisk v odľahlých polohách nás však poučuje o tom, že koncentrácie výroby a obchodu vznikali aj z iných ako komunikačných dôvodov, napríklad v blízkosti zdrojov surovín, zo strategických príčin a pod. Tu sa trasy ciest, naopak, prispôsobovali novovznikajúcim centrám ako bodom na diaľkových komunikáciách.

8.1.1. Archeologické doklady včasnohistorických ciest

V úvode sme spomenuli, že naším hlavným prameňom pri poznávaní mobility predhistorických komunít je sledovanie cudzorodých prvkov v materiálnej kultúre. Inou pomôckou na identifikáciu priebehu cestnej siete je priestorové zisťovanie osídlenia a jeho porovnanie s prirodzenými zemepisnými celkami a rozhraniami, ako sú horské kotliny a údolia, rieky, horské hrebene či nehostinné časti krajiny, ktoré mohli spájať alebo oddeľovať jednotlivé skupiny obyvateľstva. V archeologickom kontexte sa len zriedka podarí objaviť priame a navyše časovo fixované doklady cestných spojení, napríklad cestné úseky, mosty a brody. Ale aj v tomto smere sa podarilo identifikovať niektoré objekty. Ide však zväčša o súčasti konkrétnych sídliskových areálov – hradísk a sídlisk. Uvedieme ich neskôr a pre našu tému sú zaujímavé skôr z technického či urbanistického hľadiska.

K diaľkovým cestám patria priechody cez veľké rieky, ktoré boli na slovenskom území dlhodobo dané prirodzenými trasami komunikácií a menili sa len v rámci krátkeho úseku pozdĺž toku. Ich dobové využitie dokladajú pobrežné sídliská, opevnené predmostia a riečne nálezy. Predmety v korytách riek mohli byť stratené pri brodení, ale aj pozostatkami obetín vodným božstvám. V mladšej dobe laténskej musíme počítať aj s existenciou drevených mostov, doložených viacerými súvekými stavbami vo Švajčiarsku (*Müller/Kaenel/Lüscher 1999*, 149, 150). Brodom či riečnym priechodom, podobne ako celej problematike ciest, sa u nás dosiaľ nevenovala veľká pozornosť. Len letmo spomeňme miesta, ktoré boli veľmi pravdepodobne aj včasnohistorickými riečnymi priechodmi. Na Dunaji môžeme križovanie toku reálne očakávať v oblasti Devína, Bratislavy a Hainburgu s trojicou keltských oppíd. Devín sa pokladá za predmostie rímskeho Carnunta voči zadunajskému barbariku už v augustovskej dobe a napovedajú to aj nálezy z tejto strategicky jedinečnej polohy (*Pieta/Plachá 1999*).

Rovnako dôležitá bola aj pozícia širšieho priestoru Komárna, čo nakoniec potvrdzuje tamojšie neskorokeltské stredisko s hrnčiarskou výrobou. Aj neskorší rímsky tábor v neďalekej Iži bol vlastne opevneným predmostím pravobrežného Brigetia. Transport medzi oboma brehmi v dobe rímskej dokladajú nálezy pochádzajúce pravdepodobne z potopených rímskych lodí i stavebný materiál, ktorý bol cez Dunaj prepravovaný z Panónie.

Pravdepodobným miestom priechodu cez dolný tok Moravy bol úsek medzi slovenským Suchohradom a rakúskym Stillfriedom, kde sa našli významné pamiatky z doby laténskej a rímskej. Pozoruhodné včasnohistorické nálezy pochádzajú z Váhu pri Dvorníkoch neďaleko Hlohovca, kadiaľ viedla v stredoveku, podobne ako aj v súčasnosti, dôležitá komunikácia z Pohronia a Ponitria na západ cez Malé Karpaty a k ceste údolím Váhu. Za mnohé iné brody a priechody na spomenutej komunikácii v smere východ – západ spomeňme ešte významnú polohu Nitry a širšieho okolia Levíc (Kalná nad Hronom, Starý Tekov).

Charakteristickými bodmi diaľkových ciest boli aj horské priechody. Priamo z priestoru karpatských horských sediel nálezy alebo sídliskové stopy väčšinou chýbajú, hoci možno systematický prieskum prinesie aj v tomto smere nové poznatky, podobne ako to bolo v alpskej oblasti. Zdá sa, že trvalo osídlené a chránené boli nie priamo priesmyky, ale strategické nástupištia na ich úpätiach. Oppidum v Trenčianskych Bohuslaviciach iste nie náhodou leží priamo v mieste, kde cesta Považím odbočuje Bošáckou dolinou na západ smerom na Moravu. Aj v ďalších dolinách v Malých a Bielych Karpatoch, ktoré mohli byť priechodmi cez tieto pohoria, nachádzame rad významných neskorolaténskych opevnení. Jedna z najväčších koncentrácií mladolaténskeho osídlenia medzi Púchovom a Považskou Bystricou sa určite viaže na križovatku ciest v severojužnom smere Považím

a v západnom smere na Moravu a ďalej do Čiech, ktorá viedla a vedie cez Lyský priesmyk.

Významné archeologické lokality indikujú body na predpokladanej cestnej sieti aj vnútri západokarpatského masívu. Intenzívne osídleným miestom na priechode medzi Ponitrím a Turcom bolo Slovenské Pravno s dvomi sídliskovými areálmi a viacerými významnými nálezmi z priebehu celej doby laténskej (maskovitá spona, stredolaténske dácke mince, spona typu Slovenské Pravno). Spomeňme aj novoobjavené centrum vo Folkušovej, na východnej strane Turčianskej kotliny, s rozsiahlou kovovýrobou včítane razby mincí, ktoré leží priamo nad starou stredovekou cestou Via Magna, a teda nad jednou z pôvodných severojužných cestných línií cez Karpaty.

Aj priechody cez hlavný karpatský hrebeň smerom na sever chránili či zaisťovali viaceré laténske hradiská. Takto výhodne položená bola napríklad osada s hradiskom pri Likavke, na začiatku cesty z Považia na Oravu. Okrem depotu mincí sa tu našli aj viaceré importované výrobky a doložená je aj železiarska výroba. Hradisko Stráž pri Obišovciach s bohatými stredolaténskymi nálezmi ležalo v kľúčovej strategickej polohe pri priechode z údolia Hornádu do povodia Torysy.

8.1.2. Miestne cesty a komunikácie

Frekventované priestory areálu osád a hradísk boli za nepriaznivého počasia blatisté a ťažko schodné predovšetkým pre povozy. Od najstarších čias sa preto ich obyvatelia prirodzene snažili spevniť povrch komunikácií a dvorov, čo potvrdili aj vykopávky. Spevnená cesta viedla pozdĺž valu na mladohalštatskom hradisku Tupá skala nad Vyšným Kubínom. V Liptovskej Mare IV sme odkryli časť kameňmi dláždenej cesty medzi objektmi tamojšej osady zo stredo- až neskorolaténskeho obdobia. Aj na ostatných sídliskách tejto aglomerácie sa na viacerých miestach dali sledovať vrstvičky drobného riečneho štrku a kamennej drviny, ktorými sa spevňovali plochy medzi stavbami. Dlažby starostlivo vybudované z riečnych okruhliakov viedli do vstupných brán staršej i mladšej fázy hradiska Havránok. V tamojšej svätyni bola okruhliakmi vydláždená aj komunikácia vedľa posvätného areálu. Dlažby medzi líniami totemov či obetných stĺpov boli precízne zhotovené z pieskovcových platní. Na ne sa ukladali spálené obetiny a dlažby boli z času na čas obnovované.

Spomenuté úpravy ciest sa našli v nepochybnom kontexte konkrétnych stavieb laténskeho obdobia. Problém so správnym časovým zaradením nastáva v prípade komunikačných línií, ktoré sa zreteľne črtajú vo svahovitom teréne a vedú do opevnených areálov na vrcholoch kopcov. Sú to opustené a sčasti už zasypané serpentínové cesty v lesnatom teréne, ktoré často predstavujú značné zemné úpravy pri budovaní širokých zákrut a na miestach, kde sa zarezávajú do terénu. Doba ich vzniku či využívania je nejasná, najmä v prípade polykultúrnych lokalít v priestore, ktorý mohol byť využívaný aj v novších dobách pri zvážaní dreva alebo inej suroviny. Nepriamo, na základe logickej úvahy, môžeme do včasnohistorického obdobia zaradiť niektoré z početných dokladov ciest, vedúcich na hradiská v Liptove, Turci, ale aj v iných oblastiach, v Malých Karpatoch alebo v Strážovských vrchoch. Tieto komunikácie vedú priamo do brány laténskeho opevnenia, v niektorých prípadoch bez stôp po staršom či mladšom využívaní lokality. Ako príklad uveďme malé hradisko Kvačany-Hrádková pri vstupe do Kvačianskej doliny, ktoré leží na úzkom, ťažko dostupnom vápencovom hrebeni. Dobre sledovateľná serpentínová cesta vedie od terasovitej laténskej osady pri úpätí kopca so zdrojom vody a ústi do brány opevnenia, vybudovaného z pieskovcových platní, pričom prekonáva značný výškový rozdiel. Platne museli byť, prirodzene, dopravované na stavbu fortifikácie. Hradisko bolo osídlené výlučne v mladšej dobe laténskej. Malá skalnatá vnútorná plocha, kam stará komunikácia ústi, vylučuje jej recentný pôvod a iné ako pôvodné využitie.

Podobné náročne budované prístupové cesty sú doložené takmer na každom hradisku v západnej časti Veľkej Fatry a mohli patriť do rôznych období: zistili sa na svahoch refúgia Blatnica-Rovná (staršia a mladšia doba železná), vedú na hradiská Mošovce, Malinie (koniec doby bronzovej, doba laténska), Folkušová, Červený grúň (doba bronzová a doba laténska), Sklabinský Podzámok, Katova skala (staršia doba železná, včasný stredovek). Aj na hradisko Udrina pri Slatine nad Bebravou, osídlené v strednej a neskorej dobe laténskej a vo včasnom stredoveku, vedie dobre viditeľná, nedatovaná stará cesta, ktorá prechádza bránami trojitého opevnenia. Na stredolaténskom oppide Plavecké Podhradie, postavenom na mieste neskorobronzového hradiska, vedie komunikácia pô-

vodnými kliešťovými bránami oboch pásiem opevnenia na akropolu hradiska a bola aj archeologicky dokumentovaná (*Paulík 1976*, 49). Aj keď datovanie prístupových ciest na hradiská je potrebné zvažovať z prípadu na prípad, ich existenciu musíme pokladať za samozrejmú, podobne ako aj fakt, že tieto vozové cesty boli iste využívané a obnovované počas celej existencie osídlenia týchto, často vysoko položených a ťažko dostupných polôh.

8.2. TRANSPORT A DOPRAVA

Riečne toky a vodné plochy boli odpradávna využívané na dopravu a prevoz. V našom prostredí dosiaľ chýbajú nálezy pravekých či včasnohistorických plavidiel, ale ich existenciu a intenzívne využívanie v splavných úsekoch treba pokladať za samozrejmé.

V mladšej dobe železnej vyvrcholil dlhý praveký vývoj suchozemskej dopravy a transportu prostredníctvom ťažných, nákladných a jazdeckých zvierat, ktorý pozitívne ovplyvnil rozvoj techniky, hlavne nové možnosti, spojené s masovým uplatnením železa pri stavbe vozov. Do fúr s ťažkým nákladom bol už od eneolitu zapriahaný ťažný dobytok, najmä voly. Tie boli v porovnaní so súčasnými plemenami malého vzrastu. Ich využívanie v záprahu dokazuje existencia kastrovaných jedincov a deformácie na kostiach končatín (*Müller/Kaenel/Lüscher 1999*, 121-123).

Dominantným transportným i jazdeckým zvieraťom v dobe železnej bol nepochybne kôň. Keltská jazda v Galii bola chýrečná a opakovane ju spomína Caesar, rovnako ako aj početné vozatajstvo keltských vojsk. Takisto ťažné kone boli vo zvláštnej obľube a Galovia ich získavali za drahé peniaze (*Caesar IV*, 2). Koncom doby laténskej sa zlepšil chov koní, keď k tradičným zvieratám nízkeho vzrastu pribudli vysoké druhy, lepšie využiteľné v záprahu, na nosenie nákladu i na jazdu. Do západokeltskej oblasti sa dostávali z antického prostredia, ale uvažuje sa aj o rozvinutom chove vysokých koní v Karpatskej kotline. Väčšina zvierat podľa analýz materiálu z Manchingu však patrila k nižším druhom. Na tomto najlepšie prebádanom oppide sa na celkovom počte osteologicky doložených zvierat kone podieľali približne piatimi percentami. Pravdaže, boli aj jatočnými zvieratami, hlavne v postproduktívnom veku (*Hahn 1992*, 245).

V našich podmienkach, menovite na juhozápadnom Slovensku obývanom Keltmi, podrobnejšie rozbory v tomto smere chýbajú. Ucelené údaje máme k dispozícii len zo stredolaténskeho sídliska v Nitre, kde bol kôň zastúpený až 7,9 percenta (NISP), čo je vysoký počet (*Fabiš 2000*, 301). Výskyt kostí koňa v neskoršom oppidálnom prostredí Slovenska nebol dosiaľ analyzovaný. Počet kovových súčastí konského postroja a voza z centrálnych lokalít však jasne naznačuje, že význam dopravy v tejto oblasti nebol o nič menší než v iných častiach keltského sveta. Nie je nezaujímavé, že štylizovaná podoba koňa je hlavným motívom na väčšine mincí, razených na území púchovskej kultúry, ale aj na niektorých razbách z okolitých oblastí.

Pomerne vysokým percentom sú zastúpené kone v štatistike archeozoologického materiálu v horskej oblasti Slovenska. Na sídlisku Vyšný Kubín zo staršej doby železnej je to 3,7 percenta z celkového počtu analyzovaných kostí. Tento počet zostáva pre dobu laténsku v Liptovskej Mare približne rovnaký (3%), ale v dobe rímskej stúpol až na 11,2 percenta. Na sídlisku v Sučanoch, avšak pri malej analyzovanej vzorke, je to dokonca 16,6 percenta (*Pieta 1982*, 182). Percento nálezov konských kostí v púchovskej kultúre naznačuje intenzívny chov koní hlavne na začiatku doby rímskej. Podľa častého výskytu kovových súčastí jazdeckej výbavy a konských postrojov musela mať aj táto oblasť v mladšej dobe laténskej rozvinuté chovy koní (pozri prehľady na konci kapitoly).

Súčasťou prameňov vypovedajúcich o doprave sú popri archeozoologickom materiáli aj nálezy kovových súčastí kolies, korby vozov a konských postrojov, ktoré mohli patriť ťažným i jazdeckým zvieratám. Pochádzajú predovšetkým z nálezovo bohatých centrálnych lokalít mladšej doby laténskej. Významným prínosom v tomto smere bol objav depotu železných predmetov č. 6 v Plaveckom Podhradí v roku 2001, ktorý je najväčším súborom svojho druhu v strednom Podunajsku. Okrem poľnohospodárskeho a drevoobrábacieho náradia obsahoval aj rad kovaní voza (náboje kolies, zákolníky, kovania korby), ako aj železné časti dvoch typov uzdy.

8.2.1. Súčasti konského postroja a jazdecký výstroj

Jazdecké i ťažné kone sa ovládali kovovými zubadlami pomocou kožených liací a do voza sa priahali párovo dreveným jarmom. Zo súprav zložitého a na ozdoby bohatého postroja keltských koní sa na Slovensku zachovali len jednotlivé, zväčša kedysi stratené kovové súčasti ohlávky a uzdy. Nechýbajú nálezy zubadiel, ozdôb a falér, ako aj bronzových ozdôb a vodiacich krúžkov z konského jarma ťažných koní (obr. 113). Nie všetky tieto predmety vieme funkčne identifikovať. Ako príklad môžeme použiť už spomenutý hromadný nález 6 z Plaveckého Podhradia, kde sa spolu so zubadlami našli aj nity so širokou hlavicou a tiež kónické okutia konca remeňa s guľovitým ukončením, ktoré sa zvyčajne pokladajú za nity zo štítov či nákončia opaska (obr. 113: 21-23, 25). V našom prípade zrejme ide o súčasti postroja.

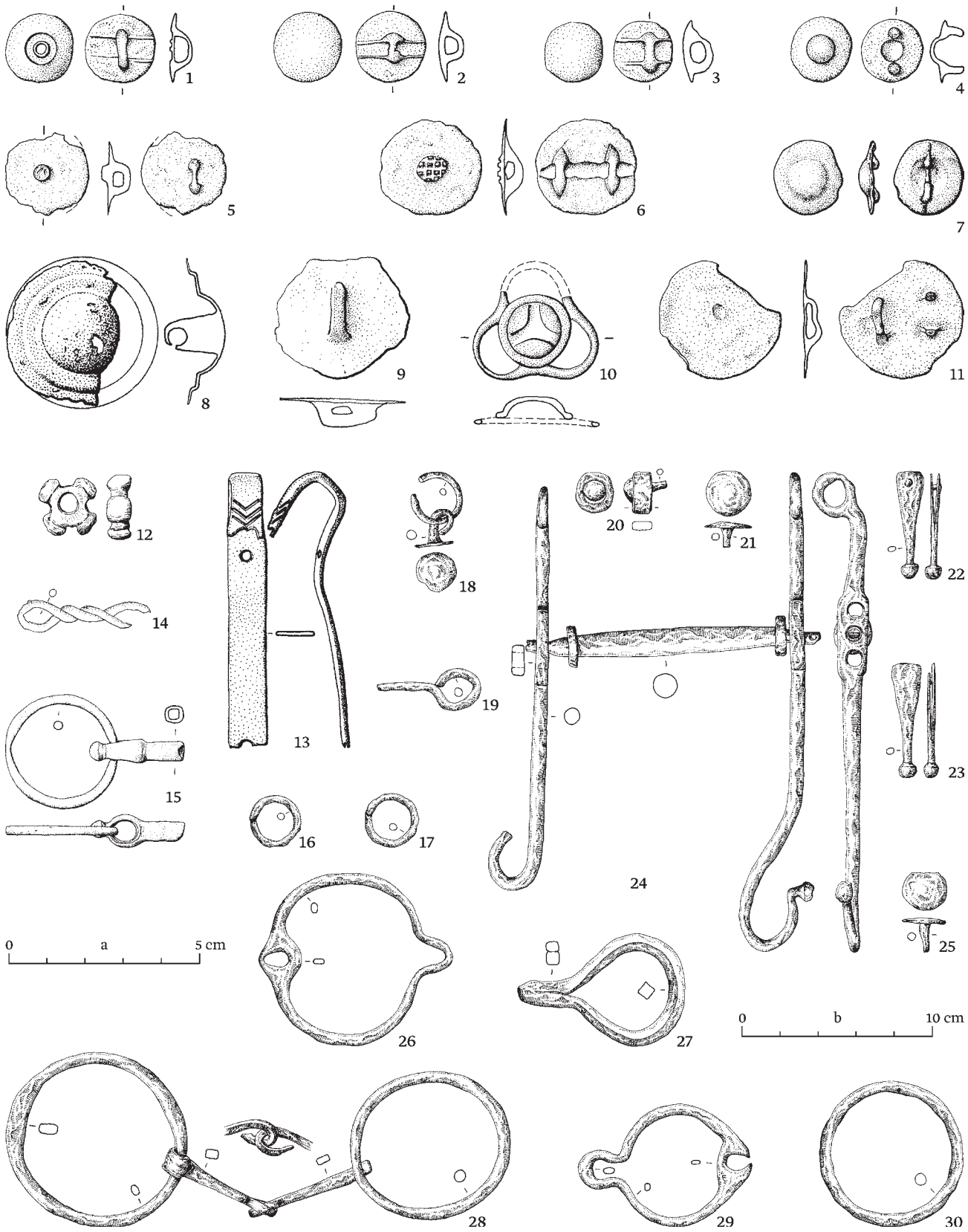
Kĺbové zubadlá boli v keltskom svete najrozšírenejšie. Mali poväčšine kruhové bočnice, na ktoré sa pripevňovali kožené opraty. Tieto krúžky mali často rozdielny priemer. Zhotovovali sa najčastejšie z jednoduchého železného profilu kruhového prierezu, vyskytujú sa však aj výrobky zo štvorcovej alebo stáčanej tyčinky. Výnimočným kusom je bronzové zubadlo s koncovými krúžkami z hromadného, pravdepodobne votívneho nálezu v Udiči. Bolo vyrobené špeciálnou technikou: stredový železný zhyb bol zaliaty do bronzových tyčiniek tvoriacich zubadlo (obr. 95; *Pieta 2006b*). Bronzové exempláre so stredovým železným zhybom, ale morfologicky odlišné, sa vyskytujú v priebehu doby rímskej v barbariku, ako aj na provinciálnom území (*Pauli/Wilbers 1985*).

Paralelne so zubadlami s krúžkovými bočnicami sa používali aj zložitejšie pákové kantáre. Mali v strede spojovaciu tyčku, ktorou sa v prípade potreby pritláčala spodná čeľusť koňa. Na vlastnom kĺbovom zubadle, voľne upevnenom na kratšom konci pákových bočníc, boli navlečené pohyblivé články a charakteristické omegovité alebo rôzne profilované kruhovité bočnice, pripevnené na ohlávku. Liace boli navlečené na asymetrických, hákovite ukončených pákových ramenách uzdy. V keltskom svete bol tento účinný spôsob ozubadlenia koňa značne rozšírený, a to hlavne vo východoalpskom priestore a v Itálii, kde vychádzal zo starších tradícií (*Jacobi 1974*, 182-187; *Werner 1984*, 147; *1988*; *Frey 1986*; *Schönfelder 2002*, 251-253). Uzdy tohto typu však nechýbajú ani vo Východných Karpatoch (*Bidzilja 1971*, obr. 17: 7; *Glodariu/Iaroslavchi 1979*, 179). Rekonštrukcia ich praktického použitia pri ozubadlení jazdeckého koňa nie je celkom jednoznačná, ako ukazujú viaceré navrhované riešenia (*Michálek 1999*, 43-45).

Takmer celý exemplár pochádza z depotu z Plaveckého Podhradia, ktorý je spolu s ostatnými hromadnými nálezmi z tejto lokality datovaný na rozhranie strednej a neskorej doby laténskej. Obe pákové bočnice s trojicami otvorov na stredovú priečku sú v hornej časti výrazne odlišné a rôznu veľkosť majú aj oba osmičkovite členené koncové krúžky. Z vlastného zubadla sa zachovali len zlomky (obr. 113: 18, 19, 24, 26, 27, 29). Blízkou paralelou je exemplár z hrobu 16 v Beograde-Karaburme (*Todorović 1972*, tab. VI: 16/2). Aj z ďalších lokalít pochádzajú časti takejto uzdy, napríklad masívne železné ozubené krúžky, ktoré bývali navlečené na kĺbovom stredovom článku (obr. 113: 12). Bronzový predmet so štyrmi výbežkami, podobný spomínaným krúžkom, pochádza z Prašníka (*Kolník 1999*). Jeho súvislosť s kantárom je pravdepodobnejšia než predložená interpretácia, aj keď navrhované datovanie môže súhlasiť.

Šírka zubadiel či stredovej tyčky vypovedá o veľkosti hlavy koňa, ktorý postroj nosil. Krúžkový kus z depotu v Plaveckom Podhradí má vnútorný rozmer 110 mm, zatiaľ čo exemplár s pákovými bočnicami mal rozpätie až 121 mm. Sú to relatívne vyššie hodnoty, pretože šírka udidiel z bavorského Manchingu sa pohybuje medzi 75 a 115 mm a v priemere dosahuje 90 – 100 mm. Tento údaj v zhode s výsledkami archeozoologického výskumu dosvedčuje prevahu chovu malých koní v strednej a staršej fáze neskorej doby laténskej (*Jacobi 1974*, 176). Na skusmé porovnanie – krúžkové zubadlo z Laziska zo začiatku 5. storočia je široké 135 mm. Veľkosť laténskych koní v stredodunajskom priestore musí ešte preveriť archeozoologická analýza.

Páry ťažných koní sa ovládali liacami, ktoré prechádzali cez vodiace krúžky na jarme. Jarmo i remene postroja často zdobili bohaté bronzové kovania, faléry a rôzne aplikácie. Mnohé z nich sa ťažko identifikujú medzi ostatnými nálezmi. Najčastejšie sú vodiace krúžky liací a ozdobné nadstavce konského jarma (obr. 114). Tieto náročné výrobky boli často bohato zdobené a objavujú sa v mnohých lokálnych variantoch počas celej doby laténskej, najmä však v stupni D (*Schönfelder 2002*, 220-250). Reprezentujú

113. Uzdy a súčasti postrojov.

1-6, 13 – Trenčianske Bohuslavice; 7 – Slatina nad Bebravou; 8, 9, 14 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 10 – Nimnica; 11 – Folkušová; 12, 15 – Udiča; 16-30 – Plavecké Podhradie (depot 6). 1-11, 13, 15 – bronz, ostatné železo. Mierka: a – 1-11; b – 12-30.

vysokú úroveň kovolejárskeho remesla v neskorolaténskych osadách. Doklady ich výroby sa našli na Devíne. K ozdobným častiam konského postroja sa priraďujú aj prelamované ozdobné kruhy, rôzne závesky a prievlečky s emailovým stredovým nitom (obr. 113: 1-11). Dosiaľ to však nie je bezpečne preukázané (*Schönfelder 2002*, 263-270).

Charakteristickým atribútom jazdca boli ostrohy. Objavujú sa niekedy koncom strednej doby laténskej a rýchlo si získali značnú obľubu. Na Slovensku sa celkove našlo viac ako 50 exemplárov z mladšej doby laténskej a zo začiatku doby rímskej. Podrobne sa nimi zaoberáme v časti venovanej zbraniam a výstroju.

8.2.2. Súčasti voza

Dvoj- a štvorkolesové vozy z laténskej doby sú pomerne dobre známe z antických opisov, niektorých ikonografických prameňov a najmä z hrobov a votívnych nálezov. Tieto dopravné prostriedky mali už od predchádzajúcej halštatskej doby vysokú remeselnú i technickú úroveň. Prirodzene, boli zhotovené z dreva (hlavne jaseňového), ktoré sa zachovalo len vo vlhkých vrstvách niektorých nálezísk (La Tène, Dejbjerg). Vo väčšine prípadov máme k dispozícii len jednotlivé kusy alebo súpravy kovových súčastí oja, podvozka, korby a kolies. Železné funkčné súčiastky spevňovali a skvalitňovali výsledok voziarskej a kolárskej sofistikovanej práce, ale existujú aj vozy s bohatou kovovou, hlavne bronzovou aplikovanou výzdobou. Problematike konštrukcie laténskych jedno- a dvojnápravových vozov sa venovali viacerí bádatelia, ktorí vychádzali najmä z hrobových nálezov. Významné kolekcie kovových súčastí vozov priniesli aj veľké hromadné nálezy železných predmetov (prehľad pozri *Kurz 1995*, tab. 9). Súčasný stav poznania, včítane typologických a funkčných analýz, prináša publikácia M. Schönfeldera (*Schönfelder 2002*). Pre poznanie konštrukcie včasnohistorických dopravných prostriedkov sú dôležité rímske ikonografické i archeologické pramene (*Kiss 1989*; *Visy 1993*; *Dolenz 1998*).

Konštrukcia dvoj- a štvorkolesových vozov z mladšej doby železnej vychádzala z bohatej tradície voziarstva doby bronzovej a halštatskej. Dokonalé výrobky tohto druhu poskytli včasnolaténske knieżacie hrobky v západokeltskej oblasti. Väčší počet železných, často bohato zdobených kovaní voza z rovnakej doby sa našiel na centrálnom hradisku v Horných Orešanoch (obr. 1: 7; *Pieta 2007*). V našich podmienkach dosiaľ chýbajú bojovnícke pohreby s dvojkolesovými vozmi, ktoré boli v stredoeurópskych pomeroch charakteristické najmä pre staršie stredolaténske obdobie. Naše skromné poznatky o mladolaténskom voze čerpáme len z nálezov z depotov a nálezov zo sídlisk, kde ich železné súčiastky a kovania často neboli medzi ostatnými železnými predmetmi rozpoznané. Naším najvýznamnejším nálezovým súborom je jednoznačne hromadný nález železných predmetov č. 6 z Plaveckého Podhradia z roku 2001. Okrem poľnohospodárskeho náradia, drevoobrábacích nástrojov a kuchynského či domového zariadenia v ňom boli uložené aj dve úplné zubadlá a nekompletné železné časti korby voza a kolies (obr. 115).

K častým nálezom patria zákolníky na fixovanie kolesa na osi a rôzne druhy železných, zriedkavo i bronzových závlačiek, ktorých účel nie je vždy jasný a nemusí súvisieť s vozom alebo konským postrojom (*Schönfelder 2002*, 204). Azda najvýraznejším typom je zákolník s polkruhovitou (polmesiacovou) hlavicou, pomocou ktorej sa dal ľahko zasunúť, prípadne vytiahnuť z otvoru v náboji kolesa. Čapík býva zahnutý i rovný. Podľa povrchovej úpravy či výzdoby sa dajú rozlíšiť pravé a ľavé kusy (*Jacobi 1974*, 216, 217). Aj keď sa zákolníky tohto typu vyskytujú na celom keltskom území vrátane okolitých krajín, na Slovensku sú dosiaľ zriedkavé. V roku 2003 sa v Plaveckom Podhradí našiel bohato zdobený železný kus, ktorý má na hlavici tri priehlbiny vyplnené bronzovými vložkami. Stredový železný nit má na ryhovanej hlavici stopy červeného emailu (obr. 116: 10). Podobný kus sa našiel v La Tène (*Vouga 1923*, tab. 48: 5).

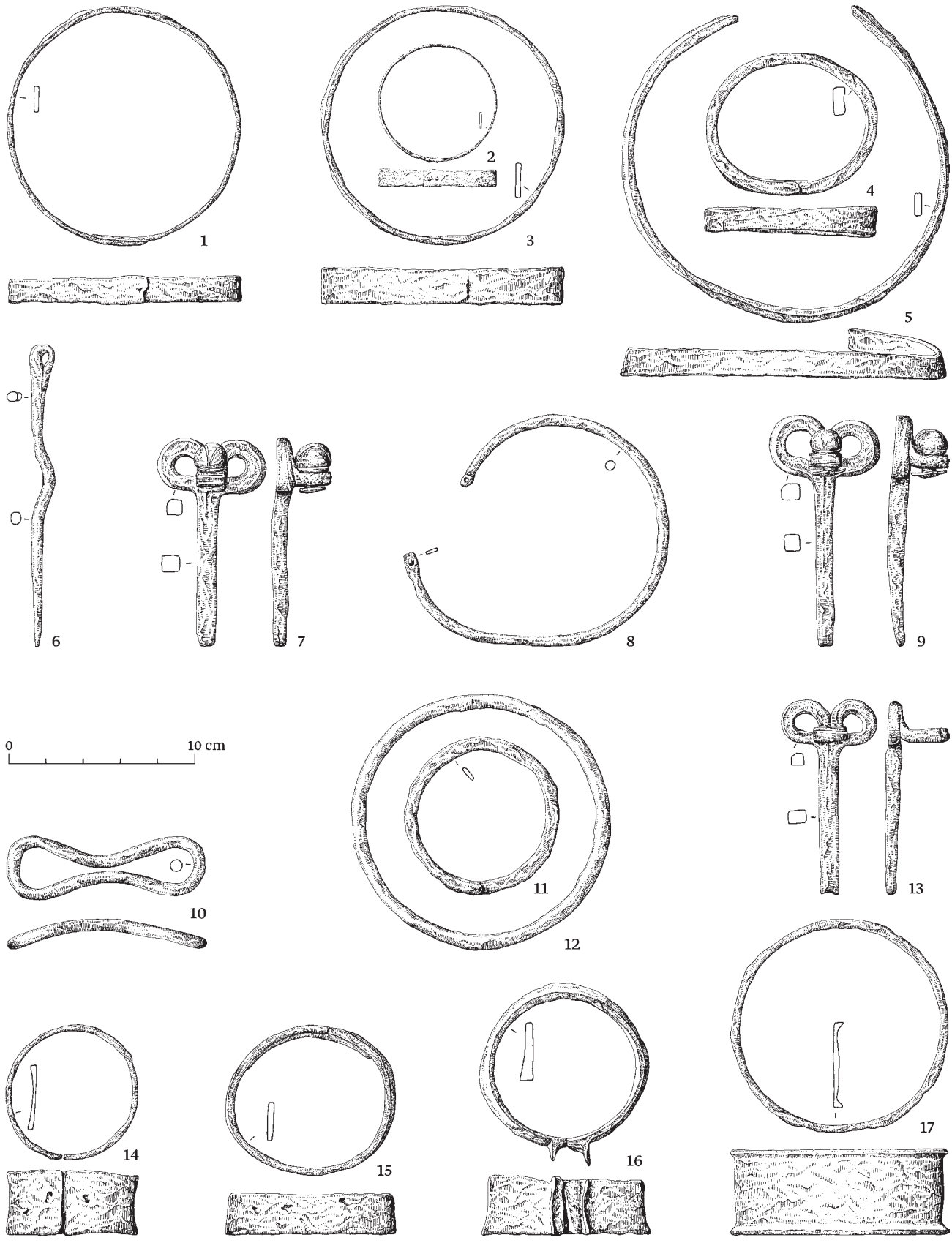
Typickým výrobkom sú aj zákolníky s okuliarovitou hlavicou, masívnym telom obdĺžnikového prierezu a zaisťovacím nitom proti strate. Zastúpené sú v často spomínanom hromadnom náleze 6 z Plaveckého Podhradia, kde sa z pôvodných štyroch kusov podarilo získať a zdokumentovať tri (obr. 115: 7, 9, 13). Okuliarovité zákolníky sú rozšírené najmä v Bavorsku a českých krajinách, a k tejto oblasti možno priradiť aj naše nálezy (*Jacobi 1974*, 218, 219; *Rybová/Motyková 1983*, 141). Mimo opísanej oblasti ležia jednotlivé nálezy z Beogradu-Karaburmy alebo z Cugiru (*Guštin 1984*, 127; *Schönfelder 2002*, 175).

V depote bolo uložených 11 kusov otvorených alebo uzavretých kruhov zo železnej pásoviny alebo tyčinky, medzi nimi koncové okovania osi, vnútorné manžety

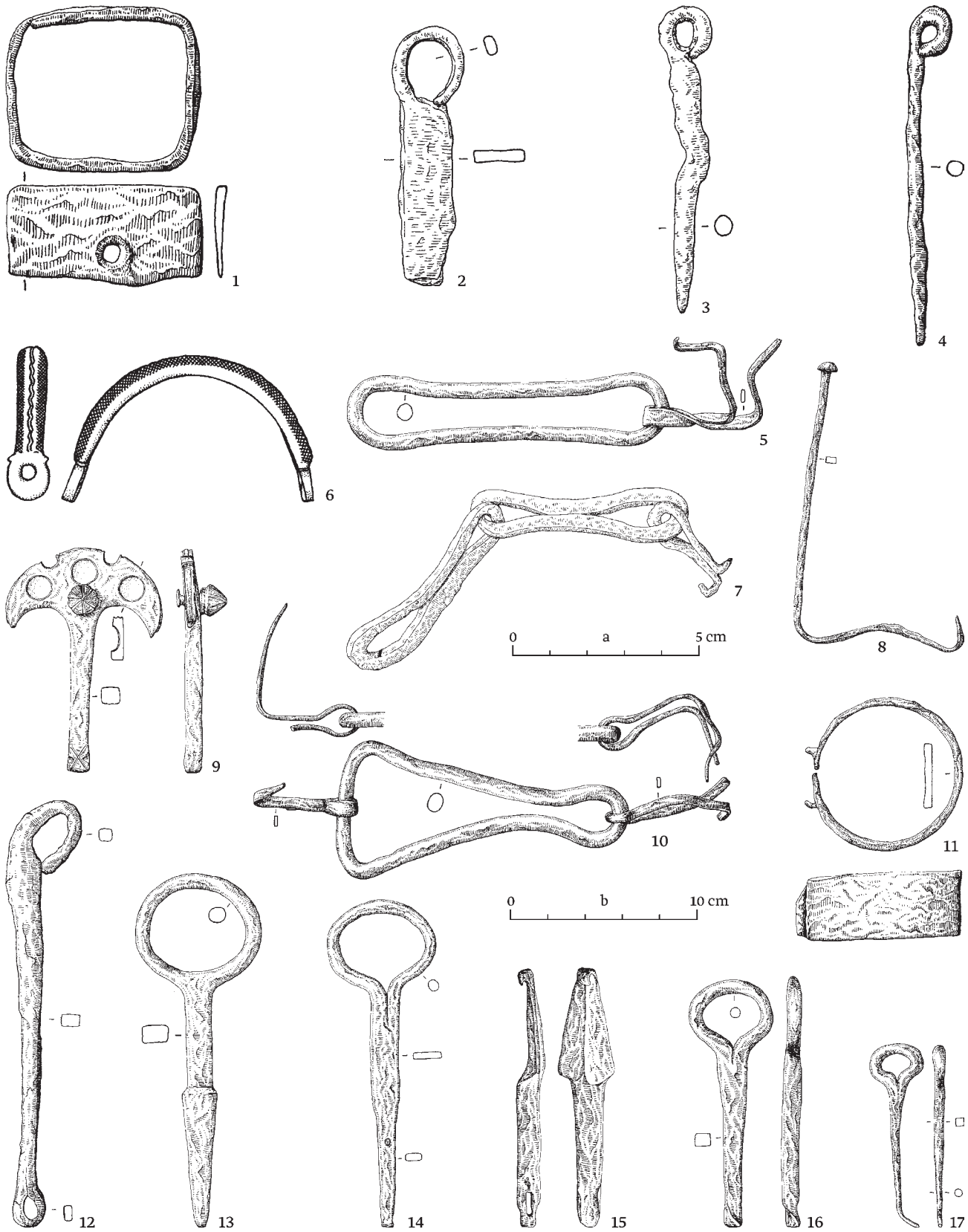
114. Vodiace krúžky liací a aplikácie z chomúta.

1 – Malé Lednice; 2 – Veľký Kolačín (Markovica); 3 – Trenčianske Bohuslavice; 4, 10, 11 – Bratislava-Devín; 5 – Nezbudská Lúčka; 6 – Bratislava-Rusovce; 7 – Košeca-Nozdrovice; 8, 9 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 12 – Bratislava; 13 – Púchov; 14 – Plavecké Podhradie; 15 – Šarovce. Všetko bronz.

115. Súčasti kolies a voza.

Plavecké Podhradie, depot 6 (časť). Všetko železo.

116. Súčasti kolies, voza a jarma.

1, 5, 8-11, 13-17 – Plavecké Podhradie; 2-4 – Trenčianske Bohuslavice; 12 – Slatina nad Bebravou; 6 – Bratislava-Devín; 7 – Udiča. 6 – bronz; 10 – železo, bronz, email; ostatné železo. Mierka: a – 1-4, 6-17; b – 5.

a súčasti náboja viacerých kolies rôznej veľkosti. Na tomto mieste sa nemôžeme zaoberať ich funkciou, na to je ostatne potrebný kompletnejší materiál než ten, ktorý máme vďaka spomenutej kolekcii k dispozícii.

Medzi železné časti vozovej korby patria oválne alebo trojuholníkové rámy a reťazové spoje, ktoré pomocou zápustiek spájali drevené dielce podvozka (obr. 116: 7, 8, 11). Našli sa vo dvoch depotoch v Plaveckom Podhradí, ale aj inde. Železná spojka podvozka a korby pochádza zo Slatiny nad Bebravou.

8.3. VÝMENA A OBCHOD

Výmena a obchod v mladšej dobe železnej, v porovnaní s predchádzajúcim obdobím, dosiahli mimoriadny rozsah a mali už aj značný hospodársky význam. Súviselo to s nebývalým vzrastom remeselnej výroby a so zvýšenou mobilitou spoločnosti. Zložitá problematika laténskeho obchodu si vyžaduje komplexný pohľad, systematickú metodickú prípravu i dôkladný výskum, spojený s analýzou artefaktov a hospodárskeho i historického pozadia doby (*Salač 2006*).

Kontakty so susednými či vzdialenými oblasťami v archeologických prameňoch najčastejšie dokladajú cudzie výrobky alebo výrazné odlišnosti v technológiách a civilizačných prejavoch. Len niektoré z „importov" sú nepochybne objektmi výmeny či obchodu. Aj keď ťažiskom obchodu bolo iste zásobovanie bežnými produktmi – potravinami, surovinami a bežnými remeselnými výrobkami – v archeologickom materiáli vystupujú nápadne do popredia najmä luxusné predmety, ktoré putovali do rúk vyššej spoločenskej vrstvy. Boli to súčasti výbavy kuchyne a stolových servisov, hlavne kotly, misy, poháre, džbány a cedidlá. S dovozom vína súvisia zlomky amfor a dvojuchých džbánov, ktoré sa našli na oppidách v Bratislave a na Devíne. Nechýbajú tu ani zriedkavé druhy antickej stolovej keramiky, trojnožky, misy a taniere campany a terry sigillaty. Z juhu sa k nám dostávali aj toaletné predmety a z ozdôb najmä prstene a šatové spony (*Pieta 1996c*; *1997a*).

Viaceré cennejšie predmety sa na cudzie územie dostali aj ako dary alebo vojnová korisť. Takýto pôvod zrejme mali antické predmety z najstaršieho horizontu podobných nálezov, ako napríklad známy bronzový lekhytos z hrobu bojovníka v Hurbanove (posledne *Bujna 2006*) alebo rímska medená minca – *aes grave* – zo sídliskového objektu v Nitre (*Kolníková 1964*; F 33: 2).

Stúpajúci záujem bohatnúcej keltskej spoločnosti o cudzokrajné predmety viedol šikovných remeselníkov k preberaniu a napodobňovaniu žiadaných vzorov, čo bolo v podstate charakteristickým znakom laténskeho výtvarného štýlu a materiálnej kultúry. Už včasnokeltské umenie čerpalo z viacerých inšpiračných zdrojov a dobre viditeľné sú aj antické vplyvy na laténskej keramike a v šperkárstve. Túto keltskú vlastnosť opakovane spomínajú antické pramene. *Caesar* (*VII*, 20) to vyjadril slovami: „Galovia... sú národ vysoko dôvtipný a neobyčajne schopný napodobniť a urobiť, čo im kto ukáže a vysvetlí." Tento fenomén opakovane potvrdzujú konkrétne príklady. Podrobné technologické analýzy potvrdili, že antické či iné cudzie produkty sa v dobe oppíd tak úspešne napodobňovali, že sa od originálov dajú často rozlíšiť len podrobným technologickým rozborom. Mnohé z nich, napríklad bronzové zrkadlá, sa pôvodne pokladali za doklady diaľkovej tovarovej výmeny.

Záver doby laténskej a začiatok doby rímskej sa vyznačovali mimoriadnou hospodárskou i etnickou mobilitou. Bolo to zároveň obdobie vrcholiaceho ekonomického rozmachu keltského obyvateľstva i veľkých mocensko-politických zmien, v ktorom sa prelomovým spôsobom zmenili pomery na väčšine stredodunajského priestoru. Oba faktory sa zreteľne odrážajú v archeologických prameňoch veľkou variabilitou materiálnej kultúry a množstvom cudzích prvkov, ktoré sa k nám dostávali zásluhou zvýšenej mobility spoločnosti, včítane obchodu. Výmena v podobe presahujúcej bežný kolobeh výroby a spotreby sa, samozrejme, spája predovšetkým s rozvojom krajiny, ktorá v prípade Slovenska mala výhodnú polohu, zaujímavé surovinové zdroje a bola súčasťou rozsiahleho a intenzívne medzi sebou komunikujúceho hospodárskeho priestoru keltského sveta, vrátane jeho záujmových oblastí v Stredomorí, Germánii a inde.

V mladšej dobe železnej sa systém tradičnej výmeny vďaka dynamike rozvoja hospodárstva a hlavne kovospracujúcich remesiel dostal do novej polo-

hy. Prispelo k tomu zavedenie niektorých predmetov (napríklad železných hrivien) ako spoločnej miery hodnoty a najmä zdokonalenie a rozšírenie peňažných systémov ako účinného média, ktoré malo všetky atribúty, umožňujúce určovať mieru hodnoty, obchodovať, tezaurovať hotovosť i napĺňať prestížne predstavy a ambície svojich emitentov. Podľa rozšírenia jednotlivých razieb vidíme ich lokálne či nadregionálne pôsobenie, ale aj ich skôr obmedzenú úlohu v diaľkovom obchode. Tu zrejme stále účinne pôsobili priame formy výmeny, v dnešnej terminológii formy barterového obchodu.

8.3.1. Doklady výmenných kontaktov

Lokálna výmena tovaru si bezpochyby zachovávala svoje tradičné, v našich prameňoch len ťažko postihnuteľné formy. Stopami miestnych a regionálnych kontaktov je výskyt a distribúcia lokálnych, hlavne nerastných surovín. Príkladom môže byť keramika z Liptovskej Mary. Točenú keramiku z tamojších dielní s jej charakteristickými znakmi bolo možné identifikovať na viacerých osadách v okolí. Na druhej strane, na sídliskách liptovskomarskej aglomerácie sa objavujú hrubšie vyhotovené nádoby, obsahujúce vápencové ostrivo, ktoré sa na mieste nálezu nevyskytuje. Taká keramika mohla byť transportným obalom organických produktov, ktoré sa do centra dovážali z 8 – 10 km vzdialeného okolia.

Sortiment dobovej ponuky určitej oblasti na výmenu či obchod pri skromnej výpovedi literárnych prameňov musí svojimi pracovnými metódami zodpovedať archeológia. Sleduje sa najmä distribúcia charakteristických miestnych výrobkov alebo surovín v bližšom či vzdialenejšom okolí. Doklady materiálnej kultúry sú však schopné zaznamenať len určitú časť hodnôt, ktoré boli predmetom záujmu obchodníkov a ich odberateľov v cudzích krajinách, ako boli predmety z kovu a kameňa, jemná stolová keramika a pod. Z písomných zmienok vieme, že v staroveku mediteránna oblasť intenzívne obchodovala s alpskými krajinami, odkiaľ sa podľa Strabóna (Geographia 7) získavala „živica, smola, smolničky, vosk, med a syry". Podobný sortiment, včítane kože a kožušín, si vieme predstaviť aj v obchode so zadunajskými obyvateľmi nášho územia. Tieto tovary však archeologické nálezy vo väčšine prípadov nie sú schopné postihnúť. Takisto sa už nič nedozvieme o najvýnosnejšom z obchodov, a to o obchode s ľuďmi, zajatcami, otrokmi, ktorí boli všeobecne hľadaným a dobre plateným artiklom v období vojny i mieru.

V kapitole o sídliskovej štruktúre sme spomínali výrobné zóny, územia s prírodnými zdrojmi, ktoré sa v ich blízkosti spracúvali a distribuovali do okolia i na veľké vzdialenosti. Príkladom výskumom dobre zdokumentovanej premisy zdroje – spracovanie – distribúcia je český sapropelit, surovina, ktorá sa používala na výrobu náramkov (*Venclová 2001*). Aj slovenské územie poskytovalo v železnej dobe viaceré hľadané suroviny, ktoré sa dokázateľne využívali. Boli to predovšetkým železné, medené, strieborné a zlaté rudy, ale aj kvalitný kameň, hlavne stredoslovenské vulkanity na výrobu žarnovov alebo pieskovce na potrebné brúsiky. Žiaľ, dosiaľ nám chýbajú príslušné práce, ktoré by na základe metalografických a petrografických analýz mohli sledovať ich ložiskový pôvod, a tým aj podať dôkazy o distribúcii týchto materiálov. Napriek tomu aj za súčasného stavu poznania je potrebné pokladať ložiská karpatských kovov za jeden z dominantných faktorov rozvoja tohto regiónu. Bezpečným svedectvom rozsiahlych výrobno-výmenných kontaktov je, samozrejme, existencia neskorolaténskych centier rôznej veľkosti a významu a ich neskorých foriem – trhových osád.

Čo sa teda z keltského Slovenska a jeho okolia vyvážalo? Podľa príkladu vývozu norického železa a na základe zmienok o kotínskych výrobcoch tohto kovu, čo nepriamo potvrdzujú železiarne vo Varíne a nadštandardne vysoký počet kovových nálezov na púchovských sídliskách, môžeme teoreticky uvažovať o vývoze železných výrobkov, ale aj farebných a drahých kovov z karpatskej oblasti do bližšieho i vzdialenejšieho okolia. Ďalším produktom boli podľa nášho názoru žarnovy a, samozrejme, rad spomenutých organických produktov. Podľa sídliskových stôp púchovskej kultúry v západokarpatských soľných ložiskách vo Wieliczke na severnej strane pohoria a v okolí Prešova sa tiež môžeme domnievať, že táto cenná surovina bola súčasťou priamej alebo tranzitnej výmeny.

Už sme spomenuli, že v minulosti sa všetky cudzokrajné výrobky, ktoré sa objavili v domácom prostredí, pokladali za doklad priamych obchodných stykov s oblasťou ich pôvodu. Technologické výskumy však preukázali, že mnohé z nich boli už len ich napodobneninami. Také predmety sú tiež v istom zmysle produktom výmeny, pretože predstavujú transfer

ideí a technológií. Využívanie cudzích vzorov zreteľne demonštrujú keltské mince razené na Slovensku. Pri evidentne cudzích produktoch musíme podľa možnosti od seba rozlišovať predmety signalizujúce potenciálnu prítomnosť cudzích etnických prvkov a výrobky, ktoré sa k nám dostali sprostredkovane ako korisť, obchodný artikel, dar a pod.

Príkladom vnútrokeltského získavania surovín je grafit, ktorý sa ťažil na juhočeských, rakúskych a severomoravských povrchových ložiskách a využíval sa v hrnčiarstve ako hľadaný materiál, zlepšujúci úžitkové vlastnosti keramiky. Na druhej strane, severský jantár a koral z južných oblastí boli cenené pre svoju farebnosť a predpokladané magické vlastnosti. Využívali sa hlavne v šperkárstve.

Diaľkový obchod mal svoje zastávky najmä vo veľkých podunajských či karpatských výrobno-obchodných strediskách. Tieto kontakty sa v archeologickom kontexte prejavujú výskytom cudzích mincí a výrobkov. Stále narastajúci počet nálezov a ich podrobnejšie vyhodnotenie pomáhajú lepšie spoznávať zložito prepletené väzby a kontakty, ktoré keltské obyvateľstvo Slovenska spájali s mnohými končinami vtedajšieho sveta.

Váhy a závažia. Charakteristickým nástrojom využívaným pri tovarovej výmene a zároveň aj určitým symbolom obchodu sú váhy na zistenie hmotnosti výrobku či suroviny. Za priame svedectvo práce s drahým kovom sa pokladajú jemné rovnoramenné vážky, ktoré sú pomerne častým nálezom na slovenských lokalitách. Najčastejšie sa z nich zachovalo symetrické vahadlo alebo misky s otvormi na zavesenie retiazok (obr. 117: 2-4, 6, 7; *Pieta 1996c*; Bratislava: *Musilová/Lesák 1996*). Predpokladá sa, že sa nimi vážili aj mince, ktorých hmotnosť značne kolísala. Hmotnosť väčších predmetov sa zisťovala na jednoramenných závesných váhach s posuvným závažím. Rameno váhy tohto typu sa našlo v Plaveckom Podhradí v depote 4 spolu s kamenným závažím s hmotnosťou 810 g (*Paulík/Tomčíková 2005*, 107, 108). Iné kamenné závažie bolo na tomto hradisku nájdené už v minulosti (obr. 117: 1, 10, 11; *Paulík 1976*, obr. 46: 1). Hmotnosťou (265 g) tvorí približne tretinu väčšieho exemplára. Ďalší, tentoraz bronzový kus (349,73 g) bol súčasťou veľkého depotu 6 z roku 2001. Bronzové závažie so železným jadrom (325 g) pochádza aj z laténskej sídliskovej vrstvy na Devíne (*Pieta/Plachá 1999*, 191, Abb. 11: 18).

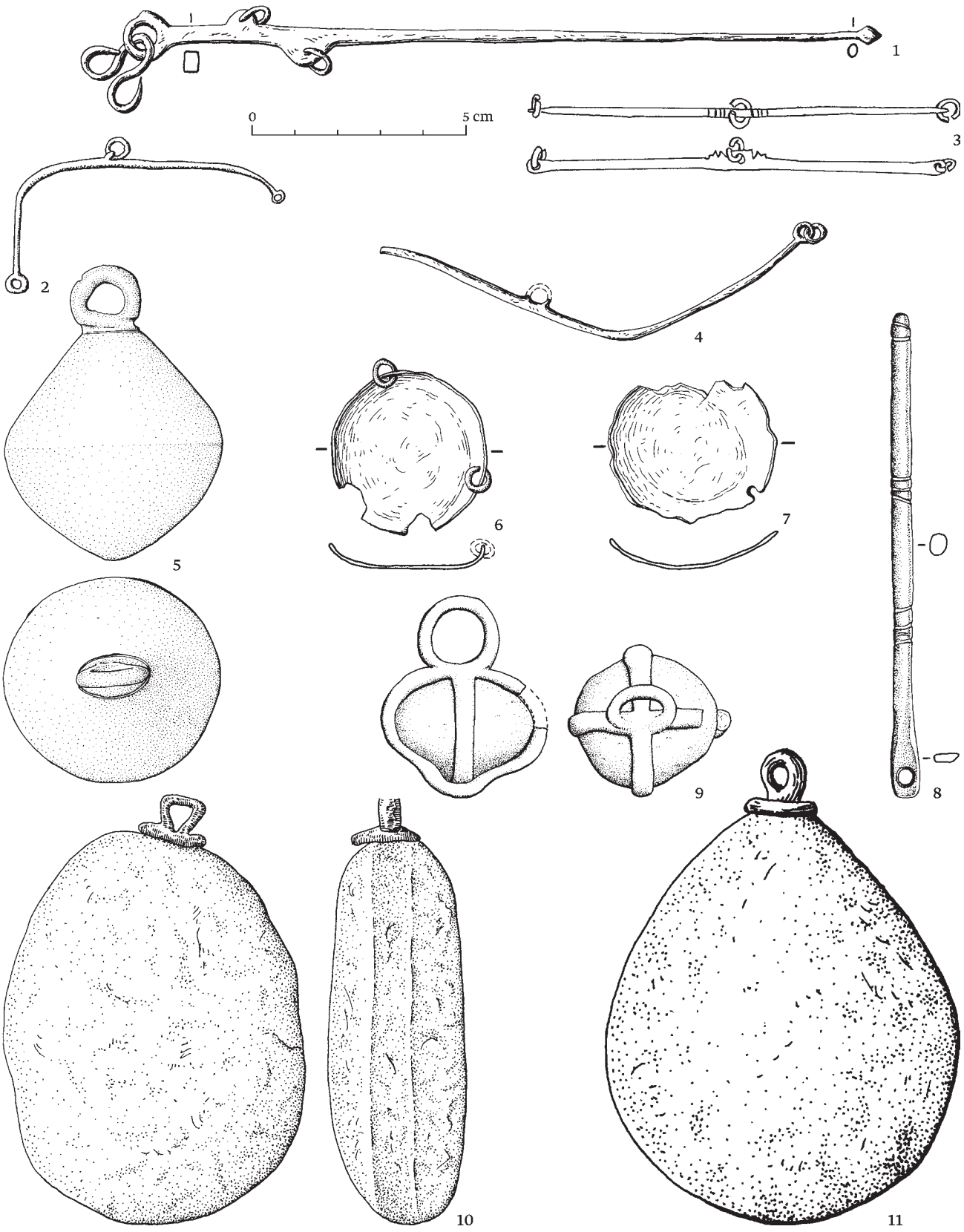
O keltských systémoch dutých, dĺžkových a hmotnostných mier veľa nevieme, aj keď nepochybne existovali. Na oppide Manching patrili nájdené závažia dvanástkovému systému (*Krämer 1997*). Dĺžky sa merali v stopách (31 cm), a táto miera sa azda uplatnila aj v stavebníctve (*Schubert 1992*).

Najčastejšie sa dovážali drobné ozdobné predmety, ako boli prstene so skleným očkom, šatové spony a súčasti opaska. Zatiaľ čo prstene (obr. 118: 1-3) sú nepochybne antického pôvodu, spony a pásové zápony dokladajú rozsiahle kontakty s viacerými oblasťami. Najviac výrobkov k nám prichádzalo z Norika a Panónie, ale iné predmety signalizujú aj väzby s juhoalpským priestorom, s Bavorskom a hlavne s Moravou a Českom. Ku koncu neskorolaténskeho obdobia sa viditeľne prehĺbili kontakty s Galiou, a dokonca tiež s Britskými ostrovmi. Niektoré nezvyčajné súčasti kroja, ako sú napríklad kovové časti opaska či spony, môžu indikovať aj vplyvy či zásahy cudzích etník. Príkladom sú tyčinkovité germánske pásové zápony z Liptovskej Mary alebo Trenčianskych Bohuslavíc (obr. 118: 2-4) či „ilýrska" zápona typu Laminci z Folkušovej (obr. 27: 1).

Aj centrá púchovskej kultúry vykazujú podobné kontakty ako oppidá a strediská, medzi ktorými jasne dominujú moravská a noricko-panónska oblasť (obr. 119). Príkladom môže byť spišské stredisko Jánovce-Machalovce (*Pieta/Soják 2004*).

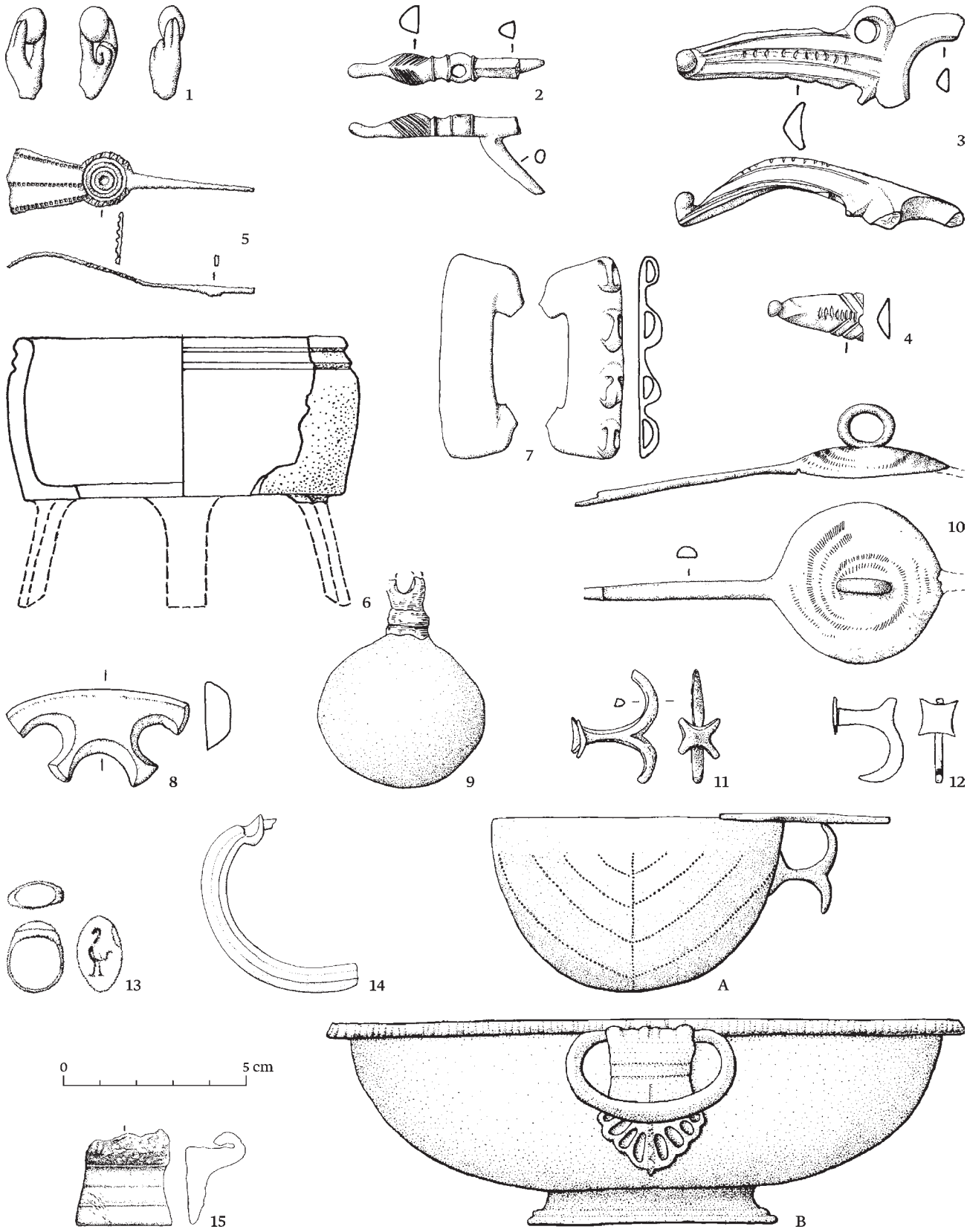
Najlepším príkladom kontaktov so vzdialenými končinami sú cudzie mince, ktoré sa sústreďujú najmä na niektorých centrálnych sídliskách juhozápadného Slovenska. Nálezový inventár a mincové spektrum oppida v Trenčianskych Bohuslaviciach poskytuje obraz väzieb tohto strediska stredného Považia takmer so všetkými spomenutými oblasťami (obr. 120A). Lokálne rozšírenie niektorých typov mincí zasa načrtáva okruhy miestnej výmeny.

Aj na neopevnených osadách, najmä z neskorej doby laténskej, nachádzame doklady intenzívnych stykov s okolitými oblasťami v podobe dovážaných produktov a cudzích razieb. Z osád pozdĺž toku Čiernej vody v katastroch obcí Chorvátsky a Slovenský Grob asi 15 km severovýchodne od Bratislavy pochádza viacero dovážaných luxusných výrobkov a množstvo mincí. Okrem domácich razieb sa tu vyskytli aj východo- a západonorické peniaze, razby typu Tótfalu spoza Dunaja a dokonca aj minca typu Liptovská Mara zo severného Slovenska, teda z územia púchovskej kultúry.

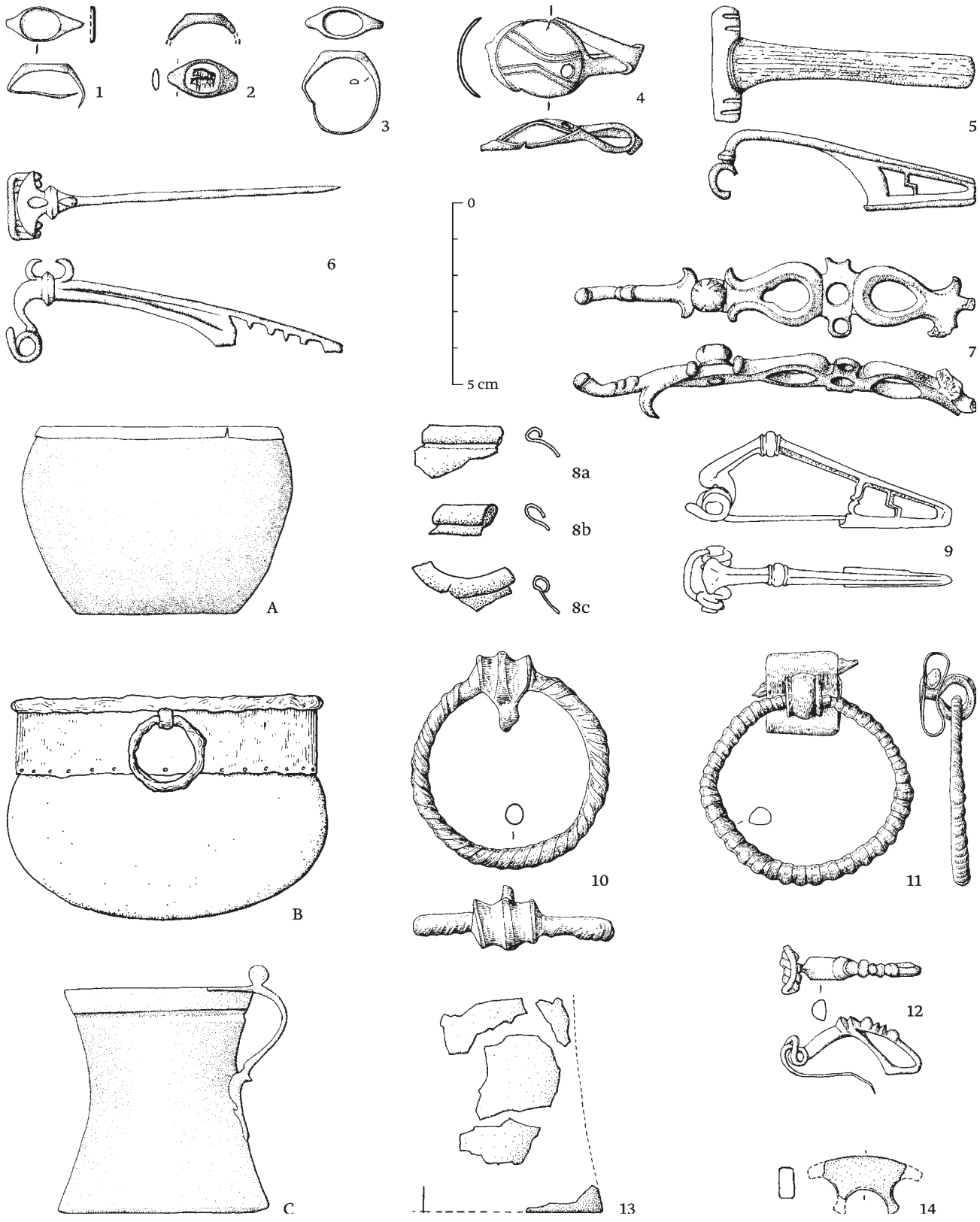

117. Časti váh a závažia.

1, 5, 10, 11 – Plavecké Podhradie; 2 – Púchov; 3 – Vyšný Kubín; 4 – Bratislava; 6-8 – Trenčianske Bohuslavice; 9 – Chocholná-Velčice.
1, 7 – železo; 2-5, 8 – bronz; 6 – železo a bronz; 9 – bronz a kameň; 10, 11 – železo a kameň.

118. Cudzie výrobky z oblasti juhozápadného Slovenska – súčasti kroja, váhy, závažie a typy bronzových nádob
(A – cedník, B – misa). 1-5, 7, 8, 10 – Trenčianske Bohuslavice; 6 – Šurany-Nitriansky Hrádok; 9, 11-13, 15 – Bratislava-Devín; 14 – Bratislava. 1-5, 7, 8, 10 -12, 14, 15 – bronz; 6 – keramika; 9 – železo a bronz; 13 – sklo a bronz.

119. Cudzie výrobky v oblasti púchovskej kultúry – súčasti kroja (prstene, spony, pásová zápona) a typy bronzových nádob (A – situla, B – kotol, C – pohár typu Idria). 1, 4 – Blatnica (Rovná;) 2 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 3 – Košeca-Nozdrovice; 5 – Turík; 6, 10 – Považská Bystrica (Malý Manín); 7 – Púchov (Hradisko); 8a-c, 13, 14 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 9 – Divinka; 11 – Folkušová; 12 – Púchov. 1, 3-9, 12-14 – bronz; 2 – železo a kameň; 10, 11 – železo.

Narušenie mocenskej rovnováhy na strednom Dunaji, zánik centier a starej sídliskovej štruktúry zmenili ciele odbytu rímskych, norických a panónskych výrobcov, ktorí rozvinuli obchodné kontakty s prežívajúcou púchovskou kultúrou a s novými rozsiahlymi územiami za Karpatmi. Upadajúce púchovské strediská tu dočasne nahradili trhové osady. Ako príklad uveďme považskú lokalitu Košeca-Nozdrovice alebo spišské nálezisko Hrabušice.

8.3.2. Mincovníctvo

Mincovníctvo ako určitý prejav hospodárskej a spoločenskej disponovanosti na zavedenie kovových peňazí s ich multifunkčným využitím i mincovanie ako technická stránka ich výroby sú azda najvýraznejším znakom vysokej úrovne keltskej spoločnosti v posledných storočiach starého letopočtu. Prameňom na poznanie tohto fenoménu zostávajú predovšetkým samotné mince a ich ikonografické i technologické spracovanie a distribúcia. Stredoeurópska a hlavne slovenská keltská numizmatika sa dlhodobo spája hlavne s menom E. Kolníkovej, ktorá sa podstatnou mierou podieľala na výskume mincí a mincovníctva v tomto priestore. Na tomto mieste sa obmedzíme len na krátky súhrn doterajších poznatkov, ktorý, prirodzene, vychádza z prác spomenutej bádateľky.

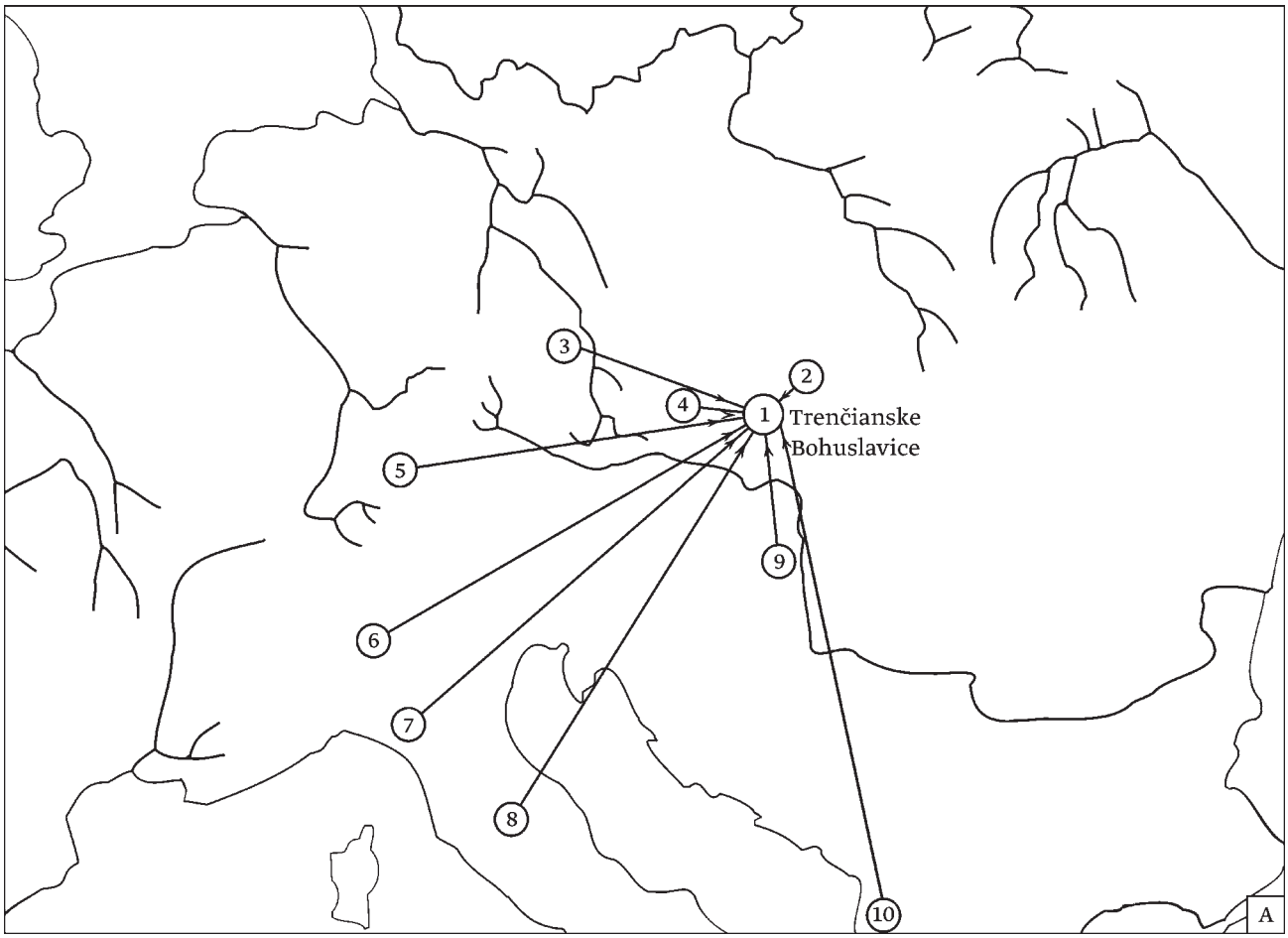
Používanie kovových peňazí sa do stredného Podunajska rozšírilo už koncom staršej doby laténskej, keď sa aj na našom území objavili prvé mince. Ide jednoznačne o cudzie razby, ktoré sa k nám dostali obchodnými cestami alebo iným spôsobom, napríklad ako žold za vojenské služby a pod. Neslúžili ako platidlo, ale inšpirovali domácich vládcov na ich napodobňovanie. Najstaršie sú ojedinelé napodobneniny tetradrachiem Filipa Macedónskeho a alexandrovské zlaté mince s obrazom bohyne Niké. K najstaršiemu horizontu mincí ďalej patria strieborné razby typu Niké, ktorých pôvod sa hľadá v severnej, vtedy ešte keltskej Itálii za riekou Pád. Okrem ojedinelého kusa z Veľkého Slavkova (F 33: 1) z prostredia predpúchovského stupňa spomeňme významný súbor z Nitry, kde sa našla razba rovnakého typu, spolu s medeným rímskym asom (*aes grave*) a mincami lýrovitého typu, pravdepodobne už miestneho pôvodu (*Kolníková 1964a*; *1964b*).

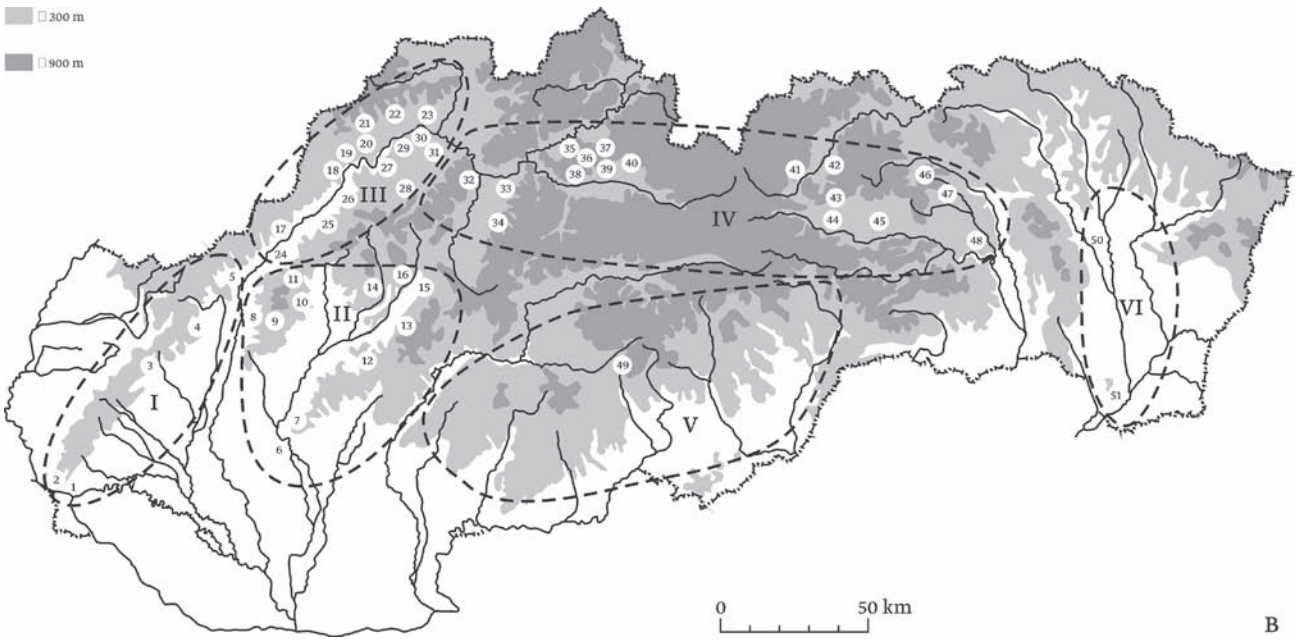
Približne v rovnakom čase niekde v priestore severného Maďarska a na juhu Slovenska treba hľadať vznik strieborných mincí, napodobňujúcich tetradrachmy paiónskeho kráľa Audoleonta. Usudzuje sa tak podľa ich ťažiskového výskytu na spomenutom území. Priame doklady však dosiaľ chýbajú.

Základným predpokladom vlastnej emisie bola nielen organizácia a garancia tohto procesu, ale aj primeraný stav hospodárskeho prostredia krajiny, ktorý umožňoval využitie mincí v ich najdôležitejších funkciách – na zlepšenie výmeny a v úlohe hromadenia hodnoty. K urýchleniu tohto procesu prispieval dostatok mincového kovu, ktorý bolo potrebné získavať mimo vlastného územia alebo z vlastných zdrojov. Najstaršie peniaze sa u nás razili zo striebra. O relatívnom dostatku tohto kovu už v staršej dobe laténskej svedčí používanie strieborných a zlatých šperkov v hrobových celkoch na juhozápadnom Slovensku i na sídliskách staršieho predpúchovského stupňa. To možno naznačuje, že už v tom čase sa využívali slovenské ložiská strieborných a zlatých rúd. Súčasný metalografický výskum naznačil, ale dosiaľ bezpečne nepotvrdil veľmi pravdepodobnú súvzťažnosť medzi nasledujúcim rozkvetom keltského mincovníctva a lokálnymi rudnými zdrojmi.

Prvým typom pravdepodobne domáceho pôvodu je skupina tzv. lýrovitých strieborných mincí zo strednej doby laténskej, rozšírených predovšetkým na západnom a juhozápadnom Slovensku (*Kolníková 1964*).

V mladšej dobe laténskej sa na naše územie dostávali rozličnými cestami cudzie mince z rôznych končín Európy. Medzi nimi sú azda najčastejšie razby z Panónie, napríklad typy Kapostál a Velem (*Kolníková 1999*). Zároveň vznikol celý rad mincových typov, ktoré produkovali jednotlivé domáce výrobno-obchodné centrá. Ich identifikácia sa opiera zatiaľ len o priestorové rozšírenie týchto razieb (obr. 120B). E. Kolníková vo svojich štúdiách poukázala na črtajúce sa okruhy hlavného výskytu jednotlivých emisií i na skutočnosť, že na rozdiel od juhozápadného Slovenska a klasického púchovského územia zostáva stav poznania neskorolaténskeho obehu mincí v strede a na východe Slovenska nejasný (*Kolníková 2003*). To nakoniec veľmi dobre zodpovedá aj stavu pramennej základne a zrejme aj menej intenzívnemu osídleniu najmä stredoslovenskej oblasti. Táto zlatá doba hospodárskeho rastu a keltského mincovníctva spadá ťažiskovo do stupňa D1 (120 – 50 pred Kr.) a s miestnymi rozdielmi sa skončila niekedy okolo prelomu letopočtu.

120. A – kontakty oppida v Trenčianskych Bohuslaviciach (1) podľa nájdených mincí a importov. 2 – oblasť púchovskej kultúry; 3 – stredné Čechy; 4 – Morava; 5 – južné Nemecko; 6 – juhoalpská oblasť; 7 – severná Itália; 8 – stredná Itália; 9 – Panónia; 10 – Dyrhachium/Apollonia. **B – mapa rozloženia mincí** (podľa E. Kolníkovej).

Okruh bójskeho mincovníctva (obr. 121: 1-10). Na západe Slovenska to boli simmeringské drobné typy a drobné nominály s koníkom, ktoré sa odvodzujú od bójskych predlôh na českom území (*Ondrouch 1958*; *Göbl 1994*; *Kolníková 1991*; *1998c*). Predpokladá sa, že v Bratislave sa razili naše najväčšie peniaze – tzv. hexadrachmy bratislavského typu, ktoré podľa mienky numizmatikov mali skôr reprezentatívny i tezauračný ráz a na rozdiel od drobných mincí neboli obeživom.

Západná časť púchovskej kultúry (typ Nitra – obr. 121: 20, 21, typ Divinka – obr. 121: 22, 23, lopatkovité mince – obr. 121: 24, 25). V súčasnosti sa zreteľne črtá niekoľko okruhov, kde sa dominantne používali, a teda pravdepodobne aj razili strieborné a zlaté lokálne mince. Na západnom a severozápadnom Slovensku na Považí sa koncentrujú strieborné mince typov Nitra a Divinka, ako aj lopatkovité statéry, razené z elektrónu, ale aj zo zlata a striebra. Oba posledne spomenuté typy bezpochyby vznikli za priameho pôsobenia vzorov keltského mincovníctva z oblasti dnešných Čiech a boli rozšírené v západnej časti územia púchovskej kultúry. Pozoruhodné sú najmä zlaté a elektrónové lopatkovité razby s abstraktnými magickými motívmi (*Kolníková 2000*; *2001*; *2001a*).

Východná časť púchovskej kultúry (mince s hrboľom – obr. 121: 26-30). V jej centrálnej a východnej časti boli používané najmä pomerne jednoduché strieborné a medené mince s hrboľom s početnými lokálnymi variantmi. Razby s hrboľom na averze predstavujú najväčší užívateľský mincový okruh v rámci púchovskej kultúry, ktorý zaberal hlavne oblasti Oravy, Turca, Liptova a Spiša, a tieto hodnotné mince sa sporadicky dostávali aj do ostatných oblastí púchovskej kultúry. Nachádzame ich tiež na východe v dáckom prostredí a vyskytli sa aj na niektorých vzdialenejších keltských sídliskách v strednom Podunajsku. Jednotlivé varianty tejto striebornej a medenej mince (varianty Veľký Bysterec, Liptovská Mara, Spiš a Hrabušice) sa spolu objavujú v hromadných nálezoch a medzi obetnými darmi vo svätyni v Liptovskej Mare, čo naznačuje ich paralelné používanie (*Pieta/Kolníková 1986*, *Kolníková 2004a*).

Stredné a východné Slovensko. Už sme spomenuli, že stred slovenského územia bol v mladšej dobe laténskej demograficky i hospodársky v tieni husto obývaných oblastí na západe a severe nášho územia, čo sa prejavuje aj v malom počte nájdených mincí (*Kolníková 2003*). Na východnom Slovensku sledujeme jasný vplyv západodáckej oblasti a vidieť to aj v nálezoch mincí. Ojedinele sa tu však nachádzajú aj mince s hrboľom a drobné razby typu Zemplín, čo zdôrazňuje určitú spojitosť tohto územia s východnou časťou púchovskej kultúry.

Razba mincí. Oveľa menej vieme o výrobe keltských peňazí na Slovensku, keďže doklady mincovania sú dosiaľ veľmi zriedkavé. Obmedzujú sa na pozostatky výroby v podobe technickej keramiky (tégliky, mincové doštičky), výrobného odpadu alebo suroviny (zliatky drahého kovu) a v jedinom prípade sa našiel aj hlavný nástroj na zhotovovanie mince – železné razidlo (F 35: 3). Priamo dielňu – mincovňu sa dosiaľ nepodarilo odkryť. Evidentné výrobné stopy, ako sú tégliky, a hlavne charakteristické odlievacie hlinené doštičky na mincové kotúčiky sa našli vždy druhotne, a to v Šaštíne-Strážach, v Bratislave a v Liptovskej Mare. Najstarším výrobným dokladom sú zlomky dávkovacích platničiek zo Šaštína-Stráží so zvyškami striebra, ktoré slúžili na formovanie mincového kovu s hmotnosťou do 3,8 g. Podľa sprievodného inventára patria do stredolaténskeho stupňa C2 (*Ščasnár et al. 1984*).

Bohatšie stopy výroby máme z neskorolaténskeho obdobia. Najviac z nich pochádza z Bratislavy. V zásype objektu na Panskej ulici sa popri početných téglikoch a kovovom odpade našli aj viaceré dávkovacie platničky na odlievanie strieborných kotúčikov s hmotnosťou 0,40 – 2,50 g, čo zodpovedá drobným simmeringským a zrejme aj karlsteinským razbám (*Pieta/Zachar 1993*, 181). Bratislavské oppidum sa všeobecne pokladá za centrum bójskeho podunajského mincovníctva, a to najmä na základe mimoriadnej koncentrácie depotov na území mesta a v jeho okolí. Horizont s nálezmi dávkovacích platničiek patrí do záveru osídlenia v stupni D2.

V Liptovskej Mare sa počas dlhoročných vykopávok našli dva predmety, ktoré pravdepodobne súvisia s výrobou mincí. Sídlisko VII na brehu Váhu malo výrazne industriálny charakter. Počas záchranného výskumu sa vo vrstve objavili rozptýlené stopy kovolejárskej činnosti. Okrem zlomkov téglikov a bronzových zliatkov sa tu podarilo objaviť formu z grafitového črepu s dvomi priehlbinami na mincové kotúčiky. Spektrálna analýza v nich zistila pozostatky medi a stopové množstvo striebra. Je možné, ale nie isté, že forma sa použila pri výrobe medených drachiem typu Liptovská Mara (obr. 71: 26). Aj na hradisku, kde,

121. Typy mincí (podľa E. Kolníkovej).

mimochodom, chýbajú akékoľvek doklady výroby, sa našiel zlomok podobný dávkovacej platničke, ale bez stôp po tavení.

V marskej aglomerácii sa celkove našlo 80 mincí. Pozoruhodné je, že ide výlučne o varianty mincí s hrboľom (typy Veľký Bysterec, Liptovská Mara, Spiš a Zemplín). Miestnym produktom bola bezpochyby najčastejšie sa tu vyskytujúca drachma alebo didrachma s realisticky zobrazeným koňom. Podľa metalografických analýz boli mince liptovskomarského typu zhotovené z medenej kompozície s prímesou striebra, olova a cínu, menšou ako jedno percento.

Významné nové poznatky v tomto smere priniesla hradisko Folkušová, ležiace vo východnej, veľkofatranskej časti Turca. Je to zložitý areál, ktorého začiatky siahajú do neskorej doby bronzovej, s osídlením od strednej doby laténskej (C1) až do prvých desaťročí nového letopočtu (B1a). Pozostáva zo sústavy najmenej troch opevnení a rozsiahleho sídliska s výškovým rozdielom 500 m. Na viacerých miestach sa zistili stopy hutníckej a kováčskej činnosti a našli sa tu aj hromadné nálezy železných predmetov a bronzových ozdôb zo záverečného horizontu osídlenia.

Na strmom svahu vrcholovej partie areálu s kótou 964 m sa podarilo objaviť hromadný nález, v ktorom bolo 81 strieborných mincí, rozptýlených v dĺžke 8 m medzi skalami. Väčšinou sú to veľkobysterecké varianty s koňom, ktoré sprevádzalo niekoľko zriedkavých strieborných razieb z okruhu mušľovitých bójskych statérov. Analyzovaná minca veľkobysterecského typu z tohto pokladu obsahovala 86,5 percenta striebra a až 10,5 percenta zlata (F 35: 4).

Vo východnej časti hradiska sa sústreďovali predmety, odpad, polotovary a remeselnícke nástroje, ktoré potvrdzujú miestnu kováčsku i zlievačskú výrobu. Tu sa našlo aj vrchné železné mincové razidlo s reliéfom reverzu veľkobystereckého variantu mince s hrboľom, no s koňom smerujúcim vpravo. Razidlo má hmotnosť 750 g. Je to dosiaľ jediný nález tohto druhu severne od Dunaja a prvý priamy doklad razby početných púchovských mincí s hrboľom. Zaujímavý je opačný mincový obraz na razidle, ktorý ešte nebol na minciach archeologicky doložený.

Reálne môžeme predpokladať mincovú činnosť na oppide v Trenčianskych Bohuslaviciach, odkiaľ pochádza vysoký počet mincí (F 34). Viaceré z nich (napríklad drobné zlaté razby s koníkom) sú zatiaľ známe len z tohto náleziska. Medzi mnohými kusmi kovovej suroviny sú popri bronzových aj cínové, olovené a strieborné zliatky. Drobné mince boli podľa vykonaných analýz vyrazené z kvalitného, viac ako 90-percentného striebra s pomerne vysokou prímesou zlata (3,5 – 4,5%).

Záverečná fáza obehu a používania mincí. Keltské či, presnejšie povedané, bójske mincovníctvo na západnom Slovensku a v priľahlej časti Panónie prežívalo svoj zenit pred zrútením hospodárskej i politickej moci miestneho obyvateľstva v priebehu druhej polovice posledného storočia starého letopočtu. Všeobecne sa tu zhodujú archeologické a numizmatické výskumy s historickými správami o vojne Bójov s Dákmi a o ich ťažkej porážke v nej. V Bratislave, hlavnom sídle a hospodárskom centre tohto územia, sú na mnohých miestach doložené zánikové horizonty, a veľký počet mincových depotov tiež iste súvisí s touto prelomovou udalosťou. Ukončenie vydávania mincí bratislavského typu sa dnes kladie do obdobia okolo roku 41/40 pred Kr., čo je podľa novších výskumov aj doba ukončenia samostatnosti a hospodárskej prosperity Bójov (*Dobesch 1994,* 64). Bójsku porážku si zrejme netreba doslova vykladať v zmysle Strabónovej zmienky o bójskej pustatine („deserta boiorum"), pretože osídlenie na západe Slovenska evidentne pokračovalo. V materiálnej kultúre je charakteristické prítomnosťou cudzích, dáckych a norických prvkov, včítane norických a možno aj dáckych mincí, ale aj vydávania drobných strieborných mincí s koníkom v Bratislave (*Kolníková 1996; 1997; 1998; 1998c*).

Aj na Devíne, ktorý existoval zároveň s mladšou fázou Bratislavy, ale prežil jej zánik, sa objavujú len ojedinele mince typické pre susedné väčšie centrum, ale častejšie práve norické razby. Hromadný nález napodobenín rímskych denárov, hlavne mincí Eraviskov z tejto lokality, otvára ďalšiu, záverečnú kapitolu používania mincí u nás, ktoré sa k nám dostávajú z Panónie. Mince Eraviskov, Azalov a rímske denáre sa na územie severne od stredného Dunaja dostávajú veľmi pravdepodobne až po rozpade bójskeho panstva a jeho fungujúceho peňažného systému. Podobne ako dácka keramika a niektoré norické importy predstavujú prvky, ktoré na určitý čas spojili naše územie s panónskym priestorom. To by mohlo zodpovedať dobe dáckej a norickej okupácie nášho územia. Spomenutý depot mincí z Devína nebolo možné bezpečne stratigraficky fixovať, pretože bol uložený do zeme v miestach, kde bola keltská sídlisková vrstva z druhej polovice 1. sto-

ročia pred Kr., datovaná sponami A 18, odstránená a prekrytá podlahou rímskych barakov, pričom poklad sa mohol na mieste zachovať z doby pred rímskou okupáciou za cisára Augusta alebo byť ukrytý práve v tejto dobe (*Pieta/Plachá 1999,* 190).

Mince Eraviskov, kmeňa obývajúceho dunajský ohyb a okolie dnešnej Budapešti, sa objavujú na juhozápade Slovenska, ale sústreďujú sa viac v púchovskej oblasti (obr. 19B; *Kolníková 1998a; Tomášová/Kolníková 1998; Kolníková 2005,* Abb. 1). Je zaujímavé, že v pokladoch vystupujú tieto mince, podobne ako republikánske denáre, vždy samostatne a dosiaľ sa nevyskytli spolu s domácimi razbami. Jedinou dôležitou výnimkou je kontramarkovaný Augustov denár z druhého pokladu z Dolného Kubína-Veľkého Bysterca, ktorý je dôkazom ukladania pokladov mincí dlhší čas po ich emisii, určite v dobe zániku púchovských hradísk v 30. a 40. rokoch 1. storočia po Kr. (obr. 94: 30; *Pieta/Kolníková 1986*). Žiaľ, u nás neboli dosiaľ nájdené v archeologicky datovaných nálezových celkoch. Preto sa môžeme len domnievať, že na hospodársku scénu vstupujú až v desaťročiach pred zlomom letopočtu a v prvých desaťročiach 1. storočia po Kr., keď sa kvalitné domáce mince už nerazili, boli čoraz viac tezaurované a chýbali v obehu. Na sever sa nové mince dostávali ako súčasť pomerne krátkodobých, ale intenzívnych kontaktov noricko-panónskej oblasti s púchovskou kultúrou a s územiami severne a severovýchodne od karpatského oblúka, čo sa v archeologických prameňoch prejavilo prúdom importov a technologických i štýlových inšpirácií (*Pieta 1997a*). Politicky išlo zrejme o časový úsek, ktorý sa začal tesne pred okupáciou Panónie Rimanmi v rokoch 12 – 9 pred Kr. a skončil sa krátko po obsadení západného Slovenska Vanniovými Kvádmi. V nasledujúcom období sa používanie mincí na našom území zastavilo. Ani nositelia púchovskej kultúry na severe, ani germánski Kvádi a zvyšky Dákov na juhu a východe nové rímske mince zo susednej provincie Panónie ako platidlo nepoužívali, a to nielen v priebehu 1. storočia, keď sa na sídliskách objavujú len zriedka, ale ani v neskorších dobách.

9. ZBRANE A VÝZBROJ

Boj patril k základným prvkom života dávnych spoločenstiev a často rozhodoval o ich bytí či nebytí. Z tohto dôvodu jeho individuálne i kolektívne prejavy zásadným spôsobom profilovali spoločnosť vo vojne aj v mierovom živote a spolupôsobili na jej hospodárske a politické smerovanie, ako aj na sociálne, etické a duchovné prejavy. Nie nadarmo boli práve násilné udalosti, víťazstvá a porážky prednostne zaznamenávané v najstarších písomných prameňoch. Antropológia vojen dávnych spoločenstiev však nepatrí medzi frekventované témy výskumu a práve v oblastiach s obmedzenou pramennou bázou môže byť inšpiráciou modelového chápania dávnych konfliktov (*Vencl 1979*; *1984a*; *1984b*; *Keeley 1996*).

Potenciál a charakteristiky vojenstva, t. j. spôsobu vedenia vojnových operácií určitých komunít, boli spätne ovplyvňované hospodárskymi, sociálnymi, ale aj tradicionalistickými a etnicko-historickými aspektmi. Tie spolu s interakciami s okolitým svetom vytvárali a zároveň aj stále modifikovali organizačné, materiálové, strategické a iné stránky súboru aktivít a reálií, ktorý nazývame vojenstvom. Pre včasnohistorické obdobie máme v tomto smere okrem archeologických prameňov k dispozícii relatívne početné, aj keď zväčša len kusé historické správy o keltských, germánskych či dáckych bojovníkoch, vojskách a vojnách, a to prevažne z iných ako podunajských oblastí. O keltskej výzbroji máme k dispozícii správy viacerých gréckych a rímskych autorov. Z nich spomeňme aspoň najznámejšie opisy keltských zbraní u Strabóna (4, 4, 3: dlhé meče, kopije, oštepy nazývané madaris, iné oštepy podobné rímskemu pilu, luky a praky) a u Diodora (5, 30, 2 – 4), ktorý čerpal z Poseidonia (prilby, drôtené košele, dlhé meče, kopije s dlhými hrotmi: *Herrmann 1988*, 486, 507). Vďaka Caesarovým pozorovaniam máme pomerne jasnú predstavu o zbraniach, organizácii vojska a spôsobe boja galských i ostrovných Keltov a sčasti aj svébskych germánskych kmeňov. Rad poznatkov poskytujú aj ikonografické pramene, hlavne zobrazenia trofejí z neskororepublikánskeho a augustovského obdobia.

Viac informácií je k dispozícii i o zbraniach a vojsku Dákov doby Burebistovej a Decebalovej, a to z literárnych aj ikonografických prameňov, a pravdaže, na základe početných, hoci nie vždy dobre publikovaných archeologických vykopávok. Udalosti, ktoré sa viažu na pobyt tohto etnika v hornom Potisí a v stredodunajskom priestore, boli však zaznamenané antickými prameňmi len okrajovo. Najmenej toho vieme o ďalších obyvateľoch nášho územia, žijúcich severnejšie od Dunaja, v masíve karpatských hôr.

Včasná doba dejinná s jej zložitými mocensko-politickými a etnickými pomermi bola bohato popretkávaná vojnovými konfliktmi, ktoré sa (pri mlčaní písomných prameňov) často anonymne skrývajú za medznými či prelomovými etapami archeologickej periodizácie. Len málo z nich dokladajú historické pramene. Ťaženie Kimbrov, Teutónov, Harudov a ďalších germánskych kmeňov koncom 2. storočia podľa kronikárskych svedectiev otriaslo vtedajším svetom. Pre stredné Podunajsko znamenalo vážne narušenie politických väzieb a iste aj sčasti poznačilo vtedajšiu sídliskovú štruktúru na území, ktoré sa s germánskymi nájazdníkmi dostalo do kontaktu. Popri často spomínanom presune časti českých Bójov do Podunajska sa za dôsledok tejto historickej udalosti môže s výhradou pokladať aj zánik včasných malokarpatských a tiež niektorých moravských oppidálnych sídiel.

Táto kapitola je málo pozmenenou a doplnenou verziou už uverejneného textu o neskorolaténskych zbraniach (*Pieta 2005*).

Dácke boje s Bójmi a Tauriskami na strednom Dunaji, doložené v Strabónových komentároch, sa v archeologickom kontexte veľmi pravdepodobne prejavili zničením bratislavského oppida, ako to indikujú spálené horizonty s kostrovými pozostatkami a početné depoty mincí v jeho intraviláne. Niekedy okolo polovice posledného storočia starého letopočtu náhle mizne keltské osídlenie na susednej Morave a zároveň u nás je opustené množstvo hradísk vnútri krajiny, v predhoriach Karpát. Tu zatiaľ nemáme archeologické doklady deštrukčných horizontov, aj keď tu nechýbajú početné depoty mincí.

S násilnými udalosťami jednoznačne súvisí plošný zánik opevnení púchovskej kultúry, ktorý sme viackrát dokladovali. V Liptovskej Mare bolo možné doložiť dvojnásobné zničenie hradiska, a to v priebehu druhej polovice 1. storočia pred Kr. a v prvých desaťročiach nového letopočtu. Najmä tento posledný horizont je možné sledovať na mnohých severoslovenských hradiskách a v archeologickom kontexte ho sprevádzajú spálené domy, požiarom zničené hradby a nálezy zbraní. Práve tento nálezový fond umožňuje podrobnejšie spoznať dobovú výzbroj v tejto časti nášho územia.

Po zoslabení dáckej expanzie koncom 40. rokov posledného storočia pred Kr. sa hranice Norického kráľovstva krátkodobo posunuli až za Dunaj. Územie západného Slovenska, najmä pásmo popri Dunaji tesne pred jeho záborom zo strany Germánov a vznikom rímskej opevnenej hranice bolo ešte spojené so Zadunajskom a na krátky čas sa spolu s Norikom dostalo pod kontrolu rímskych jednotiek. Na známom keltskom oppide na Devíne máme bezpečne doloženú prítomnosť rímskeho vojska i rímskej negociátorskej zložky v neskoroaugustovskom období. Zdá sa, že krátko pred zaujatím severnej časti stredného Podunajska germánskymi Kvádmi v 30. rokoch 1. storočia po Kr. na tomto strategicky významnom území určitý čas koexistovalo keltské obyvateľstvo s rímskymi strážnymi jednotkami, zabezpečujúcimi predpolie hlavného panónskeho strediska – Carnunta (*Pieta/Plachá 2000*).

9.1. PRAMENE

Zložitý etnicko-sociálny obraz konca mladšej doby železnej v strednom Podunajsku sa len málo premieta do archeologických prameňov k tejto téme, ktoré pozostávajú najmä zo súborov zbraní a výstroja zo sledovaného územia.

Keltské *hroby* z neskorej doby laténskej v strednom Podunajsku úplne chýbajú, čím strácame najcennejší zdroj informácií k danej téme. V archeologických nálezoch z neskorej doby laténskej a zo začiatku doby rímskej sa na Morave a na Slovensku čoraz zreteľnejšie prejavujú zložky przeworskej a včasnosvébskej kultúry. Naznačujú, že na zložitom vývoji tohto kritického obdobia sa podieľali aj germánske prvky. Sem zrejme patria aj staršie nálezy zo západného a severozápadného Slovenska. Sú to hlavne hroby z Ihrišťa a z Cífera s kompletnou bojovníckou výbavou, pozostávajúcou z meča, oštepu, štítu a ďalšieho inventára. Podobne ako hrobové nálezy na susednej Morave, pokladajú sa za svedectvo prenikania zakarpatských Germánov do stredodunajskej oblasti (*Łuczkiewicz 2001*, 25-27). Ojedinelé przeworské keramické nálezy nachádzame aj na sídliskách z neskorej doby laténskej (napríklad na Devíne a v Liptovskej Mare).

Iná situácia je v hornom Potisí s dominantnou lokalitou Zemplín. V laténsko-rímskej fáze tunajšieho pohrebiska sa podarilo rozpoznať najmenej 14 bojovníckych hrobov, patriacich k dáckemu kultúrnemu okruhu. Mimoriadne vybavené bojovnícke hroby s rímskymi importmi patria zhodne do záveru tejto fázy pochovávania.

Na poznanie súvekého vojenstva nám ako prameň slúžia nálezy zo *sídlisk*, najmä z veľkých podunajských centier a z karpatských opevnení neskorej doby laténskej. V početných depotoch železných predmetov severnej od stredného Dunaja sa jednotlivé kusy zbraní vyskytli len vo dvoch prípadoch (*Pieta 2000*). Celkove počet zbraní nájdených na sídliskách nie je veľký, a len ťažko môžeme na ich základe rekonštruovať zbrojárske výrobne alebo typickú výzbroj neskorolaténskeho bojovníka zo stredného Podunajska.

Najviac zbraní sa našlo jednotlivo vo vrstvách a v objektoch veľkých oppidálnych lokalít. Aj medzi nimi sú však vo výskyte zbraní značné rozdiely, čo iste súvisí s dĺžkou osídlenia, charakterom lokality a v neposlednom rade aj so spôsobom jej zániku. V porovnaní s náleziskami púchovskej kultúry je však vý-

skyt zbraní na západoslovenských centrách relatívne nízky. Jednoznačne prevládajú diaľkové zbrane. Z typologicky relevantnejších druhov, ako sú sečné zbrane a ochranná zbroj, sa zachovalo len niekoľko exemplárov a ich fragmentov.

Oblasť púchovskej kultúry v centrálnej časti západných Karpát sa vyznačuje množstvom hradísk, často so zložitými obrannými stavbami. Základným typom osady boli malé hrádky so sídliskami pri úpätí. Podobne ako v Podunajsku, aj tu boli rozhodujúcimi prvkami hospodárskej a sídliskovej štruktúry centrálne hradiská s veľkými sídliskovými aglomeráciami. Nechýbajú ani hradiská – castella strednej veľkosti. Keďže väčšina opevnení tesne po prelome letopočtu násilne zanikla, nachádzame na nich množstvo stôp po bojoch, hlavne diaľkové zbrane, kamene – okruhliaky, hroty šípov, oštepy a gule do prakov.

V obmedzenej miere sa pri štúdiu výzbroje z konca doby laténskej v tomto priestore môžu využiť aj *ikonografické zdroje* – drobné plastiky a vyobrazenia na minciach, ktoré však pre svoj často mytologicko-kultový charakter a napodobňovanie cudzích mincových predlôh nemusia zodpovedať dobovej realite (F 36: 3).

So zbraňami sa ojedinele stretávame aj na karpatských kultových miestach z neskorej doby laténskej. Medzi kovovými predmetmi – obetinami síce jednoznačne dominujú „ženské" prvky, ako sú okrasy a iné súčasti kroja, sporadicky sa však objavujú aj súčasti bojovníckeho výstroja a zbrane. Na žiarovom obetisku v Prosnom, Zemplíne i vo svätyni v Liptovskej Mare boli nájdené ostrohy, kopije a na posledne spomenutom mieste aj viaceré hroty šípov. Musíme teda predpokladať, že šípy alebo lukostreľba zohrávali nejakú úlohu v obetnom rituáli.

9.2. SUROVINOVÉ A TECHNOLOGICKÉ PREDPOKLADY VÝROBY ZBRANÍ

V posledných dvoch storočiach starého letopočtu výroba železa, železných výrobkov, a teda aj zbraní dosiahla mimoriadne vysokú úroveň čo do množstva i kvality. Potvrdili to nálezy v keltskej, púchovskej, ale aj v dáckej sídliskovej enkláve a príslušné metalografické rozbory. Samozrejme, podmienky a predpoklady výroby sa v jednotlivých regiónoch odlišovali a významnejšia produkcia sa rozvíjala v hlavne v lokalitách s koncentráciou remesiel a v nadväznosti na výhodný prísun železnej suroviny. Viaceré také strediská sú už archeologicky známe, i keď väčšinou len málo prebádané. Naše poznatky o využívaní rudných ložísk v tej dobe sa prevažne pohybujú v teoretickej rovine podľa ich polohy voči výrobným strediskám a sídlam.

Železo na výrobu zbraní sa na juhozápadnom Slovensku podľa súčasných poznatkov získavalo najmä v oblasti Malých Karpát a z bahenných rúd na Záhorí. Môžeme reálne predpokladať, že z týchto zdrojov bola na konci strednej doby laténskej veľmi pravdepodobne zásobovaná rozsiahla kováčska výroba na hradisku v Plaveckom Podhradí. Na lokalite sa našlo viacero depotov železných predmetov a veľa ďalších stôp kováčskej výroby, vrátane najmenej deviatich kusov tyčových hrivien. Toto centrum zaniklo ešte koncom strednej doby laténskej (LTC2), podobne ako ďalšie významné stredisko na Molpíre pri Smoleniciach. Neskorolaténska produkcia železa sa potom zrejme presunula do blízkosti rozvíjajúcich sa dunajských oppíd v okolí Bratislavy. Hutnícke pece sa zistili aj v juhozápadnej časti bratislavského oppida (*Pieta/Zachar 1993*, 153). Pre problematiku zbrojárstva je zaujímavá dielňa odkrytá na Devíne, v ktorej sa podľa svedectva nálezov (viac ako 200 zlomkov i celých kovových predmetov) zhotovoval široký sortiment výrobkov. Popri šperkoch a ozdobných predmetoch z bronzu sa tu vyrábali aj železné ostrohy a hroty šípov so spätnými háčikmi. Niektoré fragmenty a polotovary azda pochádzajú z výroby kónických štítových puklíc, ktoré patrili k náročnejším kováčskym výrobkom (*Pieta 2002b*). Tento výrobný objekt dokladá široký výrobný sortiment tunajších remeselníkov s malými sériami zhotovovaných výrobkov.

Produkcia a spracovanie železa sú na severe Slovenska masovo doložené, aj keď ide prevažne len o častý výskyt vyhňového odpadu na sídliskách. Predpokladáme najmä využívanie spišských rudných oblastí, ako aj zdroje v prielome Váhu pri Strečne a v Chočskom pohorí v Liptove. Hutnícke zariadenia, ktoré boli dosiaľ zistené, pochádzajú až zo začiatku doby rímskej. S produkciou tohto základného kovu súvisia aj často uvádzané antické písomné zmienky o Kotínoch – výrobcoch železa.

Pozrime sa teraz na hospodárske predpoklady výroby výzbroje na východnom Slovensku. V najväčšom

tamojšom výrobno-obchodnom stredisku v Zemplíne sa na viacerých miestach sústreďovala výroba a spracovanie železa a o jeho masovom uplatnení svedčia aj mnohé tu nájdené náročné železné výrobky, medziným aj rôzne druhy zbraní a výzbroje. Našli sa v sídliskových vrstvách i na miestom obetisku, ale hlavne v bojovníckych hroboch na pohrebisku.

9.3. DELENIE ZBRANÍ

Od najstarších čias až do súčasnosti sa zbrane používali v priamom kontakte s protivníkom alebo pri jeho ostreľovaní z účinnej vzdialenosti. Len časť používaných bojových prostriedkov predstavovali špecializované zbrane, ktoré sa v archeologických kontextoch ľahko identifikujú. Na bojisku a pri dobýjaní opevnených polôh sa uplatňovali aj mnohé, pri výskume len ťažko v tejto funkcii rozpoznateľné predmety, ako sú mechanické zbrane z dreva, pracovné a lovecké náradie, rôzne ťažké predmety, horúce tekutiny alebo lasá, bojové psy a podobné prostriedky na odrazenie či zničenie nepriateľa. Tiež najstaršie a dlhý čas masovo využívané úderné zbrane – kyje, palice či vrhacie mlaty sa podarilo nájsť len výnimočne (*Vencl 1979*, 250-254). Pravdaže, základnými zbraňami doby železnej boli bezpochyby sečné zbrane – sekery a meče a bodné zbrane – kopije, piky. Pri boji zblízka sa uplatnili nože a dýky. Na diaľku sa bojovalo hádzaním kameňov a oštepov alebo streľbou z lukov a prakov. Súčasťou obrany boli ťažké drevené a kamenné projektily, ktoré sa vrhali či kotúľali na nepriateľa. Teoreticky sa vo včasnohistorickej dobe podľa antických vzorov a žoldnierskych skúseností mohli u nás uplatniť aj vojnové stroje.

9.3.1. Oštepy a kopije

Žrďové zbrane – vrhací oštep a kopija ako bodná zbraň – boli popri noži od pradávna základom výzbroje bojovníka, najrozšírenejšími zbraňami a súčasne aj bežnými loveckými nástrojmi. Predurčovala ich na to jednoduchá výroba a vysoká účinnosť pri kombinovanom využití v boji na diaľku i v priamom kontakte. Pôvodne jednoduché zahrotené tyče mali na konci, resp. aj v bazálnej časti kovové okutie – hrot, ktorý vďaka svojej väčšej tuhosti lepšie prekonával prekážky, včítane ochrannej zbroje. Dá sa predpokladať, a antické správy i etnologické pozorovania to dosvedčujú, že tyče so zahroteným a v ohni spevneným koncom sa používali aj popri kopijach s kovovým hrotom. Používanie celodrevených oštepov u germánskych Cheruskov spomína Tacitus (*Annales V*, 14).

Oštepy a kopije sa odlišovali hmotnosťou, dĺžkou a priemerom násady, ktorá sa v archeologických kontextoch, samozrejme, zachová len zriedkavo. Rovnako nie sú postihnuteľné ani hádzacie zariadenia oštepov v podobe koženej slučky, umiestnenej v strede násady. Použitie takýchto oštepov s vrhacím remeňom (amentum) u Keltov spomína Caesar (*Caesar BG V*, 48). Organické časti kopijí sú známe zo súboru nálezov z La Tène, kde sa našli dve kopije s dĺžkou násady okolo 250 cm a hrúbkou 2 cm (*Vouga 1923*, tab. 9: 14, 15). Aj v kostrových hroboch staršej a strednej doby laténskej sa niekedy dala zistiť dĺžka násady podľa polohy hrotu a koncového okutia. V niektorých prípadoch sa však dlhé kopije či piky ukladali do hrobu zlomené.

Hroty ako jednoduchý účelový predmet počas tisícročí podstatne nezmenili svoj tvar. Rozlišujú sa podľa základných metrických a kvalitatívnych kritérií: tvaru, dĺžky či hmotnosti hrotu a rozmeru i priemeru tuľaje, spravidla však nedokážeme podľa nich bezpečne rozlíšiť ich pôvodnú príslušnosť k oštepu či kopiji. Triedeniu žrďových zbraní mladšej doby železnej sa podrobne venoval A. Rapin v súvislosti s nálezmi z obetiska v Gournay-sur-Aronde (*Brunaux/Rapin 1988*). Zhodnotil tieto keltské zbrane z archeologického hľadiska, s ťažiskom v stredolaténskom období, ale všímal si aj historické a ikonografické pramene. Podľa dĺžky násady ich rozdelil na piky, použiteľné výlučne na bodanie, univerzálne kopije a hádzacie oštepy. Tieto druhy zbraní mali odlišné taktické využitie v obrannom či útočnom boji. Na príklade súboru hrotov kopijí z rieky Saône vznikla najnovšia metodika charakteristických znakov a grafickej dokumentácie týchto zbraní (*Guillaumet 2003*, 102-109).

Pri typologickom spracovaní tohto druhu zbrane z nálezového prostredia germánskych pohrebísk a hromadných nálezov z bažín z doby rímskej sa definovali oba príbuzné druhy – kopija a oštep – a vyčlenili sa ich jednotlivé typy s určitým chronologickým

vývojom. Podľa J. Ilkjaera hrúbka hrotu kopije presahuje 11 mm a nemá spätné krídelká (*Ilkjaer 1990*, 29; *Kaczanowski 1995*).

Pri určovaní morfologických či veľkostných rozdielov hrotov kopijí ako žrďovej zbrane, určenej (predovšetkým) na bodanie, a oštepu, slúžiaceho (hlavne) na hádzanie proti nepriateľovi, sa dostávame sa do značných problémov. Mechanické priradenie veľkých hrotov kopijam a menších zasa oštepom nemôže byť spoľahlivé. Potvrdzuje to napríklad výzbroj na pohrebisku v Belehrade-Karaburme, kde sa vo viacerých hroboch našli súpravy dvoch až troch rozmerných hrotov približne rovnakej veľkosti, ktoré museli byť používané ako vrhacie zbrane (*Todorović 1972*). Na druhej strane, v hroboch przeworskej kultúry staršej doby rímskej sa často stretávame s dvojicou väčšieho a menšieho hrotu (*Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*, 251, 253). Súbor našich mladolaténskych nálezov svojím rozsahom, nálezovým prostredím a nie vždy bezpečným datovaním je nevhodný na riešenie podobných terminologických alebo funkčných kritérií. Preto v našom opise v súlade so spomenutými špeciálnymi prácami a praxou v odbornej literatúre sa ako všeobecný termín používa označenie „hrot kopije“, a oštepmi nazývame len hroty so spätnými krídelkami. Napriek tomu sa musíme domnievať, že najmä ľahké a krátke hroty s úzkou tuľajou boli evidentne súčasťou vrhacích zbraní – ľahkých oštepov. Na rozlíšenie hrotov ľahkých oštepov a šípov, ale asi aj oštepov a kopijí môžu poslúžiť hmotnostné údaje, pokiaľ to fyzická zachovanosť hrotov dovoľuje. Pre oštepy z Magdalensbergu sa uvádza hmotnosť 35 – 86 g (*Dolenz 1998*, 71).

Zbrane staršej a strednej doby laténskej sú dobre známe z bojovníckych hrobov na pohrebiskách. Kopije z toho obdobia sú tvarovo rôznorodé. Nachádzame tu rozmerné kusy so širokým, značne variabilným listom, ale aj jednoduché úzke a ploché hroty, ktoré sa od mladších kusov len ťažko rozlišujú. Spoločným znakom väčšiny starších exemplárov je stredové spevňovacie rebro, ktoré vychádza z predlôh predchádzajúcich období. Kopijami z keltských pohrebísk na Slovensku sa posledne zaoberal J. Bujna pri rozbore nálezov z Dubníka, ktorý ich podľa formy hrotu rozdelil na kopije s listom vretenovitého tvaru so stredovým rebrom a na kusy s hrotom pripomínajúcim vŕbový list, s menej zreteľným stredovým zosilnením. Výraznejšie chronologické rozdiely medzi obomi skupinami však nezistil (*Bujna 1991*, 226, 247, Taf. 2, Abb. 4).

Aj v súvekých oblastiach s lepším materiálovým fondom sa dosiaľ dali sledovať skôr určité tendencie vo vývoji hrotov oštepov a kopijí než chronologicky ostro ohraničené typy. Musíme počítať aj s tým, že rozdiely medzi nimi majú pôvod v ich odlišnom uplatnení – jednak ako bodnej či hádzacej zbrane, a jednak ako zbrane jazdy alebo pechoty. Dokazujú to kopije zo staro- a stredolaténskych hrobov, kde sa objavujú hroty s úzkym, ako aj so širším listom. Vývoj v nasledujúcom období smeruje k zužovaniu a sploštovaniu listu. Plasticky oddelené stredové rebro bolo nahradené stredovým spevnením pomocou strechovitej, často len naznačenej hrany (*Bujna 1982*, Abb. 5). Na túto tendenciu nadväzujú aj mladšie sídliskové nálezy.

V mladšej dobe laténskej vznikla v strednom Podunajsku odlišná archeologická situácia. Zo známych dôvodov nám chýba opora v hrobových nálezoch a jediným zdrojom informácií o opisovaných zbraniach sú sídliskové vrstvy alebo ojedinelé nálezy. Z nich veľká väčšina nemá presné datovanie a často ich môžeme len približne časovo zaraďovať na základe celkovej chronológie lokality či neistých typologických znakov. Počet týchto nálezov nie je veľký. V Liptovskej Mare sa napriek desaťročia trvajúcim výskumom okrem loveckých typov so spätnými krídelkami a niekoľkých bodiek tieto zbrane nenašli. Aj z iných, na nálezy bohatých lokalít evidujeme len niekoľko kusov. Väčšina kopijí pochádza z rôznych zberov a náhodných objavov. Takisto ikonografické pramene sú zriedkavé. Jazdec s kopijou, pravdepodobne motív z rímskej republikánskej predlohy na domácom mincovom vzore, je vyobrazený na niektorých reverzoch mincí spišského či hrabušického variantu mincí s hrboľom, razeného na teritóriu púchovskej kultúry (*Tomášová/Kolníková 1998*, 197).

Čepeľ mladolaténskych kopijí dostáva tvar vavrínového alebo aj vŕbového listu. Možno to súvisí so skvalitnením ochrannej zbroje, najmä s rozšírením krúžkových pancierov, ktoré úzke šidlovité či bajonetové hroty dokázali lepšie prekonať. Staršie keltské typy s pomerne širokým, od tuľaje výrazne odsadeným listom, ale aj subtílnejšie germánske kopije doby rímskej boli (podľa trasologických stôp na ostrí či na tuľaji) pravdepodobne využívané v pechotnej bojovej línii aj na sekanie či zachytávanie úderov na spôsob halapartne alebo partizány (*Gebühr 1980*; *Gundelwein 1993*; *1994*). Neskorolaténske žrďové zbrane boli jedno-

značne určené na bodanie, príležitostne aj na vrhanie. Kopije v tvare vŕbového listu sú v neskorolaténskom období značne rozšírené a zrejme predstavujú dominantný tvar tej doby (*Rybová/Motyková 1983*, 142; *Sievers 1995*; *Dolenz 1998*; *Prochnenko 2002*).

Vráťme sa však k našim nálezom. Z mladolaténskych osád juhozápadného Slovenska máme k dispozícii len niekoľko hrotov kopijí a oštepov strednej veľkosti, zatiaľ čo z púchovskej oblasti je dosiaľ známych viac ako 20 kopijí a oštepov. Príslušnosť niektorých kusov k mladolaténskemu či včasnorímskemu obdobiu však nie je istá. Na dáckom pohrebisku vo východoslovenskom Zemplíne sú tieto zbrane v hroboch z uvedeného časového úseku zastúpené len sporadicky niekoľkými ľahkými exemplármi s úzkymi listovitými hrotmi, dlhými od 8,9 do 15,6 cm. Zo sídliska pochádza jediný neúplný exemplár, ale na neďalekom obetisku sa našiel súbor najmenej deviatich železných hrotov. Sú medzi nimi masívne kopije s dlhým úzkym listom a krátkou tuľajou, v priemere dlhé 45 cm, ale aj kratšie kusy rovnakého tvaru s dĺžkou listu približne 20 – 35 cm. Jeden exemplár má zvýraznené stredové rebro. Niektoré z nich boli evidentne rituálne deformované (*Miroššayová/Čaplovič 1991*, 118).

Vychádzajúc z definície listovitého hrotu ako kopije a z charakteristiky oštepu pomocou spätných krídeliek, rozdelili sme kopije do štyroch skupín. Je potrebné pripomenúť, že pri tomto druhu zbrane sa niektoré detaily mohli počas používania rozmerovo i tvarovo čiastočne zmeniť (brúsením hrotu a ostria, skrátením po odlomení konca hrotu a pod.). Časté poškodzovanie bodákových úzkych kopijí z konca laténskeho obdobia dokladajú nálezy odlomených hrotov na hradiskách. Jednotlivé kusy sa navyše dosť odlišujú úrovňou technickej realizácie, keďže zhotovenie tohto výrobku si na rozdiel od čepelí mečov či nožov nevyžadovalo zvláštne kováčske znalosti a skúsenosti a hroty kopijí nemuseli mať z funkčného hľadiska mimoriadnu kvalitu.

Triedenie mladolaténskych kopijí a oštepov zo Slovenska

1. Kopije so širším, od tuľaje výraznejšie odsadeným listom, so stredovým rebrom prechádzajúcim až do hrotu (obr. 122: 1-5). Tieto kopije charakterizuje hlavne zreteľne od plochy listu odsadené plastické rebro, ktoré je typické najmä pre staršie formy. Niektoré exempláre majú už stredové rebro len naznačené. Tuľaj dosahuje spravidla dĺžku polovice alebo aj celého listu. Bezpečne mladolaténske sú kusy z Devína, Bešeňova, Kvačian, Trenčianskych Bohuslavíc a zo Zemplína, pravdepodobné datovanie majú ostatné kusy, uvedené v zozname nálezísk.

2. Kopije s dlhším úzkym hrotom v tvare vŕbového listu (obr. 122: 6-10) majú nápadne úzky a dlhý list, ktorý plynulo vystupuje z tuľaje. List má najčastejšie jedno- alebo obojstrannú stredovú hranu, ktorá prechádza plynulo do plochy listu. Bajonetovité či šidlovité hroty majú výrazné stredové spevnenie. Tuľaj dosahuje dve tretiny až tretinu dĺžky hrotu. Celkové rozmery sú značne variabilné a pohybujú sa medzi 187 – 480 mm. Nálezy zo Zemplína a z Trenčianskych Bohuslavíc patria do mladšej doby laténskej.

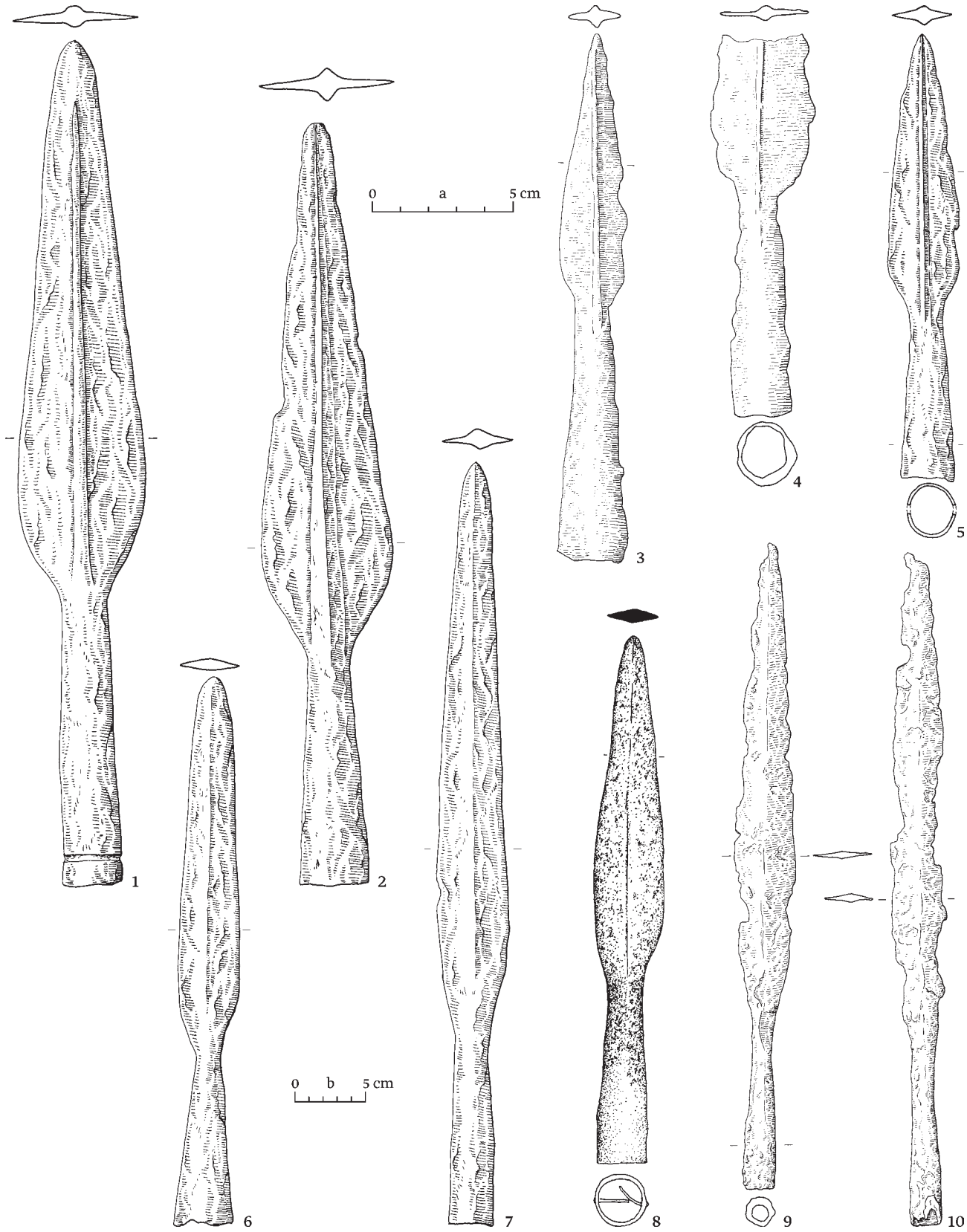
3. Kopije s hrotom šošovkovitého tvaru, v tvare vavrínového listu (obr. 123: 1, 2). Čepeľ hrotu bikonvexného tvaru je o niečo dlhšia ako tuľaj. Celkový rozmer sa pohybuje okolo 190 mm. Ich datovanie je neisté, pravdepodobne zasahuje aj do doby rímskej. Bližšie datovaným náleziskom je len neskorolaténska lokalita Hradisko vo Vrútkach, ktoré zaniklo na začiatku 1. storočia po Kr.

4. Kopije (oštepy) s krátkym listovitým hrotom. Masívny malý list vychádza symetricky z tuľaje (obr. 123: 3-8). Ich variant má hrot asymetricky umiestnený na stredovú os tuľaje. Od podobne konštruovaných hrotov šípov sa odlišujú len svojimi rozmermi. Kusy asymetrickej konštrukcie z Liptovskej Mary II sa našli vo vrstvách zo včasnej a staršej doby rímskej, nálezy so symetrickým hrotom pochádzajú z lokalít so stredolaténskym (Obišovce, Sklabinský Podzámok), resp. neskorolaténskym až včasnorímskym osídlením (Nimnica).

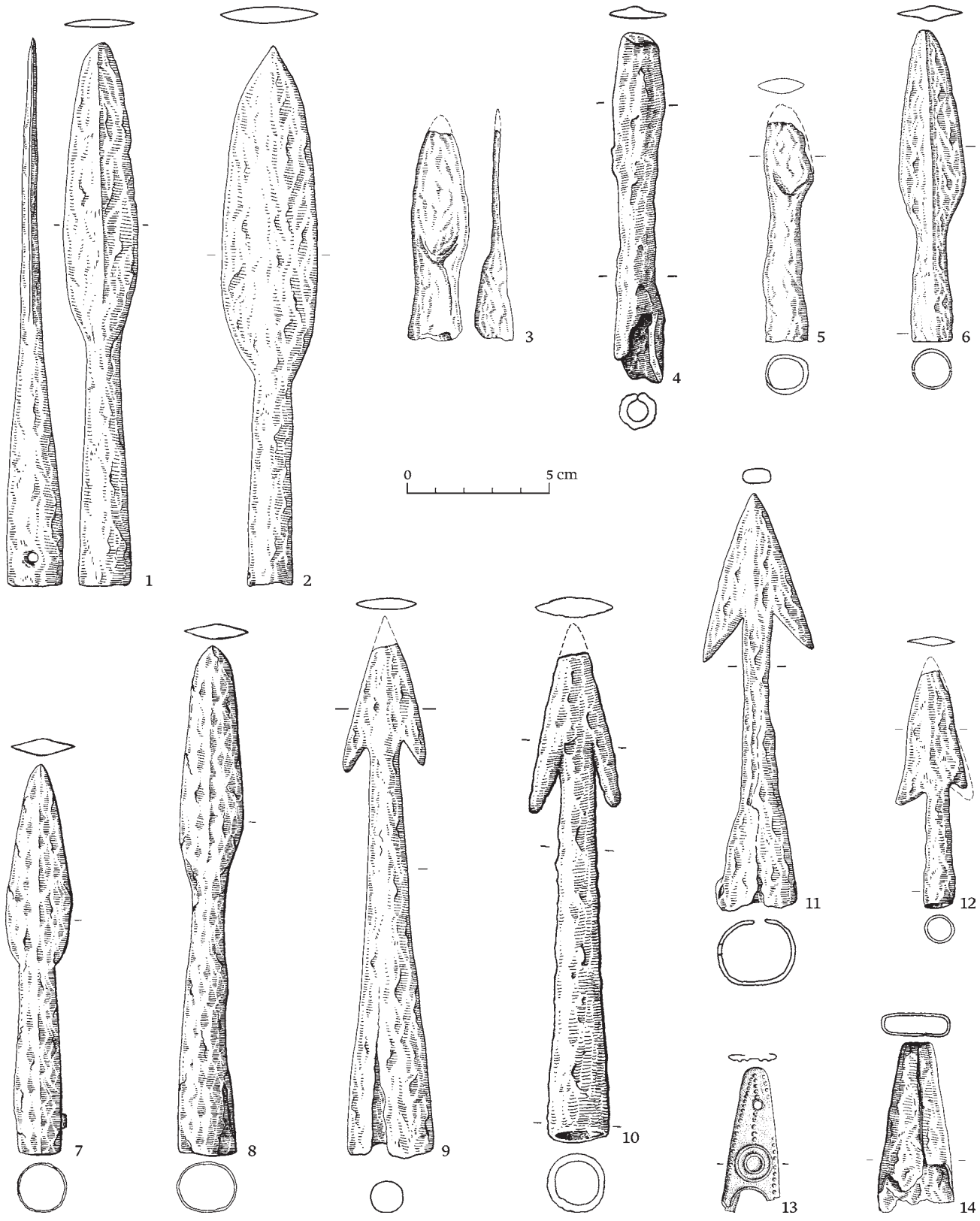
5. Oštepy so spätnými háčikmi na krátkom trojuholníkovitom hrote. Čepeľ hrotu má šošovkovitý prierez (obr. 123: 9-12). Nález z Plaveckého Podhradia pochádza z objektu 4/1970 zo stupňa C2, oštep z hradiska Havránok v Liptovskej Mare sa našiel v deštrukcii opevnenia, pravdepodobne zo stupňa D2.

Chrániče hrotov (?)

Medzi sídliskovými nálezmi sa niekedy objavujú predmety plochého kónického tvaru, zvinuté z tenkého bronzového alebo železného plechu. Pripomínajú koncové kovanie pošvy noža alebo dýky, ale na rozdiel od hrotov mladolaténskych nožov majú symetrický tvar (obr. 123: 13, 14). V Trenčianskych Bohuslaviciach

122. Kopije. Typ 1 (1-5) a **typ 2** (6-10).
1 – Folkušová; 2 – Kvačany; 3 – Púchov; 4 – Bratislava-Devín; 5, 10 – Trenčianske Bohuslavice; 6 – Súľov; 7, 8 – Zemplín; 9 – Šuja.
Mierka: a – 1-8; b – 9, 10.

123. Kopije. Typ 3 (1, 2), **typ 4** (3-8) **a typ 5** (9-12).
1 – Vrútky; 2 – Rajecká Lesná; 3, 4 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 5, 12 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara IV; 6, 14 – Trenčianske Bohuslavice; 7 – Nimnica; 8 – Sklabinský Podzámok; 9 – Plavecké Podhradie; 10 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 11 – Dolný Moštenec; 13 – Považská Bystrica-Malý Manín. 13 – bronz; ostatné železo.

sa takéto železné kovanie našlo spolu s hrotom malej kopije. Na súvislosť týchto plechových kovaní s hrotmi kopijí poukazujú aj niektoré neskorolaténske hrobové nálezy (*Pauli 1995*). Je preto možné, že ide o chrániče hrotov, akési pošvy, ktoré sa navliekali na hrot, aby chránili jeho ostrie a zabraňovali náhodnému poraneniu. Podobné chrániče boli známe už v dobe bronzovej.

Bodky

Koncové okutia sú doložené počas celej doby laténskej a včasné typy poznáme hlavne z hrobových nálezov ako súčasť žrďových zbraní. Sú to masívne hroty, ktoré sa osádzali do násady pomocou stredového tŕňa, ale čiastočne paralelne s nimi sa objavujú aj kónické tuľajovité kovania. V princípe sa však ukončenia s hrotitým upevnením ukazujú ako staršie, na ktoré tuľajovité bodky časovo nadväzujú (*Polenz 1971*, Abb. 58). Železné kovania slúžili na spevnenie konca násady a umožňovali upevnenie žrde do zeme, čo malo význam pri pozičnom boji, napríklad pri zastavení útoku pechotného šíku alebo jazdy. Ich genéze, funkcii i spôsobu aplikácie sa venoval A. Rapin (*Brunaux/Rapin 1988*). Bodky patria k bežným nálezom aj na sídliskách od konca stupňa C a dokladajú vysoký počet žrďových zbraní medzi vtedajším obyvateľstvom. Jediným nitom pripevňované kovania sa pri zabodávaní násady do zeme zrejme ľahko uvoľňovali a strácali. Na druhej strane, bodky sa zrejme neuplatňovali výlučne na kopijach, ale mohli byť a iste aj boli aj súčasťou ďalších predmetov (*Manning 1985*, 141). Na germánskych zbraniach, napríklad v przeworskej kultúre, sa používali hlavne v predrímskej dobe železnej. Neskôr sa bodky aplikovali len zriedka. Najmladšie patria do stupňa C1 mladšej doby rímskej (stupeň C1: *Kontny 1999*, 132).

Mladolaténske bodky mali rôzne rozmery (obr. 124: 7-21). Zväčša mali kónický tvar a kruhový prierez tuľaje s vnútorným priemerom 10 – 14 mm, len výnimočne aj viac. Tuľaj býva uzavretá, s bočným otvorom na upevňovací klinček. Hrot má na konci okrúhly, niekedy aj štvorcový prierez. Ich štandardná dĺžka je 48 – 75 mm, výnimočne aj viac (Devín: 118 mm). Bronzové bodky sa našli len vo dvoch prípadoch: lievikovité liate okutie z Jánoviec-Machaloviec je zaujímavé len svojimi malými rozmermi. Ozdobný liaty kus z Veľkého Klíža-Michalovho vrchu má zvláštny štvorcový otvor a profilované ukončenie. Podľa malého priemeru otvoru boli takto okované skôr tenšie násady ako masívnejšie poriská pík a kopijí. Nálezy bodiek zo Slovenska: Bratislava-Devín, Chocholná-Velčice, Jánovce-Machalovce, Liptovská Mara (7 ks), Málinec, Partizánske, Plavecké Podhradie (2 ks), Púchov, Trenčianske Bohuslavice (5 ks), Trenčianske Teplice, Udiča.

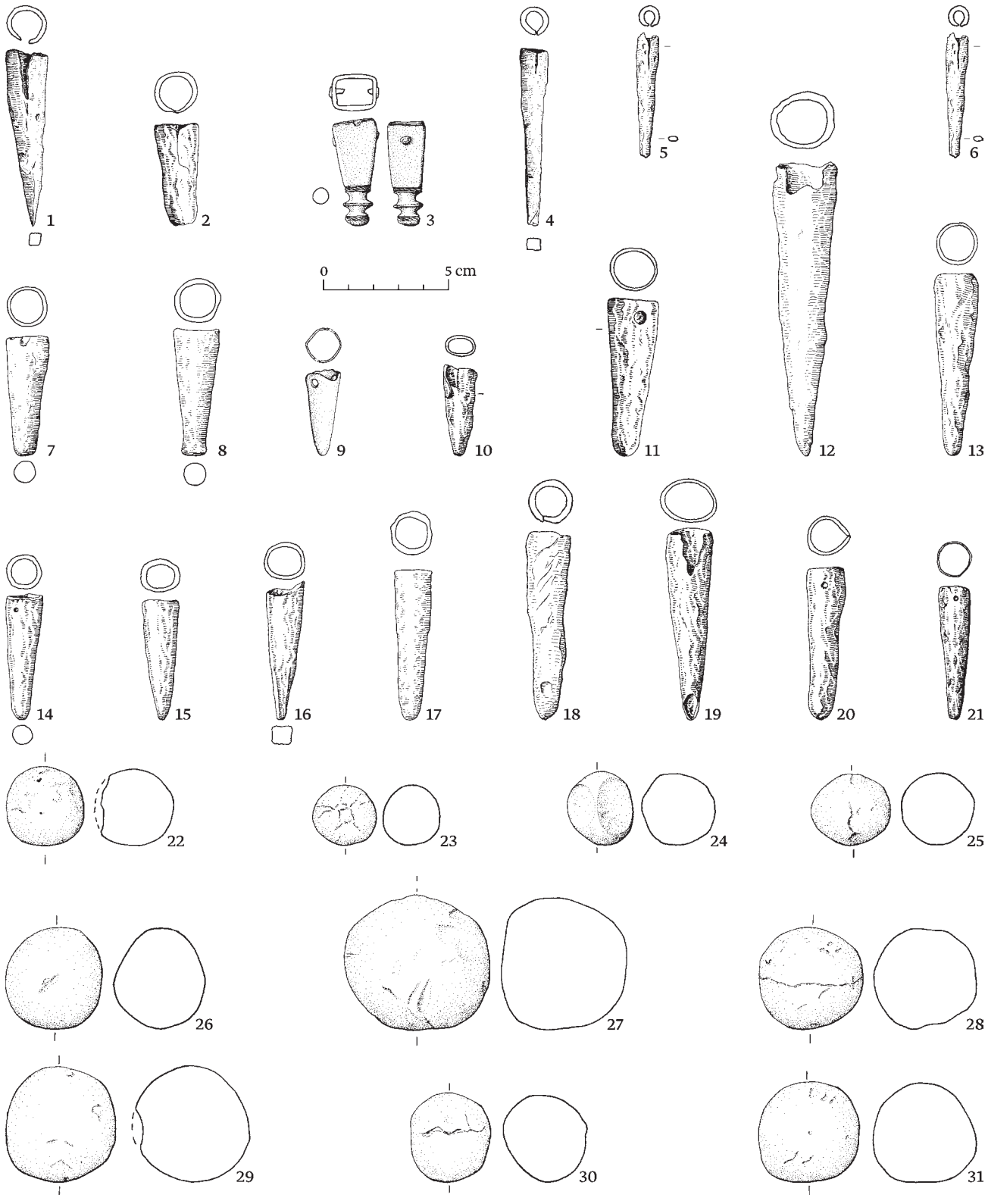
Na sídliskách sa stretávame aj so štíhlymi predmetmi s dlhým kónickým telom a tupým ukončením okrúhleho alebo štvorcového prierezu. Nemožno ich priradiť k bežným bodkám, od ktorých sa odlišujú úzkym priemerom tuľaje a chýbajúcim fixačným nitom. Pre ich hmotnosť okolo 15 g nejde ani o šidlovité strelky. Výklad týchto predmetov zostáva nejasný. Mohli to byť jemné nástroje s drevenou násadou, používané na puncovanie poddajnejšieho materiálu – napríklad tenkého plechu. Nemôžeme však vylúčiť ani ich uplatnenie ako koncového okutia veľmi ľahkých oštepov.

9.3.2. Luky a šípy

Luk bol podľa svedectva nálezov u nás nepochybne masovo rozšírenou zbraňou i loveckým nástrojom, a to od najstarších čias až do začiatku novoveku. Až do rozšírenia strelných zbraní v 15. storočí boli luk a kuša základnou diaľkovou zbraňou pechoty. Hlavne anglický dlhý luk významne ovplyvnil vývoj vojenstva na konci stredoveku (*Strickland/Hardy 2005*).

V archeologických súvislostiach sa šípy objavujú ako ojedinelé nálezy (stratené šípy), ako súčasť výzbroje lukostrelca v hrobových súboroch, ale hroty sa niekedy nájdu aj v tele pochovaného ako následok strelného poranenia. Takéto doklady sú známe aj zo Slovenska, napríklad z neskorohalštatského pohrebiska v Chotíne (*Dušek 1966*).

Účinnosť vystreľovaných projektilov – šípov jednoznačne závisela od vzdialenosti a druhu cieľa, ale rovnako aj od kvality a opracovania použitého dreva luku, ako aj jeho konštrukcie. Od nej sa odvíjala aj hmotnosť šípu a jeho ukončenia (*Korfmann 1972*). Podľa dostupných nálezov a technologických výskumov v severonemeckom a škandinávskom prostredí najlepším materiálom na výrobu lukov bol tis. Dobre vyhovovalo aj drevo klenu, jarabiny a orecha, menej materiál z brestu a jaseňa (*Beckhoff 1968*, tab. 2). V našich podmienkach zostávajú základné údaje o kvalite a charakteristikách tejto základnej diaľkovej zbrane staroveku i stredoveku nedostupné, pretože v archeo-

124. Koncové okutia kopijí a hlinené projektily do praku.

1, 2, 4-8, 11 – Trenčianske Bohuslavice; 3 – Kolačno; 9 – Jánovce-Machalovce; 10 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 12 – Kvačany; 13 – Trenčianske Teplice; 14 – Chocholná-Velčice; 15 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara VII; 16 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 17 – Púchov; 18 – Udiča; 19, 20 – Plavecké Podhradie; 21 – Málinec; 22-31 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II, III a VII. 1, 2, 4-8, 10-21 – železo; 3, 9 – bronz; 22-31 – hlina.

logickom kontexte sa nájde organický materiál len výnimočne. Jedným z mála priamych dokladov je časť opracovaného tisového prúta z lokality La Tène (*Vouga 1923*, 56). Luk objavený v hrobe 1 v Glaubergu bol zhotovený z listnatého dreva neurčeného druhu a uložený v koženom puzdre (*Flügen 2002a*). Predpokladá sa, že v stredoeurópskych podmienkach sa v dobe železnej používali klasické luky strednej veľkosti.

Rovnakým problémom sú aj projektily na streľbu z luku, ktorými boli rovné prúty s koncovým vrubom na upevnenie na tetivu, zvyčajne s trojstranným lepeným operením na stabilizáciu letu a koncovým hrotom, ktorý zároveň zabezpečoval vyváženie strely. Dĺžka a hmotnosť záviseli od typu luku a jeho rozponu. Na násady sa používali rovné prúty z viacerých drevín, ale strúhali sa aj zo silnejších driev. Najčastejšie z brezy, ale aj z borovice, smreka, topoľa, liesky, jelše, tisu a kaliny (*Köhalmi 1956*, 118-120; *Beckhoff 1965*, tab. 3). Široký sortiment použitých drevín dobre ukazujú analýzy šípov z tulca veľmoža z Hochdorfu, pri ktorých výrobe bolo použité drevo liesky, bršlenu, kaliny, drieňa, ako aj vŕby (*Biel 1995*, 65). Násada šípu z včasnokeltského kniežacieho hrobu 1 na Glaubergu bola zhotovená z jaseňa (*Flügen 2002a*, 159).

Povrch násady musel byť vyrovnaný a starostlivo obrúsený. O technológii výroby pravekých šípov máme cenné informácie z rozboru výzbroje slávneho „muža z ľadovca" – Ötziho, ktorý mal vo svojom tulci hotové kusy s pazúrikovým hrotom, ale aj nedohotovené exemplár z prútov kaliny a drienky (*Spindler 1998*, 114-119).

Bohatým zdrojom poznania sú etnologické a archeologické pramene z okruhu nomádskych spoločenstiev, najmä z centrálnych ázijských oblastí s dobre zachovanými organickými pamiatkami (*Köhalmi 1956*; *Kenk 1984*). Z nich sa dozvedáme mnoho podrobností o drevených či kožených častiach lukov, tulcov i šípov z obdobia okolo prelomu letopočtu. Mnohé šípy, najmä na lovecké účely, mali zaoblené a zosilnené drevené konce. Ich násady boli z magických dôvodov často zdobené čiernym a červeným maľovaním a jemne vyrezávané. Koniec s vrubom na upevnenie na tetivu býval niekedy mierne zosilnený, na lepšie uchopenie v okamihu mierenia. Nevyhnutnou súčasťou šípu bolo operenie, ktoré plnilo úlohu smerového stabilizátora a zabraňovalo nežiaducej rotácii šípu.

Podľa dostupných prameňov kvalita operenia významne ovplyvňovala účinnosť streľby. Perie sa niekedy nahradzovalo dreveným stabilizátorom. Niektoré šípy boli opatrené zosilnením s bočnými otvormi, ktoré vydávali pri lete prenikavý zvuk na zastrašenie protivníka. Hroty s tŕňom sa osadili a zalepili do navŕtaného konca násady, ktorý sa priviazal textilným vláknom.

Kvalitný luk i šípy si vyžadovali starostlivú výrobu a ich spoľahlivé použitie záviselo aj od ich priebežnej ochrany a údržby.

Výroba streliek bola pomerne jednoduchá. Hroty sa za studena vysekávali a formovali z pripraveného železného plechu alebo sa kovali z nahriatej masívnej tyčinky. Tieto postupy sú v našom materiáli rozpoznateľné v podobe stôp po použitých nástrojoch na veľmi dobre zachovaných, spravidla sekundárne prepálených exemplároch z púchovských hradísk. Poznáme však aj nedohotovené exemplár (Devín, Staré Hradisko: *Meduna 1970*, 51).

Na hrotoch sú často dobre doložené aj konštrukčne slabé miesta, podľa opakovaných poškodení alebo lomov na rovnakom mieste či neprimeraných deformácií po náraze na prekážku. Jedným z údajov, ktoré môžu vypovedať o použitom druhu luku, je hmotnosť železnej strelky, ktorá musí harmonizovať s telom šípu a tvoriť jeho ťažisko. Jej váha by nemala presiahnuť 10 g (*Korfmann 1972*, 37). Pri kónických šípových strelkách sa počíta s hmotnosťou až do 12 g (*Dolenz 1998*, 71, s lit.) Ťažšie hroty by mali patriť oštepom, resp. v prostredí s rímskym vplyvom aj strelám do katapultu. Pri metrickom hodnotení sa ukázalo, že nie dĺžka, ale hmotnosť projektilu je určujúcim kritériom.

Podobne ako iné predmety z dreva, ani strely sa v našich podmienkach nezachovali. Jediným problematickým nálezom drevenej súčasti šípu z doby železnej u nás je zlomok prúta borievky s koncovým vrubom, s priemerom 7 – 8 mm. Našiel sa v stredolaténskej slatinnej vrstve sídliska Liptovská Mara II. Na štúdium využívania luku nám preto zostávajú k dispozícii len kovové hroty streliek.

Lukostrelci ako súčasť vojska patrili v staroveku hlavne medzi ľahkoodencov – pešiakov, využívaných na streleckú podporu hlavnej údernej sily armády. Významnú úlohu zohrávali aj pri zaisťovaní útoku na opevnenia alebo pri ich obrane. Podľa ikonografických podkladov z východokarpatského prostredia

(Trajánov stĺp) sa u Dákov uplatnil zrejme aj reflexný (kompozitný) luk, ktorý patril hlavne k výbave nomádskych jazdcov. Je možné, že aj ojedinelé nálezy trojbokých streliek z východu a zo severu Slovenska sa viažu práve na túto účinnú zbraň.

Masové uplatnenie luku ako súčasti bojovej a súčasne zaiste aj loveckej výzbroje je dobre doložené v dobe halštatskej, keď sa význam tejto zbrane výrazne zvýšil, pravdepodobne pod vplyvom aktuálnych skúseností s nomádskymi bojovými technikami (*Eckhardt 1996*). Množstvo bronzových trojbokých streliek charakterizuje viaceré hradiská a refúgiá zo záverečnej fázy staršej doby železnej na strednom a severnom Slovensku (Moravany-Marhát, Demänovská Poludnica, Blatnica). Už vtedy a následne na začiatku doby laténskej sa u nás paralelne objavujú aj ploché trojuholníkovité hroty zo železného a bronzového plechu (Chotín, Horné Orešany), ktoré sú charakteristické hlavne pre územia s protokeltským či keltským osídlením (*Pauli 1978*, 229). Inventár niektorých bojovníckych a kniežacích hrobov, včítane súboru nálezov z Hochdorfu potvrdzuje, že streľba z luku patrila k bojovým či loveckým činnostiam aj vyšších spoločenských vrstiev.

V staršej a strednej dobe laténskej je už táto zbraň vo výbave bojovníckych hrobov, ale aj medzi sídliskovými nálezmi výnimočná (*Neugebauer 1992*, 83). Obľuba tohto druhu zbrane opäť výrazne vzrástla od konca strednej doby laténskej, a to najmä v stredoeurópskom priestore, na keltských i dáckych územiach. Na dáckej nekropole z konca doby laténskej a zo začiatku doby rímskej v Zemplíne šípy chýbajú v bohatých hroboch, ale sú súčasťou jednoduchších hrobových súborov.

Archeologické doklady používania luku v západoeurópskom priestore však nie sú veľmi časté. Na Britských ostrovoch patria laténske šípové hroty k zriedkavým nálezom. To platí aj o germánskych dokladoch z konca doby laténskej (*Clark 1963*, 85, 86; *Raddatz 1978*). Z písomných prameňov, aspoň vo vzťahu ku Galii, však zisťujeme iný obraz. V dobe rímskych výbojov Caesar spomína veľké množstvo keltských lukostrelcov v krajine. Opakovane uvádza špecifické galské oddiely, pozostávajúce z ľahkej, lukmi vyzbrojenej pechoty, zmiešanej s jazdcami, ktorí si navzájom poskytovali v boji účinnú podporu (*Caesar BG VII*, 31, 36, 80). Zmieňuje sa však aj o oddiele lukostrelcov, ktorý mu do Hispánie poslal na pomoc kmeň Rutenov (*Caesar BC* I, 51).

V archeologických nálezoch sa v našich podmienkach zachoval značný počet kovových hrotov striel, a to hlavne na hradiskách, kde sa tieto nepochybné pozostatky streľby v rámci vojnových operácií často objavujú v pozoruhodnom množstve. Zaujímavý je aj výskyt streliek na kultových miestach. V Liptovskej Mare ležali tri šípy medzi obetnými darmi pod stélou neďaleko vstupu do svätyne a ďalšia strelka sa našla aj medzi obetinami na dlažbe obetiska. Fragmenty viacerých šípov sa získali aj z kultového miesta v Zemplíne. Séria hrotov streliek bola súčasťou nálezového inventára dáckeho žiarového obetiska zo strednej doby laténskej v Conteşti (*Vulpe/Popescu 1976*). V súvislosti s dáckymi nálezmi tohto druhu si pripomeňme známu správu o Trákoch, ktorí údajne v čase búrky strieľali šípy do mrakov na odvrátenie nešťastia (*Hérodotos IV*, 94).

Šípy zo západoslovenských sídlisk mali krátky trojuholníkovitý list s dlhou tuľajou alebo dlhý list so spätnými krídelkami a krátku tuľaj. Oba varianty boli vyrábané v dielni odkrytej na Devíne. Sú to bežné dobové formy, ktoré nemajú časovú ani územnú platnosť. Medzi šípmi z oppidálnej lokality Trenčianske Bohuslavice sa našli dlhšie formy s listovým hrotom, ale zastúpené sú aj ploché trojuholníkovité tvary s jedným spätným krídelkom a kónické hroty štvorcového prierezu. Okrem evidovaných 10 streliek sa na lokalite podľa údajov hľadačov vraj našlo ďalších niekoľko desiatok kusov.

Na sídliskách a hradiskách púchovskej kultúry, najmä v najmladších vrstvách požiarom zničených opevnení, sa našlo veľké množstvo hrotov šípov (*Pieta 1982*, 76, 77). Boli zistené prakticky na každej fortifikácii, čo môže súvisieť s teóriou o násilnom zániku veľkej časti z nich. Najväčšie kolekcie, presahujúce niekoľko desiatok kusov, poskytli lokality v Púchove, Jasenici, Folkušovej a v Liptovskej Mare I. Púchovské strelky, žiaľ, pochádzajú zo starých nestratifikovaných nálezov. Na neveľkom hrádku Predná hôrka pri Jasenici je len minimálny pôdny kryt, preto sa tu podarilo získať výkopmi i pomocou detektora kovov veľa nálezov z neskorej doby laténskej i zo začiatku doby rímskej. Počas vykopávok sa nedali rozlíšiť časové horizonty nálezov. Zdá sa však, že prevažná väčšina predmetov pochádza z obdobia násilného zániku opevnenia na začiatku doby rímskej (*Pieta 2006b*).

Veľký súbor šípov je z hradiska Liptovská Mara I, naproti tomu na neopevnených osadách pri jeho úpätí

sa vyskytli len zriedka. Šípy s trojuholníkovým hrotom so spätnými háčikmi a krátkou tuľajkou spod kamennej stély sprevádzala vyspelá maľovaná a grafitová keramika, oblúkovitá spona s pásikovým lúčikom a mince veľkobystereckého typu, čiže nálezy zo stupňa D1 (*Pieta 1982*, tab. 32, 33). Šíp rovnakého typu bol aj medzi obetnými predmetmi a darmi, deponovanými na dlažbách svätyne. Pochádza z rovnakého neskorolaténskeho nálezového prostredia ako spomenutý súbor (*Pieta 1971*, Abb. 2: 12). Masívny šíp typu 2.1 s asymetricky umiestneným listovitým hrotom sa našiel na sídlisku Liptovská Mara II v medzivrstve, pochádzajúcej z rozhrania stredolaténskych stupňov C1/C2.

Táto zbraň je zastúpená aj v dáckej oblasti na východnom Slovensku. Súčasťou výbavy štyroch hrobov zo Zemplína z konca doby laténskej a zo začiatku doby rímskej boli železné hroty šípov, najviac v hrobe 106, v ktorom sa našlo 19 kusov. Väčšina z nich sa tvarovo podobá bežným typom, známym z keltských oppíd a z púchovskej oblasti. Plochý list včítane spätných háčikov bol vysekaný zo železného plechu a jeho koniec je zvinutý do krátkej alebo dlhšej tuľaje. Ďalším rozšíreným typom v Zemplíne sú trojhranné hroty s tŕňom (typ 4).

Typologické triedenie hrotov šípov

Popri rozbore streliek zo staršej doby železnej a začiatku doby laténskej (*Eckhardt 1996*) sa v minulosti venovala pozornosť aj neskorolaténskym nálezom tohto druhu. *A. Duval* (*1970*) vyhodnotil súbor 52 šípov z klasickej francúzskej lokality Alesia a roztriedil ich do piatich typov. Pravdaže, pri nálezoch z uvedeného oppida nie je jasné, ktoré zo skúmaných hrotov patrili rímskym útočníkom a ktoré galským obrancom. Podobná teoretická dilema sa týka aj zbraní z požiarom zničených slovenských hradísk. Podobnosť sérií šípov zo západných oppíd s našimi však dobre zapadá do schémy materiálnej jednoty celého okruhu laténskej civilizácie, pričom v niektorých prípadoch (typy 3 a 4) ide bezpochyby o inšpiráciu cudzími vzormi. Špecifické trojboké šípy spracoval *W. Zanier* (*1988*). Novšie sa typológii dáckych streliek venoval I. A. Prochnenko, ktorý rozlišuje dve základné skupiny podľa spôsobu ich upevnenia: tuľajkové hroty a šípy s tŕňom, s ďalším detailnejším členením (*Prochnenko 2002*, 164-166).

Keďže v súčasnosti poznáme z našich nálezov už veľké množstvo šípov rôznych tvarov, pokúsime sa ich aspoň orientačne typovo rozčleniť. Dajú sa medzi nimi rozlíšiť viaceré základné typy a ich varianty, ktoré približne zodpovedajú triedeniam z iných oblastí. Prvé tri typy patria tuľajkovým hrotom, štvrtý typ zahŕňa hroty s upevnením pomocou tŕňa.

Typ 1 – trojuholníkovité hroty

Tieto najrozšírenejšie hroty šípov z neskorolaténskeho obdobia boli vykrojené zo železného plechu pomocou sekáča, zriedkavejšie (väčšie kusy) vykované z tyčinkového polotovaru. Oba spodné konce listu sú hrotité alebo mierne zaoblené, ale najčastejšie vytvárajú symetrické háčiky, ktoré bránili vybratiu šípu z rany. Je to veľmi variabilný typ. Pri rozlišovaní variantov je potrebné dobre si všimnúť stav zachovanosti exemplára, pretože tenké šípy 1. typu sa často nachádzajú vo fragmentárnom stave, a tak môže ľahko dôjsť k zámene jednotlivých variantov.

Zisťovala sa hmotnosť 23 vybraných exemplárov, ktorých zachovanosť sa približuje pôvodnému stavu. Ich váhové údaje sa pohybujú v rozpätí 1,4 – 9,2 g. Nižšiu hmotnosť majú drobné kusy (typ 1.2d) a kusy s krátkou tuľajkou (1.2b), pretože práve rozmernejšia tuľajka významne ovplyvňuje celkovú hmotnosť. Najväčšiu skupinu predstavujú strelky vážiace 3 – 5,5 g. Skupinu nad 7 g predstavujú zásadne šípy s dlhou tuľajkou, nachádzané častejšie na lokalitách, kde je výrazne zastúpené aj (prípadne len) stredolaténske osídlenie (Slatina nad Bebravou, Plavecké Podhradie).

• *Typ 1.1.* Typologicky najstaršie kusy so spätnými krídelkami nemajú tuľajku a osádzali sa do rozštiepeného konca strely. Niekedy je ťažké odlíšiť ich od fragmentov s odlomenou tuľajkou. Našli sa na viacerých mlado- a neskorolaténskych lokalitách, ale bezpečné stratigrafické údaje i spoľahlivé nálezy zatiaľ chýbajú (Jasenica, Liptovská Mara II, Folkušová).

• *Typ 1.2.* Trojuholníkovité hroty bez krídeliek. Je to základný, ale nie veľmi rozšírený tvar laténskeho šípu. List hrotu má rovnú alebo mierne konkávnu základňu, odsadenú od úzkej, dlhšej tuľaje. Strely tohto typu boli zhotovované z plechu i kované z tyčinky (obr. 125: 1-4). K dispozícii máme len málo datovaných kusov. Nálezy zo Slatiny nad Bebravou a z Plaveckého Podhradia pochádzajú zo stupňa C.

• *Typ 1.3.* Trojuholníkovité hroty s dvomi alebo jedným spätným krídelkom (háčikom). Sú najrozšírenejším typom šípového hrotu. Približne zodpovedajú Duvalovej skupine D. Boli osádzané pomocou tuľajky, ktorá bola vyformovaná stočením obojstranne na-

seknutej spodnej časti plechového polotovaru. Tuľaj je pravidelne nedovretá. List hrotu je obvykle plochý a po osadení smeroval nie kolmo na stred, ale na okraj tela šípu (obr. 125: 5-15).

Len zriedka sa objavujú aj exempláre blízke typu 3 s trojuholníkovitým listom a spätnými háčikmi, ktoré neboli plechové, ale vykované z tyčinky štvorcového prierezu.

Ďalšie formálne triedenie trojuholníkových hrotov umožňuje značná variabilita dĺžky hrotu a tuľaje:

- *typ 1.3a* – dlhý list na dlhej tuľaji
- *typ 1.3b* – dlhý list na krátkej tuľaji
- *typ 1.3c* – krátky list na dlhej tuľaji
- *typ 1.3d* – krátky list na krátkej tuľaji.

Na detailnejšie chronologické pozorovania šípov s trojuholníkovitým hrotom nám chýbajú dobre datované celky. Typ 1.1 je starobylá forma s jednoduchou technikou výroby, ktorá sa objavuje už v dobe halštatskej a v staršej dobe laténskej (*Eckhardt 1996*, typ 3B; *Neugebauer 1992*, 83, Abb. 17; *Pauli 1978*, 228-236). Na konci doby laténskej ešte prežívali (azda ako núdzové výrobky) popri tvaroch s tuľajou, ktoré si vyžadovali o niečo náročnejšiu kováčsku prácu. Dobre zachované kusy sú zriedkavé a ich rozlíšenie od poškodených hrotov typu 1.3. je často neisté.

Varianty striel s trojuholníkovitým hrotom a tuľajkou vystupujú zrejme paralelne a je ťažké posúdiť, či odlišnosť ich tvarov má náhodnú alebo funkčnú príčinu. Hroty typu 1.2. a 1.3. boli na telo šípu zväčša nasadené asymetricky, takže hrot lícoval s jednou stranou drevenej násady. Pomer dĺžky tuľaje a hrotu variuje od foriem s extrémne krátkou tuľajou a dlhým úzkym listom až po šípy s dvojnásobne dlhou tuľajou a krátkym trojuholníkovitým listom. Tiež spätné háčiky či krídelká majú rôznu veľkosť a dĺžku, prípadne sú len naznačené alebo aj chýbajú. Forma 1.3. sa bežne vyskytuje aj na podunajských keltských oppidách. Ich veľkosť kolíše medzi 40 – 80 mm. Prevládajú však väčšie rozmery s dĺžkou 70 – 80 mm. Železné trojuholníkovité hroty z púchovských nálezísk sú zväčša pomerne drobné a ich dĺžka sa spravidla pohybuje medzi 50 – 70 mm. Variant 1.3b – hrot s dlhým listom s krátkymi krídelkami na krátkej tuľaji – sa objavuje nápadne často na dáckych sídlach či v hroboch v hornom Potisí a v iných častiach Dácie. Sú však drobné, ich dĺžka sa pohybuje medzi 20 – 50 mm a priemer tuľaje medzi 0,3 – 0,9 mm. Len ojedinele sa nachádzajú aj rozmernejšie kusy.

Typ 2 – listové hroty

Tento typ bol vyhotovený zo železnej tyčinky vykovaním listového hrotu a vytvorením tuľaje. Používal sa na stredne ťažké šípy (obr. 125: 16-23). Hmotnosť dobre zachovaných hrotov sa pohybuje medzi 5,9 – 7,5 g. Ani pri listových šípoch nemáme dostatok časových záchytných bodov na spoľahlivé sledovanie ich vývoja.

- *Typ 2.1.* Hrot bol zhotovený z jedného kusa tak, že horná časť prípravku bola vykovaná do oválneho hrotu a spodná časť bola zvinutá do tuľaje. Listovitý hrot bol teda osadený na násadu asymetricky, podobne ako pri ľahších plechových hrotoch typu 1. Podľa nálezov z vrstiev sídliska Liptovská Mara II patria hroty typu 2.1 k menej frekventovaným neskorolaténskym variantom. Objavujú sa aj na ďalších mladolaténskych lokalitách (Trenčianske Bohuslavice).

- *Typ 2.2.* Celý hrot včítane tuľaje bol na dreve šípu umiestnený symetricky na jeho os. Listovitý hrot býva obvykle úzky, strednej dĺžky, naplocho vykovaný a ľahší ako typ 2.1. Prevažujú tvary s dlhou a veľmi úzkou tuľajou (typ 2.2a), menej časté sú formy s krátkou a pomerne širokou tuľajou (typ 2.2b).

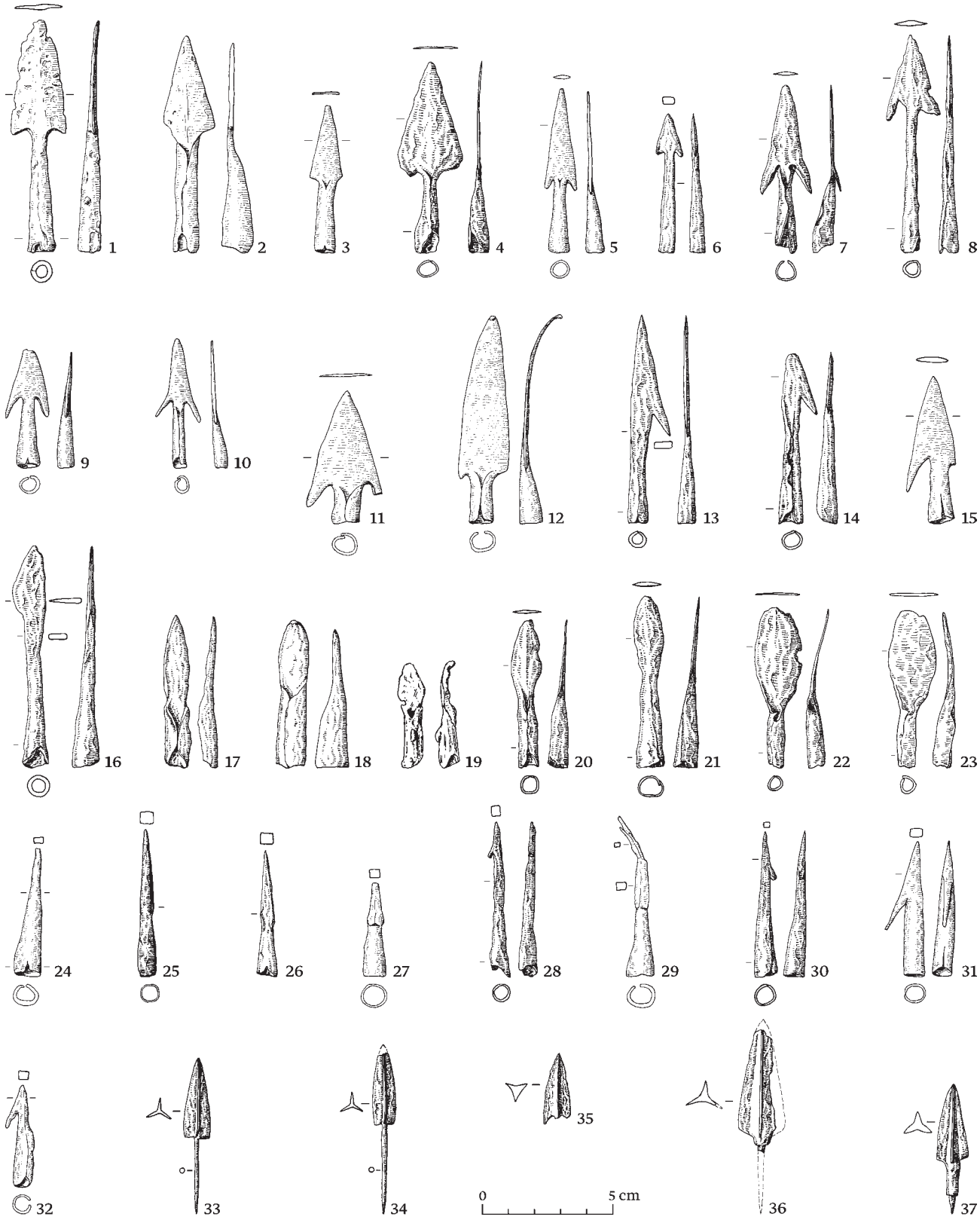
Okrem drobných kusov sa vyskytujú aj dlhšie, masívnejšie exempláre, ktoré sa blížia k hranici medzi hrotmi ľahkých hádzacích oštepov a veľkých šípov. Aj keď sa s typom 2.2. stretávame už v priebehu doby laténskej, najväčšie rozšírenie dosiahol v germánskom prostredí staršej doby rímskej, keď sa stal dominantným druhom šípového hrotu. Pri mladších formách je hrot masívnejší a list dostáva jemnú stredovú hranu.

Typ 3 – kónické hroty

Jednoduché symetrické šidlovité hroty štvorhranného alebo zriedkavo aj okrúhleho prierezu boli vykované zo železnej tyčinky a opatrené uzavretou alebo na konci nedovretou tuľajou (obr. 125: 24-32). Ich hmotnosť sa pomerne štandardne pohybuje v úzkom rozmedzí 4,4 – 5,2 g. Existujú však aj výnimky (Liptovská Mara I: 2,5 g). V niektorých prípadoch má ústie tuľajky mimoriadne malý prierez (5 – 6 mm).

- *Typ 3.1.* Má úzky dlhší kónický hrot štvorcového prierezu, ktorý je od tuľajky náznakovo odsadený. Medzi našimi nálezmi je zastúpený najčastejšie.

- *Typ 3.2.* Tvarom sa podobá predchádzajúcej forme, ale hrot je zreteľne zaoblený. Zle zachované, skorodované kusy možno ľahko zameniť za fragmenty s odlomeným trojuholníkovitým alebo listovitým hrotom.

125. Hroty šípov. Typ 1.2 – 1-4; **typ 1.3** – 5-15; **typ 2** – 16-23; **typ 3** – 24-32; **typ 4** – 33-37.

1 – Slatina nad Bebravou; 2 – Bratislava-Devín; 3, 5, 9, 11, 12, 15, 24, 27, 31, 32 – Púchov; 4, 7, 30 – Folkušová; 6, 10, 17, 19, 26 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 8, 13, 14, 16, 20, 22, 23, 28, 29 – Trenčianske Bohuslavice; 18 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 21 – Obišovce; 25 – Blatnica; 33, 34, 37 – Zemplín; 35 – Jasenica; 36 – Likavka.

• *Typ 3.3.* Sú to strely s bežnou tuľajou kruhového prierezu a štvorhranným hrotom s krátkym jednostranným háčikom rovnakého prierezu, ktorý bol vytvorený oddelením časti materiálu pôvodnej tyčinky šikmým naseknutím.

Časové postavenie šidlovitých hrotov nie je zatiaľ jasné, najmä pokiaľ ide o ich začiatky. Sú známe zo záverečnej fázy viacerých oppíd. Zo Starého Hradiska sú publikované variantné strelky s nedovretou tuľajou (*Meduna 1970*, tab. 15: 9-11). V materiáloch z Alésie a Manchingu patria kónické šípové hlavice výlučne k neskorolaténskemu horizontu z konca stupňa D1 (*Duval 1970*, 51; *Sievers 1992*, 154). V jednoduchom zhotovení alebo s jednostranným krídelkom sa objavujú aj v najmladšom, zánikovom horizonte púchovských hradísk, teda v prvých desaťročiach včasnorímskeho obdobia (Jasenica, Liptovská Mara I, Púchov). Podobné údaje sa zistili aj na ďalších neskorolaténskych a augustovských náleziskách v strednej a západnej Európe (*Dolenz 1998*, 79, s lit., pozn. 309). Môžeme reálne predpokladať, že tento typ šípu vznikol z potreby prekonávať zlepšenú záštitu protivníka pomocou razantnejšej strely s masívnym hrotom s kumulatívnym bodovým účinkom, na spôsob rímskych šípových projektilov do katapultu. V tej dobe sa rozšírilo používanie krúžkového panciera, proti ktorému mohli mať tieto šípy nádej na úspech. Odlišná účinnosť listových a kónických hrotov sa experimentálne preverovala, aj keď v rámci materiálového prostredia sťahovania národov (*Becker/Rieser 2002*).

Typ 4 – trojlisté hroty s tŕňom

Charakteristickým znakom týchto hrotov je trojité ostrie, symetricky rozmiestnené okolo stredovej osi, a upevnenie do násady šípa pomocou dlhého tŕňa (obr. 125: 33-37).

V dáckom a provinciálnom prostredí sa od začiatku doby rímskej objavujú malé trojlisté hroty šípov, ktoré boli na násadu upevňované pomocou tŕňa a vyskytujú sa spolu so šípmi s tuľajou (Zemplín: *Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*, tab. 15: 6, 7, 16, 17; *Pieta/Plachá 1999*, Abb. 8: 8, 9). Tento typ šípového hrotu má pravdepodobne nomádsky pôvod a do Stredomoria sa dostal prostredníctvom východných žoldnierov. Viaže sa s využívaním krátkeho reflexného luku. Od neskorých typov z konca doby rímskej a sťahovania národov, resp. včasnostredovekých typov sa odlišujú tvarom a od posledne menovaných hlavne svojimi rozmermi. Strelky zo Zemplína sú drobné, ale precízne vypracované (k výrobe trojbokých šípov: *Zanier 1995*). Ich hmotnosť sa pohybuje len medzi 2,3 – 2,5 g, čo je spodná hranica hmotnosti preverovaných hrotov.

Na území púchovskej kultúry poznáme zatiaľ len dve náleziská. Poškodený exemplár, nájdený pri povrchovom zbere na sídlisku v Likavke, okr. Ružomberok, bez možnosti presnejšieho datovania, má o niečo väčší rozmer a hmotnosť ako strelky zo Zemplína. Dva, žiaľ, neúplné kusy patria do kolekcie asi 60 šípov, ktoré sa našli na malom hradisku Jasenica-Predná hôrka, okr. Považská Bystrica (*Pieta 2006b*; *Pieta 1997a*, 146, 147). Trojboké hroty sa objavujú už v staršom keltskom i getodáckom nálezovom prostredí, napríklad na dáckom obetisku zo strednej doby laténskej v Conteşti (*Vulpe/Popescu 1976*). Bežné sú v antickom prostredí a v strednom Podunajsku sa najnovšie zistili aj v neskoroaugustovských vrstvách na Devíne (*Zanier 1988*; *Pieta/Plachá 2000*).

V tomto exkurze nebolo možné vypracovať chronologický vývoj hrotov šípov. Zdá sa, že podobný pokus nebude mať uspokojivý výsledok, pretože v najväčších súboroch, pochádzajúcich zo spomenutého zánikového horizontu hradísk, sa stretávajú prakticky všetky opísané typy, ktoré asi patrili rovnako domácim obrancom, ako aj cudzím útočníkom. Pri snahe o detailnú typológiu treba brať tiež do úvahy skutočnosť, že mnohé údaje, ako sú veľkosť a tvar hrotu či krídeliek, sa mohli počas používania značne meniť (opakovaným pribrusovaním alebo poškodením).

Jednotlivé druhy šípových hrotov mali pravdepodobne špecifické použitie podobne ako to poznáme zo stredoveku (priebojné hroty proti pancieru, strely proti koňom a pod.), ale aj pri súčasnej munícii. Tupé hroty sa napríklad používali pri poľovačke na drobnú kožušinovú zver a lovecké využitie mali asi aj úzke listovité šípy. Na súbore 19 šípov z hrobu 106 v Zemplíne vidíme, že lukostrelec disponoval šípmi s viacerými druhmi i veľkosťami hrotov, ktoré bezpochyby používal podľa zvoleného cieľa. Podobný jav bolo možné sledovať aj v nálezoch z daných či iných časových období (*Kenk 1984*; *Czysz 1986*; *Flügen 2002a*).

Pri porovnaní rozsiahlych púchovských súborov s okolitými dáckymi či keltskými nálezmi nevidieť veľké rozdiely. Pri pohľade na dlhodobý vývoj sa zdá, že do nasledujúceho obdobia zväčša prežívajú listovité formy (typy 2 a 4), zatiaľ čo typy 1 a 3 sa na dlhší čas (až do stredoveku) prestali používať.

9.3.3. Kamenné a hlinené projektily

Vrhanie kameňov a iných projektilov bolo asi najstaršou a najjednoduchšou formou boja na diaľku, keďže si nevyžadovalo zvláštne zariadenia a náročnú prípravu munície. Ako forma pouličného boja sa udržalo až do súčasnosti. Prak, zariadenie na predĺženie ramena – páky a na dodanie rotácie vrhanému projektilu, bol známy už od staršieho praveku a jeho účinnosť symbolizuje biblický príbeh o Dávidovi a Goliášovi. Tvar praku sa až do vynájdenia gumy nezmenil. Pozostával z vaku na uloženie náboja, ku ktorému sú pripevnené dve šnúry rovnakej dĺžky. Presná streľba touto zbraňou si vyžadovala dlhodobý výcvik a – podobne ako lukostreľba – využívala sa v zboroch ľahkoodencov pri streľbe salvami na začiatku boja, pri obliehaní a pod. V antickom Stredomorí sa ako žoldnieri osvedčili hlavne známi prakovníci (funditores) z Baleárskych ostrovov. Podľa pokusov sa optimálna presnosť vrhu dosahuje približne v uhle 40°. Maximálny dostrel hlinenej gule je 200 m, kamennej až 230 m. Streľba je však efektívna len do vzdialenosti 65, resp. 85 m (*Baatz 1990*). Projektily – hlinené gule a oblé kamene prevažne vajcovitého tvaru – sú známe aj z hrobových nálezov z konca doby halštatskej a z doby laténskej, hlavne v Porýní a v Galii (*Pauli 1978*, 236).

O účinkovaní keltských prakovníkov sa dozvedáme od Strabóna (4, 4, 3) a z niekoľkých Caesarových zmienok. Projektilom z galského praku bol vážne zranený rímsky legát Lucius Cotta. Na inom mieste sa dočítame, že Nerviovia zapálili slamené strechy rímskych príbytkov pomocou rozžeravených guliek z ílu (*Caesar BG V*, 35, 43). Táto zmienka je možno vysvetlením funkcie hlinených projektilov z púchovských lokalít, ktoré sa tu objavujú napriek dostatku vhodnejších prírodných – kamenných nábojov spomedzi riečnych okruhliakov. Medzi pamiatky keltského či skôr galsko-rímskeho umenia patrí aj známa bronzová plastika, znázorňujúca keltského prakovníka (*Haffner 1973*; *Völling 1990*). Podľa Tacita (*Hist. 5*, 17) hádzaním kameňov a gulí začínali boj aj porýnski Germáni.

K pravidelným nálezom v priestore hradieb púchovských, ale aj starších karpatských opevnení patria oblé žulové balvany často veľkých rozmerov a hmotnosti, ktoré pochádzajú z korýt riečnych tokov a na vápencové či pieskovcové masívy hradísk museli byť prácne transportované, niekedy aj na značné vzdialenosti. Dosahovali rozmery v priemere 60 x 70 cm a boli bezpochyby určené na váľanie proti útočníkom. Súčasťou obrany boli aj skládky menších riečnych kameňov okrúhleho či oválneho tvaru, ktoré podľa svojej veľkosti slúžili ako projektily na hádzanie rukou alebo prakom. Tieto hromady sa objavujú prakticky na každom hradisku. Bežným nálezom na hradiskách i v osadách sú starostlivo opracované gule z dobre vypálenej ílovitej hliny, ktoré sa vrhali pomocou praku (obr. 124: 22-31). Majú rozličné rozmery a váhu, najčastejšie sa však objavujú exemplár s priemerom 35 mm a hmotnosťou 35 – 40 g. Táto priemerná hmotnosť sa približuje k údajom, zisteným pri mladších projektiloch z rímskych limitných kastelov, kde sa popri kamenných a olovených nábojoch používali aj hlinené kusy (*Völling 1990*, 53, Abb. 22).

9.3.4. Sekery

Sekery sú všeobecne užitočným predmetom, ktorý mohol slúžiť aj ako zbraň. V praveku a určite ešte v dobe halštatskej patrili k prídavkom v bojovníckych hroboch. Sekery sú doložené v okruhu umenia sitúl, keď popri kopiji patrili k najrozšírenejším zbraniam (*Guštin 1991*, 58, 59). V dobe laténskej sa ich obľuba stráca a v hroboch ich nachádzame len výnimočne (*Schumacher 1989*; *Todorović 1972*, Taf. 18: 6). Sekery s tuľajou sú na sídliskách masovo rozšírené. Ide o bežné typy s prevažne štvorcovou tuľajou a krátkym alebo mierne rozšíreným ostrím. Medzi zvláštne formy s krátkym tylom a nápadne širokým vejárovitým ostrím patrí nález z Devína (*Pieta 2005*, Taf. 9: 11). K problematike sekery ako zbrane pozri aj *Bochnak 2003a*; *Vencl 1979*, 661-663.

9.3.5. Meče

O mečoch, dominantnej sečnej zbrani mladšej doby železnej, sme informovaní hlavne z nálezov z iných častí keltského sveta, najmä vďaka veľkým kolekciám z územia Galie. Ku koncu tejto doby sa v zásade používali všeobecne rozšírené dlhé meče a popri nich aj zriedkavejšie krátke mečíky, u nás zastúpené len pošvou zo Zemplína. Charakteristické dlhé formy v železných pošvách, často bohato zdobených prelamovaním, sa, paradoxne, častejšie objavujú v okolitých germánskych oblastiach a na dáckom území, kam sa tieto zbrane dostávali obchodom alebo boli napodobňované v domácom prostredí. Detailnejšie triedenie

neskorolaténskych mečov umožňujú najmä ich kovové pošvy (*Lejars 1994*; *Guillaumet/Szabó 2002*).

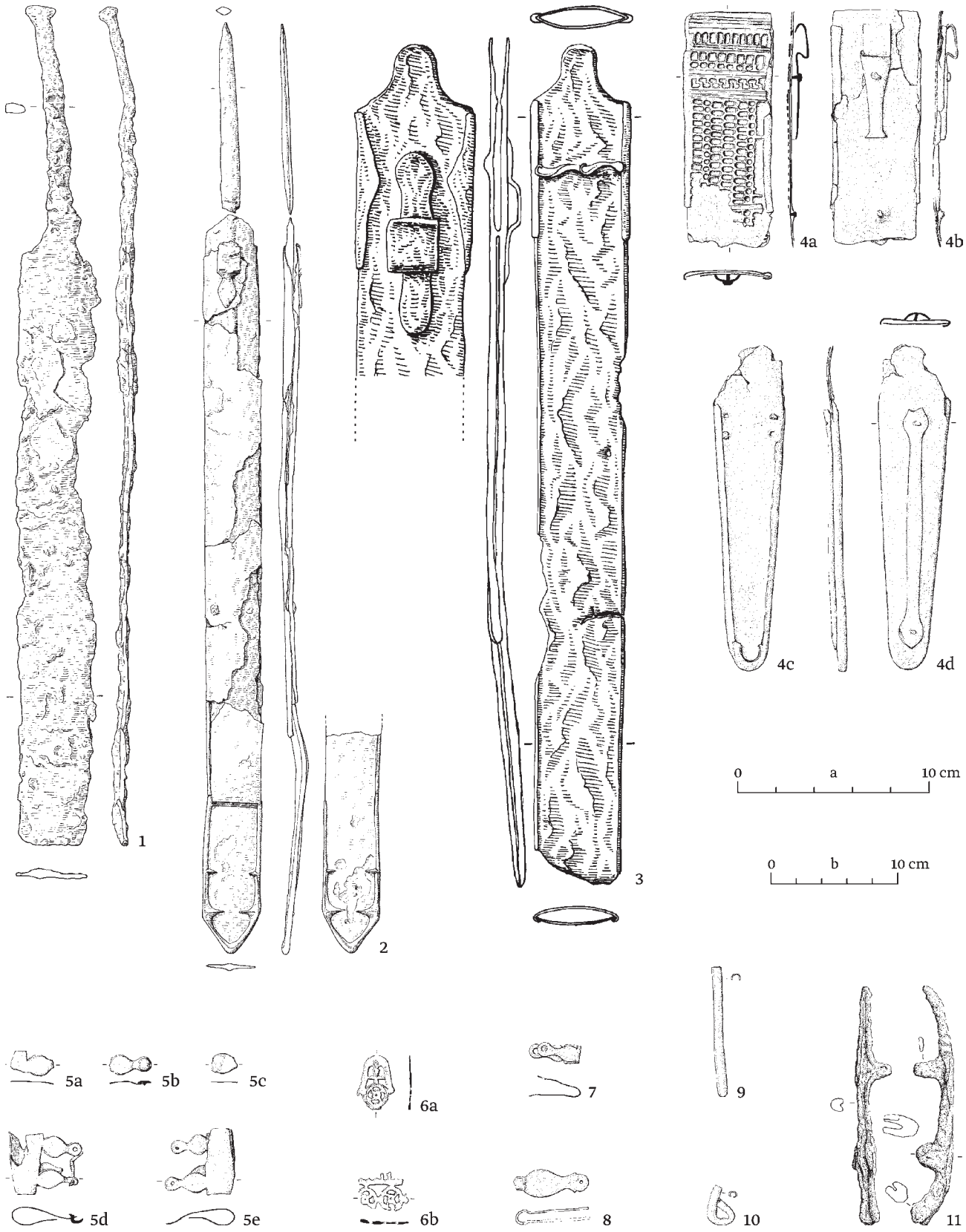
Zlomky čepelí mečov sa objavujú na sídliskách len ojedinele, bezpochyby pre svoju vysokú hodnotu, ktorú si kvalitná oceľ zachovala aj v zlomkovitom stave. Na juhozápade Slovenska sa dosiaľ našli len ojedinele na centrálnych sídliskách. Fragmentárne zachovaný meč z Devína ležal v hornej časti zásypu priekopy, ktorá bola asi súčasťou rímskeho opevnenia hradného návršia v augustovskej dobe. Je to horná časť čepele šošovkovitého prierezu s tŕňom rukoväti, dlhá 34 cm (obr. 126: 1). Častejšie sú zlomky pošiev. V hromadnom náleze 1 v Plaveckom Podhradí bola aj časť železnej pošvy meča s ozdobnou esovitou svorkou (*Paulík 1976*, tab. 52: 1). Ozdobné bronzové kovania z pošvy pochádzajú aj z Trenčianskych Bohuslavíc. Počas dlhoročných výskumov na oppide Bratislava-Devín sa prišlo len na dva nálezy tohto druhu. Pošva dlhá 92 cm pochádza z výskumov J. Dekana v roku 1954 a jej tvar ani nálezové okolnosti nie sú známe. Zriedkavé sú okrajové žliabkové kovania z bronzu alebo zo železa, známe z Trenčianskych Bohuslavíc a zo Slatiny nad Bebravou. K nim môžeme pravdepodobne priradiť aj zlomky z obetiska v Zemplíne (*Miroššayová/Čaplovič 1991*, tab. 5: 3, 4). Nie je však isté, či pochádzajú z pošiev mečov (*van Endert 1991*, 104). Zlomky i celé meče nachádzame aj na ďalších dunajských oppidách. Na Braunsbergu (Hainburg a. d. Donau) sa v malom hromadnom náleze našiel hrot dvojsečného meča s časťou čepele spolu s ľahkou kopijou. Ďalší fragment meča z tejto lokality je uložený v Moravskom zemskom múzeu v Brne (*Urban 2000*, 198, Abb. 13). Dva meče tvorili súčasť hromadných nálezov železných predmetov, odkrytých na hradisku Gründberg neďaleko Linca v Hornom Rakúsku (*Urban/Ruprechtsberger 1998*).

Napriek rozsiahlym výskumom sídlisk a opevnení púchovskej kultúry sa medzi nálezovým inventárom prakticky neobjavujú sečné zbrane, hlavne meče. Poznáme len ojedinelé fragmenty kovaní pošiev mečov, napríklad z Divinky (*Pieta 1982*, tab. 17: 7). Esovite prehnuté ústie železnej pošvy laténskeho meča sa našlo na hradisku pri Trebostove, okr. Martin. Malý počet pozostatkov sečných zbraní môže byť spôsobený stavom výskumu, ale azda súvisí aj s jednoduchšou výzbrojou väčšiny miestnych bojovníkov.

Najlepšie zachovaným exemplárom je meč v pošve, objavený spolu s hrotom kopije v Blatnici, okr. Martin (obr. 126: 2). Podľa všetkých znakov (zbrane sú prepálené a umelo deformované) pochádza zo žiarového hrobu, pravdepodobne z okruhu przeworskej kultúry. Podľa nákončia pošvy a tvaru hrotu čepele patrí k zriedkavým variantom neskorolaténskych mečov (*Guillaumet/Szabó 2002*, 225; *Łuczkiewicz 1997b*, 176).

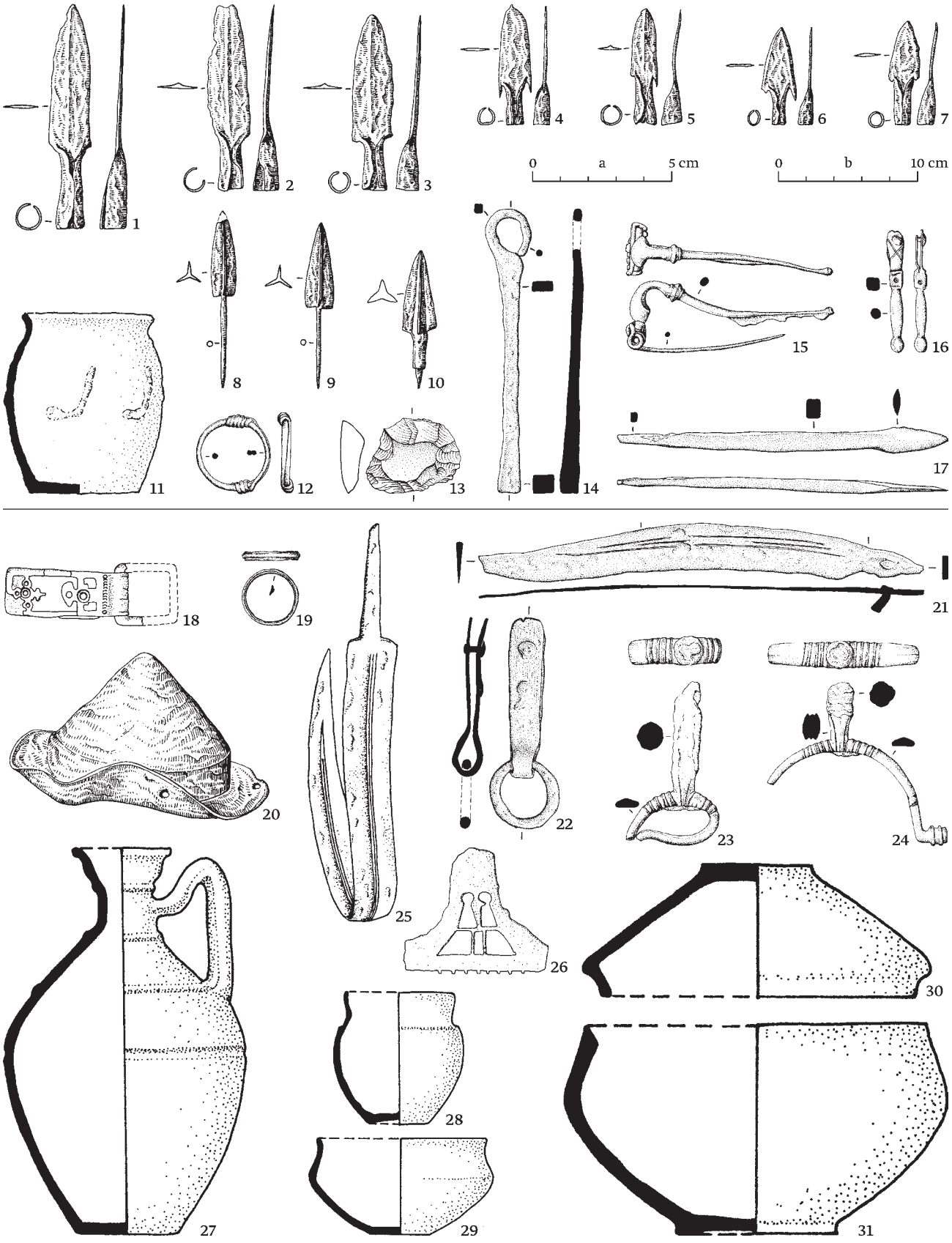
Iná situácia je na východe Slovenska. V Zemplíne sa v dáckych hroboch našli dva meče a fragmenty najmenej deviatich pošiev. Okrem jednoduchej železnej formy zo sídliska ide prevažne o pošvy zdobené technikou opus interrasile, ktoré podľa rozšírenia boli v barbariku značne obľúbené a iste vysoko cenené (obr. 126: 4; *Dąbrowska 1996*; *Pieta 1997*, 48, 49; *Łuczkiewicz 1997a*; *Böhme-Schönberger 1998*). Podľa detailného technologického rozboru *E. Cosacka* (*1977*) sú bronzové pošvy zo zemplínskych hrobov len napodobneninou dokonalejších výrobkov z norických výrobní, ako sme to ostatne mohli sledovať aj pri výrobkoch z dielne na Devíne. Rovnaký vplyv môžeme vidieť na časti železnej pošvy zo zásypovej vrstvy mohyly 1 a z hrobu 171 (*Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*, tab. I: 4; XXII: 7, 8), ktoré svojou dekoratívnou tepanou výzdobou imitujú motívy na pošvách, zdobených prelamovanou technikou (*Werner 1979*, 165-197).

Cudzieho, zrejme rímskeho pôvodu sú zlomky bronzových kovaní z hrobu 163, patriace k pošve krátkeho rímskeho meča typu gladius, s ktorým sa ojedinele stretávame aj v nerímskom prostredí, na juhu a východe u Ilýrov, Keltov a Dákov a na západe u Germánov (*Guštin 1991*, 56; *Droberjar/Sakař 2000*). Aj obe nájdené čepele dlhých dvojsečných mečov boli zrejme vyrobené niekde v severoitalskej oblasti a nachádzali sa v bohatších hroboch. Mimoriadnu výbavu mal hlavne žiarový hrob 78, bezprostredne susediaci s hrobovým celkom 77. Meč s kolkom UTILICI na čepeli typu Zemplín-Bell mal bronzovú pošvu zdobenú prelamovaním. Patrí k najstaršiemu horizontu rímskych zbraní, ktoré sa dostali do naddunajského barbarika (*Kaczanowski 1992*; *Biborski 1993*; *Böhme-Schönberger 1998*; *Droberjar 1999*, 150). V hrobe ležala aj železná drôtená košeľa s hmotnosťou 9,5 kg a tri zlomkovite zachované bronzové nádoby, medziiným reliéfne zdobená panvica a džbán typu Eggers 125. Ďalší rímsky meč bol v hrobe 128, kde ho sprevádzala strieborná pracka pravdepodobne provinciálneho pôvodu, bronzové ostrohy a džbán antického typu (obr. 127: 18-31).

126. Meče, súčasti pošiev a ozdobné kovania.

1 – Bratislava-Devín; 2 – Blatnica (?); 3 – Plavecké Podhradie (depot 1); 4-6, 7 – Zemplín; 7, 9, 10 – Trenčianske Bohuslavice; 8 – Divinka. Mierka: a – 1, 3-11; b – 2.

127. Zemplín. Bojovnícke hroby zo začiatku doby rímskej.

1-17 – hrob 106; 18-31 – hrob 128. Mierka: a – 1-10, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 21-24, 26; b – 11, 20, 25, 27-31; bez mierky – 14, 17.

Železné reťazové opasky

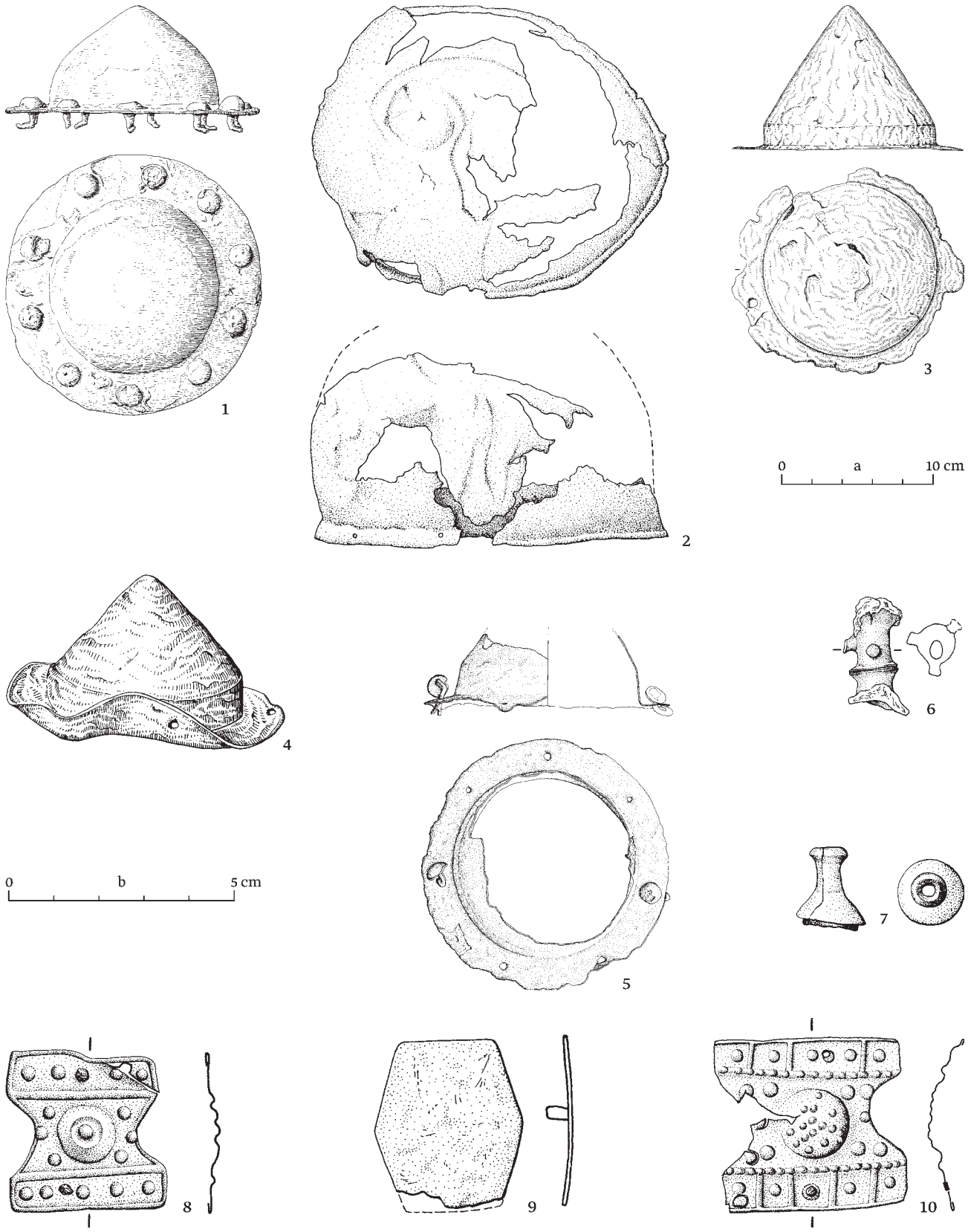
Dlhé meče si bojovníci z mladšej doby železnej upevňovali na opasok pomocou závesníka z kĺbovo pospájaných železných článkov rôzneho tvaru. K tým starším, z masívnych pretáčaných článkov, patrí nález z hradiska Malý Manín pri Považskej Bystrici, kde je podľa sprievodných nálezov zastúpený horizont staršej i strednej doby laténskej. Medzi mladolaténskymi sídliskovými nálezmi sa v ostatnom čase objavujú články a koncové zápony reťazových opaskov, zhotovených zo špirálovite stáčaných železných drôtov. Tvarovo sa podobajú na starolaténske závesy mečov, ale majú podstatne menšie rozmery. Aj keď sa tieto železné opasky dosiaľ nenašli v uzavretých nálezových celkoch, podľa sprievodných povrchových nálezov by mali patriť do inventára mlado- až neskorolaténskych hradísk v rámci púchovskej kultúry a jej južnej hraničnej zóny s keltským osídlením. Doteraz sa našli v Trenčianskych Tepliciach, Slatine nad Bebravou a v Blatnici (*Pieta 2000b,* 106, obr. 17, 18; *2005,* Taf. 9: 7-10, 12). Príslušnosť týchto drobných reťazí k oppidálnemu horizontu naznačuje aj ich výskyt medzi nálezmi zo Stradoníc (*Píč 1903,* Taf. 41: 11, 12, 15, 18, 19).

S mečmi a inou výzbrojou sa stretávame aj na ikonografických vyobrazeniach, hlavne na veľkých strieborných hexadrachmách razených pravdepodobne v Bratislave, kde, pravdaže, ide najskôr o zobrazenia mýtických postáv s bojovníckou výbavou a zároveň o motívy, prevzaté z napodobňovaných predlôh. Niektoré bójske mince s menami BIATEC a NONNOS majú na reverze prostovlasého jazdca s krátkym mečom, oválnym štítom a ostrohami. Tieto mečíky sa bezpochyby používali predovšetkým ako bodná zbraň podľa vzoru stredomorských zbraní typu gladius a mali charakteristickú bronzovú rukoväť (*Hachmann 1990*; *Megaw 2002*). Mečíky s antropomorfnou rukoväťou boli v neskorolaténskom prostredí pomerne rozšírené a podľa ich výskytu na Morave môžeme predpokladať, že boli súčasťou výzbroje popredných bojovníkov aj u nás. Pripomeňme aj drobnú bronzovú plastiku bojovníka z Trenčianskych Bohuslavíc, ktorý má meč zavesený na opasku na pravom boku.

9.3.6. Nože

Nože boli odpradávna univerzálnym nástrojom, všestranne využívaným v každodennom živote, teda aj pri love a pravdepodobne príležitostne i v boji. Patria tiež k najčastejším nálezom na sídliskách. V niektorých bojovníckych hroboch v neskorej dobe halštatskej a v dobe laténskej sa okrem hlavných zbraní – meča a kopije – nachádzajú aj malé nože ako súčasť opaskovej garnitúry, ale zároveň i veľké nože, ktoré podľa niektorých bádateľov mali funkciu krátkej pobočnej zbrane, určenej na zasadzovanie bodných a rezných rán v boji zblízka. Podľa výskumov vychádzajúcich z nálezových kontextov, okrem iného z ich výskytu v ženských hroboch a častého umiestnenia medzi mäsitými milodarmi, pokladajú sa hlavne za porciovacie nože (*Jacobi 1974*, 119-121; *Pauli 1978*, 254-258). Takisto v neskorolaténskych hroboch na pohrebisku Beograd-Karaburma boli nože s krúžkovou rukoväťou v hroboch v kombinácii s ďalšími predmetmi, určenými na posmrtnú hostinu (napríklad spolu s vidlicou, roštom a simpulom v hroboch 12, 50, 92, 172, 222: *Todorovič 1972*).

Podľa týchto pozorovaní tzv. sekáče zrejme neboli súčasťou štandardnej bojovníckej garnitúry. Mohli však slúžiť ako príležitostná zbraň alebo ako súčasť výzbroje ľahkoodencov (lukostrelci, prakovníci), ktorú z hrobových nálezov nepoznáme. V iných oblastiach bola situácia azda odlišná. V trácko-dáckom prostredí existujú veľké nože s oblúkovitou, často zdobenou čepeľou, ktoré pravdepodobne slúžili ako dýky – kindžaly. Ich využitie ako zbrane dokladajú výjavy na Trajánovom stĺpe, kde Dákovia podobné nože používajú pri boji zblízka. Známe sú aj z hrobových nálezov (*Rustoiu 2002*, 57-61). Ako príklad využívania dlhých nožov vo funkcii pobočnej zbrane u Dákov sa uvádza aj zmienka Ovidia Nasa (5, 7, 15 – 20). Spomenutým krivým dýkam sa podobajú aj niektoré zahnuté nože zo slovenských sídlisk (obr. 69: 1-3).

128. Štítové puklice (1, 3-5), **miniatúry štítov** (8-10) **a fragmenty prílb** (2, 6, 7).
1 – Nitriansky Hrádok; 2 – Spiš; 3 – Zvolen; 4, 5 – Zemplín; 6 – Blatnica (Rovná); 7 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 8 – Trenčianske Bohuslavice; 9 – Slovenský Grob; 10 – Udiča. 1, 3-5 – železo; ostatné bronz. Mierka: a – 1-5; b – 6-10.

9.4. OCHRANNÁ ZBROJ

Zároveň so zbraňami sa vo svojej mnohorakosti a kvalite vyvíjala aj ochranná zbroj v súvislosti s hospodárskymi a sociálnymi podmienkami. Súčasti ochrannej zbroje boli nezriedka aj znakom sociálneho postavenia svojho nositeľa. Potvrdzujú to hrobové nálezy. Vzhľad a užívanie panciera, prilby a štítu odrážalo spoločenské tradície a malo aj svoj psychologický a rituálny rozmer. To vysvetľuje dôvody, prečo podľa písomných i ikonografických prameňov niektorí keltskí bojovníci bojovali nahí, bez ochrannej zbroje.

9.4.1. Štíty

Hlavnou súčasťou ochrannej zboje v mladšej dobe železnej bol štít, ktorý poskytoval bojovníkovi individuálny kryt pred streľbou, pri boji muža proti mužovi umožňoval zachytávať bodné i sečné rany a vlastnou zbraňou atakovať protivníka. V rámci bojového stretu táto záštita tvorila základ zomknutej obrannej línie pešieho vojska. Konštrukcia štítu musela preto spĺňať základné predpoklady na efektívne použitie: pevnosť kombinovanú s vhodným rozmerom a hmotnosťou. Tieto vlastnosti museli zodpovedať spôsobu boja ich nositeľa (jazda, ťažká a ľahká pechota). Na zvýšenie odolnosti bola drevená doska zložená z viacerých častí a potiahnutá kožou. Proti vlhku i mechanickému poškodeniu zdobeného povrchu boli antické štíty chránené koženým obalom, ktorý sa pred použitím odkladal. Zachované keltské exempláre z La Tène mali dubovú dosku hrubú 11 mm, v strede zoslabenú až na 3 mm (*Vouga 1925*, 59-61). Miesto držadla v strede bolo prekryté železnou pásovou alebo kruhovou puklicou, ktorá chránila zápästie a zároveň sa ňou zachytávali a odrážali údery. Staršie štíty mali okraje spevnené železnou obrubou. Zdá sa, že nie všetky kusy boli štandardne opatrené kovovými súčasťami, ktoré sa väčšinou ako jediné v archeologickom kontexte zachovajú. Potvrdzuje to malý celodrevený, kožou potiahnutý exemplár, objavený na lokalite Clonoura, co. Tipperary, v Írsku (*Raftery 1994*, 146). Štít z kniežacieho hrobu 1 z Glaubergu, zhotovený z lipového dreva a obojstranne potiahnutý kožou, mal okraje na dvoch miestach spevnené železným kovaním (*Flügen 2002b*).

Rozmer a profil štítovej dosky súvisel s bojovou taktikou a do určitej miery bol aj charakteristickým znakom jednotlivých etník. Keltské štíty boli prevažne ploché a oválne, pestro pomaľované a často nápadne veľké, podobné stredovekým pavézam. Vyskytovali sa však aj iné rozmery a tvary. Práve veľkosť a svojrázne pomaľovanie keltských štítov si všimli viacerí antickí autori (*Strabon* 4, 4, 3; *Diodor* 5, 30, 2 – 4). Ako charakteristická súčasť výzbroje sú štíty často znázornené aj na keltských či galsko-rímskych podobách bojovníkov, ale aj ako súčasti trofejí na rímskych pamätníkoch.

Vývoj i technológia výroby štítov zo staršej a strednej doby laténskej sú pomerne dobre známe vďaka inventárom bojovníckych hrobov a rozsiahlym kolekciám zbraní z keltských obetísk v Galii (*Bruneax/Rapin 1988*). Chronológiu týchto výrobkov môžeme najlepšie sledovať podľa morfológie štítových puklíc. Z najstarších dvojdielnych vznikli masívne pásové formy, ktoré postupne nahradili praktickejšie, ale výrobne náročnejšie okrúhle kónické a kupolovité umbá. Tie boli v 2. – 1. storočí pred Kr. a v 1. storočí po Kr. rozšírené rovnako v keltskom, ako aj v germánskom prostredí (*Zieling 1989*). K najstarším, ešte zo stredolaténskeho obdobia, patria niektoré kupolovité puklice (hrob II) z Roje vo východnom Slovinsku (*Knez 1977*). Ako príklad zobrazení neskorolaténskych štítov s kruhovými puklicami spomeňme aspoň kotol z Gundestrupu, triumfálne monumenty v Orange a v Saint-Rémy alebo plastiku bojovníka z Vachère (*Hachmann 1990*, 760-766, s lit.).

Puklice sa krajovo značne odlišovali. Medzi typologicky najstaršie kusy zaradil N. Zieling kónické, ako aj kupolovité formy a puklice s tŕňom (typy A, I a N). Nepočetné neskorolaténske a včasnorímske štítové puklice z nášho územia patria výlučne k okrúhlym typom s polguľovitým alebo kónickým prierezom. Celé umbá z konca doby laténskej a zo začiatku doby rímskej poznáme z keltského Devína a z dáckych lokalít v Nitrianskom Hrádku a v Zemplíne, ďalšie kusy sa našli vo Zvolene a vo včasných germánskych hroboch v Ihrišti a v Cíferi (obr. 128: 1, 3-5).

Silne deformovaný devínsky exemplár typu Zieling I-1b alebo I-2a mal kónický, zľahka zaoblený tvar puklice a širšiu obrubu s nezisteným počtom otvorov na nity. Pochádza zo sídliskovej vrstvy. Podľa dobre viditeľných zásekov by mohlo ísť o poškodený kus, určený ako surovina na ďalšie spracovanie, alebo aj

o svedectvo rituálnych trofejných praktík, ako je to doložené na viacerých laténskych oppidách a obetiskách (*Sievers 1989*, 113, 114). Niektoré fragmenty tepaných plechov z veľkej neskorolaténskej dielne na Devíne pochádzajú pravdepodobne z kruhovitých štítových puklíc a sú dokladom ich miestnej výroby.

Okrúhla puklica štítu s kupolovitou strieškou s kónickým, mierne zaobleným profilom typu Zieling I-3 s desiatimi nitmi sa našla na opevnenej keltsko-dáckej osade zo stupňa D2 v Nitrianskom Hrádku (*Točík 1959*, obr. 323: 9). Podľa ohnutia nitov mala drevená doska štítu hrúbku 10 mm.

Exemplár s rovnakým prierezom bol v bohatom dáckom hrobe 128 zo stupňa B1a v Zemplíne a podobné umbo so siedmimi upevňovacími nitmi s oblými hlavicami pochádza aj z bližšie neznámej polohy tejto lokality. Na hradisku a v hroboch zo Zemplína sa našli aj ďalšie kovové súčasti štítov. Zdá sa, že ide o typ štítovej puklice, ktorý bol v dáckej a balkánskej oblasti koncom doby laténskej a začiatkom doby rímskej všeobecne rozšírený (*Glodariu/Iaroslavschi 1979*, 179, 180; *Łuczkiewicz 1998*, 259).

Podobné typy puklíc sa objavujú aj v najstarších germánskych hroboch na juhozápadnom Slovensku a patria ešte do neskorolaténskeho obdobia. Pravdepodobne hrobový súbor z Ihrišťa obsahoval okrem jednosečného meča a kopije aj včasnú štítovú puklicu typu I-1a (*Pieta 1974*, 102, obr. 14). V hrobe z Cífera, datovanom oblúkovitou sponou s rámcovým zachycovačom na koniec stupňa D1 alebo na začiatok D2, bola kónická štítová puklica so širokou vodorovnou obrubou a šiestimi nitmi s veľkou plochou hlavicou, ktorá predstavuje prechodnú formu medzi typmi H-1 a I-1 (obr. 23). Aj v najstarších hroboch včasnorímskych germánskych pohrebísk na juhozápadnom Slovensku sa uplatňujú kónické puklice (Kostolná pri Dunaji, hrob 3: *Kolník 1980*, 75: 3b).

Svoj typologický vývoj majú aj železné držadlá štítu, ktorých variabilita však vystupuje do popredia až v priebehu staršej doby rímskej. V našom materiáli patria k zriedkavým nálezom. Včasný exemplár typu Zieling B2 sa našiel na centrálnej lokalite púchovskej kultúry v Divinke (*Pieta 1982*, 78, Taf. 17: 3).

O tvare a veľkosti štítov v severnej časti Karpatskej kotliny nemáme žiadne informácie. Okrúhle puklice boli, ako sa zdá, dominantnou formou neskorolaténskych štítových kovaní v strednom Podunajsku i v severopotiskej oblasti. Potvrdzuje to aj bronzová figúrka bojovníka z oppida Trenčianske Bohuslavice, ktorá má na opasku pripevnený meč (?) a v ľavej ruke drží neveľký oválny štít s okrúhlym umbom (*Pieta 2005*, Taf. 9: 6; F 36: 3).

Štíty boli nielen bežnou súčasťou výzbroje prakticky každého ozbrojenca, ale – podobne ako v antickom svete či v stredoveku – tento predmet mal pre svojho majiteľa aj symbolický ochranný a identifikačný význam. S ním iste súvisí aj zložitá výzdoba s menami a magickými symbolmi, ktoré majú niektoré keltské štíty na triumfálnom oblúku v Orange.

Podobu štítov majú aj niektoré votívne predmety. Na keltskom obetisku v Mouzone, dép. Ardennes, sa našlo okolo 300 miniatúrnych napodobnenín štítov (*Charpy/Roualet 1991*, 743).

Železná miniatúra štítu s okrúhlym umbom pochádza aj z oppida Staré Hradisko na Morave (*Meduna 1970*, 51). Kovania pripomínajúce štít sa našli v Trenčianskych Bohuslaviciach, v Slovenskom Grobe a v Udiči (obr. 128: 8-10). Boli zhotovené z tenkého bronzového plechu lisovaním a k organickej podložke boli pôvodne pripevnené nitmi. Predmet má približne štvorcový tvar s konkávnymi bočnými stranami a rozmery 36 x 35 mm, resp. 40 x 41 mm. Na povrchu vidieť nitovanie, plastické zosilnenia okraja a strednej časti s naznačenou kruhovou puklicou uprostred. Vzdialene pripomínajú niektoré včasnolaténske štíty (*Pauli 1973*; *1978*; *Penninger 1978*, 239, 246) a tiež tvary miniatúrnych štítov przeworskej kultúry staršej doby rímskej (*Andrzejowski 2000*, 31, 32; *Zięłek 2004*, 45).

Veľké oválne štíty ako súčasť výstroja jazdca sú zobrazené aj na reverze bójskych hexadrachiem s nápismi BIATEC (variant 3 a 5) a SONNON (*Kolníková 1991*, 11, obr. 8, 12, 66).

9.4.2. Prilby

Ochrana hlavy – kovová prilba – bola v dobe laténskej zriedkavosťou a bola vyhradená predovšetkým popredným bojovníkom. Ako symbol prestíže a spoločenského významu patrila zároveň príslušníkom vyšších vrstiev. Keltské prilby vychádzali z antických predlôh a pozostávali z kompaktnej kaloty a pohyblivých lícnic, prípadne aj ochrany šije. Všeobecný vývojový trend smeroval od vysokých kónických foriem k polguľovitým tvarom, ktoré boli podobné rímskym vzorom (*Kruta 2000*, 521, 522).

Na našom území sú nálezy prílb najmä v mladolaténskych nálezových kontextoch zriedkavé. Z vrstiev oppida v Bratislave pochádza zle zachovaný fragment lícnice železnej prilby, ktorý nie je možné spoľahlivo priradiť k niektorému typu (*Pieta/Zachar 1993*, 174). Aj na území púchovskej kultúry sa súčasti prílb našli len sporadicky. Medzi milodarmi vo svätyni na hradisku v Liptovskej Mare sa našli aj zlomky bronzových plechov, ktoré by mohli pochádzať z prilby neznámeho typu. K nej možno patril aj liaty kužeľovitý predmet, podobný ozdobným štítovým nitom typu Zieling A-B. Pravdepodobne však ide o vrcholový článok prilby s otvorom na chochol (obr. 128: 7; *Pieta 1996*, tab. VIII: 1). Podobný, ale väčší a plasticky zdobený fragment je aj z refúgia Blatnica vo Veľkej Fatre (obr. 128: 6). Pozoruhodným nálezom je bronzová prilba typu Mannheim, ktorá pochádza z neznámeho náleziska na Spiši (obr. 127: 2; *Novotný 1983*; *Schaaf 1988*). Je to jediný exemplár tohto typu v našej oblasti.

9.4.3. Pancier

Zvyšky panciera, podobne ako aj ostatných súčastí ochrannej zbroje, patria k zriedkavým nálezom. Predpokladá sa, že prevažná väčšina ochranného odevu bojovníkov bola zhotovená z organických materiálov, hlavne z kože. Niektoré typy takejto ochrannej vesty či kyrysu zobrazujú starolaténske plastiky (*Rapin 2002*). Drôtené košele – ohybné pletivo zo železných, ojedinele aj z bronzových krúžkov sa už od 3. storočia pred Kr. uplatňovalo ako zbroj elitných bojovníkov na ochranu hornej časti tela a zátylku. S krúžkovým pancierom sa stretávame v archeologických nálezoch i na dobových vyobrazeniach a plastikách v posledných storočiach starého letopočtu v antickom Stredomorí, ale aj v barbarskom prostredí, v neantickej Európe hlavne u Keltov (*Metzler 1995*, 340, 344-347, s literatúrou). V staršej dobe rímskej, ale najmä v jej koncovej fáze, sa v mužských bojovníckych hroboch v barbariku ojedinele objavujú veľké či kompletné kusy krúžkového panciera (*Kaczanowski 1994*, 141, Abb. 2).

Tento druh výzbroje sa nápadne často nachádza v geto-dáckej oblasti v bohatých bojovníckych hroboch z 1. storočia po Kr., tak ako známy nález zo Zemplína (*Vulpe 1976*; *Lamiová-Schmiedlová 1995*; *Kobaľ 1997*, 41, 47; *Prochnenko 2002*, 170, 171). Aj hrob 78 s drôtenou košeľou patrí k bohato vybaveným žiarovým pohrebom. K výbave pochovaného bojovníka patrili viaceré bronzové nádoby, ako aj meč rímskeho pôvodu v bronzovej pošve. Nie je vylúčené, že súčasťou hrobového inventára boli aj predmety pod označením hrob 77 (*Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*, 255).

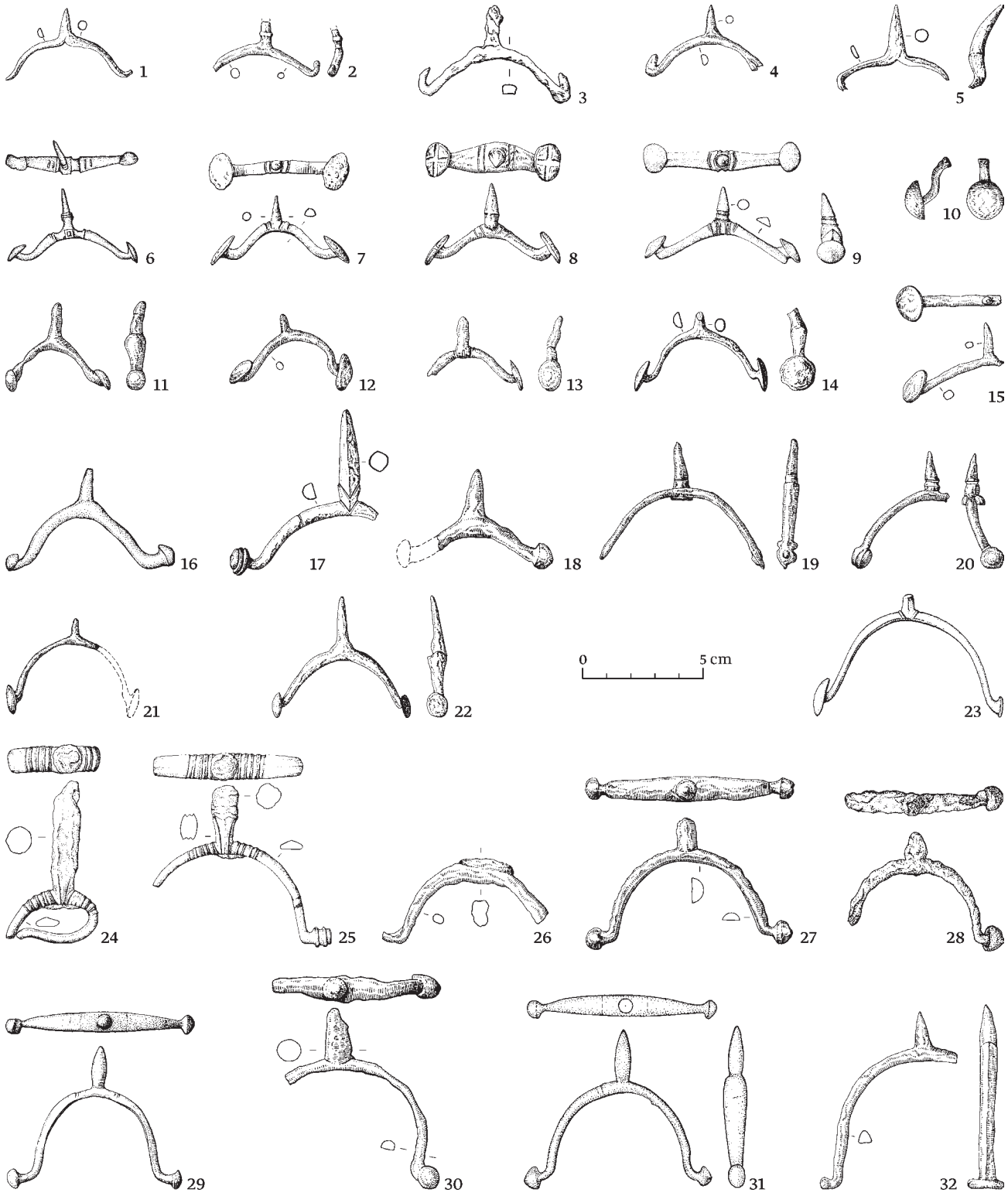
9.5. VÝSTROJ JAZDCA

Kovové súčasti výstroje a konského postroja patria k menej známym nálezovým súborom, keďže sa zväčša nachádzajú len jednotlivo a zriedkakedy v uzavretých celkoch. Ich časové zaradenie a identifikácia sú preto často zložité.

Zo zložitého a často ozdobného postroja koní sa zachovali len jednotlivé, zväčša kedysi stratené kusy jeho kovových súčastí, hlavne rôzne faléry a nity, ale aj zubadlá a vodiace krúžky. Súpravy pákových a krúžkových zubadiel pochádzajú z veľkého depotu železných predmetov, nájdeného v Plaveckom Podhradí v roku 2001. Pomerne veľký je i počet bronzových vodiacich krúžkov a ozdobných nadstavcov na jarme, ktoré, pravdaže, mohli rovnako patriť k postroju konského záprahu, bojového voza, ako aj jazdca. Pochádzajú z podunajskej oblasti, ako aj z územia púchovskej kultúry. Na tomto mieste sa budeme podrobnejšie zapodievať len ostrohami ako súčasťou jazdeckého výstroja. Ostatné časti postroja sú spolu so súčiastkami voza spomenuté v kapitole venovanej doprave.

9.5.1. Ostrohy

Keltského či germánskeho jazdca v archeologickom kontexte charakterizujú hlavne ostrohy (obr. 129). Je to pomôcka na pobádanie koňa, ktorá sa podľa koncových gombíkovitých či háčikových úchytiek laténskych a včasnorímskych exemplárov pravdepodobne pripevňovala k obuvi remienkami. Časom tento funkčný predmet získal na význame a ako fixná súčasť pevnej jazdeckej obuvi spoločensky významných jedincov sa stal objektom náročných výrobných a výzdobných techník a predmetom symbolizujúcim

129. Ostrohy z územia Slovenska z doby laténskej a včasnej doby rímskej. Typ 1 – 1-5; **typ 2a** – 6-15; **typ 2b** – 16-18; **typ 3** – 21-23; **typ 4a** – 24-28; **typ 4b** – 29-32; **typ 5** – 19, 20.

1 – Folkušová; 2 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara VII; 3, 29-31 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 4 – Slatina nad Bebravou; 5, 7-9, 11, 14, 20, 21 – Trenčianske Bohuslavice; 6 – Prosné (Uhliská); 10, 12, 13 – Bratislava-Devín; 15 – Nitrianske Rudno; 16 – Demänová; 17 – Nimnica; 18 – Kežmarok; 19 – Prosné (Zlatý kôň); 22 – Krnča; 23 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 24, 25 – Zemplín; 26, 32 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 27 – Kostolná pri Dunaji; 28 – Likavka. 9, 23 – bronz; 24, 25 – bronz a železo; ostatné železo.

status svojho nositeľa. Určité náznaky symbolickej hodnoty ostrôh sa črtajú už v sledovanom období v podobe výskytu týchto artefaktov medzi obetnými darmi na kultových miestach v Zemplíne, Prosnom a v Liptovskej Mare. Z posledne spomenutej svätyne, ale aj z Trenčianskych Bohuslavíc, z bohatého sídliska v Slovenskom Grobe a zo Zemplína pochádzajú jediné štyri bronzové exempláre, ktoré podľa výzdoby a použitého kovu patrili medzi honosnejšie garnitúry. K nim možno priradiť unikátny strieborný exemplár z okolia Bratislavy, bohato zdobený prelamovaním. Pár bronzových ostrôh so železnými hrotmi pochádza aj z bohato vybaveného zemplínskeho hrobu 128 (*Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*, tab. 18).

V rámci keltských či keltizovaných oblastí sa s ostrohami v hrobových celkoch stretávame len lokálne, napríklad v južnej Panónii (*Todorović 1968*, 77). V strednom Podunajsku sme odkázaní len na sídliskové nálezy, ktoré nepochádzajú z uzavretých celkov, a teda sú bez možnosti jemného datovania. Pre poznanie tejto typickej súčasti jazdeckej výstroje, jej genézy a spôsobu nosenia sú zaujímavé aj ikonografické pamiatky, konkrétne keltské mince (bójske hexadrachmy) a vyobrazenia jazdcov na kultovom kotle z Gundestrupu.

Pôvod ostrôh zostáva nejasný. Spomínajú sa už v gréckych písomných prameňoch z 5. storočia a v súčasnosti poznáme už aj helenistické nálezy tohto druhu (*Baitinger 2004*). Ich ďalší vývoj však zatiaľ nie je možné sledovať. Počas mladolaténskeho obdobia sa ostrohy objavujú takmer súčasne u Keltov i Germánov. Nie je isté, či sa k nám dostávajú ako keltský prínos, alebo z antického Stredomoria prostredníctvom laténskej civilizácie (*van Endert 1991*). Pre poznanie vývoja ramienkových ostrôh sú dôležité najmä nálezy z bojovníckych hrobov przeworskej kultúry, kde vystupujú od koncovej fázy stupňa D1 (*Dąbrowska 1988*, 30. K histórii a datovaniu pozri *Bochnak 2004*, s lit.).

Na území Slovenska máme v súčasnosti evidovaných 58 kusov ostrôh zo sledovanej doby, z toho jedna pochádza z germánskeho hrobu, 10 je z keltsko-dáckeho Zemplína, 24 z neskorolaténskych keltských hradísk a sídlisk z juhozápadného a stredného Slovenska a 23 kusov sa našlo na území púchovskej kultúry. Typológii tejto skupiny nálezov alebo jednotlivých typov sa venovalo viacero bádateľov, počnúc dodnes používaným dielom M. Jahna (*Jahn 1921*; *Ginalski 1991*).

Zhromaždený súbor zo slovenských nálezísk sme rozdelili do piatich skupín: 1. háčikové ostrohy (s koncovými háčikmi), 2. malé ostrohy s nízkym oblúkom ramien ukončených koncovými gombíkmi alebo uzlíkmi, 3. gombíkovité štíhle ostrohy s vysokým oblúkom ramien, 4. uzlíkové ostrohy (s nízkym alebo vysokým polkruhovitým oblúkom ramien ukončených uzlíkmi) a 5. nitované ostrohy (pozri zoznam nálezov). Nedostatok nálezových celkov v strednom Podunajsku zatiaľ neumožňuje rozpoznať najstaršie formy ostrôh a ich ďalší vývoj. Preto sme sa pri usporiadaní zhromaždeného fondu nepokúšali o ďalšiu detailizovanú klasifikáciu a ostrohy sme zostavili len do rámcovo pojatých skupín.

Konštrukčne najjednoduchšie sú exempláre s ramenami ukončenými háčikmi. Sú nápadne malé a boli vykované z tenkej železnej tyčinky. Háčikové ostrohy z doby železnej treba odlišovať od včasných variantov háčikových ostrôh zo včasného stredoveku (*Profantová 1994*). Kus z Vyšného Kubína, pokladaný za stredoveký (*Turčan 2004*, 430), patrí zaiste laténskemu osídleniu lokality.

Šesť z dosiaľ ôsmich známych kusov má hákovite ukončené ramená, obrátené smerom dopredu. Len pri exemplároch z Trenčianskych Bohuslavíc a Plaveckého Podhradia smerujú koncové háčiky dovnútra. Časové postavenie háčikových laténskych ostrôh zo Slovenska nie je spoľahlivo fixované. Povrchové nálezy z hradiska Slatina s dvomi nálezmi ostrôh tohto typu potvrdzujú existenciu osídlenia v rozpätí stupňov C1 – D1, s ťažiskom v stupni C2. Z tohto časového úseku je aj veľká väčšina nálezov z Plaveckého Podhradia. Exemplár získaný pri výskume sídliska Liptovská Mara II sa, žiaľ, našiel v zrútenom profile sondy, nemá teda bezpečné nálezové okolnosti. Oppidum v Trenčianskych Bohuslaviciach žilo hlavne v stupňoch C2 a D1. Stupeň D2 je zastúpený len ojedinelými nálezmi. Háčikové ostrohy sa vyskytujú ojedinele aj v przeworskej kultúre (*Bochnak 2004*).

Ostrohy typu 2 sú najviac rozšíreným variantom doby laténskej, čo ostatne ukazuje aj súpis slovenských nálezov. K relatívne starobylým kusom podľa nálezových okolností patrí exemplár s bohato profilovanými nízkymi, krátkymi ramienkami, ukončenými plochými gombíkmi z obetiska v Prosnom, ktoré existovalo v stupňoch C2 a D1a (*Pieta/Moravčík 1980*) a štíhly bronzový kus typu 3 s oblúkovitými ramenami a s hraneným prehnutým bodcom zo svätyne

v Liptovskej Mare, ktorý sa našiel spolu s nálezmi zo začiatku stupňa D1a (*Pieta 1971*). Túto skupinu gombíkovitých ostrôh možno rozdeliť do viacerých podskupín. Od prevažujúceho typu s tenšími drôtenými ramenami sa zreteľne odlišujú hlavne viaceré varianty zdobených kusov s masívnejšími ramenami (*van Endert 1992*, 38, 39). Len sporadicky sa objavuje variant 2b s masívnymi polguľovitými uzlíkmi, ktoré sa objavujú aj na Starom Hradisku (*Meduna 1961*, Taf. 29: 1, 6; *1970*: Taf. 2: 1).

Uzlíkové ostrohy s krátkymi oblúkovitými ramenami sa v púchovskej kultúre a výnimočne aj vo svébskom prostredí juhozápadného Slovenska uplatnili na začiatku staršej doby rímskej. Príkladom na ich časové zaradenie je hrob 14 z Kostolnej pri Dunaji (*Kolník 1980*, tab. LXXXIV: 14g). Ďalší vývoj oblúkovitých ostrôh smeroval k rozmernejším kusom s predĺženými ramenami, ktoré sú relatívne často zastúpené na púchovských sídliskách z 1. a zo začiatku 2. storočia po Kr., a tiež na pohrebiskách przeworskej kultúry stupňov B1 (*Ginalski 1991*, 57, 58). V germánskych svébskych hroboch sa s nimi stretávame minimálne. Zvláštnu podskupinu tvoria ostrohy, ktoré boli k jazdeckej obuvi alebo k remienkom pripevnené pomocou kovových nitov. Ich pôvod sa hľadá v Stredomorí. Zdá sa, že patria k mladším výrobkom s prevažne augustovským datovaním, čo potvrdzuje aj ich výskyt v známych bohatých hroboch z Goeblingen-Nospeltu v Luxembursku. Jedným zo známych príkladov je honosný, prelamovaním zdobený strieborný exemplár z Bratislavy (*Dolenz 1998*, 398, 399; *Völling 1992*).

Výskyt jazdeckých ostrôh v jednotlivých etnokultúrnych okruhoch Slovenska, s výnimkou včasnogermánskeho osídlenia, je pomerne rovnomerný. Ostrohy z keltských hradísk sú zväčša bez nálezových okolností, s výnimkou Devína, kde sa tieto predmety spolu s iným sortimentom vyrábali v univerzálnej kovospracujúcej dielni na južnom svahu vrchu. Výroba patrí do vyvinutého stupňa D1. Prevaha exemplárov patrí k nezdobeným typom s krátkymi ramienkami a veľkými plochými gombíkmi, len zo severnej časti územia na hranici s púchovským územím sa vyskytli aj ostrohy s háčikmi alebo typu 3, s vysokým oblúkom ramien (Krnča).

V púchovskej oblasti sa v porovnaní s oppidálnym prostredím objavujú ostrohy o niečo častejšie a sú medzi nimi zastúpené všetky opísané typy. Variant 2b je dosiaľ doložený len v tejto oblasti. Časové postavenie ostrôh je známe len pri niektorých exemplároch. Podľa sprievodných nálezov (Liptovská Mara: *Pieta 1971*, Abb. 2; Prosné: *Pieta/Moravčík 1980*) sa objavujú možno už koncom strednej a najneskôr začiatkom neskorej doby laténskej, teda rovnako ako v susedných oblastiach. Ostrohy sa používali až do zániku púchovského osídlenia. Význam jazdectva v severoslovenskej oblasti dokladá tiež relatívne vysoké percentuálne zastúpenie kostí koňa v osteologickom materiáli, nápadné hlavne v nálezoch zo staršej doby rímskej (*Pieta 1982*, 182, 183).

Ostrohy sú častým nálezom aj na dáckych náleziskách z konca doby laténskej a zo začiatku doby rímskej v Zemplíne. Našli sa vo vrstvách na hradisku, ale boli aj súčasťou obetín kultového miesta (*Benadik 1965*, Abb. 16; *Miroššayová/Čaplovič 1991*, 118, tab. 1: 7, 8). Pomerne často sa vyskytli aj na pohrebisku. V hrobe 57 boli dve železné ostrohy, typologicky patriace skôr k včasným formám, a jeden exemplár sa našiel v inventári hrobu 163 zo začiatku doby rímskej spolu so zvyškami bronzovej pošvy meča s prelamovanou výzdobou. Tiež typ ostrohy s vyšším oblúkom ramien a ich menšími guľovitými ukončeniami dobre zapadá do tohto časového priestoru. Vyvinutejšie párové ostrohy typu 4a pochádzajú z bohato vybaveného hrobu 128, patriaceho už do prvej polovice 1. storočia po Kr. Sú to zriedkavé bronzové výrobky so vsadenými železnými hrotmi (*Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*, tab. XVIII: 1, 2). V Zemplíne, a zdá sa, že ani na iných západodáckych náleziskách nie sú zastúpené typy 1 (háčikové), 2b (ostrohy s nízkym oblúkom a uzlíkmi) a 5 – nitované (*Glodariu/Iaroslavschi 1979*, 179; *Kotigoroško 1989*, 46).

Súhrn

Stav veľmi heterogénnej pramennej základne severnej časti Karpatskej kotliny neumožňuje podať ucelený obraz výzbroje na konci doby železnej a na začiatku doby rímskej, a preto výsledok tejto štúdie do značnej miery spočíva v zhromaždení a klasifikácii súčasného materiálového fondu. Väčšie súbory poskytli len diaľkové a žrďové zbrane, hlavne hroty šípov a kopijí, ktoré sa svojimi formami podstatne nelíšia od ostatných nálezov v keltskom či dáckom prostredí. Nápadne vysoký je ich výskyt na náleziskách púchovskej kultúry. Pozornosť si zaslúži aj vysoký počet nájdených ostrôh.

Na záver si pripomeňme získané poznatky podľa jednotlivých oblastí.

Na poznanie výzbroje a prostredníctvom bojovníckej výbavy aj sociálnej skladby keltského obyvateľstva severného Podunajska nám chýbajú hlavné pramene – hroby. Medzi zhromaždenými neskorolaténskymi militáriami sa len zriedka objavia predmety predpokladajúce vyššie spoločenské postavenie majiteľa, aj keď písomné pramene (napríklad zmienka o panovníkovi Bójov a Tauriskov Kritasirovi), počet oppidálnych stredísk i množstvo depotov mincí, často s menami monetárov, dokladajú existenciu vyhranenej vládnucej vrstvy, vysokú organizovanosť i značné bohatstvo keltskej spoločnosti na strednom Dunaji. Doterajšie pomerne skromné nálezy zbraní a výstroja napriek rozsiahlym nálezovým súborom z oppidálnych lokalít túto skutočnosť prakticky neodrážajú. Výnimkou v tomto smere je len bohato zdobená strieborná ostroha z Bratislavy.

Prvé hroby germánskych bojovníkov s charakteristickou výzbrojou sa na slovenskom území objavili už koncom doby laténskej. Po zániku keltskej sídliskovej štruktúry v strednom Podunajsku tamojšie osídlenie v prvej polovici 1. storočia po Kr. vystriedalo germánske obyvateľstvo a dynastia svébskeho Vannia, ktorého moc v archeologických prameňoch dokumentujú desiatky bohato vybavených bojovníckych hrobov na pohrebiskách západného Slovenska. Zbraniam z najstarších hrobových súborov týchto nekropolí, ktoré sú približne súčasné so zbraňami zo zánikového horizontu hradísk púchovskej kultúry i so skupinou bohato vybavených pohrebov v Zemplíne, sme sa venovali len okrajovo. Germánska knežacia vrstva je archeologicky doložená až horizontom neskorších bohatých hrobov typu Vysoká – Zohor, sústredených opäť v blízkosti bývalých keltských stredodunajských centier.

Bohato vybavené bojovnícke hroby západodáckeho (lipického) okruhu sú zaujímavým fenoménom. Spolu s hrobmi z najstaršieho horizontu germánskych pohrebísk v Podunajsku dokladajú vznik barbarskej aristokracie, ktorá už v prvých desaťročiach nového letopočtu nadväzuje úzke kontakty s antickým svetom a preberá jeho výrobky a zvyky (rímske meče v ozdobných pošvách domácej výroby, ale vyhotovené podľa módnych noricko-panónskych vzorov, cudzie šperky, bronzové antické súpravy na pitie vo výbave hrobov). Je to obdobie priateľských vzťahov naddunajského barbarika s rímskym impériom, ktoré sa okrem iného prejavili aj širokým prúdom importu do naddunajského barbarika a ďalej poza karpatský hrebeň na sever a severovýchod.

Pohrebisko v Zemplíne poskytlo najväčší súbor hrobov tohto okruhu v celej západodáckej oblasti. O zložení výzbroje v rámci určitého sociálneho rozvrstvenia však vypovedajú len neúplne, pretože výbava zomrelého sa do hrobu dostávala väčšinou rituálne deformovaná, často len v podobe malých fragmentov v duchu idey „pars pro toto". Svedčí o tom symbolické zastúpenie zbraní v hrobových inventároch, ako sú zlomky pošvy meča (hroby 77, 108, 134, 136, 163, 171) či odlomený hrot oštepu (hrob 165). Medzi symbolicky zastúpené zbrane môžeme pravdepodobne zaradiť aj jednotlivé hroty šípov (hroby 79, 92, 95, 131).

Spomedzi priemerne vybavených hrobov sa početnejšia výzbroj našla v hroboch 94 (2 šípy, ľahký oštep) a 106 (19 hrotov šípov). Tri bohatšie vybavené hrobové celky obsahovali určitý súbor výzbroje: v hrobe 78 bol deformovaný meč v pošve a krúžkový pancier. V bojovníckom hrobe 128 boli okrem rituálne ohnutého meča so zlomkami pošvy aj zvyšky štítu a ostrohy. Hrob 134 okrem inej výbavy, včítane rímskeho železného prsteňa, obsahoval aj zlomky štítovej puklice, fragmenty bronzovej pošvy meča a oštep. Od ostatných hrobov so zbraňami sa odlišujú výbavou mimoriadnej kvality, včítane rímskych mečov. Na rozdiel od súčasných keltských či germánskych bojovníckych hrobov sa v Zemplíne často objavujú hroty šípov, a to v chudobnejšie, ale v jednom prípade (hrob 94) aj v bohatšie vybavenom hrobovom inventári. Všetky datované hroby so zbraňami pochádzajú až zo začiatku doby rímskej.

Ak zhrnieme naše poznatky o neskorolaténskej výzbroji nositeľov púchovskej kultúry, môžeme povedať, že podľa súčasného stavu výskumu ju charakterizujú prevažne diaľkové zbrane. V porovnaní s nálezmi zbraní na oppidách či v súvekých nížinných osadách upútava pozornosť masové využitie prakov a lukov. Hromady žulových okruhliakov i veľkých balvanov – obliakov – sa zbierali na brehoch severo- a stredoslovenských tokov a vynášali na hradiská, kde boli využívané na obranu hradieb. Veľké počty projektilov súvisia s násilným zánikom veľkej časti púchovských opevnení.

Relatívne časté sú aj ľahké oštepy, zatiaľ čo bodné a sečné zbrane s výnimkou univerzálnych veľ-

kých nožov sa objavujú menej často. Podľa výskytu konských kostí a relatívne veľkého množstva kovových častí konských postrojov a ostrôh predpokladáme v tejto oblasti bohaté využívanie koňa na transport, dopravu a jazdu. Na severnom Slovensku sa prekvapivo zachovali aj zlomky významných súčastí ochrannej zbroje (zlomky prílb z Liptovskej Mary a Blatnice, celý exemplár zo Spiša). Tieto nálezy protirečia predstave o jednoduchej výzbroji púchovských bojovníkov a spolu s nálezmi luxusného importovaného tovaru, šperkov z drahých kovov a veľkého počtu depotov mincí i centier s razbou vlastných peňazí vypovedajú o bohatstve a vysokej hospodárskej úrovni obyvateľstva severného Slovenska v dobe okolo prelomu letopočtu.

10. DUCHOVNÝ ŽIVOT A NÁBOŽENSKÉ PREDSTAVY

Archeológia sa snaží poznávať dejiny spoločenstiev hlavne v časoch, z ktorých sa nezachovali písomné pramene alebo ich máme k dispozícii len málo. Táto vedná disciplína vďaka svojim metódam disponuje množstvom dokladov materiálnej kultúry, ktoré pri správnej interpretácii relatívne úplného nálezu alebo dostatočne reprezentatívneho výskumu podávajú verný, nedeformovaný obraz o danej dobe či zachytenej situácii. To neplatí vždy o historických správach, ktoré sú často poplatné prostrediu, v ktorom vznikali, a tiež bývajú subjektívne skreslené. Sú však schopné zaznamenať prejavy z mnohých častí a sfér ľudského bytia i života spoločnosti, ktoré archeologické pramene, obmedzené len na úzky výsek spektra hmotnej kultúry (navyše bez zachovaných organických materiálov), nemajú možnosť postihnúť. Medzi ne patria produkty hovoreného slova, zvyky a správanie, prejavy myslenia, svetonázoru a podobne. Preto aj kapitola o duchovnom živote, písaná na podklade skromných archeologických svedectiev, patrí medzi náročné a nevďačné úlohy, ktorých výsledok je len nepatrným a neúplným fragmentom pôvodnej skutočnosti.

Čo nám o mladšej dobe železnej na Slovensku zachovali pramene z oblasti ľudského myslenia? Sú to väčšinou len nepriame doklady, ktoré zďaleka nevypĺňajú mozaiku zložitého sveta dávnych náboženských predstáv a praktík: písomné záznamy antických autorov, mytologické výjavy na minciach, hroby ako svedectvo kultu zomrelých, kultové miesta a predmety, votívne dary, doklady zvyklostí a obyčají každodenného života v podobe zvláštnych nálezových situácií a nakoniec drobné atribúty – ochranné amulety a aplikované výzdobné motívy. Týkajú sa prevažne okruhu keltského náboženstva, keďže v našom prostredí je pomerne náročné vyčleniť špecifické náboženské prejavy staršieho domáceho obyvateľstva alebo kultové prvky Dákov. V tomto smere máme k dispozícii pamiatky z východoslovenského Zemplína, ktoré inklinujú do západodáckeho okruhu a poskytli doklady pochovávania i obetných rituálov.

10.1. KELTSKÉ NÁBOŽENSTVO V LITERÁRNYCH PRAMEŇOCH A VO VÝTVARNOM PREJAVE

K tejto téme existujú relatívne početné písomné údaje o keltskom, dáckom a germánskom náboženstve a o zvykoch týchto barbarských národov, ktoré zaznamenali grécki a rímski cestovatelia, spravodajcovia, vojaci a literáti na základe priamej skúsenosti alebo sprostredkovane ako kompilát z iných prameňov. Aj keď sa prakticky žiadne z nich netýkajú nášho územia, mnohé všeobecné informácie o božskom panteóne a rituáloch z iných oblastí keltského sveta sa nepochybne dajú aplikovať aj na stredné Podunajsko a národy, ktoré tento priestor obývali.

Najviac správ sa zachovalo o náboženstve a mytológii Keltov, ktoré antických pozorovateľov priťahovalo a ohromovalo svojím veľkým vplyvom na spoločnosť,

monumentalitou a v neposlednom rade aj hekatombami žertiev a krutosťou, spojenou s obetovaním ľudí.

Všeobecne známy je Caesarov výrok o keltskom vzťahu k všetkému transcendentálnemu. Podľa neho „je celý (tento) národ naplnený odstrašujúcimi poverami" (*Caesar BG VI*, 16). Podobne sa o náboženstve Keltov-Galov vyjadrovali aj ďalší grécki a rímski informátori. Za mnohé vedomosti o rituálnych obradoch, zvykoch, svetonázorových predstavách a božstvách vďačíme okrem politika a vojvodcu Caesara aj historikom Polybiovi, Diodorovi, Líviovi a Strabónovi, básnikovi Lucanovi a mnohým ďalším (k prameňom posledne: *Hofeneder 2005*). Sú to prakticky jediné literárne dobové svedectvá, pretože až na krátke epigrafické texty a mená vládcov sa nám originálne keltské písomné pramene nezachovali. Potvrdzuje to aj Caesar, podľa ktorého Galovia poznali písmo, ale druidské učenie nedovoľovalo zaznamenávať náboženské texty takouto formou. Významným prameňom pre poznanie keltskej mytológie sú včasnostredoveké írske ságy, ktoré napriek značnému časovému odstupu verne tradujú pôvodné báje a mýty, a umožňujú tak rekonštrukciu kozmológie a základných znakov tohto náboženstva.

Literárne poznatky sa dopĺňajú v konfrontácii s dielami keltského výtvarného umenia, ktoré má jednoznačne sakrálny charakter. Na prvom mieste sú to monumentálne plastiky, ale významným zdrojom informácií sú aj toreutické diela a náročné šperkárske práce, hlavne zo včasnolaténskeho obdobia. Významný podiel ikonografie keltských mincí spomenieme v ďalšom texte.

Ku keltskej mytológii a náboženským praktikám existuje obsiahla literatúra, ktorá sa rozrástla aj zásluhou zvýšeného laického záujmu o svetonázorové predstavy tohto národa. Podstatou a základným princípom v spoločnosti i v náboženstve bol partikularizmus, rozdrobenosť, v rámci ktorej sa v keltskej mytológii len vo všeobecných obrysoch črtajú spoločné znaky hierarchizácie širokého panteónu kmeňových, lokálnych i spoločných dominantných bohov. Medzi nich podľa údajov Caesara a Lucana na čelné miesto patrila trojica Taranis, vládca nebies symbolizovaný kolesom alebo bleskom, Teutates, boh vojny a ochranca kmeňa a Esus, prirovnávaný aj k rímskemu Marsovi, ale aj k patrónovi obchodu a remesiel Merkúrovi. Široké indoeurópske paralely má aj slnečný boh Lug, podobný germánskemu Ódinovi, bojovník, ale aj básnik a liečiteľ. Jeho sprievodcom bol havran. Medzi božstvami Keltov mali svoje nezastupiteľné miesto aj ženské božstvá. Z nich najznámejšia bola Epona, zobrazovaná s koňom, a trojica bohýň-matiek. Podobne ako v iných náboženstvách, aj u Keltov boli uctievané početné lokálne božstvá, héroovia a iné nadzemské bytosti (*de Vries 1961*; *J. J. Hatt 1980*; *S. Botheroyd/P. Botheroyd 1992*).

10.1.1. Monumentálne a epigrafické pamiatky v strednom Podunajsku

Široké spektrum písomných či monumentálnych pamiatok o keltskom náboženstve sa stredného Podunajska, bohužiaľ, týka len veľmi málo. Najviac informácií poskytujú nálezy z rímskej, pôvodne Keltmi a Ilýrmi osídlenej Panónie, kde sa v procese narastajúcej romanizácie jazyka, zvykov a náboženstva jeho obyvateľov zachovalo viac epigrafických svedectiev o uctievaní prežívajúcich starých božstiev z doby pred rímskou okupáciou, ktoré postupne splývali s oficiálnymi novými kultmi. Na viacerých nápisoch je spomenutý Jupiter Teutanus, ktorý je dokonca doložený aj na bývalom oppide kmeňa Eraviskov na vrchu Gellért v dnešnej Budapešti. Právom sa predpokladá, že ide o eufemizmus – akési krycie meno („Otec ľudu") – pankeltského boha Teutatesa (*Póczy 1998*). Aj v ďalších prípadoch vidia odborníci v panónskych kultoch jasné stopy pôvodného keltského náboženstva. Podobne ako v iných častiach keltského sveta, aj tu sa stretávame s kultom plodnosti trojice bohýň-matiek, s uctievaním konskej bohyne Epony, lesného boha Esusa a pod. Z Panónie a Norica je známy aj kult Marsa s prímením Latobius. V rímskej Savarii (Szombathely) bol objavený aj oltár zasvätený bohu veštectva Belenovi (*Szabó 1992*). Na oboch brehoch stredného Dunaja žilo podľa písomných prameňov i rovnakej materiálnej kultúry rovnaké obyvateľstvo, napr. Bójovia. Preto oprávnene predpokladáme prítomnosť hlavných kultov keltského náboženstva aj na našom území.

10.1.2. Keltské umeleckoremeselné výrobky

Mystika a hlboká religiozita sa v keltskom živote premietali do všetkých sfér života a ich prejavy v realistickej podobe či dnes už v menej zrozumiteľnej symbolickej skratke zreteľne vidíme aj na hrnčiarskych, kováčskych či šperkárskych výrobkoch počas celej doby laténskej. Mnohé z motívov už nie je možné jednoznačne vysvetliť, iné sa dajú interpretovať

prostredníctvom analógií z keltskej mytológie, literárnych prameňov či monumentálneho umenia. Pre včasnolaténsky štýl je príznačné bohaté využívanie geometrických kompozícií, kombinovaných s florálnymi, zoomorfnými a antropomorfnými prvkami, ktoré sa často navzájom prelínajú v pitoreskných, ale zároveň výtvarne pôsobivých kompozíciách.

Z nášho územia sú z toho obdobia známe viaceré drobné kovové výrobky, ktoré patria medzi významné príklady keltského výtvarného prejavu v európskom rámci (*Pieta 1982*; *Zachar 1987*). Spomeňme aspoň bronzovú opaskovú záponu zo Stupavy alebo maskovitú sponu zo Slovenského Pravna, ktorá je bezpochyby jedným z najkrajších príkladov uplatnenia magických prvkov na predmetoch každodennej potreby, s motívmi ľudskej hlavy a mytologických zvierat. V ostatnom čase sa objavil celý rad nových príkladov včasnolaténskeho výtvarného cítenia vďaka novým nálezom na hradisku v Horných Orešanoch na západnom Slovensku. V rozsiahlej kolekcii výtvarne riešených predmetov sú zastúpené aplikované drobné plastiky z bronzových nádob, ale najmä rozsiahla kolekcia zoomorfných a maskovitých spôn. Tie často zobrazujú fantastické bytosti s ľudskými i zvieracími črtami, ktoré sú väčšinou poprepájané do bizarných kombinácií. Najčastejším a najjednoduchším motívom bola vtáčia hlava na štíhlom krku, ktorú ich tvorcom evokovalo najmä tradičné formovanie voľnej pätky spínadla. Doložené je aj pôsobivé plastické zobrazenie sovy alebo koňa, čo sú často zobrazované zvieratá keltskej mytológie (*Pieta 2007*, obr. 7: 7, 8). Ku klasickým keltským maskovitým sponám patria reliéfne stvárnené ryby. Ich chvost v podobe dračej hlavy je zároveň elegantným riešením tvaru pätky a zachycovača. Viaceré z nich majú paralely hlavne v západokeltskej oblasti. To platí aj pre unikátne zobrazenie fúzatej hlavy s charakteristickým pletencovým motívom na železnej sekere z tejto lokality.

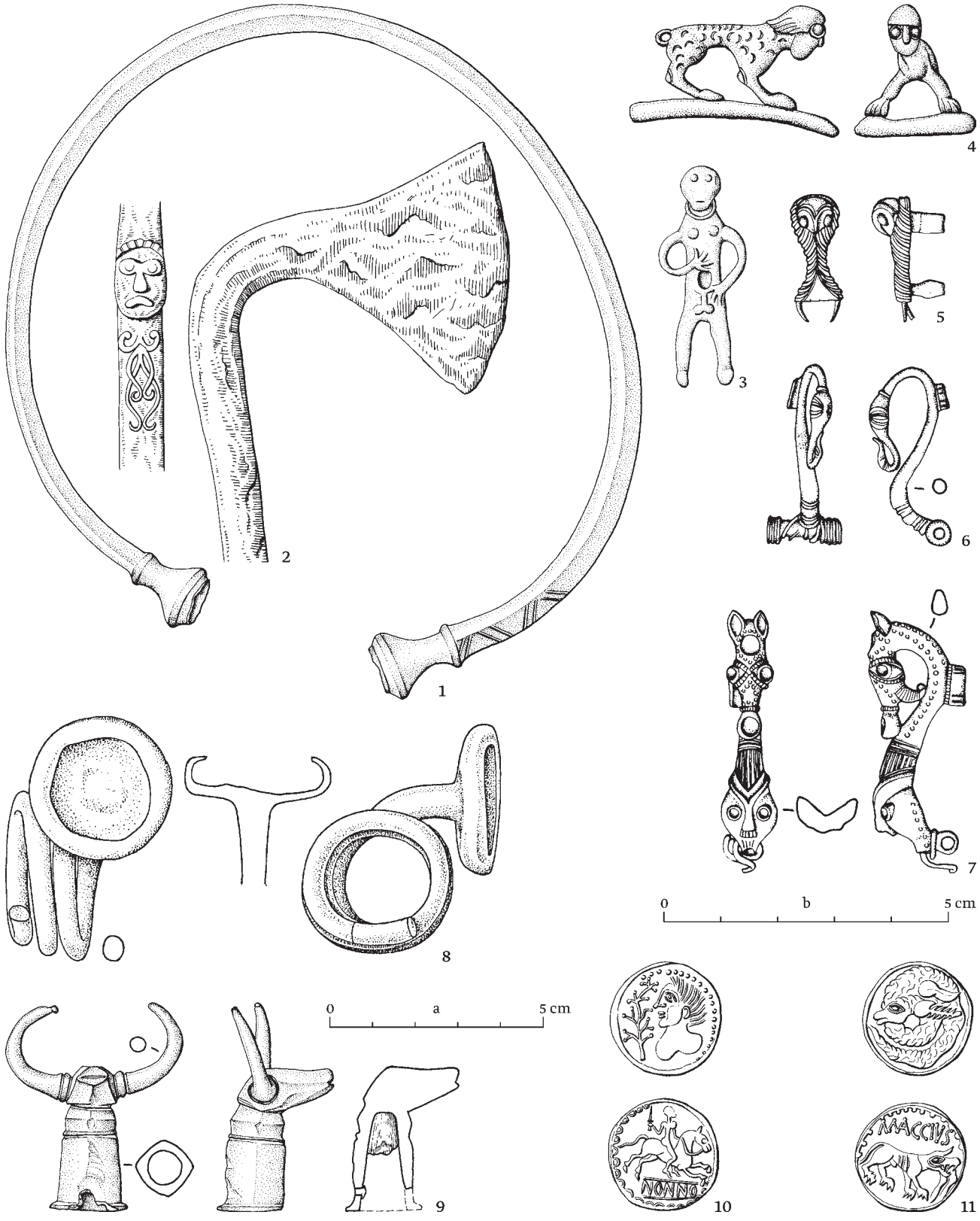
V nasledujúcich storočiach dostáva laténsky výtvarný štýl odlišnú podobu. Motívy sú viac schematizované, často plasticky riešené. Potreba uplatnenia ornamentu a jeho zložitých kompozícií sa tradične sústreďuje na bronzový, strieborný, ale aj na železný šperk, ako sú šatové spony, kruhové ozdoby a opasky. Estetický cit sa v plnej miere prejavil aj na železných pošvách mečov, hojne rozšírených najmä v Karpatskej kotline, ktoré zdobia dvojice dračích hláv a zložité akantové či geometrické vzory. Takmer vymizli aplikované trojrozmerné plastiky zobrazujúce bájne bytosti. Rozšírenie hrnčiarskeho kruhu malo za následok výrobu kvalitnej a tvarovo elegantnej, ale len striedmo zdobenej keramiky. Výnimkou je kantaros s figurálnym zobrazením muža a ženy z hrobu v Leviciach (nález M. Samuela). Ide jednoznačne o inšpiráciu zo stredomorskej oblasti.

V neskorej dobe laténskej vidíme v celej remeselnej a hlavne šperkárskej tvorbe tendenciu k štylizácii tvarov a výzdoby, čo bezpochyby súviselo okrem iného aj so snahou o rozšírenie a väčšiu dostupnosť produkcie a zároveň s univerzalistickým pôsobením laténskeho štýlu na svoje okolie. Aj keď v oppidálnom prostredí nechýbajú ani náročné umeleckoremeselné diela, celkove sa magická výpoveď, skrytá vo výtvarnom riešení vecí, čoraz väčšmi dostáva do abstraktnej, dnes už nečitateľnej podoby zredukovanej symbolickej skratky. Výnimkou sú apotropajné, realisticky stvárnené závesky a bohatá ikonografická výpoveď mincí, nášho hlavného zdroja informácií o uplatnení mnohých motívov keltskej mytológie a náboženských predstáv rovnako v západokeltskom, ako aj vo východokeltskom – stredodunajskom priestore.

Nákrčníky

Kovové kruhy nosené na hrdle sa objavili takmer zároveň s využitím bronzu na dekoratívne účely. V mladšej dobe železnej, hlavne v keltskom prostredí, dostala táto ozdoba zvláštny náboženský a sociálny význam. V niektorých prípadoch nákrčníky jasne symbolizujú príslušnosť ku keltskému etniku či náboženstvu. Torquesy, nákrčné kruhy so zosilnenými koncami a často s tordovaným telom, sa pravidelne objavujú na krkoch monumentálnych plastík či iných zobrazení keltských bohov a héroov, a to počas celej mladšej doby železnej. Podľa opisu antických autorov bol zlatý nákrčník symbolom popredných keltských bojovníkov. Honosné nákrčné kruhy sú však aj v bohatých ženských hroboch (*S. Botheroyd/P. Botheroyd 1992*, 330-332). U nás ich pomerne zriedkavo nachádzame v hroboch v jednoduchom bronzovom vyhotovení ako súčasť ženského kruhového šperku (*Bujna 2005*, obr. 54).

Príkladom z nášho územia sú ojedinelé nálezy zlatých torquesov zo staršej doby laténskej z Myjavy a Hrkoviec (*Bujna 2007*). Podobne je datovaný aj hromadný nález z Pružiny, poloha Michalov vrch, v ktorom okrem zlatých a strieborných mincí boli aj masívne bronzové náramky a nákrčníky (obr. 130: 1, 8).

130. Keltské mytologické motívy z územia Slovenska.

1 – Pružina (z hromadného nálezu); 2, 4-7 – Horné Orešany (2 – reliéf na železnej sekere); 3 – Prašník; 8 – Hrkovce (časť nákrčníka); 9 – Žilina-Vranie (koncové kovanie picieho rohu); 10, 11 – Bratislava. 1, 3-7 – bronz; 2 – železo; 8 – zlato; 9 – bronz a rohovina; 10, 11 – striebro. 4 – podľa R. Čambala. Mierka: a – 1-3, 8-11; b – 4-7.

Symbolický význam nákrčníkov sa zreteľne prejavuje v ikonografii keltských mincí, kde sa s týmto motívom pomerne často stretávame.

Ako bežná ozdoba vystupujú skôr na okrajoch keltskej oblasti, napríklad na sídliskách a obetiskách púchovskej kultúry alebo vo včasnogermánskych hroboch typu Uttenhofen-Traunstein na území Bavorska (*Pieta 1982*,55-57). Nákrčníky majú symbolicky na hrdlách ešte príslušníci Rimanmi podmaneného keltského kmeňa Kotínov na stĺpe Marka Aurélia v 2. storočí po Kr.

10.1.3. Ikonografia keltských mincí

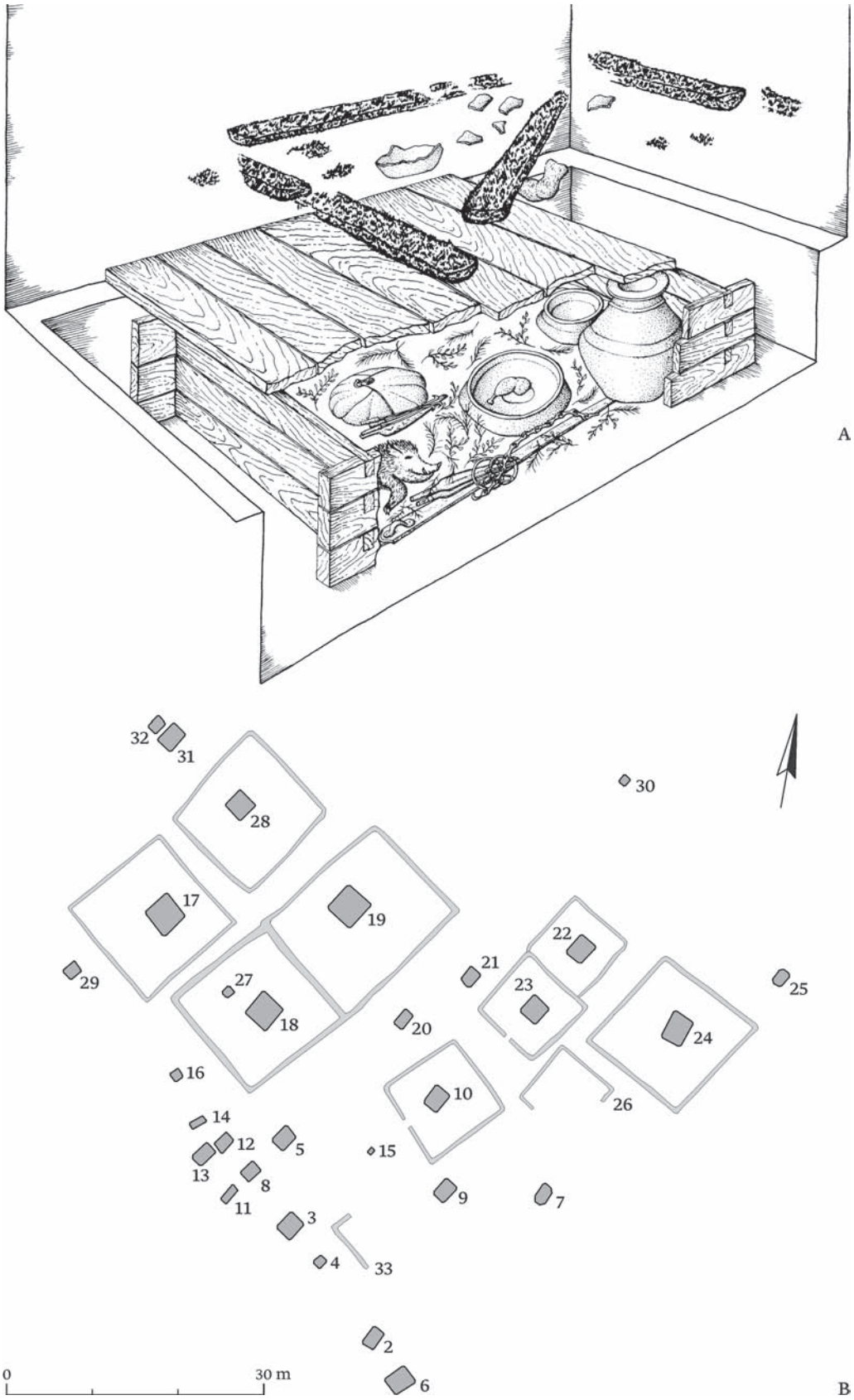
Všeobecné rozšírenie mýtov a symbolov jednotlivých hlavných božstiev dokazujú vyobrazenia na keltských minciach, razených v priebehu posledných dvoch storočí pred Kr. na Slovensku. Keltská mincová ikonografia sa dnes spája jednoznačne predovšetkým s náboženskou symbolikou, v čom ostatne tiež nadväzuje na svoje predlohy, zhotovované v gréckej tradícii. V tomto smere v celom keltskom svete vynikajú známe veľké strieborné peniaze – hexadrachmy, razené zrejme v Bratislave. Sú na nich unikátne nápisy – pravdepodobne mená monetárov a vládnucich úradníkov bójskeho kmeňového zväzu – ale aj viaceré zobrazenia kultových symbolov, ako sú imelo, torques, trikveter, solárne znaky a pod. Nachádzame tu aj mýtické bytosti a zvieratá, symbolizujúce jednotlivé božstvá, známe z keltských výtvarných pamiatok, ako je strieborný kotol z Gudestrupu a mnohé ďalšie. Ako príklad uveďme mincu s nápisom MACCIVS s vyobrazením stočeného bájneho zvieraťa – okrídleného hada alebo dravca podobného vlkovi, ktorý požiera človeka. Vlk – požierač je podľa najčastejšej interpretácie symbolom smrti a strážcom podsvetia. Podobne sa vysvetľuje aj symbolika hada, ktorý sprevádzal boha Cernunnosa (posledne súhrnne *Kolníková 2004*, s lit.).

10.2. KULT MŔTVYCH

Hlavnou kategóriou archeologických pamiatok staršej a strednej doby laténskej sú hroby a pohrebiská, ktoré boli na Slovensku v minulosti intenzívne skúmané. Tieto bohaté nálezy sú v súčasnosti objektom dlhodobého a podrobného vyhodnocovania (J. Bujna). Keltské nekropoly majú niekoľko špecifík. Väčšinou ide o skupiny niekoľkých desiatok žiarových i kostrových hrobov, len ojedinele bol počet pochovaných vyšší ako 100 (Palárikovo). Keďže pochovávanie trvalo i viac storočí, môžeme sa domnievať, že tieto pohrebné miesta patrili dlhú dobu jednej alebo niekoľkým malým osadám.

Architektúra hrobov a ich výbava odrážajú spoločenské postavenie zomrelých. Súčasti kroja niekedy vypovedajú aj o prípadných krajových zvláštnostiach alebo aj o pôvode pochovaného (F 38; 39). Honosné i jednoduché šperky a zbrane mužov a žien sú zároveň neoceniteľným zdrojom poznania dobovej materiálnej kultúry a podkladom na rekonštrukciu kroja ich nositeľov. Pre archeológov sú bohato vybavené hroby zároveň jedinečnými súbormi pri poznávaní časového vývoja hmotných pamiatok. Ľudské pozostatky zo žiarových a kostrových hrobov slúžia antropológom na rekonštrukciu vzhľadu obyvateľov, na výskum genetického vývoja tejto populácie a poznanie jej zdravotného stavu.

Len určitá časť hrobových nálezov vyjadruje pohrebné zvyky a iné prejavy myslenia danej spoločnosti. Samotný fakt, že pozostalí uložili svojim blízkym do hrobu množstvo cenných vecí, svedčí o sile viery v posmrtný život a o zviazanosti vecí a ich majiteľov aj po skončení života. Okrem slávnostného odevu a symbolov spoločenského postavenia nebožtíkovi na cestu na onen svet dávali aj jedlo spolu s príslušným stolovým riadom a výbavou a mŕtveho či celú hrobku zahalili rubášom. Zastrešenie hrobu a jeho ohraničenie priekopou či ohradou bolo určené vyššie postaveným jedincom (obr. 131). Žiarový rítus mal svoje špecifiká. Niektoré súčasti výbavy a milodary sa do hrobu ukladali deformované alebo rozbité, čo sa vysvetľuje ako uvoľnenie ducha daného predmetu a symbol zániku. Najmä ku koncu pochovávania na pohrebiskách sa čoraz viac uplatňoval známy princíp „pars pro toto“, časť namiesto celku, keď sa do hrobu dostávajú v zastúpení len malé časti výbavy spálenej na hranici, ako črepy nádob a fragmenty ozdôb. Rozpoznanie jednotlivých detailov obradov a zvyklostí pri odkrývke hrobu si vyžaduje precíznu prácu a náročnú analýzu (*Bujna 1998*). Keltské pohrebiská sa sústreďujú hlavne na juhozápadnom a západnom Slovensku, kde ich severnú hranicu v súčasnosti predstavuje línia Hlohovec – Nit-

131. Keltský hrob a pohrebisko.

A – rekonštrukcia bojovníckeho žiarového hrobu z Malých Kosíh (podľa J. Bujnu). B – plán pohrebiska v Dubníku (podľa J. Bujnu).

ra – Levice. Len malé skupinky hrobov sú známe z južného a východného Slovenska. V hornatých oblastiach na severnom pohraničí keltského osídlenia, podobne ako aj na území susednej púchovskej kultúry, doklady pochovávania prakticky chýbajú.

Na začiatku doby, ktorej sa týka tejto práca, teda niekedy v priebehu prvej polovice 2. storočia pred Kr., sa tento základný prameň z našej keltskej archeológie vytratil. Na pohrebiskách sa prestalo pochovávať a až do konca doby laténskej nemáme k dispozícii žiadne hroby a prakticky ani antropologický materiál pre poznanie fyzického habitu obyvateľov Slovenska. Zánik tradičných foriem pochovávania sa prejavil – až na regionálne výnimky – na väčšine rozsiahlych území obývaných Keltmi. Tento jav sa vysvetľuje zásadnou zmenou vo svetonázore, keď predstavu o posmrtnom živote, nadväzujúcom na dočasný pobyt na tomto svete, nahradila viera v prevteľovanie duší, neprestajné obmieňanie pozemskej schránky tela v rôznych podobách podľa zásluhnosti činov mŕtveho.

Táto zásadná zmena v myslení nemohla prebehnúť – a zrejme ani neprebehla – naraz a bez zvyšku. Ani kult úcty k mŕtvym a predkom nezanikol úplne a jeho praktiky po tomto veľkom prelome našli svoj nejasný odraz aj v ojedinelých archeologických nálezoch. Na okraji keltského pohrebiska v Nitre sa podarilo zistiť objekty – neveľké priehlbne so spálenými zvyškami zvierat, sklených a bronzových ozdôb. Podľa ich časového zaradenia sa tu konali bližšie neznáme obetné obrady ešte koncom strednej doby laténskej (stupeň C2), čiže po ukončení pochovávania na tomto pohrebisku koncom stupňa C1. Je to svedectvo životnosti starších predstáv o posmrtnom živote v keltskej spoločnosti. Stopy podobných obradov sa zistili aj na niektorých iných keltských pohrebiskách (*Pieta 1993*).

Ako sa v mladšej dobe laténskej nakladalo s telom mŕtveho, zostáva nevyriešenou záhadou. Môžeme sa len domnievať, že spaľovanie tiel pokračovalo aj v tej dobe a ich pozostatky boli zrejme rozptýlené alebo ukladané tak, že dodnes unikajú metódam archeologického terénneho výskumu.

Iná situácia sa vyvinula v severných oblastiach, ktoré v tom čase obývalo prevažne nekeltské obyvateľstvo. Oprávnene predpokladáme, že geneticky nadväzovalo na staršiu domácu populáciu oravskej skupiny, ktorej pohrebné rituály podľa svedectva žiarových pohrebísk smerovali k zjednodušovaniu úpravy a výbavy hrobov. Na prelome halštatskej a laténskej doby mali už podobu takmer nezreteľných pohrebov so symbolickými fragmentmi z pohrebnej hranice, ktoré ležia na okraji dlhodobo využívaných nekropol. Zdá sa, že v predpúchovskom stupni a v staršej fáze púchovskej kultúry sa tento trend zmenil a spolu so zmenou sídliskovej štruktúry boli opustené aj stáročia používané staré popolnicové polia. Staronové obyvateľstvo si buď založilo nové, dodnes neobjavené pohrebiská, alebo v rámci vývojového trendu k symbolizácii hrobu a jeho výbavy prestali byť mŕtvi pochovávaní v pravom zmysle slova a zvyšky hranice boli neznámym spôsobom rozptyľované alebo ukladané. O malej pozornosti venovanej ľudským pozostatkom svedčia aj relatívne početné nálezy ojedinele ležiacich kostí na predpúchovských a púchovských osadách, napríklad v Liptovskej Mare.

Jediné pohreby – ale zo začiatku staršej doby rímskej – sa našli na južnej periférii púchovského územia, na strednom Považí v Púchove. E. Hoening vo svojich záznamoch opisuje a vyobrazuje skupinu kostrových hrobov so zvieracími prídavkami a v jednom prípade s bronzovou sponou typu A 67 (*Beninger 1937*). V novšej dobe sa v okolí údajne našli aj ďalšie hroby tohto druhu, ktoré potvrdzujú starý nález z Púchova. Tento faktor – objavenie sa kostrových hrobov na začiatku doby rímskej – je prekvapujúcim novým prvkom v procese rekonštrukcie vývoja pohrebného rítu v stredodunajskom priestore.

Len podrobnejšia analýza a sprístupnenie nových nálezov umožnia zaradiť tento dôležitý poznatok do kontextu pohrebného rítu na prelome doby laténskej a rímskej.

Dácke pohrebisko v Zemplíne

Pohrebné zvyklosti spájané s oblasťami a kultúrou pripisovanou Dákom sú predmetom dlhodobého štúdia v centrálnych oblastiach i na okrajoch dáckej oikumeny (*Sîrbu 1993*; *Gheorghiu 2005*, 208-211). Aj v západnej Dácii – dnešnom Sedmohradsku – a v zakarpatskej časti Ukrajiny sa skončilo pochovávanie na keltských pohrebiskách v rovnakom čase ako v strednom Podunajsku. Nové dácke (alebo zmiešané) osídlenie zanechalo len miestami malé žiarové pohrebiská a ojedinelé, medzi nimi aj mimoriadne bohaté hroby (Cugir: *Crişan 1980*). Súčasťou pohrebných zvyklostí bolo aj budovanie mohýl. Severopotiskú skupinu spolu s nálezom v Strede nad Bodrogom zastupuje najlepšie prebádaná nekropola v Zemplíne, na ktorej

sa kontinuálne pochovávalo od stupňa D1 približne do konca 1. storočia po Kr. (*Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*; *Pieta 2006a*). Pod pätnástimi mohylovými násypmi i v priestoroch medzi nimi sa ukladali jamové a urnové pohreby, medzi nimi aj hroby významných bojovníkov. Na západnom Slovensku ani v Panónii s významnou zložkou dáckych či keltsko-dáckych nálezov sa hroby nepodarilo objaviť.

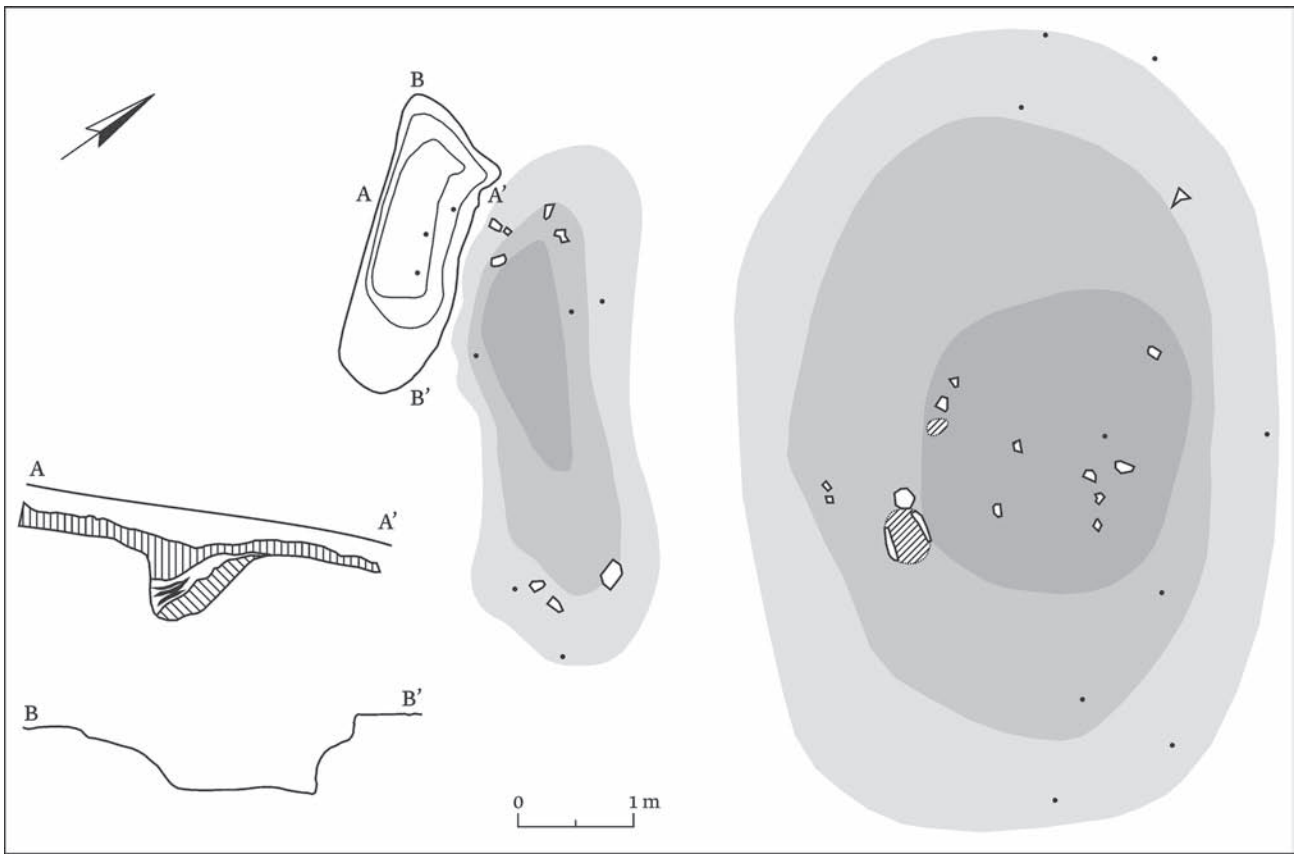
10.3. KULTOVÉ MIESTA A SVÄTYNE

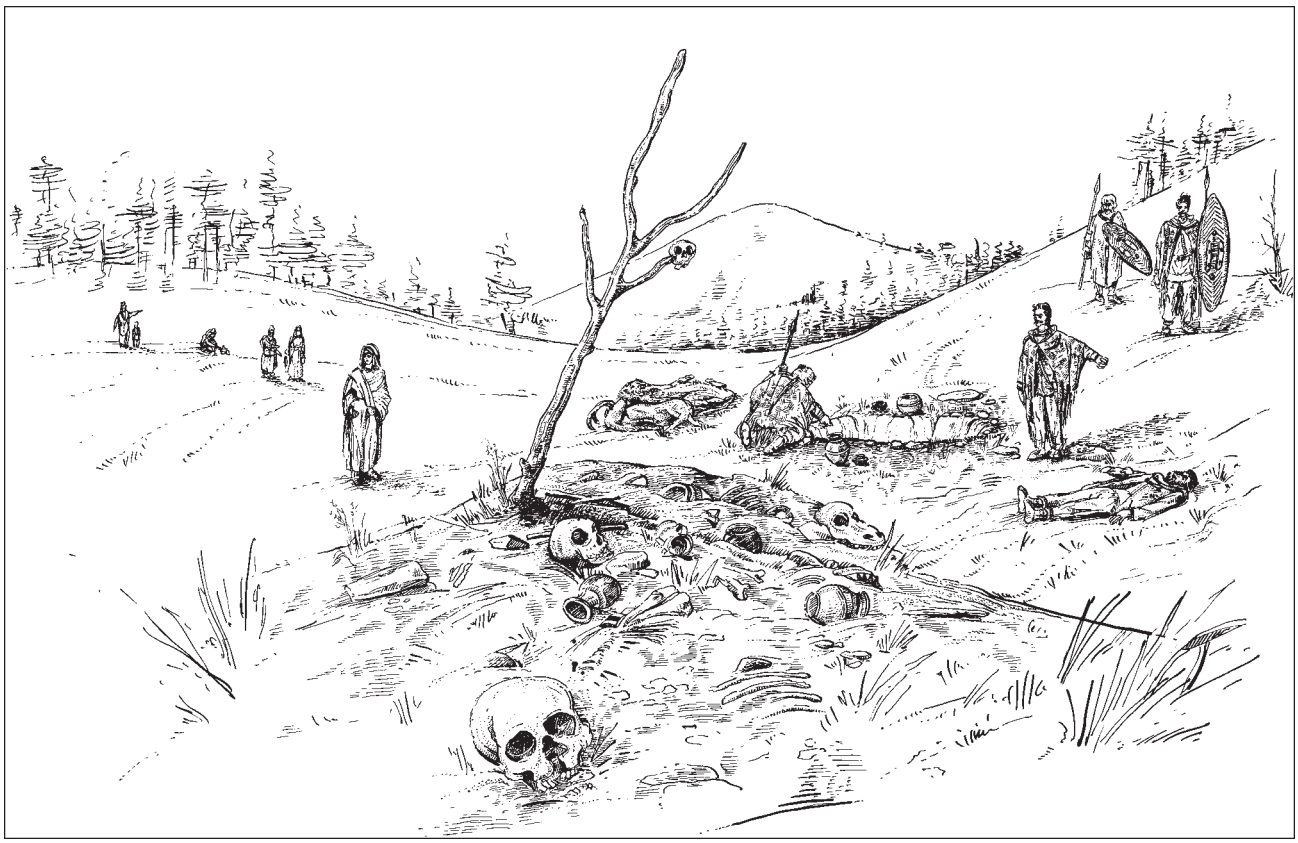
Obetné miesta z mladšej doby laténskej sú vzhľadom na chýbajúce hroby a fragmentárny stav iných prameňov pre dané obdobie jedným z mála hodnotných prameňov o duchovnom svete spoločnosti. Začiatky zriaďovania obetísk v severnej časti Karpatskej kotliny spadajú na koniec staršieho stupňa strednej doby laténskej, keď vznikli všetky dosiaľ známe kultové miesta. Staršie, z konca staršej až začiatku strednej doby laténskej, sú nálezy rituálne deformovaných zbraní z Detvy na strednom Slovensku, ktoré naznačujú existenciu votívneho skladu alebo obetiska, prípadne aj hrobov (*Sankot 2005*).

Prosné
V odľahlom prechode medzi dvomi dolinami sa na ploche asi 80 m^2 zistila vrstva prepálených zvieracích a ľudských kostí, keramiky a násilne deformovaných spálených bronzových, železných a sklených ozdôb. Našla sa tu aj železná ostroha a zlatá minca. Pri výskume bola v blízkosti depónie odkrytá oválna obetná jama, kamenná dlažba a zvyšky po osadenom stĺpe. Podľa svedectva nálezov obetisko existovalo v stupňoch C1/C2 – D1, teda od strednej do začiatku neskorej laténskej doby (*Pieta/Moravčík 1980*). Zo zvierat tu boli obetované prevažne časti prasaťa, menej ovce/kozy, hovädzieho dobytka, sliepky, koňa, ale aj medveďa a vlka. Medzi kosťami boli takmer výlučne zastúpené lebky a kosti dolných častí končatín, čiže na oheň sa dostávali len symbolické časti zvierat nevhodné na konzum, čo nepriamo dokladá existenciu obetnej hostiny. Podobný obraz však poskytli aj spálené kosti piatich dospelých ľudských jedincov, z ktorých sa na žiarovisko dostali len lebky (bez tvárovej časti) a opäť koncové časti končatín. Ľudské telá sa teda na hranicu nedostávali celé, ale len ich vybraté časti, po usmrtení a rozštvrtení. Predpokladáme, že ide o doklad rituálneho kanibalizmu a možno aj lebečného kultu. Oboje je u Keltov doložené aj v písomných prameňoch (Plínius, Pausanias, Lívius). Ako jeden z početných príkladov keltských obetných zvykov odcitujme pasáž z Diodora: „Zločinci, ktorí boli počas piatich rokov zadržaní, boli narazení na koly a obetovaní na hranici spolu s mnohými obetinami“ (*Diodoros 32*, 6). Obetná jama ako symbolický otvor do zeme súvisí s podzemnými, chtónickými božstvami, spojenými s kultom prírody a plodnosti (obr. 132).

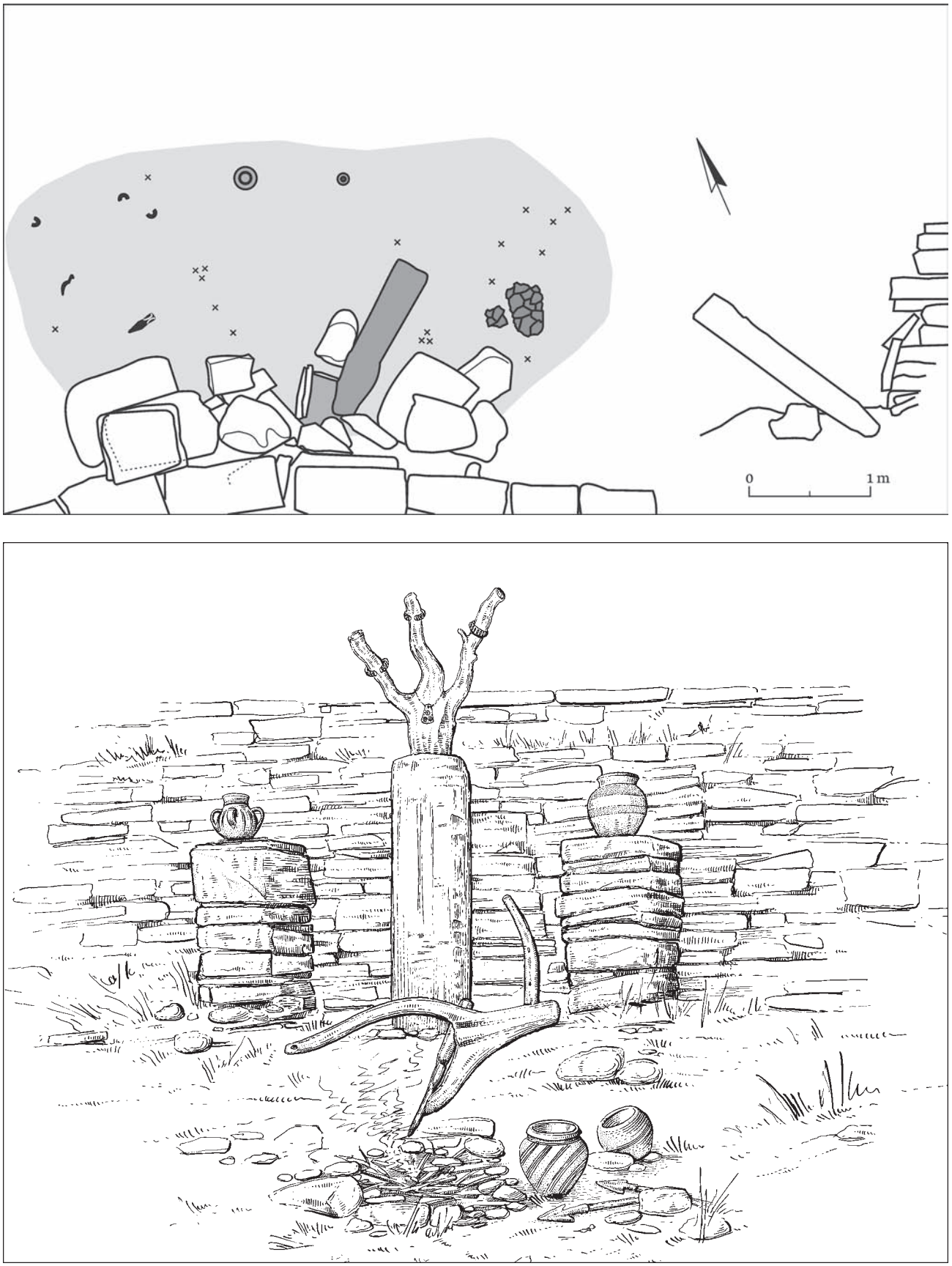
Trenčianske Teplice
Na základe starých opisov sa podarilo sčasti zrekonštruovať nález, ktorého inventár sa v úplnosti zachoval. Na odľahlom mieste, vzdialenom od osady, sa našli násilne deformované a spálené ozdoby z bronzu, železa i zo skla (včítane fragmentu sklenej misky millefiori), ako aj prepálená keramika, ktoré dokladajú trvanie miesta od konca C1 do začiatku neskorej doby laténskej (D1). Nepochybne ide, podobne ako v Prosnom, o obetisko (*Pieta 2000b*).

Liptovská Mara
Na východnej terase centrálneho hradiska známej sídliskovej aglomerácie na severe Slovenska vznikla prvá fáza obetiska už niekedy koncom stupňa C1. Kultové miesto pozostávalo zo žiaroviska, obetnej jamy a dlažby, lemovanej z oboch strán drevenými stĺpmi (F 37). Rozlámané a na žiarovisku spaľované obetiny sa ukladali na dlažbu, zatiaľ čo do jamy boli nahádzané časti tiel siedmich ľudských jedincov (*Pieta 1982*; *1996b*). Na rozhraní staršej a mladšej fázy neskorej doby laténskej bola svätyňa prebudovaná a rozšírená. Stará jama sa zasypala a vyhĺbila sa nová, ku ktorej pribudla na južnej strane ďalšia dlažba so stĺporadím a osamotený veľký stĺp – totem. Posvätný areál sa od profánneho oddelil ohradou a vchádzalo sa doň bránou v hradbe (obr. 133). Obnovené obetisko podľa počtu spálených obetín na dlažbách a zvyškov len dvoch indivíduí v novej šachte nebolo dlho používané a zaniklo pri zničení hradiska koncom 1. storočia pred Kr. V prvých desaťročiach nového letopočtu bolo toto

132. Prosné. Pôdorys a rekonštrukcia keltského obetiska.

133. Liptovská Mara I. Pôdorys obetného miesta pri hradbe a jeho rekonštrukcia.

opustené miesto stavebne upravené a stáli tu domy provizórnej osady.

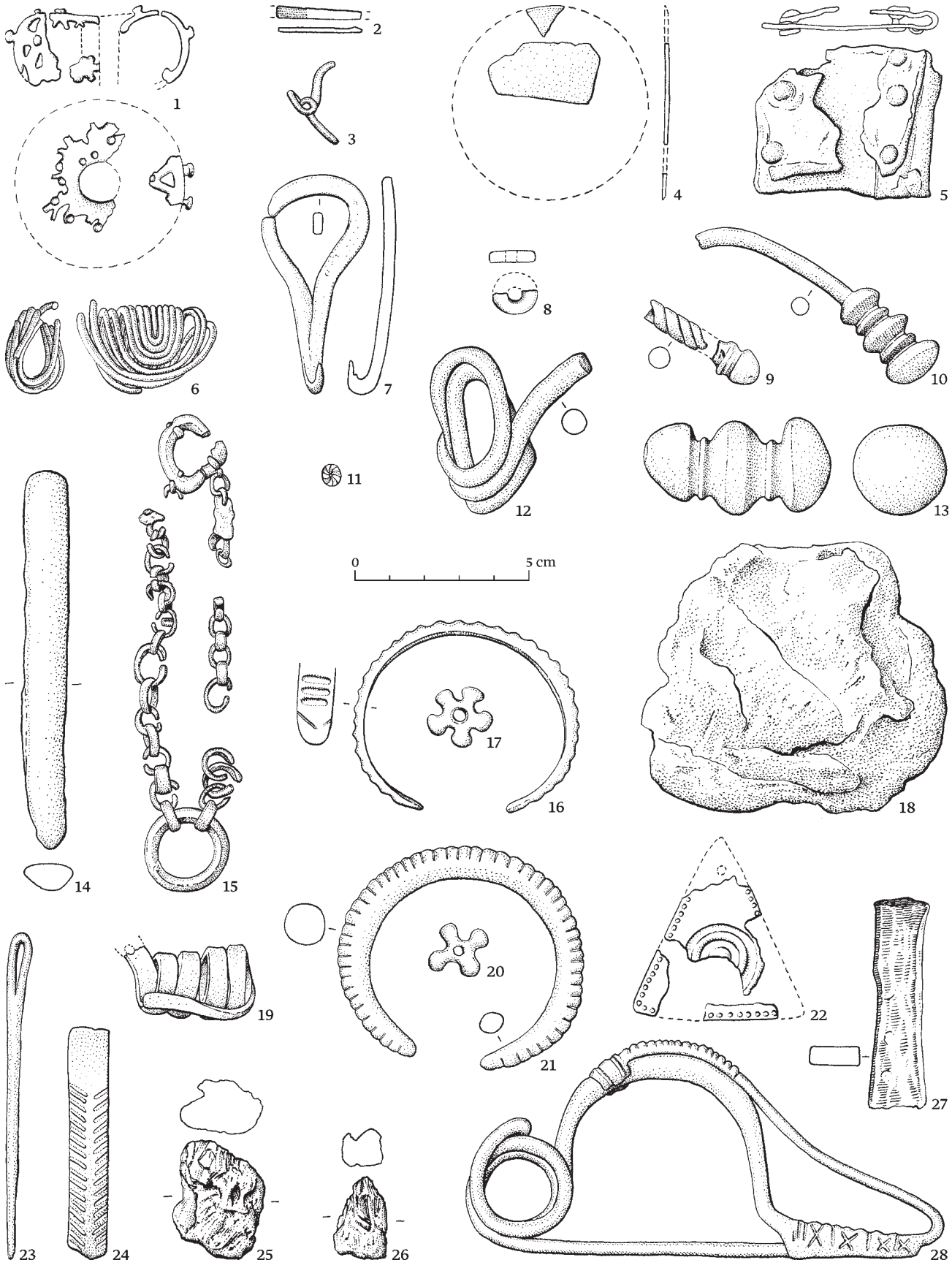
Spálené zvyšky na dlažbách pozostávali z kostí zvierat (hovädzí dobytok, ovce/kozy, ošípané, ojedinele aj kôň, pes a srna), veľkého množstva zuhoľnatených poľnohospodárskych plodín (pšenica, jačmeň, proso, hrach, bôb), stolovej keramiky, šperkov a súčastí odevu (hlavne náramky, náhrdelníky, spony, korálky a súčasti opaskov). V menšom počte sa tu našli aj nástroje, náradie, kramle z drevených predmetov, šípy, polotovary zo železa, striebra a medi, ďalej drobné zvyšky textilu, kusy vonnej živice i na kúsky rozbité a roztavené bronzové nádoby (obr. 134). Deformované a sčasti spálené predmety alebo ich rozdrvené a roztavené zliatky premiešané so zvyškami hranice sa ukladali v skupinách. V najstaršej časti depónie sa dali napríklad identifikovať náramky a nákrčník, previazané časťami bronzového reťazového opaska. Výnimku tvorili niektoré skupiny neporušených predmetov v hornej časti deštrukcie nad dlažbou, napríklad skupina troch náramkov a krúžok, ktorý možno uzatváral organický obal s ozdobami. Nemožno vylúčiť, že išlo o votívny dar po zániku kultového miesta, čo by vysvetľovalo aj odlišnú prax obetovania nespálených, teda rituálne neočistených predmetov. Podobné tri neporušené náramky sa našli aj v kumulácii spálených i nespálených predmetov pod stélou neďaleko vchodu do svätyne. Striktne oddelené boli nespálené časti ľudských tiel, ukladané v obetných jamách. Do ohňa hranice sa nedostali ani niektoré v celosti nájdené predmety – železné nože, radlica a malý kosák – ktoré asi neboli súčasťou obetín a patrili k výbave svätyne.

Vo svätyni sa podľa archeologických svedectiev v princípe odohrávali dve ceremónie: obetovanie a následné spaľovanie častí zvierat, plodín, keramiky a rôznych kovových predmetov a obetovanie nespálených ľudských tiel. Aj v Liptovskej Mare sa spaľovali a obetovali božstvám len časti zvierat nevhodné na konzum a predpokladáme, že hodnotné mäso sa použilo pri posvätnej hostine, podobne ako obsah rozbitých nádob, nájdených na žiarovisku. Požívanie zasvätenej/obetovanej potravy bolo jedným zo spojení medzi obetujúcimi – prosebníkmi a vzývaným božstvom. Väčšina predmetov, s výnimkou spomenutého náradia, bola najprv rozbitá a rozlámaná a následne spaľovaná na hranici pri rôzne vysokej teplote. Pozostatky hranice sa nakoniec ukladali v kôpkach na dlažbu pod totemy či iné symboly, ako vysvetľujeme pozostatky po drevených stĺpoch na oboch okrajoch dlažieb.

Usmrcovanie a obetovanie ľudí

Podľa antropologických a patologických vyhodnotení M. Stloukala bolo možné medzi pozostatkami identifikovať najmenej 10 indivíduí vo veku 20 – 30 rokov. Iba v jednom prípade bolo možné nekompletnú kostru pripísať mužovi, päť z nich bezpečne patrí ženám. Na kostiach troch jedincov boli stopy po patologických zmenách: osteomyelitické deformácie (zavinené zápalom kostnej drene), sánka deformovaná ťažkým zápalom a dlhá kosť zle zrastená po zlomenine. Na viacerých dlhých kostiach a lebkách boli zistené zlomeniny, spôsobené zaživa údermi tupým predmetom. Rozpoznané boli aj stopy po rezaní v miestach kĺbov a pálení ohňom. Veľa častí tiel chýba. Na dlažbe nájdené zlomky lebiek, ktoré neprešli ohňom, boli možno pôvodne zavesené na stĺpoch.

Kelti, ale aj iné národy, obetovali ľudí mnohorakým spôsobom. Podľa historických záznamov, najmä informácií básnika Lucana, sa bohovi Esusovi obete vešali na stromy, Taranisovi sa zasa spaľovali na hraniciach, zatiaľ čo Teutatesovi sa topili vo veľkých nádobách. Takou nádobou mohla byť v úplnosti zachovaná hlinená zásobnica, nájdená na dne staršej zo šácht. Cieľom a zmyslom ľudských obiet boli okrem veštenia individuálne či spoločné prosby a sľuby za splnenie žiadostí, vyháňanie zla a očistné ceremónie. A predovšetkým sa s krvavými rituálmi v predstavách dávnych ľudí spájala záruka dobrej úrody. Najväčší vplyv na plodnosť a výnosy z polí mali podľa dávnych predstáv podzemné, chtónické božstvá, s ktorými sa nadväzoval kontakt prostredníctvom otvoru do zeme – jamy, šachty. Túto úlohu svätyne v Liptovskej Mare potvrdzuje aj veľké množstvo obetovaných plodín a výskyt kosáka s radlicou ako atribútov práce roľníka (oslava prvej jarnej orby). Kombinácia žertiev pomocou ohňa a dymu s krvavými ľudskými obetami v jamách, adresovaných do podzemia, široké spektrum darov, ktoré okrem roľníckych produktov obsahovali aj symboly remeselníckej práce ako podiel tejto sociálnej skupiny na kultovej spoločnosti svätyne a luxusné predmety ako zástupné dary vyššej spoločenskej vrstvy sa môžu vysvetľovať partikulárnym charakterom miestneho kultu s paralelným uctievaním podzemných i nebeských božstiev.

134. Liptovská Mara I. Jednotlivé druhy obetín.

Na záver ešte spomeňme ďalšie kultové miesto na hradisku Havránok v Liptovskej Mare. Pred hradbou popri ceste neďaleko vstupu do svätyne sa podarilo odkryť 185 cm vysoký kamenný hranol vo zvislej polohe. Pod ním bolo žiarovisko so zvyškami obilia, nepoškodenej keramiky a kovových predmetov, medzi nimi boli bronzové náramky, súčasti náhrdelníka, strieborné mince, radlica, nôž a šípy. Domnievame sa, že kamenná stéla bola podstavcom drevenej plastiky a miesto asi slúžilo na očistu pred vstupom do svätyne. V blízkosti posvätného areálu sa našiel aj hromadný nález železných predmetov, opísaný v kapitole o depotoch. Celý posvätný areál bol náznakovo zrekonštruovaný pre archeologické múzeum v prírode (*Pieta 1996b*).

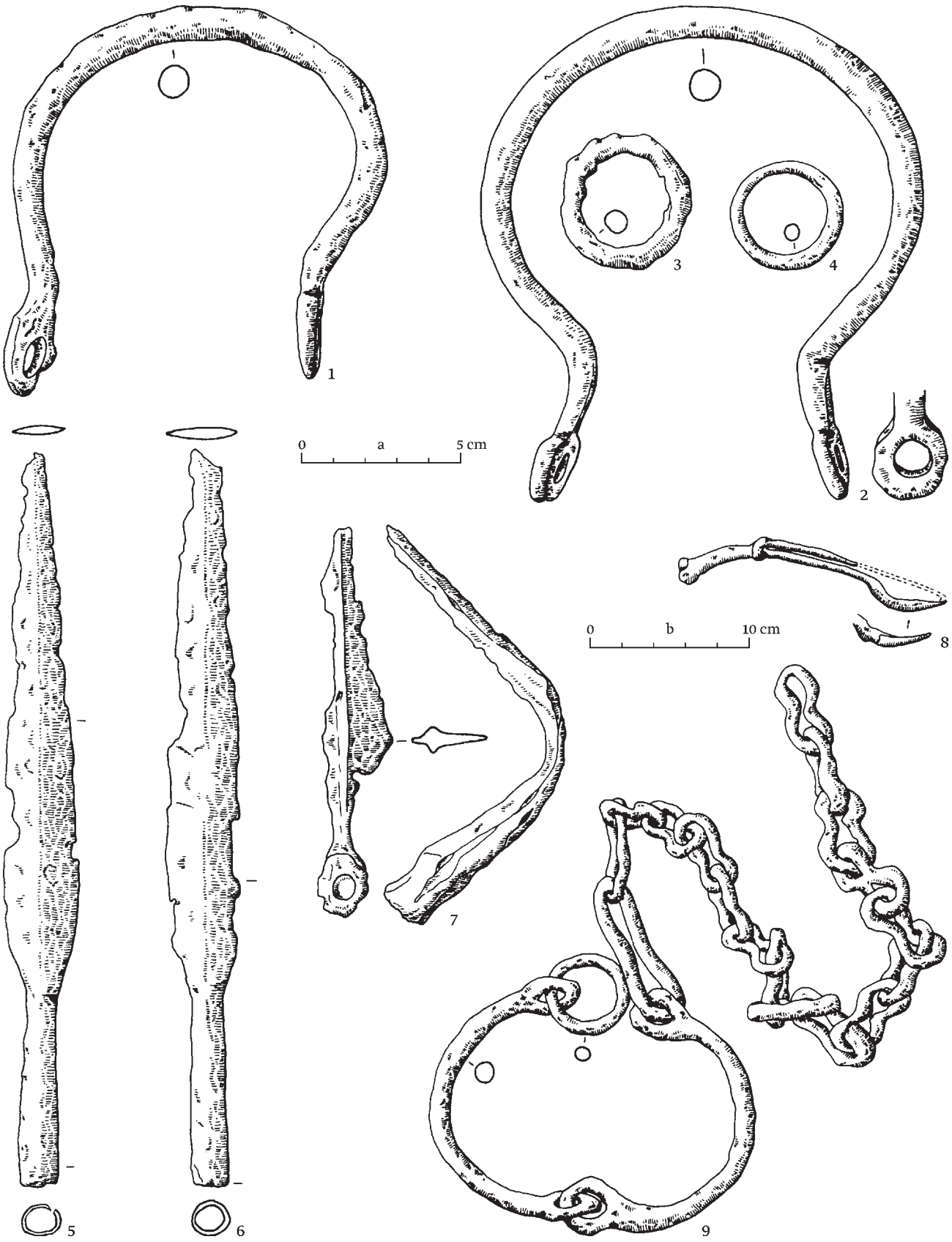
Zemplín

Na západnom okraji rozsiahlej sídliskovej aglomerácie na ploche približne 70 m^2 sa pri výskume zachytila skládka neskorolaténskej keramiky a kovových predmetov, ktorá bola sčasti porušená orbou a stredovekými zásahmi (*Miroššayová/Čaplovič 1990*). Depónia mala pôvodne pravdepodobne kruhový tvar s priemerom približne 9 m a hrúbkou 40 cm, pričom keramika a kovové predmety vytvárali súvislú vrstvu bez stôp ohňa. Podarilo sa z nej preskúmať približne jednu tretinu z celej plochy. V získanom súbore je 14 celých nádob, množstvo veľkých keramických fragmentov a črepov, zvieracie kosti a 70 kovových predmetov. Medzi keramikou prevažujú v ruke robené hrnce, misy, šálky a poháre menších rozmerov. Menej časté na kruhu točené nádoby, vrátane maľovaného a grafitového tovaru, patrili k rovnakým tvarom. Železné a bronzové predmety sú v niektorých prípadoch kompletne zachované, iné boli umelo deformované alebo sa zachovali len vo fragmentoch. Sú medzi nimi zbrane a výstroj (8 oštepov a kopijí, šípy, ostrohy), náradie a nástroje (sekera, nože, nožnice, kosa), ozdoby a súčasti odevu (úplný astragalový opasok, spony, náramky) a dve strieborné mince. Mimoriadny význam tohto súboru zdôrazňujú železné okovy (obr. 135). Podľa celkového charakteru nálezu a jeho chronologicky citlivých predmetov ide o keltsko-dácky kultový objekt zo staršej fázy neskorolaténskeho stupňa (LTD1). Výklad tohto nálezu nie je jednoznačný. Významná časť nálezov, hlavne keramika patrí do dáckeho okruhu a charakterizuje ju (aspoň v odkrytej časti) absencia stôp po ohni, obetnej jame či inom centrálnom objekte. Tým sa objekt odlišuje od opísaných kultových miest na západe a severe Slovenska. Pozornosť si zaslúži vysoký počet zbraní, ako aj výskyt zvláštnych predmetov v takomto prostredí – okov a kosy. Určitými črtami, ako sú nespaľované obetiny a výskyt zbraní, sa k nálezu zo Zemplína približujú niektoré dácke obetné miesta (Conteşti: *Vulpe/Popescu 1976*).

Okovy nájdené v obetisku v Zemplíne nie sú úplné. Dve putá v tvare písmena omega sú pevné, zhotovené z masívnej tyčinky s koncovými otvormi na spojenie zanitovaním. Tretie puto je dvojdielne, pripojené k reťazi z osmičkových článkov. Železné putá sú známe aj z iných lokalít a obetných depónií z tej doby, patria však medzi zriedkavé nálezy. Z bližšieho okolia spomeňme depot 4 v Plaveckom Podhradí, v ktorom sa našli putá spojené cylindrickou zámkou, nálezy z oppíd Manching a Steinsburg bei Römhild alebo podobne konštruované včasnorímske kusy z Magdalensbergu (*Paulík/Tomčíková 2005*; *Sievers 2003*, 123, 24; *Peschel 1971*, Abb. 1: 1; *Dolenz 1998*, 106-108). Ich primárne použitie bolo iste praktické – mali zabrániť väznenému vo voľnom pohybe. O spútaní ako symbole závislosti, poníženia, poddanstva a otroctva sa v súvislosti s kultovými praktikami zmieňujú aj antické pramene. Tacitus (*Germania 39*) opisuje obrady vo svätyni germánskeho kmeňa Semnónov, do ktorej účastníci vstupovali spútaní. Caesar spomína obetovanie spútaných zajatcov u Keltov (*Caesar BG VI*, 16). V tomto smere existujú početné archeologické doklady, medzi ktoré dobre zapadá aj nález zo Zemplína (*Green 2005*).

V okolí Slovenského Grobu na západnom Slovensku sa nedávno našla bronzová, bezpochyby rímska plastika, zobrazujúca sediaceho spútaného barbara. Putá na zápästiach a členkoch sú navzájom spojené reťazou alebo povrazom.

Nie je bez zaujímavosti, že všetky doteraz známe kultové miesta (okrem Zemplína) sa nachádzajú v hornatej časti nášho územia a vznikajú v období, keď sa končí pochovávanie na stredoeurópskych keltských pohrebiskách. Tieto obetiská nemajú, ako sa zdá, korene v predchádzajúcom domácom podloží, preto ich pôvod musíme hľadať skôr v okruhu nových keltských etnických skupín, ktoré v tom čase posilnili obyvateľstvo tejto časti krajiny. Obetné miesta v Prosnom i v Trenčianskych Tepliciach vykazujú aj v materiálnej kultúre užšie väzby s južnejším keltským prostredím než s centrálnou časťou púchovské-

135. Zemplín. Výber nálezov z obetiska.

Všetko železo. Mierka: a – 1-4, 8; b – 5-7, 9.

ho územia s výrazným podielom domácich koreňov, ktoré sú dobre viditeľné najmä v predpúchovskom stupni. Obrady na oboch obetiskách sa tiež končia niekedy pred polovicou posledného storočia pred Kr., súčasne so zánikom väčšiny hradísk prechodnej zóny na Považí, teda skôr ako hradiská púchovskej kultúry a svätyňa v Liptovskej Mare.

10.4. KULTOVÝ ROZMER DEPOTOV

Hromadnými nálezmi sme sa podrobnejšie zaoberali na inom mieste, kde sme rozoberali kategórie, zloženie a umiestnenie mladolaténskych depotov, nájdených na Slovensku. Ukladanie obetovaných predmetov má však svoje miesto aj v náboženských zvyklostiach a rituáloch ako forma votívnej obety božstvám. Výskum a interpretácia tohto fenoménu do značnej miery závisí od detailného poznania nálezových okolností a možných súvislostí s bezprostredným okolím nálezu. Aj napriek dostatočným informáciám však v mnohých prípadoch zostáva vysvetlenie účelu deponovania rôznych artefaktov nejasné a môže mať tak praktické, ako aj kultové príčiny. Jednoznačné sú len tie prípady, kde sa skládky predmetov dajú dať do priamej súvislosti s doloženými alebo predpokladanými obetnými miestami, ako sú svätyne, pramene, vodné toky a podobne.

Vďaka výskumu obetísk sme pomerne dobre informovaní o rituálnom ukladaní obetných darov vnútri posvätného priestoru. Ich spoločným znakom sú úmyselne deformované, rozbité a ohňom poškodené predmety, v niektorých prípadoch sprevádzané selektívne vybranými a spálenými časťami zvierat a ďalšími predmetmi.

Na obetu boli určené nielen špeciálne magické predmety, ktoré symbolizovali konkrétnu prosbu za víťazstvo, uzdravenie a podobne, ale aj zástupné artefakty v podobe obvyklej obetiny alebo jednoducho cenné predmety ako mince, zbrane, nádoby alebo šperky. V iných prípadoch išlo o korisť, ktorá bola pred bojom určená božstvám a po víťazstve deponovaná v chrámoch, na posvätných miestach alebo na sídliskách. Podľa zloženia depotu možno uvažovať aj o príslušnosti obetujúceho k určitému pohlaviu (*Jud 2006*) alebo sociálnej vrstve. Jednotlivé skupiny účastníkov kultu sa teoreticky dajú rozpoznať medzi obetinami svätyne v Liptovskej Mare (ingoty a polotovary zo železa, medi a striebra mohli patriť vrstve remeselníkov, bronzové nádoby a iné predmety vyššej hodnoty zasa spoločenskej elite).

Možné uplatnenie číselnej mágie pri depóniách

Veľa „malých" depotov obsahovalo tri predmety. Tento jav sledujeme už v predchádzajúcich dobách (napríklad sklad troch bronzových kruhov a nález sekáča spolu s dvomi kosákmi na včasnokeltskom hradisku v Horných Orešanoch). Mimoriadne vysoký je počet takýchto nálezov najmä na konci doby laténskej. Tri veci sa spolu našli vo vrstve na sídlisku Liptovská Mara III, po tri šperky boli aj vo dvoch depotoch z Folkušovej. Magické číslo tri sa opakuje aj v prípade skladov železného náradia. Tri kosáky sa spolu našli na hradisku vo Folkušovej, tri dláta tvorili depot na Markovici pri Veľkom Kolačíne a po tri nástroje obsahovali aj poklady v Zemianskom Podhradí, Dolnej Súči a v Plaveckom Podhradí (depot č. 7 z roku 2002). Uvedená skutočnosť môže byť výsledkom náhody pri nízkom počte súborov a je potrebné dodať, že sa vyskytujú aj dvojice nájdených predmetov (spomenuté dva bronzové krúžky z Plaveckého Podhradia alebo dva závesky z deštrukcie domu v Liptovskej Mare I). Samozrejme, existuje aj rad spoločných nálezov štyroch či viacerých predmetov, počet tri však jasne prevláda.

Vzhľadom na funkciu čísla tri v keltskej mytológii či v starších indoeurópskych ideologických tradíciách (keltské triády: *Maier 2004*; *Eliade 1997*, 171-173) môže byť opakovaný výskyt pokladov s trojicou predmetov aj stopou v smere rituálneho výkladu takýchto nálezov, podobne ako sme sa to pokúsili naznačiť v prípade súboru nálezov pri stéle na hradisku v Liptovskej Mare či iného nálezu troch šperkov na sídlisku Liptovská Mara III (*Pieta 1982*, 195).

Zložitejším problémom je interpretácia pokladov bez priameho vzťahu k archeologicky preskúmaným objektom, ktoré podstatne uľahčujú identifikáciu ich pôvodného účelu, ako sú obydlia, obetiská, vodné zdroje a pod. Ide o najčastejší typ depotu. Ich uloženie mohlo byť tak dôsledkom praktických úvah, ako aj magických rituálov bez väzby na konkrétne miesto. Preto sa často ľubovoľne a bez pokusu o analýzu pokladajú za votívne sklady alebo ukrytý majetok. V prípade ukrytých –

rozptýlených pokladov mincí v extrémnych polohách v Dolnom Kubíne-Veľkom Bysterci či vo Folkušovej by bolo možné uvažovať aj o akomsi rituálnom rozsýpaní cenných predmetov. Inou interpretačnou možnosťou pri niektorých súboroch sú tropheá – predmety, hlavne zbrane, získané v boji alebo ako korisť a zasvätené božstvám ako obeta za poskytnutú pomoc. Takéto tabuizované, nedotknuteľné skládky bývali inštalované na miestach bojov i v sídliskových areáloch. Zmieňuje sa o nich aj Caesar, podľa ktorého boli obetované bohu vojny, v rímskej interpretácii Marsovi (*Caesar BG VI*, 17). Ich existenciu sa podarilo doložiť aj pri vykopávkach na oppide Manching (*Sievers 1989*, 113-116; *2003*, 37).

10.5. NÁBOŽENSKÉ PREJAVY VO ZVYKOCH A RITUÁLOCH KAŽDODENNÉHO ŽIVOTA

Nielen u Keltov, ale aj u všetkých národov na rôznych stupňoch predindustriálneho štádia spoločnosti boli pracovné a bežné úkony každodenného praktického a duchovného života i sviatočných dní prepojené hustou sieťou prastarých aj stále inovovaných zvykov, rituálnych príkazov a zákazov, diktovaných tradíciou a inštinktívnou i vnútornou potrebou ochrany pred porušením pravidiel, určených nadpozemskou mocou a jej vôľou. Mnohé z toho, často neuvedomele, prežíva v rudimentárnych zvykových symboloch a ikonách až dodnes.

Svoju hlbokú, dnešnému človeku už neznámu symboliku a konkrétny význam mali zrejme aj tvary a ornamenty úžitkových predmetov, ktoré podľa súčasnej hodnotovej schémy pokladáme len za prejav estetického cítenia. Táto skutočnosť sa vypuklo prejavuje vo včasnokeltskom období, keď sa potreba až naturalistickej aplikácie zložitých mytologických symbolov a znakov v širokej miere prejavila na honosnejších i jednoduchých výrobkoch a len postupne sa utlmila alebo skôr ukryla v triezvejšom a schematickejšom abstraktnom štýle tvarov a dekoru masovejších výrobkov strednej a neskorej doby laténskej. Zjednodušene možno povedať, že tak ako každodenný život, aj všetky výtvarné prejavy boli samozrejmou súčasťou jednotného sekulárneho a zároveň mystického vnímania sveta. Preto aj pokusy o výklad pôvodného významu jednotlivých objektov spojených s mágiou len naznačujú ich možné ideové pozadie, najčastejšie pomocou etnografických a etnologických príkladov. Aj v tejto kapitole len spomenieme niektoré skupiny amuletov, ktoré boli na území Slovenska rozšírené v neskorej dobe laténskej.

Amulety

Nosenie ochranných, apotropajných predmetov bolo najrozšírenejším spôsobom ochrany a vskutku „ľudovým" prejavom viery, s tradíciou koreniacou hlboko v praveku. Amulety – predmety každodennej mágie – plnili viacero úloh. V duchu imitatívnej – homeopatickej mágie mali svojim nositeľom dodávať želané vlastnosti a podporovať ich. Zároveň podľa vtedajších predstáv boli záštitou pred rôznymi negatívnymi silami, ako boli spoločnosti škodiaci nebožtíci (zomrelé deti, ktoré sa nemohli dostať do ríše mŕtvych, bezdetné ženy, ženy, ktoré neprežili šestonedelie, duševne chorí, samovrahovia, strigy), démoni a iní zlí duchovia. Bizarné podoby fantastických bytostí s ľudskými, zvieracími alebo groteskne pospájanými črtami vidíme najmä na dielach včasnokeltského štýlu, ale zachovali sa aj v neskorokeltskom umení. Spomeňme aspoň malú plastiku štvornohého zvieraťa z dáckeho objektu v Nitre (*Pieta 1982b*, 62, obr. 66). Používali sa však aj ako čary a zaklínadlá pri iných osobách alebo ako votívny symbol pri kultových praktikách.

Aj keď sa amulety používali v každej dobe (a používajú sa aj dnes), v niektorých prelomových časoch sa vyskytujú v mimoriadnom rozsahu. Sú zrejme svedectvom a odrazom sociálnej a nábožensko-ideologickej neistoty v období prevratných zmien a inovácií v spoločnosti. Pripomeňme ich mimoriadny výskyt napríklad na začiatku doby laténskej či na konci doby rímskej a počas sťahovania národov.

V duchu spomenutých funkcií zohráva v mimoriadnom spektre amuletov neskorej doby laténskej magickú úlohu nielen symbolika tvaru, ale aj špecifický materiál, farba a celková zvláštnosť predmetu. Konkrétnu rituálnu funkciu plnili aj predmety, ktoré sa z dnešného pohľadu pokladajú jednoznačne za estetické doplnky. Takisto viaceré predmety v hrobových inventároch mali skôr úlohu zabrániť pôsobeniu mŕtveho voči živým a neboli milodarmi či súčasťou kroja. Zvlášť často ide o hrobovú výbavu detí a mladých žien (*Pauli 1975*, 171).

Amulety z neskorej doby laténskej predstavujú široké spektrum predmetov rôznych tvarov z rozličných materiálov. V tomto smere nadväzujú na staršiu tradíciu hlavne stredoeurópskej doby halštatskej (*Parzinger 1995*; *Warnecke 1999*). Podľa hrobových neskorolaténskych nálezov sa často aplikovali či nosili v kombináciách a vyššom počte, podobne ako napríklad na začiatku doby laténskej. Túto skutočnosť zisťujeme aj v nekeltskom, ale laténskou civilizáciou ovplyvnenom germánskom prostredí na sever od Karpát. Na pohrebisku oksyvskej kultúry v Podwiesku na dolnej Visle sa v ženskom žiarovom hrobe našlo 32 súčastí pravdepodobne náhrdelníka podobného rázu, ako sú naše súbory (*Bokiniec 2005*). Aj niektoré hromadné nálezy obsahovali väčší počet záveskov, sklených ozdôb a drobných bronzov, ktoré sú zrejme kolekciami amuletov (Kolačno, Plavecké Podhradie). Ide nepochybne o depoty votívneho rázu.

Dnes je už ťažké porozumieť pôvodnej symbolike mnohých amuletov (obr. 136). Niektoré z nich boli všeobecne rozšírené a dlhodobo obľúbené, ako napríklad bronzové krúžky s hráškovými náliatkami v rôznych veľkostiach, od drobných príveskov až po kruhy, ktoré sa používali ako náramky či súčasti konského postoja. K známym amuletom patria závesky v tvare kolesa, ktoré bolo slnečným symbolom a atribútom boha Teutatesa.

Iné ochranné predmety predstavujú skôr lokálne špecifiká. Na Slovensku sú časté liate kruhové alebo košíčkové prelamované ozdoby, ktoré boli technologicky náročným výrobkom, ale objavujú sa aj hruškovité a vedierkové závesky a tiež malé valcovité dózičky. Tieto predmety slúžili na uschovanie vonnej látky alebo inej organickej hmoty s magickým alebo symbolickým významom pre majiteľa.

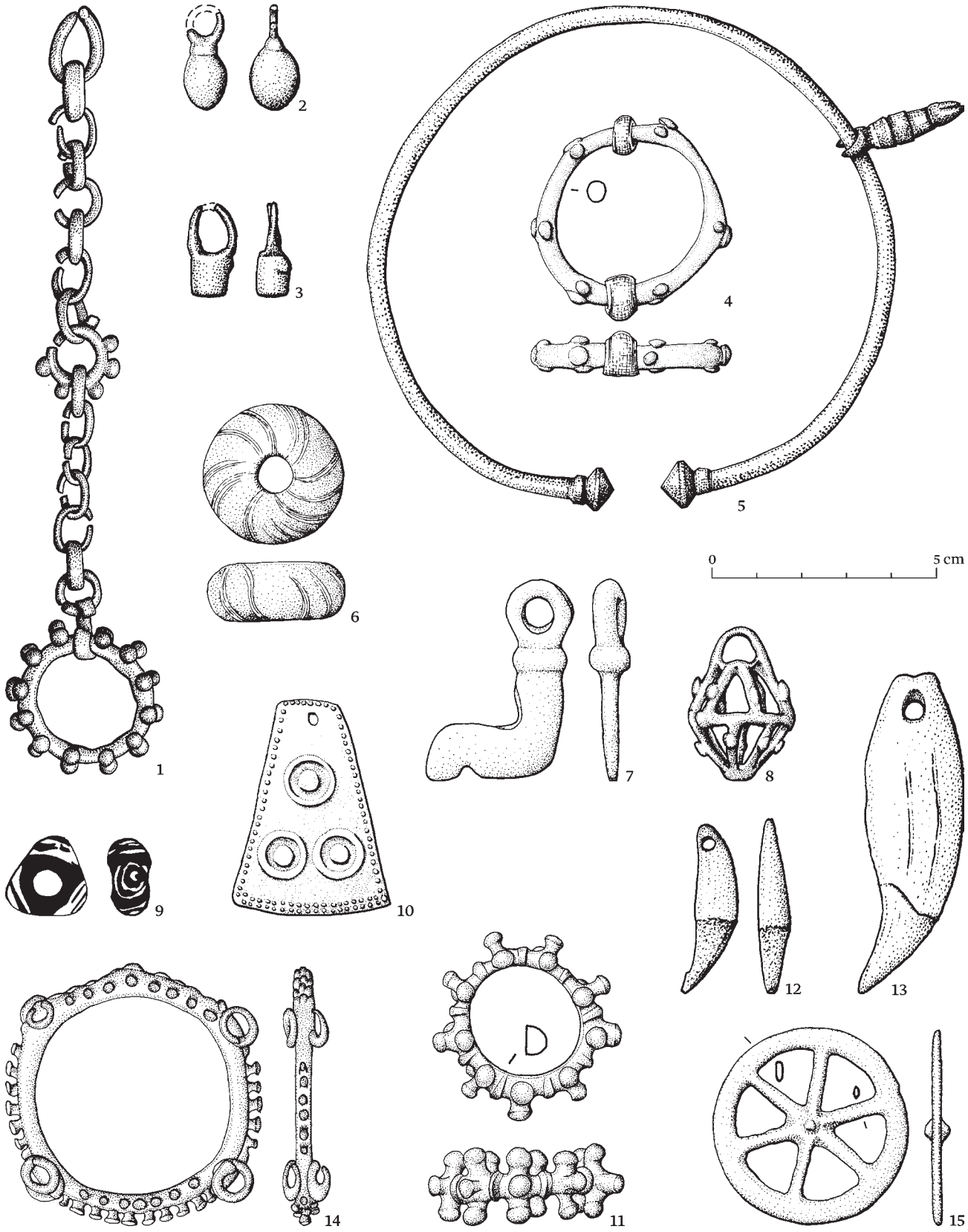
Aj farebné predmety ako sklo, koral a jantár boli zvlášť cenené, pretože v predstavách vtedajších ľudí mali farby, hlavne modrá a červená, ale aj zlatá farba jantáru pripomínajúca žiaru životodarného slnka, svoju magickú, apotropajnú symboliku a slúžili svojim nositeľom hlavne na ochranu zdravia (Plínius Hist. Nat. 37, 11). Niektoré tieto súvislosti možno nepriamo sledovať v hrobových nálezoch, kde sa šnúry farebných korálikov vyskytujú prevažne v hroboch detí a mladých žien.

Ďalšou skupinou amuletov či talizmanov sú prívesky, ktoré v zdrobnenej podobe zobrazujú reálne predmety s určitou symbolikou. Miniatúry existovali už od praveku a sú vysvetľované ako zástupné dary pri obetných rituáloch, hračky a pod. Masovú obľubu dosiahli najmä koncom doby rímskej. V dobe laténskej sa vyskytujú v rôznej podobe (pozri miniatúrne štíty v kapitole o zbraniach: obr. 128: 8-10). Vo funkcii závesku ich však zaraďujeme jednoznačne medzi ochranné predmety. Z viacerých príkladov spomeňme aspoň niektoré: zmenšenina hákového kľúča z neskorolaténskej vrstvy na Devíne nepochybne symbolizuje vlastníctvo domu či majetku a jeho ochranu. Miniatúry kľúčov sú dobre známe z nálezov zo 4. – 5. storočia po Kr.

Relatívne zrozumiteľný výklad majú aplikácie a závesky v podobe ľudí a zvierat (obr. 137). Z nášho územia ich už poznáme približne dve desiatky (F 31; 32; 40-42). Jednotlivé zvieratá mali presne vymedzený význam v rámci starých totemistických predstáv a boli aj vyhraneným symbolom požadovaných vlastností a schopností (*Green 1992*). V keltskom panteóne mali jednotliví bohovia svojich zvieracích sprievodcov, ktorí sa časom stali ich symbolom a tiež tabuizovaným zástupným znakom. Býk bol obetným zvieraťom staroveku a symbolom i sprievodným zvieraťom jupiterovského vládcu nebies. Napriek zdanlivo jasnej interpretácii (stelesnenie plodnosti a sily: pozri napríklad írsku ságu Bo Cuilange) nie je výklad býka v rámci keltskej ikonografie a mytológie celkom jasný (*S. Botheroyd/P. Botheroyd 1992,* 308-311). V Karpatskej kotline je azda najčastejšie zobrazovaným zvieraťom, hlavne v podobe mladého zvieraťa (*Pieta 2006b*).

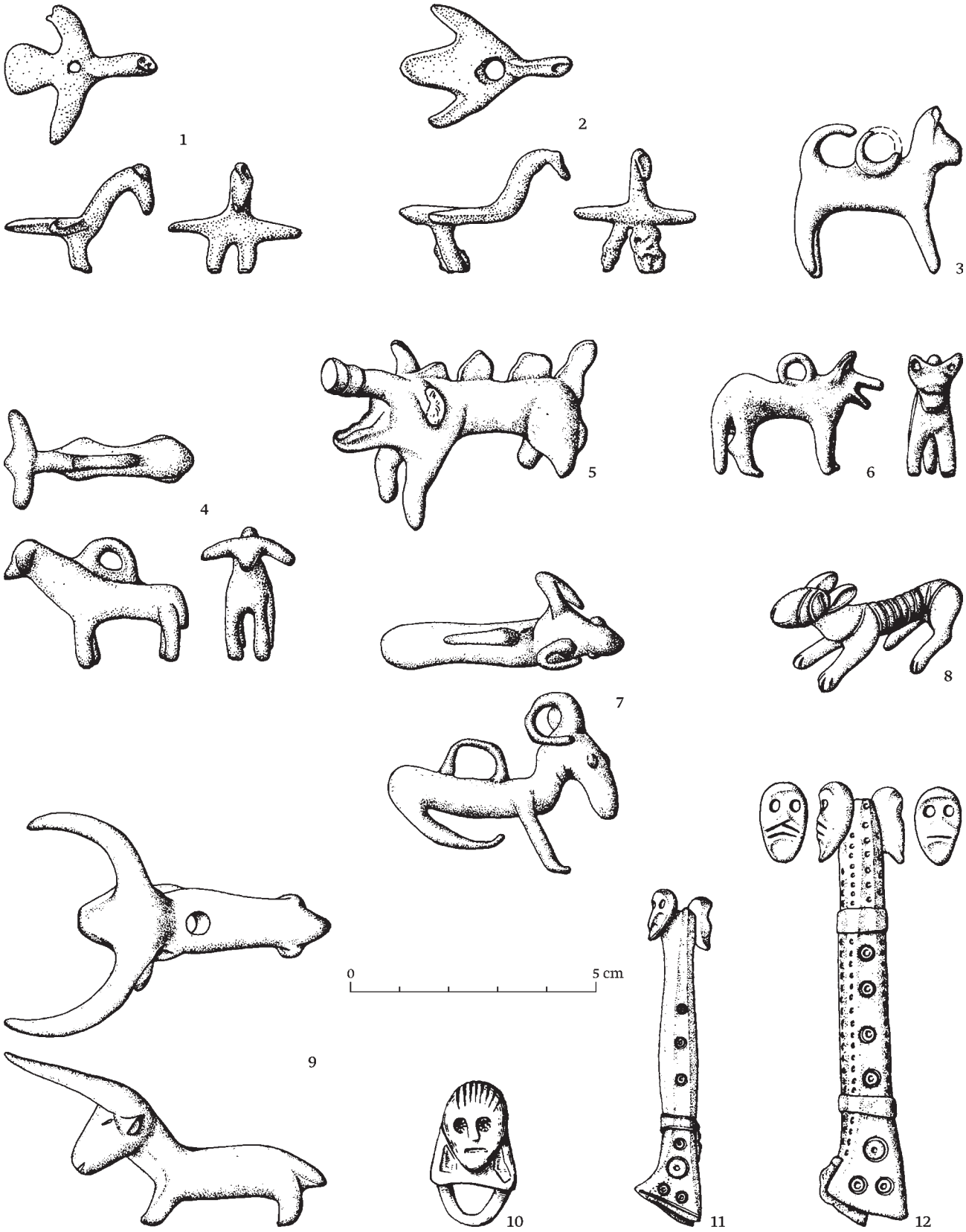
Ďalšie drobné plastiky zobrazujú barana alebo ovcu či kozu. Symbol baraních rohov nachádzame aj na niektorých bronzových krúžkoch s náliatkami a medzi mytologickými motívmi na minciach. Rovnako sa u nás objavujú aj zobrazenia jeleňa, kultového zvieraťa boha Esusa. Staršiu, predkeltskú tradíciu má u nás symbolika slnka v podobe vodného vtáka.

Pes bol kultovým zvieraťom božstiev podsvetia a – zdanlivo paradoxne – symbolizoval nielen zánik a smrť, ale zároveň aj ochranu zdravia a života. Sprevádzal tiež rímskeho boha a patróna lekárov Asklépia. Ochranno-zdravotnú funkciu amuletov v podobe psa zdôrazňuje aj ich výskyt v neskorolaténskych hroboch detí a mladých žien v Porýní (*Lorenz 1974*). Jednotlivé zvieracie plastiky teda môžu mať aj lokálny, aj všeobecne mytologický význam. Prekvapujúco zriedkavý je diviak, jedno z typických keltských mytologických a obetných zvierat.

136. Apotropropajné a symbolické predmety z neskorej doby laténskej.

1-3, 8-11 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 4 – Plavecké Podhradie; 5, 12, 13 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 6 – Horný Lieskov; 7, 14, 15 – Bratislava-Devín. 1-3, 5, 7, 8, 10, 11, 15, 16 – bronz; 4 – bronz a striebro; 6, 9 – sklo; 12, 13 – zubovina.

137. Drobné zvieracie plastiky a motívy ľudskej hlavy.

1, 2, 9 – Kolačno; 3 – Bratislava-Devín; 4 – Streženice; 5 – Slovensko, neznáma lokalita; 6 – okolie Ostrihomu; 7 – Košeca-Nozdrovice; 8 – Nitra; 11 – neznáma lokalita (stredné Podunajsko); 12 – Zemplín. Všetko bronz.

Drobné bronzové plastiky bez závesného uška môžeme pokladať za symbolické votívne dary, zástupné obetiny namiesto skutočných zvierat. Pomerne jasný je spôsob použitia plastík so závesným uškom, ktoré boli obľúbené už v dobe bronzovej. Pre chýbajúce hrobové nálezy v našom prostredí nemáme predstavu o okruhu ich nositeľov a spôsobe používania týchto amuletov. Oprávnene predpokladáme, že boli spolu s inými symbolickými záveskami súčasťou náhrdelníkov. Zvieracie plastiky sa u nás len zriedka vyskytli v bezpečných kontextoch, najčastejšie v špecifických depotoch bronzových ozdôb, ako napríklad v Udiči (*Pieta 2006b*). Takéto hromadné nálezy (typ Ptení, *Čižmář 2002b*) sú pomerne zriedkavé. Novšie k nim pribudli už spomenuté nálezy z Kolačna a depot 10 z Plaveckého Podhradia, ktoré pozostávali prevažne zo súčastí náhrdelníkov – korálikov, krúžkov a iných záveskov, čo potvrdzuje spôsob ich aplikácie.

Niektoré drobné plastiky majú namiesto závesných ušiek zvislé alebo vodorovné otvory na upevnenie na nejakú podložku, možno na kultový vozík alebo iné zariadenie. K nim patrí plastika bojovníka z Trenčianskych Bohuslavíc a vtáky, nájdené v depotoch na hradisku Michalov vrch pri Kolačne. Ojedinelé sú aplikácie v podobe zvierat z bronzového plechu, ktoré sa pripevňovali nitmi na drevenú podložku, možno na vedro.

Inou podobou zvieracích amuletov sú prevŕtané zvieracie, hlavne vlčie a medvedie zuby a kančie tesáky, u nás časté hlavne na sídliskách púchovskej kultúry. V literatúre sa najčastejšie spájajú s totemistickými reliktmi, prípadne s trofejnou symbolikou, no ich výskyt v ženských a detských hrobov naznačuje širší, dnes už málo zrozumiteľný význam (*Pauli 1975*, 129).

Kult hláv patrí k často citovaným keltským rituálom. V hojnej miere ho spomínajú písomné pramene a dokladajú monumentálne plastiky, archeologické nálezy i aplikované výtvarné motívy. Podľa zhodných svedectiev Diodora a Strabóna, ktorí vychádzali z informácií Poseidonia, sa hlavy zabitých nepriateľov pokladali za vzácnu trofej, ktorú bojovníci vystavovali na obdiv pripevnenú k hrivám koní, na ohradách príbytkov alebo vo svätyniach (*Dillon/Chadwick 1975*, 292-294). Potvrdzujú to aj monumentálne kamenné plastiky (netvor z Noves, Entremont, Roquepertuse). Manipuláciu s ľudskými hlavami naznačuje antropologické skúmanie spálených pozostatkov z obetiska v Prosnom. Podľa nespálených zvyškov vo svätyni v Liptovskej Mare boli lebky možno umiestnené na stĺpoch, ktoré lemovali dlažbu svätyne.

Jedným zo spôsobov zobrazovania ľudskej hlavy bol tzv. jánusovský motív, pôvodne podoba boha s dvomi tvárami, hľadiacimi dopredu a dozadu. Monumentálna kamenná plastika tohto božstva sa našla blízko Balatonu v Maďarsku, čo svedčí o existencii tohto kultu v strednom Podunajsku. Do tohto okruhu azda patrí aj rukoväť noža s dvojicou hláv, ktoré zobrazujú muža a ženu alebo muža a mladíka. V novšej dobe sa na trhu so starožitnosťami vo Viedni objavil veľmi podobný artefakt, pochádzajúci z neznámeho náleziska. Vzhľadom na nezvyčajnosť bohato zdobenej bronzovej rukoväti môžeme predpokladať, že ide o zvláštny nôž, využívaný pri kultových, azda iniciačných obradoch.

Pekným príkladom kultu hláv je bronzový závesok nájdený na mieste brodu cez Váh pri Dvorníkoch. Ochrannú funkciu mali aj aplikované prvky, ako vyobrazenia ľudskej hlavy, masky bájnych bytostí alebo terčíky z lebečnej kosti (*Čurný et al. 2006*; *Pauli 1975*, 119).

Vonné živice

Vo svätyni v Liptovskej Mare (*Pieta 1996*, F 24), ale aj na viacerých sídliskách púchovskej kultúry (Púchov, Rakša, Liptovská Mara II) sa našli hrudky alebo ploché okrúhle koláčiky z tmavej organickej hmoty, ktorá po zapálení vydáva príjemnú vôňu. Kadidlo bolo pravidelnou súčasťou rituálnych praktík od najstarších čias a vo viacerých náboženstvách sa uplatňuje dodnes ako prejav zvláštneho uctievania. Poznáme ho napríklad ako hrobový prídavok v germánskych žiarových hroboch. Viaceré celé kusy majú podobu jednoduchej hrudy, ale často sú živice formované do oválnych tvarov, pripomínajúcich miniatúrne bochníčky chleba. Kus z Púchova, uložený v Prírodovednom múzeu vo Viedni, predstavuje niekoľko takýchto bochníčkov prilepených k sebe. Podľa výskytu v sídliskových vrstvách (Liptovská Mara II), resp. v odpadovej jame (Rakša) sa môžeme domnievať, že kadidlo – zapaľovanie vonných látok – sa používalo nielen na obetných miestach, ale aj pri jednoduchých každodenných rituáloch – pri uctievaní predkov, na ochranu príbytku proti nečistým silám a pod.

ZÁVERY

Práca prináša súhrn doterajších poznatkov z viacerých tematických okruhov výskumu včasnodejinného osídlenia severnej časti Karpatskej kotliny. Neponúka komplexný pohľad na vývoj, materiálnu a duchovnú kultúru tohto mimoriadne zložitého obdobia v severnej časti Karpatskej kotliny, pretože takéto monografické spracovanie si ešte vyžiada značné úsilie, založené na postupnom vyhodnocovaní zlomkovitého a len z malej časti zverejneného materiálového fondu, a tiež spoluprácu ďalších odborníkov. Pri voľbe medzi všeobecnejším celkovým prehľadom a podrobným čiastkovým štúdiom som sa rozhodol pre súbor detailnejšie prepracovaných kapitol k danej téme, ktorý však ako celok podáva relatívne ucelenú predstavu o súčasnom výskume v tejto oblasti a o jeho výsledkoch.

Časovým rámcom práce je mladšia doba železná, ale ťažiskovo sa sústreďuje na záverečnú, neskorolaténsku fázu toho obdobia.

Viac priestoru sa vzhľadom na stav pramennej základne venovalo spoznávaniu základných vývojových tendencií na konci doby laténskej a na začiatku doby rímskej. Tejto problematike je venovaná 2. kapitola, ktorá podala prehľad osídlenia slovenského územia od začiatku mladšej doby železnej. Práce posledných desaťročí umožnili systemizovanie a presnejšie definovanie chronológie keltského osídlenia i osídlenia mimo hlavnej podunajskej sídliskovej zóny. Zároveň došlo aj k rozpoznaniu uzlových historických bodov tohto mimoriadne zložitého obdobia. Z nich možno spomenúť aspoň zmeny v sídliskovej štruktúre v Podunajsku koncom stupňa C1, formovanie púchovskej kultúry v Karpatoch okolo polovice 2. storočia pred Kr., etapovitý zánik súvislého keltského osídlenia a jeho výrobných stredísk, vývoj prechodnej zóny medzi keltským osídlením na juhozápade a púchovským osídlením na severe Slovenska, prvé doklady rímskej prítomnosti na Dunaji, plošný zánik severoslovenských opevnení a koniec púchovskej kultúry. Novým poznatkom je zistenie postupného zániku hospodárskych centier na území Slovenska.

Systematické regionálne prieskumy a menšie výskumy v mnohom doplnili mapu osídlenia Slovenska a spresnili naše poznatky o sídliskovej štruktúre mladšej doby železnej v severnej časti Karpatskej kotliny. Popri malých agrárnych osadách a veľkých výrobno-obchodných centrách dnes už poznáme aj malé výrobné strediská, industriálne zóny a príležitostné trhové osady.

Okrem doplnenia historického obrazu skúmaného obdobia si práca okrajovo všímala aj etnicko-kultúrne pomery na našom území. Z nich spomeňme sledovanie dáckych a norických prejavov, objav rímskej prítomnosti na našom území v augustovskej dobe, úvahy o etnicite horskej oblasti či vytýčenie severnej hranice svébskeho osídlenia v jednotlivých časových pásmach v rámci staršej doby rímskej.

Hospodárske pomery toho obdobia boli dosiaľ sledované iba príležitostne v súvislosti s obomi bratislavskými oppidami a podrobnejšie v rámci púchovskej kultúry podľa stavu poznania z konca 70. rokov. K remeslám a inej výrobno-technickej činnosti práca prispela vo viacerých čiastkových aspektoch (hutníctvo, kováčstvo,

šperkárstvo, kamenárstvo, hrnčiarstvo, staviteľstvo, budovanie fortifikácií) a pokúsila sa aj o riešenie dobovej priestorovej štruktúry remeselnej výroby a výmeny (centrá a periféria). Zhromaždenie základných údajov o jednotlivých druhoch výrobnej činnosti, včítane príslušných technických analýz, prinieslo celkom nové poznatky nielen o hospodárskej úrovni sledovaného obdobia, ale aj z pohľadu dejín techniky a remesla. Početné železné výrobky zo sídlisk alebo z nových hromadných nálezov znova podčiarkujú vysokú kvalitu a masové rozšírenie železných nástrojov a náradia. Pri tejto príležitosti bol publikovaný aj prehľad depotov a ich jednoduchá kategorizácia.

Poľnohospodárstvo a jeho vysokú technickú úroveň charakterizuje mimoriadny objem a kvalita železného náradia, ale aj výsledky pokročilého archeobotanického výskumu, ktorý zásadným spôsobom prispel k poznaniu životného prostredia, ako aj k rekonštrukcii spektra pestovaných plodín daného obdobia.

Veľký pokrok sa zaznamenal v poznaní staviteľstva. V tomto smere sme sa mohli oprieť o výsledky výskumu slatinných vrstiev sídliska Liptovská Mara II s dobre zachovanými zvyškami drevených konštrukcií. Dôležitú úlohu v tomto smere zohrali aj experimenty s pôvodnými technológiami (staviteľstvo, kováčstvo, hrnčiarstvo).

Podrobný rozbor vyspelého železného náradia poukázal na úzku previazanosť kvality a intenzity remeselnej práce s ostatnými stránkami hospodárskeho rozvoja, najmä v poľnohospodárstve a vo vojenstve. V širšom zmysle sa potvrdilo, že využívanie zdrojov rudných i nerudných surovín a s nimi prepojené výrobné aktivity v karpatskej oblasti viedli aj k rozvoju celej stredodunajskej oblasti. Nové výsledky priniesli tiež výskumy šperkárstva a výroby ozdobných predmetov, ktoré podporili analýzy farebných a drahých kovov.

Prvý raz bola u nás spracovaná téma o doprave a komunikáciách. Aj keď sú naše pramene v tomto smere zlomkovité, ich prvé zhrnutie jasne naznačilo kompatibilitu technického rozvoja dopravy s okolitým keltským svetom a dôležité postavenie diaľkovej komunikačnej siete, vedúcej cez naše územie. Podstatne sa obohatili naše vedomosti o mincovníctve vďaka početným pokladom mincí. Pribudli aj nové doklady výroby mincí na území púchovskej kultúry vo Folkušovej v Turci.

Vojenstvo v mladšej dobe laténskej a na začiatku doby rímskej je ďalšou témou, ktorej sme sa venovali v tejto práci. Okrem zhromaždenia dostupných druhov zbraní a výzbroje sa popri pomerne jednotnom rámci neskorokeltských militárií ukázali aj niektoré regionálne charakteristiky, najmä pri diaľkových zbraniach.

Mladšia doba železná a najmä dramatické, mnohými zmenami naplnené storočia okolo prelomu letopočtu so skromným počtom prvých historických správ našli svoj primeraný odraz v bohatých archeologických prameňoch. Aj keď len hmlisto a torzovito, predsa informácie o dynamických premenách osídlenia a horizontoch zániku významných oppidálnych stredísk i o vyľudnení regiónov načrtávajú relatívne plastický obraz dejinného vývoja nášho územia. Nie je potrebné zdôrazňovať, že ide len o nedokonalú etapovitú syntézu. Každé seriózne úsilie pri budúcom spracovaní existujúcich či ešte neobjavených materiálových fondov ho v mnohom iste významne doplní.

ZOZNAM NÁLEZÍSK A NÁLEZOV

Použité skratky

AÚ SAV – Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied Nitra
AÚ SAV Košice – Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied pobočka Košice
LM Ružomberok – Liptovské múzeum Ružomberok
MM Bratislava – Mestské múzeum Bratislava
NM Wien – Naturhistorisches Museum Wien
SNM – Slovenské národné múzeum Bratislava
PM Žilina – Považské múzeum Žilina

I. Lokality s nálezmi maľovanej laténskej keramiky (obr. 80)

(miesta s dokladmi výroby sú zvýraznené)

1. Abrahám, okr. Trnava; 2. Batizovce, okr. Poprad; 3. Bernolákovo; 4. Bratislava; 5. Bratislava-Devín; 6. Bratislava-Rusovce; 7. Brehov, okr. Trebišov; 8. Cejkov, okr. Trebišov; 9. Divinka, okr. Žilina; 10. Dvory nad Žitavou, okr. Nové Zámky; 11. Ostrihom (Maďarsko); 12. Hainburg a. d. Donau (Rakúsko); 13. Chotín, okr. Komárno; 14. Iža, okr. Komárno; 15. Jánovce-Machalovce, okr. Poprad; 16. Kalameny, okr. Ružomberok; 17. Kamenín, okr. Nové Zámky; 18. Kašov, okr. Trebišov; 19. Kežmarok (okres); 20. Komárno (okres); 21. Kraków--Wyciąże (Poľsko); 22. Krnča, okr. Topoľčany; 23. Kvačany, okr. Liptovský Mikuláš; 24. Ladmovce, okr. Trebišov; 25. Lendak, okr. Kežmarok; 26. Liptovská Mara I-IV, VII (Liptovská Sielnica), okr. Liptovský Mikuláš; 27. Liptovská Sielnica, okr. Liptovský Mikuláš (Liptovský hrad); 28. Liptovská Štiavnica, okr. Ružomberok; 29. Malaja Kopanja (Ukrajina); 30. Michalovce (okres); 31. Nitra (okres); 32. Plavecké Podhradie, okr. Malacky; 33. Podlęże (pow. Kraków); 34. Podtureň, okr. Liptovský Mikuláš; 35. Púchov (okres); 36. Rajecké Teplice, okr. Žilina; 37. Spišský Hrhov, okr. Levoča; 38. Streda nad Bodrogom, okr. Trebišov; 39. Šarovce, okr. Levice; 40. Šurany-Nitriansky Hrádok, okr. Nové Zámky; 41. Trebišov (okres); 42. Udiča-Prosné, okr. Púchov; 43. Vyšný Kubín, okr. Dolný Kubín; 44. Wolfsthal (Rakúsko); 45. Zemplín, okr. Trebišov; 46. Žehra, okr. Spišská Nová Ves; Neevidované: okolie Krakova (podľa *Woźniak 1990*).

II. Laténske depoty z územia Slovenska

1. Hromadné nálezy železných predmetov (obr. 102)

a) Depoty zo včasnej až strednej doby laténskej (A-C1)

Horné Orešany, okr. Trnava, Slepý vrch: 3 depoty, a – 2 kosáky (AÚ SAV); b – údajne 28 predmetov, z toho 12 kosákov (súkromná zbierka); c – 2 kosy, 7 kosákov, nôž, nôž-sekáč a kovanie (2006, AÚ SAV).

Čachtice, okr. Nové Mesto nad Váhom: nespresnený počet depotov.

Poniky-Ponická Huta, okr. Zvolen, Baby: depot 2006, 3 sekery, 2 radlice, kosa, veľký nôž-sekáč (AÚ SAV).

Udiča, okr. Považská Bystrica, Klapy: depot 3, 3 sekery, kliešte, kladivo, kosák (AÚ SAV).

b) Depoty zo strednej doby laténskej až včasnej doby rímskej (C2-B1)

Bešeňov, okr. Nové Zámky: 1 depot, 8 predmetov, kosák, kosa, sekery, kopije, dláto, *Paulík 1970.*

Bratislava, Nám. slobody: 1 depot, 4 predmety: dláto, hrot, sekery, radlica, *Paulík 1970* (SNM).

Dolná Súča, okr. Trenčín, Krasín: depot 2006, 2 sekery, radlica (súkromná zbierka).

Folkušová, okr. Martin, Červený grúň: 1 depot, 3 kosáky (AÚ SAV).

Gajary, okr. Malacky: 1 depot?, kosy, sekery, zubadlo, *Paulík 1970* (SNM).

Kúty, okr. Malacky: 1 depot, sekery, radlica, nožnice, *Paulík 1970* (SNM).

Liptovská Mara I – Havránok (Liptovská Sielnica – Liptovská Mara): 1 depot, 30 predmetov, *Pieta 2000a* (AÚ SAV/LM Ružomberok).

Plavecké Podhradie, okr. Malacky, Pohanská: 10 depotov, *Paulík 1970*; *1976*; *Paulík/Tomčíková 2005* (SNM, súkromné zbierky).

Rajecké Teplice, okr. Žilina, Skaly: 1 depot, 2 radlice, kosák, sekera, naberačka, *Pieta 1986a* (PM Žilina).

Rakša, okr. Turčianske Teplice, Pod Hrádkom: 1 depot, zachovali sa 2 predmety, kosák a lyžicový vrták, *Pieta 2000a* (AÚ SAV).

Stará Lehota, okr. Topoľčany, Holý vrch: 1 depot, závesná reťaz kotla, 2 obruče a ataša z vedra (súkromná zbierka).

Veľký Kolačín, okr. Ilava, Markovica: 1 depot, 3 dláta (súkromná zbierka).

Zemianske Podhradie, okr. Trenčín, pod Martákovou skalou: 1 depot, 3 predmety (nepublikovaný nález L. Veliačika, AÚ SAV).

2. Hromadné nálezy ozdôb a iných predmetov zo skla, farebných a drahých kovov

a) Depoty zo včasnej až strednej doby laténskej

Horné Orešany, okr. Trnava, Slepý vrch: 2 depoty, a – dutý bronzový nákrčník a 2 duté náramky; b – 4 tenké pozdĺžne profilované a 4 priečne členené náramky, súkromná zbierka, datovanie A2.

Liptovská Mara VII (Liptovská Sielnica – Liptovská Mara), Kamenica: 1 depot, 4 strieborné krúžky v nádobke, datovanie B2, *Pieta 1982* (AÚ SAV/LM Ružomberok).

Pružina, okr. Považská Bystrica, Michalová: 1 depot, 2 bronzové nákrčníky, 3 bronzové náramky, zlaté a strieborné mince, datovanie B2-C1 (súkromná zbierka).

b) Depoty z neskorej doby laténskej až včasnej doby rímskej

Folkušová, okr. Martin, Červený grúň: 2 depoty: č. 2 – 3 bronzové a 1 železná spona (AÚ SAV), č. 3 – 2 spony a náramok (súkromná zbierka).

Kolačno, okr. Partizánske, Michalov vrch: 2 depoty: č. 2 – prívesok v podobe jeleňa a dve drobné plastiky vodných vtákov, náramok a menší krúžok s hráškovými náliatkami a 5 bronzových korálikov, č. 3 – zvieracie prívesky, bronzové a sklené krúžky a koráliky, strieborné mince neznámych typov (súkromné zbierky).

Križovany nad Dudváhom, okr. Trnava: 1 depot, bronzové krúžky, *Zachar 1987* (SNM).

Liptovská Mara I: 2 depoty, 2 závesky na retiazkach v spálenom dome, 3 náramky a krúžok, votívny depot v hornej vrstve obetiska, *Pieta 1982* (AÚ SAV/LM Ružomberok).

Liptovská Mara III: 1 depot, veľká spona a 2 nákrčníky, *Pieta 1982* (AÚ SAV/LM Ružomberok).

Plavecké Podhradie, okr. Malacky, Pohanská: 1 depot: č. 10 – približne 60 predmetov, 3 spony, sklené koráliky, sklené a bronzové krúžky, bronzové dózičky, 4 zvieracie závesky, rozptýlené, *Paulík 1976*; *Paulík/Tomčíková 2005* (súkromné zbierky a AÚ SAV).

Udiča: depot 1, 2 náramky, zoomorfný závesok, časť uzdy, *Pieta 2006b* (súkromná zbierka).

3. Poklady keltských a rímskych republikánskych mincí

a) Depoty mincí zo staršej až strednej doby laténskej

Bátovce, okr. Levice: *Ondrouch 1964*.

Levice: *Ondrouch 1964*.

Pružina, okr. Považská Bystrica, Michalov vrch: mince spolu s bronzovými ozdobami (súkromná zbierka).

Ptičie, okr. Humenné: *Kolníková 1980*.

b) Depoty mincí z neskorej doby laténskej až včasnej doby rímskej (keltské a republikánske mince)

Bratislava: *Ondrouch 1958*; *Kolníková 1991*; *1996*.

Bratislava-Devín: depot mincí v nádobe, *Plachá/Fiala 1998* (MM Bratislava).

Bratislava-Jarovce: *Ondrouch 1964*.

Dolný Kubín-Veľký Bysterec, Trniny: 2 depoty, *Pieta/Kolníková 1986* (SNM, AÚ SAV).

Folkušová, okr. Martin, Červený grúň: 1 depot, 80 mincí (Múzeum mincí a medailí Kremnica).

Kolačno, okr. Partizánske, Michalov vrch: depot 1 a 3, rozptýlené, *Kolníková 2003*.

Likavka, okr. Ružomberok, Hrad Likava: *Hlinka/Hoššo 1980* (SNM).

Lysica, okr. Žilina, Hôrka: 2 depoty, rozptýlené, *Kolníková 2003* (ako lokalita Varín).

Modra/Sv. Jur, okr. Pezinok: *Kolníková 1990*.

Nové Zámky – okolie: *Kolníková 1999*.

Podhradie, okr. Topoľčany, Úhrad: rozptýlené, *Kolníková 2003*.

Rajecká Lesná, okr. Žilina: *Ondrouch 1964*.
Reca, okr. Senec: *Ondrouch 1964*.
Skalka nad Váhom, okr. Trenčín, Chochel: *Kolníková 2003* (súkromné zbierky).
Stará Lehota, okr. Nové Mesto nad Váhom, Mníchova roľa: 11 mincí (súkromná zbierka).
Stupava, okr. Malacky: *Ondrouch 1964*.
Trenčianske Bohuslavice, okr. Nové Mesto nad Váhom, Malovecké: *Kolníková 1998b*.
Trnava: *Ondrouch 1964*.
Udiča, okr. Považská Bystrica, Klapy: *Kolníková 2003*, *Pieta 2006b*.
Varín, okr. Žilina: *Ondrouch 1964*.
Vráble, okr. Nitra: *Ondrouch 1964*; *Kolníková 2005*.
Vrútky, okr. Martin, Hradište: *Kolníková 2003*.
Žilina-Vranie, Rochovica: *Kolníková/Kolník 2004* (súkromná zbierka).
Žilina-Zástranie, Straník: 2 depoty.

III. Súčasti jarma a konského postroja
(stredná až neskorá doba laténska)

a) Vodiace krúžky a kovania jarma
Bratislava: krúžok, bronz, obr. 114: 12, *Pieta/Zachar 1993*, obr. 96: 8 (MM Bratislava).
Bratislava-Rusovce: násadec, bronz, obr. 114: 6, *Bazovský 2002* (SNM).
Bratislava-Devín: 2 krúžky a násadec, bronz, obr. 114: 4, 10, 11; 115: 16, *Pieta/Zachar 1993*; *Pieta/Plachá 1999*, Abb. 11: 9 (MM Bratislava).
Košeca-Nozdrovice, okr. Ilava: krúžok, fragment, bronz, obr. 114: 7 (AÚ SAV).
Krnča, okr. Topoľčany: krúžok, fragment, bronz (AÚ SAV).
Liptovská Mara II (Liptovská Sielnica – Liptovská Mara), okr. Liptovský Mikuláš: 2 ozdobné násadce, fragmenty, bronz, obr. 114: 8, 9, *Pieta 1996* (AÚ SAV).
Nová Dubnica-Veľký Kolačín, okr. Ilava: krúžok, bronz, obr. 114: 2 (súkromná zbierka).
Malé Lednice, okr. Považská Bystrica: krúžok, fragment, bronz, obr. 114: 1 (AÚ SAV).
Nezbudská Lúčka, okr. Žilina: krúžok, bronz, obr. 114: 5 (súkromná zbierka).
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: krúžok, železo, obr. 114: 14 (súkromná zbierka).
Púchov: krúžok, bronz, obr. 114: 13 (NM Viedeň).
Šarovce, okr. Levice: riečny nález, krúžok, bronz (AÚ SAV).
Trenčianske Bohuslavice, okr. Nové Mesto nad Váhom: násadec, bronz, obr. 114: 3 (AÚ SAV).
Veľký Klíž, okr. Partizánske: násadec, fragment, bronz (AÚ SAV).

b) Uzdy
Kĺbové zubadlá s kruhovými bočnicami
Udiča, okr. Považská Bystrica: fragment, bronz, z hromadného nálezu, *Pieta 2006b*, Abb. 4: 3 (súkromná zbierka).
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: železo, z hromadného nálezu č. 6/2001 (AÚ SAV).
Liptovská Mara II (Liptovská Sielnica – Liptovská Mara), okr. Liptovský Mikuláš: osmičkovite stočený článok zubadla, železo, *Pieta 2000c*, Abb. 5: 24 (AÚ SAV).

Zubadlá s pákovými bočnicami
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: z hromadného nálezu 6/2001, železo (AÚ SAV).
Udiča, okr. Považská Bystrica: ružicovitá návliečka na stredový diel, železo (AÚ SAV).
Prašník, okr. Trnava: ružicovitá návliečka, bronz, *Kolník 1999*, obr. 1 (súkromná zbierka).

c) Faléry (nášivky)
Okrúhle, so stredovou mriežkovanou vypuklinou
Bratislava: bronz, *Pieta/Zachar 1993*, obr. 96: 10 (SNM Bratislava).
Liptovská Mara I (Liptovská Sielnica – Liptovská Mara), okr. Liptovský Mikuláš: obetisko, bronz, *Pieta 1996*, tab. III: 1 (AÚ SAV).
Liptovská Mara II (Liptovská Sielnica – Liptovská Mara), okr. Liptovský Mikuláš: bronz (AÚ SAV).
Trenčianske Bohuslavice, okr. Nové Mesto nad Váhom: bronz, *Pieta 2001b*, obr. 2: 14 (AÚ SAV).

Trojlisté s trikvetrom
Trenčianske Bohuslavice, okr. Nové Mesto nad Váhom: bronz (AÚ SAV).
Jánovce-Machalovce, okr. Poprad: 2 ks, fragmenty, bronz, *Pieta/Soják 2004* (AÚ SAV).
Nimnica, okr. Púchov: fragment, bronz (AÚ SAV).

IV. Súčasti kolesa a voza
(stredná až neskorá doba laténska)

a) Zákolníky
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: klinovitý, s otvorom na závlačku na konci, železo, dĺžka 137 mm (SNM).
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: s kruhovou hlavicou a kónickým telom, železo, dĺžka 131 mm (SNM).
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: s kruhovou hlavicou a koncovou pružinou, železo, dĺžka 187 mm (SNM).
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: s okuliarovitou hlavicou a poistným nitom, depot 6/2001 (4 ks), dĺžka 104 mm, 110 mm, 123 mm (AÚ SAV a súkromná zbierka).
Považská Bystrica-Považská Teplá: s polkruhovou hlavicou, železo, tri kruhové bronzové vložky, poistný železný nit s ozdobnou hlavicou so stopami emailu, výška 115 mm, šírka hlavice 84 mm (súkromná zbierka).
Slatina nad Bebravou, okr. Bánovce nad Bebravou: fragment, železo (AÚ SAV).
Slatina nad Bebravou, okr. Bánovce nad Bebravou: železo, dĺžka 174 mm (AÚ SAV).

b) Závlačky (funkčný výklad neistý)
Trenčianske Bohuslavice, okr. Nové Mesto nad Váhom: závlačka s očkom, esovite prehnutá (2 ks), bronz, dĺžka 64 mm, železo, dĺžka 81 mm, železo, dĺžka 160 mm (AÚ SAV a súkromná zbierka).
Trenčianske Bohuslavice, okr. Nové Mesto nad Váhom: závlačka s krúžkom, nožová, fragment, zachovaná dĺžka 68 mm (AÚ SAV).
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: závlačka s krúžkom, kónická, železo, dĺžka 98 mm (SNM).
Folkušová, okr. Martin: závlačka s krúžkom, drôtená, železo, 90 mm (AÚ SAV).

c) Svorka kolesa
Bratislava-Devín: vnútorná šírka 58 mm, bronz, doba laténska? (MM Bratislava).

d) Kovania osi a náboja kolies (železo)
Bratislava-Devín: vonkajšie kovanie náboja kolesa (MM Bratislava).
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: vnútorná manžeta náboja, otvorená (súkromná zbierka).
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: depot 6/2001 (AÚ SAV):
– 2 vnútorné manžety náboja kolesa, otvorené, vnútorný priemer 73 a 65 mm;
– 5 vonkajších kovaní náboja kolies z pásoviny rôznej šírky s priemerom 104, 117, 118, 120 a 150 mm;
– 2 kruhové objímky okrúhleho prierezu s priemerom 110 a 123 mm;
– 2 koncové objímky osi z masívnej pásoviny, oválneho tvaru, rozmer 6 x 80 mm a 65 x 85 mm.
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: depot 4/1990, vonkajšie kovania náboja kolies, *Tomčíková/Paulík 2004* (SNM).

e) Kovania korby a podvozka voza
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: depot 1/68, 2 oválne spojky z tyčinky kruhového prierezu s koncovými zápustkami do drevených častí voza, dĺžka 155 a 170 mm, železo (SNM).
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: depot 2001, trojuholníkovitý rám z tyčinky kruhového prierezu s tromi zápustkami, dĺžka rámu 140 mm, šírka základne 128 mm; 2 spojky z dvoch ohniviek reťaze s koncovými zápustkami na oboch koncoch, dĺžka spojky 155 a 166 mm, železo (AÚ SAV).
Slatina nad Bebravou, okr. Bánovce nad Bebravou: spojka z dvoch ohniviek s jednou koncovou zápustkou, dĺžka 217 mm, železo; spojka rámu a korby s koncovými očkami nerovnakého priemeru, dĺžka 228 mm, železo (AÚ SAV).

V. Kopije a oštepy

1. *Kopije so širším, výraznejšie odsadeným listom, so stredovým rebrom*
Bratislava-Devín – hrad: nález zo sídliskovej vrstvy, fragment (MM Bratislava).
Folkušová, okr. Martin: hradisko Červený grúň, púchovská kultúra, dĺžka 300 mm (súkromná zbierka).

Hrochoť, okr. Banská Bystrica: sídlisko a hradisko(?) Jánošíkova skala, dĺžka 185 mm, prechodný typ s naznačeným rebrom (AÚ SAV).

Kvačany-Dlhá Lúka, okr. Liptovský Mikuláš: sídlisko Chopce, predpúchovský stupeň a púchovská kultúra, dĺžka 272 mm (LM Ružomberok).

Poniky-Ponická Huta, okr. Zvolen: hradisko Baby, stredná doba laténska, dĺžka 270 mm (AÚ SAV).

Púchov, hradisko Skalka, púchovská kultúra, dĺžka 188 mm (NM Wien, inv. č. 21216).

Trenčianske Bohuslavice, okr. Nové Mesto nad Váhom: oppidum Malovecké, prechodný typ s naznačeným rebrom, dĺžka 157 mm (AÚ SAV).

Zemplín, okr. Trebišov: a – keltsko-dácke obetisko, umelo deformovaný hrot, dĺžka približne 330 mm, *Miroššayová/Čaplovič 1991*, tab. 2: 3; b – pohrebisko, zber, dĺžka 203 mm (AÚ SAV Košice), *Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*, tab. 20: 4.

Ploštín (Liptovský Mikuláš), pod hradiskom Rohačka, ojedinelý nález, dĺžka 205 mm, priemer tuľaje 20 mm (LM Ružomberok).

2. *Kopije s dlhším úzkym hrotom (tvar vŕbového listu)*

Bešeňov, okr. Nové Zámky: 2 kopije s úzkym listom v hromadnom náleze, *Paulík 1970*, 46, 47.

Bratislava-Devín: oppidum, nález zo sídliskovej vrstvy, deformovaný kus, pôvodná dĺžka asi 335 mm (MM Bratislava).

Poniky-Ponická Huta, okr. Zvolen: hradisko Baby, stredná doba laténska, dĺžka 300 mm (AÚ SAV).

Púchov: hradisko Skalka, púchovská kultúra, deformovaný kus, pôvodná dĺžka asi 290 mm (NM Wien, inv. č. 21217).

Púchov: hradisko Skalka, fragment hrotu, zachovaná dĺžka 117 mm, max. šírka 25 mm, púchovská kultúra (NM Wien, inv. č. 21205).

Súľov, okr. Bytča: sídlisko Javor, púchovská kultúra, dĺžka 195 mm (obr. 122: 6), *Petrovský-Šichman 1965*, 71, Taf. XIII: 7 (PM Žilina).

Šuja (Rajec), okr. Žilina: hromadný nález, dĺžka 265 mm (PM Žilina).

Trenčianske Bohuslavice, okr. Nové Mesto nad Váhom: oppidum Malovecké, dĺžka 187 mm (súkromná zbierka).

Zemplín, okr. Trebišov: a – keltsko-dácke obetisko, zlomky zo 4 kopijí tohto typu, zväčša deformovaných a poškodených, 2 kompletné kusy, dĺžka 480 mm a 460 mm, *Miroššayová/Čaplovič 1991*, tab. 2: 1, 2, 6, tab. 4: 1, 5, 7, 10; b – sídlisko, tuľaj a časť listu kopije, zachovaná dĺžka 130 mm, šírka tuľaje 40 mm; c – pohrebisko, hroby 94 a 134, včasná doba rímska, *Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*, tab. 13: 5, 19: 3 (AÚ SAV Košice).

3. *Kopije s hrotom šošovkovitého tvaru (tvar vavrínového listu)*

Rajecká Lesná, okr. Žilina: dĺžka 190 mm, púchovská kultúra (PM Žilina).

Vrútky, okr. Martin: hradisko, dĺžka 192 mm, púchovská kultúra (súkromná zbierka).

4. *Kopije (oštepy) s krátkym listovitým hrotom*

Liptovská Mara IV: sídlisko, fragment, pôvodná dĺžka asi 91 mm, priemer tuľaje 15 mm, púchovská kultúra (AÚ SAV/LM Ružomberok).

Liptovská Mara II: a – dĺžka 130 mm, priemer tuľaje 30 mm, vo vrstve zo staršej doby rímskej; b – dĺžka 110 mm, priemer (otvorenej) tuľaje 18 mm, vo vrstve zo začiatku doby rímskej (B1a), púchovská kultúra (AÚ SAV/LM Ružomberok).

Liptovská Mara VII: sídlisko, dĺžka 81 mm, šírka listu 20 mm, šírka tuľaje 19 mm, púchovská kultúra (AÚ SAV/LM Ružomberok).

Nimnica, okr. Púchov, Holiš: hradisko, celková dĺžka 136 mm, dĺžka listu 70 mm, priemer tuľaje 17 mm, púchovská kultúra (AÚ SAV).

Obišovce, okr. Košice-okolie: hradisko Stráž, stredná doba laténska, dĺžka 156 mm (AÚ SAV).

Sklabinský Podzámok, okr. Martin: Katova skala, dĺžka 178 mm, z toho dĺžka listu 79 mm, dĺžka tuľaje 21 mm, zber na hradisku s osídlením zo začiatku doby halštatskej, staršej a strednej doby laténskej – predpúchovský stupeň (AÚ SAV).

Udiča, okr. Púchov, Klapy: hradisko, dĺžka 110 mm, z toho list 68 mm, púchovská kultúra (AÚ SAV).

Zemplín, okr. Trebišov: obetisko, poškodený exemplár, pôvodná dĺžka asi 180 mm, *Miroššayová/Čaplovič 1991*, tab. 4: 12 (AÚ SAV Košice).

5. *Oštepy so spätnými háčikmi na krátkom trojuholníkovitom hrote*

Dolný Moštenec, okr. Považská Bystrica: náhodný nález, celková dĺžka 145 mm, dĺžka hrotu 56 mm, priemer tuľaje 26 mm, púchovská kultúra (PM Žilina).

Liptovská Mara I, hradisko Havránok: neskorolaténska vrstva, celková dĺžka 183 mm, púchovská kultúra (AÚ SAV/LM Ružomberok).
Liptovská Mara IV, sídlisko Vlašky: neskorolaténsky objekt (D1), pôvodná dĺžka 89 mm, púchovská kultúra (AÚ SAV/LM Ružomberok).
Plavecké Podhradie, okr. Malacky, Pohanská: oppidum, celková dĺžka 183 mm (SNM).

VI. Ostrohy

1. Neskorolaténske háčikovité ostrohy, nízky oblúk, úzke ramená polkruhového prierezu ukončené háčikmi (8 ks)
Folkušová, okr. Martin, Červený grúň: výšinné sídlisko, púchovská kultúra, 19/2000, rozpätie ramien 55 mm, železo (AÚ SAV).
Liptovská Mara II, okr. Liptovský Mikuláš: sídlisko, púchovská kultúra, železo, *Pieta 2000c*, obr. 5: 25 (AÚ SAV/LM Ružomberok).
Liptovská Mara VII, okr. Liptovský Mikuláš: sídlisko, púchovská kultúra, železo, *Pieta 1982*, tab. XVII: 31 (AÚ SAV/LM Ružomberok).
Plavecké Podhradie, okr. Malacky: keltské oppidum, háčiky obrátené nahor, neúplný kus, železo (AÚ SAV).
Slatina nad Bebravou, okr. Bánovce nad Bebravou, Udrina: neskorolaténske hradisko, 2 fragmenty, železo (AÚ SAV).
Trenčianske Bohuslavice, okr. Trenčín: keltské oppidum, háčiky obrátené dolu, bodec smeruje nahor, neúplný kus, železo (AÚ SAV).
Vyšný Kubín, okr. Dolný Kubín, Ostrá skala: železo, *Turčan 2004*, 430, Abb. 2: 2 (SNM).

2a. Neskorolaténske ostrohy s nízkym oblúkom ramien a veľkými koncovými gombíkmi (Gidalski podskupina A, 27 ks)
Bratislava-Devín (7 ks):
– úpätie hradného vrchu, neskorolaténske oppidum, železo, fragment, *Pieta/Zachar 1993*, obr. 114: 5 (MM Bratislava);
– priestor stredného hradu, dielňa, zlomky 3 ostrôh, železo (MM Bratislava);
– priestor stredného hradu, sektor 21, sonda 1/2001, rameno a koncový gombík ostrohy, železo (MM Bratislava);
– priestor stredného hradu, sektor 20, sonda 10/11, 2002, železo (MM Bratislava);
– priestor stredného hradu, S 20, So 23D/2003, s dlhým bodcom (MM Bratislava).
Hrabušice, okr. Spišská Nová Ves, Pod Zelenou horou: sídlisko, zber detektorom kovov, dlhý štíhly bodec a nízko klenuté ramená, železo, fragment, púchovská kultúra.
Jalná, okr. Žiar nad Hronom, Suť: sídlisko, železo, púchovská kultúra (AÚ SAV).
Košeca-Nozdrovice, okr. Ilava: hradisko, fragment, zahnutý bodec dlhý 19 mm, železo (súkromná zbierka).
Krnča, okr. Topoľčany, Tábor: mladolaténske hradisko, 2 kusy, celý exemplár a fragment, púchovská kultúra, železo, *Benadik 1967*, obr. 200: 4 (AÚ SAV).
Nimnica, okr. Púchov, Holiš (536 m): púchovská kultúra, prehnutý bodec dlhý 12 mm, železo, púchovská kultúra (súkromná zbierka).
Nitrianske Rudno, okr. Prievidza: hradisko, fragment, železo, púchovská kultúra (AÚ SAV).
Slatina nad Bebravou, okr. Bánovce nad Bebravou, Udrina: hradisko, šírka ramien 54 mm, dĺžka bodca 21 mm, železo, stredná a neskorá doba laténska (AÚ SAV).
Slovenský Grob, okr. Pezinok, Eisgrub: sídlisko, fragment, deformovaný, hrot mierne prehnutý, bronz, neskorá doba laténska (súkromná zbierka).
Prosné, okr. Považská Bystrica, Uhliská: obetisko, železo, púchovská kultúra, *Pieta 1982*, tab. XVII: 30 (PM Žilina).
Trenčianske Bohuslavice, okr. Trenčín, Malovecké: keltské oppidum, 5 celých kusov, 1 fragment, železo a bronz (1), *Bazovský 2003*, 128, tab. 3: 10 (AÚ SAV, SNM a súkromná zbierka).
Zemplín, okr. Trebišov, keltsko-dácke sídlisko, 2 kusy, bronz a železo, *Benadik 1965*, Abb. 16 (AÚ SAV Košice).
Zemplín, okr. Trebišov: keltsko-dácke pohrebisko, hrob 57, 2 kusy, železo, *Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*, tab. VII: 18, 19 (AÚ SAV Košice).

2b. Neskorolaténske ostrohy s krátkym nízkym oblúkom ramien, ukončených menšími masívnymi uzlíkmi (3 ks)
Demänová, okr. Liptovský Mikuláš: ojedinelý nález, púchovská kultúra, železo, koncové uzlíky,

Pieta 1982, tab. XVII: 33 (Oravské múzeum Oravský Podzámok).

Kežmarok, Jeruzalemberg: hradisko, púchovská kultúra, ojedinelý nález, fragment, koncové uzlíky, železo (zbierka L. Kiefera).

Nimnica, okr. Púchov, hradisko Holiš (536 m): púchovská kultúra, časť ostrohy s oblúkovitými ramenami ukončenými polguľovitým uzlíkom a dlhým bodcom, rozpätie ramien 100 mm, železo (AÚ SAV).

3. Neskorolaténske gombíkovité ostrohy s vysokým oblúkom štíhlych ramien, ukončených gombíkmi (Gidalski B2, 5 ks)

Hrabušice, okr. Spišská Nová Ves, Zelená hora: hradisko, púchovská kultúra, rameno s menším koncovým gombíkom, bronz, *Roth 2002*, tab. 5: 1 (Podtatranské múzeum Poprad).

Liptovská Mara I, okr. Liptovský Mikuláš: obetisko, púchovská kultúra, zahnutý bodec kosoštvorcového prierezu, bronz, *Pieta 1982*, tab. XVII: 37 (AÚ SAV/LM Ružomberok).

Vrbové, okr. Nové Mesto nad Váhom, Prašník: hradisko, bodec kosoštvorcového prierezu, železo (súkromná zbierka).

Zemplín, okr. Trebišov: obetisko, 2 kusy – zlomky, železo, *Miroššayová/Čaplovič 1991*, 118, tab. 1: 7, 8 (AÚ SAV Košice).

4a. Včasnorímske ostrohy s krátkymi oblúkovitými ramenami, ukončenými menšími masívnymi uzlíkmi (Gidalski C, 8 ks)

Hrabušice, okr. Spišská Nová Ves, Pod Zelenou horou: sídlisko, púchovská kultúra, zber, železná ostroha s uzlíkovitým ukončením ramien a krátkym tupým bodcom, rozpätie ramien 55 mm.

Kostolná pri Dunaji, okr. Galanta: germánske pohrebisko, hrob 14, železo, 1 kus, *Kolník 1980*, tab. LXXXIV, 14 g (múzeum Galanta).

Likavka, okr. Ružomberok, Stredný lán: sídlisko, púchovská kultúra, železo, *Pieta 1997a*, 146, obr. 107: 10 (Múzeum Považská Bystrica, expozícia Púchov).

Liptovská Mara III, okr. Liptovský Mikuláš: sídlisko, púchovská kultúra, železo, fragment, *Pieta 1982*, tab. XVII: 32 (AÚ SAV/LM Ružomberok).

Slatina nad Bebravou, okr. Bánovce nad Bebravou, Udrina: hradisko, stredná a neskorá doba laténska, fragment – časť ramena s uzlíkom (AÚ SAV).

Zemplín, okr. Trebišov: dácke pohrebisko, hrob 128, 2 kusy, bronz a železo; hrob 163, 1 kus, železo, *Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990*, tab. XVIII: 1, 2; XX: 12; XXI: 5 (AÚ SAV Košice).

4b. Včasnorímske ostrohy s krátkymi oblúkovými ramenami, ukončenými uzlíkmi (3 ks)

Liptovská Mara II, okr. Liptovský Mikuláš: sídlisko, púchovská kultúra, železo, 2 kusy, *Pieta 1996*, tab. III: 5, 12 (AÚ SAV/LM Ružomberok).

Liptovská Mara III, okr. Liptovský Mikuláš: sídlisko, púchovská kultúra, železo, fragment, *Pieta 1982*, tab. XVII: 38 (AÚ SAV/LM Ružomberok).

5. Nitované ostrohy (4 ks)

Bratislava (okolie): ostroha so širokými oblúkovitými ramenami zdobenými prelamovaním, zahnutý bodec hranatého prierezu, striebro, *Völlig 1992*, 398, 399 (Magyar nemzéti múzeum Budapešť).

Trenčianske Bohuslavice, okr. Trenčín, Malovecké: keltské oppidum, fragment, železo (SNM).

Udiča-Prosné, okr. Považská Bystrica hradisko Zlatý kôň: púchovská kultúra, 1 kus, rozpätie ramien 71 mm, dlhý bodec zapustený do oblúka ramien, železo (Vlastivedné múzeum Považská Bystrica).

Slatina nad Bebravou, okr. Bánovce nad Bebravou, Udrina: hradisko zo strednej a neskorej doby laténskej, rozpätie ramien 38 mm, dĺžka bodca 20 mm (AÚ SAV).

LITERATÚRA

Antické pramene sú väčšinou citované podľa Herrmann (Ed.) 1988.

Allen 1967 – D. Allen: Iron currency bars in Britain. Proc. Prehist. Soc. 33, 1967, 307-335.

Ambros 1978 – C. Ambros: Prírastky a analýzy archeozoologického materiálu. AVANS 1977, 1978, 19-26.

Andrzejowski 2000 – J. Andrzejowski: Wczesnorzymska miniaturka tarchy z Nadkola nad Livcem. In: Superiores Barbari. Księga ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego. Kraków 2000, 23-47.

Audouze/Buchsenschutz 1992 – F. Audouze/O. Buchsenschutz: Towns, villages and countryside of celtic Europe. From the beginning of the second millennium to the end of the first century BC. London 1992.

Baatz 1990 – D. Baatz: Schleudergeschosse aus Blei. Eine waffentechnische Untersuchung. Saalburg-Jahrb. 45, 1990, 59-67.

Bader 2002 – T. Bader: Wiederaufbau eines eisenzeitlichen Gehöftes im Keltenmuseum Hochdorf/Enz. In: Experimentelle Archäologie in Europa. Bilanz 2002, 127-158.

Baitinger 2004 – H. Baitinger: Hellenistisch-frühkaiserzeitliche Reitersporen aus dem Zeusheiligtum von Olympia. Germania 82, 2004, 351-380.

Barral/Guillaumet/Nouvel 2002 – Ph. Barral/J.-P. Guillaumet/P. Nouvel: Les territoires de la fin de l´Âge du Fer entre Loire et Saône: les Éduens et leurs voisins. Problematique et élements de réponse. In: D. Garcia, F. Verdin (Ed.): Territoires celtiques. Espaces ethniques et territoires des agglomérations protohistoriques d´Europe occidentale. Paris 2002, 271-296.

Bartošková 1986 – A. Bartošková: Slovanské depoty železných předmětů v Československu. Stud. Arch. Ústavu ČSAV v Brně, 13-2, 1986.

Bazovský 2002 – I. Bazovský: Bronzové predmety z doby laténskej a rímskej z Bratislavy-Rusoviec. Zbor. SNM. Arch. 96, 2002, Archeológia 12, 23-44.

Bazovský 2003 – I. Bazovský: Nálezy z keltského oppida v Trenčianskych Bohuslaviciach. Zbor. SNM. Arch. 97, 2003, Archeológia 13, 119-131.

Becker/Rieser 2002 – K. Becker/H. Rieser: Untersuchungen zur Metallurgie und Effizienz merowingischer Lamellenpanzer. Arch. Korrespbl. 32, 2002, 597-606.

Beckhoff 1965 – K. Beckhoff: Eignung und Verwendung einheimischer Holzarten für prähistorische Pfeilschäfte. Die Kunde 16, 1965, 51-61.

Beckhoff 1968 – K. Beckhoff: Eignung und Verwendung einheimischer Holzarten für prähistorische Pfeilbogen. Die Kunde 19, 1968, 85-101.

Beldiman 1993 – C. Beldiman: Fibule de schema Latène C cu placa emailata din Romania. Apulum 27-30, 1993, 181-188.

Benadik/Vlček/Ambros 1957 – B. Benadik/E. Vlček/C. Ambros: Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku. Keltische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1957.

Benadik 1960 – B. Benadik: Keltské pohrebisko v Bajči-Vlkanove. Slov. Arch. 8, 1960, 393-456.

Benadik 1962 – B. Benadik: Chronologické vzťahy keltských pohrebísk na Slovensku – Chronologische Beziehungen der keltischen Gräberfelder in der Slowakei. Slov. Arch. 10, 1962, 341-396.

Benadik 1965 – B. Benadik: Die spätlatènezeitliche Siedlung von Zemplín in der Ostslowakei. Germania 43, 1965, 63-91.

Benadik 1967 – B. Benadik: Neskorolaténske opevnené sídlisko v Krnči. Arch. Rozhledy 19, 1967, 612-617, obr. 200.

Benadik 1975 – B. Benadik: Besonders angelegte Gräber auf keltischen Gräberfeldern der Slowakei und ihre gesellschaftliche Bedeutung. Ausgrabung des Gräberfeldes in Palárikovo und sein Charakter. Alba Regia 14, 1975, 97-106.

Benadik 1983 – B. Benadik: Maňa. Keltisches Gräberfeld. Fundkatalog. Nitra 1983.

Benadik/Vlček/Ambros 1957 – B. Benadik/E. Vlček/C. Ambros: Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku. Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei. Bratislava 1957.

Benediková 2004 – L. Benediková: Koniec doby halštatskej a začiatok doby laténskej v slovenských Karpatoch (na príklade lokality Istebné-Hrádok). In: Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. Krosno 2004, 93-120.

Benediková 2006 – L. Benediková: Osídlenie Západných Karpát a severnej časti Východných Karpát v halštatskej a strednej laténskej dobe. Nitra 2006. Dizertačná práca.

Beninger 1937 – E. Beninger: Die Germanischen Bodenfunde in der Slowakei. Reichenau – Leipzig 1937.

Beranová 1980 – M. Beranová: Zemědělství starých Slovanů. Praha 1980.

Biborski 1993 – M. Biborski: Die Schwerter des 1.und 2. Jahrhunderts n. Chr. aus dem Römischen Imperium und dem Barbaricum. In: Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis 1993, Pécs, 91-130.

Bidzilja 1971 – V. I. Bidzilja: Istorija kuľtury Zakarpatja na rubeži našoj eri. Kijiv 1971.

Biel 1995 – J. Biel: Der Keltenfürst von Hochdorf. Stuttgart 1995.

Blahuta 1963 – F. Blahuta: Nálezy na sídlisku 2 v Prešove v rokoch 1961-1962. Štud. zvesti AÚ SAV 11, 1963, 153-166.

Bochnak 2003a – T. Bochnak: Die ostalpine Axt aus Grab 20 des Gräberfeldes der Przeworsk-Kultur in Ciecierzyn, Gde. Byczyna. Acta Arch. Carpathica 38, 2003, 71-90.

Bochnak 2003b – T. Bochnak: „Długie noże" w grobach kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego – broń czy narzędzie? Mat. Arch. 34, 2003, 5-18.

Bochnak 2004 – T. Bochnak: Zróżnicowanie typologiczne ostróg oraz bojowe zastosowanie konia w kulturze przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego fasc. Nauki Historyczne: Archeologia, zeszyt 1, 2004, 9-61.

Bokiniec 2005 – E. Bokiniec: Podwiesk, Fundstelle 2. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur im Kulmer Land. Warszawa-Toruń 2005.

Bónis 1969 – É. Bónis: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. Budapest 1969.

Böhme-Schönberger 1998 – A. Böhme-Schönberger: Das Grab eines vornehmen Kriegers der Spätlatènezeit aus Badenheim. Germania 76, 1998, 217-256.

Botheroyd/Botheroyd 1992 – S. Botheroyd /P. F. Botheroyd: Lexikon der keltischen Mythologie. München 1992.

Březinová 2000 – G. Březinová: Nitra-Šindolka. Siedlung aus der Latènezeit. Nitra 2000.

Březinová 2004 – G. Březinová: Keltské sklo v severnej časti Karpatskej kotliny. Územie Slovenska. In: Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. Krosno 2004, 137-150.

Brunaux/Rapin 1988 – J. L. Brunaux/A. Rapin: Gournay II. Boucliers et lances. Dépots et trophées. Paris 1988.

Buchsenschutz/Ralston 1981 – O. Buchsenschutz/I. Ralston: Les fortifications des Ages des Métaux. Archéologia 154, 1981, 26-35.

Budinský-Krička 1960 – V. Budinský-Krička: Výskum r. 1958 na vrchu Bakhegy v Strede nad Bodrogom. Slov. Arch. 8, 1960, 217-223.

Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990 – V. Budinský-Krička/M. Lamiová-Schmiedlová: A late 1st century B.C. – 2nd Century A.D. at Zemplín. Slov. Arch. 38, 245-354.

Bujna 1982 – J. Bujna: Spiegelung der Sozialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken. Pam. Arch. 73, 1982, 312-431.

Bujna 1989 – J. Bujna: Das latènezeitliche Gräberfeld bei Dubník. I. Slov. Arch. 37, 1989, 245-354.

Bujna 1991 – J. Bujna: Das latènezeitliche Gräberfeld bei Dubník. II. Slov. Arch. 39, 1991, 221-254.

Bujna 1995 – J. Bujna: Malé Kosihy. Latènezeitliches Gräberfeld. Katalog. Nitra 1995.

Bujna 1998 – J. Bujna: Reich ausgestattete Brandgräber mit Holzeinbau auf dem Gräberfeld in Malé Kosihy. Reflexionen und Hypothesen über die Bestattungssitten der Kelten. Slov. Arch. 46, 1998, 289-308.

Bujna 2003 – J. Bujna: Spony z keltských hrobov bez výzbroje z územia Slovenska (typologicko-chronologické triedenie LTB- a C1-spôn. Slov. Arch. 51, 2003, 39-108.

Bujna 2005 – J. Bujna: Kruhový šperk z laténskych ženských hrobov na Slovensku. Nitra 2005.

Bujna 2006 – J. Bujna: Das reich ausgestattete Kriegergrab aus dem keltischen Gräberfeld Hurbanovo-Konkoľ, Bez. Komárno, SW-Slowakei. Pravěk 16, 2006, 201-242.

Bujna 2007 – J. Bujna: Der goldene Torques von Hrkovce bei Šahy, Bez. Levice. Slov. Num. 18, 2007, 41-58.

Bujna/Romsauer 1983 – J. Bujna/P. Romsauer: Späthallstatt- und frühlatènezeitliches Gräberfeld in Bučany. Slov. Arch. 31, 1983, 277-324.

Bukowski 1979 – Z. Bukowski: Problemy osadnictwa. In: Prahistoria ziem Polskich IV, Warszawa-Wroclaw-Kraków-Gdansk 1979, 221-246.

Caesar BG – G. I. Caesar: Commentarii de bello Gallico. Válečné paměti. Praha 1972.

Caesar BC – C. I. Caesar: Commentarii de bello civili. Válečné paměti. Praha 1972.

Challet 1992 – V. Challet: Les Celtes et l´émail. Documents préhistoriques 3. Paris 1992.

Charpy/Roualet 1991 – J.-J. Charpy/P. Roualet: Les Celtes en Champagne. Cinq siécles d´histoire. Epernay 1991.

Clark 1963 – J. G. D. Clark: Neolithic Bows from Somerset, England, and the Prehistory of Archery in North-western Europe. Proc. Preh. Soc. 29, 1963, 50-98.

Collis 1972 – J. Collis: The Dacian Horizon-Settlements and Chronology. Slov. Arch. 20, 1972, 313-316.

Collis 1984 – J. Collis: Oppida/Earliest Towns North of the Alps. Sheffield 1984.

Collis/McLaren Ralston 1976 – J. R. Collis/I. B. McLaren Ralston: Late La Tène Defences. Germania 54, 1976, 135-146.

Cosack 1977 – E. Cosack: Zur spätlatènezeitlichen Schwertscheide von Zemplín, Bez. Trebišov. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava, 41-46.

Cosack 1994 – E. Cosack: Vorgeschichtliche Feuerstülpen. Arch. Korrbl. 24, 1994, 319-323.

Crişan 1978 – I. H. Crişan: Ziridava. Arad 1978.

Crişan 1980 – I. H. Crişan: Necropola dacică de la Cugir. Apulum 18, 1980, 80-87.

Cumberpatch 1995 – C. G. Cumberpatch: Settlement and Economy in Late Iron Age Slovakia, Southern Poland and Transdanubian Hungary. In: J. D. Hill/C. G. Cumberpatch (Ed.): Different Iron Ages. Studies on the Iron Age in Temperate Europe. BAR International Series 602, Oxford 1995, 195-217.

Cumberpatch/Pawlikowski 1988 – C. G. Cumberpatch/M. Pawlikowski: Preliminary Results of Mineralogical Analyses of Late La Tène Painted Pottery from Czechoslovakia. Arch. Rozhl. 40, 1988, 184-193.

Czajlik 1999 – Z. Czajlik: Quellen zur prähistorischen Eisengewinnung in Ostungarn. Arch. Austriaca 82-83, 1998-1999, 515-519.

Czysz 1986 – W. Czysz: Ein spätrömisches Waffengrab aus Westendorf, Lkr. Augsburg. Bayer. Vorgeschichtsbl. 51, 1986, 261-271.

Čambal 2004 – R. Čambal: Bratislavský hradný vrch – akropola neskorolaténskeho oppida. Der Bratislavaer Burghügel – die Akropolis von spätlatènezeitlichem Oppidum. Zbor. SNM Archeol. Supplementum 1, Bratislava 2004.

Čaplovič 1960 – P. Čaplovič: Púchovské sídlisko Trniny nad Veľkým Bystercom. Slov. Arch. 8, 1960, 183-216.

Čaplovič 1987 – P. Čaplovič: Orava v praveku, vo včasnej dobe dejinnej a na začiatku stredoveku. Martin 1987.

Čižmář 1987 – M. Čižmář: Laténské sídliště u Strachotína. Pam. Arch. 78, 1987, 206-228.

Čižmář 1989 – M. Čižmář: Erforschung des keltischen Oppidum Staré Hradisko in den Jahren 1983-1988. Arch. Korrbl. 19, 1989, 69-72.

Čižmář 1990a – M. Čižmář: Zwei frühlatènezeitliche Drehmühlsteine aus Mähren. Časopis Moravského muz. 75, Brno 1990, 53-56.

Čižmář 1990b – M. Čižmář: Časně laténské nálezy z hradiska „Černov", obec Ježkovice, okres Vyškov. In: Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Zborník k 80. narozeninám Jozefa Poulíka. Brno 1990, 196-203.

Čižmář 1990c – M. Čižmář: Zur Stellung von Kotouč in der späten Latènezeit. Acta Arch. Carpathica 29, 1990, 147-161.

Čižmář 1993 – M. Čižmář: Zur Chronologie der Púchover Kultur in Mähren. Pam. Arch. 84, 1993, 86-93.

Čižmář 1993b – M. Čižmář: Keltská okupace Moravy. In: V. Podborský a kol. Vlastivěda moravská. Země a lid. Nová řada, zv. 3, Brno 1993, 380-423.

Čižmář 1994 – M. Čižmář: Ein Beitrag zur Kenntnis der Herstellung der spätlatèneitlichen Graphitkeramik in Südmähren. Časopis Moravského mus. Brno 79, 1994, 85-93.

Čižmář 1996 – M. Čižmář: Die Púchov-Kultur an der Mährischen Pforte. In: Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und Ostseegebieten in der Zeit um Christi Geburt). Kraków 1996, 173-181.

Čižmář 2002 – M. Čižmář: Ökonomische Struktur des Oppidums Staré Hradisko. In: C. Dobiat/S. Sievers/Th. Stöllner (Hrsg.), Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum. Internat. Koll. Bad Dürrnberg 7. – 11. 10. 1998, Bonn 2002, 297-313.

Čižmář 2002a – M. Čižmář: Vývoj laténského osídlení v oblasti pod Pavlovskými vrchy. In: S. Stuchlík (red.): Osídlení oblasti vodního díla Nové mlýny od pravěku do středověku. Spisy ArÚ AV ČR 20. Brno 2002, 249-271.

Čižmář 2002b – M. Čižmář: Laténský depot ze Ptení. K poznání kontaktů našeho území s jihem. Pam. Arch. 93, 2002, 194-225.

Čižmář 2003 – M. Čižmář: Laténské sídliště v Bořitově. Latènezeitliche Siedlung in Bořitov. Pravěk Supplementum 10, Brno 2003.

Čižmář 2003a – M. Čižmář: Nálezy tyglíků na laténských nížinných sídlištích na Moravě. Pravěk NŘ 12, 2002, Brno 2003, 243-251.

Čižmář/Kolníková 2006 – M. Čižmář/E. Kolníková: Němčice – obchodní a industriální centrum doby laténské na Moravě. Arch. Rozhledy 58, 2006, 261-283.

Čižmář/Leichmann 2002 – M. Čižmář/J. Leichmann: Laténské žernovy ze Starého Hradiska. Pam. Arch. 93, 2002, 259-271.

Čižmář/Leichmann 2007 – M. Čižmář/J. Leichmann: Pozdněla-ténské žernovy na Moravě. Pam. Arch. 98, 2007, 109-128.

Čižmář/Hlava/Šmíd – Z. Čižmář/M. Hlava/M. Šmíd: Laténská hrnčířská pec z Ptení (okr. Prostějov). Pravěk NŘ 13, 2003, 279-293.

Čurný et al. 2006 – M. Čurný/J. Jakab/B. Kovár/K. Marková/M. Samuel: Terčíky z ľudských lebiek z územia Slovenska (doba železná). Štud. Zvesti AÚ SAV 39, 2006, 145-156.

Dąbrowska 1988 – T. Dąbrowska: Vczesne fazy kultury przeworskiej. Warszawa 1988.

Dąbrowska 1996 – T. Dąbrowska: Frühe Stufen der Przeworsk-Kultur. Bemerkungen zu den Kontakten mit Südeuropa. In: Kontakte längs der Bernsteinstrasse (Zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt. Kraków 1996, 127-141.

de Vries 1961 – J. de Vries: Keltische Religion. Stuttgart 1961.

Dekan 1951 – J. Dekan: Výskum na Devíne v roku 1950. Arch. Rozhledy 3, 1951, 164-168.

Dekan 1961 – J. Dekan: Nálezy včasnej sigilláty v keltských objektoch na Devíne. Musaica 12 (1), 1961, 51-55.

Dillon/Chadwick 1975 – M. Dillon/N. K. Chadwick: Ze świata Celtów. Warszawa 1975.

Dobesch 1993 – G. Dobesch: Die Kelten in Österreich. Wien – Köln – Weimar 1993.

Dobesch 1994 – G. Dobesch: Zur Chronologie des Dakerkönigs Burebista. In: R. Göbl: Die Hexadrachmenprägung der Gross-Boier. Wien 1994, 51-68.

Dobiáš 1964 – J. Dobiáš: Dějiny československého území do vystoupení Slovanů. Praha 1964.

Dolenz 1992 – H. Th. Dolenz: Studien zu den Eisenmessern vom Magdalensberg in Kärnten. Carinthia I, 182, 1992, 93-134.

Dolenz 1998 – H. Dolenz: Eisenfunde aus der Stadt auf dem Magdalensberg. Klagenfurt 1998.

Dolenz 1998b – H. Dolenz: Das Händlerfuhrwerk aus SH/5 und ausgewählte eiserne Wagenbestandteile. In: Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1980-1986. Klagenfurt 1998, 529-567.

Dolenz/Wolf 1999 – H. Dolenz/G. Wolf: Römische Eggen aus der Stadt auf dem Magdalensberg. Zur römischen Unkrautbekämpfung aus agrartechnischer und paläo-ethnobotanischer Sicht. Carinthia I, Bd. 189, Klagenfurt 1999, 65-79.

Donat 2001 – P. Donat: Langhäuser im östlichen Germanien. Slov. Arch. 49, 2001, 103-118.

Drda/Rybová 1997 – P. Drda/A. Rybová: Keltská oppida v centru Boiohaema. Pam. Arch. 88, 1997, 65-123.

Drda/Rybová 1998 – P. Drda/A. Rybová: Keltové a Čechy. Praha 1998.

Droberjar 1999 – E. Droberjar: Dobřichov-Pičhora. Ein Brangräberfeld der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen. Fontes Arch. Pragenses 23. Pragae 1999.

Droberjar/Sakař 2000 – E. Droberjar/V. Sakař: Problems of the military campaign against the Empire of Marobuduus in the year 6 A. D. In: J. Bouzek/H. Friesinger/K. Pieta/B. Komoróczy (Hrsg.): Gentes, Reges und Rom. Brno 2000, 21-42.

Dušek 1956 – M. Dušek: Sídliště z doby laténskej v Chotíne na Slovensku. Arch. Rozhledy 8, 1956, 676-678.

Dušek 1966 – M. Dušek: Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Bratislava 1966.

Dušek 1967 – M. Dušek: Výskum hradiska z mladšej doby halštatskej v Smoleniciach. Arch. Rozhledy 19, 1967, 583-590.

M. Dušek/S. Dušek 1984 – M. Dušek/S. Dušek: Smolenice-Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit I. Nitra 1984.

Dušek 1986 – M. Dušek: Bautechnik und Einrichtung des hallstattzeitlichen Fürstensitzes in Smolenice-Molpír, Slowakei. Slov. Arch. 34, 1986, 309-317.

M. Dušek/S. Dušek 1995 – M. Dušek/S. Dušek: Smolenice-Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit II. Nitra 1995.

Duval 1970 – A. Duval: Les pointes de flèche d´Alésia au musée des Antiquités Nationales. Antiquités Nationales 2, 1970, 35-51.

EAS 1990 – Etnografický atlas Slovenska. Bratislava 1990.

Eckhardt 1996 – H. Eckhardt: Pfeil und Bogen. Eine archäologisch-technologische Untersuchung zu urnenfelder- und hallstattzeitlichen Befunden. Internationale Archäologie 21, Espelkamp 1996.

Ehrenhöfer/Pichler 2001 – J. Ehrenhöfer/E. Pichler: Spätlatènezeitliche und römische Funde aus Wien 3. In: Fundort Wien. Berichte zur Archäologie 4/2001, Wien 2001, 280-293.

Eisner 1933 – J. Eisner: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.

Eisner 1940-1941 – J. Eisner: Výzkum na Děvíně v letech 1933-1937. Hist. Slov. 1-2, 1940-1941, 108-134.

Eliade 1997 – M. Eliade: Dejiny náboženských predstáv a ideí II. Bratislava 1997.

Eliade 2000 – M. Eliade: Kováři a alchymisté. Praha 2000.

EĽKS 1995 – Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I – II. Bratislava 1995.

Elschek 2000 – K. Elschek: Eine Eisenverhüttungswerkstatt der älteren römischen Kaiserzeit aus Bratislava-Dúbravka. In: H. Friesinger/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): Metallgewinnung und -verarbeitung in der Antike (Schwerpunkt Eisen). Nitra 2000, 33-46.

Fabiš 2000 – M. Fabiš: Analyse der Tierreste aus der latènezeitlichen Siedlung in Nitra-Šindolka. In: G. Březinová, Nitra-Šindolka. Siedlung aus der Latènezeit. Nitra 2000, 299-344.

Farkaš 2004 – Z. Farkaš: Spony z doby laténskej z opevnenej polohy Molpír pri Smoleniciach. Zbor. SNM. 2004, Arch. 14, 67-93.

Fichtl 2000 – S. Fichtl: La ville celtique (Les oppida der 150 av. J.-C. à 15 ap. J.-C.). Paris 2000.

Filip 1948 – J. Filip: Pravěké Československo. Praha 1948.

Filip 1956 – J. Filip: Keltové ve střední Evropě. Praha 1956.

Fischer 2006 – Th. Fischer: Neue Chancen für eine archäologische Klimafolgenforschung? In: B. Schmidt/W. Gruhle: Globales Auftreten ähnlicher Wuchsmuster von Bäumen – Homogenitätsanalyse als neues Verfahren für die Dendrochronologie und Klimaforschung. Germania 84, 2006, 23-33.

Flügen 2002a – Th. Flügen: Köcher und Bogen aus Grab 1. In: Das Rätsel der Kelten vom Glauberg. Stuttgart 2002, 158-160.

Flügen 2002b – Th. Flügen: Schild aus Grab 1. In: Das Rätsel der Kelten vom Glauberg. Stuttgart 2002, 160-162.

Frey 1986 – O.-H. Frey: Zeugnisse sog. thrakischer Trensen in keltischen Oppida. In: Beiträge zur Eisenzeit. Kleine Schriften aus dem vorgeschichtlichen Seminar Marburg 19, 1986, 37-42.

Frey 1996 – O.-H. Frey: Bemerkungen zu einigen Fundstücken der Frühlatènezeit aus Niederösterreich. In: E. Jerem/A. Krenn-Lebb/J.-W. Neugebauer/O. H. Urban (Hrsg.): Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Budapest – Wien 1996, 193-215).

Fries 1995 – J. C. Fries: Vor- und frühgeschichtliche Agrartechnik auf den Britischen Inseln und dem Kontinent. Internationale Archäologie 26, Espelkamp 1995.

Furmánek 1988 – V. Furmánek: Eisen während der Bronzezeit in der Slowakei. Zeitschr. Arch. 23, 1988, 183-189.

Furmánek/Marková 1986 – V. Furmánek/K. Marková: Výskum sídliska vo Včelinciach. AVANS 1985, 1986, 80-82.

Furmánek/Sankot 1985 – V. Furmánek/P. Sankot: Nové laténské nálezy na středním Slovensku. Slov. Arch. 33, 1985, 273-303.

Furmánek/Veliačik/Vladár 1991 – V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár: Slovensko v dobe bronzovej. Bratislava 1991.

Gabler 1995 – D. Gabler: Die Siedlungen der Urbevölkerung Unterpannoniens in der frührömischen Zeit. In: J. Tejral/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet vom Ausklang der Latène-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Brno – Nitra 1995, 63-81.

Gebhard 1991 – R. Gebhard: Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching. Die Ausgragungen in Manching 14, Stuttgart 1991.

Gebühr 1980 – M. Gebühr: Kampfspuren an Waffen des Nydam-Fundes. Beiträge zur Archäologie Nordwestdeutschlands und Mitteleuropas. Hildesheim 1980, 69-84.

Gheorghiu 2005 – G. Gheorghiu: Dacii pe cursul mijlociu al Mureşului. Die Daken am Mittellauf der Marosch. Cluj-Napoca 2005.

Ginalski 1991 – J. Ginalski: Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasifikacja typologiczna. Przegląd Arch. 38, 1991, 53-84.

Glodariu/Iaroslavschi 1979 – I. Glodariu/E. Iaroslavschi: Civilisaţia fierului la Daci. Cluj-Napoca 1979.

Göbl 1994 – R. Göbl: Die Hexadrachmenprägung der Gross-Boier. Wien 1994.

Guillaumet 1996 – J.-P. Guillaumet: Les pinces dites „le forgeron". In: G. Nicolini/N. Dieudonné-Glad (dir.): Les métaux antiques: travail at restauration. Monographies instrumentum 6, 1996, 1-6.

Green 1992 – M. A. Green: Animals in Celtic life and myth. London – New York 1992.

Green 2005 – M. A. Green: Ritual bondage, violence, slavery and sacrifice in later European prehistory. In: M. P. Pearson/I. J. N. Torpe (Eds.): Warfare, Violence ans Slavery in Prehistory. Proceedings of a Prehistoric Society conference at Sheffield University. BAR International Series 1374, Oxford 2005, 155-163.

Guillaumet 2003 – J.-P. Guillaumet: Paléomanufacture métallique. Méthode d´étude. Gollion 2003.

Guillaumet/Szabó 2002 – J.-P. Guillaumet/M. Szabó: Les fourreaux d´épées de La Tène dans la vallée de la Saône au musée de Chalon-sur-Saône. In: D. Maranski/V. Guichard (dir.): Les âges du Fer en Nivernais, Bourbonnais et Berry oriental. Regards européens sur les âges du Fer en France. Actes du 17e colloque de l´AFEAF, Glux-en-Glenne 2002 (Bibracte 6), 199-232.

Gundelwein 1993 – A. Gundelwein: Kampfspuren oder rituelle Zerstörung? Zur Bedeutung der Beschädigungen an Lanzen und Speeren der grossen kaiserzeitlichen Moorfunde auf der jütischen Halbinsel. Unpublizierte Magisterarbeit. Hamburg 1993.

Gundelwein 1994 – A. Gundelwein: Neue Untersuchungen zur Entstehung der Beschädigungen an Waffen kaiserzeitlicher Moorfunde. Zeitschr. Arch. 28, 1994, 247-259.

Guštin 1984 – M. Guštin: Prazgodovinski grobovi z vozovi na ozemlju Jugoslavije. In: Keltski voz. Posavski muzej Brežice 6. Brežice 1984, 111-130.

Guštin 1991 – M. Guštin: Posočje in der jüngeren Eisenzeit. Ljubljana 1991.

Haffner 1973 – A. Haffner: Zur Schleuderwaffe im vorrömischen Gallien. Kurtrierisches Jahrb. 13, 1973, 170-176.

Hahn 1992 – E. Hahn: Die Tierknochenfunde. In: F. Maier/U. Geilenbrügge/E. Hahn/H.-J. Köhler/S. Sievers: Ergebnisse der Ausgabungen 1984-1987 in Manching. Ausgrabungen in Manching 15, Stuttgart 1992, 235-269.

Hachmann 1990 – R. Hachmann: Gundestrup-Studien. Untersuchungen zu den spätkeltischen Grundlagen der frühgermanischen Kunst. Ber. RGK 71, 1990, 565-903.

E. Hajnalová 1989 – E. Hajnalová: Katalóg zvyškov semien a plodov v archeologických nálezoch na Slovensku. Acta Interdisciplinaria Archaeologica 6, Nitra 1989, 3-192.

E. Hajnalová 1993 – E. Hajnalová: Obilie v archeobotanických nálezoch na Slovensku. Acta Interdisciplinaria Archaeologica 8, Nitra 1993.

M. Hajnalová 1997 – M. Hajnalová: Archeobotanické nálezy z Liptovskej Sielnice-Liptovskej Mary. AVANS 1995, 1997, 70-72.

M. Hajnalová 1999 – M. Hajnalová: Osada a životné prostredie severných Karpát na začiatku doby dejinnej na základe archeobotanických analýz z lokality Liptovská Mara II. Nitra 1999. Doktorandská práca.

M. Hajnalová/Mihályiová 1998 – M. Hajnalová/J. Mihályiová: Drevo a jeho využitie na stredolaténskom sídlisku v Liptovskej Sielnici-Liptovskej Mare. In: AVANS 1996, 1998, 68-71.

E. Hajnalová/M. Hajnalová 2000 – E. Hajnalová/M. Hajnalová: Archeologické doklady pestovaných rastlín a používaného dreva v Liptove. In: Prírodné bohatstvo a kultúrne dedičstvo Liptova. Nitra 2000, 171-176.

Hanuliak 1998 – M. Hanuliak: Skalka nad Váhom a jej význam v dejinách osídlenia trenčianskeho mikroregiónu. Slov. Arch. 46, 1998, 309-331.

Hanuliak/Pieta 1976 – V. Hanuliak/K. Pieta: Výskum v Podturni. In: AVANS 1975, 1976, 101, 103.

Hanuliak/Pieta 1977 – V. Hanuliak/K. Pieta: Výskum Podtureň-Bašta v roku 1976. In: AVANS 1976, 1977, 123, 124, obr. 54.

Hatt 1980 – J.-J. Hatt: Die keltische Götterwelt und ihre bildliche Darstellung in vorrömischer Zeit. In: Die Kelten in Mittelauropa. Salzburg 1980, 52-67.

Hečková 1993 – J. Hečková: Prvé historické etniká na území Nitry. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. Nitra 1993, 64-70.

Hellebrandt 1992 – M. Hellebrandt: Miskolc kelta kora. In: Régészeti tanulmányok Miskolc kori történetböl. Miskolc 1992, 33-74.

Hellebrandt 1999 – M. Hellebrandt: Celtic Finds from Northern Hungary. Budapest 1999.

Henning 1987 – J. Henning: Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 42, Berlin 1987.

Henning 2001 – J. Henning: Laubmesser. Reallexikon der germanischen Altertumskunde 18, 2001, 127-129.

Hérodotos – Hérodotos: Dějiny aneb devět knih nazvaných múzy. Praha 1972.

Herrmann 1988 – J. Herrmann (Hrsg.): Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mittelauropas I. Berlin 1988.

Hlinka/Hoššo 1980 – J. Hlinka/J. Hoššo: Nález keltských mincí pri archeologickom výskume na hrade Likava. Slov. Num. 6, 1980, 99-109.

Hofeneder 2005 – A. Hofeneder: Die Religion der Kelten in den antiken literarischen Zeugnissen. Band I. Von den Anfängen bis Caesar. Wien 2005.

Holzer 2000 – V. Holzer: Forschungsprojekt Keltensiedlung Sandberg. Arch. Österreichs 11/1, 2000, 51-53.

Holzer 2003 – V. Holzer: Forschungsprojekt Fürstensitz-Keltenstadt „Sandberg". Arch. Österreichs 14/1, 2003, 38-45.

Horálková 1993 – P. Horálková: Pozdně laténské sídliště ve Vyškově s nálezy germánské keramiky. Arch. Rozhledy 45, 1993, 474-491.

Hunyady 1942 – I. Hunyady: Kelták a Kárpátmedencében. Die Kelten in Karpatenbecken. Budapest 1942.

Ilkjaer 1990 – J. Ilkjaer: Illerup Ådal. Århus 1990.

Jacobi 1974 – G. Jacobi: Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching. Wiesbaden 1974.

Jacobi 1977 – G. Jacobi: Die Metallfunde vom Dünsberg. Wiesbaden 1977.

Jahn 1921 – M. Jahn: Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung. Leipzig 1921.

Janšák 1955 – Š. Janšák: Hrnčiarska dielňa z neskorého laténu v Bratislave. Slov. Arch. 3, 1955, 195-221.

Janšák 1953 – Š. Janšák: Predveké cesty. Geografický časopis SAV 5, 1953, 169-195.

Javorský 1977 – F. Javorský: Výsledky archeologického výskumu v Slovenskom raji. In: AVANS 1976, 1977, 153-165.

Javorský 1997 – F. Javorský: Výskum na akropole hradiska I pri Smižanoch. In: AVANS 1995, 1997, 101, 102.

Jerem/Urban 2000 – E. Jerem/O. H. Urban: Höhensiedlungen – Befestigungen – Zentralsiedlungen. Prozesse der Urbanisierung im Donau-Karpaten-Raum. In: Bibracte 4. Les processus d´urbanisation à l´âge du Fer. Glux-en-Glenne 2000, 157-164.

Jovanović 1971 – B. Jovanovič: Neselje Skordiska na Gomolavi. Iskopavanje 1967-1971. Rad vojvodzanskich muzeja 20, Novi Sad 1971, 123-143.

B. Jovanović/M. Jovanović 1988 – B. Jovanović/M. Jovanović: Gomolava, naselje mlađeg gvozdenog doba. Beograd – Novi Sad 1988.

Jud 2006 – P. Jud: Küche, Kinder – Kult? Die Rolle der Frauen in den Kulten der alpinen und nordalpinen Eisenzeit: Versuch einer kritischen Bestandsaufnahme. In: W.-R. Teegen et al. (Hrsg).: Studien zur Lebenswelt der Eisenzeit. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 53, Berlin – New York 2006, 89-113.

Junkmanns 2001 – J. Junkmanns: Pfeil und Bogen. Herstellung und Gebrauch in der Jungsteinzeit. Biel 2001.

Jurečko 1983 – P. Jurečko: Príspevok k riešeniu problematiky osídlenia východného Slovenska v dobe rímskej. Hist. Carpatica 14, 1983, 277-376.

Kaczanowski 1992 – P. Kaczanowski: Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum. Kraków 1992.

Kaczanowski 1994 – P. Kaczanowski: Das Problem der Widerspiegelung der Markomannenkriege in den Waffenfunden des Barbaricums. In: H. Friesinger/J. Tejral/A. Stuppner (Hrsg.): Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. Brno 1994, 139-148.

Kaczanowski 1995 – P. Kaczanowski: Klasifikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego. Kraków 1995.

Kalábek 2000 – M. Kalábek: Germánské pohřebiště z přelomu letopočtu v Dolanech (okr. Olomouc). Pravěk NŘ 9/1999, 2000, 391-402.

Karl 1996 – R. Karl: Latènezeitliche Siedlungen in Niederösterreich. Historica – Austria 1996, Bd. 2.

Keeley 1996 – L. H. Keeley: War before Civilisation. New York – Oxford 1996.

Kelemen 1988 – M. Kelemen: Adatok Esztergom kora császárkori településtörténetéhez. In: Komárom megye története I., Komárom 1988, 167-190.

Kelemen 1990 – M. Kelemen: Keltische Siedlungen in der Gemarkung von Esztergom. In: Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros. Nitra 1990, 37-41.

Kelemen 1999 – M. Kelemen: Az Esztergom – Kossuth Lajos utcai késő kelta fazekaskemenczék. Die spätkeltischen Töpferöfen in der Lajos Kossuth Straße in Esztergom. In: Komárom – Esztergom Megyei Müzeumok Közleményei 6, Tata 1999, 89-105.

Kelemen/Merczi 2002 – M. Kelemen/M. Merczi: Az Esztergomi Várhegy 1934-1938. évi ásatásának későkelta és római kori kerámiája. Spätkeltische und römerzeitliche Kermaikfunde aus den Ausgrabungen des Esztergomer Burgberges in den Jahren 1934-1938. In: Komárom – Esztergom Megyei Müzeumok Közleményei 9, Tata 2002, 25-72.

Kenk 1984 – R. Kenk: Das Gräberfeld der hunno-sarmatischen Zeit von Kokeľ, Tuva, Südsibirien. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 25, München 1984.

Kern 1996 – A. Kern: Spätlatènezeitliche Funde vom Oberleiserberg, MG Ernstbrunn, NÖ. E. Jerem/A. Kernn-Leeb/J.-W. Neugebauer/O. H. Urban (Hrsg.): Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Budapest – Wien 1996, 385-393.

Kiss 1989 – A. Kiss: Das römerzeitliche Wagengrab von Kozármisleny (Ungarn, Kom. Baranya). Régészeti Füzetek II, 25, Budapest 1989.

Knez 1977 – T. Knez: Keltski grobovi iz Roj pri Moravčah. Keltske študije 4, Brežice 1977, 105-125.

Kobaľ 1996 – J. V. Kobaľ: Manche Probleme der Latène-Kultur des Oberen Theissgebietes (Karpatoukraine). Acta Arch. Carpathica 33, 1995-1996, 139-183.

Kobaľ 1997 – J. V. Kobaľ: Kultura przeworska na Ukrainie Zakarpackiej. Wiadomości Arch. 53, 1993-1994, 31-56.

Köhalmi 1956 – K. Köhalmi: Der Pfeil bei den innerasiatischen Reiternomaden und ihren Nachbarn. Acta Orient. Acad. Stien. Hungaricae 6, 1956, 109-161.

Köhler 1992 – H.-J. Köhler: Siedlungsbefunde und Bebauungsrekonstruktion. In: F. Maier/U. Geilenbrügge/E. Hahn/H.-J. Köhler/S. Sievers: Ergebnisse der Ausgrabungen 1984-1987. Die Ausgrabungen in Manching 15, Stuttgart 1992, 5-64.

Kokowski 1981 – A. Kokowski: Pochówki kowali w Ewropie od IV w. p. n. e. do VI w. n. e. Archeologia Polski 26, 1981, 191-218.

Kolník 1977 – T. Kolník: Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslowakei und das Regnum Vannianum. [In:] Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet, Bratislava, 143-171.

Kolník 1980 – T. Kolník: Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Bratislava 1980.

Kolník 1998 – T. Kolník: Haus und Hof im quadischen Limesvorland. In: Haus und Hof im östlichen Germanien. Universitätsforsch. Prähis. Arch. 50. Bonn 1998, 144-159.

Kolník 1999 – T. Kolník: Unikátne nálezy z Prašníka. Štud. Zvesti AÚ SAV 33, 1999, 193-195.

Kolníková 1964 – E. Kolníková: Keltské mince s lýrovitým znakom na Slovensku. In: Štud. Zvesti AÚ SAV 13, 1964, 195-206.

Kolníková 1964a – E. Kolníková: Nález rímskeho aes grave s keltskými mincami v Nitre. Slov. Arch. 12, 1964, 391-408.

Kolníková 1980 – E. Kolníková: Hromadný nález keltsko-dáckych mincí z Ptičia. Príspevok k hospodársko-spoločenským dejinám východného Slovenska. Slov. Num. 6, 1980, 23-98.

Kolníková 1984 – E. Kolníková: Náčrt problematiky keltského mincovníctva na Slovensku. In: Slov. Num. 8, Bratislava 1984, 27-65.

Kolníková 1990 – E. Kolníková: Neznámy hromadný nález keltských mincí z okolia Modry alebo Jura pri Bratislave z roku 1910. Slov. Num. 11, 1990, 249-253.

Kolníková 1991 – E. Kolníková: Bratislavské keltské mince. Bratislava 1991.

Kolníková 1996 – E. Kolníková: Norische Münzen im Oppidum Bratislava und in seinem Hinterland. Slov. Num. 14, 1996, 9-55.

Kolníková 1997 – E. Kolníková: Zeugnis der Münzfunde über Kontakte des vorrömischen Dakiens mit dem mitteleuropäischen Raum. In: Stud. şi Cerc. Num. 11, 1997, 37-53.

Kolníková 1998 – E. Kolníková: Keltské mince v peňažných dejinách Moravy. In: Peníze v proměnách času. Geld im Wandel der Zeit. Ostrava 1998, 21-33.

Kolníková 1998a – E. Kolníková: Keltské a republikánske mince z Košece-Nozdrovíc. Slov. Num. 15, 1998, 213-217.

Kolníková 1998b – E. Kolníková: Výpoveď nálezov keltských mincí o keltskom hradisku v Trenčianskych Bohuslaviciach. Slov. Num. 15, 1998b, 11-44.

Kolníková 1998c – E. Kolníková: Bratislavské keltské mince vo svetle doterajších poznatkov. Numizmatika 16, 1998, 1-13.

Kolníková 1999 – E. Kolníková: Hortfund keltischer Kaposmünzen aus der Südslowakei. In: Festschrift für Katalin Bíró-Sey und István Gedai zum 65. Geburtstag. Budapest 1999, 85-106.

Kolníková 2000 – E. Kolníková: Napodobovanie keltských „kvinárov pražského typu“na Slovensku (Mince typu Divinka). In: Numismatické listy 56, 3, 80-83.

Kolníková 2001 – E. Kolníková: Der Einfluß des keltischen Westens auf das Münzwesen der mitteldonauländischen Kelten. Studia Hercynia 58, Praha 2001, 31-40.

Kolníková 2001a – E. Kolníková: Keltské (bójske či vindelické?) lopatkovité statéry. Numismatické Listy 56, 4, 2001, 99-105.

Kolníková 2003 – E. Kolníková: Fundmünzen in den spätlatènezeitlichen Burgwällen und anderen Höhenlagen in der Slowakei. Slov. Arch. 51, 2003, 223-246.

Kolníková 2004 – E. Kolníková: Ikonografia keltských mincí. In: Realita, predstava a symbol v numismatické ikonografii. Ostrava 2004, 7-28.

Kolníková 2004a – E. Kolníková: Severoslovenské keltské mince s hrboľom na averze. Slov. Num. 17, 2004, 11-52.

Kolníková 2005 – E. Kolníková: Münzen der Eravisker, Azaler und andere Nachahmungen der republikanischen Denare im nordkarpatischen Raum. In: Különlenyomat az In Memoriam Ludovici Huszár címü kötetböl, Budapest 2005, 72-89.

Kolníková/Kolník 2004 – E. Kolníková/T. Kolník: Mince a spony – depot z neskorolaténskeho hradiska Rochovica pri Žiline. Slov. Arch. 52, 2004, 1-32.

Kontny 1999 – B. Kontny: Znaleziska toków z obszaru kultury przeworskiej. Światowit Nowa seria I (XLII), B, 128-137.

Korfmann 1972 – M. Korfmann: Schleuder und Bogen in Südwestasien: von den frühesten Belegen bis zum Beginn der historischen Stadtstaaten. Antiquitas R. 3, 13, Bonn 1972.

Kotigoroško 1989 – V. G. Kotigoroško: Gorodišča rubeža našej ery v verchnem Potisje. Slov. Arch. 37, 1989, 21-67.

Kotigoroško 1995 – V. Kotigoroško: Ţinuturile Tisei superioare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. Bucureşti 1995.

Kotorová-Jenčová 2004 – M. Kotorová-Jenčová: Laténske osídlenie čičvianskeho hradného kopca, lokalita Sedliská, okr. Vranov nad Topľou. In: Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. Krosno 2004, 197-217.

Krämer 1997 – W. Krämer: Keltische Gewichte aus Manching. Arch. Anzeiger 1997, 73-78.

Kreuz 2004 – A. Kreuz: Archäobotanische Untersuchungen zu den Jahrhunderten um Christi Geburt in Hessen und Mainfranken. Ber. RGK 85, 2004, 97-292.

Kruta 2000 – V. Kruta: Les Celtes. Histoire et dictionaire. Paris 2000.

Kurz 1995 – G. Kurz: Keltische Hort- und Gewässerfunde in Mitteleuropa. Deponierungen der Latènezeit. Stuttgart 1995.

Kuzma/Hrnčiarik 2004 – I. Kuzma/E. Hrnčiarik: Výskum na stavbe hypermarketu TESCO v Bratislave na Zlatých pieskoch. AVANS 2003, 2004, 116-120.

Kuzmová 1980 – K. Kuzmová: Nížinné sídliská z neskorej doby laténskej v strednom Podunajsku. Slov. Arch. 28, 1980, 313-336.

Lamiová-Schmiedlová 1995 – M. Lamiová-Schmiedlová: Les armes et l´armement dans nécropoles Daces. In: Din Istoria Europei Romane (Universitatea din Oradea, seria Istorie IV). Oradea 1995, 105-110.

Lejars 1994 – T. Lejars: Gournay 3. Les fourreaux d´épée. Le sanctuaire de Gournay-sur-Aronde et l´armament des Celtes de La Tène moyenne. Paris 1994.

Lesák 2002 – B. Lesák: Predstihové archeologické výskumy na Ventúrskej ulici v Bratislave. AVANS 2001, 2002, 111-117.

Lesák/Musilová/Hoššo 1996 – B. Lesák/M. Musilová/J. Hoššo: Výskumy v štátnej pamiatkovej rezervácii Bratislava. AVANS 1994, 1996, 121-124.

Łuczkiewicz 1997a – P. Łuczkiewicz: Die latènezeitlichen Schwertimporte aus dem Gebiet der Przeworsk-Kultur. Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch. 79, Halle, 181-211.

Łuczkiewicz 1997b – P. Łuczkiewicz: Miecze lateńskie z obszaru kultury przeworskiej. In: A. Kokowski (Hrsg.): Kultura przeworska III. Lubelskie materiały archeologiczne VIII, 3, Lublin 1997, 169-225.

Łuczkiewicz 1998 – P. Łuczkiewicz: Zu ausgewählten balkanischen Waffen der spätlatènezeitlichen Przeworsk-Kultur in Polen. Arch. Korrbl. 28, 1998, 253-267.

Łuczkiewicz 2001 – P. Łuczkiewicz: Zum Problem der frühesten germanischen Waffenfunde südlich der Karpaten. In: International connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1th-5th centuries A.D. Proceedings of the international conference held in 1999 in Aszód and Nyíregyháza, Aszód – Nyíregyháza 2001, 25-44.

Ludikovský 1964 – K. Ludikovský: Dílny na moravských nížinných keltských sídlištích. Arch. Stud. Mat. 1, 1964, 126-134.

Madyda-Legutko 1996 – R. Madyda-Legutko: Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy Beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim. Kraków 1996.

Maier 2004 – F. Maier: Die Dreizahl in Mythos, Kult und Ornamentwelt der Kelten. Ein Versuch. Germania 82, 2004, 381-396.

Maise 1999 – Ch. Maise: Die Klimageschichte. In: F. Müller/G. Kaenel/G. Lüscher (Hrsg).: Die Schweiz vom Paläolithikum bis zum frühen Mittelalter IV, Eisenzeit, 93-97.

Majnarič-Pandžić 1970 – N. Majnarič-Pandžič: Keltsko-latenska kultura u Slavonii i Srjemu. Vinkovici 1970.

Manning 1985 – W. H. Manning: Catalogue of the romano-british iron tools, fittings and weapons in the British museum. London 1985.

Martens 2000 – J. Martens: Kimbern, § 3. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 16. Berlin – New York 2000, 501-504.

Meduna 1961 – J. Meduna: Staré Hradisko I. Brno 1961.

Meduna 1968 – J. Meduna: Příspěvek k problematice pozdní doby laténské na Moravě. Arch. Rozhledy 20, 1968, 56-67.

Meduna 1970a – J. Meduna: Staré Hradisko II. Brno 1970.

Meduna 1970b – J. Meduna: Das keltische Oppidum Staré Hradisko in Mähren. Germania 48, 1970, 34-59.

Meduna 1980 – J. Meduna: Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren. Praha 1980.

Meduna 1996 – J. Meduna: Das Depot von Ptení (Kr. Prostějov) und die Handelsbeziehungen Mährens während der Spätlatènezeit. In: Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt. Kraków 1996, 97-114.

Megaw 2002 – J. V. S. Megaw: A Late La Tène Anthropoid Gripped Sword in New York. In: K. Kuzmová/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag. Nitra 2002, 407- 418.

Metzler 1995 – J. Metzler: Das treverische Oppidum auf dem Tittelberg 1. Luxembourg 1995.

Michálek 1999 – J. Michálek: Keltský poklad z Bezdědovic na Blatensku. Blatná – Strakonice 1999.

Michalowski 2004 – A. Michalowski: Łyżki glinane z okresu przedrzymskiego z terenów Europy środkowej. In: H. Machajewski (Ed.): Kultura jastorfska na nizinie Wielkopolsko-kujawskiej. Poznań 2004, 123-160.

Mihok/Pribulová 2002 – Ľ. Mihok/A. Pribulová: Metalografický výskum železných výrobkov z neskorej doby rímskej a sťahovania národov na Slovensku. Štud. Zvesti AÚ SAV 35, 2002, 83-111.

Mihok/Pribulová/Pieta 1999 – Ľ. Mihok/A. Pribulová/K. Pieta: Metallurgy of iron in Púchov culture in Slovakia. In: Metallurgy East – West ´99. Stará Lesná 1999, 9-14.

Mihok/Pribulová/Pieta 2000 – Ľ. Mihok/A. Pribulová/K. Pieta: Metallographic Analysis of Latène Iron objects from Liptovská Mara site. In: H. Friesinger/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): Metallgewinnung und -verarbeitung in der Antike (Schwerpunkt Eisen). Nitra 2000, 119-134.

Miroššayová/Čaplovič 1990 – E. Miroššayová/D. Čaplovič: Najnovšie výsledky výskumu včasnodejinného a stredoveké osídlenia v Zemplíne. In: Vsl. Pravek 3, Košice 1990, 115-132.

Miroššayová et al. 1991 – E. Miroššayová/F. Javorský/Ľ. Mihok/A. Holý: Metalurgická činnosť na lokalite Pod Zelenou horou v Hrabušiciach. In: Nové obzory 32, 1991, 71-97.

Miroššayová/Tomášová 2004 – E. Miroššayová/B. Tomášová: Povodie Torysy a Tople v dobe laténskej. In: Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. Krosno 2004, 181-195.

Moosleitner/Urbanek 1991 – F. Moosleitner/E. Urbanek: Das Werkzeugdepot eines keltischen Grobschmiedes vom Nikolausberg bei Golling, Land Salzburg. Germania 69, 1991, 63-78.

Motyková/Drda/Rybová 1984 – K. Motyková/P. Drda/A. Rybová: Opevnění pozdně halštatského a časně laténského hradiště Závist. Pam. Arch. 75, 1984, 331-444.

Müller/Kaenel/Lüscher 1999 – F. Müller/G. Kaenel/G. Lüscher (Hrsg.): Eisenzeit. Die Schweiz vom Paläolithikum bis zum frühen Mittelalter. Basel 1999.

Musilová/Lesák 1996 – M. Musilová/B. Lesák: Neskorolaténske osídlenie na Hlavnom námestí č. 7 (Kutscherfeldov palác) v Bratislave. Zbor. SNM 90 – Arch. 6, 1996, 87-105.

Němejcová-Pavúková 1961 – V. Němejcová-Pavúková: Nové neskorolaténske nálezy v Bratislave-Devíne. Arch. Rozhledy 13, 1961, 808-812.

Neugebauer 1992 – J.-W. Neugebauer: Die Kelten im Osten Österreichs. St. Pölten – Wien 1992.

Novotný 1955 – B. Novotný: Nové laténské nálezy na dolním Pohroní. Arch. Rozhledy 7, 1955, 781-799.

Novotný 1983 – B. Novotný: Prilba mannheimského typu zo Spiša. Hist. Carpatica 14, 1983, 261-267.

Novotný 1996 – B. Novotný: Das Oppidum von Bratislava. In: E. Jerem/A. Krenn-Leeb/J.-W. Neugebauer/O. H. Urban (Hrsg.): Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Budapest – Wien 1996, 395-401.

Novotný/Novotná/Kovalčík 1991 – B. Novotný/M. Novotná/R. M. Kovalčík: Popradská kotlina v dávnej minulosti. Košice 1991.

Ondrouch 1958 – V. Ondrouch: Mince typu Biatec z Bratislavy. Bratislava 1958.

Ondrouch 1964 – V. Ondrouch: Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku. Bratislava 1964.

Osterhaus 1981 – U. Osterhaus: Zur Funktion und Herkunft der frühlatènezeitlichen Hiebmesser. Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar 9, Marburg 1981.

Ottományi 2005 – K. Ottományi: Die Grabungen in der spätlatènezeitlich-römischen Siedlung von Budaörs. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 56, 2005, 67-131.

Ožďáni/Hečková 1987 – O. Ožďáni/J. Hečková: The La Tène Period Settlement at Čataj. Slov. Arch. 35, 1987, 391-410.

Parzinger 1995 – H. Parzinger: Die figürliche Kunst. In: H. Parzinger/J. Nekvasil/E. Barth: Die Býčí skála-Höhle. Ein Hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren. Mainz 1995, 115-127.

Parzinger/Nekvasil/Barth 1995 – H. Parzinger/J. Nekvasil/F. E. Barth: Die Býčí skála-Höhle. Ein hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren. Mainz 1995.

Pauli 1973 – L. Pauli: Ein latènezeitlicher Steinrelief aus Bormio am Stilfser Joch. Germania 51, 1973, 85-119.

Pauli 1975 – L. Pauli: Keltischer Volksglaube. Amulette und Sonderbestattungen am Dürnberg bei Hallein und im eisenzeitlichen Mittelauropa. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 28, München 1975.

Pauli 1978 – L. Pauli: Der Dürrnberg bei Hallein III. Münchner Beiträge zur Vor- u. Frühgeschichte 18, München 1978.

Pauli 1995 – L. Pauli: Nachbronzezeitliche Brandgräber in Zuchering, Stadt Ingolstadt. Ber. Bayer. Bodendenkmalpfl. 34/35, 1993/1994 (1995), 146-164.

Pauli/Wilbers 1985 – L. Pauli/S. Wilbers: Eine Trense der römischen Kaiserzeit aus der Donau. Germania 63, 1985, 87-105.

Paulík 1955 – J. Paulík: Halštatská a halštatsko-laténska osada pri Seredi. Slov. Arch. 3, 1955, 135-194.

Paulík 1957 – J. Paulík: Halštatsko-laténske osídlenie Máčanských vŕškov pri Seredi. Arch. Rozhledy 9, 1957, 784, 795, 801-805.

Paulík 1970 – J. Paulík: Najstaršie hromadné nálezy železných predmetov na Slovensku. Zborník SNM – História 64, 1970, 25-80.

Paulík 1976 – J. Paulík: Keltské hradisko Pohanská v Plaveckom Podhradí. Bratislava 1976.

Paulík/Tomčíková 2005 – J. Paulík/K. Tomčíková: Ďalší hromadný nález železných predmetov v Plaveckom Podhradí. Slov. Arch. 53, 2005, 85-117.

Paulík/Zachar 1975 – J. Paulík/L. Zachar: Kultový objekt a hroby z doby laténskej v Palárikove. Slov. Arch. 23, 1975, 283-327.

Pavúk 1964 – J. Pavúk: Osídlenie z doby laténskej a rímskej v Bánove na Slovensku. Arch. Rozhledy 16, 1964, 323-336.

Penack 1993 – J.-J. Penack: Die eisernen eisenzeitlichen Erntegeräte im freien Germanien. B.A.R. International Series 583, Oxford 1993.

Penninger 1978 – E. Penninger: Der Dürrnberg bei Hallein I. München 1978.

Peschel 1971 – K. Peschel: Zur Frage der Sklaverei bei den Kelten während der Vorrömischen Eisenzeit. Ethnographisch-archäologische Zeitschrift 12, 1971, 527-539.

Peschel 1995 – K. Peschel: Beobachtungen an zweigliedrigen Kesseln mit eisernem Rand. Alt-Thüringen 29, 1995, 69-94.

Petres 1976 – E. Petres: The late Pre-Roman Age in Hungary with special reference to Oppida. In: B. Cunliffe and T. Rowley (Eds.) Oppida: The Beginnings of Urbanisation in Barbarian Europa. B.A.R. Supplementary Series 11, 1976, 51-80.

Petrovský-Šichman 1965 – A. Petrovský-Šichman: Severozápadné Slovensko v dobe laténskej a rímskej. In: Vlast. zbor. Považia 7, 1965, 53-129.

Píč 1903 – J. L. Píč: Starožitnosti země České. II/2. Čechy na úsvitě dějin. Hradiště u Stradonic jako historické Marobudum. Praha 1903.

Pieta 1971 – K. Pieta: Die Höhensiedlung der Púchov-Gruppe bei Liptovská Mara. Arch. Rozhledy 23, 1971, 326-334.

Pieta 1972 – K. Pieta: Osídlenie zo staršej doby rímskej v Liptovskej Mare. Arch. Rozhledy 24, 1972, 34-45.

Pieta 1974 – K. Pieta: Sídlisko z doby rímskej v Beluši. Slov. Arch. 22, 1974, 89-105.

Pieta 1981 – K. Pieta: Refúgiá z doby halštatskej v Liptove. Liptov 6, 1981, 53-64.

Pieta 1981b – K. Pieta: Nové nálezy v Rakši. In: AVANS 1980, Nitra 1981, 226, 227, obr. 129.

Pieta 1981c – K. Pieta: The La Téne Period. In: Archaeological Research in Slovakia. X-th International congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Mexico, 19.-24. October 1981, Nitra 1981, 97-112.

Pieta 1982 – K. Pieta: Die Púchov-Kultur. Nitra 1982.

Pieta 1982b – K. Pieta: Umenie doby železnej. Bratislava 1982.

Pieta 1982c – K. Pieta: Probleme der Erforschung der dakischen Besiedlung in der Slowakei. In: Thraco-Dacica 3, Bucureşti 1982, 35-46.

Pieta 1983 – K. Pieta: Halštatské výšinné sídliská v Liptove. Arch. Rozhledy 35, 1983, 39-48.

Pieta 1985 – K. Pieta: Stopy výroby žarnovov z doby laténskej v Rakši. In: AVANS 1984, Nitra 1985, 191.

Pieta 1986a – K. Pieta: Stand und Notwendigkeiten der Erforschung der Púchov-Kultur. In: Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce. Kraków 1986, 25-49.

Pieta 1986b – K. Pieta: Neskorolaténske sídliskové objekty v Abraháme. AVANS 1985, 1986, 187, 188.

Pieta 1989 – K. Pieta: Die frühkaiserzeitliche Eisenverhüttungsanlage in Varín, Slowakei. In: Archaeometalurgy of Iron. International Symposium of the Comité pour la sidérurgie ancienne de l´UISPP. Prague 1989, 213-227.

Pieta 1993 – K. Pieta: Stredolaténske zvieracie žiarové „hroby" – či doklady kultových praktík z Nitry? Slov. Arch. 41, 1993, 41-57.

Pieta 1994 – K. Pieta: Mittel- und Nordslowakei zur Zeit der Markomannenkriege. In: Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. Brno 1994, 253-262.

Pieta 1995 – K. Pieta: Das archäologische Freilichtmuseum in Liptovská Mara/Slowakei. In: Experimentelle Archäologie. Bilanz 1994, Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland. Beiheft 8., Oldenburg 1995, 23-28.

Pieta 1996a – K. Pieta: Ergebnisse der Grabungen in Liptovská Mara bis 1992. In: E. Jerem/A. Krenn-Leeb/J.-W. Neugebauer/O. H. Urban (Hrsg.): Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Budapest – Wien 1996, 404-414.

Pieta 1996b – K. Pieta: Liptovská Mara. Ein frühgeschichtliches Zentrum der Nordslowakei. Bratislava 1996.

Pieta 1996c – K. Pieta: Römischer Import der Spätlatènezeit in der Slowakei. Arh. Vestnik 47, 1996, 183-194.

Pieta 1997a – K. Pieta: Die frühen norisch-pannonischen Handelsbeziehungen mit dem nördlichen Mitteldonaugebiet. In: Peregrinatio Ghotica. Jantárová stezka. Suppl. ad Acta Mus. Moraviae. Scient. Soc. 82. Brno 1997, 45-61.

Pieta 1997b – K. Pieta: Neskorolaténske hradisko v Kvačanoch-Dlhej lúke. In: AVANS 1995, 1997, 144, 145.

Pieta 1997c – K. Pieta: Sídlisko púchovskej kultúry v Likavke. AVANS 1995, 1997, 146, 147, obr. 107, 108.

Pieta 1999a – K. Pieta: Der archäologische Park und die Feuchtschichtengrabung in Liptovská Mara. In: E. Jerem/I. Poroszlai (Ed.): Archaeology of the Bronze and Iron Age. Experimental Archaeology-Environmental Archaeology-Archaeological parks. Budapest 1999, 357-366.

Pieta 1999b – K. Pieta: Prieskum regiónu Turca v oblasti Veľkej Fatry. AVANS 1997, 1999, 130-132.

Pieta 2000a – K. Pieta: Ein Depot latènezeitlicher Eisengegenstände aus Liptovská Mara. In: H. Friesinger/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): Metallgewinnung und -verarbeitung in der Antike (Schwerpunkt Eisen). Nitra 2000, 135-160.

Pieta 2000b – K. Pieta: Latènezeitlicher Burgwall und Opferplatz (?) in Trenčianske Teplice. In: J. Bouzek/H. Friesinger/K. Pieta/B. Komoróczy (Hrsg.): Gentes, Reges und Rom. Brno 2000, 97-120.

Pieta 2000c – K. Pieta: Die Siedlung Liptovská Mara II und die Anfänge der Einflüsse der Latène-Kultur im Westkarpatenraum. Slov. Arch. 48, 2000, 31.

Pieta 2000d – K. Pieta: Keltské hradisko v Trenčianskych Bohuslaviciach. In: AVANS v r. 1998, Nitra 2000, 141, 142, obr. 91.

Pieta 2001b – K. Pieta: Jan Filip a neskorolaténske osídlenie Slovenska. Arch. Rozhledy 53, 2001, 780-788.

Pieta 2002a – K. Pieta: Kováčstvo v dobe rímskej a v dobe sťahovania národov. Štud. Zvesti AÚ SAV 35, 2002, 61-74.

Pieta 2002b – K. Pieta: Wirtschaftliche Strukturen der spätlatènezeitlichen Siedlungen in der Slowakei. In: C. Dobiat/S. Sievers/Th. Stöllner (Hrsg.): Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum. Internat. Koll. Bad Dürrnberg 7. – 11. 10. 1998, Bonn 2002, 315-323.

Pieta 2002c – K. Pieta: 10 rokov archeologického múzea v prírode v Liptovskej Mare. (Re)konstrukce a experiment v archeologii 3, 2003, 125-133.

Pieta 2003 – K. Pieta: Spiš vo včasnej dobe dejinnej. In: R. Gładkiewicz/M. Homza (zost.): Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša. Levoča – Wrocław 2003, 149-159.

Pieta 2005 – K. Pieta: Spätlatènezeitliche Waffen und Ausrüstung im nördlichen Teil des Karpatenbeckens. Slov. Arch. 53, 2005, 35-84.

Pieta 2006a – K. Pieta: Zemplín. Hoops. Reallexikon germanischer Altertumskunde 34, Berlin – New York 2006, 499-503.

Pieta 2006b – K. Pieta: Ein junglatènezeitlicher Stieranhänger aus Udiča/Slowakei. In: Studien zum Lebenswelt der Eisenzeit. RGA-E Band 53, Berlin – New York 2006, 133-147.

Pieta 2007 – K. Pieta: Der frühlatènezeitliche Burgwall in Horné Orešany/Westslowakei. Vorbericht. Slov. Arch. 55, 2007, 295-310.

Pieta/Kolníková 1986 – K. Pieta/E. Kolníková: Druhý hromadný nález keltských mincí z Dolného Kubína-Veľkého Bysterca. Slov. Arch. 34, 1986, 383-404.

Pieta/Moravčík 1980 – K. Pieta/J. Moravčík: Spätlatènezeitlicher Brandopferplatz in Prosné. Slov. Arch. 28, 1980, 245-283.

Pieta/Mosný 1999 – K. Pieta/P. Mosný: Hrádok púchovskej kultúry pri Hronskej Dúbrave. AVANS 1997, 1999, 137.

Pieta/Mosný 2002 – K. Pieta/P. Mosný: Výskum v Hornej Lehote. AVANS 2001, 2002, 161, 163.

Pieta/Plachá 1999 – K. Pieta/V. Plachá: Die ersten Römer im nördlichen Mitteldonauraum im Lichte der neuen Grabungen in Devín. In: Th. Fischer/G. Precht/J. Tejral (Hrsg.): Germanen beiderseits des spätantiken Limes. Köln – Brno 1999, 179-205.

Pieta/Soják 2004 – K. Pieta/M. Soják: Kontakty Spiša s okolitými územiami vo včasnej dobe dejinnej. In: Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. Krosno 2004, 163-178.

Pieta/Zachar 1993 – K. Pieta/L. Zachar: Mladšia doba železná (laténska). In: T. Štefanovičová (zost.:) Najstaršie dejiny Bratislavy, Bratislava, 143-209.

Pittioni 1939-1943 – R. Pittioni: Ein spätkeltischer Töpferofenfund von Wien III. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 28, 1939-1943, 1-10.

Plachá/Fiala 1998 – V. Plachá/A. Fiala: Hromadný nález keltských mincí na hrade Devín. Slov. Num. 15, 1998, 201-210.

Plachá/Hlavicová 1980 – V. Plachá/J. Hlavicová: Výsledky archeologického výskumu na hrade Devín. AVANS 1978, 1980, 223, 224.

Plachá/Pieta 1986 – V. Plachá/K. Pieta: Römerzeitliche Besiedlung von Bratislava-Devín. Arch. Rozhledy, 38, 339-357.

Pleiner 1962 – R. Pleiner: Staré evropské kovářství. Praha 1962.

Pleiner, a kol. 1978 – R. Pleiner a kol.: Pravěké dějiny Čech. Praha 1978.

Pleiner 1982 – R. Pleiner: Untersuchungen zur Schmiedetechnik auf den keltischen Oppida. Pam. Arch. 73, 86-173.

Pleiner 1993 – R. Pleiner: The celtic sword. Oxford 1993.

Pleiner 2000 – R. Pleiner: Iron in Archaeology. The European Bloomery Smelters. Praha 2000.

Pleiner 2006 – R. Pleiner: Iron in Archaeology. Early European Blacksmiths. Praha 2006.

Póczy 1998 – K. Póczy: Iuppiter Optimus Maximus Teutanus. In: Religions and Cults in Pannonia. Székesfehérvár 1998, 29-32.

Poláček 2003 – L. Poláček: Landwirtschatliche Geräte aus Mikulčice. In: Studien zum Burgwall von Mikulčice V, Brno 2003, 591-709.

Polenz 1971 – H. Polenz: Mittel- und spätlatènezeitliche Brandgräber von Dietzenbach, Landkreis Offenbach am Main. In: Studien und Forschungen 4. Langen 1971, 3-115.

Polenz 1974 – H. Polenz: Latènezeitliche Hundeplastiken aus Süd- und Rheinhessen. Fundberichte aus Hessen 14, 1974, 253-307.

Poleska/Toboła 1987 – P. Poleska/G. Tobola: Osada grupy tynieckiej kultury lateńskiej na stan. 41 w Nowej Hucie-Krzesławicach I. Materiały archeologiczne Nowej Huty XI, Kraków 1987, 7-119.

Poleska/Toboła 1988 – P. Poleska/G. Tobola: Osada grupy tynieckiej kultury lateńskiej na stan. 41 w Nowej Hucie-Krzesławicach II. Materiały archeologiczne Nowej Huty XI, Kraków 1988, 89-128.

Polla 1962 – B. Polla: Zisťovací historicko-archeologický výskum na bratríckom tábore na Zelenej hure v Hrabušiciach. Slov. Arch. 10, 1962, 252-279.

Polla 1996 – B. Polla: Archeológia na Slovensku v minulosti. Martin 1996.

Polenz 1971 – H. Polenz: Mittel- und spätlatènezeitliche Brandgräber aus Dietzenbach, Landkreis Offenbach am Main. In: Studien u. Forschungen 4, Langen 1971, 3-115.

Povala 1962 – G. Povala: Sídlisko z doby rímskej v Slovenskom Pravne. Štud. Zvesti AÚ SAV 13, 1962, 223-230.

Preinfalk 2005 – F. Preinfak: Die spätlatènezeitliche Siedlung von Haselbach. In: Zeitschienen. Vom Tullnerfeld ins Traisental. Fundberichte aus Österreich, Materialhefte, Reihe A, Sonderheft 2, Wien 2005, 102-106.

Profantová 1994 – N. Profantová: K nálezům ostruh z konce 7.-8. stol. v Čechách. Pam. Arch. Suppl. 2, 1994, 60-85.

Prochnenko 2002 – I. A. Prochnenko: Vijskove ekipiruvannja Dakiv 1 st. do n. e. – početku 2. st. n. e. In: Karpati v davnini. Carpatica – Karpatika 15, Užgorod 2002, 155-187.

Raddatz 1978 – K. Raddatz: Pfeil und Bogen. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 3, Berlin – New York 1978, 157-171.

Raftery 1994 – B. Raftery: Pagan Irland. The Enigma of the Irish Iron Age. London 1994.

Rajewski 1959 – K. Rajewski: Biskupin. Polnische Ausgrabungen. Warschau 1959.

Rapin 2002 – A. Rapin: Die Großplastik in Südfrankreich und die keltische Kunst. In: Das Rätsel der Kelten vom Glauberg. Stuttgart 2002, 223-228.

Ratimorská 1981 – P. Ratimorská: Keltské pohrebisko v Chotíne I. In: Západné Slovensko. Vlastivedný zborník múzeí západoslovenského kraja, Bratislava 1981, 15-86.

Remiášová 1980 – M. Remiášová: Hradisko Vyšehrad. In: Horná Nitra 9, Vlastivedný zborník, Martin 1980, 13-29.

Romsauer 1981 – P. Romsauer: Neolitické a halštatsko-laténske objekty z Vrbového. AVANS 1980, 1981, 250-253.

Romsauer/Pieta 1992 – P. Romsauer/K. Pieta: Objekt z neskorej doby halštatskej v Hubine. Slov. Arch. 40, 1992, 213-222.

Roth 1995 – P. Roth: Metalurgia železa v dobe laténskej a rímskej na Spiši. Štud. Zvesti AÚ SAV 31, 1995, 105-121.

Roth 2002 – P. Roth: Osídlenie Spiša vo včasnej dobe dejinnej. Poprad 2002 (dizertačná práca).

Rothenhöfer 2005 – P. Rothenhöfer: Die Wirtschaftsstrukturen im südlichen Niedergermanien. Untersuchungen zur Entwicklung eines Wirtschaftsraumes an der Peripherie des Imperium Romanum. Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 7. Rahden 2005.

Rustoiu 1997 – A. Rustoiu: Fibulele din Dacia Preromana (Sec. II î.e.n. – I e.n.). Bucureşti 1997.

Rustoiu 2002 – A. Rustoiu: Războinici şi artizani prestigili în Dacia Preromană. Cluj-Napoca 2002.

Ruttkay 1965 – A. Ruttkay: Nové nálezy z horného Ponitria. Štud. Zvesti AÚ SAV 15, 1965, 189-213.

Rybová/Motyková 1983 – A. Rybová/K. Motyková: Der Eisendepotfund der Latènezeit von Kolín. Pam. Arch. 74, 1983, 96-174.

Salač 2000 – V. Salač: Zur Struktur der Latène- und kaiserzeitlichen Eisenproduktion in Böhmen. In: H. Friesinger/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): Metallgewinnung und -verarbeitung in der Antike (Schwerpunkt Eisen). Nitra 2000, 89-108.

Salač 2006 – V. Salač: O obchodu v pravěku a době laténské především. Arch. Rozhledy 58, 2006, 33-58.

Samuel 2007 – M. Samuel: Nová polykultúrna lokalita v Leviciach. AVANS 2005, 2007, 173, 174.

Sankot 2005 – P. Sankot: Finds of La Tène weapons from Detva, central Slovakia. In: H. Dobrzańska/V. Megaw/P. Poleska (Eds.): Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD. Dedicated to Zenon Woźniak. Kraków 2005, 135-144.

Schaaf 1988 – U. Schaaf: Keltische Helme. In: Antike Helme. Römisch-germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Monographien 14, Mainz 1988, 293-317.

Schäfer 2000 – A. Schäfer: Zur Eisenverarbeitung in der junglatènezeitlichen Siedlung von Berching-Pollanten, Lkr. Neumarkt, Oberpfalz. In: H. Friesinger/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): Metallgewinnung und -verarbeitung in der Antike (Schwerpunkt Eisen). Nitra 2000, 177-194.

Schindler 1977 – R. Schindler: Die Altburg von Bundenbach. Mainz 1977.

Schindler-Kaudelka/Zabehlicky-Scheffenegger 1995 – E. Schindler-Kaudelka/S. Zabehlicky-Scheffenegger: Die bodenständige Keramik vom Magdalensberg. In: J. Tejral/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet vom Ausklang der Latène-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Brno – Nitra 1995, 177-198.

Schmidt/Gruhle 2003a – B. Schmidt/W. Gruhle: Niederschlagschwankungen in Westeuropa während der letzten 8000 Jahre. Versuch einer Rekonstruktion mit Hilfe eines neuen dendrochronologischen Verfahrens (Grad der Wuchshomogenität). In: Arch. Korrbl. 33, 2003, 281-300.

Schmidt/Gruhle 2003b – B. Schmidt/W. Gruhle: Klimaextreme in römischer Zeit. Eine Strukturanalyse dendrochronologischer Daten. In: Arch. Korrbl. 33, 2003, 421-426.

Schmoll 1982 – I. Schmoll: Ein spätlatènezeitlicher Töpferofenfund aus spätlatènezeitlich Stillfried-Grub NÖ. Forschungen in Stillfried 5, Wien 1982, 43-51.

Schönfelder 2002 – M. Schönfelder: Das spätkeltische Wagengrab von Boé. Studien zu Wagen und Wagengräbgern der jüngeren Latènezeit. Römisch-germanisches Zentralmuseum, Monographien Bd. 54, Mainz 2002.

Schumacher 1989 – F. J. Schumacher: Das frührömische Grab 978 mit Beil und Axt. Waffen oder Werkzeuge? In: A. Haffner (Hrsg.): Gräber – Spiegel des Lebens. Zum Totenbrauchtum der Kelten und Römer am Beispiel des Treverer-Gräberfeldes Wederath-Belginum. Mainz 1989, 247-254.

Schubert 1992 – F. Schubert: Metrologische Untersuchungen zu einem keltischen Längemaß. Germania 70, 1992, 293-305.

Schütz 2003 – N. M. Schütz: Eisenfunde der Stadt auf dem Magdalensberg II. Archäologische Forschunngen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 14, Klagenfurt 2003.

Sievers 1989 – S. Sievers: Die Waffen von Manching unter Berücksichtigung des Übergangs von LT C zu LT D. Ein Zwischenbericht. Germania 67, 1989, 97-120.

Sievers 1992 – S. Sievers: Die Kleinfunde. In: F. Maier/U. Geilenbrügge/E. Hahn/H.-J. Köhler/S. Sievers: Ergebnisse der Ausgrabungen 1984-1987 in Manching. Ausgrabungen in Manching 15, Stuttgart 1992, 137- 213.

Sievers 1995 – Z. Sievers: Die Waffen. In: M. Reddé/S. von Schnurbein et alii: Neue Ausgrabungen und Forschungen zu den Belagerungswerken Caesars um Alesia (1991-1994). Ber. RGK 76, 1995, 73-158 (135-157).

Sievers et al. 1998 – S. Sievers/R. Gebhard/E. Hahn/H. Küster/M. Leicht/H. Manhart/M. Trappe/B. Ziegaus: Vorbericht über die Ausgrabungen 1996-1997 im Oppidum von Manching. Germania 76, 1998, 619-671.

Sîrbu 1993 – V. Sîrbu: Credințe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea Geto-Dacilor. Galați 1993.

Slivka 1998 – M. Slivka: Rekonštrukcia cestnej siete na Slovensku (súčasný stav bádania a jeho perspektívy). Arch. Hist. 23, 1998, 259-275.

Spehr 1992 – R. Spehr: Latènezeitliche Pfluggeräte im Mittelgebirgsraum. In: Beiträge zur keltisch-germanischen Besiedlung im Mittelbebirgsraum. Stuttgart 1992, 53-68.

Spindler 1998 – K. Spindler: Muž z ledovce. Praha 1998.

Stöllner 2002 – T. Stöllner: Die Hallstattzeit und der Beginn der Latènezeit im Inn-Salzach-Raum. Archäologie in Salzburg 3/I, Salzburg 2002.

Strickland/Hardy 2005 – M. Strickland/R. Hardy: The Great Warbow. Phoenix Mill Thrupp 2005.

Szabó 1992 – M. Szabó: Les Celtes de l´est. Le second Age du Fer dans cuvette des Carpates. Paris 1992.

Šalkovský 1989 – P. Šalkovský: Komunikačno-obchodná stanica z doby rímskej v Slovenskom Pravne (?). Slov. Arch. 37, 1989, 419-424.

Šalkovský 1994 – P. Šalkovský: Hradisko v Detve. Nitra 1994.

Šalkovský 2002 – P. Šalkovský: Výšinné hradisko v Detve – protohistorické osídlenie. Slov. Arch. 50, 2002, 99-126.

Šalkovský 2006 – P. Šalkovský: Včasnostredoveká fortifikácia. In: Ď. Staššíková-Štukovská/P. Šalkovský/J. Béreš/E. Hajnalová/E. Hušťanová/Z. Krempaská/F. Javorský: Včasnostredoveké hradisko I Spišské Tomášovce-Smižany – 1. etapa spracovania. Zbor. SNM C, 2006, Arch. 16, 187-228.

Ščasnár et al. 1984 – V. Ščasnár/V. Kliment/M. Červeňanský/L. Zachar: Zlomky dávkovacích platničiek na výrobu keltských mincí – nálezy zo Šaštína-Stráží a Bratislavy. Slov. Num. 8, 1984, 121-143.

Šedo 2004 – O. Šedo: Mlecí kameň gréckeho typu zo Žiliny-Závodia a problémy kontaktov Stredomoria s priestorom Hercynského lesa. Štud. Zvesti AÚ SAV 36, 2004, 7-13.

Takács 1972 – L. Takács: Die Hakensichel in Ungarn. A Magyar Mezögazdasági Múzeum Közleményei 1971-1972, 83-90.

Takács 1973 – L. Takács: Bozótkések és rokon szerszámok a Dunántúlon. Ethnographia 84, 1973, 243-271.

Teodor 1980 – S. Teodor: Das Werkzeugdepot von Lozna (Kr. Botoşani). Dacia 24, 1980, 133-150.

Točík 1959 – A. Točík: K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu. Arch. Rozhledy 11, 1959, 841-873.

Točík 1981 – A. Točík: Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Maďarovce-Kultur. Band I, Heft 1. Nitra 1981.

Todorović 1968 – J. Todorović: Kelti u jugoistočnoi Evropi. Beograd 1968.

Todorović 1972 – J. Todorović: Praistorijska Karaburma. Beograd 1972.

Tomášová/Kolníková 1998 – B. Tomášová/E. Kolníková: Keltské a rímske mince z hradiska v Hrabušiciach. Slov. Num. 15, 1998, 196-200.

Tomčíková/Paulík 2004 – K. Tomčíková/J. Paulík: Archeologický výskum na Pohanskej v Plaveckom Podhradí roku 1990. Zbor. SNM 98, Arch. 14, 2004, 43-65.

Turčan 2004 – V. Turčan: Nové včasnostredoveké nálezy z Oravy. In: G. Fusek (red.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Archaeologica Slovaca Monographiae, Communicationes 7, Nitra 2004, 427-431.

Urban 1995 – O. Urban: Keltische Höhensiedlungen an der mittleren Donau vom Linzer Becken bis zur Porta Hungarica 2. Der Braunsberg. Linzer archäologische Forschungen 23, Linz 1995.

Urban 1999 – O. H. Urban: Der Leopoldsberg. Archäologische Forschungen auf dem Wiener Hausberg. Wiener Archäologische Studien 2, Wien 1999.

Urban 2000 – O. H. Urban: Der lange Weg zur Geschichte. Die Urgeschichte Österreichs. H. Wolfram (Hrsg.): Österreichische Geschichte bis 15 v. Chr. Wien 2000.

Urban 2000 – O. H. Urban: Ein mittel/junglatènezeitlicher Eisendepotfund von Falkenstein, NÖ. In: H. Friesinger/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): Metallgewinnung und -verarbeitung in der Antike (Schwerpunkt Eisen). Nitra 2000, 195-209.

Urban/Ruprechtsberger 1998 – O. H. Urban/E. M. Ruprechtsberger: Der Gründberg. In: Berge-Beile – Keltenschatz. Katalog zur Ausstellung im NORDICO. Museum der Stadt Linz, Linz 1998, 59-63.

Vallašek 1972 – A. Vallašek: Výsledky výskumu Academie Istropolitany v Bratislave. Arch. Rozhledy 24, 1972, 148-154.

Vallašek 1976 – A. Vallašek: Spišský hrad na prelome letopočtu. Pamiatky príroda 4, 1976, 6-9.

van Endert 1987 – D. van Endert: Das Osttor des Oppidums von Manching. Stuttgart 1987.

van Endert 1991 – D. van Endert: Die Bronzefunde aus dem Oppidum von Manching. Stuttgart 1991.

Veliačik 1983 – L. Veliačik: Die Lausitzer Kultur in der Slowakei. Nitra 1983.

Veliačik 1997 – L. Veliačik: Prehľad najstaršieho osídlenia Bošáckej a Moravskolieskovskej doliny. In: Zemianske Podhradie v histórii. Zemianske Podhradie 1997, 32-46.

Veliačik/Romsauer 1998 – L. Veliačik/P. Romsauer: Výsledky výskumu hradiska lužickej kultúry v Zemianskom Podhradí (predbežná správa). Slov. Arch. 46, 1998, 225-251.

Vencl 1979 – S. Vencl: Počátky zbraní. The origins of weapons. Arch. Rozhledy 31, 1979, 640-694.

Vencl 1984a – S. Vencl: Otázky poznání vojenství v archeologii. Arch. Stud. Mat. 14. Praha 1984.

Vencl 1984b – S. Vencl: Stopy zranění zbraněmi jako archeologický pramen poznání vojenství. Traces of injuries by weapons as archaeological evidence of warfare. Arch. Rozhledy 36, 1984, 528-544.

Venclová 2001 – N. Venclová: Výroba a sídla v době laténské. Projekt Loděnice. Praha 2001.

Visy 1993 – Z. Visy: Wagen und Wagenteile. In: E. Künzl et al.: Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz. Plünderungsgut aus dem römischen Gallien. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien 34, 1-34, 3, Mainz 1993, 257-327.

Visy 1995 – Zs. Visy: The problems of the dacian ethnic group in Hungary. In: Din istoria Europei Romane (Universitatea din Oradea, seria istorie IV), Oradea, 73-104.

Vizdal 1976 – J. Vizdal: Záchranný výskum keltského pohrebiska v Ižkovciach. Slov. Arch. 24, 1976, 151-190.

Vouga 1923 – E. Vouga: La Tène. Monographie de la Station publiée au Nome de la Commission des Fuilles de La Tène. Leipzig 1923.

Völling 1990 – Th. Völling: Funditores im römischen Heer. Saalburg-Jahrb. 45, 1990, 24-58.

Völling 1992 – Th. Völling: Dreikreisplattensporen. Anmerkungen zu einem Spornfund aus Hopferstadt, Ldkr. Würzburg. Arch. Korrespbl. 22, 1992, 393-402.

Vulpe 1976 – A. Vulpe: La nécropole tumulaire géte de Popeşti. In: Thraco-Dacica I, Bucureşti 1976, 193-215.

Vulpe/Popescu 1976 – A.Vulpe/E. Popescu: Une contribution archéologique á l´étude de la religion des Géto-Daces. In: Thraco-Dacica I, Bucureşti 1976, 217-226.

Waldhauser 1981 – J. Waldhauser: Keltské rotační mlýny v Čechách. Pam. Arch. 72, 1981, 153-221.

Waldhauser 1992 – J. Waldhauser: Keltische Distributionssysteme von Graphittonkeramik und die Ausbeutung der Gpraphitlagerstätten während der Vorgeschrittenen Latènezeit. Arch. Korrbl. 22, 1992, 377-392.

Waldhauser 1995 – J. Waldhauser: Detektory získané nálezy z keltského oppida u Stradonic. Předběžná zpráva o hromadném nálezu železných nástrojů, jednotlivých mincí a plastiky. Arch. Rozhl. 47, 1995, 418-425.

Waldhauser 2002 – J. Waldhauser: Poznatky z rekonstrukce keltského zahloubeného domu z Markvartic na Jičínsku. (Re)konstrukce a experiment v archeologii 3, 2002, 107-114.

Waldhauser 2003 – J. Waldhauser: Das Silber der Kelten in Böhmen. In: Th. Stöllner/G. Körlin/G. Steffens/J. Cierny (Hrsg.): Man and Mining – Mensch und Bergbau. Studies in Honour of G. Weisgerber on occasion of his 65th birthday. Der Anschnitt, Beiheft 16, Bochum 2003, 503-512.

Warnecke 1999 – T. Warnecke: Hallstatt- und frühlatènezeitlicher Anhängerschmuck. (Studien zu Metallanhängern des 8.-5. Jahrhunderts v. Chr. zwischen Main und Po). Internationale Archäologie 50. Rahden/Westfalen 1999.

Werner 1979 – J. Werner: Spätlatène-Schwerter norischer Herkunft. In: Spätes Keltentum zwischen Rom und Germanien. München 1979, 165-197.

W. M. Werner 1984 – W. M. Werner: Latènezeitliche Trensen in Jugoslavien. In: Keltski voz. Posavski muzej Brežice 6, Brežice 1984, 141-151.

W. M. Werner 1988 – W. M. Werner: Eisenzeitliche Trensen aus der unteren und mittleren Donau. Prähistorische Bronzefunde XVI/4, München 1988.

Wirska-Parachoniak 1980 – M. Wirska-Parachoniak: Produkcija ceramiczna Celtów na terenach Polski poludniowej. Celtic pottery production in southern Poland. In: Materialy archaeologiczne Nowej Huty 6, Kraków 1980, 29-154.

Wirska-Parachoniak 1982 – M. Wirska-Parachoniak: Produkcja ceramiczna Celtów na terenach Polski Południowej. Mat. Arch. Nowej Huty 4, 1982, 29-159.

Woźniak 1990 – Z. Woźniak: Osada grupy tynieckej w Podłężu, woj. Krakowskie. Wrocław – Warszawa – Kraków 1990.

Woźniak 2000 – Z. Woźniak: Lateńske dolia z Krakowa-Mogily. In: Superiores barbari. Księga ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego. Kraków 2000, 301-311.

Zachar 1974 – L. Zachar: K chronologickému postaveniu pošiev mečov s esovitou svorkou ústia. In: Zbor. Fil. fak. UK 25 (14) Musaica, 1974, 63-90.

Zachar 1977 – L. Zachar: Príspevok k poznaniu neskorolaténskeho obdobia na Záhorí. Zbor. SNM 17, 1977, 35-56.

Zachar 1987 – L. Zachar: Keltské umenie na Slovensku. Bratislava 1987.

Zachar 1991 – L. Zachar: Keltské sídlisko pri obci Studienka, okr. Senica. Vlast. čas. 40, 3, 113, 114.

Zachar/Rexa 1988 – L. Zachar/D. Rexa: Beitrag zur Problematik der spätlatènezitlichen Siedlungshorizonte innerhalb des Bratislavaer Oppidums. Zbor. SNM 82, Hist. 28, 1988, 27-70.

Zanier 1988 – W. Zanier: Römische dreiflügelige Pfeilspitzen. Saalburg-Jahrb. 44, 1988, 5-27.

Zanier 1995 – W. Zanier: Zur Herstellung römischer dreiflügeliger Pfeilspitzen. Saalburg-Jahrb. 48, 1995, 19-25.

Ziegaus 1998 – B. Ziegaus: Münzen und Münzprägung. In: Z. Sievers/R. Gebhard and alii: Vorbericht über die Ausgrabungen 1996-1997 im Oppidum von Manching. Germania 76, 1998, 645-652.

Zieling 1989 – N. Zieling: Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène- und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. B.A.R. 505, Oxford 1989.

Ziętek 2004 – J. Ziętek: Cmentarzysko kultury przeworskiej w Mierzynie-Grobli, stan. 2, gm. Rozprza, woj. łódzkie. In: M. Olędzki/J. Skowron (Red.): Kultura przeworska. Odkrycia – interpretacje – hipotezy. Tom 1. Lódź 2004, 25-85.

Zimmermann 1991 – W. H. Zimmermann: Erntebergung in Rutenberg aus archäologischer und volkskundlicher Sicht. In: Néprajzi értesítö a néprajzi muzeum Évkönyve 71-73, 1989-1991 (T. Hoffmann-Festschrift), Budapest 1991, 71-104.

Zimmermann 1998 – W. H. Zimmermann: Pfosten, Ständer und Schwelle und der Übergang vom Pfosten- zum Ständerbau. Eine Studie zu Innovation und Beharrung im Hausbau. In: Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet 25, 1998, 9-241.

Zippelius 1954 – A. Zippelius: Vormittelalterliche Zimmerungstechnik in Mitteleuropa. Rheinisches Jahrbuch f. Volkskunde 5, Bonn 1954, 7-52.

SKRATKY POUŽITÉ V LITERATÚRE

Acta Arch. Carpathica = Acta Archaeologica Carpathica
Acta Orient. Acad. Stien. Hungar. = Acta Orientalia Academiae Stientiarum Hungaricae
Arh. Vestnik = Arheološki Vestnik
Arch. Austriaca = Archaeologia Austriaca
Arch. Korrespbl. = Archäologisches Korrespondenzblatt
Arch. Österreichs = Archäologie Österreichs
Arch. Rozhledy = Archeologické Rozhledy
Arch. Stud. Mat. = Archeologické Studijní Materiály. Praha.
AVANS = Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku. Nitra.
Bayer. Vorgeschichtsbl. = Bayerische Vorgeschichtsblätter
Ber. Bayer. Bodendenkmalpfl. = Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege
Ber. RGK = Berischt der Römisch-Germanischen Kommission
Časopis Moravského muz. = Časopis Moravského muzea v Brně. Brno
Fontes Arch. Pragenses = Fontes Archaeologici Pragenses
Hist. Carpatica = Historica Carpatica. Zborník východoslovenského múzea v Košiciach. Košice
Hist. Slov. = Historica Slovaca. Zborník Historického ústavu Slovenskej akadémie vied a umení. Bratislava
Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch. = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte
Kurtrierisches Jahrb. = Kurtrierisches Jahrbuch
Mat. Arch. = Materiały Archeologiczne
Pam. Arch. = Památky Archeologické
Proc. Preh. Soc. = Proceedings of Prehistoric Society
Przegląd Arch. = Przegląd Archeologiczny
RGA-E = Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Berlin – New York
Saalburg-Jahrb. = Saalburg-Jahrbuch
Slov. Arch. = Slovenská Archeológia
Slov. Num. = Slovenská Numizmatika
Spisy ArÚ AV ČR = Spisy Archeologického ústavu Akademie věd České republiky Brno
Stud. Arch. Ústavu ČSAV v Brně = Studia Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně
Suppl. ad Acta Mus. Moraviae. Scient. Soc. = Supplementa ad Acta Musei Moraviae Stientiae Sociales Brno
Štud. zvesti AÚ SAV = Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied Nitra
Universitätsforsch. Prähis. Arch. Bonn = Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Bonn.
Vlast. čas. = Vlastivedný časopis
Vlast. zbor. Považia = Vlastivedný zborník Považia Žilina
Wiadomości Arch. = Wiadomości Archeologiczne
Zbor. SNM. Arch. = Zborník Slovenského národného múzea – Archeológia, Bratislava
Zeitschr. Arch. = Zeitschrift für Archäologie

CELTIC SETTLEMENT IN SLOVAKIA YOUNG LA TÈNE PERIOD

SUMMARY

This book deals with the Late Iron Age, focusing on the final, Late La Tène phase. It is a summary of all present knowledge of research in the northern part of the Carpathian basin. It comprises chapters with chosen topics, which altogether draw a more compact picture about results of the surveyed area. Therefore the intention is not to describe a complex view of the material and religious culture and its development of this extremely complicated period in the area. This would require deeper evaluation of more non-published material as well as the involvement of different specialists.

2. SETTLEMENT DEVELOPMENT IN THE NORTH DANUBE REGION AROUND THE TURN OF THE ERA

During the Middle La Tène period, there was a substantial socioeconomic growth in the Middle Danube region. The development rapidly advanced in subsequent centuries. Due to better exploitation of sources, production and trade concentration, this progressive process was accompanied by expansion of settlement areas, change of the settlement structure and formation of new type of settlements. Besides internal economic reasons, the population growth helped the development of this area, because of the migration of some Celtic tribes from the south and the west. Notably of the Boii, who established a short-term but very prosperous state on the Middle Danube. Another ethnically diversified tribe originated in the Slovak mountain area, where striking economic conjuncture and power concentration has risen.

However, the prosperity and further advancement of both areas was limited by neighbouring Dacians and Germans, who significantly took part in the decline of economic and political structures of the Middle Danube Celtic society. The Germanic campaign led by Cimbri, migrating from the Jutland Peninsula to the south, was the beginning of this almost the century long process recorded by numerous ancient sources and it is testified by primary and secondary archaeological evidence. It resulted in the migration of a part of Celtic inhabitants from the territory of today's Czech Republic to the Middle Danube region. Consequently, archaeological sources allow us to suppose that these events also affected settlement and economic structures in Moravia and west Slovakia. Apparently, we are dealing here with areas, which were directly facing the Germanic transmigration heading to the Danube region. Within these movements we also suppose a migration of indigenous inhabitants from the Danube lowlands by main river courses up to the north, inside the mountain area of Slovakia. Here to a great extent, they contributed to the transformation of local settlement and strengthening of economic relations. People migrating from

the Danube region stood at the formation of the Púchov Culture, which is on one hand peripheral and considerably diverse, but on the other is in many respects an original part of European Celtic La Tène civilization. The Middle Danube region is, in the last century BC, represented by the consolidation of the Boian domain, characterized by the network of production and trade centres. Large economic and political potential is documented by a unique monetary system of its rulers and rich evidence of production and long-distance trade at oppida, notably in Bratislava and Devín.

At the same period of time, another important factor appears on the scene – Dacian tribal union. Archaeological finds testify that the Dacians moved north of the river Danube in the first half of the 1st century BC, when mixed Celto-Dacian material culture appears in the Nitra river basin and by the Danube River. It reaches its greatest extent at the end of the century. Dacian finds occur at oppida in Bratislava in relation to historical sources about the defeated Boii and in relation to the end of Celtic coinage on the Middle Danube. Towards the end of the last century BC, influences from the Noricum can be observed in west Slovakia and further traces of the Przeworsk Culture infiltration are recognized from behind the Carpathian arc to the Danube River.

A new chapter was opened by Romans, who entered the area of the Middle Danube and at the very beginning also touched strategically situated Devín. The colonisation by Germanic groups changed the ethnic map of this area for several centuries.

Studies of the protohistoric period bring to light issues, which used to be marginal within archaeological research. The question of historical and ethnic continuity arises together with the issue of roots of modern society, which until today have been popularly traced in Celtic civilization and its heritage. Nevertheless, specialists are interested in looking for the evidence of autochthonous Middle European Slavic inhabitants. However, these attempts meet some difficulties when speaking about archaeological sources in the mountain areas.

Works of past decades have enabled us to systematize and define the chronology of Celtic colonization as well as settlement at the edge of the main Danube zone. Likewise, it was possible to recognize historical key points of this very complex period of time. It is worthwhile to mention a series of related changes in this area. First, there is a change in the settlement structure in the Danube region at the end of the phase C1. Second, it is the formation of the Púchov Culture at around the 2nd century BC. Third, the Celtic settlement and production centres become initially discontinuous and gradually fade from existence. Fourth, a transition zone develops between the Celtic areas in the south-west and the Púchov settlements in northern Slovakia. Fifth, the first evidence of a Roman presence on the Danube becomes apparent. Sixth, fortifications throughout northern Slovakia are deserted almost simultaneously. Seventh, the fall of the Púchov Culture and finally, a gradual fall of economic centres of oppida type have been proven.

3. SETTLEMENT STRUCTURES AND URBANISM

Systematic regional surveys as well as smaller excavations have supplemented the settlement map of Slovakia and have deepened our knowledge about settlement structure of the Late Iron Age in the northern part of the Carpathian basin. Besides small agrarian villages and large production and trade centres, there are also small production centres, industrial zones, occasional trade villages and several religious structures. The most important were central sites. Large fortified settlement areas – oppida – only sporadically infiltrated beyond the Carpathian arc (Bratislava-Devín, Trenčianske Bohuslavice). Other east La Tène centres known as Zemplín-type had fortified acropolii with adjacent production and trade villages. This model can be found in the Danube and Tisza region as well as in the Carpathian area with the Púchov Culture. The work points to chronological and utilitarian differences among particular centres. These were gradually terminating in several time horizons (at the turn of phases C2/D1, at the end of D1 and in the phase D2 – in west Slovakia) and at the beginning of the Roman period (B1a – Púchov Culture). Enclosed settlement areas representing original economic and organisation structures are recognizable at some places in the country, mostly in the mountains. These places are known due to the distribution of coins, produced in local centres.

4. SETTLEMENT ARCHITECTURE

Major progress was made in architecture. Crafts advancement, notably smithery of carpenter's tools, fasteners and locks played an important role in the Young La Tène architecture development. Specifically semi-subterranean houses with poles set in the middle of shorter walls, workshops of pile construction, bread ovens, pottery kilns and various types of storage pits were built at lowland settlements of south-western Slovakia. Large hall buildings are by now gone. Ground-level dwellings with log or timber-framed construction built on a stone base predominated in upland areas. Later, influenced by surrounding Germanic settlement, six-post houses were built at the beginning of the Roman period. Among outbuildings granaries were built as well as ovens and various types of enclosures. Evidence of well preserved remains of wooden constructions or terraced slope-shaping and gravel roads is given by bog layers at the settlement Liptovská Mara II.

5. FORTIFICATIONS

Fortification art plays a specific role in the Late Iron Age. Progress in crafts, transport and social organisation provided new potentialities in the architecture. Due to increased contacts with ancient Mediterranean areas, the latest knowledge on building fortifications expanded to Transalpine Europe. Predominantly mountain and densely wooded region of the northern part of the Carpathian Basin had extremely good conditions for the protection of inhabitants and for building all kinds of fortifications. These belong to essential monuments of the La Tène period. Defence structures of the Late Iron Age can be generally divided into hill forts, small hill forts, linear earthworks and refuge places. The size of these fortifications differs according to their function and chronological development within the Iron Age. Generally, older hill forts are larger and small hill forts with ramparts under 1 ha begin in the Middle La Tène period, although they existed earlier, but on a small scale.

During construction of these fortifications, most suitable terrain was used for defence needs. Ramparts and ditches were usually contouring the fortifying area around the hill. They were walling up the neck of ridges or separating some part of the area. Commonly, linear earthworks were multiplied using not only external ditches and ramparts, but also internal or extramural defence zones. Larger fortifications were often enclosed by several circuits of ramparts, but their chronological relations can be proven only by detailed excavation. In many cases these ramparts belong to various periods of time. Shortening of the defence line was sometimes made by constructing a smaller fortification inside the original area. There is also evidence on building an acropolis as part of another internal defence system (Liptovská Mara). Slepý vrch by Horné Orešany situated in the Small Carpathians, was fortified by a pair of ramparts. It is the oldest La Tène hill fort, dated to the phase LA. Large hill forts dated to the Old and Middle La Tène period are to be found primarily on the northern boundary of the west Slovak La Tène settlement area and on the southern territory of later Púchov Culture (Slatina nad Bebravou – Udrina, Považská Bystrica – Malý Manín) or in eastern Slovakia (Obišovce district Košice-okolie). Central fortified settlements in the Middle Danube region are represented by sites in western Slovakia: Bratislava (with adjacent areas ca 60 ha), Plavecké Podhradie (49 ha), Bratislava-Devín (9.5 ha), Smolenice (9 ha) and Trenčianske Bohuslavice (9 ha). Occasionally there are smaller fortifications (castella: Trenčianske Teplice 0.18 ha, Šurany-Nitriansky Hrádok: 1.6 ha). People of the Púchov Culture were constructing specific hill forts of smaller extent with a function of fortified acropolis. Most prevalent were small hill forts with a village on the foothill. Refuge places in high non-accessible areas have also been recognized. A linear earthwork protected the entrance to the Liptov Basin on the northern Slovakia. From among defence elements there are in Slovakia many types of rampart constructions, palisades, half-pincer and pincer gates, ditches and towers.

6. PRODUCTION, CRAFT, HOARDS

Economic conditions for the Young La Tène period are only mentioned in connection with two oppida in Bratislava and in detail within the frame of the Púchov Culture. Crafts and other production and technical activities are studied within various partial aspects (metallurgy, smithery, jewel-making, stone-

masonry, pottery, architecture, building fortifications). The work tries to answer questions concerning contemporary spatial structure of craft production and exchange (centres and peripheries). Basic information gathered about crafts including corresponding technical analyses, brought to light new knowledge about economic level of the focused period and new points of view for the history of technology. Numerous iron artefacts from settlements and hoards underline high quality and mass distribution of iron implements and tools. Detailed analysis of this iron equipment points to the close connection of high quality and intensity of handicraft with other aspects of economic development, notably in agriculture and warfare. Exploitation of ore and non-metallic raw materials and associated production activities in the Carpathian area led to the development of the whole Middle Danube region. Studies on jewel-making and ornaments production brought to light new results as well.

During this period, the territory of Slovakia belonged to one of three civilization spheres, but the main features of the settlement structure remained the same, despite some differences in the local economy. Towards the end of the Iron Age the structure consisted of small settlement units in a form of several farmsteads. Central sites, smaller production centres and zones were important for further economic development. Many central villages with a high production and exchange potential have originated on strategic locations, sometimes replacing older settlements. Distinctions within these sites are based on their time duration as well as their raw material resources. The general contrast among the three spheres mentioned above can be seen in small villages. Compared to the Danube or Upper Tisza village settlements, the evidence on crafts, notably metalworking activities, is more frequent in the region of the Púchov Culture.

So called "industrial zones" can be found more often in the mountain area, mainly close to deposits of raw materials. It is important to note that the number of iron artefacts – primarily instruments and tools – increased in comparison to those from lowland areas of the whole Middle Danube region.

The Small Carpathians area belongs to notable regions with a tradition of iron production. Here existed during the Hallstatt period a well-known centre at Molpír by Smolenice, associated with the exploitation of iron ores. Extensive smith production, exploitation and iron ore working in this area was also proven by the latest research at Early La Tène hill fort Slepý vrch by Horné Orešany.

The oldest horizon of production concentration within the Young La Tène period in the Small Carpathians is represented by the hill fort in Plavecké Podhradie. Similarly to the Young La Tène settlement in the hill fort Molpír by Smolenice, the site specialized in smith production, supported by exploitation and iron ore working in this mountain range and close Záhorie Lowland. The evidence on mintage is documented in the lowland settlement Šaštín-Stráže, situated in the Záhorie region and dated to the end of the Middle La Tène period. It confirms that even non-fortified settlements situated at a strategic place played a very important role in the Young La Tène period as production and trade centres (Roseldorf, Berching-Pollanten, Němčice-Víceměřice). In Plavecké Podhradie, numerous tools and remains of workshops on one hand and the lack of evidence on exchange and trade on the other show the hill fort in the light of a "production zone." It existed for the very short period of time at the beginning of oppida period, i.e. throughout the phase C2 until the beginning of D1. An example of such "pre-oppida" centre of metallurgy is Mukačevo (Gališ-Lovačka), in the Upper Tisza region.

Production cumulated at strategic places even later. In Komárno, there were unearthed six pottery kilns in a very small area. So far, imports are missing from the large area, which ended before the invasion of the Dacians. The settlement by Rakša (district Turčianske Teplice), with an extensive production of andesitic millstones, was apparently of similar nature.

Workshops and their equipment are best-known from central sites, e.g. from Bratislava with more detailed information about organisation and division of crafts. Long-term and systematic research in Liptovská Mara made it possible to draw a better picture about concentration of craft production within this settlement. Nevertheless, none of these sites confirmed a narrowly specialized production in the Late La Tène period. An example of this is a large workshop in Devín with an all-purpose character. A broad variety of intricate iron artefacts was produced here as well as techniques like casting embossing and mon-

tage were used for production of ornaments made of bronze and other materials.

Technological level is considered by analyses of wheel-turned pottery, coins, golden and silver jewellery and smithery products. The results clearly testify an exceptional quality of the Late La Tène craft, which also kept its high standard on the marginal Púchov Culture territory. This can be applied to the processing of non-ferrous metals, e.g. casting and embossing. Certain distinctions in quality can be observed when comparing coinage in the Danube region and centres of the Púchov Culture.

The fall of oppida and other centres occurred differently throughout the Late La Tène period and at the beginning of the Roman period. For the whole researched area it meant a considerable decline in general and apparent after-effects in the sphere of exchange and material culture (the end of monetary circulation, reduced imports, technological downgrade in jewel-making, pottery, architecture and stonemasonry). Despite this destruction horizon, the settlement continuity was preserved in part of the Púchov Culture territory. Here, certain decrease of settlement units can be observed, however renewed villages had denser built-up areas and higher population.

Tradition in craft production went on, including primary processing of raw materials. Dated to the beginning of the Roman period, a good example is the area of Strečno pass with an extensive exploitation and iron ore working (hematite), which was investigated and analysed only partially (Varín). Traces of metallurgy occur at several settlements in northern Slovakia. Much information about production technologies of the Púchov smiths was obtained thanks to metallographic analyses and hoards of iron artefacts.

Groups of the autochthonous Late La Tène, predominantly Dacian inhabitants, have existed in the 1st century AD also on the territory eastward of the river Váh. However, the evidence of the settlement is still insufficient. The cemetery in Zemplín (eastern Slovakia) testifies to a continuous development. It is still not clear whether Late La Tène Celto-Dacian inhabitants lived throughout the 1st century AD (indicated by several graves from Zemplín cemetery), or a partial replacement of population occurred before the Przeworsk (Vandal) colonization wave. Production of wheel-turned pottery from Košice-Šebastovce, which could be set in this time period, has no parallels in the area. It seems to be of younger age and thus must be revised again.

Early Germanic settlement in west Slovakia is only known by single features and one larger complex in Bratislava-Dúbravka, where iron production dated to the 1st century AD was recognized. Germanic settlements concentrating in the Austrian and Slovak parts of the Lower Morava River give evidence on production and mainly exchange with neighbouring provincial territory. Following the extension of Quadi settlement area towards the end of the 1st century AD, there were formed cumulations of villages on fertile terraces along important river courses. Evidence of production was limited to single metal-working workshops up until the second half of the 2nd century AD. The quality of smithery remained in the Suebi Culture at an average level.

Hoards. The work outlines the basic classification of hoards from the La Tène period and the beginning of the Roman period. High concentration of these finds can be found on the territory of Slovakia. There are 88 hoards documented all together. From these, 13 are dated to the Early until Middle La Tène period (LTA-LTC1) and 75 to the Middle La Tène period until the beginning of the Roman period (LTC2-Egg. B1). Thirteen hoards include bronze and glass ornaments, 38 iron artefacts and 37 coins, as well as sporadic golden and silver objects.

7. AGRICULTURE

High technical level of agriculture is characterized by exceptional quality of iron tools. The number of new types of tools has increased and thus contributed to the quality of soil cultivation and crop harvesting. New and progressive methods of ard use and production with a sole were applied for the first time, testified by finds like broad ploughshares with a coulter. Furthermore, iron prongs from the Young La Tène settlements prove an extensive usage of either single- or multi-row harrow, which was used for an arable land before and after sowing and most probably for removing weeds as well. Usage of long scythes and leaf-knives speeded up collecting of fodder and consequently better wintering of herds and increased cattle breeding.

Archaeobotanical research has contributed on a large scale in understanding and reconstruction

of environment, including the variety of cultivated plants during this period. Various types of naked wheat (common wheat and club wheat – Triticum aestivum, Triticum compactum) were grown on the La Tène settlements situated in the lowlands of south-western Slovakia. Fields were sown with hulled wheat like emmer (Triticum dicoccon) or spelt (Triticum spelta), but barley occurs more often. New species like oat (Avena sativa) and rye (Secale cereale) were rather rare during this time, but their extensive cultivation was common towards the end of the Roman period. Throughout the prehistory in the mountain areas, main agricultural crops were emmer and barley. Spelt, barley and common millet (Panicum miliaceum) became dominant grains in the Late Iron Age. Naked wheat was grown to a lesser extent. Oat and rye occur most probably as cultivated plants. Very important nutrition components in the mountains were legumes, e.g. pea (Pisum sativum) and hoarse bean (Faba vulgaris). However, lentil (Lens esculenta) and vetch (Vicia sativa) are found only rarely. Within the Middle La Tène period layers of the settlement in Liptovská Mara II were found technical crops like poppy (Papaver somniferum) and nettle or hemp fibres. According to archaeozoological analyses in Slovakia, small short-horned cattle with a withers height of around 110 cm, was common in the La Tène period. There are also finds of small ruminants and pigs, as well as bones of a horse, which was occasionally used for meat consumption. On the territory of the Púchov Culture small cattle breeding was usual – it covers 45% of all the whole bone material at Liptovská Mara. Naturally, sheep and goats are more frequent in the lowland settlements to the exclusion of pigs. There are often small horses, too. Livestock at these farmyards was accompanied by a guard dog and poultry.

8. ROUTES, TRANSPORT, TRADE

In the La Tène period, numerous long-distance routes were passing through the territory of Slovakia. Many of them were archaeologically located at hill forts. Development of transport was provided by technical innovations of wagon and draught horses, testified by their metal parts in hoards. Compared to the preceding period, exchange and trade was in the Late Iron Age much more extensive and of considerable economic importance. Archaeological evidence is given by imports, acceptance of foreign elements and by artefacts like scales, weights and coins. After the end of large central settlements, small trade villages played the role of exchange centres. Use of metal coins expanded to the Middle Danube region towards the end of the La Tène period, when the first coins started to appear in Slovakia. Rich Carpathian deposits of precious metals were suitable for development of minting. Towards the end of the 3rd century BC, silver was used for the first coinage in this area (imitations of the Peonian king Audoleont and coins with a lyre). Throughout the 2nd and 1st century in the Carpathian Basin silver was the most used material. Golden staters and their variants were less common.

In the Boii territory of west Slovakia, there were in circulation silver Simmering type coins and small forms with a hoarse, which are supposed to be derivates from Czech territories. Apart from these, the largest coins – so called hexadrachms of the Bratislava type were most likely minted in Bratislava. According to numismatists, these coins had more representative and collecting character and unlike smaller ones were not in circulation.

West part of the Púchov Culture (shovel-shaped coins, Divinka and Nitra types). Today we can specify several spheres, where local silver and gold coins were possibly produced and used. In the western and northwestern Váh region, silver coins of the Nitra and Divinka types as well as shovel-shaped coins made of electrum, gold and silver were in circulation. These coins are obviously derived from forms in the area of present Bohemia and were used in the western part of the Púchov Culture territory. Noteworthy are golden and electrum shovel-shaped coins with abstract and magic motifs.

East part of the Púchov Culture (humped coins). In the central and east part were in circulation mostly simple silver and copper humped coins and their numerous local variants. Coins with a hump on the obverse side represent the most used ones within the Púchov Culture, mostly in the area of Orava, Turiec, Liptov and Spiš region. These valuable coins sporadically reached other areas of the Púchov Culture. They can be found in the eastern Dacian environment and occurred at some remote settlements of the Middle Danube region as well. Single variants of this coin (Veľký Bysterec, Liptovská Mara, Spiš and Hrabušice types) are to be found together in hoards and within

sacrificial gifts in the sanctuary of Liptovská Mara, what indicates their parallel usage. On this territory there is an evidence of mintage (mould from Liptovská Mara, die from Folkušová).

Middle and east Slovakia. During the Young La Tène period, the middle of Slovakia was in the demographic and economic shadow of densely populated areas in the west and north of the country. This is also testified by low number of coins.

Clear influence of the west-Dacian area can be observed in the eastern Slovakia and coins which are found here. Certain connection between this area the eastern part of the Púchov Culture is confirmed by occasional finds of humped coins and small coins of the Zemplín type.

9. WEAPONS AND ARMAMENT

Celtic armament is towards the end of the Iron Age known only from settlement finds. They consist of long-distance and pole weapons, testified mainly by arrow- and lanceheads, which are in a form very much like other finds from Celtic or Dacian environment. The chapter outlines a typological classification of these weapons.

Armament of the Púchov Culture is characterized by long-distance weapons. In comparison with weapons at oppida or lowland settlements, abundant usage of slings and bows is testified by finds of clay or stone bullets and arrowheads. Piles of granite pebbles and large boulders were used for the rampart defence. Numerous projectiles are related to violent end of the majority of the Púchov Culture fortifications. Light spears are relatively frequent, while thrusting and cutting weapons – with exception of big universal knives – occur rarely. Extensive use of cavalry is very much likely according to abundant finds of horse bones and many harness fittings. Fragments of armament (parts of helmets from Liptovská Mara, Blatnica and from the Spiš region) have been found in the northern Slovakia.

First Germanic warrior graves with their characteristic armament (sword, lance and shield) occurred at the end of the La Tène period. Weapons from the oldest collections of the Early Roman necropolises in the south-west Slovakia are only sketched in this work. Also Dacian weapons come mostly from the graves. The cemetery in Zemplín represents the largest collection of warrior graves of the whole west--Dacian area. Here, arrow- and spearheads are found in more simple graves and Roman swords or a chain mail in more rich ones.

10. SPIRITUAL LIFE AND RELIGIOUS IDEAS

Diverse and intricate religious world of the La Tène period is testified only by secondary sources: written records of ancient authors, mythological scenes depicted on coins, grave goods, cultic places and cultic artefacts, votive offerings and other evidence on traditions of everyday life given by special archaeological context. Mysticism and deep religiosity in the Celtic society affected all spheres of life, what is until today documented by pottery, smithery or jewellery.

At the end of the phase LT C1, burying at cemeteries terminates, except the cemetery in Nitra, where ritual practices are proven in the phase LT C2. In the Danube region Late La Tène period graves are unknown, whilst there are no graves in the mountain area throughout the whole Late Iron Age.

The cult of the dead of the Dacian people is documented by cremation graves under barrows in Zemplín, with continuous burying even in the 1st century AD. First Germanic graves possibly related to the Przeworsk Culture occur sporadically in Slovakia during the Late La Tène period (Cífer, Ihrište, Blatnica). Extensive Quadi cemeteries in the western Slovakia are connected with new colonization of this area.

Due to the lack of graves, sacrificial places of the Young La Tène period are one of the few valuable sources for understanding the spiritual world of the Celtic society. Detailed analysis of sites in Prosné, Trenčianske Teplice, Zemplín and notably in Liptovská Mara has shown varieties of cult practices, including human sacrifices. Traditions differ at each of these sacrificial places, e.g. frequent usage of incense made of aromatic substance can be specific. Some of hoard finds are supposed to be deposited by means of ritual reasons. Protective amulets are the most common finds. Depending on their form, colour or material, their function could be determined. The same applies to decoration motifs in jewellery and pottery.

CONCLUSION

In contrast to scarce historical sources, abundant archaeological finds draw a picture about time span of the Young La Tène period and the turn of the era, which brought many changes. Although fragmentary, these finds from Slovakia speak about dynamic changes in settlement pattern, including dramatic ethnic and economic changes, several stages of the end of oppida centres and their depopulation, or intensive colonisation of specific regions.

The work offers partial synthesis based on the present state of knowledge. Future research and study of newly discovered material will definitely supplement and widen the study of the Young La Tène society and culture.

CONTENTS

INTRODUCTION 9

1. HISTORY AND CURRENT STATE OF RESEARCH OF THE YOUNG LA TÈNE PERIOD 11

2. SETTLEMENT DEVELOPMENT IN THE NORTH DANUBE REGION AROUND THE TURN OF THE ERA 17

2.1. Conditions for development of the Middle Danube region 17

2.2 The beginnings and development of Celtic settlement in the La Tène period 18

2.3. Middle La Tène period in south-western Slovakia. Changes in settlement pattern 22

2.4. Celts in eastern Slovakia at the beginning of the Middle La Tène period 29

2.5. The destinies of autochthonous Carpathian inhabitants. Slovak mountain area in the Old and Middle La Tène Period 31

2.5.1. Northern and north-western Slovakia 31

2.5.2. South-central Slovakia, Middle and Upper Hron region. Issues of the settlement in southern Slovakia 34

2.6. Important turning point. End of the Middle and the Late La Tène period 37

2.6.1. Oppida period 41

2.6.2. First decline of young La Tène centres 41

2.6.3. The fall of Celtic structures. Dacians, Noricians and Germans 45

2.6.4. First Romans on the Middle Danube. The end of Celtic civilization 50

2.6.5. Beginnings of the Germanic settlement 53

2.7. Púchov Culture 55

2.7.1. First destruction horizon of the Púchov Culture hill forts 58

2.7.2. Second destruction horizon of the Púchov Culture hill forts 58

2.7.3. Decline and end of the Púchov Culture 59

3. SETTLEMENT STRUCTURES AND URBANISM 67

3.1. Conditions for settlement formation and development 67

3.2. Sources and state of research 68

3.3. Settlement types in terms of function 69

3.3.1. Rural settlements 69

3.3.2. Central and trade settlements 70

3.3.3. Mining and production zones 71

3.3.4. Production and trade centres 74

3.3.5. Fortifications from the view of the structure of the settlement 76

3.3.6. Sacred places 78

3.4. Indications of settlement organization structure 79

3.5. Gradual fall of Celtic settlement 80

3.5.1. Development disturbance at the turn of phases C and D 80

3.5.2. Transition between D1 a D2 81

3.5.3. Destruction horizon at the end of the 1st century BC (D2) 81

3.5.4. Beginning of the Roman period (B1a) 84

4. SETTLEMENT ARCHITECTURE **85**
4.1. Geographic and technical conditions for architecture and carpentry development **85**
4.2. Celtic architecture in south-western Slovakia **89**
4.2.1. Sources 89
4.2.2. Sunken floor structures 91
4.2.3. Ground-level constructions 92
4.2.4. Outbuildings – hearths, ovens, pits 92
4.3. Architecture of the Púchov Culture **94**
4.3.1. Research and sources 94
4.3.2. Settlements 95
4.3.3. Building material 95
4.3.4. Ground-level constructions 96
4.3.5. Semi-subterranean dwellings with pile roof construction 96
4.3.6. Outbuildings and technical buildings 98
4.3.7. Reconstructions 107

5. FORTIFICATIONS **109**
5.1. Sources **110**
5.1.1. South-western and western Slovakia 110
5.1.2. Púchov Culture region 114
5.2. Fortification types **119**
5.2.1. Hill forts and oppida 120
5.2.2. Small centres – castella 121
5.2.3. Small hill forts 121
5.2.4. Refuge places 125
5.2.5. Linear earthworks 125
5.2.6. Unusual forms of fortifications 126
5.3. Fortification features and building techniques **127**
5.3.1. Ramparts, palisades 127
5.3.2. Gates 130
5.3.3. Towers 134
5.3.4. Ditches 136
5.3.5. Ground shaping 136
5.3.6. Combined fortification architecture 136

6. PRODUCTION, CRAFT, HOARDS **137**
6.1. Economic development during the protohistoric period **137**
6.1.1. Economic structure in the Young La Tène period 137
6.1.2. Economy in the Early Roman period 141
6.2. Iron metallurgy and smithery **141**
6.2.1. Sources 142
6.2.2. Iron ore metallurgy 142
6.2.3. Smithery 143
6.3. Non-ferrous metal casting, jewellery making **154**
6.3.1. Sources 154
6.3.2. Casting 156
6.3.3. Other jewellery and metalworking techniques 159

6.4.	**Stonemasonry**	**161**
6.5.	**Wood processing: cooperage, turnery, wheelwrighting**	**165**
6.6.	**Pottery**	**167**
6.6.1.	Dacian handmade pottery	174
6.6.2.	Wheel-turned pottery inspired by antique forms	174
6.6.3.	Antique imported pottery	177
6.6.4.	Production of Late La Tène pottery in the Carpathian Basin	177
6.6.5.	Final stage of wheel-turned La Tène pottery	181
6.6.6.	Pottery of the Púchov Culture	185
6.6.7.	Reconstruction of a pottery workshop	191
6.7.	**Hoards**	**192**
6.7.1.	Sources	193
6.7.2.	Location of hoards	204
6.7.3.	Time division of hoards	205
6.7.4.	Composition of hoards	208
6.7.5.	Hoard categories	208
7. AGRICULTURE		**211**
7.1.	**Sources**	**211**
7.2.	**Climatic and geographical conditions for agriculture development**	**212**
7.3.	**Cultivated plants and hand harvested crops**	**213**
7.4.	**Agricultural tools**	**214**
7.4.1.	Soil cultivation tools	214
7.4.2.	Harvesting tools	222
7.5.	**Animal husbandry**	**228**
7.6.	**Storage objects and containers, crops processing tools and devices. Preparation of food**	**229**
8. ROUTES, TRANSPORT, TRADE		**233**
8.1.	**Long-distance communications in the North Danube region**	**233**
8.1.1.	Archaeological evidence of protohistoric routes	234
8.1.2.	Local routes and communications	235
8.2.	**Transport and mobility**	**236**
8.2.1.	Harness fittings and rider's equipment	237
8.2.2.	Wagon parts	239
8.3.	**Exchange and trade**	**243**
8.3.1.	Evidence on exchange contacts	244
8.3.2.	Coinage	249
9. WEAPONS AND ARMAMENT		**255**
9.1.	**Sources**	**256**
9.2.	**Material and technological conditions for weapon production**	**257**
9.3.	**Types of weapons**	**258**
9.3.1.	Spears and lances	258
9.3.2.	Bows and arrows	263
9.3.3.	Stone and clay projectiles	271
9.3.4.	Axes	271
9.3.5.	Swords	271

9.3.6. Knives 275
9.4. Armament 277
9.4.1. Shield 277
9.4.2. Helmet 278
9.4.3. Armour 279
9.5. Rider's equipment 279
9.5.1. Spurs 279

10. SPIRITUAL LIFE AND RELIGIOUS IDEAS 285
10.1. Celtic religion in literary sources and art 285
10.1.1. Monumental and epigraphic sources of the Middle Danube region 286
10.1.2. Celtic art and craft products 286
10.1.3. Iconography of Celtic coins 289
10.2. Cult of the dead 289
10.3. Cult places and sanctuaries 292
10.4. Cult aspects of hoards 299
10.5. Religious ideas in the habits and rituals of everyday life 300

CONCLUSIONS 305

Lists of sites and finds 307
I. La Tène sites with painted pottery finds 307
II. La Tène hoards from the territory of Slovakia 307
III. Yoke and harness fittings (Middle and Late La Tène period) 309
IV. Wheel and wagon fittings (Middle and Late La Tène period) 310
V. Lances and spears 310
VI. Spurs 312

Bibliography 315

CELTIC SETTLEMENT IN SLOVAKIA YOUNG LA TÈNE PERIOD 331
Summary

Colour plates 353

FIGURE CAPTIONS

1. **Horné Orešany. Selection of characteristic finds.** 1 – spearhead; 2 – axe; 3 – sickle; 4 – snaffle bit fragment; 5 – arrowhead; 6 – decorative plate; 7 – wagon mount; 8, 9 – files; 10-14 – belt buckles and rings. All is made of iron.
2. **Early and Old La Tène finds from hill forts in western and northern Slovakia.** 1, 9 – Blatnica (Rovná); 2 – Liptov; 3 – Blatnica-Sebeslavce; 4 – Slovenské Pravno (Prašnica); 5 – Vyšný Kubín; 6 – Piešťany (Marhát); 7, 15 – Sklabinský Podzámok (Katova skala); 8, 11 – Liptovská Mara II; 10, 12 – Považská Bystrica-Považská Teplá (Malý Manín); 13 – Čachtice; 14 – Pružina (Michalová); 16 – Slovenské Pravno (Sokolia skala). 1-5, 10, 12, 13 – made of bronze, the rest is made of iron.
3. **Selection of finds from the casting workshop. Nitra--Párovské háje, feature 38/86.** 1-12, 18, 20-22, 24-28 – pottery (18 – fragment of a mould for bronze knobbed anklets); 20-22 – wall fragments of a furnace with traces of bronze; 24-28 – melting pot fragments with traces of bronze. 13-17, 19, 23 – made of iron.
4. **Slatina nad Bebravou (Udrina). Ornaments, belt fittings and appliqué dated to the older settlement horizon.** 1-6, 8, 15-18, 20-22 – made of iron; 9 – made of bronze and iron, the rest is made of bronze.
5. **Slatina nad Bebravou (Udrina). Younger types of fibulae and their semi-finished products (C2, D1).** 17 – made of bronze, the rest is made of iron.
6. **Slatina nad Bebravou (Udrina).** 1-3 – spurs; 4, 8 – linch pins; 5 – weight?; 6, 14-16 – tools; 7 – razor; 9 – forge shovel fragment; 10 – rivet; 11, 13 – semi-finished products. All is made of iron.
7. **Nitra, Martinský vrch, feature 36/61-62.** Coins and selection of related artefacts. 1-17 – made of pottery; 18 – made of glass; 19 – made of copper; 20-23 – made of silver.
8. **Fibulae, bracelets, belt fittings and mirror fragments.** 1-14 – Obišovce, district Košice-vidiek, hill fort Stráž; 15 – Hološovce, district Sabinov, Lysá stráž; 4-6, 14, 15 – made of bronze and enamel, the rest is made of bronze. Scale: a – 1-15; b – 16.
9. **Distribution of the Middle La Tène enamel fibulae.** After A. Rustoiu, supplemented with sites from Slovakia Obišovce, Blatnica and Holiare.
10. **Pottery from the pre-Púchov phase.** Liptovská Mara II.
11. **Finds dated to the pre-Púchov phase.** 1, 2, 7, 9 – Detva; 3, 5 – Trebostovo; 6 – Slovenské Pravno; 8 – Považská Bystrica (Malý Manín). 1, 2 – made of pottery; 3, 8 – made of bronze; 4, 5, 9 – made of glass; 6, 7 – made of iron. Scale: a – 1, 2; b – 3-9.
12. **Finds from hill forts in the Hron river basin and Slovenské rudohorie.** 1 – Žiar nad Hronom; 2, 6, 7 – Rybník (Krivín); 3, 4 – Zvolen (Pustý hrad); 5 – Banská Bystrica-Selce (Hrádok); 8-10 – Málinec; 11 – Stará Kremnička (Skalka); 12-14 – Šášovské Podhradie (Suť). 1-4 – made of bronze, the rest is made of iron.
13. **Poniky-Ponická Huta. Finds from the Middle La Tène hill fort.** 1, 3 – made of bronze, the rest is made iron.
14. **A – distribution of the Mötschwill-type fibulae and related forms in the northern part of the Carpathian basin.** Small circle: 1-2 pieces, large circle: 3 and more pieces, blank circles: made of iron, filled circles: made of bronze. 1 – Blatnica-Rovná; 2 – Bratislava; 3 – Čáčov; 4 – Horné Pršany; 5 – Jánovce-Machalovce; 6 – Kežmarok; 7 – Levice; 8 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 9 – Liptovská Sielnica-Starhrad; 10 – Nitra; 11 – Nižná Myšľa; 12 – Obišovce; 13 – Plavecké Podhradie; 14 – Pobedim; 15 – Podegrodze; 16 – Sereď; 17 – Smolenice; 18 – Spišské Tomášovce; 19 – Studienka; 20 – Šaštín; 21 – Trenčianske Bohuslavice; 22 – Vyšný Kubín; 23 – Zvolen-Pustý hrad. **B – distribution of trefoil appliqués** (D1: after D. Božič and M. Čižmář, supplemented with: Nimnica, Jánovce-Machalovce).
15. **A – production centres of the Young La Tène period with main activities in the phase C and their hinterland.** a – oppida, regional centres and Celtic settlements; b – centres, regional centres and Celto-Dacian settlements; c – non-fortified production and trade settlements. 1 – Folkušová; 2 – Hainburg; 3 – Chvalčov-Hostýn; 4 – Jánovce-Machalovce; 5 – Jičina; 6 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 7 – Nitra; 8 – Němčice-Víceměřice; 9 – Oberleiserberg; 10 – Obišovce; 11 – Plavecké Podhradie; 12 – Prešov; 13 – Roseldorf; 14 – Slatina nad Bebravou; 15 – Smolenice; 16 – Staré Hradisko; 17 – Štramberk; 18 – Trenčianske Bohuslavice; 19 – Trenčianske Teplice. **B – production centres of the Young La Tène period with main activities in the phase D1 and their hinterland.** a – oppida, regional centres and Celtic settlements; b – centres, regional centres and Celto-Dacian settlements; c – centres, regional centres and the Púchov Culture settlements. 1 – Bořitov; 2 – Bratislava; 3 – Bratislava-Devín; 4 – Divinka; 5 – Ostrihom; 6 – Folkušová; 7 – Hainburg; 8 – Chorvátsky Grob/Slovenský Grob; 9 – Chvalčov-Hostýn; 10 – Jánovce-Machalovce;

11 – Jičina; 12 – Kežmarok; 13 – Komárno; 14 – Kraków; 15 – Likavka; 16 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 17 – Nitra; 18 – Oberleiserberg; 19 – Skalská Nová Ves; 20 – Staré Hradisko; 21 – Štramberk; 22 – Trenčianske Bohuslavice; 23 – Zemplín; 24 – Žehra.

16. **Trenčianske Bohuslavice. Selection of finds.** 1-20, 22-25 – made of bronze; 21 – made of iron.
17. **Trenčianske Bohuslavice. Selection of finds.** 1-3, 5-14 – made of iron; 4 – made of bronze. Scale: a – 5-10; b – 1-4, 11-14.
18. **Late La Tène settlement finds from the Čierna voda basin.** 1-5, 7-12, 15, 17 – Slovenský Grob; 6, 13, 14, 16 – Chorvátsky Grob.
19. **A – distribution of humped coins.** D – hoards. **B – distribution of the Eravisci coins and other imitations of Roman denarii** (after M. Torbágyi and E. Kolníková). Map A: Dolný Kubín-Veľký Bysterec 2x; Folkušová; Likavka; Lysica; Žilina-Vranie; Žilina-Zástranie). Map B (the territory of Slovakia): Bratislava-Devín (D); Hrabušice; Jánovce-Machalovce; Košeca-Nozdrovice; Košice; Likavka; Nimnica; Rajecká Lesná-Trstená (D); Vráble (D); Žilina (D?).
20. **Zemplín. The protohistoric centre of the Upper Tisza basin and the model of Carpathian centres with acropolis and industrial extramural settlement.** Circles – evidence on the Late La Tène settlement. 1 – hill fort; 2 – pottery production; 3 – metallurgy; 4 – cult place; 5 – Celto-Dacian burial mound and the Przeworsk Culture graveyard.
21. **Nitriansky Hrádok. Plan of the Late La Tène hill fort and a ground plan detail of the gate** (after A. Točík).
22. **Bratislava-Devín. Selection of Early Roman finds.** 1-13, 15-17 – made of bronze; 14 – made of lead, 18 – made of iron.
23. **Cífer. Grave goods of the Germanic warrior.**
24. **The Púchov Culture boarder lines.** Territorial extent in the La Tène period (dotted line) and in the Early Roman Period (dashed line).
25. **A – large bronze fibulae of the Middle La Tène construction.** 1 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec; 2-5 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I, III, IV, VII; 6 – Jalovec; 7 – Jánovce-Machalovce; 8 – Vyšný Kubín. **B – distribution of the Middle La Tène construction fibulae with a long spring, northern part of the Middle Danube region.** Small circles: 1–3 pieces, large circles: 4 and more pieces, blank circles: made of bronze, filled circles: made of iron. 1 – Bolešov; 2 – Bořitov; 3 – Bratislava-Devín; 4 – Dolné Vestenice; 5 – Chocholná-Velčice; 6 – Jasenovo; 7 – Jičina; 8 – Krnča; 9 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 10 – Malé Kršteňany; 11 – Plavecké Podhradie; 12 – Púchov; 13 – Slatina nad Bebravou; 14 – Smolenice (30 pcs); 15 – Staré Hradisko; 16 – Stramberk; 17 – Šurany-Nitriansky Hrádok; 18 – Trenčianske Bohuslavice; 19 – Trenčianske Teplice; 20 – Udiča-Prosné; 21 – Zemplín; 22 – Żywiec. Non-mapped: Oberleiserberg, Velem Szent Vid, Mikušovce.
26. **Folkušová, district Martin. Selection of finds.** Fibulae, bracelet fragments, pendant, belt rings, saddle-shaped finger ring, coins. 1-7, 9a, 14 – made of iron; 8, 9b-d, 10, 11, 13, 15, 17-19 – made of bronze; 12, 16 – made of glass; 20-22 – made of silver.
27. **Folkušová, district Martin. Selection of iron artefacts.** 1 – belt buckle; 2, 3 – arrowheads; 4 – cauldron handle; 5, 9, 10, 12 – knives; 6 – tongs; 7 – key; 8, 11 – harvest knives; 13 – sickle; 14 – anvil; 15, 19, 20 – hoes; 16, 17 – ploughshares; 18 – chisel. 1 – made of iron and bronze, the rest is made of iron. Scale: a – 16; the rest scale b.
28. **A – distribution of astragal-shaped fibulae and related variants in the Carpathian Basin.** Circle: astragal-shaped fibulae, triangle: fibulae of the Slovenské Pravnotype. Large dot: Jánovce-Machalovce. **B – distribution of the so-called lyre-shaped buckles** (after A. Rustiou, supplemented).
29. **Young La Tène production and trade centres of the phase D2 and their hinterland.** a – oppida, regional centres and Celtic settlements; b – centres, regional centres and Celto-Dacian settlements; c – centres, regional centres and the Púchov Culture settlements; d – trade settlements. 1 – Bratislava; 2 – Bratislava-Devín; 3 – Ostrihom; 4 – Folkušová; 5 – Hrabušice; 6 – Chorvátsky Grob; 7 – Jánovce-Machalovce; 8 – Jičina; 9 – Košeca-Nozdrovice; 10 – Kraków; 11 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 12 – Nitra; 13 – Skalská Nová Ves; 14 – Šurany-Nitriansky Hrádok; 15 – Zemplín; 16 – Žehra.
30. **Púchov Culture hill forts with the evidence of destruction horizon at the beginning of the Roman period.** Filled circles: fortifications with coin hoards. 1 – Divinka; 2 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec; 3 – Folkušová; 4 – Hronská Dúbrava; 5 – Hvozdnica; 6 – Jasenica; 7 – Likavka; 8 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 9 – Nižná; 10 – Podtureň; 11 – Púchov; 12 – Rajecké Teplice; 13 – Skalka nad Váhom; 14 – Žehra; 15 – Žilina-Vranie. Territorial extent of the Púchov Culture in the La Tène period (dotted line) and in the Early Roman Period (dashed line).
31. **Nitra-Šindolka. Plan of the settlement.** Darker structures: the youngest settlement phase.

32. **Jasenica and Udiča.** Púchov Culture settlement unit consisting of terraced settlement with a small hill fort (B) and a refuge place (A) built on a former Hallstatt period hill fort. 1-3 – Hoards.
33. **Košeca-Nozdrovice. Selection of fibulae.**
34. **Trenčianske Bohuslavice. Plan of the oppidum.**
35. **Liptovská Mara. Settlement agglomeration.**
36. **Liptov region. Púchov Culture settlement in the older (A) and younger (B) phase.** 1 – Hrboltová; 2 – Jalovec; 3 – Kalameny; 4 – Kvačany; 5 – Lazisko; 6 – Likavka; 7 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 8 – Liptovská Štiavnica; 9 – Liptovské Matiašovce; 10 – Liptovský Ján; 11 – Liptovský Mikuláš-Ploštín; 12 – Lisková; 13 – Ludrová; 14 – Podtureň; 15 – Prosiek; 16 – Ružomberok (Na skalách); 17 – Smrečany; 18 – Turík.
37. **Middle Váh region in the Young La Tène period (phases C a D1).** A – hill forts and hilltop settlements; B – sites with coin hoards. Large circle – oppidum (Trenčianske Bohuslavice). 1 – Čachtice (castle hill); 2 – Čierna Lehota (Hrádok, 620 m); 3 – Dolné Vestenice (Záviničie, 288 m); 4 – Horné Sŕnie (Ostrý vrch, 485 m); 5 – Horné Vestenice (Drahy, 270 m); 6 – Hubina (Hradisko); 7 – Chocholná-Velčice (Ostrá hora); 8 – Ilava-Iliavka, (Vlčinec, 681 m); 9 – Košeca-Nozdrovice (Hradisko, 377 m); 10 – Krivoklát (Drieňová, 626 m); 11 – Malé Kršteňany (Hradisko); 12 – Moravany (Marhát, 748 m); 13 – Motešice (Hradišťo); 14 – Nitrianske Rudno (Predný Rokoš, 811 m); 15 – Nová Lehota (Mníchova roľa, 430 m); 16 – Pažiť (ChĺmoK, 432 m); 17 – Podhradie (Úhrad, 685 m); 18 – Prašník (Tlstá hora, 425 m); 19 – Selec (Hradisko, 732 m); 20 – Skalka nad Váhom (Chochel, 307 m); 21 – Slatina nad Bebravou (Udrina, 652 m); 22 – Stará Lehota (Hradová); 23 – Trenčianske Bohuslavice (Malovecké, 303 m); 24 – Trenčianske Mitice, (Pod Ostrým vrchom); 25 – Trenčianske Teplice (Čertova skala, 397 m); 26 – Trenčín (castle hill); 27 – Veľký Kolačín (Markovica, 592 m); 28 – Zemianske Podhradie (Hradištia, 507 m); 29 – Zemianske Podhradie (Martákova skala); 30 – Dolná Súča (Krasín, 516 m); 31 – Mikušovce (Skalice).
38. **Middle Váh region at the end of the La Tène period and at the beginning of the Roman period (phases D2 a B1a).** 1 – Mikušovce (Skalice); 2 – Košeca-Nozdrovice (Hradisko, 377 m); 3 – Skalka nad Váhom (Chochel, 307 m); 4 – Trenčianske Bohuslavice (Malovecké, 303 m); 5 – Veľký Kolačín (Markovica, 592 m).
39. **Liptovská Mara II – settlement dated to the Old and Middle La Tène period.** Wooden components and joints.
40. **Fastening components (nails, rivets, joiner's dogs).** 1, 6 – Plavecké Podhradie; 2, 3, 5, 7, 8, 12-14, 16, 20-22 – Trenčianske Bohuslavice; 4, 10, 11, 15, 17 – Trenčianske Teplice; 9 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 18, 19, 23 – Bratislava-Devín. All is made of iron.
41. **Lock parts and keys.** 1, 9 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 2 – Slatina; 3, 7, 10, 11 – Plavecké Podhradie; 4 – Folkušová; 5, 6 – Trenčianske Bohuslavice; 8 –Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 12, 13 – reconstructions of locks (after G. Jacobi and N. M. Schütz).
42. **Bratislava-Devín. A – hut from the village Devín. B – workshop on the southern slope of the castle hill.**
43. **Liptovská Mara VII. Two-room house from the Old La Tène period and its reconstruction.**
44. **Liptovská Mara VII. House with an interior.** Old La Tène period.
45. **Lazisko. Two-room house dated to the Early Iron Age.**
46. **Spišské Tomášovce-Čingov. Ground plan of a building with six-pole construction.**
47. **Hradec, district Prievidza. Ground plans of buildings.**
48. **Liptovská Mara VII. Granary and its reconstruction.**
49. **Types of fencing documented during the archaeological excavation at Liptovská Mara.**
50. **Liptovská Mara II. Dome-shaped construction for drying made of wicker and clay.** Oldest settlement horizon (B2a).
51. **Slatina nad Bebravou, Udrina. Middle La Tène period hill fort.**
52. **Liptovská Mara I-Havránok. General plan.**
53. **Trenčianske Teplice, hill fort Čertova skala.**
54. **Kvačany-Hrádková.** Small Púchov hill fort (1) with a route (2) connecting the fortification with a terraced settlement (3).
55. **Kvačany.** A. Hill fort plan. B. Digital reconstruction of the hill fort.
56. **Hronská Dúbrava. 3D model of the small hill fort.**
57. **Podtureň – general plan.**
58. **Rampart types and variants.** 1 – timber-laced construction, 2 – chamber construction, 3 – Ehrang type (variant of murus gallicus without iron spikes), 4 – Avaricum type – murus gallicus, 5 – two parallel rows of timbers joint by coffering, 6 – Altkönig/Preist type with two rows of timbers with stone wall-facing and reinforced transverse timberwork, 7 – Hod Hill type (a variant on type 5), 8 – Kehlheim type, 9 – Mixed type of a vertical and horizontal arrangement (after F. Audouze/O. Büchsenschütz), 10 – double palisade, 11 – dry stone rampart.
59. **Liptovská Mara I – Havránok. Reconstruction of the gate leading to the sacrificial place.**
60. **Liptovská Mara I – Havránok. Reconstruction of the gate leading to the sacrificial place.**

61. Liptovská Mara I – Havránok. Reconstruction of the gate from the youngest fortification phase.

62. Bratislava. Distribution of craft production within the area of oppidum. A – coin hoards; B – pottery kilns; C – metal workshop; D – metal workshop with mintage; E – bloomery furnaces; F – fortification remains.

63. Liptovská Mara. Distribution of craft production within the settlement area. A – hoard; B – pottery kilns; C – metal workshop and slag finds; D – metal workshop with mintage; E – smith production; F – production of bone artefacts.

64. La Tène smith's tools (hammers, anvils, chisels). 1 – Slatina nad Bebravou; 2 – Spišské Tomášovce-Čingov; 3 – Skalka nad Váhom; 4 – Košeca-Nozdrovice; 5,10, 12, 14 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 6 – Prašník; 7 – Spišské Tomášovce (Čertova džura); 8 – Bratislava-Devín; 9 – Prosné (Zlatý kôň); 11 – Trenčianske Bohuslavice; 13, 17, 18 – Folkušová; 15 – Udiča, Klapy; 16 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I. All is made of iron.

65. Udiča. Iron artefacts from the hoard. Early Iron Age (?). All is made of iron.

66. Forge shovels from the La Tène period in Slovakia. 1 – Palárikovo II (grave find); 2, 6 – Slatina nad Bebravou; 3 – Plavecké Podhradie; 4 – Nitra-Mikov dvor; 5 – Trenčianske Bohuslavice; 7 – Folkušová; 8 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II. All is made of iron.

67. Metalworking tools from the La Tène period (anvils, tongs, files). 1-5, 7 – Plavecké Podhradie (1-4, 7 – hoard 5); 6 – Folkušová; 8 – Bratislava; 9 – Varín. Scale: a – 1-7; b – 8, 9.

68. Iron bars and their fragments. 1-7, 10, 12 – Plavecké Podhradie (1-6 hoard III); 8, 11 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 9 – Blatnica (Rovná). All is made of iron.

69. Late La Tène and Early Roman knives. 1 – Folkušová; 2 – Jasenica; 3, 6, 7 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 4 – Stará Kremnička; 5, 18 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 8 – Divinka; 9 – Zemplín; 10 – Blatnica (Rovná); 11, 15, 16, 19, 21 – Trenčianske Bohuslavice; 12, 13, 20 – Plavecké Podhradie; 14, 17 – Trenčianske Teplice. 1, 2, 4-21 – made of iron; 3 – made of iron and antler.

70. Variety of artefacts and techniques from an activity structure dated to the Late La Tène period (Bratislava-Devín). A – casting (melting pots, mould, products). B – engraving, openwork, montage, implements, products and semi-finished products. C – evidence on exchange, coins. D – smith's semi-finished products (decorative rivets, nails, hooks, joiner's dogs, L-clamp). E – weaponry (fragments and semi-finished products – blades, spurs, arrows, shield bosses).

71. Evidence on metal casting and jewellery making from the Late La Tène period in Slovakia. 1-6, 9 – Trenčianske Bohuslavice; 7, 8, 21, 23, 15 – Bratislava-Devín; 10 – Jánovce-Machalovce; 11 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 12, 14-19 – Slatina nad Bebravou; 13, 26, 27 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara VII; 20 – Kvačany; 22 – Púchov; 1-4, 7-11 – made of bronze; 5, 6 – made of silver; 12-19 – made of iron; 20, 22-26 – made of ceramic; 21, 27 – made of stone. Scale: a – 1-19; b – 20-27.

72. Metal products. 1-3, 6, 11, 13-16 – belt fittings; 4, 5 – mirrors; 7-10, 12 – ornaments and clothing fittings. 1 – Dolné Pole; 2, 4, 5 – Chorvátsky Grob; 3 – Slovenský Grob; 6 – Nitrianske Rudno; 7 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec; 8 – Blatnica; 9 – Považská Bystrica (Malý Manín); 10 – Jalovec; 11 – Hubošovce (Lysá stráž); 12 – Folkušová; 13-16 – Selec. 7 – made of gold, the rest is made of bronze.

73. Millstones. 1 – Žilina-Závodie; 2, 5 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 3 – Liptovský Mikuláš-Ploštín (Pod Rohačkou); 4 – Šurany-Nitriansky Hrádok; 6 – Jasenica (Hôrka).

74. Grindstones. Bratislava-Devín. Grinding and polishing stones from an activity structure. 1-6, 8, 9 – made of sandstone 7 – made of rock crystal. Scale: a – 1-6, 8, 9; b – 7.

75. Wooden artefacts from bog layers at the settlement Liptovská Mara II. 1 – building component (pivot base?); 2 – knee-shaped axe haft; 3, 8 – wedges; 4 – decorative artefact; 5 – bronze graver with wooden handle; 6 – hackle; 7 – small cup; 9 – twirling stick. Scale: a – 1; b – 2, 4, 6, 9; c – 3, 5, 7, 8.

76. Woodworking tools. 1, 3 – special carving knives; 4 – rasp; 5, 8 – spoon augers; 7 – chisel; 6 – lathe knife; 9 – adze; 10 – hammer; 11 – wedge; 12-14 – axes. 1, 7-14 – Plavecké Podhradie (1, 7, 8 – hoard 6; 9-11 – hoard 7; 12, 13 – hoard 5); 2 – Divinka; 3 – Rajecké Teplice; 4 – Trenčianske Teplice; 5 – Rakša; 6 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I. All is made of iron.

77. Komárno. Finds from a feature situated in the city park. 14 – made of bronze, the rest is made of ceramics. Scale: a – 1-13; b – 14.

78. Abrahám. Finds from the hut 1/85. 2, 3 – made of iron, the rest is made of ceramics.

79. Iža. Pottery from the pit 1/59.

80. Distribution of the painted pottery in the northern part of the Carpathian Basin.
Large circles – pottery kilns. Small circles – pottery finds (see the list of sites on the page 319).

81. Bratislava-Devín. Pottery from the activity structure (sector 15, trench II/88). Scale: a – 2-5; b – 1, 6-16.

82. Zemplín. Selection of pottery finds from the sacrificial place. Scale: a – 1-12, 14-20; b – 13.

83. Nitra-Mikov dvor. Feature 98. 1 – made of silver, 2, 3, 6 – made of iron; 4, 5 – made of bronze, the rest is made of ceramics.

84. Bratislava-Devín. Roman Augustan pottery. Scale: a – 1-12, 14, 15; b – 13; c – 16.

85. Distribution of the Late La Tène pottery kilns from the northern part of the Carpathian Basin.
1 – Bratislava; 3 – Budapešť; 3 – Ostrihom; 4 – Feuersbrunn; 5 – Herzogenburg; 6 – Hrtkovci – Gomolava; 7 – Komárno; 8 – Kraków-Podłęże; 9 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 10 – Malaja Kopanja; 11 – Mannersdorf a.d. March; 12 – Milovice; 13 – Nitra; 14 – Nowa Cerekvija; 15 – Olomouc-Neředín; 16 – Prešov; 17 – Ptení; 18 – Sommerein; 19 – Staré Hradisko; 20 – Stillfried; 21 – Strachotín; 22 – Šarovce; 23 – Wien; 24 – Wyciąże; 25 – Zemplín.

86. Komárno. The Europe place. A group of the Late La Tène pottery kilns. City park. 1-11 – pottery. Without scales.

87. Bratislava-Devín. Pottery from the features of a destruction horizon. Scale: a – 1-9, 11-13; b – 10.

88. Bratislava-Devín. Pottery and small finds from the features of a destruction horizon. 1, 5, 6 – made of bronze; 2, 3 – made of iron; 4 – made of amber. Scale: a – 1-6; b – 7, 8; c – 9-11.

89. The Púchov Culture pottery 1-10 – pre-Púchov phase; 11-16 – La Tène Púchov Culture; 17-26 – Early Roman Púchov Culture. Scale: a – 2-5, 7, 9, 10, 15, 19, 20, 22-24; b – 1, 6, 8, 11-14, 16, 17, 21, 25, 26; c – 18.

90. Jasenica. Selection of finds from the fire-destroyed feature. Scale: a – 1, 2; b – 3-11; c – 12-17.

91. Liptovská Mara I. Pottery and metal artefacts from a feature dated to the phase B1a (destruction horizon of the hill fort). Scale: a – 1-3, 5; b – 4, 6-10; c – 11-14.

92. Liptovská Mara VII. A – Ground plan of a pottery workshop. B – Reconstruction of a pottery workshop in the open air museum.

93. Coin hoards. Above: Likavka, castle Likava. Hoard from a ceramic pot. Below: Dolný Kubín-Veľký Bysterec, hoard 2.

94. Folkušová. Two hoards. 1-4 – hoard 1 (three bronze brooches on a iron one). 5, 6 – hoard 2 (found together with a missed bracelet).

95. Udiča. 1-4 – hoard 3 from the hill fort Klapy. **Liptovská Mara III.** 5-8 – hoard. All is made of bronze.

96. Plavecké Podhradie. Distribution of hoards within hill fort area.

97. Plavecké Podhradie. Hoard 1.

98. Plavecké Podhradie. Hoard 6.

99. Poniky-Ponická Huta. Hoard from the year 2006. Hoard finds (A) and their deposition in the ground (B).

100. Celtic (A) and Roman Republican (B) coin hoards dated to the Late La Tène and Early Roman periods. *Celtic hoards from the territory of Slovakia:* 1 – Bratislava; 2 – Bratislava-Devín; 3 – Bratislava-Jarovce; 4 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec (Trniny: 2 hoards); 5 – Folkušová (Červený grúň); 6 – Komárno; 7 – Kolačno (Michalov vrch: 2 hoards); 8 – Likavka (castle hill); 9 – Lysica (Hôrka: 2 hoards); 10 – Modra/Sv. Jur; 11 – Nové Zámky; 12 – Podhradie (Úhrad); 14 – Reca; 15 – Skalka nad Váhom (Chochel); 16 – Stará Lehota (Farská roľa); 17 – Stupava; 18 – Trenčianske Bohuslavice (Malovecké); 19 – Trnava; 20 – Udiča (Klapy); 23 – Vrútky (Hradište); 24 – Žilina-Vranie (Rochovica); 25 – Žilina-Zástranie (Straník: 2 hoards). Non-mapped – Dolná Súča (Krasín: 2 hoards); Mikušovce (Skalice). *Republican coin hoards:* 13 – Rajecká Lesná; 21 – Varín; 22 – Vráble.

101. La Tène hoards of iron artefacts. 1 – Bešeňov, district Nové Zámky; 2 – Bratislava, Nám. Slobody; 3 – Čachtice, district Nové Mesto nad Váhom; 4 – Dubnicko district Šumperk (CZ); 5 – Falkenstein (AT); 6 – Gajary, district Malacky; 7 – Hainburg a.d. Donau (Braunsberg, AT); 8 – Dolná Súča, district Trenčín (Krasín); 9 – Chvalčov district Kroměříž (Hostýn, CZ); 10 – Kaposmerö, kom. Somogy, Maďarsko; 11 – Kljačanove, raj. Mukačevo, Ukrajina; 12 – Kúty, district Malacky; 13 – Linz (Gründberg, AT); 14 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara (Havránok); 15 – Mukačevo (Gališ Lovačka), Ukrajina; 16 – Nagyberki, kom. Kaposvár (Szalacska), Maďarsko; 17 – Petneháza, kom. Szabolcs-Szatmár, Maďarsko; 18 – Plavecké Podhradie, district Malacky (Pohanská); 19 – Poniky-Ponická Huta, district Zvolen (Baby); 20 – Provodov district Zlín; 21 – Rajecké Teplice, district Žilina (Skaly); 22 – Rakša, district Turčianske Teplice (Pod Hrádkom); 23 – Schwarzenbach Bez. Wiener Neustadt-Land (Burg, AT); 24 – Slatina nad Bebravou, district Bánovce nad Bebravou (Udrina); 25 – Stará Lehota, district Topoľčany (Holý vrch); 26 – Veľký Kolačín, district Ilava (Markovica); 27 – Všemina district Zlín; 28 – Wyciąże, voj. Kraków; 29 – Zemianske Podhradie, district Trenčín, (pod Martákovou skalou); 30 – Folkušová, district Martin (Červený grúň).

102. Veľký Kolačín-Markovica. Characteristic finds and a hoard (chisels: 10-12) **from the hill fort.**

103. Simple narrow ploughshares (1-7) **and coulters** (8-11). 1 – Hrochoť; 2 – Považská Bystrica (Malý Manín); 3 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 4 – Šášovské Podhradie; 5 – Folkušová; 6 – Trenčianske Bohuslavice; 7, 8 – Plavecké Podhradie; 9 – Mestečko; 10 – Bratislava; 11 – Všemina (CZ).

104. Ploughshares with two sockets. 1 – Bratislava-Devín; 2 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 3, 6 – Trenčianske Teplice; 4 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec; 5 – Veľký Kolačín; 7 – Hainburg a. d. Donau (AT); 8 – Púchov; 9 – Všemina; 10, 11, 13, 14, 16, 17 – Plavecké Podhradie; 12 – Trenčianske Bohuslavice; 15 – Abrahám.

105. A – distribution of ploughshares with two sockets. 1 – Abrahám; 2 – Bratislava-Devín; 3 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec; 4 – Hainburg a. d. Donau (AT); 5 - Dolná Súča; 6 – Kolín (CZ); 7 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara; 8 – Plavecké Podhradie; 9 – Plevník-Drienové; 10 – Púchov; 11 – Trenčianske Bohuslavice; 12 – Trenčianske Teplice; 13 – Veľký Kolačín; 14 – šemina (CZ). **B – distribution of harvest knives.** 1 – Blatnica; 2 – Folkušová (5 pcs); 3 – Horná Lehota; 4 – Jasenica; 5 – Kurdwanów (Kraków, PL); 6 – Kvačany; 7 – Loučka (CZ); 8 – Nitrianske Rudno; 9 – Plavecké Podhradie (2 pcs); 10 – Pleszów (PL); 11 – Poniky; 12 – Radzovce (Bronze Age); 13 – Selec; 14 – Slatina nad Bebravou (2 pcs); 15 – Staré Hradisko (CZ); 16 – Trenčianske Bohuslavice (2 pcs); 17 – Včelince.

106. Leaf-shaped and broad ploughshares, spade mounting (7). 1, 2 – Rajecké Teplice; 3, 8, 9 – Plavecké Podhradie; 4 – Vyšný Kubín; 5 – Púchov; 6 – Kvačany; 7 – Zádiel; 10 – Bratislava.

107. Harrow and rake prongs (1-18), **hoe mountings** (19-24). 1-11 – Trenčianske Bohuslavice (found together); 12 – reconstruction of harrow according to a hoard found at the hill fort Liptovská Mara I and sporadic finds of harrow and rake prongs: 13, 16, 17 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 14 – Kvačany; 15, 18 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III. Hoe mountings: 19 – Skalka nad Váhom; 20 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 21 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 22-24 – Folkušová. Scale: a – 1-18; b – 19-24.

108. Sickle-shaped harvest knives. 1 – Včelince; 2 – Selec; 3, 7, 8, 16, 18 – Folkušová; 4 – Považská Bystrica-Považské Podhradie; 5 – Jasenica; 6 – Kvačany; 9 – Blatnica; 10 – Slatina nad Bebravou; 11, 12 – Trenčianske Bohuslavice; 13 – Radzovce (Bronze Age); 14 – Nitrianske Rudno; 15 – Plavecké Podhradie; 17 – Horná Lehota.

109. Sickles. 1-8 – Plavecké Podhradie (from hoard 6); 9, 15 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 10 – Sklabinský Podzámok; 11 – Ratkovce; 12, 17 – Folkušová; 13 – Poniky-Ponická Huta; 14 – Rakša; 16 – Trenčianske Teplice.

110. Scythes and semi-scythes. 1-4, 10 – Plavecké Podhradie (2, 3, 10 – hoard 6); 5, 8 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I (hoard); 6 – Všemina (CZ); 7 – Zemplín; 9 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec.

111. Kitchen tools (laddles, fragment of a support for spit, knives, spoon, twirling stick, strainer, cover for keeping embers alive, stone supports, cauldron hanger). 1 – Bratislava; 2 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 3 – Podtureň; 4, 7 – Trenčianske Teplice; 5, 6 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara VII; 8 – Stará Lehota; 9 – Slatina nad Bebravou; 10 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 11 – Rajecké Teplice; 12 – Plavecké Podhradie (hoard 6). 1, 3, 10 – made of ceramics; 2 – made of wood (spruce); 4, 7-9, 11, 12 – made of iron; 5, 6 – made of stone. Various scales.

112. Kitchen tools. Meat forks (1-7), **spits** (8-12) **and dippers** (13-15). 1, 8 – Trenčianske Bohuslavice; 2, 4 – Kamenec pod Vtáčnikom; 3 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 5, 6, 10 – Udiča; 7 – Dolné Vestenice; 9 – Bratislava-Devín; 11 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 12 – Žilina-Vranie (Rochovica); 13 – Plavecké Podhradie; 14 - Slatina nad Bebravou; 15 – Blatnica (Rovná). Scale: a – 1-9,12; b – 10, 11, 13-15.

113. Bridles and harness fittings. 1-6, 13 – Trenčianske Bohuslavice; 7 – Slatina nad Bebravou; 8, 9, 4 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 10 – Nimnica; 11 – Folkušová; 12, 15 – Udiča; 16-30 – Plavecké Podhradie (hoard 6). 1-11, 13, 15 – made of bronze, the rest is made of iron. Scale: a – 1-11; b – 12-30.

114. Rein rings and yoke fittings. 1 – Malé Lednice; 2 – Veľký Kolačín (Markovica); 3 – Trenčianske Bohuslavice; 4, 10, 11 – Bratislava-Devín; 5 – Nezbudská Lúčka; 6 – Bratislava-Rusovce; 7 – Košeca-Nozdrovice; 8, 9 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 13 – Púchov; 14 – Šarovce. All is made of bronze.

115. Wheel and wagon fittings. Plavecké Podhradie (part of hoard 6). All is made of iron.

116. Wheel, wagon and yoke fittings. 1, 5, 8 – 11, 13-17 – Plavecké Podhradie; 2-4 – Trenčianske Bohuslavice; 12 – Slatina nad Bebravou; 6 – Bratislava-Devín; 7 – Udiča. 6 – made of bronze; 10 – made of iron, bronze, enamel, the rest is made of iron. Scale: a – 1-4, 6-17; b – 5.

117. Balance fragments and weights. 1, 5, 10, 11 – Plavecké Podhradie; 2 – Púchov; 3 – Vyšný Kubín; 4 – Bratislava; 6-8 – Trenčianske Bohuslavice; 9 – Chocholná-Velčice.

1, 7 – iron; 2-5, 8 – bronze; 6 – iron and bronze; 9 – bronze and stone; 10, 11 – iron and stone.

118. Imported products from the area of south-western Slovakia – clothing fittings, balance, bronze vessel types (A – strainer, B – bowl). 1-5, 7, 8, 10 – Trenčianske Bohuslavice; 6 – Šurany-Nitriansky Hrádok 9; 11-13, 15 – Bratislava-Devín; 14 – Bratislava. 1-5, 7, 8, 10-12, 14, 15 – bronze; 6 – pottery; 9 – iron and bronze; 13 – glas and bronze.

119. Imported products in the Púchov Culture territory – clothing fittings (finger rings, fibulae, belt buckle) and bronze vessel types (A – situla, B – cauldron, C – Idria type cup). 1, 4 – Blatnica (Rovná;) 2 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 3 – Košeca-Nozdrovice; 5 – Turík; 6, 10 – Považská Bystrica (Malý Manín); 7 – Púchov (Hradisko); 8a-c, 13, 14 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 9 – Divinka; 11 – Folkušová; 12 – Púchov. 1, 3-9, 12-14 – bronze; 2 – iron and stone; 10, 11 – iron.

120. A – contacts of Trenčianske Bohuslavice (1) oppidum according to finds of coins and imports. 2 – Territory of the Púchov culture; 3 – Central Bohemia; 4 – Moravia; 5 – South Germany; 6 – South-alpine area; 7 – North Italy; 8 – Central Italy; 9 – Pannonia; 10 – Dyrhachium/Apollonia. **B – distribution map of coins** (after E. Kolníková).

121. Coin types (after E. Kolníková).

122. Lanceheads. Type 1 (1-5) **and type 2** (6-10). 1 – Folkušová; 2 – Kvačany; 3 – Púchov; 4 – Bratislava-Devín; 5, 10 – Trenčianske Bohuslavice; 6 – Súľov; 7, 8 – Zemplín; 9 – Šuja. Scale: a – 1-8; b – 9, 10.

123. Lanceheads. Type 3 (1, 2), **type 4** (3-8) **and type 5** (9-12). 1 – Vrútky; 2 – Rajecká Lesná; 3, 4 – Liptovská Sielnica--Liptovská Mara II; 5, 12 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara IV; 6, 14 – Trenčianske Bohuslavice; 7 – Nimnica; 8 – Sklabinský Podzámok; 9 – Plavecké Podhradie; 10 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 11 – Dolný Moštenec; 13 – Považská Bystrica-Malý Manín. 13 – made of bronze, the rest is made of iron.

124. Lance-butts and clay sling projectils. 1, 2, 4-8, 11 – Trenčianske Bohuslavice; 3 – Kolačno; 9 – Jánovce-Machalovce; 10 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 12 – Kvačany; 13 – Trenčianske Teplice; 14 – Chocholná-Velčice; 15 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara VII; 16 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 17 – Púchov; 18 – Udiča; 19, 20 – Plavecké Podhradie; 21 – Málinec; 22-31 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II, III a VII. 3, 9 – made of bronze, the rest is made of iron.

125. Arrowheads. Type 1.2 – 1-4; **type 1.3** – 5-5; **type 2** – 16-23; **type 3** – 24-32; **type 4** – 33-37. 1 – Slatina nad Bebravou; 2 – Bratislava-Devín; 3, 5, 9, 11, 12, 15, 24, 27, 31, 32 – Púchov; 4, 7, 30 – Folkušová; 6, 10, 17, 9, 26 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 8, 13, 14, 16, 20, 22, 23, 28, 29 – Trenčianske Bohuslavice; 18 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 21 – Obišovce; 25 – Blatnica; 33, 34, 37 – Zemplín; 35 – Jasenica; 36 – Likavka.

126. Swords, scabbard parts and decorative mounts. 1 – Bratislava-Devín; 2 – Blatnica (?); 3 – Plavecké Podhradie (hoard 1); 4-6, 7 – Zemplín; 7, 9, 10 – Trenčianske Bohuslavice; 8 – Divinka. Scale: a – 1, 3-11; b – 2.

127. Zemplín. Warrior graves from the beginning of the Roman period. 1-17 – grave 106; 18-31 – grave 128. Scale: a – 1-10, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 21-24, 26; b – 11, 20, 25, 27-31; without scale – 14, 17.

128. Shield bosses (1, 3-5), **shield miniatures** (8-10) **and helmet fragments** (2, 6, 7). 1 – Nitriansky Hrádok; 2 – Spiš; 3 – Zvolen; 4, 5 – Zemplín; 6 – Blatnica (Rovná); 7 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 8 – Trenčianske Bohuslavice; 9 – Slovenský Grob; 10 – Udiča. 1, 3-5 – made of iron, the rest is made of bronze. Scale: a – 1-5; b – 6-10.

129. Spurs from the territory of Slovakia dated to the La Tène and Early Roman periods. Type 1 – 1-5; **type 2a** – 6-15; **type 2b** – 16-18; **type 3** – 21-23; **type 4a** – 24-28; **type 4b** – 29-32; **type 5** – 19, 20. 1 – Folkušová; 2 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara VII; 3, 29-31 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II; 4 – Slatina nad Bebravou; 5, 7-9, 11, 14, 20, 21 – Trenčianske Bohuslavice; 6 – Prosné (Uhlisková); 10, 12, 13 – Bratislava-Devín; 15 – Nitrianske Rudno; 16 – Demänová; 17 – Nimnica; 18 – Kežmarok; 19 – Prosné (Zlatý kôň); 22 – Krnča; 23 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 24, 25 – Zemplín; 26, 32 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 27 – Kostolná pri Dunaji; 28 – Likavka. 9, 23 – made of bronze; 24, 25 – made of bronze and iron; the rest is made of iron.

130. Early and Old Celtic mythological motifs from the territory of Slovakia. 1 – Pružina (from a hoard); 2, 4-7 – Horné Orešany (2 – relief on iron axe); 3 – Prašník; 8 – Hrkovce (fragment of a torc); 9 – Žilina-Vranie (trinking horn mount); 10, 11 – Bratislava. 1, 3-7 – bronze; 2 – iron; 8 – gold; 9 – bronze and horn; 10, 11 – silver. 4 – after R. Čambal. Scale: a – 1-3, 8-11; b – 4-7.

131. Types of Celtic graves and the cemetery. A – reconstruction of a cremation grave from Malé Kosihy. B – celtic cemetery from Dubník (after J. Bujna).

132. Prosné. Ground plan and a reconstruction of the Celtic sacrificial place.

133. Liptovská Mara I. Ground plan of the sacrificial place next to the rampart and its reconstruction.

134. Liptovská Mara I. Types of offerings.

135. Zemplín. Selection of finds from the sacrificial place. All is made of iron. Scale: a – 1-4, 8; b – 5-7, 9.

136. Apotropaic and symbolic artefacts dated to the Late La Tène period. 1-3, 8-11 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I; 4 – Plavecké Podhradie; 5, 12, 13 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III; 6 – Horný Lieskov; 7, 14, 15 – Bratislava-Devín. 1-3, 5, 7, 8, 10, 11, 15, 16 – made of bronze. 4 – made of bronze and silver; 6, 9 – made of glass; 12, 13 – made of animal teeth.

137. Small animal sculptures and human head motifs. 1, 2, 9 – Kolačno; 3 – Bratislava-Devín; 4 – Streženice; 5 – Slovakia, unknown site; 6 – around Esztergom; 7 – Košeca-Nozdrovice; 8 – Nitra; 11 – unknown site (Middle Danube region); 12 – Zemplín. All is made of bronze.

COLOUR PLATES

Pl. 1. Animal and mask brooches from the Early La Tène hill fort in Horné Orešany (Institute of Archaeology, SAS and private collection). Photo by T. Somr and P. Červeň.

Pl. 2. Brooches from the pre-Púchov phase. 1 – Nimnica; 2 – Blatnica; 3 – Belušské Slatiny; 4 – Slovenské Pravno; 5 – Vrútky (1, 5 – private collection; 2-4 – Institute of Archaeology, SAS). Photo by P. Červeň.

Pl. 3. Bratislava-Devín, aerial view of the site. Photo by I. Kuzma.

Pl. 4. Bratislava-Devín, Augustean layers by the Roman stone building 1. Photo by K. Pieta.

Pl. 5. Bratislava-Devín, terra sigillata. After V. Plachá.

Pl. 6. Bratislava-Devín, stratigraphy at the find spot of the Roman watch tower foundations. Drawings by Š. Hritz and K. Pieta.

Pl. 7. Plavecké Podhradie, oppidum Pohanská. Photo: archive of the Institute of Archaeology, SAS.

Pl. 8. Trenčianske Bohuslavice, oppidum Malovecké. Photo by I. Kuzma.

Pl. 9. Liptovský Mikuláš-Ploštín. In foreground a small Hallstatt Period and Púchov Culture hill fort with the settlement at the foot of the hill. In the background (from left) the Early Iron Age refuge places Iľanovská Poludnica (1550 m) and Demänovská Poludnica (1306 m). Photo by K. Pieta.

Pl. 10. Podtureň. During the La Tène Period the entrance to the settlement area of the Liptov region was protected by a system of ditches and by the hill forts Velínok and Bašta (in foreground). Photo by K. Pieta.

Pl. 11. Jánovce-Machalovce, central hill fort of the Púchov culture in Spiš region. Photo by K. Pieta.

Pl. 12. Zemplín, Celtic-Dacian central hill fort. Photo by I. Kuzma.

Pl. 13. Liptovská Mara II, withes. Photo by K. Pieta.

Pl. 14. Liptovská Mara II, 1996's excavations. Photo by K. Pieta.

Pl. 15. Liptovská Mara, settlement II. Fences and wooden constructions from the Early and Middle La Tène Period (Pre-Púchov phase). Photo by K. Pieta.

Pl. 16. Liptovská Mara, Farmstead in the open air museum. Photo by K. Pieta.

Pl. 17. Liptovská Mara, hill fort Havránok. 1 – reconstruction of the entrance gate to the sacrificial place; 2 – dry stone wall of the eastern terrace with the supporting pillars. Photo by K. Pieta.

Pl. 18. Podtureň. 1 – stone rampart with vertical timbers in its face; 2 – stone paved slope below rampart; 3 – hill fort Velínok before its destruction during motorway building. Picture shows the height difference between the surrounding terrain and the hill fort. Photo by K. Pieta.

Pl. 19. Podtureň, Velínok. 1 – inner construction of an earthwork for the tower foundations in the gate; 2 – hill fort with its unique fortification system was intentionally destroyed in 1976 during the construction of a motorway. Photo by K. Pieta.

Pl. 20. Casted Middle La Tène bronze bracelets decorated with pseudo-filigrane. Nimnica, hill fort Holýš (private collection). Photo by P. Červeň.

Pl. 21. Examples of technical skills of Celtic craftsmen. 1 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec (gold); 2 – Divinka (gold); 3 – Plavecké Podhradie (bronze and silver); 4 – Trenčianske Bohuslavice (bronze and enamel); 5 – Folkušová (bronze). 1 – Institute of Archaeology, SAS; 2 – Považské múzeum Žilina; 3-5 – private collections. Photo: archive of the Institute of Archaeology, SAS (1, 2), K. Pieta (3, 5), and P. Červeň (4).

Pl. 22. Celtic glass ornaments. 1 – Hurbanovo; 2, 9 – Palárikovo; 3, 5, 8 – Maňa; 4 – Zemplín; 6 – Plavecké

Podhradie; 7 – Selec. 1-5, 7-9 – Institut of Archaeology, SAS; 6 – private collection. Photo: archive of the Institute of Archaeology, SAS and J. Somr (6, 7).

Pl. 23. Plavecké Podhradie, hoard 10/2005 (part of the hoard in the Institute of Archaeology, SAS). Photo by T. Somr.

Pl. 24. Medical implements from the hoard. Slatina nad Bebravou (Institute of Archaeology, SAS). Photo by J. Somr.

Pl. 25. Ponická Huta, hoard of iron tools. Middle La Tène Period. Photo by J. Somr.

Pl. 26. Liptovská Mara, hill fort Havránok. *In situ* find of a millstone lying at the floor of a dwelling. Photo by K. Pieta.

Pl. 27. Plavecké Podhradie. Hoard 6/2001. Photo by Š. Hritz.

Pl. 28. Plavecké Podhradie. Hoard 6 i*n situ* (Institute of Archaeology, SAS). Photo by K. Pieta.

Pl. 29. Painted pottery from the kiln found at Liptovská Mara and an example of experimental burning of its replica (Institute of Archaeology, SAS). Photo by K. Pieta.

Pl. 30. Iron objects with decorative bronze applications. 1 – shears, vicinity of Žilina; 2 – harness component with animal applications; 3 – linch pin with bronze inlays and enameled pin head. 1 – private collection, 2 – Institute of Archaeology, SAS. Photo by P. Červeň.

Pl. 31. Animal shaped amulets. 1 – Esztergom; 2 – Streženice; 3, 4 – Nimnica; 5 – Kolačno (private collections). Photo by P. Červeň.

Pl. 32. Animal shaped amulets. 1, 2, 4 – Belušské Slatiny; 3 – Trenčianske Bohuslavice; 5 – Hričov (private collections). Photo by P. Červeň (1-4) and K. Pieta (5).

Pl. 33. Evidences of long distance contacts. 1 – North Italian Celtic coin from Veľká Lomnica; 2 – Roman republican coin (*aes grave*) from Celtic settlement in Nitra; 3 – fragment of a bronze statue from Dacian hill fort at Šurany-Nitriansky Hrádok; 4 – hoard of Eravisci coins from Bratislava-Devín. The Sub-Tatran Museum Poprad (1), Institute of Archaeology, SAS (2, 3) and City Museum Bratislava (4). Photo: archive of the Institute of Archaeology, SAS and K. Pieta (4).

Pl. 34. Trenčianske Bohuslavice. 1, 2, 4 – hoard of coins; 3 – Greek coin from oppidum. 1, 2, 4 – Museum of Coins and Medals in Kremnica, 4 – private collection. Photo: archive of the Institute of Archaeology, SAS and K. Pieta (3).

Pl. 35. Folkušová. Coins and iron stamp. 1, 2 – private collection, 3, 4 – Museum of Coins and Medals in Kremnica. Photo: archive of the Institute of Archaeology, SAS and K. Pieta (1, 2).

Pl. 36. Chorvátsky Grob. 1 – barbarian (Celtic?) head, application on a bronze jug(?); 2 – shoe-shaped pendant; 3 – statue of a warrior (private collections). Photo by K. Pieta.

Pl. 37. Liptovská Mara, hill fort Havránok. Part of sanctuary with sacrificial path lined by totems. Free reconstruction in the open air museum. Photo by K. Pieta.

Pl. 38. Dubník. Early La Tène Celtic warrior´s grave. Photo by D. Slivka.

Pl. 39. Levice. Early La Tène Celtic woman´s grave. Photo by M. Samuel.

Pl. 40. Plavecké Podhradie. Bull-shaped pendant from the hoard 10 (private collection). Photo by P. Červeň.

Pl. 41. Ponická Huta. Small masculine bronze sculpture (private collection). Photo by P. Červeň.

Pl. 42. 1 – Udiča-Klapy, hoard 3; 2 – Drietoma (?); 3 – Žilina-Vranie, Rochovica (private collections). Photo by P. Červeň.

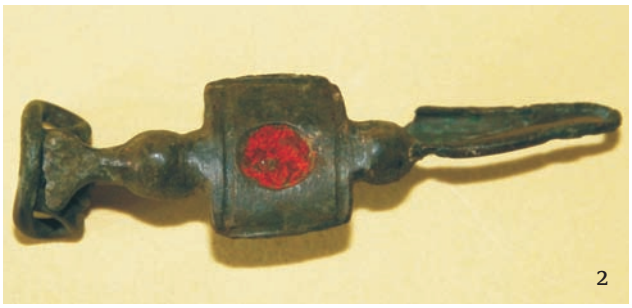

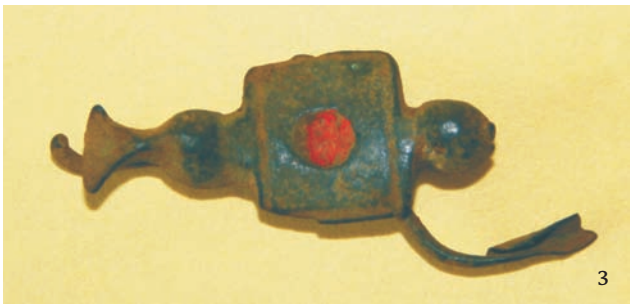

F 1. Zvieracie a maskovité spony zo včasnolaténskeho hradiska v Horných Orešanoch (AÚ SAV a súkromná zbierka). Foto: T. Somr (1, 4, 5), P. Červeň (2) a archív AÚ SAV (3).

F 2. Spony z predpúchovského stupňa. 1 – Nimnica; 2 – Blatnica; 3 – Belušské Slatiny; 4 – Slovenské Pravno; 5 – Vrútky. 1, 5 – súkromná zbierka; 2-4 – AÚ SAV. Foto: P. Červeň.

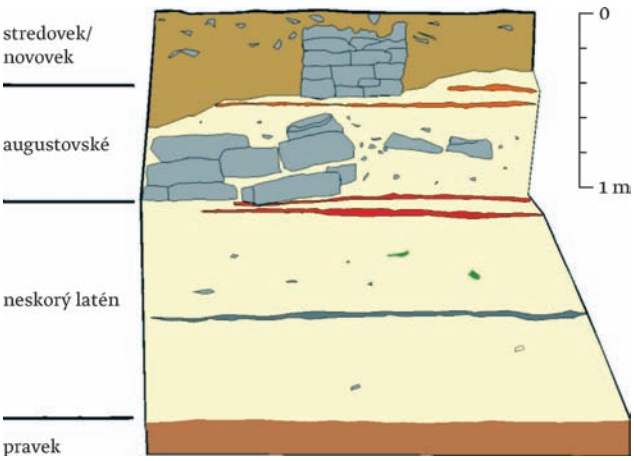
F 3. Bratislava-Devín. Letecký pohľad na lokalitu. Foto. I. Kuzma.

F 4. Bratislava-Devín. Vrstvy z doby cisára Augusta v blízkosti rímskej kamennej stavby 1. Foto: K. Pieta.

F 5. Bratislava-Devín. Terra sigillata. Podľa V. Plachej.

F 6. Bratislava-Devín. Stratigrafia na mieste rímskej veže. Kresba: Š. Hritz a K. Pieta.

F 7. Plavecké Podhradie, oppidum Pohanská. Foto: archív AÚ SAV.

F 8. Trenčianske Bohuslavice, oppidum Malovecké. Foto: I. Kuzma.

F 9. Liptovský Mikuláš-Ploštín. V popredí halštatský a púchovský hrádok so sídliskom pri úpätí. V pozadí zľava halštatské refúgiá Iľanovská Poludnica (1550 m) a Demänovská Poludnica (1306 m). Foto: K. Pieta.

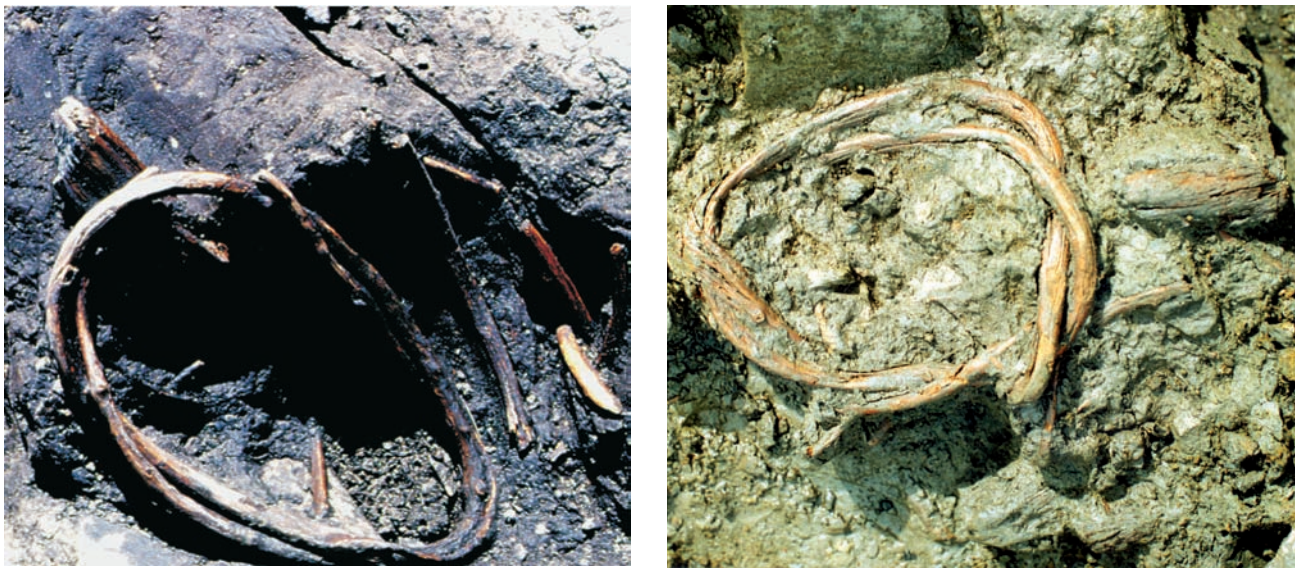
F 10. Podtureň. Vstup do sídliskovej komory Liptova bol v dobe laténskej chránený sústavou priekop s hradiskami Velínok a Bašta (v popredí). Foto: K. Pieta.

F 11. Jánovce-Machalovce. Centrálne hradisko púchovskej kultúry na Spiši. Foto: K. Pieta.

F 12. Zemplín. Keltsko-dácke centrálne hradisko. Foto: I. Kuzma.

F 13. Liptovská Mara II. Prútené húžvy. Foto: K. Pieta.

F 14. Liptovská Mara II. Výskum v roku 1996. Foto: K. Pieta.

F 15. Liptovská Mara II. Rôzne druhy drevených ohrád a stavebných konštrukcií z konca staršej a zo strednej doby laténskej (predpúchovský stupeň). Foto: K. Pieta.

F 16. Liptovská Mara. Dvorec v archeologickom múzeu v prírode. Foto: K. Pieta.

F 17. Liptovská Mara, hradisko Havránok. 1 – rekonštrukcia brány obetiska; 2 – lícovaná kamenná hradba východnej terasy s oporn-ými piliermi. Foto: K. Pieta.

F 18. Podtureň. 1 – hradba so stĺpmi v líci muriva; 2 – obloženie svahu pod hradbou; 3 – hradisko tesne pred zničením pri stavbe diaľnice. Na snímke vidieť výškový rozdiel medzi úrovňou okolitého terénu a hradiskom. Foto: K. Pieta.

F 19. Podtureň. 1 – konštrukcia násypu veže v priestore brány; 2 – hradisko s jeho pozoruhodnými opevneniami bolo v roku 1976 pri stavbe diaľnice odstránené. Foto: K. Pieta.

F 20. Bronzové liate stredolaténske náramky zdobené pseudofiligránom. Nimnica, hradisko Holýš (súkromná zbierka). Foto: P. Červeň.

F 21. Ukážky technickej zručnosti keltských šperkárov. 1 – Dolný Kubín-Veľký Bysterec (zlato); 2 – Divinka (zlato); 3 – Plavecké Podhradie (bronz a striebro); 4 – Trenčianske Bohuslavice (bronz a email); 5 – Folkušová (bronz). 1 – AÚ SAV; 2 – Považské múzeum Žilina; 3-5 – súkromné zbierky. Foto: archív AÚ SAV (1, 2), K. Pieta (3, 5) a P. Červeň (4).

F 22. Keltské ozdoby zo skla. 1 – Hurbanovo; 2, 9 – Palárikovo; 3, 5, 8 – Maňa; 4 – Zemplín; 6 – Plavecké Podhradie; 7 – Selec. 1-5, 7-9 – AÚ SAV; 6 – súkromná zbierka. Foto: archív AÚ SAV a J. Somr (6, 7).

F 23. Plavecké Podhradie, depot 10/2005 (časť – AÚ SAV). Foto: T. Somr.

F 24. Hromadný nález medicínskych nástrojov. Slatina nad Bebravou (AÚ SAV). Foto: J. Somr.

F 25. Ponická Huta. Hromadný nález železných výrobkov. Stredná doba laténska. Foto: J. Somr.

F 26. Liptovská Mara, hradisko Havránok. Žarnov v pôvodnej polohe na podlahe obydlia. Foto: K. Pieta.

F 27. Plavecké Podhradie. Hromadný nález 6/2001. Foto: Š. Hritz.

F 28. Plavecké Podhradie. Nález *in situ* (AÚ SAV). Foto: K. Pieta.

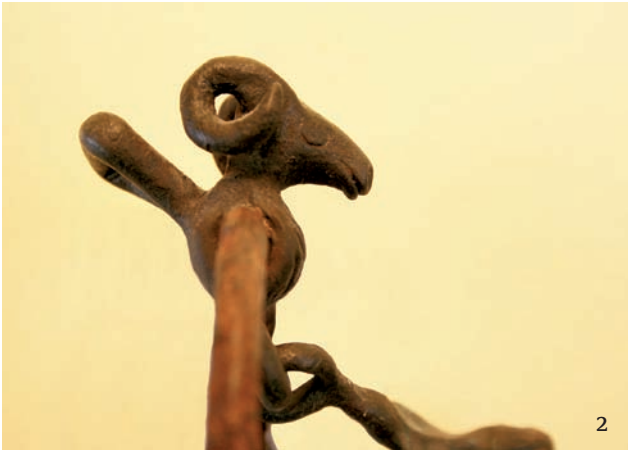

F 29. Maľovaná keramika z hrnčiarskej pece v Liptovskej Mare a ukážka experimentálneho výpalu jej napodobneniny (AÚ SAV). Foto: K. Pieta.

F 30. Bronzové aplikácie na železných úžitkových predmetoch. 1 – nožnice, okolie Žiliny; 2 – súčasť postroja so zvieracími aplikáciami, stredné Podunajsko; 3 – zákolník z voza, zdobený bronzovými vložkami a emailom, Plavecké Podhradie (1, 2 – súkromná zbierka; 3 – AÚ SAV). Foto: P. Červeň.

F 31. Amulety v podobe zvierat. 1 – Esztergom; 2 – Streženice; 3, 4 – Nimnica; 5 – Kolačno (súkromné zbierky). Foto: P. Červeň.

F 32. Amulety v podobe zvierat. 1, 2, 4 – Belušské Slatiny; 3 – Trenčianske Bohuslavice; 5 – Hričov (súkromné zbierky). Foto: P. Červeň (1-4) a K. Pieta (5).

F 33. Doklady kontaktov s cudzími oblasťami. 1 – minca severoitalských Keltov z Veľkej Lomnice; 2 – rímska minca (*aes grave*) z keltskej osady v Nitre; 3 – fragment ruky antickej bronzovej sochy z dáckeho hradiska v Šuranoch-Nitrianskom Hrádku; 4 – poklad mincí Eraviskov v Bratislave-Devíne. Foto: archív AÚ SAV a K. Pieta (4).

F 34. Trenčianske Bohuslavice. 1, 2, 4 – hromadný nález mincí; 3 – grécka minca z oppida (1, 2, 4 – Múzeum mincí a medailí v Kremnici; 4 – súkromná zbierka). Foto: archív AÚ SAV (1, 2, 4) a K. Pieta (3).

F 35. Folkušová. Mince a mincové razidlo (1, 2 – súkromná zbierka; 3, 4 – Múzeum mincí a medailí v Kremnici). Foto: archív AÚ SAV a K. Pieta (1, 2).

F 36. Chorvátsky Grob. 1 – hlava barbara (Kelta?), aplikácia na bronzovej kanvici. Trenčianske Bohuslavice. 2 – závesok v tvare topánky; 3 – figúrka bojovníka (súkromné zbierky). Foto: K. Pieta.

F 37. Liptovská Mara, hradisko Havránok. Časť svätyne s posvätnou cestou, lemovanou stĺporadiami. Náznaková rekonštrukcia. Foto: K. Pieta.

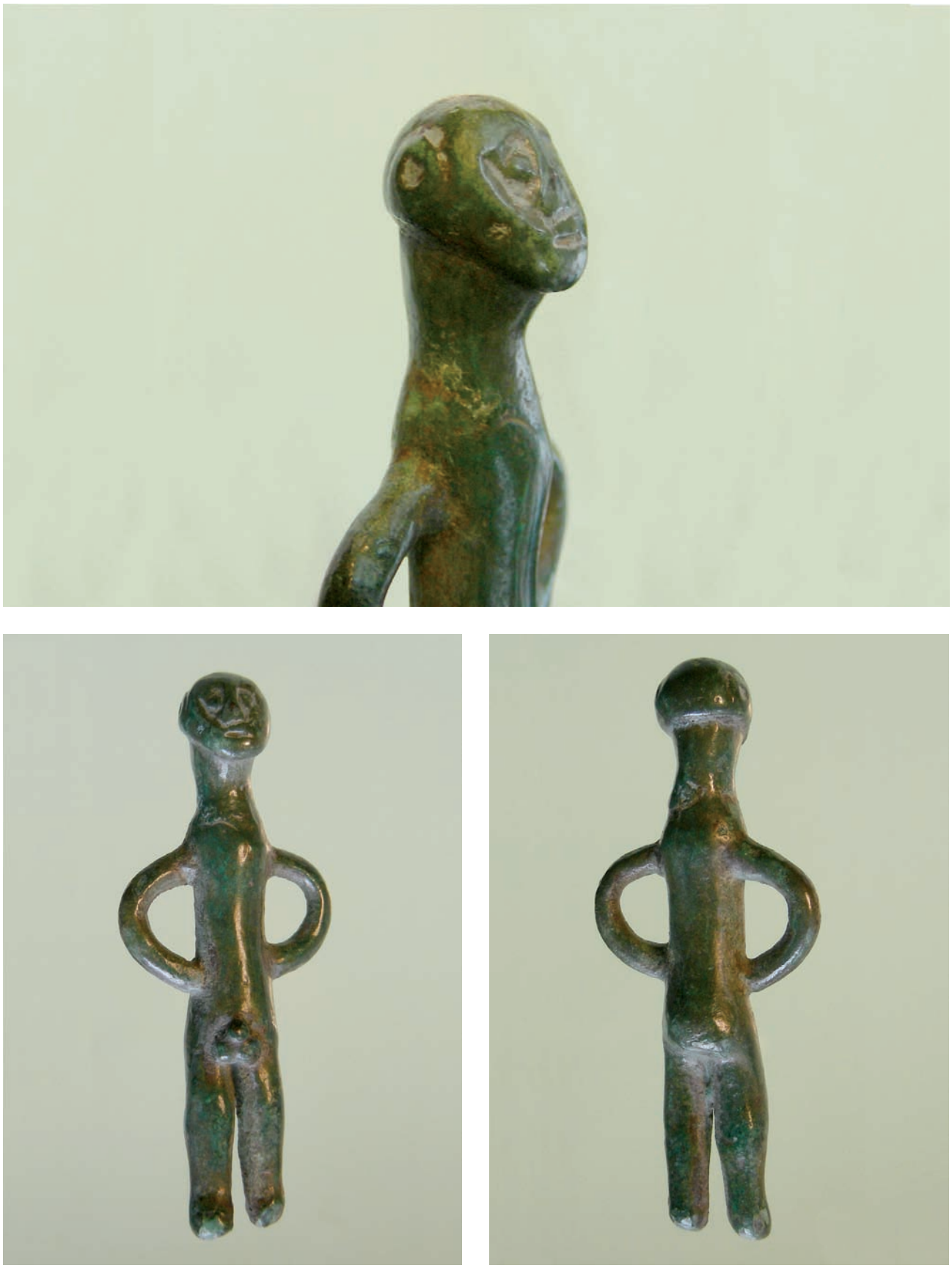
F 38. Dubník. Keltský bojovnícky hrob zo staršej doby laténskej. Foto: D. Slivka.

F 39. Levice. Keltský ženský hrob zo staršej doby laténskej. Foto: M. Samuel.

F 40. Plavecké Podhradie. Plastika býka z hromadného nálezu 10 (súkromná zbierka). Foto: P. Červeň.

F 41. Ponická Huta. Mužská figúrka (súkromná zbierka). Foto: P. Červeň.

F 42.1 – Udiča-Klapy, depot 3; 2 – Drietoma (?); 3 – Žilina-Vranie, Rochovica (súkromné zbierky). Foto: T. Somr (1) a P. Červeň (2, 3).

KNIHA KELTSKÉ OSÍDLENIE SLOVENSKA PRINÁŠA PRVÝ PODROBNÝ PREHĽAD O PREKVAPIVO VYSOKEJ ÚROVNI HOSPODÁRSTVA A MATERIÁLNEJ I DUCHOVNEJ KULTÚRY OBYVATEĽSTVA SLOVENSKA V POSLEDNÝCH STOROČIACH STARÉHO LETOPOČTU. AUTOR ČERPÁ Z BOHATÝCH, VÄČŠINOU PRVÝ RAZ UVEREJNENÝCH PRAMEŇOV, ZÍSKANÝCH POČAS ARCHEOLOGICKÝCH VÝSKUMOV NAJMÄ V POSLEDNÝCH ROKOCH. PANEURÓPSKA KELTSKÁ CIVILIZÁCIA ZNAMENALA V MNOHOM OHĽADE VRCHOL PREDSLOVANSKÉHO OSÍDLENIA NAŠEJ VLASTI. JE VÝZNAMNOU, AJ KEĎ DOSIAĽ LEN MÁLO ZNÁMOU SÚČASŤOU NÁŠHO KULTÚRNEHO DEDIČSTVA. K JEHO LEPŠIEMU POZNANIU PRISPIEVA AJ TÁTO KNIHA.

PhDr. Karol Pieta, DrSc. (1941), vedecký pracovník Archeologického ústavu SAV v Nitre, člen viacerých zahraničných odborných združení a inštitúcií. Realizoval rad výskumov z doby laténskej, rímskej, sťahovania národov a zo včasného stredoveku (Liptovská Mara, Podtureň, Poprad, Horné Orešany, Bojná). Viedol a vedie viaceré medzinárodné i domáce vedeckovýskumné projekty.

Výsledky svojej práce zverejnil v početných štúdiách a vo viacerých monografiách (Die Púchov-Kultur, 1982; Umenie doby železnej, 1982; Liptovská Mara. Včasnohistorické centrum severného Slovenska, 1996; Bojná. Nové nálezy k počiatkom slovenských dejín, 2007). Za svoju prácu bol ocenený Zlatou medailou SAV (2007). Je laureátom Krištáľového krídla (2008).

ISBN 978-80-89315-05-
9 788089 315055

ASM
STUDIA

KAROL PIETA KELTSKÉ OSÍDLENIE SLOVENSKA

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

KELTSKÉ OSÍDLENIE SLOVENSKA

MLADŠIA DOBA LATÉNSKA

KAROL PIETA